

דור דור ודורשיו

הוא ספר

דברי הימים לתורה שבעל פה

עם קורות סופריה וספריה

מאת

אייזק הירש ווייס

בן אהמ"ו הר"ר מאיר ז"ל

רב בבית הסודש הגדול בעיר וויען

חלק רביעי

מחתימת התלמוד עד סוף האלף השני.

הוצאת פלאט ומינקוס ניורק ברלין

תרפ"ד

Copyright by Platt & Minkus
New-York / Berlin-Schöneberg, Feurigstr. 61

אל אשתי

המשכלת והידועה בצדקתה

מ' הנדה תי'

בת אדמו"ח הגאון מו"ה בער אפפנהיים זצ"ל
שהיה אב"ד ור"מ דקהל אייבענשיץ.

לאות אהבת עולם מאתי

המחבר.

הקדמה.

עד כה עזרני ה' לכלות החלק הרביעי מספרי דור דור ודורשיו. ובזאת אסיים הספר כולו. והיה כי יפלא ממך הדבר כי לא ישמרתי מוצא שפתי בהקדמה לחלק הראשון אשר אמרתי שם כלל החבור יהיה כולל דברי הימים לתורה שבעל פה מזמן ראשית מציאותה עד סוף המאה הרביעית לאלף השישי. על זה אענך: קרא נא בחתימת ספרי אשר הנדתי לך מתכונת הדרישה ודרכי הלמוד בתורת התלמוד באלף השישי ותמצא פשר דבר. שם אמרתי כי לדעתי: עם האלף השישי החל זמן הורידה בהשתלשלות התורה שבעל פה ועד כן פה נשלמה התכלית אשר רציתי בה בחבורי הזה. לפי ידיעתי העניה אחשוב כי במאמרים המעטים אשר חתמתי בהם הספר, ותארתי את הרוח האחרת אשר היתה מאז והלאה עם הדורשים בהם כמעט צמצמתי את דברי הימים לתורה שבעל פה בכל האלף השישי.

ואמנם אם עוד חשוב תחפלא כי לאמר: האם אחשוב כי מתחלת האלף השישי שבתה ארמת התורה שבעל פה שבת ותהי שדה נטושה? כי השתדלות דורשי התלמוד בזמן ההוא אך היתה לרוח ויגיעתם תהו? חלילה זאת ממני! חלילה לי להשפיל זאת השתדלות האחרונים להרבנות כבוד התורה לעברה ולשמרה, ולהקטין ערך הפצם העז להגדילה ולהאדירה, כי אם זאת דעתי כי בכל רצונם הטוב השתדלוּתם גם הפצם לא השיגו המטרה אשר הציבו ציוניה הקדמונים, ואך לכבודם לא נרצה לאמר כי החטיאוה.

הראשונים מה מאד הגדילו לעשות בשלש נקודות העקריות אשר הן היסודות לדרישת התלמוד והן הפרוש והבאור אספת ההלכות, בקרת התלמוד ובכל אלה היה להם התלמוד יסוד ומנויג. והאחרונים בכל שלש אלה הנקודות, אשר גם הם עשו ענין חקירתם לא שמרו דרך הקדמונים ומשפטם, כי גם ערב רב עלו בהן מסניטוריא של לחץ ודוחק מדעות חדשות מקרוב באו ממעשה הדודים ופולולים בדברי המקבצים והמפרשים והמבקרים שקדמו להם ויהי מעשיהם מאספות אחרי המאספים פירושים לפירושים ופולפול בפולפולים, וזה פרים כי באחרית הימים זה הפולפול פרע פרעות בלימודים והוליד חדושים לא טובים ומשפטים מעוקלים, משפטים לא ידעום ראשונים מעולם.

זה לי עשרים שנה מאז החילותי ליסד זה הספר. מבהר ימי חיי נדבתי לו, ביניעה רבה הכינותו ובקשת האמת היתה האור לנתיבתי. השתמרתי מאד לבנות משפטים על השערות משקול הדעת כאין ראייה מכריחה, ואם אחת הנה

ואחת הנה אדבר דבר בהשערה לא החלטתי התולדה היוצאת ממנה ברור וודאי כי אם תליתיה כאולי ואפשר. הנה זאת חקרתיה כן הוא כי סופר דברי הימים לעמים או קורות ספרות והשתלשלותה יהיה נזר מהרבות השערות כי סקודת כל כותב דברי הימים לספר מעשים שהיו ודברים מוסכמים אבל ההשערה היא יוצרה היא בוראה מעשים אשר לרוב לא היו ולא נבראו רק הם ילידי שכל בעליה. יען כי תכלית מלאכתי היא רק לתאר תולדות התורה שבעל פה ומקראיה, על כן הנכלתי חקירתי רק עליה ומנעת מדבר דבר על פנות אחרות בחכמת ישראל. ואם לפרקים אדבר על חכמת לשון הקודש והשיר והמליצה והדרוק וכהמה, לא עשיתי זה רק כשעור שהיה לי בהם קצת צורך לתכלית העקרית. גם כנלל הדבר הזה שויתי תמיד נגד עיני את תכליתי העקרית. ואף ע"כ לא דברתי באריכות ובדרקוק שלם רק על חיי חכמי הדורות ההם אשר היו משוככי נתיבות בהשתלשלות התורה שבעל פה ואשר היו האומנים הראשים בהשלמת מלאכת בנין התלמוד לא על הבונים העוזרים במלאכה. ובפרט בספר התשעה עשר אשר בו ידובר מהתפשטות חכמת התלמוד בארצות התבל חוץ מכלל שם בררתי רק רבי הפעלים ראשוני אנשי שם אשר עשו פעלים לתורה והיו היסודות וגם העמודים אשר לחכמת התלמוד בכל הדורות.

אלה הדברים ראיתי להקדים להתנצלות נפשי מפני התלונות אשר אולי ימען עלי הטוען על אשר דברתי לפעמים מענינים אשר לפי דעתו אינם מענין ספרי ושוב חדלתי מדבר על דברים ואישים אשר יחשוב כי העדרם חסרון בספר. והיה כי יקרא דברי הספר בשום לב ויתבונן בו לדעת המטרה אשר הצבתי לי במחקרי אז יבין כי שמרתי לחשוב עתים: עת לדבר ועת לחשות, כי לא כחדתי אמרי קדוש: ראוי לו לאדם שיחמול על דבורו יותר מחמלתו על מטונו ושלא ירבה הדבור וימעט הענין. הדברים והאמת האלה שמתחיל כחותם על לבי ולזכרוני בין עיני ובזה תנצל נפשי מן התלונות.

ויען כ"ב סיון ה"א תרמ"ה.

אייזיק הירש ווייס.

רשימת תוכן החבור

חלק רביעי

ספר חמשה עשר.

פרק ראשון: רבנן סבוראי והגאונים הראשונים	1—12
פרק שני: משפט הגאונים בכלל	12—22
פרק שלישי: ר"ש מקיירא, ר"א משבחא, ישיבת פומבדיתא עד סוף המאה ה'	23—31
פרק רביעי: מר רב יהודאי ב"ר נחמן, עד מנחם המאה הששית	31—46

ספר ששה עשר.

פרק חמישי: התחדשות דת הקראים	46—61
פרק שישי: הקראים עד סוף המאה הששית	61—72
פרק שביעי: יסודות הקראים הלמודיים	72—82
פרק שמיני: מדות וכללים שהקראים דרשו בהם בפירושיהם הפשוטים	82—88
פרק תשיעי: חלוקת הרבנים והקראים במנהגיהם	88—97
פרק עשירי: תחבולות הקראים לפשט דתם	97—104
פרק אחד עשר: מה הועילו הקראים בתקנתם?	104—110

ספר שבעה עשר

פרק שנים עשר: גאוני סורא במאה ה' עד רב סעדיה גאון	110—126
פרק שלשה עשר: גאוני פומבדיתא ברוב המאה השביעית	129—134
פרק ארבעה עשר: רב כהן צרק בפומבדיתא ורב סעדיה בסורא	134—142
פרק חמשה עשר: פ"י בק"ק אמנות ורעות ויתר חבוריו	142—154
פרק ששה עשר: פסקיו ותוראתיו בהלכה	154—160
פרק שבעה עשר: גאוני פומבדיתא האחרונים רב שרירא	160—174
פרק שמונה עשר: רב האי גאון בן רב שרירא	174—192
פרק תשעה עשר: מר רב שמואל בר חפני	192—199

ספר שמונה עשר.

פרק עשרים: תיקוני הגאונים	199—207
פרק עשרים ואחד: ספרות האגדה והקבלה	207—221
פרק עשרים ושנים: מליצת לשון הקדש וקדוקה בזמן הגאונים	221—237
פרק עשרים ושלשה: המסורה והנקוד	238—251
פרק עשרים וארבעה: המסורה המשיך מהקודם	251—263

ספר תשעה עשר.

פרק עשרים וחמשה: התפשטות התלמוד ודרך דרישתו בארצות הקדם	263—275
פרק עשרים וששה: ספרד ופרובינצא	276—290
פרק עשרים ושבעה: המשיך מהקודם	290—303
פרק עשרים ושמונה: איטליה	303—312
פרק עשרים ותשעה: צרפת ואשכנז	312—334
פרק שלושים: המשיך מהקודם	334—352
פרק שלושים ואחד: חתימת הספר	352—356

ספר חמשה עשר.

רבנן סבוראי ונאוניס ראשונים, משפט הנאוניס בכלל, ד"ש מקורא ד"א משכחא ישיבות סומכריא עד סוף ד"א ת"ר. רב יהודאי נאון וישיבת סורא עד סוף ד"א ת"ר.

פרק ראשון

רבנן סבוראי והנאוניס הראשונים.

הזמנים משתנים וכמורה גם בני אדם ישתנו בקרב הזמנים. הדורות יחליפו ויחלופו זה הולך וזה בא גם הדעות והחכמות והמדעים ישנו פנים ומעמם. ואין כל דבר מתמיד כי אם החליפה. ואמנם במדעים אם גם ברבות העתים יוקינו ויבשו מעץ עד ענף, לרוב השרשים לא ימותו לשחת. אך יתקיימו ויעמודו וממעל לשרש יפרה חוטר חדש אשר פרוי פרי אחר. כמקרה כל המדעים כן מקרה חכמת התורה היהודית. גם היא אם גם ברבות הימים שנתה פניה ותחליף ענפיה גם הפרי בכל זאת שרשה עמר ויעמוד לנצח. הלא זאת תעודתה מיום הוסדה! בצאתה לאור עולם היתה נועדה להיות קיימת לדורות עולמים, ורק ענפיה להחליף לעתים. כבר מראשית נמסרה התורה לחכמים ולמורים אשר הם על שרשיה יתחקו, ועל פי המשפט אשר יאמרו להרחיב או להגביל למעת או לעקור נטוע כן יהיה וכן יקום. ואף אמנם לא חלפו חקם. כי כחלוף העתים, וכשנות טעמה ההשכלה, וכאשר חזקו עליהם משאלות הזמנים והמקומות הוציאו כן השרש הזה חטר חדש ויין בגדלו וכרב כרעפותיו אשר פרוי יתן בעתו ולפי עתו. זאת החליפה היא הנרחית לפי טבע הדברים ומי אשר יכחישנה אף מכחיש במנהגו של עולם. מראש מקדמי דברי ימי האומה היהודיה נעלמו מעינינו רשמי זאת החליפה וערפל תולתה. מעתות הנולד בארצות בבל ופרס אך רמזים קטנים ודקים נשארו אשר המה כלא היו. מיום עלות אלכסנדר המוקדוני על ארצות הקדם ושנות מאות אחרות אחרי כן, נבקעו מעט ערפלי החשך וקרנים אחרות נשקפות מתוך המאפלה כי בעתות ההן כבר שנתה התורה היהודית פניה. ערך זאת החליפה לא נכיר ושיעורה לא נדע. כי מי יודע ברור מה מאשר בדינו מילדי זאת החליפה הוא תולדה מומן הקדם הזה? אבל נוכל לשפוט בצדק כי גדלה החליפה בראותנו כי קמו ביניהם מתנגדים על אודותיה. כי לא ארכו הימים ויהי ישראל לשתי מחנות. המחנה האחת — הצדוקים — אשר מאין הבין משפט ההשכלה ותהלוכותיה בכל דבר או מסבה אחרת שנאה כל חליפה בחקר התורה. בעלי המחנה הזאת לא הכירו כי כאשר העת ומקראה מתחלפים כן הדעות כן גם המשאלות בעמים ולפיהם יסודרו משפטיהם ומנהגיהם. על כן עמדה תמידית בלי חילוף היא דבר אשר לא יתכן. והם מבלי הכיר זאת אברו מהר בתהו עם תורתם, ואך נזכרו בשמותם עלי אדמות. אך המחנה השנית הבינה מה חלוף הזמן דורש מה המקום דורש ואך נשתנו המושגים והדעות במשך הזמנים הארוכים, והבינה גם כן מה יפעילו כל אלה על מחקריו

בתורה הכתובה, וכי כערך אלה החלופים נדרש לפעמים חלוף במובן דברותיה. אם קלעה בכל עת אל מטרת הנדרש והנחוץ באמת ולא החטיאה ואם עשתה כל הטובה האפשרית לא נרצה להחליט ולא גם להחליט מחסרון דעת הסבות אשר הניעום תמיד במשפטם ומעשיהם. אבל זאת נחליט כי היתה כונתם רצויה וצודקת. בעלי המחנה הזאת הם חכמי הפרושים אשר תורתם היתה למדה לכל נבוני האומה המתונים במשפטם. ובשמרם זאת לעולם והכינו לבבם לכל הדרוש להם להעמיד התורה בכל הזמנים והמקומות, הולכייה ממדרגה למדרגה. אם נתבונן במצביה השונים בזמנים דשונים נמצא כי כמספר פרקי העת מספר מצביה. לא כדרך החכמים אשר ישבו והורו בלשכת הגזית דרך התנאים הראשונים במחקריהם, מימי ר' עקיבא והלואה עור הוסיפו הדרכים להשתנות. ואהרי כן מעת אשר נסדרה המשנה קם פרק חדש בדרישת התורה הרחק מאד מן הדרישה בדורות הקודמים. בקרב כל אלה החליפות והשנויים השתלשלה התורה שבעל פה והשיגה עמדתה אשר עמדה עליה בסוף דורות האמוראים וכאשר היא כתובה ומונחת לפנינו בתלמוד.

כאשר נשלם התלמוד לא פסקה חכמת התלמוד והשתלשלות התורה שבעל פה לא השבתה. משלימיו עצמם לא חשבו ולא עלה על לבם לאמר כי בלמורם תחתם תורה ועמם תמות חכמתה. ואמנם סבות שונות עצמו על הדורות אחרי אשר נשלם התלמוד, כי נהגו אך בכבוד את השתלשלותה הלאה. הנה מפעולות חכמי ארץ ישראל בפרק הזמן הראשון אחרי השלמת תלמודם נמחו כל הרושמים ולא נדע מה היה עם הישיבות שם? אם נחרבו או נמשו ואבדו עם הנשיאות מטעם המלך או מחסרון קנאת סופרים — כי זה ידענו כי ימים רבים לפני השלמתו חקור ההלכה היה הלך וחסור ואין דורש ואין מבקש הלכה כבימי קדם. לפי אומר דעתנו גרמי הרעות והצרות אשר עברו עליהם בכל דור ודור והשיגו חוץ בסוף ימי האמוראים כי רפו ידיהם מן הדרישה בהלכה. קלסה בקרב הגוים סביבותם, עושק ומרוצה מיר הפקידים עליהם, רדיפת דתם כאת המושלים החנפים, שנאת חנם וקנאת הדת מן המורים המשיחיים אשר קראו עצמם כהנים לאל האהבה, והחקים הקשים והמרים אשר הטילה עליהם הממשלה, כל אלה היו סבות עד די להבשילם בדרך חייהם ולעכב הליכתם בנתיבות תלמודם, ועל כן לא היתה עוד ארץ ישראל מקום נאמן למרבץ התורה. ואף באמת לא הגיעה אלינו הודעה ברורה מפעולתם ולא מספרות החכמים בהלכה בדורות ההם. הן אמת כי כרושמים אחרים נוכל לשפוט כי על כל פנים לא שבתה שם כלה הדרישה בהלכה. ומצאנו באחד מספרי הזכרונות מקורות חכמי הדורות הבינים האלה, כי בשנת מאתים ושמונים לאלף החמישי היה ראש גולה בבבל ושמו מר זוטרא בן מר זוטרא אשר לסבה לא נודעת לנו היטב הזכרה לעוזב ארצו ומולדתו ויברח לארץ ישראל ונעשה שם "ריש פרקי" (סוף סדר עולם וזאת). הזמן הזה נופל בימי רבנן סבורא, ועל כן נראה מזה כי בימים ההם עלו כמה חכמים ותלמידים לא"י וגם נמצא כי גם בימי הגזרות והשמד בפרם עמו חכמים ותלמידים לא"י וישב בה, וכל אלה לא עזב רב אחא משבתא את בבל הלך לו אל א"י וישב בה, וכל אלה לא היו וולים שם אילו היתה א"י ריקה מתלמוד ואילו לא היו שם בתי מדרש קבועים. ויותר מכל אלה ערות נאמנה על זה ענין הברכה אשר היו נוהגים לברך בכל קהלות ישראל והיא תפלת "יקום פורקן" והיא בלי ספק ישנה

מאד וכבר מזכירה רב עמרם גאון בסדורו. ובברכה הזאת הלא מברכים : מרנן ורבנן חבוראתא קדישה די בארעא דישראל ורי בבבל לרישי כלי ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא ולדייני די בבא. והלא מביאר מזה כי כל ימי רישי כלי ורישי גלותא ורישי מתיבתא היו גם בא"י חבורות קדושות לתורה ולתעודה. אבל כל זה איננו שוה לנו להוכיח כי עמדה דרישת התורה בתקפה כמו לפנינו בעת אשר אנו רואים כי אבדו כל הרשמים ויבש המעיין ונחרבו המקורות ולא יקרו עוד מימיהם למכביר כי מכל ימי משך זמן רבנן סבוראי והגאונים אך מעט הגיע אלינו מתורת א"י ההלכותית ואיך תציץ ותפרח חכמת התורה בארץ אשר ציץ משה נוגש ופרח זרן מושליו? כי פרק זמן גדול עבר עליהם בסערה וסופה וכמעט כל ימי המלכות הביזנטית לא מצאו היהודים מנוח ושלוח בארץ ישראל.

מצב היהודים בארץ בבל למן העת אשר נשלם התלמוד בספר עד יותר כמאה שנה אחרי כן גם הוא היה ברע. חמס מלך ושריו הכשיל בחם השבית שלומם. פקידיו עושי רצונו הפכו ללענה משפטם, קנאת האמנושים לרתם אכלתם בכל פה וימרו את חייהם. ואם גם פעם אחר פעם עמד מלך אשר הניח להם מעט מן העשק לא היה זה כי אם מנוחת רגע, כי כמעט הרגיעו מעט ויקם מלך חדש אשר לא ירע חסד ותחדש הצרה נעוריה, ועל כן לא עת בא עת בית הישיבות להבנות כמקדם. ולא יפלא גם כן על כי פרושה עננה על כל קורות העת הזאת וכמעט איז כל שריר ופליט מרבירי ימי החכמים אשר היו בה כי לא היה להם להודיע כי אם מצרותם. כל ימי רבנן סבוראי היו מעט ורעים, וכלם הלכו לעולמם זה אחר זה בשנים מועטות (רש"י באגרתו). כבר הראנו לדעת (ח"ג צד 215) כי רבינא בר הונא (מת ד"א רנ"ט) השלים את התלמוד ובימי ר' יוסי אשר בא אחריו ואשר אמרו עליו שבימיו נסתיים התלמוד ספו תמו פעולות האמוראים ושם חדש קורא להם סבוראים על שם פעולתם כי כל מעשיהם היה רק להסביר פנים בתלמוד. הגאון רב שריא הזכירם בשמותם ולפי סדר תולדתם על פי מה שרשמו הגאונים בספרי זכרוניהם דבררי הימים. ולפי רשימתו היה משך ימי עמידתם אך מעט בשנים. הראשון היה רב יוסי הנזכר והאחרונים היו רב עינא (ולמקצת גירסאות רב גיוא או גדא) ורב סימונא, ועליהם נאמר בסדר תנאים ואמוראים הנוסד מן הגאונים: רב גדא ורב סימונא סוף סברה⁽¹⁾. אמנם כל אשר שמענו מהם ונדעם בשמותם אף זה הוא הכל אשר נדע מהם ברור ובטוח. אבל כל מה שהשכילו והסבירו לא נכתב בספר למען יעמוד ימים רבים. ורק הגאונים האחרונים הודיעונו על פי הקבלה אשר בידיהם כי יש בתלמוד קצת דברים שהם תוספות שהוסיפו רבנן סבוראי על התלמוד⁽²⁾. וכן הזכירו

(¹) רש"י מונה עוד אחד אחר רב סימונא והוא רב רובאי דמן רוב ורומז על הגמ' דסנהדרין (מנ). וה"נ ואם אינן מתנדבות משלהן משל מי? איר רבאי דמן רוב מסתברא משל צבור וכו' ובגמ' דילן: לא התנדבו נשים משל מי הא ודאי מסתברא וכו' ונראה שיש כאן ט"ס שממלות "אמר רב רבאי" נעשה "הא ודאי" וכיכ כרילל במקום שצ"נתי בפנים צד 59 ובדקדוקי סופרים כתב בשם ר"ח דה"נ תרגמא רב רבאי מסתברא משל צבור וכו'.

(²) רש"י מיהם כל הסיניא ריש קדושין עד בכסף מגלן לריש. ועי' ח"ג מחבורנו צד 220 ובעל העטור מיהם לרב הונא גאון מסורא, ועוד כתב רש"י באגרתו שנקבע בגמרא כמה סברי מרבנן סבוראי. ועי' כרם חמד ח"ו צד 250 משיכ הרב רש"י רפפורט כענין זה וכתום כתיבות (ב:) ד"ה פשיטא כתב רשבים שכל

הגאונים פסקי הוראות על שמם (ר"ף מגלה פ"ד), ואמר רב שרירא גאון בתשובה (שערי צדק ח"ה ש"ח סי' ה') אחרי שהציע פירוש ארוך מפירושי רבנן סבוראי בלשונם אמר: אלץ מלי בסדר הזה וכלשון הזה אתאמרו משמא דרבנן סבוראי וסדרינן בפומיהן דכלהון רבנן בתלמוד: ובדרך השערה אולי יש ליחס להם תקון סדר סוגיות הנמרא לפי סדר המשנה וחברו אותה אל המשנה לפי סדר פרקיה ואולי גם ציוני הפיסקאות בנמרא, ועל זה מכונים דברי הגאון בסדר ת"א שכתב: ולא הפליגו מדעתם כלום אלא תקנו פרקי של כל תנאי (כסדרן³) גם מה שמצאנו בתלמוד "פשיט רב אחאי" גם "פרך ר"א" (בכ"מ) "רב אחאי מבי חתים פריש" (גמין ז: לגי' רש"ג) "רב אחאי משני" (כתובות י). "הוי בה רב אחאי" (בכורות ה.), הם הוספות רב אחאי מבי חתים שהיה מרבנן סבוראי הראשונים (הר"ר נחום ברילל ב"הרבוך שלו ש' ב' צד 28 והלאה), שכל אלה הלשונות אינן ממטבע שטבעו האמוראים (שם צד 31 בהערה). ככל הערותיו אשר הוסיף על התלמוד נראה כי בבחינה זכה העמיק במשאו ובמתנו של התלמוד ולא חדל לסתור מסקנת האמוראים בכל מקום אשר לא ישרה נפשו בה, ולתרוץ דברי קדמונים בדרך פשוט במקום שאחרים לא ידעו פשר דבר כי אם בדוחק, וכן מלאו לבו לסור ממדרשם ולחדש מדרש אחר הטוב ממנו (שם צד 29—31). אף בגלל כל המדות האלה כשמן תורק שמו בכל הארץ, ועד ארץ ישראל יצא שם תהלתו וכתבו לבבל על אודותיו: הוהרו ברב אחאי שמאיר עיני הגולה הוא (שם 27). שפעם אחת נחלק רב אחאי עם רב שמואל בריה דרב אבהו, אשר היה גם כן מרבנן סבוראי, בדבר הלכה והיה רב אחאי אוסר ורב שמואל מתיר ושלחו לארץ ישראל לשאול הלכה ושלחו מתם ההלכה כר"ש אבל הוהרו ברבנן אחאי שמאיר עיני גולה הוא (חולין נט:). וקרוב הדבר כי הספור הזה נוסף בנמרא עוד אחרי רב אחאי, ולמדנו מזה עוד ראייה חדשה כי בימי רבנן סבוראי היו בתים לתורה קבועים בארץ ישראל אשר חכמיהם היו נשואי פנים ודבריהם נשמעים בארץ בבל. מלבד כל אלה עוד שערנו כמה מחברים מן הראשונים וכמה מבקרים מן האחרונים פעם בצדק ופעם בלא צדק על הרבה לשונות בנמרא וסוגיות שהם מתוספות רבנן סבוראי. וההשערות בענין הזה היו כל כך פרים ורבים עד שיש היו תועים מדרך השכל ונסתבכו בהשערותיהם והחליטו ויסדו כי כל מסכת תמורה רבנן סבוראי חברי והכינה⁴). יש מיחסים לדורות האחרונים

פשיט רב אחאי או פריך ר"א הכונה על בעל השאלתא וכבר נסתרה השערה זו בתוס'.

⁽³⁾ בכ"ח שהוכרתי בהערה שלפני זו כתב הרב רש"ל רפ"פ: לדעתי יש ליחס להם כל ההוויות והמסקנות הבאות בסוגיות אחר האמוראים היותר אחרונים על דרך משל בגמין (מ). מר בר רב אשי אמר לטלטולי נמי אסיר ולא היא לטלטולי שרי' וכו'. והנה החלק הא' מזה המאמר שכל מה שבא בסוגיות אחר האמוראים היותר אחרונים יש ליחס לרי"ם מובן מעצמו ואמת הוא אם נמצא כן אבל לא הראה לנו היכן מצא כן. כי מה שרמז על נשין ניל שאינו ראייה. שהרב חשב שמר בר רב אשי הוא האמורא היותר אחרון ושכח כי אחריו היה רבא תוספאה ואחריו רבינא בר הונא ועי' מי אמר לו שהך ולא היא אינו מאחד משני ראמוראים האלה.

⁽⁴⁾ המבין תכלית חברי רי"ן מעצמו כי אין כוונתי בזה לדקדק על כל פרט ופרט מן התוספות כי זה מלאכה מיוחדת ולנו לתכליתנו די בכלליו של דבר שרבנן סבוראי הוסיפו על הגמ' ומה תכונת ההוספות והרוצה לעמוד על הפרטים יעיין במאמרו של ר"נ ברילל שרמזנו עליו בפנים שם הובאו באריכות כל דעות אחרוני המחברים בפניה הזאת וכמעט לא הניח מקום להתנדר.

האלה את סימני ההלכות והסויאות הנמצאים בתלמוד. כי מן הסימנים נראה שהתלמידים כבר היו שונים את הסוגיא על הסדר שנמצא לפנינו ואם כן היה התלמוד מסודר ונמנר כבר לכתיבה (ב"ח ח"ו צד 252). אף שלא פירשו זמן תקנת הסימנים בפירוש נראה מסתימת אלה הדברים שכונתם לאמר שהחכמים שאחרי התלמוד עשו ויכוננו. אך זה טעות כי תקנת הסימנים קדמה וכבר נהנו בהם בימי האמוראים (רנ"ב שם צד 61 בהערה). ולפי שטרנו הלא גם סודרו של רב אשי היה בכתב. אולם אמת הדבר הוא כן. בכל עת היו למדים את התלמוד בעל פה אף שהיו הדברים כתובים אתם (ח"ג פ"כ וש"נ בהערות) ובהיות כי לא היו הקונטרסים הכתובים ביד כל אדם כי מעטים היו, כי רובם מן התלמידים הוכרחו להנות בתלמודם רק מן הזכרון על כן נתקנו הסימנים והשתמשו בהם לעזור לזכרונם (דורש לציון מר"י ברילל צד 18) ומה נראה כי יותר שהיו הסימנים ררושים ונחוצים ברורות המאחרים היו נחוצים בימי האמוראים, ובאמת היו הסמנים ערוכים מאז וכבר בסדרו של רב אשי הכניסום בו אף שלא היה בהם צורך כל כך כבראשונה (גם זה שם), ואולם לא נפליא לאמר לאיזה תכלית קיימום אחרי שכבר נכתבו הדברים על ספר, כי גם אז עוד היו נדרשים לקצת התלמידים אשר לא היה להם התקן מן הספר כי ודאי בימים הראשונים היו כתבי יד ממנו יקרים ולא היה החבור נפרץ מאד. ומעתה ברור כי רוב אלה הסימנים בשום ענין איז ליחסם לדורות הסבוראים, אבל יתכן כי גם בימיהם תקנו קצתם ניצרכם לקצת תלמידים⁵). ואולם הכל כאשר לכל לא נמצא מהם רק דברים מעטים בכמותם ובינוני באיכותם וכל פעולתם כאין נחשבה נגד פעולת האמוראים. ובאמת אף הם עצמם לא חשבו ולא בקשו להדמות להם ולעשות כמעשיהם כי ראו עתותיהם קשות מעמרם מתמוטט והספיק להם לקיים דברי הראשונים ולהסביר דבריהם ללמוד וללמד את התלמוד ולהבינו. ואמנם לא נוכל לחדר הדבר כי בזה אשר חדלו לעשות כמעשה קדמוניהם לא טוב עשו בעינים כי על ידי משכס ידם מן הבחינה ולצרף את דבריהם והספיק להם אך להסבירם עכבו מעין ההשתלשלות מהתגבר ועשו את התלמוד לעץ יבש תחת אשר לפי כונת בעליו היה נועד לדיות דשן ורענן לתת פרי הדשן פרי בערנו.

בצמצום זמן דורות הסבוראים יש מבוכה כבר במקורות הראשונים⁶) הראב"ד בספר הקבלה מונה תמשה דורות וזמנם מאה וחמש ושמונים שנה. אבל נראים הדברים כהמקורות היותר קדמונים והם סדר תו"א ורב

⁵ על דבר הסימנים ע"י ב"ח ח"ו צד 253, וס' דורש לציון להרב רבי יאקב ברילל המדבר בו בחכמה בפנה הזאת וביארה-בין לרנ"ב הנ"ל צד 59 והלאה.
⁶ בשתי הדעות האלה תלויות הני' שנמצא בראשונים בענין תקנת מורדת שנקרא להלן אשר לדברי הכל מר רב רבא בפומבדיתא תקנה ולדעת רש"י רבא זה לא היה מרבנן סבוראי ולזה הסכמה בני' תשובות הגאונים בשערי צדק ח"ד ס' מ"ו שאחר רבנן סבוראי נתקנה זאת התקנה וכו' בר"ף וברא"ש ובהגהת אשרי בכתובות פ' אעפ"י. אבל בהגהת מ"י פ"ד מאשות כתוב בשם ר"נ מאור הגולה רבנן סבוראי דבחר הוראה תקינו למשקל מינה מה שתפסה וליתן לה גט לאלתר וכו' בתוס' כתובות (סג:) ד"ה ואינהו וכ"כ בעל העטור אית מ' ובמרדכי ס"פ אעפ"י וכל אלה נמשכו אחר שטת הראב"ד בענין זמן רבנן סבוראי. ובאמת אין להביא ראיה מהם כי לא דקדקו בענינים כאנה הרבה והחליפו הדורות ושנו הזמנים וראה זה מה שכתב המרדכי בהנה' לנשין ס' ת"ס ובסדר רבנן סבוראי יש שדיתה השמטה שנת דא תקסיד לביע וזה ודאי היה בימי הגאונים ולא כימי רבנן סבוראי.

שרירא אשר לדעתם רב עינא ורב סימונא היו האחרונים, כי לפי מה שנראה מתוך המאורעות ההוות נחתך במותם פרק זמן. כי בפרק האחרון ממלכות פרס אחרי מות רב עינא ורב סימונא היו הפרסים מכבידים עולם על ישראל ויעשקום וירוצצום בלי חשך. חפשויות דת היהדות אשר לפנים היתה נחלתם נמוטה, בטחם ושלותם נשברו, ובסגלתם היא הרת שלחה הממשלה את ידה. כמעשה אנטיוכס ואדריינוס עשו גם הם וגזרו שמד על היהודים וביטל התורה והמצות. ועל הזמן האחרון הזה כונו הגאונים בתשובותיהם (חמדה גנוזה סי' צ"ה פרש"י שבת כד.). באמרם: ובשני פרסים גזרו שמדא שלא להפטיר בנביא, ואם להפטיר בנביא בשבת אשר הוא רב קטין ואינו כיאס מנה גזור' אף כי שפשטו גזרתם על המצות בכלל. וכן שמענו מעדות רב שרירא גאון באגרתו כי בסוף מלכות פרסיים היו שני שמד וגזרות כי לא יכלו לקבוע מקום לתורה, והתמיד בטול הישיבות כמו חצי שנות מאה, ועתה לפי טבע הדברים נפסק אז פרק זמן ובבחינה הזאת הטיבו אשר דברו כי רב עינא ורב סימונא סוף סברה. ויהי כשוך צוק העתים ונחו העם מעט מן הגזרה ושבו הישיבות לאיתנן החל פרק זמן חדש ויתכן מאד כי הוא תחלת זמן הגאונים. אכן נראה כי פרק הזמן החדש לא היה חדש רק לערך חלוק העתים והמעמדים אבל אין כל חדש בו לערך הרוח וההשכלה אשר משלו בו, כי לא נכיר בזמן החדש אף רושם קטן מרוח חדשה ועברו ימים וחלפו עתים והישיבות לא שנו רוחן ממה שהיה לפנים. אחרי שחזרו ויסדו הישיבות מחדש היה הראשון מראשיתן המכונה בשם "גאון" (לפי סדר רש"י) מר רב חנן מאישקא⁷). ואחריו היה מר רב מארי בנו של רב דימי שורגו והוא הרביץ תורה לפנים בפרו שבור ונקרא שמו על בית מדרשו בפרו שבור כל ימי הגאונים⁸). בעת היות רב מארי הזה ראש ישיבה בפומבדיתא היה רב מארי בר רב הונא ראש ישיבה בסורא. אחרי רב מארי מפומבדיתא היה מר רב חנינאי מן גיהרא גאון בנהרדעא (רש"י) ולדעת הראב"ד מלך אחרי זה גאון ששמו רב חנינא. והנה משך ימי ראשות הגאונים האלה היה עשרים ושש שנה (ד"א שמי"ט —

⁷ תימה בעיני שגורו על המפטיר בנביא במנחה בשבת ולא גזרו על המפטיר בנביא בכלל ולא על קריאת התורה. ונראה מזה כי ההפטרה בנביא במנחה היתה שונה והוא שהיו מפטירין בנחמות ישעיה כמו שכתוב בחמדה גנוזה ובלי ספק דרשו בהן לחזק את העם בזמנם וזה היה רע בעיני הממשלה ומצאתי כן בערך מלך ע' אפטרחתא וז' וז' ולא היו רוצים בקריאת נחמות ישעיה והדרשה בהן שלא יהיה נוטה לב ישראל אל ארץ הקדושה.

⁸ תאר גאון חשב נרעץ ח"ה 140 כי אינו עברי אלא לקוח מן הערביים או מן הפרסיים. ובס' ערוך השלם הראה החכם המחבר כי באמת נמצא בפרסי ובערבי בניי כזה שפירושי איש מכוכד ומורה דת וחק. אבל ככל זאת אינו רואה הכרח לזה, כי מצאנו שכבר הקדמונים קראו אנשים גדולי המעלה בשם גאון. כמו בספרא פ' בחקותי ושברתי את גאון עזבם אלו הגאים שהם גאונים של ישראל כגון פפוס ב"י וכו'. וגדולים וראשי עם נקראו גאים כמו שדרשו (ע"ז י"א ע"א וכו') הילקוט שני גוים בכמנך א"ת גוים אלא גאים זה אנטינוס ורבי. וע"י גם בחולין (צב). שהביא שרי גאים. ובאגרת דרש"ג מנחה לפעמים אמוראים בכניו גאון וזה מפני שהוא כנוי הרגיל בזמנו כזה בו גם האמוראים אבל לא שכבר נהגו בו כימיהם.

⁹ בתשובות הגאונים (ד' ליק תרכ"ד) סי' מ"ה מובא בשם רב מארי הזה ואביו רב דימי פירוש במלות הזמני והני, ורב יהודאי גאון הוא שמביאם ובדבריהם יש להשלים מספר הפירושים על המלות האלה שסדרם בעל ערוך השלם בערך הזמני. ובחלומות גדולות הלכות מילה (ד' ווען כב). יש הוראה ממר רב מארי בנשואי ממזר לישפחה ואולי הוא רב מארי הזה.

שע"ר) עד השנה אשר בה יצא מחמד לעולם ואמנם מכלם לא נשאר לנו בלתי אם שמם ומפרטי תורתם כמעט לא ידענו מאומה.

אם גם הוטב מצב היהודים מעט בימי מלכי פרס האחרונים בטחונם בם לא היה חוק בזכרם אשר עולל למו דור אחר דור בדורות האחרונים. כמעט מאפס תקוה היו יכולים להתיאש והנה פתאום זרח למו אור חדש וקרן ישועה ממקום אשר לא קוו למו. בימים ההם יצא מחמד לעולם ויסד דת חדשה בנויה על איתני מוסדי תורת היהודים. בכל מאמצי כחו התנכר לפשט דתו בין הערביים והביא חדשות לא שערו לפנים. כי מיסב תורתו ומיטב דתו מכתבי קדשינו ומן התלמוד והמדרשים נשאבו. אך לא הוא שאבם כי לפי המפורסם על אודותיו היה איש נכער מדעת לשון וספר, וגם מלאכת הכתיבה היתה לו. אבל יד יהודים היתה באמצע ומהם התבונן כל משפטי הקאראן הטובים. חסרון ידיעתו כתב וספר אף הוא אולי עמד לו כי מצא מאמינים בין המון עמו. שהאמינו במלאכותו האלהית כי אמרו אחרי אשר לא ידע כתב וספר לא יתכן שיורה ויטיף לעם דעות נשגבות כאלה אשר לא נשמעו בארצם ובאומתם בלתי אם ינבא, ורוח ממרום יערה עליו או מלאך דובר בו המוריעו כל אלה. ואף כי המשכילים בין הערביים ידעו כי קבל תורתו מיד מלמדים יהודים, מה נחשב זה בעיניו הלא ההמון האמין בו ודי לו בזה. הלא זה תחבולת רוב מחדשי דתות כי עיניהם נשואות אל ההמון והבוערים בעם הכאמינים לכל דבר ולא יבחנו. לא נשת אשם על מלמדיו היהודים אשר היו בעוזריו ותמכו תחבולותיו כי גם הם היו מוטעים. כי בראשית מעשהו נדמה להם כאלו על ידו יצלה בידם מעט מעט החפץ לקנות לב הערביים לתורת היהדות. ובאמת בראשונה עשה הנחת דעת ליהודים והנהיג בעמיו כמה מנהגי ישראל וצוה על רוב עקרי אמונתם. אבל ראו מהר כי תוחלתם נכזבה וראו כי אשר קוו וחשבו כי הוא יתקרב לדת ישראל ויקרב עממו אליה לא בא, כי לבבו לא כן יחשוב כי להכרית דת ישראל בלבבו ולהביא את היהודים אל דתו ביד חזקה ובורוע נטויה. אז מהר נהפך לבו לשנוא אותם והי ערמו. מנהגי ישראל אשר קבל בערמה להתענות בטל, מימיו אשר ממקור קדוש יהלכון העביר בחלאת דעותיו המשוגעות, עד כי בשגעונו האמין בעצמו כי הוא נביא שלוח אל העמים. וכאשר היה מאז נחלית תורת ישראל כי הילד אשר תניקהו ותרויהו היה נושך שדי אמו, והבת קמה בה להשמירה ולהכחירה מן הארץ, אף כן היה עתה. עם מחמד עמד להם שונא אשר בא עד נפשם. כי הכלים למעשהו לא היו כלי נועם ושלום כי אם היו כלי מלחמה. חרב היה קורא על הארץ לאנוס עמים לקבל דתו. בחימה שפוכה העביר כוס על היהודים בערב ונלחם בם באכזריות. אין מספר ליהודים חללי חרבו אשר רצח בשם אלהיו. כן עד קצו חרב הרג ואכזר היו האמצעיים אשר בחר לפשט דתו. אכן לטובת מין האדם קרב קצו בלא עתו ואבד בענן רע.

אחרי מות מחמד נשאו הערביים את דתו לארבע רוחות השמים בארצות הקדם, ותהי המלחמה גם הלאה מגבול ארצם, ובכל אשר דרכה כף רגלם גברו והצליחו. הכליף השני אחרי מחמד היה עמר בן כתאב, הרעיש ממלכות קדם וגם על פרס העביר כוס. הוא הלך בעקבות מחמד לצרור את היהודים בעבור קשיית ערפם להחיות בדתם. ובכל זאת לא חתו ולא רהו כשמעם כי בא עמר אל גבולם ונוכל לשער עד כמה התכוטט

במחונם בהפרסיים אם על משען אכזב כזה שמו מבטחם וקוו למו מירד ישועה. התקוה הזאת חייתם והתאמצו לתת ידם עמו במלחמותיו נגד הפרסים, והיו בעוזריו להפיל לארץ תפארת גאונם ולהשמיד חוק מלכות פרס. ואף לא נכזבה תוחלתם. עמר אחרי כבשו את הארץ לא כפר טובתם. שנאתו וקנאתו נגד דתות אחרות לא זכר עוד, אך זכר להם לטובה כי באו לעזרתו בנבורים ויט אליהם חסד שבר לפעולתם. בעת נפלה ממשלת פרס בידו נמצא משרת ראש גילה בתקפה הישיבות על מכוננו. בוסתנאי חומר מנוע בית דור היה אז ראש גולה. ואמרו כי רב חנינאי היר גאון בסורא ורב חנא בפומבדיתא (אגרת רש"י) בוסתנאי היה נכבד בעיני עמר והתקיים ממנו במשרתו, ולאות חסדו נתן לו לאשה את בת מלך פרס אשר שבה במלחמה. מן המאורע הזה וכמה שנמשך אחריו לאחר זמן מופיע רושם קטן מתורת גאוני הומן. רב האי יספר (ש"צ ח"א ש"א סי' י"ז) כי אחרי מות בוסתנאי נשאר בן אחריו מבת מלך פרס וערערו בני נשיו הישראליות על יחוס זה הבן ואמרו בן שפחה הוא ובידם למכרו כעבד. וראשי הישיבות נחלקו בדבר. יש אומרים כל כמה שאינו משתחרר עבד הוא וצריך שחרור מאחיו, וכר חנינא, דיינא דבבא כתב שטר שחרור לאותה שפחה, ויש אמרו בוסתנאי נשיא היה ובירו לשחררה ואילו לא שחררה לא היה בא עליה שאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות וכ"ש נשיא. וראינו שהאומרים צריכה שחרור לקחו החק ככתבו ודבקו במלותיו היבשות ויקוב הדין את ההר. והאומרים שאין להחזיקה לשפחה חשבו שהדעת מברעת שנשיא בישראל וצדיק באמונתו לא יבא על אשה בזנות בשיש לאל ידו לנשאה כהיתר, וסומך על סברת החוקה אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות אף באפן שלא מצאנו דוגמתה בתלמוד כי התלמוד לא אמר שתועיל חוקה זו רק במקום שיש צד קידושין לא באפן אחר¹⁰). והנה אף שענין המאורע הוא דבר קטן מצד עצמו דבר גדול הוא לענין המסרה שלפנינו כי ממנו נציא המשפט כי אם גם רבנן סבוראי עשו את התלמוד כמשמרות נטועים בכל זאת לא נמנעו הגאונים הראשונים ללכת הלאה מן הגבולות אשר גבל התלמוד, ולא נתעה אם נאמר כי זה הוא הרושם הראשון — אף שהוא רק קטן ורל — מהשתלשלות התורה שבעל פה אחר התלמוד. גם בימי מלוך הכלוף עלי בן אבי טאלב חתנו של מחמד (תחלת המאה החמישית לאלף החמישי) עמדו הישיבות בתקפן אף שהיתה גם אז עת שערורה ומלחמה בפרס. כי בעלות עלי למלוכה הלך בבבל ויצר על פרוו שבור ויכבשה. ויהי שם גאון אחד ורב יצחק שמו ויהי כבא הכובש העירה ויצא רב יצחק לקראתו ועמו המון רב מישראל וקבלו פניו בשמחה. ויהי רב יצחק מוצא חן לפניו ועלי היטיב ליהודים בעבורו. אם רב יצחק הזה היה ראש באחת משתי הישיבות, סורא ופומבדיתא, אין להכריע בבירור

¹⁰ ע"י ברמב"ם בהל' נחלות פ"ד ה"ז שנראה מדבריו שהם מכונים על התשובה הזאת שלפנינו והראב"ד הרבה אחריו ולדעת הרמב"ם אין סומכין על חוקה דאין אדם בועל בעילתו בעילת זנות כסתם ז"ל הרב המניד דבריו ומסיק שלא אמרו חכמים אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות אלא בזמן שיש צד קידושין. ובאמת בכל מקום שנמצא בש"ס חוקה זו יש דררא דקידושין. ואמנם הרא"ש בפי' דיבמות סי' נ' לא כתב כן וחולק על הרמב"ם. אבל כבר אמרתי שלפני הרמב"ם לא היו לפניו רק תשובת רב נטרינאי והחולק עליו שהביאום היה הרא"ש והר"ף לבד כי אם גם התשובה שלפנינו. וע"י בכל אלה המקומות ואין המקום להאריך כאן בדין זה. שאנו אין לנו לדבר כי אם על פסקם של הגאונים הראשונים.

מתוך המקורות הקדמונים⁽¹¹⁾ וכמו כן אין בידינו להכריע אם ההוראות האחרות אשר נמצא בתשובות הגאונים על שם רב יצחק סתם אם הם מרב יצחק זה כי יש עוד גאונים אחרים ששם כשמו, כמו רב יצחק בר נחמיה (אגרת רשי"ג) או בר חייה (הראב"ד) והוא חי כמו מאה וחמשים שנה מאוחר לזה. ואולם מצאנו על שם רב יצחק פירוש במשנה אשר בלי ספק מרב יצחק הקדמון הזה, יען שכבר העתיק הפירוש ההוא בעל הלכות גדולות וכתב עליו ומפרשין רבנן (ה"ג וויען ל"ג ע"ד) וכל הגאונים האחרים הנקובים בשם יצחק מאוחרים לבעל הלכות גדולות. והפירוש הוא פלאי כי תכנו יגיד לנו כי לא נמנע המפרש להכניס מושגי זמנו ומקומו בכונת המשנה. כי כן פירש ר"י כאמר המשנה: כותבין במועד אגרות של רשות (מ"ק יח:); אגרות כתב שכותב ריש גלותא לשופט ונותן לו רשות לילך וללמד את ישראל איסור והיתר ולהורות להם דברי תורה ושמו בלשון ארמי פתקא דדיינותא (תשובות הגאונים ד' קונסטנטינא). ופירוש זה אין אפשר בכונת המשנה כי בארץ ישראל היו קוראים לזה מנוי וכן היה המנהג שם בראשונה הרב ממנה את תלמידיו וחזרו וחלקו כבוד לנשיא (ירוש' סנהדרין פ"א ה"ג) אך בבבל קראו לזה נטילת רשות מראש הנולה (סנהדרין ח.). אלא שזה הגאון פירש דבור המשנה על פי שמוש הלשון של הבבליים שישב שם⁽¹²⁾. בתחלת הרביעית השנית למאה החמישית היה גאון בפומבדיתא מר רב רבאי ועמו רב הונא ממתא מחסיא אשר בלי ספק נקרא לשם מפני חכמתו הגדולה. מה שהיתה פקידתו של רב הונא המיוחדת לא נודע לנו, ואולי היה דינא ד' כי בבא אשר מעלתו מעלת משנה לראש הישיבה. אך לדעת קצת (ראב"ד) היה רב רבא בפומבדיתא ורב הונא בסורא⁽¹³⁾ לשני הגאונים האלה נתיחסה תקנה גדולה אשר היתה נחוצה לזמנם ומקומם והיא נקראת: תקנת מורדת, וענינה זה: אשה שתובעת גט מבעלה באמרה אין רצוני לשבת תחתיו, אשר לדין התלמוד אין כופין אותו ליתן גט מיד אלא משהין לה י"ב חדש אולי יתפייסו בתוך אותו הזמן, ובמשך הימים האלה

⁽¹¹⁾ באגרת רשי"ג כתב: ואמרי דהוי בסורא בעת ההיא (שע"ד) רב חיננאי ורב חנא גאון מפומבדיתא. ורב יצחק והוא שהיה בפרו כו' ואחריו היה רב רבא. ולא הגיד איפוא היה רב יצחק? ומה פ' מלת אחריו? ועכ"פ לא היה בסורא דא"ב מאי ואחריו? לדעתו היה מר רבא בפומבדיתא ובהדריה ריה דסורא בפומבדיתא כמי' למטה אצל מר שמואל וז"ל ואביו של מי' זה היה בנו של מר רבא שכתבנו שהיה בפומב' ובהדריה היה ריה דמתא מחסיא ולדעתו בימיהם רב ששנא בסורא כל זה מבואר באגרת. ואף לראב"ד אין להוכיח רק שהיה רב יצחק ראש כשבא עליו לבבל ולא באיוו ישיבה וז"ל: מר הונא בסורא ומר רבא בפומב' ואחריהם רב ששנא ורב כוסאי. אך נרעץ כתב שרב יצחק גאון בסורא ואחריו מר הונא ורבא בפומב' ולא ידעתי מקורו. והאיתי שבספ"ד וצמח דוד עשו את רב יצחק לראש ישיבה בפומב' על פי הראב"ד ולא משמע כן מדברי הראב"ד כל עיקר.

⁽¹²⁾ הראב"ד מביא גם ר"י בר ישי וזה ט"ס שצ"ל צדוק תחת יצחק. ומצאתי בס' האשכול שמביא זה הפירוש ברבור "אגרות רשות" על שם רב צדוק. אך ממה שנמצא זה הפירוש בה"ג בלשון ומפרשין רבנן מפורש שזה גאון קדמון ולא מצאנו גאון בשם צדוק רק רב צדוק בר אשי והוא מאוחר לבה"ג. ואמנם הטעות בין צדוק ליצחק היא מצויה ע"י מכילתא יתרו פ"א ובמ"ס שם אות ח'.

⁽¹³⁾ רשי"ג כתב: ובהדריה הוה ריה דמתא מחסיא מלשון בהדריה משמע שהיה עם רבא במקום אחד ודבור דמתא מחסיא אין כונתו שהיה שם גאון דלעיל מינה כתב בפירוש שבימי רבא היה רב ששנא בסורא וע"כ הכונה שהיה בסורא ומפני חכמתו נקרא בפומב' ואף כן מצאנו ברב יהודאי שמנהו שלמה נשיאה שקראו מפומבדיתא לסורא מפני חכמתו. וע' לעיל הערה 9.

אין נותנים לה מוונות. ותקנו אלה הגאונים שכופין אותו ליתן גט מיר ואין לה כמה שכתב לה כלום. והנה נסבה זאת התקנה מפני שראה בה צורך השעה. שכן יסופר שבעת ההיא היו בנות ישראל נתלות בגוים והולכות ליטול להן גמין באונם מבעליהן, ויש כותבין גמין באונם ומסתפק גט מעושה כדין או שלא כדין ויצא מזה מכשול (ש"צ ח"ד ש"ד סי' מ"ו ח"ג סי' ק"כ). ומזה נוכל לשפוט כי עם כל חירותיהם היתה יד ערכאותיהם תקיפה עליהם והיו מכריחים אותם תחת רצונם ודיניהם גם בעניני הדת¹⁴). ואף זה הכריחם לעשות זאת התקנה להרים המכשלה מקרב עמם ובטלו דין הקבוע בתלמוד להלכה מפני שצורך שעתם ומקומם דרש כן כאתם.

סביב לחצי המאה החמישית בימי רב רבא ורב הונא, היה גאון בסורא מר רב ש ש נ א אשר שמו העצמי היה רב משרשיה בר תחליפא והשם הזה מצאו חקוק בפתוח הותמו של רב ששנא. אותו חננו המקרה והפליאו מכל הגאונים הקדמונים כי נשארו ממנו קצת תשובות, והן המדה הנכונה אשר על פיה נוכל לשפוט על המצב השפל ביריעת התלמוד בעת ההיא. מן השאלות אשר נשאל עליהן הגאון נכיר כי אף בדברים הפשוטים במשנה ובנמרא הוכרחו לשאול עליהם ולרוב אין תשובת הגאון כוללת יותר רק מה שמפורש בנמרא ושכך וכך נקבעה ההלכה. וכמו כן נכיר מן התשובות שהשיב כי משפט הוראתו לא השתרע רק על תולדות לבד אשר יכול להביא תעצומותיהן מן המשנה והברייתא והתלמוד כי אם הורה לפעמים מסברת נפשו ומשקול הדעת ונדמה בעינינו כמחוקק בבח עצמו. ומצאנו שרב ששנא הזה קבע הלכה חדשה שמניחין תפילין בתשעה באב ודרש קל וחומר מאבל בשאר ימים והלכה חדשה אחרת שאסור להניח תפילין בחולו של מועד (שערי תשובה סי' קנ"ה וסי' רס"ו ועי' מרדכי תענית סי' תרל"ז). ואמרנו חדשה כי אין ספק בעינינו כי לפני זמנו לא היה המנהג כן שאם לא כן מה ראה על ככה לקבוע הלכה מחדש בדבר הנהוג מאז ומקדם. ובתשובה אחת אמר שלא יאמר שלוח צבור אפילו אות אחת שלא מן הכתב, והביא לו ראיה ממדרש (אשר לא ידעתי מקומו) מאי דכתיב וידבר . . . את הרברים האלה מלמד שהיו הרברים כתובים לפניו ומן הכתב אמר. והנה אין להפליא על ההלכה הלא היא מותאמת עם ההלכה שבתלמוד: דברים שכתב אי אתה רשאי לאמרם בעל פה. אבל יש להפליא על הראיה שהביא מן המדרש הור הזה אשר לקחו דברים בכתבם, שהקב"ה אמר הרברים מן הכתב כבן אדם עלול השכחה והמעוות, וזה הגאון שלקח המדרש כפשוטו ועשה ממנו ראיה להלכה נחשב לנו כמנשים בהגשמה אשר אין משלה, וכמאמין דברים כאלה בכתבם ממש. באחת מתשובותיו (ד' קונסנט). נשאל: אם נאנס הקהל ממלך ושלטון או בעל מכס לתת חרם להנאתם ולטובתם אם יש ממש באותו החרם ואמר אין בו ממש, אבל אם משביעים אותו אסור להשבע. ונראה מזה שכמו שהיו כופים את היהודים על פי דיני ערכאותיהם לעשות דבר שלא כדת ישראל כמו שראינו בתקנת מורדת אף כן היו כופים את דייני ישראל לתת כפיה לפי דת תורת היהודים כרי לתמוך

¹⁴ מלשון התשובה משמע שהולכות לערכאות שיג' וכופין על הגט ונפיק מניד חורבא שנשאת לישראל ע"פ גט מעושה. ומהרא"ש פ' אע"פ סי' לה נראה שהבין שחשו שיתלו עצמן בניים ויוצאות לתרבות רעה וכ"כ המרדכי סי' אע"פ וגם בשלטי גבורים ולפי דעתי העיקר כמו שכתבתי.

עשקם ועולתם אשר נטלו על היהודים¹⁵). ומצאנו דמיון לגזירה הזאת כמעט בכל הדורות המאוחרים.

מלבד אלה הגאונים נזכרים עוד בשם מגאונים סורא אשר מלכו עד תחלת המאה הששית כמו ששה במספר והם: מר רב חנינאי מנהר פקוד, רב נהלאי הלוי מנרש, מר רב יעקב הכהן מנהר פקוד, מר שמואל נכדו של מר רבא הנזכר, מר רב מרי הכהן מנהר פקוד, ורב אדא, ומגאונים פומבדיתא נזכרו תשעה: רב הונא מארי בר רב יוסף, רב חייא ממישן, רב רביא, מר נטרונאי בר נחמיה, מר רב יהודה, מר רב יוסף, מר רב שמואל בר מארי, מר רב נטרונאי כהנה בר רב אמינא, ומר רב אברהם כהנא, ואמנם יש במקורות ערבוביה גדולה בבחינת סדר אלה הגאונים ומקומות ישיבתם, וגם זאת כי כמעט לא נודע לנו דבר מכלם בלתי אם שמותם¹⁶). על כן לתכליתנו אין לנו צורך להשתדל בהתרת הערבוביה הזאת, כי סוף סוף לא יצלח לנו החפץ להאיר המאפלה הפרושה על פני הדורות האלה כבר בימים קדמונים בימי רב שרירא גאון כמו שלש מאות שנה אחרי זה. אמנם בשומנו לב על הזמן הארוך הזה, מימי הגאון הראשון (ד"א שמי"ט) עד הזמן אשר אנו בו (תק"א) מאה וששים שנה אשר בו חיו ופעלו חמשה ועשרים גאונים, ומי יודע כמה עוד אשר אבדו זכרם הלא נעמיד כמשתאים לראות כמה נעור וריק הזמן הזה מכל חכמת בינה כי הכל כאשר לכל ממה שהנחילנו הלא כאין נחשב לערך, אורך הזמן ולערך מספר הגאונים אשר היו הפועלים, וזה דבר אשר לא נוכל להתעלם ממנו ובצדק נשאל מה היו הגדולות אשר קנו להם שם תהלה בכל הדורות שאחריהם? מה היתה עבודתם ומה פריה וחכמתם להם? הן אמנם כי אין הפה יכול לדבר ולא תמלא און משמוע את כל התהלה ויראת הכבוד אשר כל הדורות המאוחרים נתנו לגאונים הראשונים והעריצו והקדישו חכמתם כחכמת מלאכי עליון, אבל מה יסכן זה לחוקר עד תכלית דברי הימים אשר מרתו רק הכרתו הוא לא ישפוט

¹⁵) מלבד אלה התשובות שהבאתי בפנים מצאתי עוד קצת תשובות מיוחדות לרב ששנא גאון. בתשובות ישנות ד' קונסמטינא מצאתי ב' תשובות ממנו בענין ערובין ושתופי מבואות ואין בהן רק קביעות ההלכה, ובשערי צדק ח"ד ש"ג סי' י"ד משיב בענין מעשה שהיה ותשובתו לרוב משקול הדעת. עיר שם שיר"ס ל"ג ענין התשובה קביעות הלכה. ובתשובות ישנות הנ"ל הנקראות גם הלכות פסוקות מובאת תשובה בהלכות יין נסך והתיר משקול דעתו וצ"ע. ואמנם התשובה הזאת כתיבה על שם רב בשישא וזה אינו שם נאון ובלי ספק צ"ל רב ששנא. והנה אף שהיה בזמן מאוחר אחר מגדולי החכמים המכונה ג"כ בשם רב ששנא והוא אביו של רב עמרם נאון בכל זאת יחסתי כל אלה התשובות לרב ששנא הקדמון מפני שמתכוונת נראה לי שהן על דרך המדמונים, ועוד רב ששנא אבי רע"ג לא היה מראשי ישיבה ולא נכתב תשובות על שמו.

¹⁶) אחד מכל אלה הגאונים לא מצאתי שיש ליחס אליו תשובה מן התשובות אשר ראיתי בכרור בלתי אם לרב יעקב כהנא. בשי"צ ח"ד ש"ג סי' ל"ה בשכיב מרע שאמר בנין ובנין ליריתו בנכסי אחרי ואמר בלשון ירושה ואמר הגאון שרשות בירו לחלק נכסיו לכל מי שירצה להלכה כר'. יוחנן בן ברוקא. והדברים הם שלא כמסקנת זנמ' ביב (קל). ועי' מה שכתב ר' חיים מודיע המו"ל את התשובות בהערותיו. וראיתי שהחכם נרעץ כח"ה בהערות שבסוף הספר סי' י"ד יחס לרב נטרונאי בר נחמיה שהבאתי בפנים ד' תשובות בשי"צ ש"ו סי' ז'—י' צד כ"ה, בענין תשובת כופרים לדת היהדות ואם אמנם שדבר חכמה אמר שם ובתריפות גדולה בכל זאת עדיין הדבר צ"ע. כאשר יבואר עוד כמה שיבוא בזמנו של רב נטרונאי המאוחר.

על תכונת האדם וערכו רק על פי עדות מעשיו לא על פי עדות מפי השמועה. ואולם אם גם מכל מה אשר הוגד לנו מהם אין לנו עדות ברורה על מרבית חכמתם, בכל זאת מכמה מראות אשר נפגוש בקרב הזמנים ההם על כל פנים נוכל לשפוט כי אנשים נבונים היו בהנהגת פקידתם, והבינו הדבר היטב להחזיק המוסרות בידם ולהביא כל קהלות ישראל הקרובות והרחוקות בכל דבר מעניני הדת תחת משרתם עד כי הרימו שתי הישיבות סורא ופומבדיתא לשני בתי דינים אשר מהן ההוראה יוצאת לכל ישראל, ואשר קיימו את התלמוד וכל ספרות הזקנים לדור אחרון והיא צדקתם העומדת לעד.

פרק שני.

משפט הנאונים בכלל.

מעת אשר נפלה ממלכת פרס למשנאות וחללה תפארת גאונים והכליפים היו המושלים בארץ, נעלה מאד משרת ראש הגולה ובהעלותה גם עמדת שתי הישיבות בסורא ופומבדיתא הוטבה. ראש הגולה היה רעך שר משרי המלוכה וקרוב למלכות אשר כל העניינים המדיניים של היהודים ניששים על ידו, וכל העובר על מצותי בעובר על חק המלך. אבל לא היה לו דבר עם כל מה שנוגע בדת התורה. ואף אילו היו רוצים להתערב בעניני התורה וההוראה לרוב לא היה בכחם לעשות מה שרצו כי רובם לא היו יודעים את התורה ולא היתה החכמה חלקם. אמנם ההוראה בכל דיני ישראל יצאה משתי הישיבות. וכמו כן תלמוד תורה והתפשטותה היו מחקי הישיבות. אכן התמנות ראשי הישיבות היתה ביד ראשי גולה ותלויה ברצונם. ומי אשר ראש הגולה חפץ ביקרו אותו מנהו גאון וישימהו ראש לישיבה ואין מי שיעצור בערו. ואף לרוב לא הוקמו ראשי הישיבות לפי ערך חכמתם כי אם לפי רצונו של ראש הגולה. ועל כן מצאנו כי פעם אחר פעם גדולים וטובים בתורה ובחכמה נדחו מפני קטני הערך. ובפרט בניו ובני בניו של בוסתנאי⁽¹⁾ היו אנשי חכם ומרמה ועשו במנוי ראשי הישיבות כחפצם וכפי אשר היה דרוש לבצעם (אגרת ריש"י). ואמנם זה העול אשר נעשה לפעמים ליחודי החכמים לא היה כל כך לנזק לכלל הישיבה כי סוף סוף לא מראש הישיבה לבר יצאה התורה כי אם מבית דינו הגדול ובו היו בכל עת אנשים חכמים גדולים ויודעים בחכמה. הבית דין הזה אשר בישיבה היה של שבעים כנגד סנהדרין גדולה אשר היה בלשכת הגזית. אחרי הגאון, הגדול שבהם היה נקרא דיינא די בבא והוא משנה לגאון ונקרא גם אב בית דין. שבעה מהיותר ברוחים מכלם היו נקראים ראשי כללי. אצל זה הבית דין הגדול היה עוד בית דין של שלשים כנגד סנהדרין קטנה. אך מלבד כל אלה היו הרבה חכמים ותלמידים יושבים לפניהם כמנהג הראשונים בישיבות ארץ ישראל ובבבל בימי האמוראים. כן היר בסורא ואף כן היה בישיבת פומבדיתא. הן אמנם כי זאת האחרונה היא נפלה מישיבת סורא בזכותיה ובמעלתה. וראש ישיבת סורא היה לו יתרון על של פומבדיתא בכמה דברים, אבל זה היתרון לא היה רק בדברים הנוגעים במעלת הכבוד או בממון בבחינת ההכנסות, אכן כח אחד וזכות אחת לשתיהן בשוה בכל דבר הנוגע בתורה. וככה ישיבת סורא בגלילותיה כן כח ישיבת פומבדיתא בגלילות אשר נחלקו לה. לזאת

⁽¹⁾ מה שנהג רש"י את בניו ובני בניו של בוסתנאי לא יצדק רק עליהם אבל הוא עצמו היה צדיק כן מוכח מתשובות שערי צדק ח"א ש"א סי' י"ו.

כמו לזאת נשלחו שאלות מכל ישראל בארצות פוזריהם וכל אהת השיבה כדעתה וכחכמתה ולא היתה צריכה להסכמת רעותה. רק תקנות כלליות נתקנו בהסכמת שתייהן. ראש ישיבת סורא היה לו הזכות שעל פי עצתו והסכמתו נתמנה הגאון בישיבת פומבדיתא. וכשהיה ראש ישיבת פומבדיתא כותב לראש ישיבת סורא אגרת שלומים או בענייני פקידתו היה חייב לכנותו בתואר גאון. אבל ראש ישיבת סורא במכתבו לראש ישיבת פומבדיתא לא כנהו בתואר גאון. אם מת ראש הגולה או כל הרשויות שלו ינתנו ביד ראש ישיבת סורא. ההכנסות נחלקו לשלשה חלקים שני חלקים לישיבת סורא וחלק אחד לישיבת פומבדיתא. אמנם החלוקה על הדרך הזה לא היתה כן על כל אודת כי מלבד ההכנסות הקצובות מקהלות גלילותיהן ומלבד החק הקבוע להישיבות מכל המדינות הרחוקות, אשר לפי הנראה היה עיקר ההכנסה אשר היו הישיבות נשענות עליה, כי ידענו כי בימי רב האי גאון אחרון הגאונים כאשר נכרת להם החק הזה מארץ ספרד והמערב ואפריקא ומצרים וארץ הצבי פסקו הישיבות ובטלו (ס' הקבלה להראב"ד) בהיות שבאלה המקומות נאחזו חכמים גדולים ויסדו שם ישיבות עד שלא היו צריכים עוד לאנשי בבל (שם) — הנה מלבד כל אלה הלא היו להן הכנסות גדולות מגדריהם ונדרים ששלחו להן השואלים בדבר הלכה ותורה עם שאלותיהם, ובהכנסות האלה היה משפמן כן: כל מה שנשלח לישיבה האחת אין להאחרת חלק בו. ומה שנשלח סתם מתנות ונדרים לטובת הישיבות חלקו חלק בחלק ואין לישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא יתרון בזה⁽²⁾. עוד מלבד כל אלה היתה סורא יתרה יתרון גדול על פומבדיתא והוא: שזו און שנתמנה להיות ראש ישיבה בפומבדיתא היה נבחר תמיד מקרב חכמי הישיבה שבסורא⁽³⁾.

עיקר משפט שתי הישיבות ותפקידן היה להפיץ תורת התלמוד בישראל. כל נפוצות יהודה בארצות גלותם אשר רצו לשמור ולעשות מצות התורה לפי מדרת התלמוד היו צריכות לחכמי בבל אשר שם ארץ מולדת התלמוד ושם משכנו. ועל כן כל המבקשים לדעת הלכה אליהם ידרושון ועיני כל קהלות ישראל הקרובות והרחוקות אך אליהם נשואות. אם גם כי בעת ההוא היה התלמוד כתוב ומונח, בכל זאת לא יסופק כי הדעתקות מספר התלמוד היו יקרות, וברור הדבר כי הספר בשלמותו היה מן הדברים יקרי המציאות, ומי יודע כמה מקומות היו בפרט במדינות רחוקות מכבל אשר לא היה להם תלמוד שלם כי אם מסכות יחידות, ואולי גם אלה לא. ואף במקומות אשר נתפשט בהם התלמוד כלו היה מחסור מצד אחר, כי היה קשה להבין לפעמים את לשונו וסגנונו ודרך משאו ומתנו. והלא עוד בימי הגאונים האחרונים בימי רב שרירא בעת באו רב משה ורב חנוך לקורטבה אשר בספרד מצאו כי לא היו אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו

⁽²⁾ תימה בעיני על מה שכתב החכם גרעץ בספרו חלק ה' צד 150 שהנדרים והנדרים אשר נשלחו סתם לישיבות בלי יעידה מפורשת נחלקו לשלשה חלקים ושני שלישים מהם נתנו לישיבת סורא ושליש אחד לישיבת פומבדיתא ואין לא מצאתי לזה מקור בשום מקום. ומתוך האגרת של רב עמרם גאון שכתב לספרד בעת ששלח להם את סדר התפלות יצא לי שלפעמים שלחו המתנות חלק מהן לראש הישיבה וחלק לקופה של ישיבה ע"ש.

⁽³⁾ המקור לכל מה שכתבתי בפנים הוא מאמרו של ר' נתן הבבלי אשר נספח בספר יחסין אל אגרתו של רב שרירא גאון. ובמאמר ההוא עוד רשומים ומפורשים כמה דברים אשר נתעלה בהם ראש ישיבת סורא על ראש ישיבת פומבדיתא. אמנם לתכליתנו אין צורך להעתיקם הנה.

בעלי התלמוד ואז אירע כי רב חנוך הנזכר בקר את בית המדרש לתורה אשר בקורטבה ושמע כי רב נתן הדיון בהורותו תורה לתלמידיו לא ירע לפרש אף דבר פשוט כנמרא עד שרב חנוך הורהו דרך התלמוד (ס' הקבלה להראב"ד). יתר על כן היה התלמוד בימים הראשונים עוד בדבר אחד עקרי כספר החתום והוא בענין מסקנת ההלכה. כי בתלמוד לא הכרעה ההלכה. והמסדרים אשר בכל מקום סיימו מסקנת הסוגיא את חתמו רק המשא ומתן אבל לא קבעו ההלכה ואך לעתים רחוקות נאמר בתלמוד "והלכתא" כך וכך, וגם כשנאמר כן יש ספק אם הוא מעצם התלמוד, כי בהרבה מקומות נכרים הדברים כי הוא הוספה שהוסיפו האחרונים. ונראה מאד כי חותמי התלמוד עצמם לא חשבו ולא עלה על לבם להכריח את הדורשים עד סוף כל הדורות על דעתם ועל מסקנתם. וברור הדבר כי כתורות המשנה כן תעורת התלמוד בעצם וראשונה. כל מי אשר עיניו פקוחות על סגנון המשנה ותהלוכות עניניה יראה כי ספר המשנה לא היה נועד להיות ספר חקים ומי שתקן את המשנה אף הוא לא כוון להיות מחוקק כי אם כונתו היתה לעשות ילקוט משניות אשר נשנו עד זמנו ולהעלות על ספר סכום עניני התורה שבעל פה כפי אשר השתלשלו בכל דורות התנאים (ח"ב 202). אף כן התלמוד לא היה נועד בעצם וראשונה להיות ספר חקים רק להיות ילקוט כל עניני התורה שבעל פה כפי השתלשלותם עד חתימת התלמוד. ועל כן בימים קדמונים לענין המעשה היה קשה למצוא בתלמוד הלכה ברורה ולא כל הלומד את התלמוד יודע להכריע ולקבוע הלכה על פיהו, ואף אילו מלאו לבו להכריע היה צריך הסכמה להכרעתו. אמנם רבנן סבוראי ואחריהם הנאונים מבלי יכלת לעשות עוד כמעשה האמוראים, וגם התלואות אשר מצאום הפריעום ממלאכתם הם התעוררו לפשט את התלמוד ולחלקו בישראל ועשוהו מקור להוראה והם פרסמו להכריע ההלכה ונתקבלו מבני דורם, ובכך הסכמת ההלכה מאתם יצאה מבית דין הגדול אשר בסורא או בפומבדיתא.

ועתה לשלשה צדדים עקריים היתה פעולת שתי הישיבות מועדת. הצד האחד היה לקיים את התלמוד ללמוד אותו וללמדו בישיבה אחרי אשר שמוהו ליסוד לכל עניני הדת בישראל. והשתדלו מאד לפקח על תלמוד תורה בעיירות בכל גלילות בכל למען יחזקו ידיהם בידיעת התלמוד ולהעמיד תלמידים הרבה אשר יחזקוהו ויקיימוהו לדור יבא, למען יהיה לאל ידם בכל עת למלאות החסרון בישיבה מתוך הדור הצעיר. אף על כן משתי הישיבות יצא החק לכל הישיבות הקטנות ואל הלומדים היחידים לצוות עליהם באיזו מסכתא שיהיו מתעסקים. ובהתאסף יחד חכמים ותלמידים בחרשי הכלה שהם אדר ואלול היו הבאים חייבים לתת חשבון על תלמודם אשר למדו בשנה אשר עברה, ואז הועמדו על הבחינה. ואז נתבררו להם כל הספקות אשר עמדו עליהם ונפתרו להם כל הקושיות אשר נתקשו בהן בלמודם. ואמנם הצדקה לבקש מהם חשבון על משפט למודם לא היתה מוסרית לבד כי אם גם לפי דין הצדק והתשלומים היה זה החיוב עליהם, כי גם זה היה חקם לתת לכל התלמידים די ספוקם מהכנסותיהם ובפרט מן הנדבות אשר נשלחו להם עם השאלות ועל כן הלא מן הדין חייבים תחת זה לתת חשבון על שקידתם ומעשיהם. ואף לא נמנעו מלענוש את המתרשלים בתלמודם. הצד השני מפעולתם היה להורות הוראה לכל ישראל

הפזורים בארצות ולהשיב שואליהם דבר. כי בכל יום ויום באו אליהם שאלות מכל מקומות מושבות היהודים מן הקרובים והרחוקים אשר דעת דרכי ההוראה יחפצו ואת המעשה אשר יעשו לפי התלמוד. וזה לרוב מן המקומות אשר לא היה התלמוד נפרץ שם או הסרה להם הידיעה לבוא עד תכונתו ולדעת כונתו ופירושו. והצר השלישי היה קביעות ההלכה. כי אף במקומות אשר היו דורשים את התלמוד היו צריכים להכרעת הישיבות בענין ההלכה כי מהן יצאה ההוראה לכל ישראל, וכמעט התדמו בכחם לבית דין הגדול בימים הקדמונים שישב בלשכת הגזית. ואמנם אם נבינה בדורות ההם הקדמונים יבורר לנו הדבר כי היה זה דרוש להם מאד. כי בימים ההם חסרו להם ספרים עוזרים להעמידם על סוף כונת התלמוד לפסק הלכה. והלא עוד בימי הרבנים הראשונים קרוב למאה שנה אחרי תום הדור האחרון של הגאונים העיד הרב ר' יוסף אבן מינאש (שו"ת סי' קי"ד) שאין בזמנו מי שיהיה ראוי להורות מתוך התלמוד ולא מי שהגיע בחכמת התלמוד לכלל שיורה מעיונו מבלי שיעמוד על דעת הגאונים. ועתה אם בונים ההם בימי הר"י מינאש עוד עמדו הרבנים כן אף כי בימי הגאונים.

אם נתבונן בתשובות הגאונים אשר בירינו בכללן נמצא כי ענין כלן מכוון לאחד משלשה הצדדים שאמרנו. או שנשאלו על דבר פשוט ומפורש במשנה או בתלמוד ושאלו השואלים על זה מחסרון ידיעתם את התלמוד. והיתה התשובה על שאלות כאלה תמיד בקצרה שהודיעו כך וכך הוא הדין לפי המשנה או התלמוד ולא הוסיפו על הדבר מפלפוליהם מאומה. ולמה להם להכביר מלן שאין בהן צורך לעיקר הענין שנשאלו עליו? כי לא היה אז המנהג הרע של האחרונים להאריך בפלפולים חרודים אשר לרוב מהבל המה יחד. וחדלו להוגיע נפשם בלהג הרבה ויגיעת בשר בתשובותיהם רק לעשות התורה עטרה להתגדל בה, כי אם השואלים שאלו כענין והמשיבים השיבו כהלכה. ענין השני מן השאלות אשר נשאלו הגאונים היה זה. שהשואלים יודעים את התלמוד אבל לא ידעו לפרשו על נכון ושאלו על פירושו. ועל שאלות כאלה היתה התשובה פירוש ההלכה בקצרה. והענין השלישי היה, שהשואלים ידעו את התלמוד וגם ידעו לפרשו אבל לא ידעו את ההלכה. ועל שאלות כאלה השיבו הכרעתם להלכה ולמעשה. אלה שלשת מיני השאלות והתשובות הם ענין רוב תשובות הגאונים אשר בירינו⁽⁴⁾. אמנם לפי טבע הדברים הלא אירעו לפעמים גם שאלות בדיני איסור והיתר או אישות או ממונות אשר לא נתפרשו בגמרא בשום ענין וקשה להכריע הדין מן התלמוד אז מובן הדבר מעצמו כי באופנים כאלה הוכרחו להשיב כהכרעת בינתם בהוצאת דבר מדבר או משקול הדעת לפעמים באריכות קצת כפי אשר דרש מהם הענין כי היו מבקשים להביא תעצומותיהם וראיותיהם ואמנם לפעמים גם באלה הלכו בדרך קצרה והכריעו בלי הבאת ראיה⁽⁵⁾. ואף לפעמים חתכו הדין כהכרעת שכלם בנמיה מדעת התלמוד או יסדו פסק חדש אשר אין לו בירור מתוך התלמוד וסמכו על

⁽⁴⁾ מתשובות שענינם פשוט בנמ' ובקביעות הלכה ע"י לעיל פ"א והן רבות ומפני רביון א"י אפשר לרמוז על כלן רק על קצתן ע"י שיצ"א סי' ב' ד"ר ז' ו"י י"ח—כ"א, כ"ה, כ"ז, ל', מ"ב. ועוד אחרים וביחוד נמצאו מהן הרבה בהלכות פסוקות. ובפ"י ע"י בח"ג. ובתשו"ד ר' ליק וברלין ולייפציג שרוב ממין הזה וכמה מהן בש"צ ובהל' פסוקות.

⁽⁵⁾ אין צורך לדנומאות בכ"מ שנפתח אחד מספרי תשו' הגאונים נמצא דוגמא אך נעיר על תשו' ר' יהוראי שרבן כהלכה לממ"ס.

מדרשם בכתוב אשר דרשו מסברת עצמם⁶). ולא עוד אלא שמצאנו לפעמים בדבריהם שאומרים בפיוש „אמור רבנן“ כך וכך ולא נמצא המאמר ההוא בשום מקום בתלמוד ובלי ספק כונתם על רבנן שאחרי התלמוד⁷). אמנם כל עניני התשובות האלה יש להן יחוס עם עיקר הדין בדיני האסור והמותר הכשר והפסול ובדיני אישות וממונות אשר על כל פנים יש להם שורש וענף בתורת התלמוד. אבל נמצא בתשובותיהם גם אחת הנה ואחת הנה דברים אשר אין להם ענין עם הדין ויסודם מנהג המוני אשר הם נשאוהו וקיימוהו בתורה ועל דרך זה כמה מנהגים טפליים נתפשטו על פיהן בישראל, נתפשטו ונתקבלו יען כי היו מנהגים של שתי הישיבות ומי מלאו לבו להרהר אחריהם. והנה לא נפליא כי המנהגים ההם אף כי באמונות טפלות יסודם היו להם מהלכים בוכנים החשוכים ההם, אבל נתאונן כי תקף ההשכלה בכל הדורות שאחריהם לא היה לו כח להכחידם מקרב ישראל ולמחות שמם וזכרם מתוך ספרי הפוסקים האחרונים אשר נועדים להיות מורי דרך בחיים הדתיים אשר על כן עוד קיימים בקרבנו כאלו הם מחקי הדת ומתורת ישראל⁸) בקצת מתשובות הגאונים ובפרט בתשובות הגאונים המאוחרים נראה תכונה מיוחדת, שאם נשאלו על איזה דין פרטי שהרחיבו הדבור על הכלל כלו וספחו אל התשובה את חקירתם על כל הדברים הנוגעים בענין השאלה אף שלא נשאלו רק על פרט אחד מן הכלל⁹). כן בכל דבר הנוגע בדין מדיני התורה להלכה ולמעשה יצאה ההוראה רק מאת שתי הישיבות אשר היו באר נעלות בעיני העם וכווראן עליהם ונקראו בפי כל, הישיבות הקדושות, צדקה גדולה נמסרה להם כאת הממשלה, וראשי הגולה הניחו להם יד הפשית לכל דבר בעניני הדת. ואף בעבור זאת הם לעצמם חשבו להם זכות וכח למשול בעו על מעללי בני אדם ומחשבותיהם, בעשותם

6) עי' בחבורי הוה חיג צד 224 והלאה שם הכאתי ראיות הרבה על זה ואין צורך לשנות הדברים ועי' לעיל פ"א בהערות ועי' ושי' ח"א ש"א סי' א' שכל התשובה שם אינה צודקת לפי הגמ' כמו שהעיר הרב המניה ר' חיים מודעי. ועי' לקמן פ"ב.

7) כהל' פסקות ה' כלאים א"ר הלאי ולענין דישא בשור וחמור אמור רבנן מיט אסר רחמנא חרישה בשויה משום דשור פשר וחמור לא פשר ואסיר ודישא נמי כחרישה דמיא ואסיר. ואין זה בנמרא.

8) בש"צ ש"ד סי' א' כשתזכירן מבית הקברות צריך לישב ו' פעמים מפני שהרוחות מלוות אותו וכל שעה ושעה שיושב בורחת אחת ממנו. ועד היום נוהגים שטות הוה ונקבע כן בש"ע סי' שע"ו ס"ד בהגהת רמ"א ועי' בש"ך וט"ו. המנהג ליקח תרנגולים כערב יוה"כ לכפרה ואומרים זה תחת זה וכו' הוא ירושה לנו מהנאונים ועי' חיג סי' צ"ג יבשערי תשובה סי' רצ"ט ובהלכות פסקות. ונראה כי גם המנהג שלא לכנות בין פסח לעצרת מן הגאונים נתקן עי' בשו"ת שערי תשובה סי' רע"ח. ועי' עוד בחיג סי' קס"ה.

9) עי' בש"צ ש"א סי' כ"ג תשובה מרב סעדיה גאון בענין כל הראוי ליבם שכבר בשאלה שאלו על כל האופנים האפשריים והוא משיב על הכל ומסיים כאלו הדברים יש לעשות בכל הדרכים ואין לשנות. ושם ש"ב סי' א' בדיני הגט ותנאיו שתופס רוב דיני הגט ונ"ל דהאי תשו' היא מרב האי גאון שבתחלה אמר שצריך לכתחלה למתקן מלתא דלא ליהוי מחוסר קציצה ואם כתב במגלתא ובתר הכי פסק גט מעליא יז"ה היא שיטת רב האי המובאה ברין בגשין פ"ב. שם ח"ה ש"ז סי' כ"ה קבע כל דיני פסולי עדות פסולי קורבה ופסולי עברה בין דאורייתא בין דרבנן ומיוחסת לרב שרירא גאון ובתשובות גאונים קדמונים (ר' ברוך ב"ר אורייתא) סי' א' נתיחסה לרב נחשון והבדל מעט ביניהם בסגנון הלשון והמבין יבין שהן אחת והך דבתשו' ק"ג נשתבשה אי נודיפה. יבחדה גנוה"ס ק"ג נשאל רב צמח גאון על גוי שהכניס ידו לחוך ייני של ישראל והשיב וכתב להם: אלא מקצת ציינו וכתבו לכם כלליה יין נסך. ובתשובות נ"ק סי' מ"ו נכתבה התשובה הזאת על שם מר שר שלום.

גזירות ותקנות חדשות אשר לא שערו בעלי התלמוד, לכופ את כל היהודים על מנהגי שתי הישיבות, ולרדות את העוברים על מצותם מדרות הגוף ועוד יותר מזה לענשם על נקלה בהמנע מהם זכויות כל אישי האומה באפן גורא על ידי נדרים והרמות המחרידות לב השומע אף כי לבות האמללים אשר נטלו עליהם¹⁰). ועליהם יצדק לאמר באמת מה שאמרו הקדמונים על ראשי גליות שבבבל: שהיו רודים את העם בשבט.

כאשר נחשבו הגאונים למחוקקים לעיני כל ישראל ולמורי דרכם בעניני הדת והדינים המעשיים, אף כן בעניני האמונות והדעות היו גם הם המאורים והמורים ועצתם אשר יעצו בימים ההם כאשר ישאל איש בדבר אלהים. גם בפנות האלה נשארו מהם תשובות. ואמנם אם נבינה בהן נראה כי ענינן ודרכן לא יצדיקו הבטחון בחכמתם אשר בטחו בהם השואלים, כי הן עדה נאמנה על מדרגת השכלתם הפחותה ועל מדרגת השכלת זמנם. ענין רוב אלה השאלות הן על אגדות וזרות שבתלמוד אשר לא יסביל השכל הישר. ואמנם לכבוד השואלים יאמר פה כי הם על כל פנים בעינים פקוחות התבוננו בכאלה ויקשה מהם ידבר לקבל האגדות הזרות כהויתן בתלמוד. אבל אם נבינה במה שהשיבו הגאונים לפרש הגדות כאלה הלא לפי הרוב לא נמצא אף השתדלות קטנה להרחיק הזרות כי אם הוסיפו על זרות האגדות וזרות פירושם עד שכמעט מעלת המון השואלים אשר הרגישו הזרות ומאנו בה גדולה בעינינו ממעלת המשיבים. מן הגאונים של הדורות הראשונים אך מעט הגיע אלינו בעניני אגדה, אבל נעתיק הנה פירוש אגדי אחד מהם ובו יהיה די להבינו דרכם. בתשובה המיוחסת לרב האי גאון נמצא שנסאל: הא דאמר ר' יהושע בן לוי כל מעשה בראשית בקומתן נבראו לצביונים נבראו ואשכחן בפירוש גאון ז"ל שאמר הקב"ה לכל בריה ממעשה בראשית האך אתה רוצה שאבראך והוא אומר לו כך וכך והוא בורא לצביונו עד הנה דברי הגאון. והשואלים תמהו וכי כלום יש בו ממש קודם שיבא שיהיה לו צביון? (תשו' הגאונים ד' ליק סי' כ"ח). וכמה מן הזרות שיש בפירוש הזה אינו צריך פירוש. וכנגד זה נראה כי השואלים השכילו יותר על הדבר בהנאון המפרש. אמנם דרך הרוח ההילך באגדות הגאונים הקדמונים נלמד לדעת היטיב מתוך האגדות אשר בהלכות גדולות במקומות מפוזרים ועוד יותר בשאלות של רב אחא משבחה ומהן נראה כי עוד עמדו רגליהם על דרך אגדת הבבליים הקדומים¹¹). אמנם בתשובות הגאונים המאוחרים כבר נמצאו תשובות הרבה בעניני אגדה אשר בקצתן נשבה

¹⁰ עיי' מעיני נד"י וחרם בימיהם בש"צ יח"ה ש"ד סי' י"ד וכן השיב רב פלטי (מי שב"ד נדו איתו ל' י"ם כנון על שעבר על אחד מכ"ד דברים שמנדין עליהן עיי' ירוש' מ"ק פ"ג ולא חזר מחרימין אותו וזה דבר המוחרם) הכריזו עליו שפתו פת כותים ויין ויין נסך ופירותיו טבליים וספריו קוסמין וחתכו ציציותיו ועקרו מזונותיו ולא תתפללו עמו ולא תמולו לו בן ולא תלמדו בניו בבתי כנסיות ולא תקברו מתו ואל תכניסו אותו לא בחבורת מצוה ולא בחבורת רשות ושתפו כוס אחריו ונהנו בו מנהג ביוון ומנהג אחרים. ואין לזה שורש בנמרא והגאונים הם הממציאים את כל הדברים היפים האלה ועיי' ירוש' לביק פ"י סי' י"ג שמתרעם על הגאון.

¹¹ בשו"ת שערי צדק לא נמצא אף תשובה אחת בעניני אגדה. וכן לא מצאתי בתשובות קדמוניות (ד' קונסטנ.) אך על אלה לא אוכל לשפוט בבירור כי אין מהן בידי כי אם קטוע קטן. וכן לא נמצא בהלכות פסוקות של הגאונים (ד' קונסטנ. רע"א) אך בתשובות הגאונים דפוס ליק מצאתי חמש תשובות קצרות באגדה מיוחסות לרב יהודאי גאון עיי' בס"י מה"ה הפירוש שבס"י כ"ח שם שהבאתי בפנים יחסתי לגאון קדמין שלשון ואשכחן בפירוש גאון ז"ל משמע לי הכי. ולשון ואשכחן יורה לדעתי עוד על דברים שבכתב.

רוח אחרת. ובלי ספק תקפו עליהם טענות הקראים על דבר האגדות הזרות שבתלמוד כי השתלדו גם הם להרחיק זרותן כיכלת ידם ולשים בהן כונות מושכלות אף אם הפירוש רחוק מכונת האומר. הדרך הזה סולו ביחוד הגאונים רב סעדיה ורב שמואל בן חפני. ואמנם רב האי גאון אם גם שאף הוא מתאמץ לפעמים לנקות ולטהר קצת אגדות מזרות בכל יאת עוד נמצא בתשובותיו פירושים אנדיים דים אשר לא ירצו למשכיל על דבר חכמה, כאשר יבורר עוד במקום הראוי בבואנו לדבר על אודותיו. ואולם מי יודע אם לא כמה מן התשובות אשר חשבנו אותן דקות ורעות ומשובשות אך בטעות או בזיוף נכתבו על שמו של רב האי גאון ובאמת מעולם לא יצאו מתחת ידו. כי לא יאומן כי יסופר כמה זדו המעתיקים בהעתקת תשובות הגאונים וכמה שבשו וזייפו.

התשובות אשר התנחלו לדור אחרון על שם הגאונים לא נקבצו מהגאונים עצמם ולא מידם נכתבו בספר מיוחד לחלקן ביעקב ולהפיצן בישראל כי אם השואלים נתנו להן שארית בארץ, או אולי היו בעת ההיא מאספי תשובות באשר מצאון לעשות בהן סחורה. ועל כן אין בכך העולם אף קובץ תשובות אחד אשר יכיל תשובות מגאון אחד, כי אם נקבצו ובאו בערבוביה כפי מה שנמצאו להם מגאונים שונים. ואף לסבה הזאת יקרה לרוב שנחלפו שמות המשיבים ונתיחסו דברים לאיזה גאון מן הגאונים אשר לא לו היו, לא הכינן ולא יסדן כי אם גאון אחר כתבן. והכלבול הזה כבר היה בימי הדורות הראשונים שאחרי הגאונים. והלא בימי רב יוסף אבן מינאש כבר התאוננו על זה שהם מוחסים קצת מתשובותיהם לזולת בעליהן (שו"ת הר"י מינאש סי' ק"ד). ולא עוד אלא שגם בימי הגאונים כבר הטילו לפעמים ספק במה שנכתב על שם אחד מהגאונים שקדמם וחשדו שהדברים מזוייפים. ובפירוש אמר רב שרירא בכתב תשובתו לאחר מן השואלים שהעתיק לו בשאלתו דברים מתוך ספר השטרות שתקן רב סעדיה: ואנו רואים שהדברים הללו מזוייפים על מר רב סעדיה ז"ל כי חכם גדול היה ואין משנה שלמה ממשנתנו אובדת מימנו (ש"צ ח"א ש"ג סי' י"א). ועוד במקומות אחרים מצאנו שהיה הגאונים האחרונים מהרהרים על דברים שנאמרו להם על שם קדמוניהם והטילו ספק באמתת קבלתם. (בתשובה¹²) מרב נטרונאי (ש"צ ח"ה ש"ז סי' י"ז) מצאנו כתוב: ומאי דכתיבתון משמא דרב עמרם גאון מהסא ז"ל דברים מהותמין ולא ידעינן היכן אמר. ורב שרירא גאון כתב בתשובה (שם ש"ה סי' ה'): ודכתיבתון משמא דרב מתתיה גאון ז"ל אנהא לא סבירי לנא דמר רב מתתיה אמר הכי. בהתכננו בקובצי תשובות הגאונים אשר הגיעו אלינו נראה ברור כי לא לבד כי חלו ביה די מעתיקים משבשים, מחליפים שמות האומרים, ומשחיתים הנוסחאות, כי אם נמצאו לנו גם קובצים אשר יש בהם תשובות מזוייפות אשר הוכנו ונכתבו על שם גאון מן הגאונים ולא היו דברים מעולם¹³).

¹² תשובה זו בהכרח אינה מרב נטרונאי שהרי הזכיר בה את רב מתתיה גאון ור"ע גאון ועל שניהם כתב ז"ל ואמנם לפי סדר הגאונים אין זה נכון כי ר"מ לא מת בחיי רב נטרונאי ור"ע חי כמה שנים אחריו.

¹³ כונתי בזה על התשובות שנחנם לי הר"ר יואל מיללער כתי ונקראות בשם: הלכות פסקות מן הגאונים מאיסור והיתר על ספר זרעים, ועל ספר המדע ועל סי' קדושה ועל סי' טהרה ועל ספר נשים ועל ספר הפלאה. מזה נראה כי המסדר מאוחר להרמב"ם וסדר הלכותיו על פי הספרים שביר החוקה. ולקמן פ"ג בהערה ¹⁰ הבאתי חמש תשובות שכתב זה המסדר על שם רב שמעון מקירא וכלן לקוחות מכתבן וכלשונן מהלכות גדוליה שלנו בהשמטת הראיות ואין תשובות

ונראה מזה כמה מתינות וחקור משפט אנו צריכים בסמיכתנו על אלה הקובצים. ואמנם סבת הדברים למה לא קבצו ראשי הישיבות תשובותיהם בספרים למען יהיו ביד כל אדם כמו התלמוד? אולי מונחת בזאת כי לא רצו להיות גורמים בנוק למוד ההלכה ממקורו מן התלמוד. הלא מאז ומעולם היה כן כי אם רבו ופרצו קובצי הלכות פסוקות הלך למוד הגמרא אחרנית. בימי רב פלטי גאון היו העם מטיין אחר הלכות קטועות ואמרו מה לנו לקושיות התלמוד ופלפולו (עי' לקמן). ובימי הר"י מיגאש היו מורים אשר לא ידעו הדינים מתוך הגמרא וגם לא הבינוה והורו מתשובות הגאונים שבידיהם (שו"ת שלו סי' קי"ד). ובימי הרב ר' אשר בן יהואל היו מורים מתוך הרמב"ם ואמר הרא"ש עליהם טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ואינם בקיאים בגמרא לידע מהיכן הוציא הדין (שו"ת רא"ש כלל ל"א סי' ט') והר"ר יצחק בר ששת בזמנו (סביב לחצי המאה ה'י' לאלף ה'י') גם הוא מתרעם נגד המנהג להורות הוראה מן הרמב"ם אף שלא קדמה להם ידיעה בתלמוד (שו"ת ריב"ש סי' מ"ד). ועל כן קרוב מאד כי גם הגאונים מבקשתם שלא יניחו את התלמוד בקרן זווית ויורו רק מתוך דבריהם לא קבצו ולא הוציאו לאור את תשובותיהם. אבל נראה כי לא זאת הסבה לבדה הניעתם כי אם עוד סבה אחת היתה והיא מונחת בהנאה הישיבות ושובתן וקיומן הלא כן היה דרוש לקיום הישיבות בתקפן שיהיו היהודים בכל הארצות צריכים להן. לא לבד מפני שעל ידי זה נתקיימו הכנסותיהן והיה לאל יד הגאונים להחזיקן ולתמוך החכמים והתלמידים כי אם גם מרצותם לעשות את הישיבות הנקודה המאחדת את האומה הישראלית, מאת הישיבה תצא ממשלת הרוח עד רחוק ממנה יתד ממנה פנה עד כי לא ירים איש את ידו ואר רגלו מבלעדי הישיבות.

אמנם אשר הם מאנו בו וחדלו לעשות, עשו אחרים אשר לא היו ראשי ישיבה. הלא מאז ומקדם לא היתה חכמת ישראל נחלה רק לחכמים יושבים על מדין אשר משרת הרבנות על שכמם. רוח היא באנוש והרוח הזאת היא הנותנת חכמה לא המשרה. גם בימים ההם היו בבבל חכמים אשר אף כי לא קוראו לגדולה לא נפלו מן הגאונים בחכמתם והיה להם לב כמוהם ולקצתם יתרון עליהם. הפניות החוציות שהזכרנו אשר היו לגאונים לבלתי העלות על ספר מיוחד תשובותיהם ופסקיהם להם לא היו סבות מניעות, וחשבו כי יועילו יותר לעמם בתת ספרים בידם אשר יורו להם דרך חייהם ואת המעשה אשר יעשון מאלו יניחו הדבר על מעמדו ויהיו כל ישראל משועבדים לישיבות לכל דין ולכל הוראה. ואף על כן לא חדלו ידם מעשות ספרים כאלה, וחברו חבורים מו"ילים להוואה מהלכות קטועות. והנה לא יסופק כי על הגאונים לפי מבוקשם ותכליתם רע עליהם המעשה הזה. ומצאנו שמר רב צמח גאון ערער בפירוש עליהם. וכתב לאחד משואליו: וזה שחקקתם לכם בהלכות קטועות לא שמענו

שהשיב. וכן הרבה מתשובותיו נמצאות בקובצים אחרים אלא שהוא קצרן והשמיט הראיות. בשות נאונים קדמונים מ"ו נמצא תשובה ארוכה בשם רב שר שלום בענין כלליות י"ן נסך והתשובה היא ישנה גם בח"י סי' קי"ג על שם רב צמח גאון והנה באלה ההלכות הפסוקות הלכות י"ז נמצא חלקים מתשובה זו על שם רב צמח וחלקים ממנה בשם נאונים אחרים. וכמעט רוב הלכות י"ז נמצאונם בשערי תשובה מס' רמ"ח ואילך אלא שבעל ההלכות הפך הסדר וחלף השמות וקצר והשמיט מכל זה מבואר שאלה ההלכות הפסוקות אינן בגדר תשובות הנאונים בשום פנים בשום חלו בהן ידי המסדר ועשה בהן כרצונו ובשנים הסדור הוא מאוחר ואין לסמך עליהן רק במתינות גדולה.

מעולם לא בכתב ולא בפה ולא תעשו . . . ואל תטעו באותן הלכות קטועות (ח"ג סי' קכ"ח). ולפי הנראה נפוצו אלה הקטועות מאד והיו דרושות להרבה מן הלומדים יותר מן התלמוד. וכן מבואר בתשובה מרב פלטי גאון¹⁴) שנשאל איזה עדיף ומשובח לעמוק (בתלמוד) או בהלכות קטועות ולא שאלנו דבר זה אלא מפני שרוב העם מטין אחר הלכות קטועות ואומרים מה לנו לקושיות התלמוד. והשיב: לא יפה הם עושים ואסור לעשות כן שהם ממעטים תורה (שם סי' ק"י). והנה כבר שערנו כי מאותן הקטועות עוד נתקיימו לנו קצת שרידים. והן אותן ההלכות הנקראות מסכות קטנות (לעיל ח"ב צד 250). וכמו כן מסכת סופרים מוצאה מומן הגאונים. ואמרנו כבר והוכחנו כי מחברה עמד בבבל ושם כתב ספרו וקבע בו קצת הלכות על פי המנהג שהנהיגו שתי הישיבות (שם צד 245 הערה 1), והשתמש במסורה ויש בספר רמזים מן הטעמים. מקורי הספר לרוב בירושלמי ונראה מזה כי אף שהמחבר ישב בבבל היה בקי בתלמוד ארץ ישראל כי זה התלמוד נתפשט בבבל בימי הגאונים וטועים כל האומרים שחכמי בבל לא היו בקיאים בתלמוד ירושלמי.¹⁵) ומצאנו בכמה מקומות במסכת סופרים הלכות אשר דוגמתן ממש בהלכות גדולות¹⁶). ואמנם ממה שלא מצאנו בשום מקום שאחד מן הגאונים רמז על מס' סופרים החת אשר הגאונים האחרונים יעתיקו מהלכות גדולות בכל מקום שזדמן קרובים הדברים שבעל מ"ס לקח מה"ג. ומצאנו שבעל מסכת סופרים (פ"ט) מעתיק מאמר אנדי בשם ר' אליעזר בן הורקנוס וזה המאמר לא נמצא בשום מקום בכתבו בשם ר"א רק בפרקי דר"א הוא בשלמות ובמ"ס קטוע ומשובש ואמנם גם בפרקי דר"א לא נאמר על שם ר"א כי אם שנאו סתם ומטעים זה הדבר ברור כי בעל מ"ס יהסו לר"א בן הורקנוס מפני שחזו בפרקי דר"א ומבואר מעתה כי בעל מ"ס ראה את פרקי דר"א, וממה שיחסו לר"א בן הורקנוס נראה שבינו לבין המחבר של פרקי דר"א על כל פנים זמן ארוך ואחרי שבעל פרקי דר"א לא יוקדם לסוף המאה החמישית לאלף החמישי על כן אולי לא נתעה אם נקבע זמנו כמו מאה שנים אחרי כן הן חסר הן יתיר. עוד יש אתנו ספר מאחר מחכמי בבל והוא סדר תנאים ואמוראים. שם המחבר לא נדע אבל ידענו כי היה מבבל וחבר ספרו בשנת ד"א תרמ"ד (סתו"א בכ"ח ת"ד 188 הוצאת שד"ל וכ"י מינכן שהו"ל ר"ש טויטק בס' מלאכתש למה 4) וחי סביב לזמנו של מר רב צמח גאון בר פלטי. עיקר כונת החבור הוא לשני צדדים האחד לרשום סדר מקבלי התורה שבעל פה ממשה רבנו והלאה, וסדר הנביאים

¹⁴) בבית האוצר מהחכם שד"ל (נא.) מביא זאת התשובה מרב יוסף טב עלם המובאת במחזור ויטרי סי' שי"ז טעיות הוא ביריכי התשובה היא מגאון והכניסה ריט"ע לתוך תשובתו לראיה על פסקו וע"י באשכול ח"ב סי' י"ד שהביאה בשם רב פלטי גאון ושם הגי' לעמיק בהלכות.

¹⁵) במאמרי מבואות התלמוד בבית תלמוד שי"א 116 הבאתי מש"כ רש"י רפ"פ בתולדות ריג הערה 16, 17 שהגאונים לא היו בקיאים בירוש' ולא השתמשו בו כל עיקר ובש"צ לא נזכר כלל והראיתי שם טעותו מכמה ראיות בתשובות הגאונים ובה"י ולהלן נראה שגם בעל השאלות מעתיק ממנו. ואמת הוא שבתשובותיהם רק לעיתים רחוקות הביאוהו וזה מפני שבהוראה נמשכו רק אחרי הבבלי. וכמו שכתב רב האי לרב נחשין בן ברכיה (ש"ת סי' ל"ט) אנו על תלמוד שלנו סומכין ומאי דפסיק הכא לא חיישינן למאי דאית התם וכ"י וע"י באשכול שם. ובעל יד מלאכי בכללי התלמידים כתב בן שם האחרונים ולא ידע שמקורם בתשובת ר"ה גאון. ¹⁶) ע"י במ"ס פ"ב ה"ז בענין יריעה שבלה. ושם פ"ה ה"ז בענין דיו שנשפה על נבי הכתב כל זה נמצא בה"ג סופרים מלה במלה.

והנשיאים וסדר דורות התנאים והאמוראים ירבנן סבוראי. והצד השני שסדר כללים אשר על פיהם יש להכריע ההלכה במחלקת הכמי המשנה והתלמוד ינם כללים בהבנת הדבורים הרגילים בתלמוד וכללים המישרים דרך הגמרא וסגנונה לפני הלומדים. מזה מכואר כי תכלית המחבר היתה לישר מסלה בתלמוד לפני הלומדים להקל להם הדרישה וההוראה מתוכו. זה החבור כבר נתפשט בימי הגאונים וסר יעקב החבר בר מר נסים מקירואן מזכיר דברים ממנו לפני רב שרירא גאון בשאלתו אליו (עי' ערוך ע' אביי) שכתב לו: ואית בפירושי דגבן כל רב מבבל וכל רבי מארץ ישראל. ואין כל ספק שהדבור "פירושי דגבן" מכון על סדר תנאים ואמוראים שכן נמצא בו בסוף החבור מלה במלה, וכל גדולי הרבנים אחרי כן סמכו על דבריו והיו בידם העתקות ממנו, אבל כהרבה חלופי גרסאות, ועשו ממנו קצור. וכבר בימי בעלי התוספות היה סתו"א ארוך וסתו"א קצר (חי' רשב"א חולין עו: בשם תוס' תורת הבית ה' טרפות והר"ן חולין פ"ד). ואולם הנוסחאות מסתו"א אשר בירינו היום כולן משובשות וכמעט אין אחת דומה לרעותה⁽¹⁷⁾. והנה אדרי אשר ראינו כי הגאונים אשר היו ראשי ישיבה משכו ידם מלהעלות תשובותיהם על ספר בקובץ מיוחד נחשוב כי לא נתעה אם נאמר כי כל אלה החבורים אשר רמזנו עליהם לא מראשי ישיבה נוסדו כי אם חכמים שבדורות הגאונים אשר לא היתר המשרה על שכמם הכינום גם יסדרם. חבור קטן אחד נתיחס לגאונים ונקרא שימושא רבא, ואפשר שאותו רבא אשר הוא נושא החיבור ונקרא שמו עליו אינו רבא האמורא כי אם איזה גאון אשר היה שמו רבא. אמנם כבר הקדמונים הטילו ספק ביחסו לגאונים בהיות בו כמה הוראות מוטעיות מוכחשות מן התלמוד (הרב הברצילוני ותוס' מנחות לה). ואחד מהפוסקים הראשונים (האשכול חי' צד 84) כתב על דברי שימושא רבא "ולא חזי לן" ואין כונתו שלא ראה את החבור, הלא הוא מעתיקו כולו, רק בקצת חלופי גרסאות מאשר העתיקו הרא"ש בפירושו להלכות האלפסי, אבל בלי ספק כוון לאמר שאין כל דבריו נראים בעיניו נכוחים, וברור הוא כי טעמו גם כן כטעם שאמרו ראשונים אחרים על היות מקצת דבריו בחלוף עם תלמודנו. אכן עם כל זה כל הפוסקים קיימו וקבלו עליהם הוראותיו אשר אינן סותרות את התלמוד, עד שאחד מאחרוני המחברים אמר (שו"ת נחם עזריה סי' ק"ז) כי שימושא רבא משם הגאונים נאמר וכל דבריהם מקובלים ועליהם נאמר טובה חכמה עם נחלה הם ירשו מורישיהם רבנן סבורא והרבה קונטרסין הגיעו אליהם ממהדורא קמא דרב אשי יפלא הוא שמביא ראיה לסתור, שאם כן, הוא ממהדורא שבטל רב אשי ממהדורא בתרא ובטלוא הבאים אחריו שלא הכניסוהו בגמרא וודאי מפני שנמנו וגמרו שאינה הלכה ואין לסמוך עליה, ואיך אפוא נסמך עתה על דברים שהרחיקו מסדרי התלמוד וקרבת שימושא רבא. אמנם אף שראינו כי אחת הנה ואחת הנה ספרים קטנים או גדולים יצאו לאור עולם בכל זאת הספרות ההלכותית לא הגדילה מעשיה ולא

⁽¹⁷⁾ עי' בבית תלמוד במאמרי הנוכח שם דברתי באריכות על אודת סתו"א מצד 26—30 ועוד שם צד 53—55 ורמזתי על הנוסחאות השונות ומצאתי שהנוסחא שהו"ל רשד"ל היא העיקרית ועכ"פ היותר נאמנה ועמה מתאמת הנוסחא שבכ"י מינכן שרמזתי עליה בפנים. ועי' בקונטרס הכללים (וויצען תרל"ח) מ"ר אהרן יעללינעק שסדר כל הנוסחאות כהנין. ובמאמרי הנוכח הבאתי חבל מחברים ראשונים שהשתמשו בסתו"א ע"ש היטב.

פרחה. ואיך תפרת? אם הגדולים והראשים לא חננוה. אבל נגד זה היה הזמן ההוא עשיר בספרים חדשים מעיני אנדה. רוב מדרשי אנדה אשר עוד בידינו היום תולדתם מומן הגאונים. לא נאמר כי כל אלה הספרים ארץ בבל הורתם ומחבריהם בבליים, אבל זאת נאמר כי כל ספרי אנדה אשר נתגלו בין החיים במשך דורות הגאונים נתקבלו מהם בסבר פנים יפות. דבר נודע הוא כי היה מנהג המחברים בעת ההיא לבלתי קרוא שמם על ספרם, ולבעבור זה נתלו הדברים בקדמונים. אם שהמחבר עצמו תלה ספרו בקדמון להשביח יקרת ספרו, או שנתחם מבני הדור לקדמון בטעות. כמו בשיחם, את מדרש בראשית רבה לרבי הושעיה רבה, וספר יצירה לאברהם אבינו או לרבי עקיבה, והיה להם ספר בקבלה מעשית נקרא ספר שם בן נח, וספר הרזים מיוחס לרזיאל המלאך, ספר הישר בקבלה מעשיות לר' עקיבה, היכליה רבתי והיכלות זוטרתי לרבי ישמעאל, אותיות דרבי עקיבה לר' פרקי דר' אליעזר לר'א בן הורקנוס, מדרש תנחומא לר' תנחומא בר אבא, מדרש פסיקתא לרב כהנא, שיעור קומה לר' ישמעאל, ועוד רבים אחרים. והנה הזמן ההוא היה זמן האמונה בכל וגם הגאונים האמינו בכל דבר והאמינו כל היחוסים האלה מבלי בחינה ומבלי בקרת. קלות האמונה הזאת כבר היתה תואנה לקראים הראשונים לדרב באחיהם הרבנים ולתת בהם דופי. נסי בן נח אחד מראשונים (חי במאה הששית לאלף החמישי) כתב בהקדמתו לספר פלס באור המצות (לקומי קדמוניות ל"ב) דהוהיר את הדורשים שלא ייגעו בקריאת ספרי התועים העשויים על שם צדיקים וחסידים. ורב סלמון בן ירוחם ינאץ חרף את הרבנים על האמינם בדעות אלה ספרי המדרש ורשם ביחוד את שיעור קומה והיכלות של ר' ישמעאל ואותיות של ר' עקיבה, וספר שם בן נח, והרזים, (לקומי קדמוניות וכ"י פינסקר בביה"מ בווען), וסלמון בן ירוחם חי בזמן רב סעדיה גאון והיה זקן כמנו (ע"י להלן פ"ד) ראינו מזה כי כבר בימי הגאונים הקדמונים נתפשטה האמונה שאלה הספרים נתחברו ממי שיחוסם להם על שקר. ובעל הלכות גדולות⁽¹⁸⁾ בהזכירו את המדרש "בראשית רבה" יקראוהו על שם רבי הושעיה רבה (ה"ג ד' וויען ל' ע"ג). וכבר ראינו למעלה כי בעל מסכת סופרים שחי בזמן הגאונים יחס פרקי דר'א לר' אליעזר בן הורקנוס. וקרוב הדבר מאד כי גם הפסיקתא (הוצאת ר"ש בובער) כבר בימי הגאונים קראוה על שם רב כהנא. כי כבר ר' משלם בן משה יחסה לרב כהנא (ע"י מבואו של ר"ש בובער צד XI) ור' משלם הזה על כל פנים קדום היה לבעל הערוך כי הערוך מביאו (ערך דל), ועל כן היה קרוב לזמן הגאונים וכלי ספק כתב דבריו על פי הקבלה שנתפשטה שרב כהנא חבר הפסיקתא. ועתה תחת אשר ברוע עין ראו הגאונים על כל תולדה חדשה בספרות ההלכותית הביאו חנם וחסדם לקראת כל ספרי מספרי אנדה אשר פרו ורבנו בזמנם ונתנו להם שארית בארץ לטובים גם לרעים. אמנם כל השתדלותם לעצור בעד עשות ספרים בהלכה לא הועילה למו כי קמו אנשי שם וחברו ספרים וקראו שמם עליהם אשר שמותם כבר היתה ערוכה על טובם ונגד שמות כאלה היו גם הישיבות חסרי כת ואלה הספרים קיימו וקבלו עליהם היהודים בנפש חפצה ופרצו לרוב בקרב הארץ.

⁽¹⁸⁾ הרב רבי שוח"ה במכתבו אלי הודיעני כי בה"ג כ"י רומי לא נמצאו כל הדברים שבה"ג שלנו מן: אמר גאון מרקא אמרינן מולגין את הראש וכ"י עד "צריכין חיקין" וחסר לפי' ז"כ. יתנו בבראשית דרב הושעיה וכ"י ולכן אולי נתוסף בזמן מאוחר ואינו מבה"ג.

פרק שלישי.

ר'ש מקיירא, ר'א משבחה ישיבת פומבדיתא עד סוף המאה ה'

תרומת האדם לפקידה רמה לא בכל עת שכר ליתרון הכשיר חכמה, כן היה וכן היה וכן יהיה לעולמים. ראשי הגולה אשר בידם היה לתת משרת הראשות ולהעביר ממנה, לפעמים אין מספר הנחילו זאת המשרה בלא צדק ובלא יושר, הטו הדין ועשו עול ובחרו באשר חפצו וינשאו בינונים בדעה ודחו החכמה מהמקום הראוי לה. אחרי מות רב שמואל בר רב מארי היה המעולה בין חכמי הישיבה אשר לו היה 'אות היתרון והכבוד להיות ראש ישיבת: רב אחא משבחה תלמיד מר שמואל ר'ש כלה (ס') האשכול ה' ברכות צד 69 ח' רשב"א ברכות מג: ואמנם ראש הגולה אשר היה בימים ההם היה שונא לו לרב אחא מתמודד שלשום ועל כן דחהו מזכותו הראויה לו וימנה תחתיו איש בינוני בחכמה את רב נטרונאי בר רב אמינא הכהן מבאגדר. ובלי ספק בחר ראש הגולה בזה למרות את רוח רב אחא עוד יותר בתתו ליתרון לאיש אשר מלפנים היה כפוף תחתיו כי רב נטרונאי הזה היה עד עתה שמש בבית רב אחא. המעשה הזה היה רע בעיני רב אחא וישם אל לבו לעזוב את ארצו ומולדתו את בבל וילך ארצה ישראל. רב אחא הוא הראשון אשר יש אתנו ממנו ספר שלם הנשאר במתכונתו כאשר יצא מתחת ידו ונקרא בשם "שאלתות דרב אחא משבחה". זה הספר הוא מסודר על סדר התורה. אך מה שאמרו עליו (ס') הקבלה להראב"ד שהוא מכל המצות האמורות בתורה זה לא יובן בדקדוק כי מרוב מצות הקרבנות אין בו דבר, וכן לא ידבר מאומה מדיני הטומאות אשר אינם נוהגים בזמן הזה רק הוציא מן הכלל דיני נגעי בתים, וזו, בלי ספק מרצותו להעיר על גנות הדברים אשר לפי דעת התלמוד הנגעים באים בסבתם וזה לתועלת מוסרית לכל הזמנים. תכלית כונת הספר לבאר ענין המצות לפי פירוש הגמרא ולאספך באגודה אחת כל דיני ישראל הנוהגים ולסמכם אל המקרא על פי המסקנא בתלמוד למען ירוץ הקורא בספר ויבין מתוכו המעשה אשר יעשה לפי ההלכה ודבר זה היה נדרש מאד בזמן ההוא כי אף שהתלמוד היה כתוב ומונח לפניו לא היו כלם בקיאים להפריד. התוך מן הקליפה ההלכה מתוך פלפולי ההוויות. זה היה תועלת הספר בבחינה המעשית אבל גם בבחינה למודית היה תועלתו גדולה, כי גם לזה יעד המחבר את ספרו הזה להיות מדרש ללומדים את ו' מדרש, ובהיות אשר בו נאספים יחד עניני התורה שבעל פה בקצרה קטועים מתוך התלמוד ונפשטים מעליהם הפלפולים וכתובים בלשון התלמוד הוא עד נקל ימצאו הדורשים בו את מבוקשם ללמוד מתוכו תמצית הגמרא ולדעת ממנו את העיקר נפרד מכל טפל. ויען כי השתדל לתת לפני הלומדים דבר שלם מכל עניני התורה שבעל פה על כן לא הספיק לו לקבץ רק דברים הנמצאים בתלמוד בבלי כי אם שאב גם מקורות אחרים כמו ספרא מביילא וירושלמי וקצת מדרשים אשר יצאו לאור עד זמננו⁽¹⁾. והנה בלי ספק נחשב זה הספר מאותן הלכות קטועות אשר נאמר

(1) ע"י בית תלמוד שנה נ' צד 29—26, 59—52, 79—71, 117—108, 148—144 מאמר בקרת על השאלות מאת ר"י רייפמאן בו ידבר בחכמה על כל עניני הספר ותכונותיו ומקוריו וקורותיו. ותימה בעיני שנתן לו קצת מקורות בספרים בימיו לא היו בעולם כמו מדרש שוחר טוב, שהמדרש הזה הוא מאוחר ולא יוקדם למאה ה' לאלף ה' וע"י לעיל ה' צד 275.

עליהן שכל העם מטין אחר הלכות קטניות ואומרים מה לנו לקושיות התלמוד ופלפולו (ע"י לעיל פ"ב). אחרי שהמחבר יעד את ספרו להיות מלמד להועיל ללומדים המוניים אשר אין תורתם אומנותם, לתת ספר בידם אשר הוא קצור עניינים תלמודיים וכולל כל הדברים הראויים לדעתם ויכולים להנות בו בלי יגיעה רבה ומבלי שיבלבלום הפלפולים, אף לזה בחר לו גם בבחינת צורת הספר האפן אשר הרגיל בו לשמוע דברי תורה בבתי מדרש הישיבות כשדרשו ברבים⁽²⁾. ואולי כל הספר הוא קובץ דרשותיו אשר דרש ברבים. ועל היותו משה התכלית הזאת שאמרנו לנגד עיניו ועיד גם הענין כי לא הספיק לו לקבץ רק עניני הלכה שבתלמוד מן הדינים המעשיים כי אם כלל בספרו גם הרבה עניני אגדה להורות דרך ה' במדות מוסר השכל על פי מדותיו של התלמוד באגדותיו ומדרשיו.

צורת הספר וסגנונו מתחלתו עד סופו אחד, וזה אות כי נשאר הספר על מתכונתו אשר היתה לו כאשר יצא מתחת ידי המחבר ולא חלו בו ידים. ואם אולי יש בו קצת הגהות קטנות אשר באו אל קרבו מן הגליון שנכתבו שם מיד אחרים שהעירו עליו והמעתיקים הכניסו אותן לפניו הספר אין זה מעלה ואין זה מוריד ובעבור זה לא חדל הספר מהיות שלם אתנו ולא יחסר כל בו ממה שיסד מחברו. והדבר ידוע כי מהגהות כאלה לא נשמר שום ספר מן הספרים הקדמונים.⁽³⁾ שני דבורי הצעה נוהגים בספר הזה. האחד הוא שאילתא והשני הוא ברם צריך אתה למילף או: ברם צריך לומר או למימר או גם סתם: ברם צריך. כל מה שרשום בדבור "שאלתא" כולל עיקר הענין אשר עליו ידבר ובו תחלת הדרשה ויסודה. המאמר הראשון הוא תמיד הלכה מכרעת והיא כמו משנה ועליה יסוב כל השאלתא לפרשה ולהראות תולדתה ומקורה. ואמנם מה שנרשם בדבור ברם צריך אתה למילף בו נכלל תמיד נדון חדש אשר הוא בספק אם הוא במשמע היסוד שבשאלתא או נבדל ממנו או ספק אחר שנופל בו. ודוגמא קרובה לדבר הוא הלשון הרגיל בתלמוד: הא לא מיבעיא לי כי קא מבעיא לי כך וכך.⁽⁴⁾ בקצת שאלות אין בהן החלק השני מן הדרוש הנרשם בדבור "ברם צריך" מפני שהשאלתא עצמה אינה

⁽²⁾ ע"י ביוחסין שהעתיק מאמר מר' נתן הבבלי על דבר הישיבות וענינם ודרך דרשותיהם והוא ממש בדרך השאלות דרב אחא.

⁽³⁾ בבית תלמוד שיג צד 77 הביא ר"י רייפמאן יד מקומות אשר לפי השערתו הן נוספות מאוחרות. אך כל השערותיו בנויות על דקדוקים ואין מוכרחות אמנם לו יהי כדבריו יצדק משפטנו שכתבנו בפנים שהן הנהגות גליון שהכניסו המעתיקים לתוך הספר כטעות. רק שאלתא אחת ס"י ס"ו אות ד' שאלתא לפורים היא באמת הוספה ואינה מן הספר שכן מוכיחים הלשון והסגנון.

⁽⁴⁾ פ' מלת שאלתא מפני שדרך הדורש ברבים בעת ההיא שהיה מתאראת הענין שרצה להורות בדרך שאלה ותשובה על דרך שמצאנו בבמה מדרשים ע"י לעיל ח"ג צד 27 ויען כן כנו דרשותיהם בתואר שאלתא. כן יוצא מן הירושלמי מנילה פ"א ה"ד לפי פירושו של הרב בעל קרבן עדה ששם איתא רבי חניי אמר ר' שמואל בר יצחק על לכנישתא חמא חונא (צ"ל חונא כנ"י הרי"ף) קאים ומתרנם לא מקים בר נש תחתיה אמר ליה אסור לך כשם שנתנה ע"י סרסור כך אנן צריכין לנהוג בה ע"י סרסור על ר' יהודה בן פזי עכ"ל לה שאלה אנכי עומד בין ה' ובניכם. ופ"י בקיע ועבדה שאלא אמר בדרך שאלה ותשובה ופשטה לה מדכתיב אנכי עומד ונ"י שהקביה אמר למשה ומשה מתרנם ומפרש להם הרי שהיו קורין לזה שאלה מפני שדרשו על דרך שאלה ותשובה. וענין הדבור "ברם צריך" הוא לשון איבעיא בתלמוד. שמוכן לשון צריך להוראת איבעיא מצאנו בהרבה מקומות בירושלמי. והכנוי צורכא שבירושלמי הוא כמו איבעיא בנמרא הבבלי.

הלכה מכרעת כי אם מתחלת בהלכה מסופקת שמסתפק ושואל (שאלתא ב' בס' כ"ו וב' ס' מ"ז ב' ס' פ"ז) ובכמה שאליות קטעו המעתיקים מפני שכבר כתוב הכל בשלמות בפרשה אחרת כמו שעשו ברוב המדרשים (ס' קמ"ד קמ"ה קנ"ג קנ"ו קס"ג קס"ד). בחלק האיבעיא דן לפעמים על ספקות הרבה וכתב כמה "ברם צריך" אך כל אלה הנדונים המסופקים אינם ספקות כי אם למראה עינים ובאמת פשיטותם היתה ערוכה ושמורה אתו ואין גם אחד אשר אין פשיטותו מפורש בגמרא. לרוב כתב בפירוש על משאו ומתנו וכן הלכתא או וכן המסקנא או מסקנא דשמעתתא, מכל זה נראה אנה היו פניו מועדות בהוציאו לאור את ספרו, כי התכלית אשר רצה בה היתה לקבוע הלכה בכל מקום וללמד דעת את הלומדים מתוך ספרו כיצד ההלכה המוסכמת והמכרעת. צדקת רב אחא ותום לבבו ערכים בדבר כי כל כוונתו בספר היתה להועיל לבני עמו ולזכות בו את הרבים, אבל להיות שגם הצדיק בצדקתו לא יוכל להמלט מתעצומות רגשות לבו הנעלבות, על כן אולי גם בעבור זה הוציא ספרו לאור עולם להתנגד לתכלית ראשי הישיבות אשר עשו את ההוראה לשדה אהוותם אשר לא יעבור בה איש זר אשר איננו מהם, מרצותם כי עיני כל ישראל תהינה תלויות אך בהם בכל שאלה גדולה וקטנה. המקום והזמן אשר בהם חבר ספרו לא הודעו לנו, אבל מראותנו כי קבץ בספר כל טובי תורותיו ודרשותיו והוראותיו על כל המצות הנוהגות והפיצם בישראל קרוב הדבר מאד כי עשהו כאשר הגיע לימי זקנה כי משפט הקדמונים לא היה להיות גם לבם בהוראה או ללמד בטרם למדו כל צרכם ולשים בראשם עטרה שאינה הלמת. ובלי ספק חברו אחרי אשר כבר נדחה מהגאונות וכהיות מושבו בארץ ישראל. הגאונים אשר ההלכות הקטועות לא היו כרוחם בלי ספק גם על השאלות לא ראו בטוב עין אבל חפץ העם גבר על רצונם והם אמרו, חפצנו בו! ומאז צאתו לאור הגו בו באהבה ושמרוהו מאבדון ועל כן נתקיים לרוב בצביונו כאשר יצא מידי מחברו.⁽⁵⁾ כל חכמי הדורות הבאים קבלוהו ברצון ויהי להם לעינים בפירושיהם ולמכריע בפסקי הלכותיהם, וירוממוהו וינשאוהו וחשבו מעלתו כמעלת התלמוד (שו"ת ריב"ש ס' שצ"ד). זאת היתה נחלתו וחלקו בדורות המאוחרים ואולם כבר בדור אחריו או גם בדורו היה השאליות למעין נאמן אשר ממנו שאבו הוראות ופסקים כי כאשר נראה הלאה מזה העתיק ממנו בעל הלכות גדולות.

לפי התכלית אשר שם לו המחבר למטרתו לא היה די לו לקבץ רק ההלכות והדינים מן התלמוד הבבלי ולשאוב תורותיו גם מן התלמוד הירושלמי⁽⁶⁾ ומשאר מקורות ככתבם וכלשונם כי אם נדרש לו גם לפעמים

⁽⁵⁾ ע"י לעיל הערה 3 מה שדברנו מן הנוספות. ומפרשי השאלות העירו על כמה דברים שהם בספר שלא במקומם והר"י רייפמאן במאמר הנוכח מלא דבריהם והוסיף עליהם. מטעם הזה דקדקנו לאמר שנשאר ל ר' ז' בצביונו.
⁽⁶⁾ במאמר הנוכח רמז ר"י ז"ל על כל המקומות שסמך השאלות על הירושלמי ויפה כתב. אמנם ר' שלמה בובער במאמרו שבב"ת ש"ג צד 210 משיג עליו בעבור זה ואין דבריו ניל כלל. כי עיקר השנותיו הוא שמה שכתב בשאלות כירושלמי לא לקח ממנו כי מרעתו כתב כירושלמי וזה דבר שאין לו שחר ואין זה כדאי לאברר עליו טפת דיו אחת. ועל אחת מן הראיות המראד עין בעין שמביא דבר מן הירושלמי בלשנו ממש כתב החכם בובער שמאמר הירושלמי כתוב גם בפסיקתא רבתא ומשם לקחה ר"א משבחא. וזה טעות גדולה והפסיקתא נתחברה ד"א חריה כמ"ש מפורש בראש הספר והעתיק דבריו ר"ש בובער כמבא הפסיקתא שלו ס' ג' וא"ך יעלה על הדעת שר"א משבחא אשר עלה מבבל לא"י סביב ד"א

להוסיף מעט על דברי המקור לפרשם ולהטעיםם ולפעמים בשנוי קטן ישנה פני ענינו של המקור למען יהיו הדברים מובנים ומפרשים לכל קורא (בספרו⁷) אך לא רק המצות המעשיות שם לענין דרישתו בדרך רוב מאספי הלכות כי אם היה עינו ולבו גם על חובות הלבבות ודבר בחכמה על רוב המדות המוסרית לפי יסודי חכמי הגמרא.⁸) לסבה הזאת יכול חלק גדול מספרו מדרשי אנדה, ונמצאו בו כמה מדרשי אנדה אשר לא נמצא להם דוגמא באגדות התלמוד ולא בספרי אנדה אחרים מן הישנים אשר קדמו לזמנו ומה יש לשער כי מדרשי אנדה האלה הם מדרשים אשר דרש מעצמו.⁹) ואמנם בבחננו כל האגדות בספר הזה ובאפן השתמשו בהם נראה כי מצב המחבר בפנה הזאת הוא מצבם של בעלי אנדה הבבליים, ואין אף פעם אחת אשר ישתדל המחבר להרחיק זרות קצת אגדות ולפרשה בדרך מושכל, כי בעיניו ולפי מדרגת השכלתו לא היו זרות ולא חדל להאמין כל דבר שמסרו הקדמונים כפשוטו וזה יפרוש אור על השכלת בני זמנו בכלל.

השני לו אשר חי בימים ההם ואשר גם הוא לא זכה להתנשא לראשות אשר יאתה לו היה רב שמעון קאירא. האיש הזה מילדי ארץ מצרים ומושביו היה בבבל. אמנם אם לא זכה להשיג משרת גאון, זכה תחת זה להיות מחבר ספר אשר כבר בימי הגאונים נתקבל ברחוק, ויהי לכל הדורות האחרונים מקור להוראה והספר הזה נקרא בשמו הלכות גדולות. ובה יספר עליו הראב"ד בספר הקבלה: רב שמעון קאירא היה בימי רב שמואל בר מרי ולא נסמך לגאון וחבר הלכות גדולות בשנת אלף נ"ב לשטרות שהיא שנת ד"א תק"א רצ"ה בשנה השלישית לרב שמואל בר מרי בשנת ח' לגדולת רב שמואל מזרע אמימר (הוא נכדו של מר רבא גאון). והננו רואים מזה כי הראב"ד אשר חי כמו ארבע מאות שנה אחרי הדור הזה והיו בידו הודעות מקובלות מן הגאונים אשר עליהן יסד ספרו ואמר בברור שרב שמעון קאירא חבר הלכות גדולות ובה אצלו ציון לאמר בדקדוק יבצמצום באיזו שנה חברו אין לנו ספק כי כן היה מקובל בידו, כי לא היה ממנהג הקדמונים לבדות מלבם דבר על פי השערה, ועל כן ודאי שהיה לו איזה מקור קדמון שכן היה. ובהיות שאין לנו שום

ת"ק השתמש בפסיקתא רבתי והעתיק ממנה. ועי' בס' האשכול ה' נדה צד 117 שאמר וכ"כ רב אחא משבחה ומייתי לה מירושלמי.

(⁷) אין צורך לדגמאות על זה שכבר העירו מפרשיו על כלי, ובעל שאילת שלום רמו עליהן בקצרה כוללן השאילתות ע"ש.

(⁸) בשאיל' ב' ממרת הצדק בדין שבין אדם לחברו. שא"י ג' ושא"י ל'ח וקמ"ז, ולי"ט ממרת החסד והרחמים, שא"י ד' בננות הגולה והחמסנות. שא"י ז' ח' במעלת תלמוד תורה ותפלה. שא"י י"ד ושא"י ל"ד בחסד אל המתים. שא"י כ"ז במצות לא חשנא אחיך בלבבך. שא"י ל"א ושא"י קי"ד במדת החסד לחברו לענין לפרנסו ולהלות לו בשעת דחק. שא"י ל"ב בננות עיצרי פירות. שא"י ל"ז לישא וליתן באמונה. שא"י מ' לדון כל אדם לכף זכות. שא"י נ"ז בכבוד אב ואם. שא"י ס"ב במעלת הצדקה. שא"י פ"ח ושא"י קכ"ט בננות לשון הרע. שא"י ק"א אהבת השם. שא"י ק"ב בננות המרמה. שא"י קל"א בננות המחלוקות. שא"י קמ"ב לגדל בנים לתת.

(⁹) כבר המדרש הראשון שבשאילתות בפסוק "וכל אלהים ונו" לא נמצא בשום מקום והוא מדרשו של המחבר. עוד שם מה שבת לא נתנה אלא לאכילה ושתיר אף לעהיב וכו', עוד שם בפסוק ראו ה' נתן לכם את השבת ונו" כתיב הכא לחם יומים. את כל אלה דרש מעצמו וכן הרבה מאד. ועי' שא"י א' קרוב לסופה כ"ה מנהגו של הלל הוקן במעלי שבתא א"ל אדם אחד להיכן אתה הולך א"ל לעשות מצוה א"ל איזו מצוה א"ל לבית המרחץ. והמפרשים לא מצאו מקור מדרש זה. אבל הוא ביוקיר פלד אלא דשם לא נאמר שהיה במעלי שבתא.

סבה להחזיק את הראב"ד לאיש בודה דברים מלבו על כן אמת ויציב הוא כי רב שמעון קיירא חי בתחלת המאה הששית וחבר ספר הנקרא בשם הלכות גדולות. ואמנם מצאנו כי קצת קדמונים בהזכירם את הלכות גדולות יכנהו על שם רב יהודאי גאון, וזה בסתירה עם דברי הראב"ד. אולם כשנבוא דומנו של רב יהודאי ונדבר על ספר הלכות גדולות ותולדתו אז יודע לנו בבירור כי אין מזה לא סתירה ולא הכחשה וצדק הראב"ד בכל מלה ומלה שהעיד על אודות רב שמעון מקיירא ובאמת הוא הוא אשר חבר ספר הלכות גדולות. חוץ מזה לא נודע מתורתו מאומה כאשר לא נודע מקורות חייו. אמנם מצאתי איזה תשובות הנקראות על שמו בין תשובות הגאונים הנקראות הלכות פסוקות. אבל הבוחן ובודק הדברים הנאמרים שם על שמו ימצא כי מעולם לא השיב רב שמעון אותם לשואלים כי כלן הן הלכות לקוחות מתוך הלכות גדולות מלה במלה והמקבץ ההלכות הכניס לתוך קבוצתו להשביח ספרו⁽¹⁰⁾. גם לא היה לו הנאנה לרב שמעון להשיב תשובות לשואלים כי מנהג העולם בעת ההיא היה שהיו כל השאלות נכונות רק לישיבות ועל שם ראשי הישיבה נכתבו התשובות, וכבר שמענו כי כרב אחא משבחא כן גם הוא לא נסמך לגאון וכל חכמתו ותורתו, לא הועילו להנשא אל המעלה הראויה לו מפני חכמתו ותורתו, כי אי לארץ אשר מנהיגיה ופרנסיה הולכים אחרי רעות רוחם ואחר בצעם ובהפקדם פקידים בארץ לא ישגיחו על יתרון הכשר חכמה כי אם לבצע עיניהם. המכשלה הזאת היתה חלק בכל וגורל לישיבותיה. ראשי הגולה אשר הם היו המושלים ואשר בידם למנות ראשי ישיבה הלכו אחרי לבם ובצעם. חנופה קנאה ושנאה היו מנהיגיהם בפקידתם והטו הצדק ועשו עול לתת לפעמים יתרון לאיש על רעהו הטוב ממנו. לא רב שמעון מקיירא לבד הניחו בשפל ולא הושגה עליו, ולא היה רב אחא משבחא היחיד אשר קררו המקרה הרע כי נדחה מן הגאונות הראויה לו מפני שנאת ראש גולה, כי אם עוד לחכמים אחרים היו שנאת ראשי גולה ועשקם לפגע ולמכשול. לרגלי המכשלה הזאת גם בין החכמים התלהטה לפעמים המריבה ותהי הזרע למחלוקת בישיבה ואין שלום בנתיבותיה. הנה אחרי מות רב אברהם הכהן נבחר לראש בפומבדיתא מר רב דוד א' בר רב נחמן ובמשך ארבע ועשרים שנה מלכו שם אחרייו שבעה גאונים: והם מר רב הננייה בן רב משרשיה⁽¹¹⁾ רב מלכא בר מר רב אחא (או רב אדא) רב רבא

⁽¹⁰⁾ על אלה הלכות פסוקות מתשובות הגאונים כבר העירתי בפ"ב. גם מן התשובות שנזכרו שם על שם רב שמעון מקיירא כי כלן הן העתקות מתוך הלכות גדולות מלה במלה רק בקצתן קצר הראיות. (א) בהלכות תרומה היבא ראצה ולא אפריש לא תרומה ולא חלה. בה"ג (ד') וייען ט"ז ע"ג) אות באות. (ב) בהל ע"ז: לפני איריהן ש"ג וכו'. בה"ג צד פ"ט ע"ב אות באות. (ג) בהל' בכורות ודנים: ואסור לאכול ביצי דעוף טמא וכו'. בה"ג צד צ"ז ע"א ע"ב ובה"פ הכל בערבוביה. (ד) ובהל' טרפות: ציפורתא דצידין ליה בדבוקה בחד נפא. הכל נמצא בכתבו וכלשונו בה"ג צד צ"ז ע"ג ע"ד. (ה) ובהל' מוזה: ומאן דקבע מוזה וכו' קצור מה"ג ל"ז ע"ג. ובלשוני ממש.

⁽¹¹⁾ בשו"ת הגאונים כמה תשובות על שם רב חנניה סתם ואין לברר איזה הוא. בש"צ ח"ד ש"א ס"י י"ג בענין נבית קנס בבבל ולשונו יפה ומסקנתו אף שאין נזכר קנס בבבל מ"מ מצוין עליו שיפיים את שכנדרו ומנדין אותו. ואמנם המנהג לגבות קנס על דרך זה רב צדוק הנהיגו וכך היו נוהגים החכמים אחריהם כמבואר בש"צ ח"ד ס"י ב' וס"י י"ד וחי' ס"י ס' שמע מינה שריצ גאון קדום לרב הננייה שהוא וא"כ אינו ר"ח בר משרשיה כי זה קדם הרבה לריצ. ובה"ד ש"ג ס"י מ"ב בענין סתם קנין לכתיבה עומד ומייתי שם הלכות פסוקות דרב יהודאי ואפשר שהוא ר"ח דנן.

בן רב דודאי, מר רב ששונא, מר רב חנינאי הכהן בר מר רב אברהם, מר רב הונא הלוי בר רב יצחק, מר רב מנשה בר רב יוסף. ואמנם על השאלה מה היה מעשה תקפם ונבורתם? לא נדע מה נשיב דבר? כי מכלם לא נדע מאומה בלתי אם שמותם. גם בכל מה שנתקיים לנו בקובצי תשובות הגאונים כמעט אין דבר אשר נוכל ליחסו בבירור לאחד מהם. אך אחד יוצא מן הכלל והוא מר רב הונא הלוי אשר בישיבתו עשו תקנה גדולה בענין חוב וכתובה מנכסי יתומים והוסכמה מהגאון שבסורא מר רב ביבוי הלוי בר רב רבא מנהר פקוד. הנה לפי ההלכה הקבועה בתלמוד לא היה בעל חוב גובה חובו ולא אשה את כתובתה ממטלטלי יתומים וראו אלה הגאונים כי צורך שעתם ומקומם דורש מאתם לבטל זאת התקנה כי ראו שהאשה וכן הבעל חוב סמכו דעתם על המטלטלין (מרדכי כתובות פ' הכותב) יען שבזמנם הרבה בני אדם התעסקו הרבה במטלטלין (מגיד משנה פט"ו מאשות) וביחוד עשו דתקנה לצורך המקומות אשר רוב היהודים לא היו להם קרקעות וחשו לנעילת דלת בפני לוי' (מר משה גאון בחי' ס"י ס"ה) ובטלו התקנה הקבועה בתלמוד להלכה. ואמר רב משה גאון שלמדו לעשות בן מחכמים ראשונים שעשו תקנות בכל דור ודור וסמכו אותן על כמה טעמים אשר אין אפשר לפרשם (חי' שם) אבל עיקר הטעם כמו שפירש בתחלה שראו שלפי שעתם ומקומם לא יכלו לעמוד בתקנת התלמוד, ואף זה היה טעם הראשונים בעקדם תקנת התלמוד כמו בתקנת מורדת ומהם ראו הבאים אחריהם ועשו כמהם כמו בבטלם. כתובת בני' דכרין' אף שזה תקנה קדומה מאד (כתובות נא:) ולמה? מפני שבמל הטעם אשר בעבורו עשו זאת התקנה, וכן אמר הגאון רב חנינא בר יהודה: היום כמה שנים בטלה כתובת בנין דכרין בישיבתנו ולמה בטלה? . . . דעיקר תקנתא כדי שיקפוץ ויתן לה והיום הלואי שיתן לבנו כבתו (שי' חי' שיד ס"י י"ז), וכן כתב רב מתתיה גאון כיון שהטעם כדי שיקפוץ ויתן לבנו כבנו ועכשו נהגו ליתן ויותר ויותר (רא"ש כתובות פ"ד ס"י כ"ד). ובמה שיבוא נראה שעוד בתקנות אחרות שחדשו נגד תקנת התלמוד היה זה הטעם מנהיגם תמיד. אחרי תום הדור הזה מלכו חבל גאונים בפומבדיתא זה אחר זה עד תום המאה הששית. אשר גם מהם לא הגיע מאומה מתורתם. מספר אלה הגאונים תשעה. והם: מר רב ישעיה הלוי בר רב אבא, מר רב יוסף בר מר רב שילא משלחי, מר רב כהנא בר מר חנינאי גאון, מר רב אביומי, מר רב יוסף בר יהודה המפורסם בהסידותו, מר רב אברהם בר מר רב שרירא ועמו היה מר רב יוסף בר חייא גם כן גאון והיו שני ראשי ישיבה בזמן אחד, מר רב יצחק בר בר רב חנניה, ומר רב יוסף בר רב מרדכי ועמו תמה המאה הששית. וכבר אמרנו כי הרברים אשר שמענו מקורות הכמתם ומעשיהם אך כאין ואפס נחשבו, ולא נודע לנו דבר מיוחד מתקף פעלתם לטובת עמם ואשרו, אבל ידענו ממריבות וסכסוכים אשר היו בין הגאונים וראשי הגולה ולפעמים גם בין גאון לגאון, ואלה המחלוקות אשר התלהבו

ושם שיד ס"י ט"ז וס"י י"ז בדיני כתובה וכתובת בנין דכרין כתב חעטור מובא ברא"ש בכתובות פ"ד ס"י כ"ד ובמרדכי שם ס"י קס"ד זאת התשובה בשם ר"ח בר יהודה שם ח"ה ש"ז ס"י י"ח י"ט בדיני קיום שטרות ושטר מוקדם ומאחר ואין הכרע לאיזה ר"ח הן. סוף דבר בכל התשובות המיוחסות לרב חנניה סתם אין להכריע בבירור אף באחת שהיא מרב חנניה בן משרשיה.

פעם אחר פעם היו באחרונה לנוק גדול לכבוד הישיבות ונוק להרמת התורה ולקיומה כי רבים מן החכמים גם מן העם היה להם עקרי הגאונים וקשיות הנהגתם לזרא ולמורת רוח וינזרו רבים מאחריהם.

הנה בימי רב מלכא נפלה מריבה בינו ובין רב נטרונאי בר ובינאי נשיא, שהגאון נתן עיניו בזכאי בן אחונאי לעשותו נשיא ותהי יד הגאון מסורא רב אחינאי (או חנינאי) עמו בדבר הזה, ושניהם אחרו כחוויהם להעביר את רב נטרונאי ממשרת נשיאותו ולהעמיד במקומו את זכאי בן אחונאי וחפצם בידם הצליח רב נטרונאי נגרש ממשרתו והוא נעצב על העלבון הזה עזב את בבל וישב לו בארץ ישראל¹²). מסכת המחלקת לא הוגד לנו דבר. ואולי סבת הדבר היא זאת. לפי מה שנראה מתוך דברי רב שרירא גאון באגרתו היה רב נטרונאי מן החכמים, וראש גלות חכם בתורה לא היה רצוי להם. בזמן לא כביר אחרי כן בשבת רב חנינאי בר רב אברהם הכהן על כסא ראש הישיבה בפומבדיתא העבירו ראש הגולה מגדולתו ומנה תחתיו את רב הונא הלוי; ומעשה כזה לא ישוער בלתי אם אחרי מחלקת, ולא לבד בין הגאון וראש הגולה כי אם גם בין הגאון אשר העבירוהו ובין הגאון אשר נתמנה תחתיו. גם אחרי מות רב אביומי לא כלו המינוי של הגאון אשר יעמוד תחתיו בלי מחלקת. כי בעת ההיא היה היותר נכון וכשר להיות ממלא מקומו חכם אחד מאד נעלה בתורתו ושמו מר רב אהרן, זה האיש היה אב בית דין אצל רב אביומי ולפי משפט הצדק והמנהג היה לו משפט הקדימה לכל החכמים, ובכל זאת לא הוקם על ולא נבחר להיות ראש ישיבה כי אם נשאו את רב יוסף בר יהודה. ומי היה רב יוסף הזה ומה חכמתו? זאת נדע מעדות פיו, הלא הוא מעיד על עצמו כי קטן הוא ודל בחכמת התורה ויהי מצטער על אשר שכח גרסת ילדותו, וכל זה לא עצרם מלמנותו ראש לחכמים הגדולים וטובים ממנו ולדחות את רב אהרן מפניו אשר קטנו עבה ממתנו. ולא ראו כי רעה נגד פניהם בהקמינם איפת הדעת ובנשואם פנים בתורה. ואמנם מה ראו על ככה כי בחרו ברב יוסף? יען כי רב יוסף מאד נעלה בתסירות והיה מבעלי הסוד. הוא התברך בלבבו לאמר כי אליהו יתגלה אליו לפרקים. וזה היתרון המסופק עמד לו כי עלה לגדולה. לא שמענו כי היה בישיבה אף אחד אשר הניע ראש אחרי השגיון המדומה הזה אבל שמענו כי חכמי הישיבה האמינו בו ובדבריו אף כי לא ראו את אליהו בעיניהם. ורושם רע ומר הוא לזמן ההוא. ואנו רואים מזה כי לא יתרון הכשיר חכמה היה המדה לבחירת ראשי ישיבה כי אם בהיותם אחוזים בסבך אמונות טפלות היתה אחיות עיני ההמון הכלי אשר ינטל וינשא לתור המעלה. ואמנם זה הרוח אשר משל ב שיבה היה לרוח בער ולרוח משתית כל השכלה אשר מרו ועצבו את רוח האמת. כי אם חכמי הישיבה וראשיה אוהבים הדרישה במופלא ומעריצים ומקדישים חכמת הסוד הנקראת קבלה ומאמינים לכל דבר אשר יאמר להם אף אם השכל אינו סובל אותו, והדעת בזה לעגה לו, אם כה וכה נאחזים באמונות ודעות המבלבלות את הנפש, אין פלא אם נראה כי זאת חכמת הסוד הולידה והצמיחה ספרים למכביר ולא נפלאות ולא רחוקה היא אם נאמר כי הימים ההם ימי בכורי ספרי קבלה היותר קדמונים אשר קצתם ארצי בכל היא

¹² מפני שבאגרת ררשיג כתיב "למערבא חשב נרעץ שהכונה על קיראי ואין זר דכרת ומרוב יותר שכוון על אי שנקרא מערבא.

הורתם. ונראים הדברים כי ספר היכלות הורה והונה איש בבלי ורומים על זה קצת מקומות בספר¹³. גם אותיות דרבי עריבה הנקרא גם אלפ"א בית"א דר"ע ארץ בבל הורתו גם יולדתו. רוח מדרש הבבליים עליו הופפת, התלמוד הבבלי היה מקורו ממנו שאב מספר רב ממדרש אגדותיו. ובנוסחא השנית אשר יש לנו מהמדרש הזה (ביה"מ ח"ג צד 50) מדבר מראשי ישיבות גאון יעקב ומתורתם, וזה רמו ברור כי יצאו הדברים מפי דורש בבלי. ואולי המדרשים האלה בני זמנו של רב יוסף הגאון החסיד שהוכרנו. גם אחרי כן בימי הגאון מר רב אברהם בן רב שרירא היה ריב בעד ראשות הגולה, ויחצו העם לשתי מחנות, המחנה האחת היתה אחרי איש אשר שמו דניאל מורע ראשי רגולה, והמחנה השנית היתה אחרי דוד בן יהודה אשר גם הוא היה מבני ראשי הגולה. וכא"ז מאז ההתערבות במריבות בעד ראשות הגולר היה לה אחרית רעה לישיבה, כן גם הפעם היתה פגיעתם במהלכת רעה. קצות והעם הנמשכים אחרי דניאל לא חפצו בהגאון מר רב אברהם אשר נאמנה רוחו את דוד בן יהודה ויבחרו להם איש אשר היתה ידו עמם את מר רב יוסף בר חי"א. אלה ואלה עמדו על דעתם. ואם אמנם כי היתה המחלוקת רעה לישיבה, הנה הפשרה אשר התפשרו שתי הכתות עוד רעה ממנה. כי עשו פשרה ששניהם רב אברהם ורב יוסף יהיו ראשי ישיבה, ויהיו אז בפומבדיתא בישיבה תחת ראש אחד שני ראשים, או נאמר תחת ראש אחד שני עבדים לאדוניהם שתי הכתות. אך מחמת השררה כהו עיני שניהם מראות כי מעמד כזה יכול להיות למארה לבית ישראל, ואין אחד מהם מש ממקומו עד כי נפקחו עיני העם וראו כי במעמדים כאלה אך רעה נגד פניהם, ויהי רעם כמתאוננים על הדבר, ולכבוד רב יוסף יאמר כי הוא היה האיש אשר בעבור השלום מאס בשררה ומשך ידו מהגאונות. גם אחרי זה כאשר נסמך מר רב יצחק בר רב חנניה ויהי ראש ישיבה על פי הנשיא דוד בן הונא (או יהודה), לא נעשתה הסמיכה הזאת על פי היושר כי היה אז מר רב יוסף בן רב מרדכי דיין בישיבה אשר רפי משפט הצדק יאתה לו הראשות. ורב יצחק עצמו הבין והכיר כי נבלה נעשתה לרב יוסף עד כי ראה שהובתו לפייסו אך פייסו היה רק בדברים אבל לא עזב את הראשות אשר היתה ראויה לרב יוסף. וכי אין זה כהסגת גבול רעתו? כן בכל אלה הדורות והשנים לא פסקו המחלוקות וכאשר משרת נשיאות היתה ענין למריבה תמיד אף כן היתה למשרת הגאונות. דרכיה לא היו עוד דרכי נועם ונתיבותיה לא היו שלום. הקנאה

¹³ אין לך דבר קשה יותר מלמצא מחברו וארצו של איזה ספר הנקרא על שם אחרים כי מחבר כזה נשמר להסתיר סודו שלא יגלה זיופו אך בכ"ז לפעמים יגלה סודו מבלי רצות. בהיכלות רבתי הנדפס בב"מ, שער יעללינעק במבואו צד xx—xxiii מקצת דעות ומנהגי פרסים הרמ"ם בספר כמו חשבון האצבעות הנודע אצל הערביים לחכמה שהוא ילד בבלי. ואף שאין זה אלא רמז קל סניף הוא לרמזים אחרים ברורים כמו בפ"ב כדר עיני תורה: משניות מדרש הלכות ואגדות ופירושן הלכות איסור והיתר ושם פכ"א פירושין הלכות איסור והיתר ונראה שכיון כאן הכותב על הלכות קטועות ונדולות של הבבליים שבא"ל מצינו כאלה. ובפכ"ח מוכיר ראשי גליות, ומצינו בו קצת לשונות אשר לקח מהנ"ל הבררית כמו פירוש נשפ"ח כקיתין. פירוש הכרז יוצא, פירוש תשש כחם, ואחרים. זה העצם נקדש קדש והשתמש בו רבים ע"י צונץ ג. פ. צד 167. וחכיבותו מוכחת ממצאו ממנו כמה נוסחאות. ובסדריו תפלות הקדמונים לקחו ממנו מאמרים ארוכים ע"י בסדר רע"ג. אין יש מן הגאונים האחרונים שלא רצו בו ואמרו שאינו הלכה כמו רב שמואל בן חפני ע"י תשובות הגאונים ד' ליק סי' צ"ג ומבואר שהיו עוד אחרים כיוצא בו.

ובקשת השררה והכבוד ואולי גם הבצע הנמאס הם היו המושלים בם, אבל מתקף מעשים גדולים אין קול ואין קשב הגיע אלינו ומפעולות גדולות בתורה או במדעים בדורות האלה יחשו דברי ימיהם.

פרק רביעי

מר רב יהודאי ב"ר נחמן. עד סוף המאה הששית.

כמה מראות חשובות פגשנו בדרך דברי ימי הגאונים עד כה ולא אחת ולא שתיים ראינו כי לא בכל עת היו גאוני פומבדיתא האנשים אשר כבדו את מקומם. אבל כמו כן ראינו כי תמיד נמצאו בין חכמי הישיבה גדולי אנשי שם אף כי לא היו מראשיה. הן מקורות הישיבה בפומבדיתא ומאורעותיה בכל ימי משך המאה הששית אשר העברו לפנינו, ראינו כי לא יתרון הכשיר חכמה היה המדה לבחירת ראש ישיבה, ולפעמים נבחר אחד לראש אף אם היו גדולים וטובים ממנו בישיבה. מזה נוכל לשפוט כי לא יערך גודל חכמת הישיבה או פחיתותה לפי חכמת הראש העומד עליה. ועל כן אם קרה לפעמים באחת מן הישיבות שקראו איש ממרחק ועשוהו ראש לא נחליט בעבור זה כי לא מצאו בקרב הישיבה איש הראוי והכשר להעלותו כי אולי מפנייה אחרת נבחר הוא ולא אחר. גם בתחלת המאה הששית ברביעית הראשונה אחרי מות רב אחא (או רב אדא) גאון בסורא, התאמץ שלמה ראש הגולה לעבור על המנהג אשר נהגו מאז שלא למנות ראש ישיבה כי אם מחכמי הישיבה בסורא וקרא את מר רב יהודאי בן רב נחמן אחד מחכמי ישיבת פומבדיתא וישימכה לראש בסורא. אחי רב דודאי אשר היה גאון בפומבדיתא, אם נתבונן בכל הכבוד אשר כבדוהו הגאונים אשר באו אחריו שקראוהו נהורא עלמא קדוש וטהור (ח"ג סי' ט"ז), ועשו כל מוצא פיהו להם לחק ותקנותיו למסמרות נטועים (שם סי' ו' וסי' ע"ה), והעיד רב שרירא גאון כי כל הגאונים אשר היו אחריו אמרו: אין לנו לעשות מה שנמנע רב יהודאי לעשות (תשו' הגאונים ד' ליק סי' מ"ד), ונתבונן נגד זה בתשובות אשר נתקיימו ממנו אשר בכלן אין דבר מיוחד אשר יפליאנו בתורתו מגאונים אחרים, נשפוט כי אשר הגדילוהו ורוממוהו על כל הגאונים לא חכמתו לברה עשתה זאת כי אם מעלות רמות נוספות על החכמה ואולי מעלת חסידות כי היא הכריעה את הזכמה במאזנים בימים ההם. ועל כן נבין מה זה אשר ראש הגולה מלאו לבו לעבור על מנהג הישיבה, ואין איש פוצה פיהו נגדו. רב יהודאי היה מאור עינים ולפי הנראה כבר היה מאור עינים בעת אשר נעשה ראש ישיבה. ומאד נתמה כי לא היה איש מדבר נגד בחירתו, הלא היתה נגד משפט התלמוד והלכותיו, כי לפי שורת הדין, סומא בשתי עיניו פסול לרון אף כי להיות ראש בסנהדרין (מ"ט.) והישיבה הלא מראש בקשה להדמות לסנהדרין גדולה וקטנה שבימי קדם בארץ ישראל כאשר אנו רואים ממה שקבעו מספר שבעים ושלושים אין זאת כי אם שמעלותיו כפרו על מומו אף לעבור על דין התלמוד¹ תשובותיו לרוב קצרות מאד. לפעמים במלה אחת או שתיים יכליל תשובתו וחדל לתת טעם או ראיה לפסק הוראתו.

¹ בש"צ ח"ה ש"ו סי' י"א כתב רב נחשון וז"ל מותר לכתחלה להושיב דיין סומא ב"י עיניו אם הוא חכם ונכון ורבים צריכים לו. וז"ל כי ריג קבע הלכה זו סמוך על המאורע שעשו את רב יהודאי לר"י עם שהיה מאור עינים, אף שאין לזה ראיה מן הנ"ל ואדרבה ממנה סתירתו.

ואינו מדבר כמורה המטעים דבריו כי אם כמחוקק הנזיר גזרה ברב כחו ועצמת יכולתו. רק בעת אשר השואל רומז על המקור ושאל מה מובנו או אם ענין תשובתו הוא הכרעת הלכה, או אם נשאל לפרש לשואליו איזה ענין בתלמוד בהעלם מהם כונתו, אז מובן מעצמו כי הכריחו ענינו להזכיר את המקור והדבר המתפרש ממנו²). אבל על כל אופן היה דרכו דרך קצרה. אף לפעמים תכן תשובותיו פירושים במקרא ובמשנה ובתלמוד ומהם נראה כי מצבו דרך הקדמונים בעלי המדרשים³). אך במקומות אחדים נמצאהו רומז על דברי גאונים שקדמוהו ומוזכרים גם בשמס⁴). ואמנם אחת היא אשר הבדילתהו לטובה מכל הגאונים הראשונים ראשי הישיבות כי הוא היה ביניהם הראשון אשר חבר ספר הלכות ונקרא הספר על שמו. הנה כבר הראנו לדעת למעלה כי אחד מן החכמים אשר בא ממצרים ורב שמעון מקיירא שמו ספר הלכות גדולות וזמן חברו היה בשנת ארבעת אלפים תק"א. וספר לנו רב אברהם בן דוד הספרדי בספר הקבלה כי זה הספר היה לרב יהודאי גאון ענין לענות בו, ורב יהודאי הזה חבר ספר הלכות פסוקות גם הוא אשר מהלכות גדולות קבצן. ובאמת כבר בימי הגאונים נזכרו אלה ההלכות הפסוקות. האחד היה מר רב חנניה גאון שהביאן בתשובותיו בשם מחברן ר"י גאון (ש"צ ח"ד ש"ג ס"י מ"ב). והענין שהביא מהלכות פסוקות ישנו לפנינו בהלכות גדולות שלנו (ד' וויען פ"ב ע"א). ורב שרירא מזכיר בתשובה הלכה

(²) בש"צ נמצאו ממנו י"ג תשובות בח"א ש"ד ס"י י"ג ישראל שיש לו קרובים מומרים מאי להברות? ואמר לא מתבעי. מנודה מאי להברות? ולא פשט. שם ש"ה ס"י ד' עבר שומה וקמן מאי להטביל? ואמר כנר ובס' האשכול ח"ב צד 125 מובאת תשו' זו בטעות. שם ס"י י"ב מאי למול ע"ג עפר? ואמר שפיר דמי. עוד שם, בענין סרים משיב ע"פ סברה. ח"ד ש"ב ס"י כ"א הלכה פסוקה בענין רבית. ש"ג ס"י מ"ז תשובה במעשה שהיה והכריע בלי ראייה. שם ס"י ל"ד וס"י י"ד וכן בח"ה ש"ח ס"י י"ז תשובה כהבאת ראייה, וכן שם ש"ד ס"י ס"ט וס"י ע"י. בתשובות ד' קונסטנטינא חמש תשובות קצרות מאד כדרכו ושלש בהכרעת הלכה. ובתשובות ד' ל"ק ס"י מ"ה מביא מ"ב תשובות ממנו ומהן עשר שכבר נזכרו בספרי תשובות הנזכרים ובכלל האחרות יש מ"ז קצרות דוגמת אותן שהזכרנו שכל התשובה אינה אלא ב' או ג' מלות, הן מהן בקביעות הלכה והנשארות פירושים במקרא משנה תלמוד ומדרש וע"י בהערה ³. ובשערי תשובה נמצאו ב' תשובות והן כבר מובאות בקובצים שהוזכרו.

(³) פירושו ע"י בש"צ ח"ה ש"ז מ"י ל"ב פ"י במשנה אל תעש עצמך כעירי הדיונים. ושנויה גם בתשובות ד' ל"ק ס"י מ"ה. והביא עוד שם על שנשאל אם רחב מ"ז עמים ופשיט בטעמא דלא וע"י ה"ג דף פ' ע"ד. עוד שם שאלו מן קמיה פ"י דהד"ן פסוקא מי עלה לשמים וכו'. עוד שם מאי צנים ופחים, אך התשובה מקילקלת ואין לבא ע"י תכונתה בשום פנים. ונ"ל שבך נוסחה עם תיקונה ופירושה: מאי צנים פחים ואמר פ"י תרי (קראי דא והמדנא) לקריאתא וחמדנא) פ"י קר וחוס כלומר שאין פחים מל' פח ומוקש. תוב אמר (פ"י) עוד אמר הנאון והוא ענין בפ"ע) רחמנא (והמדנא תוב אמר רחמנא ד' מלות אלה ט"ס) ומתניתין כי הא לא בקא בר יומא בגרסא קאמרין. עוד שם מאי שלא נשקיעקב ליוסף ואמר דהיה קרי וכו' ולא פסק. ⁴ בתשובות הנ"ל ס"י הנ"ל שאלו מקמיה יש קדוש שלא במקום סעודה כרב ור"י או אין קדוש וכו' כשמואל ואמר אמור רבנן הלכה כשמואל והך רבנן. מכיון על גאונים שקדמו לו. וע"י תוס' פסחים (ק:) ד"ה ידי. שעמדו על הדבר וכן בר"ף ורא"ש ומרדכי ולא הביאו ראייה מרב יהודאי. והנה ענין זה מובא גם ביה"ג (י"ג ע"ד) בזה"ל הכי אמר גאון דהלכתא כמעשה דרב הונא. כלומר דר"ה עשה מעשה כשמואל. ואיכא למשמע מניה תרתי חדא דטעמא דגאון דפסיק הלכתא כשמואל אע"ג דהלכה כרב באיסורי כ"ש דר"י קאי בשיטתיה מ"מ כאן הלכתא כשמואל משום דר"ה עבד מעשה כותיה ומעשה רב. ותו משמע מניה דמאי דקאמר אמור רבנן כונתו על איזה גאון שקדמו. ועוד מביא באותה תשובה פירוש ממר רב דימי ומר רב מארי בריה.

קטועה מהלכות גדולות (שם ח"ה ש"ז סי' כ"ז) והיא נמצאת בה"ג שלנו בלשונה ממש (הל' עדות פ"ה ע"ב). והגאון הזה זיכר לפעמים הלכות סתם (תשה"ג ליק סי' נ"ה) וכוון על הנאמר בה"ג שלנו (ה' קדוש י"ג ע"ד). והנה כל זה לנו לאות כי הלכות פסוקות של רב יהודאי מצאו מקומם בהלכות גדולות שלנו. ונשאל רב שרירא גאון בענין קדושי קטן אם יש לדון כרב סעדיה גאון בספר השטרות אשר חשש לקדושי קטן אחרי שבהלכות גדולות ובהלכות של סר יהודאי גאון כתוב קטן שקדש אין קדושו קדושין והשיב: כן אנו נמנא כמו שמפורש בהלכות של מר יהודאי גאון (ש"צ ח"א ש"ג סי' י"א). ומענין דבריו האלה יש ללמוד בהשקפה ראשונה שני דברים האחד: כי הלכות גדולות לבד והלכות רב יהודאי לבד: והשני ממה שהזכיר הלכות גדולות קודם הלכות רב יהודאי נשמע כי ה"ג קרמו להלכות רב יהודאי בזמן. גם לפני רב האי היו שני מיני הלכות האלה. הלכות גדולות אשר יחסן בפירוש לרב שמעון מקיירא והלכות של רב יהודאי גאון. שכן נשאל על דבר הלכה אחת אשר מצאה השואלים בהלכות גדולות. ואמנם מצאו בהלכותיו של רב יהודאי הפוכה והיו מסתפקים ושואלים על איזו משתי ההצעות הסותרות זו את זו יש להם לסמוך. והם לעצמם ולפי דעתם חשבו שיש טעות בהלכותיו של רב יהודאי ומבלי רצות לסמוך על עצמם באו ושאלו את רב האי גאון. וזאת היתה תשובתו: הכין חזינא דאשכחתון בהלכות דרב יהודאי זכר אדוננו לברכה לאו טעות סופר הוא אלא אמירא משמיה ומשמא דרבתיא אחרינא נמי יסודי עולם. . . . ורב שמעון כצדויא (צ"ל כיירוא והיא קיירא) דתקן הלכות גדולות לא קם אטעמיהון דרב יהודאי ודהנך רבונא. והנה למדנו מזה שהלכות גדולות של רב שמעון לבד והלכות של רב יהודאי לבד ואחרי שאותה ההלכה אשר עליה דנו נמצאת גם בהלכות גדולות שלנו (ד' ווינץ כ"ה ע"ב) ושנויה לפי ההצעה של הלכות רב יהודאי, הלא מבואר כאמת ובברור כי רש"י נמשך אחר הלכותיו של רב יהודאי, וכמו כן מבואר שהלכות גדולות שלנו ננסח לפי הצעת ר"י ובהיפוך מהצעתו של ר"ש מקיירא⁵ ובתשובה אחרת מרב האי גאון (ע"י סי' המכריע סי' ל"ו) מצאנו כתוב: חבית שיש בתוכה משקן ונפל לתוכה עכבר או שרץ שיעורו אחד מאלף ואין אנו יודעין מאין נסח רב שמעון הדברים הללו. ואמנם כנוסח הזה מצאנו בהלכות גדולות (צד ע"ד) ככתבו וכלשונו. מכל זה נודע לנו מצב הדבר בימי הגאונים, ומבואר למעלה על כל ספק כי בימיהם היו

⁵ התשובה הזאת פ"י רש"י רפ"ב במכתבי הנדפס בפתיחת תשובות נאונים קדמונים דף י"ב ע"א וז"ל שמש"כ ר"ש לא קם אטעמיהון דמר ר"י ודהנך רבתיא (כו' וכיון דאשכח דהויין בהא מלתא וכו') טעה בהכ"י ולא אסקא לשמעתאא לטעמא אין פ"י ר"ש לא היה עומד על כונת ר"י בספרו ומוה היה משמע שר"י חבר ספרו קודם ר"ש ואין זה כן באמת כי ר"ש בה"ג קדם לר"י עכ"ל. אך נרעץ במכתב חדשי של פראנקל 1858 צד 220 מפרש כסלקא דעתא של רש"י וכתב שר"ש היה מאוחר לר"י ולא קם אטעמיהון פ"י לא הבין טעמיה דר"י שקדמיהו. אבל תימה דמצד הלשון ודאי אפשר לפרש כפ"י של רש"י. ומוכרח לפרש כן. כי שיעור דבריו הגאון כך הם. שרב האי אומר שר"ש טעה בדברי הנ"ל ולא אסיק שמעתא אטעמא דעיקר הטעם מהאי ברייתא דהסופגין והוא סבר דלא קיימא משום דהויין בה זה היה טעותו אבל לא דטעה בדבריו רב יהודאי. ומעתה ר"י הוא דשכח דבריו ר"ש ולא בהפך. תדע לך שכן היא דאילו לדברי נרעץ, שה"ג שלנו הוא של ר"ש המאוחר אי"כ מן הדיון היה ראוי שתהיה נוסחאתו כשיטת ר"ש והרי הנוסחא בה"ג שלנו כשיטת ר' יהודאי אתמהא!

שני חבורים מהלכות והיו הלכות גדולות לבד והלכות רב יהודאי לבד, ובעל הלכות גדולות שלהם היה רב שמעון מקיירא, ושני אלה החבורים הנפרדים נמצאו בידי רש"י ורב האי בנן. וראינו גם זאת כי היו שני החבורים חלוקים קצת בדעות, ומצאנו גם כן כי רוב דברי זה ודרכי זה עלו בהלכות גדולות שלנו, ואמנם במקום שהם חלוקים הולך ספר הלכות גדולות שלנו בשטת הלכותיו של רב יהודאי גאון.

אמנם עוד בכמה דורות בימי הרבנים אשר היו אחרי הנאונים היה מצב הדברים עוד כמו לפניו בזמן הנאונים שהיו אלה שני הספרים נפרדים ביד החכמים המורים, ובעבור זה נהיה הרב ר' כי לפעמים המה מדברים מהלכות גדולות של רב שמעון מקיירא ולפעמים מהלכות גדולות של רב יהודאי גאון, ואולם ברור גם כן כי לפי הרוב, כל הדברים שהעתיקו מזה או מזה נמצאו בהלכות גדולות שלנו. הראשון אשר נזכר פה הוא הרב רבי יצחק אלפסי בהלכותיו. זה הרב סמך מאד על הלכות גדולות, ומביא בהרבה מקומות דברים בשמו והביא לפעמים גם דברים מהלכות פסוקות, אכן בלי הזכרת שם מחברן. כל אלה ההעתיקות בין מן הגדולות ובין מן הפסוקות נמצאו בהלכות גדולות שלנו⁽⁶⁾. גם לפעמים מעתיק האלפסי הלכות כתם בלי שם לווי, וקצת מאלה ההעתיקות אין להן זכרון בהלכות גדולות שלנו⁽⁷⁾. אמנם אם נבינה בספרים אשר בידנו מן כמה רבנים ראשונים אחרים נמצא כי יש מהם אשר יחסו ספר הלכות גדולות לרב שמעון מקיירא ויש מהם אשר יחסוהו לרב יהודאי גאון, ויש אשר יזכירוהו פעם על שם האחד ופעם על שם השני. רבנו שלמה יצחקי מיחסו לרב יהודאי (ברכות כב.) וכמהו נכדו הרשב"ם (פסחים קט:) וכן בעלי התוספות ועוד רבים מגדולי המחברים קראוהו על שם רב יהודאי. ואולם כנגד זה מצאנו כי הרבה מן המחברים הראשונים יחסו את ספר הלכות גדולות לרב שמעון מקיירא⁽⁸⁾. והרב רבי משה בן נחמן אשר הוא אחד מהם (פסחים פ' ע"פ ור"ה פ"ג) מביא גם הלכות פסוקות (סוכה פ"ג). והרב רבי אברהם בן יצחק אב"ד מנרבונא בעל ספר האשכול השתמש הרבה בהלכות גדולות אך לרוב לא קראו בשם הלווי "גדולות" כי אם הלכות סתם, ולפעמים מביא דברים על שם "פסקא" אשר בלי ספק מכוון על הלכות פסוקות. ומן ההעתיקות נראה כי היו בידו שני ספרים מכוונים בשם הלכות אשר העתיק משניהם, ומביא לפעמים דברים הסותרים זה את זה והבל על שם בעל הלכות. במקומות אחרים מביא הלכותיו של ר' יהודאי (ח"ב צד 10 וצד 67) אבל את שם רש"י אינו מזכיר. ופעם אחת מצאנו בו: וכתב רב יהודאי בפסקות שלו ואין זה מכוון על בה"ג כי אם על תשובות אשר אולי מפני קצורם קראם פסקות ובאמת הדין שהביא לא נמצא בה"ג שלנו. ואמנם מה שהביא בשם בעל

⁽⁶⁾ רי"ף ה' תפלין בענין ברכת תפלין "וחיויא בהא מלתא טעותא בה"ג" וכוון על מש"כ בה"ג שלנו (ל"ז ע"ב) ובה' צניצית והבי' אמר בה"ג בענין כלי קופסא וכו' בשלנו (ל"ח ע"א) שבת פ"ט אשכחן בה"ג כתיבי והוא בשלנו (כ' ע"ד) ושם פכ"ב בענין סחיטת עובדים: וכן מצינו בעל ה"פ שכתבה ב"י"ש ולא כתבה בשבת, וכו' בשלנו. וכן בכל העתיקותיו.

⁽⁷⁾ בשבת פ"ז ואמר ב"ה הלכות משמיה דרב צמח גאון ופכ"ב ופסק ב"ה משמיה דר"צ בר פלטי וסוף פכ"ב וכן אמר ב"ה משמיה דרב צמח כל אלה ליתנייהו בה"ג שלנו. אך יתר הדברים שהעתיק מבעל הלכות ישנם בשלנו.

⁽⁸⁾ ע"י ביד מלאכי בכללי ה"ג שהביא כל הדעות עם המראה מקומות ואין צורך לשנות פה מה שהאריך בזה ביד מלאכי ויש לנו להוסיף עוד מתוך ספרי ראשונים אך לתכליתנו יהיה זה למותר.

הלכות נמצא הכל בה"ג שלנו. רק שנים או שלשה דברים יוצאים מן הכלל⁹⁾. מכל זה יוצא לנו ברור כי היו שתי נוסחאות מה"ג בידי הרבנים הראשונים כמו שהיו בידי הגאונים האחרונים. ועל כן מי שקורא ה"ג על שם רב שמעון לא משתבש כי כונתו על הנוסחא מה"ג אשר תקן ר"ש מקיירא כאשר הודיענו רב האי גאון וגם מי שקורא ה"ג על שם רב יהודאי גם כן לא משתבש כי באמת היה רב יהודאי גאון מתקן בהרחבה או בהגבלה את ה"ג של ר"ש מקיירא ועשה הלכות פסוקות על יסוד הלכותיו של ר"ש כאשר אמר הראב"ד וזה החביר הוא מה שקראו האחרונים ה"ג של רב יהודאי. ואולם לא יעלה על הדעת להכחיר אמרי הראב"ד ולאמור כי הוא להפך שרב יהודאי חבר הלכות גדולות ויותר ממאה שנה אחר זה הי' ר"ש קיירא והוא סדר הלכותיו של רב יהודאי ותקן והרחיבן והוסיף עליהן כאשר שער זולתנו (גרעין מ"ח פראנקל הנ"ל). יען כי הראיות אשר עליהן נוסדה השערה זאת רעועות וכנשוב בהן אך רוח בקרת קלה וצחה לא תוכלנה לעמוד מפניה, ואמנם חוץ מזה תגלה ותראה לעינינו ראייה חזקה כברול על הפוכה. הנה מה הן הראיות העקריות? האחת היא מדברי רב האי גאון אשר אמר: ור"ש דתקן הלכות גדולות לא קם אטעמיהון דרב יהודאי ודרהנך רבותא¹⁰⁾ ולשון זה יוכיח שרוצה לאמור שר"ש אשר עמד אחרי רב יהודאי לא הבין דבריהם ומעמם. ומה דוכחה היא זו וכי אין הלשון הזה סובל להתפרש להפך שהקודם לא ידע ולא חשב סברת המאוחר והלא גם בתלמוד מצאנו לפעמים שהקודם לא העלה על דעתו סברת מי שבא אחריו? והוכרחנו לפרש כן כי איך יתכן שרב שמעון הוא המחבר האחרון והוא סדרו ותקנו אחריו זמן מרובה מזמן של רב יהודאי וסדרו של ר"ש הזה הכאוחר הוא הלכות גדולות שלנו הלא אם כן יהיה ראוי ונכון שכל נוסחאות ה"ג שלנו תהיינה על דעת ר"ש ולפי נוסחאות הלכותיו אשר תקן. ואנו רואין בנדרון שהביא רב האי גאון כי הוא להפך שנוסחא שלפנינו הנוסחא של רב יהודאי שהיא נגודה של נוסחת רב שמעון? הראיה העיקרית השנית היא ממה שמצאנו בהלכות גדולות שלנו בכמד מקומות את רב יהודאי נזכר בשמו, והספר מדבר ממנו כמו מנוף שלישי אשר איננו המחבר ואך יתכן זאת

⁹⁾ במבוא ספר האשכול העיר המו"ל ומפרשו על היחס שבין המחבר ובה"ג שנעתקו בו דברים על ה"ג והלכות פסוקות ואינם בשלנו. וכתב בצד XIX במקום שמוכר בעל ה"ל פסוקות הוא ר"י גאון עכ"ל ואמנם הדבור "הלכות פסוקות" לא נמצא בכל הספר. וכן הדבור "הל' גדולות" לא נמצא ב"א ח' פעמים אבל קרוב למאה פעמים בעל הלכות סתם. ודבר "פסקא" ששערנו שהוא ה"פ ג"כ לא נמצא רק פעמים אחדות. ולא יעלו על עשר. רק פ"א (ח"ב צד 10) כתוב ואשכחן לרב יהודאי שכתב בהלכותיו. ומה תראה שמכאן אין יסוד לכללו שם: במקום שמוכר ה"פ הוא ר"י גאון במקום שכתב ה"ג הוא ר"ש מקיירא. ומה שיכס של רובא דרובא מהמקומות שכתב בעל הלכות סתם? דקדקתי בכל העתקותיו של האשכול ומצאתי שלפעמים מעתיק דברי בה"ג בלשונם ולפעמים לפי משמעותם ולמעין יבורר כי כלם הם בשלני חוץ מדי מקומות. בה' נטילת ידים ח"א צד 40 בענין מעשה אלפס כתב בשם ב"ה הלכה כר"ל ובשלנו פ"ו מברכות פסק כר' יוחנן. ח"ג צד 15 מביא בשם ב"ה מוקצה ב"ש מותר כר"ש ובשם פסוקות דאסור ובשלנו מתיר והנהי' פסוקות מנז' שם צד 27 וכתב ב"ה שאין הלכה כר"ב"ח וליתא בשלנו. שם 108 וכתב בפסקא גוי שמכר בהמה וליתא בשלנו. וע"ש 23 הביא מבי"ה שחט סימן א' גוי וכו' ומסיק ישנה לשחיטה מתחלה וע"ס ומוסיף והל' אינה לשחיטה אלא לבסוף וכו' בשלנו. ואין זה סתירה אלא דמעיקרא כתב דברי ה"ג גדולות העקריים וסתרם שאינו כן אלא ההלכה אינה לשחיטה אלא בסוף וכו' המפרש שם. וכיוצא בזה שם 53 ע"ש במפרש.

אם רב יהודאי הוא עצמו המחבר? ואילו המחבר הראשון היה ר"ש וקדם בזמן לרב יהודאי כדעת בעל ספר הקבלה, איך יתכן שרב שמעון הקדום יעתיק דברי רב יהודא הכאחר על שמו? וגדולה מזאת הלא מצאנו בספר שלנו שמובאים בו הלכות ופסקים על שם גאונים מאוחרים הרבה לרב יהודאי⁽¹⁰⁾ ואיך יתכן לעשות את רב יהודאי למחבר ספר הי"ג אשר נמצאו בו שמות המאוחרים לו, אף כי שלא יתכן לאמר כי רב שמעון חברו אילו הוא עוד קדם לרב יהודאי? ועל כן טוב הדבר אם נאחר זמננו של רב שמעון ונאמר שבאמת רב שמעון חבר הי"ג שלנו וחי אחר זמננו של הגאונים הנזכרים בו ובוה הדבר על מקומו יבא בשלום. אמנם בראיות האלה נראה העלמת עין גלויה מדברי ימי הספרות העברית הקדמונית. כי באמת אין זה חדש תחת השמש הלא כמקרה הזה קרה מאז לכל הספרים הקדמונים התלמודיים והאגדיים כי לא נשארו על מכונם כאשר יצאו מתחת יד מחבריהם. הן ראינו במשנת רבי, אשר לא יסופק בה שרבי חבר ותקן את המשנה (ביצה ב': ובכ"מ) ומצאנו בה דברים רבים האמורים על שמו ועוד אחרים האמורים על שם החכמים מאוחרים לרבי, קלבעבור זה נדחה רבי מנחלתו ואם נוציא קצת מבוהלים מבקרים עד קצה האחרון מן הכלל הלא הכל יקראו את שם רבי על חבור המשנה, ונאמר כי אלה הענינים הכוללים דברים האמורים בה על שמו כמנוף שלישי אינם כי אם הוספות מאוחרות וכמו כן בכל המדרשים הקדמונים אשר בידנו נמצא הוספות מוזמן מאוחר, ואין מספר לכל הוספות אשר נתוספו לתלמוד אחרי סיומו (לעיל ח"ג פ"ח ה"ד פ"ב), וכן נמצאו הוספות בשאלות דרב אחא ממשכא (לעיל פ"ג), וכן יש הוספות בפירושי רש"י על התלמוד (עי' תולדות רש"י שלי צד 61) ובספר פירוש הגדול וספר איסור והיתר (כ"י) המיוחסים שניהם לרש"י הלא נראה כי מספר גדול מדברי סופרים אחרים המאוחרים נתערבו ובאו בהם, ועוד יותר נגלתה המראה הזאת בספר הישר מרבנו יעקב ב"ר מאיר הנקרא ר"ת וכמעט נוכל לאמר כי הרבות הוספות מאוחרות הוא הכשבע לכל ספרי הקדמונים, ואמנם בכל זאת לא יגרע שם המחבר הראשון והעיקרי מנחלתו. ועתה למה זה לא נאמר כמו כן במצאנו בהלכות גדולות דברים אשר יסודם בחכמת מאוחרים כי הוספות מאוחרות הנה? ומה זה יציקנו לאמר כי בעבור זה כל החבור תולדתו מוזמן אחרונים הגאונים? ואמת הדבר כי אם נרד לעומק הדברים ונבחנם בעינים פקוחות ובמשפט צדק ואמת נמצא כי אלה הענינים האמורים על שם רב יהודאי ושאר גאונים המאוחרים אם נסלקם מן הספר לא יזיק סלוקם מאומה להשחית חבור הספר וסדרו ותהי להפך כי הוספתם משחיתת את הסדר הנאה. ועוד זאת נאמר כי בבחינת שמות החכמים האחרים הנזכרים הלא ברובם אין הוכחה שחיו אחרי זמנו של רב יהודאי כי אם אפשר וקרוב מאד כאד שקדמוהו⁽¹¹⁾ ואמנם

⁽¹⁰⁾ אקשי ליה רבנן למר יהודאי (י"א ע"ד). ר"י כי הכין אמר (ל"ד ע"א) אמור רבנן משום ר"י (ס"ו ע"ד) שאילתא דמר יהודאי (ע"ט ע"ג) משמיה דר"י (פ"ה ע"ג) מר יהודאי היא (ק"א ע"ג) ומר יהודאי נאון אמר (פ"י ע"ד). מר רב הונא אלוף (י" ע"ג) רב אחא (י" ע"ד) מ"ר אחא משיבכא (ס"ד ע"ב) רב שמואל (י"א ע"א) רב פיאס (פ" ע"ג?) רב מארי (כ"ב ע"א) מ"ר אהינאי (שם ע"ב) רב יהודה אלוף מנהר פקוד (כ"ד ע"א) רב חנינאי (נ"ט ע"ד ק"ב ע"ב). רבנן סתם: לא שבקין רבנן (ט) אית רבנן (שם ע"ד) אמר נאון (י"ג ע"ד) רבנן דמחיבתא (ל:) ומפרשין רבנן (ל"ג ע"ד) אפקי רבנן בתראי (ס"ח ע"א) ומפרשי רבנן (פ"ד ע"א).

⁽¹¹⁾ בהערה ¹⁰ הבאתי שמות הגאונים שבהיג שלנו. והנה רב אחא אפשר שהוא רב אחא נאון שהיה ראש ישיבה קודם רב יהודאי, אבל אין זה כעל

גם החכמים אשר נזכרו בספר ונודעו בשמותם וידענו כי הם מאוחרים לא נמצא הוכרתם בכל הנוסחאות רק בקצתן ובקצתן חסרו אשר זה לנו האות שהרבנים הם הוספות והיה הספר בנוסחאות שונות אשר בקצתן היו הוספות יותר מבקצתן⁽¹²⁾.

ואולם ענין הספר עצמו יבא ויעיד לנו על קדמותו אם נביט בו בשום לב ובהבנת דבריו ועניניו. כי אז יתברר לנו למעלה מכל ספק כי אין אפשר שחי המחבר בזמן מאוחר אחר זמנם של הגאונים הנזכרים, אבל מוכח מתוכו ברור כי על כל פנים חי המחבר קודם החצי המאה הששית לאלף החמישי. הנה יעידת הספר הלכות גדולות ותכליתו הלא הן: לקבץ על יד פסקי הלכות להיות מקור נפתח להורות הלכה למעשה ולא לבד הלכות והוראות אשר בתלמוד יסודם והן ישנות כי אם גם חדשות אשר נתחדשו בישראל אחרי התלמוד עד זמנו של המחבר. כמו: תקנת מורדת שתקנו הגאונים הקדמונים (ה"ג נ"ב ע"ב) ותקנת זכרנו לחיים, כבוש כעסק, ובספר חיים (ט' ע"א) ועוד כמה הוראות מגאונים שקדמוהו. ואמנם יש תקנות גדולות אשר תקנו הגאונים אשר אין להם זכרון בספר. כמו התקנה אשר תקן מר רב הונא הלוי בישיבת פומבדיתא בהסכמת הגאון שבסורא מר רב ביבוי הלוי שהיו גובין לבעל חוב ולכתובת אשה ממטלטלי יתומים. ולמה לא הביאה? אין זאת כי אם מפני שמי שחבר את הלכות גדולות ערן לא ידע מזה התקנה כי הגאונים שתקנוהו היו בזמן מאוחר לבעל הלכות גדולות. ומעתה נשפוט בצדק אילו רב שמעון בעל הלכות היה חי בזמן מאוחר אחרי תום דורות הגאונים אשר נזכרים בהלכות גדולות ולפי זה יפול זמנו וזמן חבר ספרו סביב לחצי המאה השביעית לאלף החמישי (דעת גרעץ) וחברו על יסוד הלכותיו של רב יהודאי גאון, למה לא הביא זאת התקנה של רב הונא ורב ביבוי כמו שהביא תקנות אחרות, כי בחצי המאה השביעית כבר היתה זאת התקנה בעולם? וכן מן הדין היה לו להביא גם תקנותיו של מר רב צדוק גאון כמו מה שתקן בענין גביית קנסות בבבל, ושמשביעין על כפירת קרקעות, וכן תקנת במול כתובת בנן דכרין אשר גם היא אין לאחרה לתחלת המאה השביעית⁽¹³⁾, ועתה מבואר מזה ברור כי

השאלות כי הרבנים שהביא בשמו (י' ע"ד י"א ע"ב) אינם מן השאלות. רב מארי ורב שמואל קדמו לבה"ג ומר אהינאי שערנו שהיה מר רב הונא מן הקדמונים. ונזכרים רב יהודה אלוף מני"ב ורב הונא אלוף ואלה אפשר שקדמוהו כי הם היו מחכמי הישיבה ומי יודע מתי חיו. ומר רב פיאס ודאי ט"ס הוא ואולי צ"ל יוסף ויש רבי יוסף גאון שקדמו לרב יהודאי. ואולם מן ההוספות בבירור הוא מה שמוכח בשם ר' חנינאי שזה היה תלמידו של רב יהודאי וממלא מקומו.

⁽¹²⁾ כל מה שהביא הר"ף דברים מב"ג בשם ר"צ וליתא בה"ג שלנו. ובפ"ב דפסחים כתב הר"ף ובעל הלכות כתב בשם רב כהן צדק וגרעץ העתיקו וגם זה ליתא בשלנו. וכ"כ כתבו תוס' והרא"ש בפסחים (מו.) וגם זה ליתא בשלנו. והנה בהלכות גדולות של הראב"ד בס' הקבלה היה כתוב איזה דבר בשם רב כהן צדק, ורצה הראב"ד לפשר הדבר שאפשר שכהן צדק זה היה רבו של ר"ש בעל הלכות ולא נסמך. ומה מבואר שכל הרבנים בה"ג משמו של רב צמח שהביא הר"ף לא היו בה"ג של הראב"ד, שאילו היו למה לא הביאם, ומה תועלת לו בפשרתו הלא עדיין הקושיא עומדת מרב צמח גאון אלא ודאי שכל זה לא היה בספרו וזה ראיה ברורה שכבר בימים ההם היו נוסחאות נוסחאות והיו בקצתם הוספות יותר מבקצתם, ומוכח שכל אלה אינם אלא הנהגות שהונהגו ובא לפניהם הספר.

⁽¹³⁾ תקנה זו הביאה מר רב חנניה גאון וכתב שנתקנה לפני כמה שנים ע"י ש"צ ח"ד ש"ד ס"י וזו הובא בשם רב מתתיה גאון ע"י רא"ש כתובות פ"ד ס"י כ"ד ובמדרכי שם ס"י קס"ב. ורב מתתיה חי ברביעית הראשונה של המאה ה'.

לא יעלה על הדעת שר"ש מקיירא חי בחצי המאה השביעית ואז חבר ה"ג שלנו.

על פי הדברים והאמת האלה גלוי וידוע לנו כי בימי הגאונים היו נמצאים יחד בעולם שני חבורים כוללים הלכות. האחד הוא הלכות גדולות, והוא היה נקרא על שם רב שמעון מקיירא. והשני הוא הלכותיו של רב יהודאי גאון. ומר חנניה גאון קרא את אלה בשם הלכות פסוקות. ואף כן עמדו הדברים עוד בימי הרבנים הראשונים, ששני אלה החבורים נמצאו בידיהם והשתמשו בהם, ובפרט נתפשטו שניהם הרבה בספרד והיו בידי רבניהם וחכמיהם, ושם בספרד היה הדבר מפורסם כי עיקר הלכות גדולות נוסד על ידי רב שמעון מקיירא, ומקור הפרסום הזה היה קבלה מהגאונים (הראב"ד בס' הקבלה) ולפי הקבלה הזאת היה רב שמעון בן זמנו של מר רב שמואל בן רב מארי אשר נעשה גאון בשנת ד"א תק"ה, וחבר את ספרו בשנת תק"א וליתרון ברור נתן סימן כי היה זה בשנת ח' לגדולת רב שמואל מרע אמימר. ואף אילו לא ידענו שספר הקבלה לא כתב רק מעשים מקובלים לא השערות דמיוניות או בריות הלא מן הסיכנים המובהקים אשר יתן נכיר כי אין אלה דברי חושב מחשבות כי אם דברי מי שמודיע קבלתו, זה הספר הלכות גדולות היה לרב יהודאי ענין לענות בו, וקבץ ממנו הלכותיו (ס' הקבלה). והנה כל זה קיימו וקבלו עליהם חכמי ספרד, ופרבנצה. כי הרב רבי זרחיה הלוי בספרו המאור כנה את הלכות גדולות של רב שמעון מקיירא בשם ראשונות (בעל המאור שבת פ"ב) וכן כנה הרמב"ן את ר"ש בעל הלכות ראשונות (שבת פ"ז סוכה פ"ב) ואלה הראשונות הן ההלכות גדולות שיהסן לר"ש (פסחים פ' ע"פ ר"ה פ"ג) והוא מזכיר גם הלכות פסוקות אצל ה"ג (סוכה פ"ג) ובלי ספק כוון על הלכותיו של רב יהודאי, ומכנה גם את רב שמעון בשם בעל הלכות סתם (מנלה פ"א) ועתה ברור הוא באין כל ספק שה"ג של ר"ש הן היו הראשונות, ורב יהודאי בדקן ותקנן בהוספה וגרעון ושנוי. ואחרי שאנו רואים כי כל מה שמובא בשם הלכותיו של רב יהודאי נמצא הכל בהלכות גדולות שלנו, וכנגד זה יש דברים אשר הביאו הראשונים בשם הלכותיו של ר"ש אשר לא נמצאו בה"ג שלנו, ורוב הדברים המובאים מה"ג של ר"ש נמצאים בה"ג שלנו, מבואר מעתה שהלכות גדולות שלנו הוא מיסוד ר"ש מקיירא וכפי מה שנתקנו ונשתלמו על ידי רב יהודאי וכל זמן שהיו אלה ואלה ביד החכמים בחבורים נפרדים קראו את אלה הלכות גדולות ואת אלה הלכות פסוקות להבדילם זה מזה. אבל עיקר הדבר שהלכותיו של רבי יהודאי הן הלכות גדולות השלמות. ונאמר כי בכלל הלכות גדולות של ר"י הן הלכות גדולות של ר"ש אשר הן הראשונות והיסוד לאחרונות, אבל מובן מעצמו שאין בכלל ה"ג של ר"ש הלכות גדולות של רב יהודאי. ועתה מכל מה שאמרנו יוצא לנו המשפט: כי רב שמעון יסד ספר הלכות גדולות בזמן קדום לרב יהודאי שבכל סתמותיו של ה"ג שבירינו אין גם דבר אחד ממה שתקנו והורו גאונים אשר חיו אחרי רב יהודאי מפני שבעל הספר לא ידע עדן מאותן התקנות. רב יהודאי אשר בא אחרי ר"ש מקיירא בדק וזקק וצרף את הראשונות ונתן שלמות להבנין והוא הלכות גדולות שלנו אך כמשך הזמנים חלו בו ידי מגיהים ומתקנים ומוסיפים כאשר קרה לכל ספרי הקדמונים ובלי ספק היו ההגהות והתיקונים כתובים בגליונות והמעתיקים הכניסום לפנים.

לפי טבע ענין הספר שאב המחבר ממקור המשנה והברייתא והתלמוד הבבלי כי אלה הספרים היו לבבליים עיקר ההלכה ועליהם היו סומכים לכל דבר הוראה ובמעשה אשר יעשון. אבל על התלמוד הירושלמי — אף שהיה כתוב ומונה לפניו — לא השניחו במקום אשר איננו בהסכמה אחת עם הבבלי, ובמקום אשר הוא שווה בדעה עם הבבלי לא היו צריכים לו כי היה די להם במה שקבע הבבלי. אמנם בדבר הסתום בתלמוד הבבלי ולא התעורר עליו, או גם אם התעורר עליו רק שלא נתפרש בו על נכון אבל מבואר הדבר היטב בתלמוד ירושלמי אז לא נמנעו לשאוב מן הירושלמי ולסמוך על מה שמפורש בו (שערי תשובה סי' ל"ט). וגם זה היה מנהגו של בעל ה"ג אף כי לרוב לא הביא דבריו רק מן הבבלי בכל זאת לא חדל לסמוך גם הירושלמי (סוף פ"א מברכות). ובכמה מקומות מביא את התוספתא, ומוכיח מדרש דרב הושעיה רבה והוא בראשית רבה שלנו (ל' ע"ג ק"ו ע"א) וספרא דבי רב (ל"ה ע"ד) וספרי ומכילתא (ק"ו ע"א) והעתיק דברים ממגלת תענית (לב:); וממסכת דרך ארץ שלנו (מ"א ע"ג). ומביא דברים בשם רב אחא משיבחה (ס"ד ע"ב). ובלי הוכרת שמי ושם הספר יעתיק את דברי השאילתות בהרבה מקומות ולפעמים מלה במלה ונראה מאד כי כל הדברים הנעתיקים מן השאילתות לא היו כתובים בהלכות גדולות הראשונות של רב שמעון מקירא כי אם רב יהודאי גאון הוא שתקנם והגיהם והוסיפם אל תוך נוסחאתו כי רהוק הוא שרב שמעון אשר היה בן זמנו של רב אחא משיבחה ואולי היה זקן ממנו שהוא כבר ראה את השאילתות. ובפרט שלפי השערתנו חבר רב אחא ספרו בארץ ישראל, ורב אחא על כל פנים לא עלה לארץ ישראל קודם שנת תק"ה ורב שמעון הלא חבר ספרו בשנת תק"א¹⁴) אמנם נמצא בה"ג לפעמים הלכות סתמות אשר דוגמתן נמצא בתשובות גאונים מאוחרים ולפעמים הן נאמרות ככתבן וכלשונן בתשובות ההן, באלה לא נאמר כי הן הוספות ולקוחות מתשובות הגאונים, כי אם נאמר להפך שהדברים ההם לקוחים מה"ג ובהן מקורם ומשם שאבום אלה הגאונים וכתבום בתשובותיהם¹⁵). ולא נתמה על זה! הלא תכלית

¹⁴ ע"י בתולדות ר"נ בעל הערוך מרש"ל רפ"ה הערה 4 והערה 24 שנוע מעט בענין ה"ג שלנו אבל רק בהעברה בעלמא ולא ירד לעימק הדברים.
¹⁵ נרעץ מעתיק כמה הלכות סתמות אשר לדעתו לקוחות מתשובות גאונים מאוחרים. (א) בה"ג (ל"ג ע"ד) ומפרשין רבנן אגרות של רשות פסקי דרשואתא ונמצא בתשו' רב שר שלום (ע"י פ"א) ותשובתו בצדו רש"י מביא הפ"י בשם גאון שקדמו ומאותו גאון לקח גם בה"ג ולא מרש"י. (ב) בשו"ת נ"ק סי' ק"ג תשובה בענין כתובת בנין דכרין ומביאה ר"מ ב"ק ובתוך התשובה מובא בשם רב משה גאון תשובה ומסיים הכי איתפסקת במתיבתא וכתבת בה"ג. ובאמת כ"כ בה"ג עלה דהאי דינא פסק דינא דאיתפסק במעמד דינא דרבנן דמתיבתא (ניה ע"ג) ידברי תימה הם שהמע"ן בכל התשו' של רמב"ק יראה כי האי דרב משה מלתא אחריתי היא והך פסקא דאיתפסקת במתיבתא נמי מלתא אחריתי ומעולם לא כוון בה נ על רב משה גאון ואף אולי חזא היה פירושה הכי שפסק רב משה כפסק הישוכה שקדם לו בזמן והאי פסק כתוב גם בה"ג ולא בהפך. (ג) רומז על תשובה המובאה בפרדס: שאלה למתיבתא שרץ שנפל למשקה וכו' אם יש בה אחד ואלף טהור וכו' אבל שרצים גדולים וכו' נשקלין באחד מחמשה וכו' והובוב שעורי אחד מס והכל משום כל תשקצו וזה פ"י רב כ"צ ר"י. ובה"ג (צ"ע) כתוב חבית שיש בתוכה משקין וכו' ונפל לתוכה עכבר או שרץ שיעורו אחד מאלף. ומה מוכיח נרעץ שבה"ג לקח מרב כ"צ. וליתא כלל מקורו של בה"ג בירוש' תרומות פ"י ובהא דפרדס יש תוספות פירוש והוא מרב כ"צ. (ד) בה"ג (צ"ב ע"ב) והאידנא מעשים בכל ום ראב"ד בנכיתא. ובעשור הביא בשם רב כ"צ מנהג דילן למיכל בנכיתא כרכינא. וראה זו אינני מבין הלא שניהם מספרים מנהג זמנם וכבר נהנו כן בימי

התשובות היא להודיע לשואלים את המעשה אשר יעשון ולקחו מאשר מצאו ולרוב אף לא העירו הגאונים על המקום אשר שאבו ממנו והלא לפעמים נשאלו על דברים המפורשים במשנה או בתלמוד והשיבו סתם בלי שזכרו שכן כתוב בגמרא ועל כן גם כשפסקו על פי הלכות גדולות עשו כן ולא רמזו על מקורם אשר לקחו הפסק משם.

עתה איך שיהיה ברור הוא כי רב יהודאי היה הראשון מראשי הישיבות אשר מלאו לבו לעשות ספר בהלכות ולהפיצו בישראל. ואולם אף כי מעתה נתפשמו ספרי הלכות, ספרו של רב שמעון מקיירא ושאלתות רב אחא משבחה והלכותיו של רב יהודאי גאון, והיו כתובים ומנחים לפני כל המורים והלומדים הקרובים והרחוקים בכל זאת לא נחסר בעבור זה חק הישיבות וכמו לפנים כן עוד עתה השאלות רבו ואתן באו הנדבות ברוחה, ולא הרים איש את ידו ואת רגלו מבלעדי שתי הישיבות בכל ארץ בכל ואנפיה, וגם כשאר ארצות היו עיניהם תלויות בשתי הישיבות. כי הישיבות היו קדושות וראשיהן קדושים. ושם במרחקים זוהר קדשתם וחכמתם האיר בגבורתו יותר מבקרבתם. כי כן היה מאז וכן יהיה לעולמים כי גדולי אנשי שם אשר לרחוקים נדמו כענקים באין כל דופי, בעיני הקרובים לא יראו כן, כי הקרובים יוכלו להביט גם אל רפיוניהם אשר יחלישו מעט תקף מעלתם. הכח בלתי מוגבל אשר התברכו בו בלבם ויחסו לנפשם הוכות לחקוק חקים כדעתם יתר על התלמוד היו גם לקצת מן החכמים והתלמידים למורת רוח כי לא ישרה נפשם במה שחקקו חקקי רוחם מבלי היות להם ראיה מן התלמוד (הקרמת שיצ) ונראה כי זאת התרעומת היתה נכונה נגד תשובות ופסקים ממין התשובות אשר כתבן רב יהודאי גאון אשר היו מצויינות בתכונת גזרה בלי הבאת ראיה כאלו נתקבל כן הלכה למשה מסיני. ואולי רע בעיניהם גם זאת כי ראו שהגאונים לפעמים סרו ממדת התלמוד בתקנותיהם. ואמנם לכבוד הגאונים יאמר כי הענין אשר אלה חובשי בית המדרש היו מרעמים עליהם הוא זכותם העיקרית והוא צדקתם העומדת לעד. כי לא העליבו עיניהם מצרכי זמנם. וגם בזה אין אשם ואין נזק כי השפיקו בתשובותיהם להודיע לשואלים רק פסק הדין מבלי להטפל בפלפולים ובראיות, כי גם השואלים לא רצו לדעת רק עצם הדין למעשה ולשואלים ממרחקים גם לא יסכנו כל אלה כי לא היתה חכמת התלמוד נפרצה בעת ההיא בארצות רחוקות, ועל כן היה ראש חובתם לקיים את התלמוד בארצם אשר היא ארץ מולדתו למען לא ישכח מפי זרעם, ויתפשט במשך הזמנים בכל נפוצות ישראל והחובה הזאת מלאו בשלמותה.

ואמנם תלונת אלה המתאננים בכל זאת לא החמיאה המטרה. כי בחצי המאה הששית כבר החלה רוח חדשה לנשוב בתשובות קצת גאונים. תשובותיהם לא היו עוד כעצמות היבשות כי אם השתרלו לתת בהן נשמה ורוח. רב יהודאי עמד אך מעט בשנים בפקידתו והלך לעולמו, אחד מתלמידיו

בה"ג. ה) בה"ג (מ' ע"ג) שומרת יבם דנפלה קמיה מומר לא משתריא לעלמא עד דחליף לה. ובשיצ' ח"א ש"א ס"י נ' הובא דוגמתו בשם רב פלטי' גאון וע"כ בה"ג העתיק מרב פלטי'. מריה דאברהם, ולמה לא להפך? או נאמר שניהם לדבר אחד נתכוונו. ותו הא שם ס"י נ' הובא זה מרב הילאי וכמרדכי פ' החולץ ס"י כ"ז בשם רב יהודאי, ומאן רקיע להכריע. ו) כתובה הלכה בה"ג (ס' ע"ב) בענין גט פרסאה, וגט שיש בו מחק, ובי' הלכות אלו ככתבן וכלשונן נמצאו בשיצ' על שם רב נטרינאי ושער נרעץ שמרי' לקוחה בה"ג וזה ליתא שיותר קרוב שרי' לקחן מבה"ג כללו של דבר אין אני רואה שורש לאחת מכל ראיותיו.

המובהקים (ש"צ ח"ד ש"ג סי' י"ב) מלא את מקומו. התלמיד הזה היה מר רב חנינאי כהנא בן רב הונא. רב חנינאי הזה היה נחשב ונכבד בעמו ודבריו היו אור בנתיבות ההוראה לגאונים אשר באו אחריו, ואיש לא מלאו לבו לנטות מהוראתו אף במקום שנמצא לו סיוע מגאון אחר (ח"ג סי' ס"ו) אך לא נתקיימו ממנו רק תשובות מעטות. אבל כנגד זה מובא ממנו פירוש ארוך בתלמוד אשר פירש בשאלתא רכלה (ח"ג ק"מ:) וממנו נוכל לשפוט על סגנון הפירושים של הומן ההוא. הפירוש הנזכר שם בשמו הוא קובץ הלכות מדיני עשרים וארבע מחנות כהנה מופשטות מתוך התלמוד ולפעמים תלה בהן הערות קצרות ותולדות שהוציא מהלכות התלמוד על דרך הלכות גדולות בכללו, וזה הוא מה שקראוהו פירושים. לפי המקובל בירינו חבר רב חנינאי ספר מדרש הנקרא „אספה", על שם התחלתו בפסוק „אספה לי שבעים איש מזקני ישראל¹⁶) אבל לא נתקיים לנו זה המדרש בשלמות. בעל ילקוט שמעוני קיים מכנו כמו עשרה מאמרים שהעתיקם לתוך ילקוטו, ועל העתקתו ממדרש הזה רשם: וכתבנו (אם) [אותם] מפי רב שמואל אחי של [פנחס (מרים)] [מר פנחס] זכור לטוב ולמד אותם בתרביץ (מונה) [מרנא] ורבנא חנינאי כהנא ראש ישיבה וגאון. והוא בלי ספק רב חנינאי הכהן שלפנינו. מהצעת הדברים הנעתקים נראה כי כל המדרשות הן דרש המחבר מדעתו ומחכמתו כי לא נזכר בהן אף שם דורש אחר, ויש בהן דברים נאים ומשלים יפים, ותכונתן קרובה לסגנון הפסקתא רבתי ותנחומא. רב חנינאי לא האריך ימים במשרתו ובעבור זה לא נשארו ממנו רק מעט (תשובות¹⁷). והי אחרי מותו וימלא מקומו תחתיו מר רב מארי הלוי בר רב משרשיא, אשר כתורתו לא נשאר לנו כאומה. הבא אחריו היה מר רב ב' ב' ב' בר רב רבא מנהר פקוד. אף כי גם ממנו לא נתקיימו תשובות בכל זאת עשה מוכרת לשמו על ידי תקנה גדולה אשר נתיסדה בימיו. כי הוא היה בעצה אחת עם ישיבת פומבדיתא לתקן וליסד לגבות כתובה וחוב ממטלטלי היתומים. אחרי הגאון הזה היו עוד שבעה גאונים ראשי ישיבה אשר נהגו שררה בסורא זה אחר זה עד תם המאה הששית. ואלה שמות הגאונים האלה. רב הל' בר רב מארי, מר רב י' ע' ק' בר רב מרדכי¹⁸) מר

¹⁶ ילקוט במדבר תרמ"ד תרל"ו תרל"ז תרל"ט תרמ"ב תשע"ג. ודברים רמז תתמ"ה. וראה אודת המדרש הזה, צונץ ג. פ. ²⁷⁹ ובהערות. וכיח ח"ו סי' י"ד אות י"ח י"ט ב' שהאריך רש"ל רפ"ט מענינו של ר"ח הזה ובענין היג' ור"י גאון ובקצת דבריו נמשכתי אחריו.

¹⁷ ע"י ש"צ ח"א ש"ז סי' כ"ד כ"ה כ"ו, ושם ש"ב סי' ו' שאלה בשליחות הנט וז"ל בעי מר חנינאי גאון בבבלה רבתיא כ"ו ואמרו ליה רבנן. ובה"ג (נט:) הגי' בעי רבנן קמיה ר"ח בבבלה רבתיא וכ"ו וא"ל רבנן. ושתיהן ט"ס ת' בבבלה צ"ל בבבלה, וט"ס בה"ג א"ל רבנן וצ"ל אמר להו לרבנן. והנכון כנ"י ראש פ"ב דנשין סי' כ"ו אלא שהגי' שם באיכה רבתי והוא טעות דמוכח ובר"ן הגי' הנכונה בלי שום טעות. ע"י כ"ח ח"ו מ"ש"כ רפ"ט. ושם ²⁴³ כתב עוד שנהרג ר"ח מטעם המלכות וטעמו מפני שביצא שרב האי כתב עליו ומיתתו לחי' עד קדוש וטהור. אמנם אין הדבר כן כי ז"ל ר"ח בש"צ ח"ד ש"ג סי' י"ב ויש בירינו פסק דין שכתב אדוננו מר ר"ח כהנא בר הונא ר"מ תלמיד מר רב יהודאי ז"ל ומיתתו לחי' עד קדוש וטהור, ועתה אין הכרח כלל שהמאמר ומיתתו לחי' עד וכו' מכון על ר"ח אלא מוסב על רב יהודאי. ותו שביצא בזה מצאנו בה"ג סי' ט"ו שכתב רב פלטי בן על רב יהודאי ז"ל וז"ל נוהגין מימות אדוננו נהורא עלמא מר יהודאי קדוש וטהור ומימות מר רב חנינאי ז"ל ונשמחם לחי' עולם. אמור מעתה לפי דברי רפ"ט שרב יהודאי נהרג על שקראו קדוש וטהור. ועוד אילו היה כן לא היה רש"ג באגרתו מחשה מזה.

¹⁸ הגאון הזה לא יזכר בהוצאות האחרונות מאגרת רש"ג שבייחוסין. אך בייחוסין השלם ²⁰⁶ ע"ב מביאו וכתב שהיה גאון י"ח שנה. ובייחוסין ד' קונסט. כתוב

רב איבומא בר רב מרדכי (ראב"ד) או אחי רב מרדכי (רש"ג), מר רב צדוק בר רב אשי, מר רב הילאי בר רב חנינא, מר רב קמי בר רב אשי, מר רב משרשיה הכהן בר רב יעקב והוא הנודע בשם רב משה גאון. אחריו היתה ישיבת סורא פנויה שתי שנים ולא היה בה ראש ישיבה, ולא הוגד לנו למה לא נסמך אחד מחכמי הישיבה על כל פנים היה זה סימן הירידה בישיבת סורא. אחרי עברו שתי שנים בלא גאון נסמך מר רב כהן צדק בר מר רב אבומאי, והוא קם בשררתו יותר מעשר שנים ובימיו תמה המאה הששית וגאונותו נמשכה תוך המאה השביעית לאלף החמישי.

בין אלה הגאונים היו אחרים אשר התעלו מאד בתורתם. צורת תשובותיהן כבר היתה אחרת גם הרוח אשר נוססה בהן היתה אחרת. מספר לא מעט מהוראותיהם ופסקיהם עלו בספרות תשובות הגאונים אשר בידינו, ומן השוירים האלה נוכל להוכיח כי מאד מאד השתדלו המיד ליסד את כל משפטיהם וההוראות היוצאות מהם על ראיות מן התלמוד, ובעת אשר לא מצאו ראיה מפורשת חתכו הדיון על פי ראיה מן הסברה ועל פי גזרה מן השכל לא על פי גזרה רמיונית ורצונית⁽¹⁹⁾ אכן באשמת המנהג בזמן קרום לבלתי שים לב ברשומיהם ובהעתיקותיהם רק על הכלית הענינית לא על הכלית זולתה, ולתועלת דברי הימים כלל לא, היתה דרישתנו בכמו אלה מוגבלת, עד שברוב תשובות, שהן מקורנו דשאוב ממנו ידיעתנו מהם ומעניניהן, לא נרשמו המשיבים רק בשמם ולא גם בשם אבותיהם וזה יכול להתענות להחליף גאון בגאון אחר. כמו בשם מר רב הילאי נודעים לנו שלשה גאונים האחד: רב הילאי בן רב מארי, והשני רב הילאי בן רב חנינא, והשלישי רב הילאי בן רב נטרונאי. אמנם כל התשובות שבידינו הכתובות על שם רב הילאי לא נודע לנו איזה רב הילאי הוא המשיב וכן הדבר בתשובות המיוחסות לרב יעקב אשר גם כן שלשה גאונים נושאי השם הזה: ר"י הכהן מנהר פקוד ר"י גר רב מרדכי, ור"י בר רב נטרונאי. וגם רב כהן צדק היו שנים. האחד רב כהן צדק בר רב אבומאי ראש ישיבת סורא, והשני רב כהן צדק אשר היה בזמן מאוחר ואשר מנהו הנשיא דוד בן זכאי לראש בפומבדיתא. רק במקצת מקומות יצלח לנו לדעת מעטין התשובה למי היא בברור⁽²⁰⁾, ועל כן יהיו דברינו רק על אחרים מן הגאונים שבדורות

י"ד שנה. וכן בחפש מטמונים. גם הראב"ד מביאו וכתב י"ח שנה. ועי' במכתבו של רפ"פ שכראש תשובות נ"ק ח' ע"א. וכבר העמיר נרעץ החשבון על נכון (234) ואחריו נמשכתי ועי' משיב בהערה 20. ודע שכל החשבונות בענין שנות הגאונים מסופקים שהמקורות מבלבלים וסותרים זה את זה. ואמנם לרגל המלאכה שלפנינו אין זה אלא דבר טפיל.

(19) עי' ש"צ ח"א ש"א ס"י ת' תש"ו רב כ"צ בענין קרוב שהביא את הגט ופסק שפיר דמי ונתן טעם יפה לדבר בסברה עמוקה. ועי' שם ש"ד ס"י י"ד תש"ו מרב משה גאון בחכם שמת הכל קרוביו, וס"י מ"ו מרב צדוק בענין טעה באכלות. שם ש"ה ס"י ה' בענין ישראל שמכר עבדו לגוי וכו'. ועי' ח"א ש"ו ס"י כ"ב כ"ה ועוד בכ"מ ובתש"ו גאוני מזרח ומערב שבכ"ת תלמוד שנה ר' צד 154 ס"י ס"ב — ס"ה מרב משה גאון, ובכל אל: שצינתי נראה דרך חדשה, שהשתדלו להעמיק בהלכה על פי סברה מושכלת.

(20) לא ראיתי לציין כל התשובות המובאות על שמות אלה הגאונים אשר לא ידענו למי הן אם אל הקודם או אל המאוחר בשם הזה. רק אעיר על אותן שברור לי למי הן. בחנ"ס מ"ו הובא בתוך תש"ו של רב פלטי וזכרון תשובה של רב כ"צ בענין סרכא והוא כידאי כ"צ הראשון, ובאותה תש"ו נמצא גם רב יעקב וגם זה ברור

האלה אשר ידענו נכון וברור מי היו ואשר התשובות הנכתבות על שמם אך להם המה ולא לאחרים, אבל נכיר ממשפטם גם משפט הומן אשר חיו בו ודרך הדרישה המושלת.

גדול מאד בעמו נחשב ונכבד על פי מדותיו ומעלותיו היה מר רב צדוק בר רב אשי — הראב"ד קרא את אביו ישי. משפחתו משפחת גדולים ואולי רב קימיו בר רב אשי היה אחיו הקטן. בנו היה מר רב נחשון אחר מגדולי הגאונים בתחלת מאה השביעית. ונראה שהיה לו עוד בן אחר ושמו מארי או. אבא מר אשר גם הוא היה מן החכמים אך לא נסמך לנאמן⁽²¹⁾ מתשובותיו לא הגיע אלינו רק מעט, ורוב מה ששמענו את שמעו ופעולותיו הגיענו מתוך תשובות גאונים אחרים. אבל המעט הזה אשר ידענו מפי השמועה יתן ערה על יושר השכלתו, ויורנו לדעת כי היה רב צדוק האיש המיוחד בדורו אשר הבין מה הומן דורש מן החכמים המנהיגים את עם. במועצות ודעת און וחקר ותקן תקנות להכין ולסעד סדרי צדק ויושר בעם. אחת מתקנותיו היא: להשביע את הנמען על דבר קרקעות, נגד מה שקבעו בעלי המשנה והתלמוד שאין נשבעין על הקרקעות (שבועות פ"ו). ואין כל ספק כי בזמנו היו החמסים בעניני קרקעות הווים בארץ כי היהודים בבבל היו בעלי נכסים ועוסקים בעבודת השדה. שלולא כן אין מתקנים תקנות על דבר שאינו שכיח. ויהי כראות זה הגאון שעל ידי ההלכה הקבועה בתלמוד לפעמים שורת הדין לוקה, שהיה זה עושק את חברו בקרקעות והנעשק צועק חמס ואין מושיע לו כי הדין מונעו מישע, ואף אם המעשק עצמו מודה במקצת העושק או שער אחד מעיר על עשקו בעל העושק נקי ואין לנעשק עליו אפילו שבועה, על כן גזר רב צדוק שהומן דורש לנטות מחק החקוק להם בתלמוד ותקן להשביע על כפירת קרקעות. ואמנם הגאון ידע מאד כי חדשות כאלה למרות פני התלמוד היו בעת ההיא סכנה לעושיהן. כי הימים ימי בכורי התנגדות אל תורת התלמוד, כי רבים קמו והתעוררו בגלוי פנים נגד התלמוד והתורה שבעל פה בכלל, אשר על כן לא טוב הדבר לתקן דבר חדש בנגוד אל התלמוד כמעשה החולקים על הקבלה, לזאת הסב פני החק ואמר שאין תקנתו סגננת אל התלמוד והמשנה כי לדעתו גם דין המשנה לא נאמר אלא בדורות הראשונים בעוד שהיו משביעים שבועת התורה בספר תורה, אבל בזמנו שבטלו שבועה בספר תורה מפני הרמאים ותקנו שבועה בארור הזה לא נאמר דין המשנה (ח"ג סי' כ"ב) ותקנה זו קבלו בני הישיבה ממנו ונהנו בה בשתי הישיבות⁽²²⁾.

רב יעקב דין בן זמנם של אבומאי ור"צ אשר נאמר שם עליהם שנכנסו אצל רב יעקב, וכן נזכר ר"י הוה בחי' ס"י ס"ח במחלקת עם ר"צ. ושם ס"י צ' מובא תשוב' בשם רב נטרונאי והוא כל'ם בר הילאי. וז"ל ודכתבתם בשם אבא מארי גאון וזמר יעקב מאחריו וזמר רב אבומאי מאחריו וזמר ר"צ מאחריו. וכך הוא סדר אלה הגאונים כמו בסדרונם בפנים. ומובח מזה שעיקר הני' באגרת רש"י היא כהני' שביוחסין ד' קיונסנט. ע"י הערה 18. ובאשכול ח"ב צד 99 הובאה תשוב' זו. וכתב המפרש שר"ג אמר אבא מארי על זקנו רב מארי גאון ואיני יודע מה צורך לדוחק הזה למה לא פ" כפשוטו על אביו רב הילאי שאז זכון גם הסדר ויצדק לשון מאחריו.

⁽²¹⁾ בתשובות נ"ק ד' בערלין דף מ"א ע"א מובא פירוש: אדרכת מאי עבדת באורחא כך פ"י בה אבא מארי מר בר רב צדוק ר"י. ורפ"פ במכתבו שם דף " ע"א מחק מלת בר והוכיח מזה שכל הפירושים שם הם מרב נחשון. אי מצאתי באשכול ח"ג 143 נ"כ זה הפ"י והני' שם אות באית כמו בתשובות וקשה לומר שבשניהם ט"ס בתוספת מלה. וע"כ שערתי שאולי כן היה לו לרב צדוק ואבא מארי שמו וזמנו העתיק רב משולם את הפירוש.

⁽²²⁾ כונת דבריו הגאון, אף שאינו מפרשה, היא כן. דהא מובח מהש"ס בכתובות דמשביעין שבועת המשנה אף על הקרקעות וכמו שפ"י האלפסי בפרק שבועת

וכיוצא בו מצאנו שתקן תקנה חדשה בענין נביית קנס בבבל. הן לפי ההלכה הפסוקה בתלמוד אין דנין דיני קנסות בבבל²³ וראינו בכל מקום שבכל מה שהיה נוגע, במעלת ארץ ישראל היו הבבליים נוחים להם בכל עת ולא הפריעו זכויותיהם. ואולם הרבר הזה היה קשה כי על ידו נסתכן הצדק וסדר היושר וישיבתם בטח מפני בעלי זרוע, ועל כן כבר בימי האמוראים הבבליים עשו תחבולות להחליש זה החק כאשר ראינו שרב חסדא ואחריו רבא ורב פפא הסבו פני הדבר (לעיל ח"ג צד 39) אבל בכל אשר הקלו האמוראים עוד לא היה די לתת מעצור לעול ולחמס אדם רע, עד שקם רב צדוק נאון ונהג בבית דינו כשבא לפניו משפט בדיני קנסות ומצא כי המזיק חייב רק שהחק מונעו לחייב אותו בקנס הראוי לו לשלם לניזק, שאמר אל המזיק: דבר קצוב אינני הותך עליך אבל מצוה אני עליך ללכת אל הניזק לפייס אותו בדברים או בממון (שערי צדק ח"ד שיא סי' ב' וסי' י"ד ובח"ג סי' ס'). ואמנם לא הספיק לו העצה הטובה כי אם כפה את המזיק לעשות את דברו. ומי אשר לא רצה לעשות כמצותו נזר עליו נדו²⁴). וכמנהגו אשר הנהיג ר"צ בבית דינו נהגו כל בית דין ובית דין שבאו אחריו. מלבד אלה נמצאו ממנו עוד כמה תקונים ופסקים חדשים אשר לא שערום הקדמונים, וקיימום וקבלום עליהם הישיבות והיו מורים על פיהם לכל ישראל²⁵). הגאון הזה היה נוטה בהוראותיו יותר להחמיר מלהקל. אף לבעבור זה נחלק לפעמים עם הגאון מר רב יעקב בן רב מרדכי אשר היה ראש ישיבת סורא אחריו רב הילא בר אבא מארי. מר רב יעקב הזה היה מיקל הרבה בכמה דברים, והיו רב צדוק ורב אבומאי — אשר לפי הנראה היו בעת גאונותו של רב יעקב האחד אב"ד והשני ריש כלי — דנים עמו על זה, וספר רב פלמי באחת מתשובותיו כי פעם אחת שמעו חכמים כי מר רב יעקב התיר לבדוק סרכת הלב ונכנס אצלו רב אבומאי ורב צדוק ועוד כמה תלמידים עמם וערערו על ככה. אך רב יעקב התנצל כי לא סרכא ממש משוכה כחוש התיר כי אם מה שהתיר היה רק דבק המתפרק בקל על ידי נענוע. והשיבו רב צדוק אם ככה אתה עושה אין אנו חולקים עליך. ובאמת נראה כי לא היה זה רק התנצלות להפסיק דעת החולקים כי רב נטרונאי נאון ראה בעיניו את התשובה שכתב מר רב יעקב והיה כתוב בה „והרא מלתא אמרה מר רב

הדיינים, וע"כ אחרי שבטלו הגאונים הראשונים שבועה דאורייתא ועשאוה כשבועה דרבנן ובשבועה דרבנן מן הדין משביעין על הקרקעות. וכ"ש הוא משבועת המשנה שהרי שבועת המשנה מדינא דנמ' נשבעין בנקיטת חפץ כמי שמבואר בכל הפוסקים הראשונים באין חילוק (עי' טור וב"ח ח"מ סי' פ"ו) וכ"ש בווי נרועה משבועת המשנה שלתקנת הגאונים אינה בנקיטת חפץ והרי היא רק שבועת היסת, ושבועת היסת משביעין על הקרקעות ועי' בח"מ סי' צ"ה ס"א בש"ך, ובבית מה שהביא בשם רב האי נאון שמביא בעל הסמ"ג והוא ב"ה תובע ונתבע עי' סי' צ"ה.

⁽²³⁾ מה שכתבתי שריצ נזר נדוי על מי שעבר על מצות יצא לי מתוך החשו' בח"ג סי' ס' שכתב נהגו החכמים האחרונים לנדותו עד שהוא מפייס ומביא ראיה ממעשה שבא לפני רב צדוק, ומסיים שם ומנהג שהנהיג אדונו מר רב צדוק נאון אותו אנו נוהגין מזה משמע שגם ר"צ היה מנהג את מי שעבר על מצותו ולא הלך לפי"ס את הניזק.

⁽²⁴⁾ בח"ג סי' קמ"ג פסק כרב ושמואל שאין אדם מוריש שבועה לבניו והכריע שלא כמסקנת הגמ' (שבועות מח:) דעבר כרו"ש עבר דעבר בר' אלעזר עבר, ועי' בתשו' נאונים ד' ליק סי' כ"ג לענין משומד יורש את אביו ופסק ר"צ דלא והביא ראיותיו ומעיד רב נטרונאי דקבלוה מניה רבנן דמתיבתא ועי' שם סי' נ"ב ומובאת עוד בכמה קובצי תשובות.

יהודאי נאון? ומה הוא הדבר הזה? התר סרבא לשומן הלב כמו שהעירו בשמו של רב יעקב השואלים ולא כמו שאמר בהתנצלותו. ורב נטרוניא חשדו כי מעולם לא שמע כן מרב יהודאי ולא אמרה רב יהודאי, רק רב יעקב תלה דבריו ברב יהודאי למען יקבלום ממנו בני דורו (עי' ח"ג סי' מ"ו האשכול ח"ג 49 ר"ש חולין פ"ג סי' י"ד). ונראה מזה כי בענין סרכות הריאה עוד לא היו הדברים סדורים וערוכים בעת ההיא, וכי יש מן הגאונים וכיחוד רב יעקב גאון, ואם נאמין לשמועתו בתשובה, שראה רב נטרוניא, גם רב יהודאי נאון לא הלכו בענין זה עד הקצה האחרון והתירו כל מה שיכלו להתיר לפי אומד דעתם ושכלם, שלא לאבד ממון של ישראל על נקלה. ונראה גם כן כי רב צדוק וחבריו הוא היה המכריח את רב יעקב לחזור מהוראתו, ולא נתעה אם נאמר כי רב צדוק היה אבי החומרות שהחמירו בסרבא למקום אחר, ואמנם אלה החומרות היו הזרע להמון חומרות אחרות שעשו הדורות הבאים בענין הסרכות, עד שגם הנענוע שהתירו הגאונים אסרו, ושלא למרות פי הגאונים המציאו כי בדורות האחרונים אין סומכים על הנענוע מפני שאינם בקיאים בחכמה הגדולה הזאת (עי' ב"י יו"ד סי' ל"ט). ושוב פעם אחרת התיר רב יעקב ליולדת שלא ראתה בשופי שאינה צריכה שבעה נקיים, והנה בהוראה זו לא התיר רב יעקב מלבו כי אם עשה כמצות התלמוד, ובכל זאת חלק עליו רב צדוק ואמר כי בדורות האחרונים אין לסמוך על הבחנת בנות ישראל להבדיל בין שופי לקושי ועל כן בכל ענין צריכה שבעה נקיים (ח"ג סי' ס"ח האשכול ח"א 91 ובמרדכי ה' נדה תשל"ח). ועתה על פי הדברים האלה נוכל לשפוט על תכונת רב צדוק בהוראותיו. הוא עשה צעד גדול הלאה מגבולות התלמוד ומצד הזה יש לו חלק גדול בהשתלשלות תורת הזקנים בפרק זמן הגאונים ואם גם לא נוכל לאמר כי הרחיב לנו בחומרותיו, בכל זאת לא נוכל להכחיש כי הבין כי אין תכלית תורת התלמוד להשאיר על מעמד אחד כי אם תכלית לפרות ולרבות לעשות פרי בכל הזמנים.

מגאונים הדורות אשר בחצי השני של המאה הששית ואשר אמרנו עליהם כי דרכם אשר הלכו בה כבר נפלת לטובה מדרך קדמוניהם בישרם מסלה חדשה בתורתם היה גם מר רב משרשיא בר רב יעקב הכהן, הנודע בשם מר רב משה נאון. וקרוב הדבר כי היה בן מר רב יעקב בר רב מרדכי כי כן היה מנהג הישיבות בבבל, לרוב זכה האב לבנו להיות יורש שררתו לפעמים מלא מקום האב מיד אחריו ולפעמים בזמן מאוחר. מרב משה הזה נשארו בקובצי התשובות אשר בידינו תשובות הרבה, ומהם נבין כי היה מן המיוחדים המעמיקים בהלכה. תשובותיו ערוכות בסגנון נאה ובסדר הגיוני ומשגל ומתן פלפול בסברה ישרה וברורה, ונותן בהן דין וחשבון על הכרעותיו ופסקיו (ח"ג סי' ס"ב—ס"ז נ"ק סי' קנ"ב גאוני מורח בב"ת סי' ס"ב—ס"ה). לפעמים מביא עם ההלכה אשר נשאל עליה גם כל האופנים האפשריים הנוגעים בענין ההוא (ש"צ ח"א ש"ב סי' י"ג ש"ג סי' ו' מ"ו ש"ד סי' י"ד ש"ה סי' ח'). רוב תשובותיו כתובות בלשון קלה וברורה. באחת מהן מצאנו כלל גדול בדינים, והוא שאם נתקנה תקנה אפילו בהסכמת שתי הישיבות יכול הגאון לסדר מאותה התקנה במקומות ההם אשר אין מקום לתקנה הריא מפני שטעם התקנה העקרי לא יכון באותם המקומות. והנהג אשר עליו דן הוא זה: התקנה אשר תקנו בשתי הישיבות בימי רב הונא הלוי הגאון שבפומבדיתא ורב ביבי בר רבא מנהר פקוד הגאון שבסורא, להגבות חוב וכתובה ממטללי יתומים, זאת התקנה בטל רב

משה לצורך אותם המקומות אשר בהם עיקר סמיכת בעל חוב ואשה בכתובתה לא היה על המטלטלין כי אמר שזאת התקנה לא נתקנה רק במקומות שהסמיכה על המטלטלים מפני שרובם לא היו בעלי נכסים (לעיל פ"ג) אבל "בשאר מקומות דרובא דאינשי אית להון מקרקעי. . . . לא גביין כתובת אשה ובעל חוב אלא ממקרקעי" (ח"ג ס"י ס"ה) הנה בטל תקנת שתי הישיבות במקומות שבטל טעם התקנה.

ועתה בשום עין ולב על אלה הנקודות המעטות אשר רשמנו יגלה ויראה לעינינו כי חליפה גדולה נהיתה ברוח הזמן אחרי רב יהודאי גאון, כי רוח אחרת משלה בישיבות בתשובותיהם ובפסקיהם, וכי השתדלו לברר דבריהם לתת תעצומות לתורתם, ומה נבין כי באו ימים אשר תורתם ודבריהם היו צריכים חוזק רב. ובאמת התעוררו בעת ההיא בישראל דעות חדשות אשר באו לתורת הגאונים עד נפש, כי מקרבם קמו חולקים עליהם ועל תורתם, בחערומת על הגאונים ראשי הישיבות ומשפטם החלו, והלכו מצעד אל צעד הלאה במחלוקתם ובתלונתם על התלמוד ועל כל חקותיו ומשפטיו, עד הגיעם לכפירה בקבלה היא התורה שבעל פה, ויהי ישראל לשני מחנות ותורת היהדות נקרעה לשני קרעים.

ספר ששה עשר.

התחדשות דת הקראים, הקראים עד סוף המאה הששית, יסודות הקראים הלמודיים, מדות וכללים שהקראים דרשו בהם, חלוק הקראים והרבנים במנהגים, תחבולת הקראים לפשט דתם. מה הועיל הקראים בתקנתם. (*).

פרק חמישי.

התחדשות דת הקראים.

ויהי בימי אמוראי ארץ ישראל האחרונים ותלך דרישת ההלכה אחורנית. רוב הדורשים וחושבי שם חכמת ישראל שמו לב אל האגדה ומדרשה. אחד כאחרוני חכמי ארץ ישראל ורבי שמואל בן רבי יוסי בן בון נשא משלו על זמנו ויאמר: בעל תלמוד למי הוא דומה? למי שיש בידו עשתות זהב ואינו יכול להוציאן, ובעל אגדה למי הוא דומה? למי שיש בידו פרוטות ויכול להוציאן. (לעיל ח"ג צד 118). ומי לא יבין בדברים האלה תאר פני הזמן ההוא? כחפץ הדורש כחפץ השומע אל הדורש היו פניו מועדות רק אל האגדה. ואמנם ההשתדלות להתעסק באגדה הלא היא דורשת להבין ולחקור במקרא ודקדוקו. המקרא הוא יסודה ודקדוקו אמת הבנין. ובארץ ישראל מקום שבת רבים מבעלי דת המשיחית הלא מאז היה המחקר במקרא דרוש להם כפלים, יען כי שם היה משאם ומתנם עם ראשי הכנסיה דמשיחית אשר הטרידום תמיד בויכוחיהם ובשאלות במקרא. ונראה מאד כי מן הסבות הראשיות אשר הניעום להתוס את תלמודם בארץ ישראל היתה גם זאת כי

(*) פה בתחלת דברי על אודת הקראים הנני מוסר מודעא שאיני מקבל עלי לדרוש בכת הקראים בכלל, ובפרט על ספרותם הרחבה ועל כל חכמיהם כי לזה צריך חבור שיוחד, וכבר דברו בפנה הזאת רבים וכן שלמים בחבורים מיוחדים. אבל יהיה מחקרי על הקראים כשעור הצריך לי להבין זמן הגאונים, תורתם ומקראיהם, וכשעור שהפנה הזאת נוגעת בתורה שבע"פ. מטעם הזה הנכחתי מלאכתי לרוב רק על הדרישה במקורות הקראיים. כי לפי עניות דעתי די לי בזה לעיקר תכליתי.

נחלשה התשוקה העזה שמימי קדם לתלמוד ההלכה, וחדלה קנאת סופרים למלאכה העיונית הזאת וכמעט היתה נעדרת, ויהי מנמת פניהם אל המקרא וררישתו. ואמנם העסק במקרא הניא לב רבים מן הדורשים מאחרי התלמוד, כי כן היה מאז וכן מונח בשבע הדבר, כאשר יוסיפו הדורשים לעמוק במקרא ובלשונו אשר הוא יסוד תורת היהדות, וכאשר ישתדלו להתבונן ברוחו לשונות בצמא אמונותיו ודעותיו המרחיבות לב ומשיבות נפש, כן תרפינה ידיהם במשא ומתן התלמוד ופלפולו אשר אין לו כח לחמס רגשי הלכבות כי הוא רק ענין לענות בו את השכל העיוני. ואמנם אם נאמר כי רפו ידיהם מלמוד התלמוד לא נאמר כי זאת התתרשלות היתה בעוכרי החיים הרתיים להגזר מאחרי התלמוד גם במעשיהם ומנהגיהם, זאת לא זאת! כי לא ראינו ולא שמענו כי היתה כזאת בארץ ישראל, אך ראינו כי היה להפך. הלא מרוב חלוקי המנהגים אשר בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל נבין כי בא"י הלכו בחסידותם הלאה מגבול התלמוד. ואף זאת לא נאמר כי אחרי אשר ההגיון התלמודי בא ברע חדלה שם גם האמונה בתורתו, ועל אחת כמה וכמה שלא נאמר כי בעת החל התלמוד ללכת אחרונת או עמדה כת או חברה מיוחדת אשר בגדה בתורה שבעל פה והכחישה הקבלה ותאמר לא היא! אבל זאת נאמר כי לרגלי התרשלותם מהגות בתלמוד, ויען כי זה הפלפול התלמודי לא היה עוד כרוחם ולא למשיב נפשם השוקקה אל בינת המקרא לפי רוחו, לדעת דעותיה ואמונותיה ומדותיה המוסריות וממצאם חפץ וכל ישעם רק באלה, כי בעקבי הגיונם נפתח לבם לספקות והגיעו ראש על מדות המדרשות הנוטות ממובן הפשוטי במקרא ואף כי בחייהם הרתיים לא סרו ממנהג אבותיהם אשר הוא מנהג בעלי התלמוד בכל זאת בבחינה הלמודית כבר מוט התמוטטה האמונה באמתת המדרשות, ועל כן לא נפליא אם נמצא כי בזמן קרוב או רחוק בקום אדם או רבים ומדברים בהתלמוד ויתנו דופי בדרך מדרשו כי לא יקשה להם להניא לב קצתם מאלה מאחרי התלמוד כלה, ואלה המסיתים והמדיחים ימצאו לפניהם דרך סלולה להגיע בה אל מחוז חפצם. אף כן עמדו הדברים בארץ בבל. הנה מרושמים שונים הלא כבר ראינו כי גם בימי אמוראי בכל בעת החל הפלפול התלמודי שם לפרוח בישיבות היו בהם תלמידים גם חכמים אשר געלה נפשם בדרך למוד הבבליים. גם קמו בהם אנשים וירגנו על חכמיהם ועל פעלתם בישיבות ואמרו מה הועילו לנו הרבנים בתלמודם. אמנם אז עוד היתה זאת רק תלונת דברים ומחשבותיהם סגורות בסתר ללבם, ולא יצאו לפעולת אדם. אבל בדורות האחרונים התחברו יחד סבות שונות וכבודות אשר גרמו כי התלונה אשר היתה בסתר עברה משכיות ללב ונגלתה לאור עולם, והמחשבה בקרב איש ולב עמוק היתה למעשה כי רבו בישראל אנשים אשר החלו להטיל ספק בדרכי התלמוד ובאמתת תורת הקבלה, עד כי באחרונה היו המערימים סוד על תורת הקבלה שבעל פה לחברה מיוחדת, והחברה היתה לכת דתית חדשה והיא כת הקראים.

עם כל תקף הנאונים אשר נתן להם מאת ראשי תגולה ומטעם המלך ואשר הם עצמם הגדילוהו וחזקוהו בחזקת ידם, ועם כל אומץ כח נפשם להנהיג ראשותם ברמה ולכופף הכל תחת רצונם לא יכלו לעצור בעד רוח הזמן. כבר במעט דורות אחרי חתימת התלמוד התעוררה בקרב רבים מן היהודים התשוקה לחכמות הכלליות. כבר בזמן קרום היו קצתם משתדלים לעסוק במקרא לפי פשוטו לדרוש ולתור בדקדוק לשון הקדש ולפי מה שיוספור גם שרו פיוטים על טהרת הלשון. ואין זה הטפור הגדה מפליגה כי

עוד נמצאו בידינו היום פיוטים יפים מזמן הקדום הזה אשר הם לעדה כי היתה יום רב להם במליצת לשון הקדש⁽¹⁾. ובכתבי הקראים הראשונים יש רמזים מערכי מלים על סדר אלפ"א בית"א אשר בזמן ההוא הקדום. וזה לנו לאות נאמן כי השתוקקו לבנית המקרא כפשוטו, ואף זה הסבה הראשונה אשר הפעילה עליהם להחליש תשוקתם אל המדרש התלמודי ואל התלמוד בכלל⁽²⁾. ואולם לא יעלה על דעתנו לחשוב כמו שחשבו אחרים (לקוטי קדמוניות מר"ש פינסקער צד 4) שהעמלים בזמן הקדום הזה בכל מין ממני החכמות החזוניות והמליצה והשיר והדרדוק כבר היו מחכרים מבעלי מקרא אשר לא היו נגדרים אחרי הרבנים ותורתם, כי בזמן הקדום ההוא אף העוסקים רק במקרא ולא במשנה ותלמוד נמשכו באמונתם ובמשפטים ובמנהגם אחרי התורה שבעל פה והלא בכל הזמנים הקדמונים היו בעלי מקרא ובכל מקום ישבחו חכמי התלמוד⁽³⁾ אבל לא נבדלו מחכמי התלמוד רק בדרישתם אבל לא במנהג חייהם, אבל זה אחד מזיופי הקראים שאם מצאו אחד מחכמי ישראל אשר כל עסקו רק במקרא מיד עשו אותו לאיש בריתם וקראו לו אח ברת, ולא נמנעו גם לזייף דברים לפי שיטתם על שמו. הסבה השנית אשר פעלה על קצתם להנור מאחורי התורה שבעל פה היה המשל המסית. חרוש דת מחל ומהלכות השתלשלות הדת הזאת היו בעוכרי האמונה בתורה שבעל פה. הן כבר בדורות הראשונים להתנלות זאת הדת נברה מחלוקת בדעות בין מאמיניה. כי גם המסלמנים אמרו כי מלבד תורת הקאראן הכתובה יש להם קבלות מפי מחד אשר לא כתובות ואשר מסר אותן להקרובים אליו ממשפחתו ולתלמידיו, אך לאחר זמן מה עמדה כת ביניהם והכחישה הקבלה ורק נמשכה אחר תורת מחמד הבתובה, והמשל הזה פעל גם פעלתו על היהודים והתעורר לב קצתם לחשוב מחשבות על קבלת התורה שבעל פה (רש"ל רפ"פ בכ"ח ח"ה צד 204), וביהוד הלא היה הזמן ההוא בכללו זמן חלוק הלבבות בדעות בענינים דתיים ובאמונות ובמושכלות גם בין הערביים גם בין היהודים (ל"ק י"א אשכול הכופר כ"א ע"ב), ועל כן לא יפלא בראותנו כי גם התורה שבעל פה היתה ענין לחקירתם העיונית לדרוש ולתור על אודותה לדעת מה טיבה ומה תולדתה. ואמנם עוד היתה סבה שלישית העולה על כל אלה, והיא לבדה היתה מספקת לעשות פירור תמים בקרב האומה. הנה כבר ראינו כי לפעמים הנדילו החכמים תרעומת על משפט הנאונים במשרתם על היותם כמחוקקים במשענות ראשי הנולה, וראינו כמו כן כי לעתים צדקה התרעומת, כי

(1) נעיר פה על הפיוטים שבסדר תפלה כמו: אל ארון על כל המעשים, ועוד אחרים. וכן פיוטי יוסי בן יוסי שכלם קדמונים ועכ"פ לא יאחרו לזמן תחלת הקראים וע"י על אודותם בספרו של צונץ על פיוטי התפלות במקומות מפוזרים. (2) ע"י בלקוטי קדמוניות מר"ש שמחה פינסקער צד 4 וז"ל בקצור: אחר שזמן ה' לירי איה ספרי קראים כ"י ממחברים ישנים ושינויים . . . למדתי מתוכם שכבר עוד ימים רבים לפי הזמן הנוכח (כלומר זמן הנאונים האחרונים) היינו מיד אחר חתימה התלמוד נגלו לפנינו מחברים מבעלי מקרא שעמלו . . . ועשו פרי בכל מין ממני הידיעות החזוניות בתכניה ובפילוסופיה והמליצה והשיר והדרדוק והערכת שרשי לשון"ק ע"פ א"ב כפי מה שהביאם הצורך להבנת כ"ק בפירושיהם ורמז על מ"ש של מונק Not. Sur Aboul. W. ורא"נ במ"ע שלו ח"ה צד 274 ואולם משי"ב מחברים מבעלי מקרא" לא יובן על הקראים כ"א על העוסקים במקרא וכמו שכתבנו בפנים. (3) הרב ר' קראי נמצא בכ"מ בש"ס כמו ר"ה קראי וכן "בעלי מקרא" כמו: הגוף אלו בעלי מקרא וערובין כא' (י) יש בהם בעלי מקרא, והם אותם העוסקים במקרא אשר נאמר על זה שהיא מדה ואינה מדה (בי"מ לג.) אחיכם אלו בעלי מקרא (שם לג.).

באמת הפריזו הנאונים על המרההנכונה, ולא אחת ולא שתיים באו בחזקת יד לכופ את האדם על דעתם בהלכה ובמעשה וגם באמונות ודעות. גם נתיבותיהם היו שלום בכל עת, ולעתים שונות התלהטה מריבה ביניהם מקנאת איש מרעהו, וגדולים וטובים נדחו מפני פחותים מהם בערכם. ואמנם לא לא לבד שבאו בכח התלמוד לחתוך דינים וחקים ומשפטים כי אם היו מחוקקים בכח עצמם ובראו דינים וחקים חדשים אשר לא שערום בעלי התלמוד, ואז נתפשטה המחשבה כי הנאונים עומדים למעלה מכל ספק עד שכל דבר מדבריהם יציב וקיים ואינו צריך ראייה (לחזוק⁴), אשר על כן רוב ההוראות אשר יצאו מלפניהם הן בצורתן כגזרה, ועתה קרוב הדבר כי לעטת המצב הזה התעוררו רבים מן המשכילים אשר בלא זה כבר היתה מינא בלבם ותהי להם עקת הנאונים וקשיות הנהגתם למורת רוח (לעיל פ"ג). והנה עם כל אלה הסבות עוד ננע אחד נראה בקרב ישראל בעת ההיא והנאונים לא ראו כי צרעת ממארת היא. אמונות נפסדות וסכולות פרצו בעם. כל אנדה נפתלה ושל דופי הנמצאה בתלמוד מצאה דרכה בקרב ישראל האמינו בה כאילו היא מעקרי דת היהדות. והנאונים אשר לפי פקידתם נקראו להורות אמונות מהורות הם עצמם נוקשו בכמו אלה. ואולם לא לבד כי הנאונים לא השכילו על הדבר לפקוד עינים עורות ולהעיר על הבל האגדות הנפתלות, או להורות על כל פנים שלא נבין כפשוטן. כי פשוטן יתעה מדרך השכל, כי אם ראו נגד עיניהם הבלים כאלה יתחדשו חדשים לבקרים ולא יתבוששו מלהניחם, ובכן היו לגעל נפש למשכילים בעם ולמוקש לבית ישראל.

בפרק הזמן אשר העסק באנדה יציץ ופרח בארץ ישראל, פרו ורבו ספרי המדרשות באנדה ויציצו כעשב השרה לרוב. ואז קמו אנשים אשר דרשו במופלא עלו שמים בהויותיהם לבא בסוד אלוה ומלאכיו אף ירדו תהומות בחויוני חלומותיהם לראות פלאות בעמקי שאול וקרואיהם. במשך הזמנים נבראה ספרות גדולה בחקירות בסתרי אלהים. שם מחבריהם וארצם לא נודעו לנו. כי רובם יחסום לקדמוני קדמונים. אמנם מענינים ומרמזים אחדים ומתהלכות הדעות אשר בהם יגלה לנו לפעמים הסוד אשר רצו להסתירו, ומהם נובל לשער ארץ מולדתם מה היא וגם זמנם בקירוב. אך נזכיר פה ספר שי עור קומה המיוחס לרבי ישמעאל המגשם את ה' אלהי ישראל באופן מאין משלו. השני הוא ספר היכלות רבתי המדבר בצפיית המרכבה ובציורי היכלות של מעלה ומן המלאכים העומדים על משמרתם לשרת בקדש ומדמות מראה כסא הכבוד ומתאר תואר פני השכינה בשבתה על כסאה ואין מספר לציורים מגשימים כאלה. והקרוב לו במקצת הוא ספר אותיות דרבי עקיבה אשר גם הוא מלא מציורים מגשימים. ויותר מהמה מופלגים בדעות וזרות ומתמיהות ספר הרזים וספר שם בן נח המדברים מפעולות שמות המלאכים⁵). ואמרנו כי אלה גרועים מהראשונים כי באלה הראשונים

“שתי הישיבות נקראו לרוב בתשובות הנאונים בתואר הנשגב הישיבות הקדושות”. ובתשובת רב שרירא נאון שבהקדמת שו"ת שערי צדק כתב דבריהם (כלומר כל דברי הנאונים) דברי אלהים חיים המה ואפילו במדרשו של משה רבן של הנביאים לא ידחו אותם ממקומם וחכמתם ופולסם הוא הדבר אשר צוה ה' אל משה. ואעפ"י שאומרים הכי הוא ואין מביאים ראיה באיזה מקום הוא אין לחוש על דבר קטן וגדול וכל החולק על שום דבר מדבריהם כחולק על ה' ועל תורתו. ⁽⁶⁾ על שער קומה והיכלות ושאר ספרים שהזכרתי אולי כיון נסי בן נח בהקדמה לס' פלס באור המצות, (ע"י בל"ק ל"ח) וההקרא היה מראשונים ואמר צריך הקירא שלא ייגע וייעף בקריאת ספרי התועים העשויים על שם הצדיקים והחסידים.

על כל פנים נוכל להפסיד דעתנו לאמר דברי פיוטים הם, אבל באלה האחרונים מה נאמר? הלא בכל בקשתנו להפסיד עליהם צריכים אנו להודות כי הם הבל ורעות רוח. ובכל זאת הדעות האלה מצאו אמן בין הגאונים ונמשכו אחריהם עד שאחדים מהם נסתבכו בעיונים מופלאים כאלה, והתברכו בלבבם לבוא בסוד אלוה ועל כל נעלם במערכת העליונים וגילו אליהם קרושים וגדולי נביאים שכבר מתו כמו הגאון רב יוסף בר יהודה אשר אמר לכל היושבים לפניו כי נגלה אליו הנביא בהקין ובמסיבת רעיו ותלמידיו (לעיל פ"ג). ורב האי גאון יספר מהגאון רב אברהם קבסי שהיה בשנת אק"מ לשטרות שהיה מכיר בשוחת הרקלים (תש"ו ה'ג' ד' ליק סי' ל"ג). ורב שרירא גאון כתב: שמסרו חכמים אחד לחברו הכרת פנים וסדרי שרטוטין (שם סי' כ"ט רמב"ן עה"ת פ' בראשית). וגם רב האי גאון אחד מבחירי הגאונים החזיק את "ההיכלות" לדבר מקובל ואין לו ערעור כלל על החכמים הסוברים כי מי שהוא הגון . . . כשמבקש לצפות במרכבה ולהציץ במרכבה של מלאכי מרום יש לו דרכים לעשות . . . ובכן מציץ בפנימים ובחדרים כמי שהוא רואה בעיניו היכלות שבעה וצופה כאילו הוא נכנס מהיכל אל היכל ורואה מה שיש בו. ואמר עוד: ואנו סוברים כי הקב"ה עושה נסים לצדיקים . . . ולא רחוק ממנו שהוא מראה אותם בפנימיות מראה היכליו ומעמד מלאכיו (תש"ו הני"ל סי' צ"ט). ואף אם נניח שכוון הגאון על צפיה דמיונית — מה שהוא נגד פשט דבריו — הלא על כל פנים היה מאמין באמתת מציאות אלה הדברים מראה היכלות ומעמד המלאכים⁶ ועל כן בלי כל ספק שלכל הגאונים וביחוד להקדמונים היתה האמונה באלה הענינים כמשמרות נטועים. והנה כל המשפטים האלה אשר לא ישרה בהם נפש רבים מהמשכילים בעם השיגו בימי רב יהודאי גאון מדרגתם העליונה, אם נתבונן בתשובות זה הגאון הלא נראה כי הוא היה מיוחד בזה ביותר לעשות כל פסקיו כגזרות שיצאו מלפני המלך, וכן ראינו כי סביב לזמנו השפיקו בילדי הפליאות ואמתות אשר השכל הפשוט ממאן מלקבלן, ומעתה אין להפליא במצאנו כי גם בימיו נמלאה סאת התלונה אשר נשאו המתנגדים בסתר לבבם, ורק הוחילו לתואנה נכונה ולאיש הנכון נאור בכשרונות ורב

היכלות. רז"ם, שם בן נח, אותיות דר"ע ושי"ק נזכרים בתשובות סלמון ויוחם על רב סעדיה ושניהם בני זמן אחד (כ"י פינסקר בבית המדרש בווינה) היכלות לא הזכיר בשם אבל בפס"ו עתיק דברים שמקורם בהיכלות. ועי' צונץ ג. פ. 167 יעל"ינעק ביה"מ חיב xiv, xv, xxx. וחז"ן xv והלאה xx, xxxi ומה ששער שם שהיכלות נתחבר בסוף המאה השמינית למה"נ ויה סביב לחצי המאה הששית לאלף החמישי ליצירה לפענ"ד אין לזה שום ראיה, אבל יש רמז לדבר על ההפוך שבסוף הלכות גדולות מונה בין הספרים המקובלים גם דבר גדול ודבר קטן, ומן השם ידענו שדבר גדול היינו מעשה מרכבה ע"כ לא רחוק הוא שבה"נ כוון על ספר היכלות רבתי וזוטרתי אשר הגאונים אמרו עליהם שהן משניות ישנות אי"כ ע"כ קדום לבה"נ. ספר אותיות דר"ע מאוחר יותר וכבר היו לפניו שינוי קומה והיכלות, המחבר מדבר מן הישיבות שבבבל. צונץ ג. פ. 169 הערה 6 כתב שאין ליקח ראיה שהיה בן זמנם של הגאונים ממה שהזכיר ראשי ישיבות גאון יעקב שנמצא שגם רבנים בכבל ובצפת שחיו במאה ה"ב והי"ג למהינמיתאורים כן. ולפי"ז חשב שהיה מאוחר לגאונים. וז"א בשום אופן שהרי סלמון בן ירוחם בן זמנו של רס"י מזכירו ולפי דבריו ע"כ היה ספר ישן שהרי גם הוא יחסו לר"ע.

⁶ דעת החכם הרבבי בחבורו זכרון לראשונים ח"א תולדות ר"ש בן הפני הערה 19 מפרש שמש"כ רה"ג כאן מציץ בפנימים וחדרים היינו בפנימיות נפשו וחדרי לבי וכן מהש"כ מראה אותן בפנימיות מראה היכליו כל"י בפנימיות לבם. אך לדעתי אין דברי הגאון סובלים זה הפירוש הרחוק.

העצה והעלילה, ואשר לו גם מתת חכמה ודעת והוא נשוא פנים בעם מצד יחוסו ועשרו להתעורר נגדם ולשבר כחם ונשיאות פניהם בעיני המשכילים בעם אשר נלאו שדרתם.

והנה איש כזה נתגלה בימים ההם בבבל. אין זה חדש תחת השמש כי לפעמים מקרב סבות קטנות תצאנה תולדות גדולות מרעישות כסא ומפילות למשואות בנינים חזקים עתיקים, וערות אותם עד היסוד בס. אף כן היה בעת ההיא בימי רב יהודאי גאון מחלוקה קטנה עשתה פירוד בבית ישראל. אז התחרחר ריב בין גאוני הישיבה ובין אחד מן החכמים הגדולים שבדור ויהי אחריתו מרה כלענה. אחרי מות שלמה הנשיא — הוא שלמה אשר קרא את רב יהודאי גאון מפומבריתא להיות ראש ישיבה בסורא — היתה משרת ראש הגולה פנויה כי לא היו לו לשלמה בנים אשר יהיו ממלאי מקומו. אך היה לו אח ושמו דוד. אם אחיו הזה נעשה ראש הגולה אחריו או לא, לא נודע לנו אבל ברור כי אף אם היה נשיא אחרי מות אחיו לא ארכו ימי נשיאותו. כי בזמן קרוב אחרי מות שלמה כבר התגלע ריב בין שני בני דוד בעד הנשיאות. כי שנים היו לו לדוד. בנו הבכור היה ענן והצעיר ממנו חנינאי. ענן מהיותו הבכור, הגדול מאחיו גם בחכמה ובתורה אף לו היתה הצדקה להיות יורש המשרה ולהנשא בתוך ראש הגולה. אבל בקשתו לא נמלאה. שתי הישיבות מנעו ממנו זאת המשרה ויתנוה לאחיו הצעיר ממנו לחנינאי, כפי מה שיוצא לנו ממקורות סופרי הרבנים ומה שבת הדבר אשר רחו את האיש הזה מזכותו — איש אשר לו כל המעלות והמדות הנדרשות לנשיא בישראל — יען מצאו בו שמץ פסול ומפני זה לא נסמך לגאון וגם לא סייעוהו משמים להיות ראש גולה ומפני הסינא אשר היתה בלבו העלתה שרמון ועמד להסית את ישראל מעל קבלת חכמים ונעשה זקן ממרה על פי בית דין וחבר ספרים והעמיד תלמידים וברא מלבו חקים לא טובים. כי אחרי החרבן גדלדלו הצדוקים עד שבא ענן וחזקם (ס' הקבלה להראב"ד). וקרוב לזה מתואר הרבר גם במקור ישן נושן מזמן קרוב לזמנו של ענן, והוא בתשובת ר' נטרונאי גאון (בר הילאי). והוא כתב על הנהגה בסדר הפסח שאמר בהנהגה כי אם פסוקים ולא מדרשות מין הוא וחלוק לב הוא וכופר בדברי חכמים ז"ל ובזה דברי משנה ותלמוד וסינא יש בלבם ואינם רוצים לומר דברי משנה ותלמוד ותלמידיו ענן ירקב שכו אבי אביו של דניאל חוט המשולש ברשע ובמינות שאמר לכל התועים והזונים אחריו עזבו דרך משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי, ועדיין הם בטעותם ונעשו אומה לעצמם ותקן תלמוד של רשע ושל עול לעצמו וראה מרנא ורבנא רבי אלעזר אלוף ז"ל ספר תועבות שלו שקורין ספר מצות, כמה תחבולות יש בו. ועכשו צדיקים לנדותם עד שחזרין למוטב ומקבלין עליהם שנוהגים כמנהג שתי הישיבות (סדר ע"ג ל"ח ע"א)⁷ ואמנם סופרי הקראים מתארים

(7) ע"י בליק בנספחות צד 98 מה שיספרו הקראים המעשה מענינו של ענן באריכות לפי דבור הרבנים ממנו מובא בחלוק הקראים והרבנים שם צד 103 וזה תמצית הדברים אמרו עליו על ענן שהיה גדול מאחיו חנינאי בתורה ובשנים ובחרו באחיו אשר היה גדול מענן כביתור ענוה וביישנות ויראה ונתקנא ענן והכת שלו הנותרים מתרבות צדוק ובייתוס ועשו בסתר מעשיהם מפחד המלכות עליהם וכשמונהו ריש גלותא נגלה הרבר למלך ונחננו לבית הכלא ודן דינו למות. ויהי שם עמו בבית האסורים מורד אחד בדת מחמד ונועץ עמו במה יתגלע ויעצוהו שיאמר לפני המלך אתה את אחי על דת אחת המלכת, ואני ראש לדת אחרת ולא מרדתי

תחלתו של ענן באופן אחר. הם מכחישים כי דת הקראית יש לה דבר עם הצדקים, והם מנגים ומחרפים את הצדקים יותר מאשר עשו הרבנים, הם מכחישים כי תורתם מחודשת בימי ענן, ולמרות פני האמת מתפארים בגנה רוחם בשלשלת קבלה ואומרים כל מה שיסד ענן ולמד קבל מקרמוניו, ולא הקראים עשו דת חדשה כי אם הם עמדו על עמדת הקרמונים, הם שמרו משמרת קבלה אמיתית, ולא החליפו ממה שהיה בימי הנביאים, אבל, אומרים כי כת הרבנים יצאו מן הכלל וחדשו ענינים וקראום קבלה (ל"ק בנספחות חלוק הקראים והרבנים צד 100). ולפי ספורם המעשה שהיה כן היה: בימי הר"ד ענן המובהק מאד בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה במשנה ובתלמוד והוא היה מכת הצדיקים ובעבור עוצם חכמתו והפלגת חסידותו וענותנותו בחרו אותו כל בית ישראל שתי הכתות הצדיקים והפרושים ומנוהו נשיא לאב בית דין ולריש גלותא עליהם כפי מנהגם בעת ההיא שהנשיא אב בית דין וריש גלותא היה במקום מלך על כל ישראל או בבבל. ואחר שנתמנה הר"ד ענן הנשיא לאב בית דין הגדול ולריש גלותא רצה להחזיר העמרה לישנה והתחיל לדרוש ברבים ולטעון כנגד התורה שבעל פה שהיא המשנה להכחיש אותה ולבטלה מכל וכל, וכראות זה עדת הפרושים התנכלו אותו להמיתו וכאשר יראו מן המלך הלשינוהו שמרד בחק המלך ונתחייב מיתה להשי"ת הצילוה מידם. וכראות הר"ד ענן כן מאס בראשות ובחל ברבנות ועזב את ביתו ולקח עמו את בניו ותלמידיו וחבריו וילך לירושלים (אורה צדיקים י"ש ע"א) כן יתארו הקראים תחלתו של ענן ואת אשר קהו בבבל ומצאתו משם לשבת בירושלים לחיות בה יתר שנותיו.

אמנם אם נבינה בשום לב על ספורם נשתומם על ההפכפך המושל בכל דבריהם עד שכל מאמר הוא סתירת משנהו. אם אמת הוא שכל יסודיו של ענן הם קבלה קרמונית והוא עמד על עמדת הקרמונים ולא החליף ממה שהיה בימי הנביאים, מה זה ועל מה זה שבחו אותו במתת שקר שהיה גדול בתורה שבעל פה? ואם היתה תורתו קבלה בירו איש מפי איש נשיא מפי נשיא (א"צ כ"א ע"א) איך הגיעו הדברים שענן היה מבלה ומנו בלמוד התורה שבעל פה עד שהגדיל ידיעתו בה אחרי שלפי דעתו היא תורה של שקר? ואיך נסכל לעשות בהשתדלו להשיג הנשואות על הרבנים הלא להם היתה התורה שבעל פה חיהם ואורך ימיהם? ועוד זאת: הגה המספר עושה את ענן לאב בית דין ולריש גלותא ואומר שהמנהג בעת ההיא שהנשיא אב בית דין ועושה שלש פקידות: נשיא, אב בית דין, וריש גלותא, אבל כל מי שיודע מנהגי העת ההיא בבבל יודע שכל זה לא היה ולא נברא. וכן לפי דבריו שתי הכתות, הקראים אשר הוא קורא אותם צדיקים, והפרושים שהם הרבנים שתיהן קבלו את ענן להיות ראש גולה ואב בית דין, ומוזה נראה שלפי דעתו היו בעת ההיא שתי הכתות מצוינות ונכרות וענן היה רצוי לשתייהן עד שקבלוהו ראש עליהם, מי פתי יסור הגה להאמין זאת שאיש הרצוי לקראים ונודע ומורה שהוא נגד התורה שבעל פה, יבחרוהו בעלי הקבלה שיהיה ראש עליהם ולמנהיג ומורה להם דרך הדת?

בוה למרות משפטך ויעש כן ענן, אך הוסיף לאמר למלך כמה רתו נבדלה מדת אחיו. כי דת אחיו הוא על חשבון עביר התקופות ודתו על ראות הירח ועבור האביב ויען כי חשבון המסלמים נ"כ על הראיה והאביב פעל זה עם השחר שנתן שנתרצה לו המלך.

ועתה אף לפי ספורם לא יתכן לצייר הדבר רק באמרנו כי ענן חנף היה ובא להתעות את הרבנים, ועל כן מתוך שבחו באו לירי גנותו. ואמת הדבר כי מקורות ענן לא ידעו הקראים יותר ממה ששמעו מן הרבנים ומובן מאליו כי רק מה שהיה נח להם היו מקבלים ומה שהיה נגד חפצם ובצעם הכחישו. ומדת הקראים מאז להחליף האמת ולשנות המעשים לזיוף דברי מנגידהם וגם לזיוף דברי חכמיהם להמציא הנדות לכבודם ליחס דברים לקדמוניהם שלא אמרום, להתפאר בגדולי אנשי שם מהנמשכים אחרי הרבנים לעשותם לקראים, ולא עוד אלא שהמציאו להם אנשים בשמות אשר לא היו ולא נבראו. ולפי דעתי אך היא קבלתם באמת אשר הלכו בה מדור לדור עד האחרונים מהם⁶). הנה כבר ראינו בראיות המוכחות מתוך טבע הדברים כי מה שיספרו מענן ומשלשלת קבלתו הוא רק בדיאת הלב גלויה לעין, ואין לנו צורך לשים לב רק על שלשלת הדיוחם כי אז נראה כי מגדולי חכמי הרבנים אשר היו בזמן התלמוד ולאחריו בזמן הגאונים עשו קראים, כי על רוב ראשי הגולה הקדמונים אמרו כי תורתם היתה קראית ותורת ענן היא קבלה שנמסרה מהם מנשיא עד נשיא כמו: כל התנאים שקדמו לשמעון בן שטח, ואת יהודה בן טבאי, ושמעיה, ושמאי הזקן, רב נתן דציצותא, מר עוקבא, ומר זוטרא ורבים אחרים. ואמנם הדרוש ומשכיל אל הדבר הלא יראה כי בזה ישפילו לעפר כבוד הקדמונים אשר אומרים עליהם כי הם רבותיהם. הן כל אלה הלכו בדרך הרבנים ותורתם היתה רבנית, ועל כן אם לפי דעתם היו כלם קראים בלבם הלא יעשו כלם חננים כמו שעשו את ענן חנף.

ואם נתן לב על יתר הגרותיהם מקורות בימים קדמונים אשר המציאו, יתברר לנו עוד יותר כי פיהם ענה בם כי החנופה היא החוט המתוח על פני כל קורותיהם. מראש ומראשון התרגום ושאננם על הרבנים, יען אמרו עליהם שהם צדוקים. ואחרוניהם ביחוד הרחיבו פה והאריכו לשון להביא תעצומותיהם כי אין להם דבר עם הצדוקים (א"צ כ' ע"ב דוד מרדכי ד' ע"ב) ובעבור זה פיהם מלא נאצות על הרבנים לאמר כי זה הלשנת שקר, ובאמת אין זה כי אם תלונת חנם, כי מעולם לא אמרו הרבנים עליהם כי הם צדוקים בכל עניניהם בכפירת תחית המתים ועולם הבא, ואם אמרו שבא ענן וחזק דת הצדוקים לא כונו רק על כפירתם בתורה שבעל פה וזה הם עצמם לא הכחישו, ועתה מה כל החרדה אשר חדרו על הרבנים אין זה כי אם רוע לב ואיבת שקר. כפי מה שספר הסופר הערבי מקריזי (ליק חי) מתיחסים הקראים לאנשי בית ראשון ומנהגם מנהג הזמן של בית ראשון, ואף זאת המחשבה הרמיונית עשתה רושם במנהגי דתם. כי מטעם הוזה נחלקו הקראים מן הרבנים בתעניותיהם שהם מתענים ומתאבלים על חרבן בית ראשון (שם

⁶ ע"י בקונטרס הרב רבי פינחס פראנקל, המכונה Karaeisch Studien נדפס בקראטאשין שנת? אשר משרתו להראות שעד האחרון שבהם היה הזיוף מרתם. שם תמך יסודות חקירתו על מכתב אחד שלפי דברי ר' אברהם פירקאוויטש המכונה אבן רש"ף הוא אגרת הנמצאת בסוף ס' זאת התורה באור עה"ת להרב טוביה הבקי בכיר משה האבל. וראיותיו של מחבר הקונטרס כל כך מכריחות עד שנוכל ליקח החלטתו ליסוד כמו שעשינו בפנים, ואין לנו להוסיף פה רק דבר אחד והוא שאם נתבונן בלשון זאת האגרת ובמליצתה ובסגנונה נכיר מיד כי לא יצאה מתחת עט סופר קראי שבסוף המאה השביעית לאלף החמישי כי כלה כתובה בדרך לשון האחרונים ויש בה מליצות מחודשות, כמו: חיי הנפש אחר המות, אין די באר חצי ישועה, וכתב שם: ראה דבריו (של רפ"י) וחכם בספר ברייתא שלו הנק' מחוצה, מספרת באר היטב זה מקורו באשכול הכופר ושם השתמש בכנוי מחוצה עבור החרוז.

צד ט') המנהג הזה הוא ישן נושן ביניהם כאשר נראה מלשון כל מתבריהם בספרי המצות שלהם (גן עדן ענין יוה"כ פ"ה אדרת אליה ע' י"כ פ"ד אשכול הכופר ס' רמ"ג). ופרטי זאת האגדה יספר באריכות בעל חלוק הקראים והרבנים (נספחות 100) ותמצית דבריו: שכבר בימי ירבעם נעשה הפרוד והחרדים עזבו ארץ ישראל והלכו מעבר לנהר כוש, אך קצתם נשארו בירושלם מתאות המקדש והם הנקובים נאנחים ונאנקים, והגלו עם שארית עםם והחרש והמסנר⁹) ובבית שני היו מכשילי רבים בתורה אך הם לא שבו לכסלם ובגלות מיטוס הגלו גם הם, הנאנחים והנאנקים, ונתישבו בבבל ובשאר ארצות והיו מסתתרים כמנהג אבותיהם עד שבא ענן ופרסם דתם. ועתה מי לא יכיר הבדיאה והכזב בכל דבר ודבר בזה הספור? מי יאמין שהיה בישראל כת גדולה מתנגדים לדת רוב העם ואיש לא זכר את הכת הזאת ואדם אין שידע ממנה אף שמץ דבר? ומוה יראה כל משכיל כי הכל בדיו מלב. ואמנם עשו יתרה על הבדיאה עוד התנופה כי אף לו יהיה כדבריהם, הלא צריכים להודות ואמרו כן בפה מלא כי בכל העתות הקדומות האלה היו מסתתרים והעלימו מחשבותיהם מעין כל, ועל כן בגלוי נהנו כמנהג הרבנים למרות עיני דעותיהם, וכל חייהם חיו אחד בפה ואחד בלב, רבני למראה עין וקראים בסתר לבם, ואלה יקראו צדיקים וחסידיים אשר לפי מושגי אנשי אמונה באמת הם אנשי מרכה וכזב וחנפים. ואמנם נאשר מושבים שלשלת קבלתם עד גדולי התנאים הקדמונים והוא התרמית היותר גדולה והתנופה היותר מאוסה. כי מדעתם כי סוף סוף רבי חקיהם שוים עם דין המשנה והתלמוד היו מוכרחים למצוא אילן גדול לתלות בו ולבחור להם בין חכמי המשנה אחד אשר ישלשלו אליו קבלתם ואותו מצאו בשמאי הזקן ואמרו שמאי מסרה לב עלי מקרא (ר' יפת בן סעיד ל"ק בהערות ס' י"ג) וממנו שלשלוה למעלה עד שמעיה ויהודה בן טבאי ולמטה עד ענן והבאים אחריו.

ואמנם מה שנראה אמת ונכנס אל הלב מענינו של ענן ותחלת מהלוקתו עם הגאונים הוא זה: ענן היה חכם גדול בחכמת המשנה והתלמוד, ונאמנים אלינו דברי מנגדיו שהעידו כן עליו. ובוה דברי האוהבים והמנגדים מכוונים. אבל אין גם כל ספק כי היה למוד גם בחכמת לשון המקרא לפי מדרת זמנו, ועסק בחקר המקרא לפי פשוטו. ואולי ידע גם בחכמות החזוניות. ועתה יתכן כאר כי בעבור זה לא האמינו חכמי הישיבה בתומתו וצדקתו ועל כל פנים היה חשוד בעיניהם. כי כן היה מאז שהעוסקים בחכמות אחרות היו למורת רוח להתלמודיים כי לא בטחו באמונתם וביראתם. ועל כן דתוהו מנחלתו ומנעו לתת לו הראשות הראויה לו ונתנוה לאחיו הצעיר אבל גדול ממנו בצדקתו. לרגלי משפטם הזה ובסבת העול אשר עשו לו לפי דעתו התעוררה בו כל חמתו וקדש עליהם מלחמה. ובאמת היה הזמן ההוא כשר לפניו למלחמה כזאת. כי משפט הגאונים וקשיות הנחגתם את הרבנות לא היו נאותים למצוא חן ושכל טוב בעיני קצת המשכילים בעם אשר כבר נתקררה אהבתם אל הלמורים הנהוגים בישיבות. ועל כן ראשית טענתו היתה נגד הגאונים ובעים רוחו הניף ידו עליהם. ובהיות כי הם קמו נגדו

⁹ קרובים הדברים שהאגדה הזאת מן הגלות בחרבן בית ראשון אשר הגלו לפי ספורם, לבבל ומפרטים ביהוד החרש והמסנר נבנית על יסוד אגדה של בעלי הקבלה, אשר גם הם השתדלו לתת קשור וחובר לתורת קבלתם עם זמן הבית ראשון ופתרו החרש והמסנר אלו חכמי התורה שהביאו התורה שבע"פ לבבל ע"י בנמי גמין (פ"ח) ותוס' בנמין (ו'). ובספרי האיוני פ"י שכ"א.

ורחוהו מראשות הגולה, אף הוא קם נגדם בגלוי. ובלי ספק היתה ראשית טענתו על משפט הגאונים ומעשיהם, על תקף הישיבות וחקקי ראשיהן אשר עשו כל דבור ודבור בתלמוד כמשמרות נטועים, וכל מה שנזמר ונפסק בשתי הישיבות הוא הדבר אשר דבר ה' אל משה לצוות לבני ישראל, וכל מי שאינו מקבל עליו עול מלכות הישיבות ומנהגן מבדילים אותו מקהל ישראל. ענן ידע כי המעמדים האלה היו שנואים לרבים אשר ראו עליהם ברוע עין על כן חשב כי מהם יכול לקוות עוזריו. אמנם בין התנגדותו והתנגדותם היה הבדל גדול. הוא התנגד מפנייה אחרת, בסבת העול המדומה אשר עשו לו הגאונים, ואולי אילו הגאונים היו עושים רצונו להקימו לא היה ממאן מלהיות לאחר מהם באמונתו וברעותיו ובמעשיו. אבל הם, המשכילים המתאוננים לא על הגאונים היתה תלונתם כי אם על תורתם, כי רע עליהם מעשה התלמוד עצמו ומדרשו. ענן הבין זאת, הבין כי אם ירצה שלא יעזבוהו עוזריו צריך לעשות אחר הצעד הראשון עוד צעד שני, הבין כי אינו יכול לעמוד על הפרק, בהתקוממו רק נגד הגאונים, כי אם נחוץ הוא לו למען בצע מוימתו ולהצליח חפצו בידו, להרים תלונתו נגד התורה שבעל פה עצמה. וכה חשב מחשבות בדעתו. אילו באתי אליהם לאמר: לכו עמדי ונתעורר נגד הגאונים ותורתם אבל לא נסור ממדת התלמוד ולא נחרל ידנו מחקיו ודיניו מפלפוליו ומדרשיו מי יאכה לי ומי ישמע אלי? הלא ידע מאד כי ההולכים עמו לא היתה להם סבה חוצית לחרחר ריב עם הגאונים כי אם הם באו בתומתם ובכח השכלתם נגד שיטת התלמוד ונגד פירושי התורה שבעל פה, ועל כן ענן בעיניו ראה ובלבבו הבין כי לפי הרוח אשר משל בין אלה האנשים ההלכו אתו ולפי מבוקשם ומסרתם אשר שוו נגד עיניהם לא יהיה די לו לכרות קצת ענפים מן העץ ולסעף פארה אחת במערצה כי אם נדרש ממנו להניף המשור על הגזע ולקצץ בנטיעות תורת הקבלה משורש עד ענף, ובעבור זה התאמץ בלבבו לעשות מבוקשם ולקיים בנפשו "הצאן ירעו את רועיהם". ועל כן התגבר על רצונו הראשון ועמד ופרסם ברבים הכחשתו בתורה שבעל פה ואמר: לא היא! ודרש תורה חדשה על יסוד פשטים אשר לפי דבריו הם עיקר כונת התורה. כן הגידו והעידו כל הבאים אחריו כי כהחילו לדרוש ברבים טען טענותיו נגד התורה שבעל פה שהיא המשנה והתלמוד ולהכחיש אותה ולבטלה מכל וכל (ארה צדיקים י"ט ע"א). ואולם לא יוכל אדם לשנות מנהגו אשר גדל עליו מנעוריו פעם אחת, ואין בידו לסור מהרגלו ברנע אחר. אף כן ענן לא יכול לנתק המוסרות החזקות אשר חברו חייו מעורו בתורת הרבנים ובנתיקה אחת, ועוד אחר מדרו לא התפרד כלה מן התלמוד. ועל כן מה שיספרו הנמשכים אחריו מהכחשתו בתלמוד לא יובן כאלו השליך ענן את המשנה ואת התלמוד בכללם אחרי גוו לאמר שכל דבריהם שקר בטלים ומבוטלים, כי אם אף לפי דבריהם היתה הכחשתו רק בקבלה. כי אמר, כל מה שנאמר במשנה ובתלמוד מעשה ידי אדם הוא, אך החכמים הוו והוגו מלבם כל הדברים והם פרי עיונם וחקירתם לא קבלה ענן הורה כי במקצתם כונו אל האמת אבל מקצתם אינם אמתיים. ורשות הוא לכל אדם ואף חובה היא לכל חכם וחכם לדרוש במקרא היטב בהיות הוא יסוד דת היהדות, ובידנו נתונים נתונים דברי התורה לפרשם ולבארם כפי פשוטם להפריש הטוב מן הרע, האמת מן השקר והבר מן התבן. מעדות הקראים עצמם שמענו זאת ונדעה, אחד מחכמיהם הראשונים אשר חי בימי רב סעדיה גאון והוא סלמון בן ירוחם (בפירושו לתהלים ע"י ל"ק כ"א) אמר בפירוש כי נמשך ענן אחר המשנה והתלמוד וזוהו אנו רואים ברור כי אף

שענן ותלמידיו וכל סיעתו ההולכת עמו הכנישו בתורה שבעל פה, בכל זאת לא נמנע לא הוא ולא הם מלתת לב על המשנה והתלמוד. ולא עוד אלא שכבר בימים הראשונים ההם היה מנהג וגם חק למכנישי התורה שבעל פה ללמוד וללמד המשנה והתלמוד. ואחד מקדמוני הקראים הלא הוא נסי בן נח המכונה גם רב אחא אמר מפורש ושום שכל בהקדמתו לספרו ביתן המשיכילים או ספר פלס ביאור המצות¹⁰ שצריך האדם . . . להבין במשנה ותלמוד ובהלכות ובתוספות גדולות וקטנות¹¹ ושנה הדבר עוד בפירושו לעשרת הדברות (נספחות 1—13) שאמר שם בסוף המאמר שצריך בפתרון ספרים שיהיו בו י"ב דברים והאחד מהם שיהיה בקי במשנה ובתלמוד וילמוד תוספות והגדות. גם הקראים שלאחריו אף כי נמו משטת ענן והוסיפו על מדתו בהתרחקות מן הקבלה כאשר נראה עוד הלאה מזה, הדבר הזה לעסוק בספרי התורה שבעל פה היה להם לחק בכל הדורות. וכן העיד אחד מגדוליהם הוא רב אהרן הראשון בעל ספר המבחר על התורה (חי בחצי מאה א' לאלף הששי). שכתב בהקדמת ספרו: לא אמנע שאזכיר רבכי מצות בתוך הביאור מדברי המשנה וחלצי בהם בהיותם בדרך סמך . . . ואין כל אמריהם בלי תועלת, והתעוררתי לזה הענין בראותי את ר' ישועה שהזכיר בספר העריות¹² מ"ו נשים והשניות וכיוצא בהן. ורוב משיכילי גלותנו עשו ככה עד שהרב נסי בן נח חייב לבני עמנו ללמוד המשנה והתלמוד.

אין פל ספק כי כבר בתחלת מחלוקתו עם הגאונים כבדה המלחמה נגדו גם מצדם ובאו עליו בגדיו וחרם ועשוהו זקן ממרה על פי בית דין, אמנם יותר מעל תורתו היה לבם חם עליו אודות מעשיו ועל נכליו ותחבולותיו. כי במשפטו ומנהגו להעמיד מחשבותיו חמא האיש הזה חמאה גדולה. אם הם לא היו חפצים בו על שחשדוהו בכפירה בדתם ורחוהו מן הנשיאות מפני שחשבו שאם תהיה הנשיאות בידו תבוא מזה תקלה וסכנה ליהדות

¹⁰ זה הספר עצמו נאמר ואינו ורק הקדמתו נשארה ומביאה ריש פינסקער בלקושי קדמוניות בקצרה אך לא טוב עשה שקצרה ובפרט מה שהשמיט כל הדברים שמדבר בהם מעיני טומאה וטהרה ושאר מצות והשמיט שאר חלקי ספרו כמו סדר שעטני סדר טומאת מת וכו', ואולי מתוך אלה הענינים היינו יכולים ללמוד יותר תכונת שיטת דת הקראים ממה שלמדנו מרוב הדברים הכתובים בהקדמה שהרפ"ס פינסקער.

¹¹ בליק צד מ"ב העיר ר"ש פינסקער מה הן תוספות גדולות וקטנות ושער שכוון לברייתות דר' חייא ודר' אושעיא ותוספתא דר' נחמיה. ולפי דבריו חשב כי היו אז בימי נסי בן נח תוספות דר' בעולם נפרדות מתוספתא דר' ור' וזה דבר שלא שמענו מעולם אבל ידענו כי בזמן שלפניו וזה בזמן בעל הלכות גדולות היתה התוספתא סדורה בששה סדרים כמבואר בסוף הי"ג. גם לא נזכר בשום מקום תוספות גדולות וקטנות. אבל מצאנו בירוש' ובמדרשים משניות גדולות וקטנות ומסכתות גדולות וקטנות. והיותר קרוב שיש כאן טעות סופר שצ"ל הלכות גדולות וקטנות ותוספות שגם בפי לעשרת הדברות לא יזכור רק שיהיה בקי במשנה ובתלמוד ובהלכות וילמוד תוספות והגדות.

¹² ר' ישועה שהזכיר המבחר כאן הוא בן יהודה שחי בחצי המאה התשיעית לאלף החמישי והוא חבר ספר הישר בעריות ע"י ליק רייח ובנספחות צד⁷⁸, ⁷⁹ והוא ספר העריות שהזכיר המבחר. ור' אהרן בן אליהו בפתיחת ענין עריות שבספרו גן עדן בנה עקרי העריות על פי דעת ר' ישועה בלי להימין ולא להשמאל. ובפרקיו שם פ"ב מזכיר בפירוש ספרו של ר' ישועה שחלק עם המרככים ונצח אותם וכו'. וכל מעשה תקפו וגבורתו הנם כתובים על ספרו הישר ושם בפ"ד מכנהו ספר העריות ור' ישועה הזה מכנה תלמיד לר' יוסף הרואה כמשי"כ שם בפ"ב. ולקמן בפרק ח' נדבר מר' יוסף הזה באורך.

לפי אמונתם הלא אין בזה אשמה וגם הוא עצמו, אם איש אמת הוא לא יכול לשית עליהם אשם. והיה ראוי לו שיחשוב וישפוט שאם הוא יקח לעצמו הצדקה להתנשא לאמר אני אמלך להרוס בחוקה מנהג הארץ, אם הוא יחשוב כי אין עול לעמוד נגדם ביד רמה להמיט מוסרי דתם ולהסיר רבים מתורת הוקנים אשר לפי דעתם ואמונתם היא האמיתית ואשר יותר מאלף שנים מסרו נפשם עליה, שגם להם הצדקה להקהל ולעמוד על נפשם ואמונתם להציל הסנולה היקרה אשר היא חייהם משחת ולהתעורר נגד מנדיה המשפילים לא בבודה להבחירה מקרב ישראל. ואם התרגזותו עליהם על אשר קבלו עליו לפני המלך ואמרו כי רוצה לדחות מנשיאות את האיש הנבחר מחכמי הישיבות ומטעם המלך נתקיים, מה היו יכולים אחרת לעשות, ענן היה עשיר ותקיף והיו מוכרחים להקריב משפטם לפני הממשלה. ואמנם מה עשה האיש הזה? כבר בתחלה אמר בהתנצלותו לפני המלך כי על כן דנוהו מנדיו לדע ויירדפוהו על כי רוצה להתקרב בדתו לדת מחמד בסמכו בקביעות החדשים והשנים על ראיית הירח והאביב כאשר המסלמנים עושים. ומי לא יראה בזה הלשנה מסותרת על כלל ישראל אשר יכולה להיות לסכנה גדולה. והיש בגד גדול מזה בעמו ובאמונתו? ועוד זאת אם באמת ובתמים רצה לזכות את ישראל להסיר סינים ככסף תורת משה כאשר אמר ודרש ברבים מה זה ועל מה זה היה צריך לחלוק כבוד למיסרי דתות אשר היו בעוכרי ישראל ודתו, ולדרוש ברבים מאמתת נבואת מחמד מאמר כי הוא נביא שלחו ה' אל הערביים (מקרייו ל"ק ח') אין זה כי אם רוע לבב! וזה משפט המוסרים בישראל מני אז שהשתדלו בכמו אלה להבאיש את ריח העם העשוק והרצון הזה בעיני העמים אשר סביבותיהם. אף משלו הזה פעל מאד לרעה על בעלי דתו בכל הדורות. כי כמעט היה זה לחוק בין הקראים עד אחרוניהם להבזות את הרבנים ולהלשינם נגד העמים ולשים תורתם לשמצה ביניהם. התורה אשר שם ענן לפני בני עדתו וילמדה לכל תלמידיו הנמשכים אחריו כתבה על ספר. וחבר פירוש על התורה ועשה ספר המצות, על הדבר הזה הסכימו גם אוהביו גם מתנגדיו, ואמנם לא נשנית פה על חלומות ועל דבריהם של הקראים בענין שלשלת קבלתם באמרם שענן קבל תורתו כשמיא הזקן (ע"י לעיל). אין ספק שהמשכילים בהם עצמם לא האמינו בדברי הבל ורעות רוח כאלה אבל המציאו הרברים מפני שלא רצו שתקרא תורתם תורה חרשה. וזה החפץ הסיתם לכל סכלות שבעולם עד שברו מלבם כי ענן בא מהמזרח בימי געפאר אלמנצור ועמו נוסח המשנה שנעתקה מכתבת ידו של הנביא משה רבינו ע"ה (מקרייו בל"ק ח'); והנה הסופר אשר ספר ההגדה הזאת בודאי שמע כן מן הקראים בזמנו. ועתה איך לא יבושו ולא יכלמו לדבר או לשמוע דברי שגוען כאלה שמשנה מסר עם ספרו גם תלמוד בכתב ואותו העתיק ענן והוא התורה אשר נתן לבני דתו בלשון ארמית כי כל ספריו הלא הם כתובים בלשון ארמית כאשר יבואר עוד. והנה הם חולקים על הרבנים האומרים שמשנה נתן עם התורה שבכתב עוד תורה שבעל פה והלא הם קרעו עוד יותר שאמרו שאצל התורה הכתובה שבידנו היה לו לענן עוד תלמוד מכתבת יד משה רבינו ע"ה? ואמנם אחת ברור לנו כי ענן חבר תלמוד לפי דרכו והוא ספרו מן המצות. התלמוד הזה כתב בלשון ארמית מעורבת כלשון התלמוד שלנו, וכלשון הגאונים בזמנו. כן נראה מן השיורים האחרים אשר הגיעו אלינו מתלמודו.⁽¹³⁾ אמנם ספריו בשלמות אבדו ועוד

⁽¹³⁾ ע"י אשכול הכופר ס' רמז צ"ח ע"ב שהביא דין בשם ענן בענין נחלות; בעידנא דאיכא בן ובת וכו' שכל ההלכה היא בלשון התלמוד אלא שהרסו

אינם. וגם הקראים עצמם לא חשו לקיים כי הבאים אחריו סרו מרבי תורותיו. ונראה כי העריצו והקדישו וכברו בו רק את המיסד לא את הבונה והמשלים את דת הקראית. היסוד הראשון שהעמיד הוא: חפישו באורייתא שפיר. ועל פי היסוד הזה נקראו הקראים הסומכים רק על מאמר המקרא בעלי החפוש והדבור חפש היה לכנוי עומד בספרי הקראים אשר בו ישתמשו בכל מקום ברצותם להוכיח מגלוי הכתוב משמעות איוה דבור. זה הכלל כבר היה מספיק כי עשוהו לראש מיסד דת הקראים. ואף כי לא קבלו ממנו כל תורותיו, וכאשר נראה הלאה עמד בזמן לא כביר אחריו אחד מראשי הקראים — ר' בנימן האונדי — וגלה דברים שהיה ענן נגד בהם אחרי הרבנים והסרים, והקראים אחריו עוד הוסיפו לסור מאחרי ענן (ר') סלמון בן ירוחם בפ' תלים ל"ק כ"א) בכל זאת לא חדל בעבור זה מהחשב לראש מיסד דת הקראים, מהיות הראש והראשון אשר מען טענותיו על מציאות התורה שבעל פה וזה הוא עיקר הקראית אבל הטענות הפרטיות מסורות לשכל איש ואיש. על מענת הרבנים הקדמונים עליהם שאמרו להם ענן כמה שגנות שנה בתורה ואחרונים מן הקראים לא סמכו במרבית דבריו, השיבו הקראים: מה בכך לא נביא היה ולא רוח הקדש עמו לכל ישנה על כן הבאים אחריו בדין שנו דבריו והוסיפו עליהם (חלוק הקראים והרבנים נספחות 101).

התשובה הזאת אינה התנצלות בדויה לבד כי אם נובעת מן היסוד המוסד בשרש שמת הקראים ובלי ספק הוכן והוסד כבר מאת ענן. מעת שהתחדש דתם היה היסוד קיים ומונח אצלם, שעיקר היהדות הוא רק התורה הכתובה והיא נתונה להתפרש לכל איש ואיש ואין ישנו וקדמותו יתרון להפירוש כי אם אמתתו הוא יתורנו ומה שיחשוב האדם שהוא האמת אחריו ימשוך. הם בשלו האמנה בראשונים אף אם רבים הם, והרעה והכרת הטוב והישר הן המדה למעשה. וכן כתב ר' סהל בן מצליח באגרת החוכחה אל הרב רבי יעקב בן שמואל הרבני (נספחות 34). ודעו כי המצטרף ואומר דרך אבותי הלכתי לא יועיל לו מאומה והלא אלהינו ית' אמר אל תהיו כאבותיכם. . . . להודיע כי אין חיוב עלינו ללכת אחרי האבות על כל פנים כי אם חוב עלינו להתבונן בדרכיהם. . . . ואשר אמרו האבות צריך לאות ולעד נאמן עד שתדע אם אמת הוא או לא, ואשר יאמן בעינינו נעשה. ואף כונה זו נמצא שכל הקראים כאיש אחד ראשונים ואחרונים יקראו תורת הרבנים מצות אנשים מלמדה. וזה הרעיון מושך והולך בכל ספריהם. ואמנם כותבי קורות הקראים מחליטים כי ענן לא היה קראי ככל משפטיו וחקותיו ומברילים בין הענניים כלומר הנמשכים אחרי דת ענן ובין הקראים וסמכו בזאת ההחלטה על מה שמצאו שהקראים בדור אחר סרו מדר מן הדרך אשר הלך בו ענן כמו שראינו מדברי הקראי סלמון בן ירוחם (חי בסוף המאה ה' לאלף החמישי) שסבת סורם מפני שענן עוד החזיק במנהג

במליצותיו הפתיות הוסיף דברים כדרכו בכל הספר שאף העתקה אחת שהעתיק מאחרים אינה מכוננת בלשון מי שהעתיק ממנו ואף בפסוקים אינו מדקדק ומוסיף עליהם. והחכם הריר נייאכזר בחבורו Zur Geschichte des Karäismus הנדפס עם הספר אפיריון עשה לו מהקראי שלמה המרוקי (לייפציג 1866) הביא בהערה ג' העתק פרק מספר דברי ענן ע"פ כ"י פיטרסבורג 641 והוא בענין העריות. וכלו בלשון ארמית אך לא על מהרת לשון ארמית כי אם בלשון וסננן של הנמרא הבבליית בתערובת ארמית ועברית ועד יותר ללשון הנאונים בתשובותיהם ובפסקי הלכותיהם כן מבואר היטב למעיין שם וגם באשכול הכופר.

התלמוד והדעה הזאת היא דעת כמה חכמי קראים (עי' ל"ק כ"ב ובכ"מ). אבל זאת הדעה מקויימת רק במקצת. אמת הוא כי הקראים בדורות מאוחרים התרחקו הרבה יותר מן התלמוד מענן, אבל אינו אמת כי בעבור חלוק הדעות יש להפרידם לכתות שונות כי אין החלוק בפרטים עושה הכת כי אם החלוק ביסודות, וביסודות שלו היו גם יסודות של כל הקראים. ובפרט אחרי ראותנו שכבר ענן חשב לעקור רק האמונה בראשונים (אויטאריטאט) ונתן תורת כל אחד ואחד בידו לדרוש כפי חקירת שכלו ובינתו אחרי החפוש בתורה ועל כן אם חקירת שכלו ובינתו הביאתהו להחזיק עוד בהרבה דברים בתורת התלמוד בעבור זה לא חדל להיות קראי. שאם לא כן אף נעשה כל בעלי המחלוקות שביניהם בעניני פרטי המצות כתות כתות, והלא אין מספר לכל הדברים אשר נחלקו בהם חכמיהם בעניני פרטי המצות. ואמנם מה שענן נמשך בקצת דברים אחרי התלמוד אינו מופת על בלתי היותו קראי בעיקר כשאר הקראים כי אין אחד מחכמיהם אשר לא עשה כן, ומי יספור כל הדברים אשר לקחו מן המשנה והתלמוד ונהגו על פיהם במעשה. ואחד מאחרוניהם הורה בפירוש: כי אין הקראים מכחישים כל דברי המשנה והתלמוד כי במשנה ותלמוד יש דברים טובים ורעים. . . . את הטוב נקבל ואת הרע לא נקבל ולכן חייבו חכמינו הראשונים ללמוד המשנה והתלמוד ואמרו כי רוב דבריהם דברי אבותינו הם (ארה צדיקים כ' ע"ב). וכן כתב ר' אהרן הראשון בהקדמת ספרו המבחר: ואין זה (כלומר מה שמקבלים מהתלמוד) תפארת לבעלי הקבלה כי רוב המאמרים אמרי אבותינו הם ולא הנתנו כללם. ואף אילו לא שמענו כן מפיהם היינו יודעים זאת מפי כתבם כי כל ספריהם מלאים מדינים והלכות אשר לקחום מן התלמוד רק שנו תאר פניהם. ועל כן מה שעשה ענן עשו גם הם, ואם אולי ענן נמשך הרבה יותר אחר התלמוד מהם אין השיעור רב או מעט יבוא פה לחשבון.

מתורתיו של ענן אך מעט מועד השאירו לנו. ואמנם בכל מה שהיו הרבנים מלינים עליו לא היתה תלונתם על שמוזלזל במצות התורה רק על שהסית את ישראל מעל קבלת חכמים (ראב"ד) ונטה ממנהגו שתי הישיבות (רב נטרונאי גאון) ואולם אם נתבונן במעט השרידים מתורתו אשר בדינינו נראה כי בקצת מצות הוסיף על תורת הקבלה וגם בטל דברים אשר לפיה נצטוונו עליהם מן התורה. ונעיר ראשונה על חקיו ודיניו בעניני העריות (עי' לעיל פרק זה הערה 7) רוב העריות שבפרק ההוא מן העריות שהגיע אלינו לא נמצאו במשנה ובתלמוד ואין להן שורש במקרא וקצתן הן מן השניות שהן מדברי סופרים ולשטתן הן מן התורה כאלו היו מפורשות, וקצתן מתורות בפירוש לפי המשנה והתלמוד והוא אוסרן דבר תורה. כמו באמרו בסיומן ה' שבפרק: ואסיר ליה לזכר למינסב בתה ואחותה דאשת אביו כד ילדה אשת אביו ולד מן אביו. סיומן ו' ואסיר ליה לזכר למינסב אשת בנה ואשת אחיה דאשת אביו וכו' ובסיומן ז' ואסיר לה לנקבה לאנסובי לאחי אביה דמן אביו בן מכשרות בין מפסולות, ולאחי אמו דמן אביה. וכל אלה היתר גמור לפי התלמוד. אך ראשית מחלוקתו היתה בטול חשבון הקביעות ושב לענין קדוש החדש לראית הירח כמנהג הפרושים לפנים ובקביעות העבור שב אל האביב, כאשר שמענו מפיו בעמדו לפני המלך. הפירוש ממחרת השבת הוא שבת בראשית ועצרת אחר השבת כרעת הצדוקים הוא בלי ספק מענן כי כבר נסי בן נח שהיה קרוב לזמן ענן מזכיר זאת ההתנגדות (ל"ק כ"ג). בענין המצה אמר ענן שלא לעשותה אלא מן השעורים מפני

שאמר הכתוב לחם עוני ולחם שעורים הוא מאכל העניים, והורה שאפיית המצה תהיה בין הערבים כאמור בערב תאכל מצות (?) (!) ואמר עוד שהמצה תאפה על האש לא בתנור (ג"ע ע' חג המצות פ"ג). ובפירוש המאמר: שבו איש תחתיו, אמר שהוא מורה היתר ההליכה מביתו לבית המדרש ואל זולתו שיש לו רשות ומניעת היציאה מן הבית כאמרו אל יצא כשלא יהיה צורך זה (ע"י שבת פ"ג). ובענין מילה בשבת הורה להמול סמוך למוצאי שבת כדי שתהיה הרפואה בחול (באשה"כ בכ"ט ושם פט"ו). הנגישה אל אשה בשבת נאסרה כבר מענין שאם לא בן לא היה רב אהרן בן אליהו אומר שכך הורו כל הקראים (שם פ"ו). במול מצות לקחת ארבעה מינים ביד מקורו מענין כי מצאנו שהוא משתדל להשוות ואמור בתורה עם מה שנאמר בעזרא: צאו ההר והביאו עלי זית ושם הוא לצרך הסכה (שם ע' סכות פ"א). בעוף אמר ענין מליקתו זו היא שחיטתו ואין הבדל בין לאכילת חולין בין לאכילת מובח (שם ע' שחיטה פ"ב). ענין אסר התרנגולת למען כי מצא שמו בלשון ארמית דוכיפתא וכדומה לו כי הוא דוכיפת של תורה (נפסחות 84 וע"י מבחר וכתר תורה פ' שמיני). וכן ענין יחייב ההכנה בכל דבר אלא ישתה מכל מקום מחולל וגם אשר יפול מן חאלנות מהפרי שהם מוכנים ועומדים (ס' יהי מאורות כ"י בביה"מ). לדעת ענין אין הנבלה מטמאה בסנע כי אם כשהיא שלמה אבל חלקיה לא יקראו בשם נבלה, ופירש הגונע מנבלתה (נפסחות 84 ג"ע ענין טומאה פ"ב). הנפל אם יש בו צורת אדם ולא ניכר בו זכרות ונקבות מטמאה טומאת שבעה (נפסחות 74). אין טומאת מת בגלות יען שאין לנו אפר פרה (ג"ע שם פ"ב). מוכן שנחלקו הקראים מן הרבנים ועל כן מזמן ענין תקנו שבועה בנשואין שלא יניחו דתם (שם סדר נשים פ"ו¹⁴). מילת אינו ישראל אינה מילה וצריך ישראל למול אותו פעם שנית (שם ע' מילה פ"ב). חוב שתעשה המילה במספרים שנאמר חרבות צורים לשון רבים (שם פ"ג). ענין מסר שני סימנים לעופות הטהורים ששואף מים ומאכיל אפרוחיו (נפסחות 84 ג"ע ע' טומאה פ"ה). ובענין נחלות חקק: בעירנא דאיכא בן ובת קודמים בירושה הא דליכא בן ובת ונפקין דירכיהן אבא בתריהן וכל נפקין דירכה בירושה ואבא אבא ונפקין דירכיה עד סוף (אשה"כ ס' רנ"ו). ואמרו עליו על ענין כי הוא חייב הוצאת המעשר מן הזהב ומן הכסף והברזל והנחשת באמרו מפני כי גם הם יוצאים מהארץ (ע"י זכרון לראשונים מהרכבי ח"ג צד 44). מכל אלה הדברים והחקים והתורות אשר מצאנו נקובים בשם ענין נכיר שפל מצב השכלתו בבית המקרא. ויראה לעינינו כאיש אשר אך תואנה הוא מבקש, אשר לא האמת רק התנגדות בקשתו. חסרון השכלתו הכללית יודע גם בזאת, כי לא מצאנו על שמו אף דבר אחד בעניני אמונות ודעות ומושכלות, בחקירה בדברים עיוניים במציאות אלוה ובתאריז, בחכמת הנפש והשארותה אחר המות ובענינים אחרים כיוצא בהם. ונראים הדברים

¹⁴ ו'ל ר' אהרן בן אליה שם: טעם השבועה הוא בעבור שנחלקו ישראל קראים ורבנים ואפשר שיקח קראי רבנית או רבן קראית בעבור שלא יניחו דתם לוקחים מהם קנין לעמוד בדת הקראים מזה נראה שהיה מותר להם להתחתן עם הרבנים. ויותר מבואר כפי המבחר לר' אהרן הראשון פ' משפטים ו'ל אחרי הפרדם מאנשי הקבלה תקנו גדר שכל הרוצה לוונן אשה מהם לא יקחנה אלא ע"מ שלא יסמכו על הקבלה. אך בליק כתב בשם הקדמת אפיריון עשה שענין גדר שלא להודונו ולהתחתן עם הרבנים ולפי הנוכח שקר ענה.

כי באלה הבחינות לא התנשא מעלה ממצב הגאונים בזמנו, כי אילי דרך ענן בפנות הנשגבות האלה דרך חרשה ומושכלת לא היו הבאים אחריו מחשים מזה כי להם היו הפנות האלה ענין גדול לענות בו ולא יתכן שלא יהיה אף רושם קטן מרעותיו בהן. אכן בזמן לא כביר אחריו נשתנו הדברים ותרבה בין הקראים החקירה העיונית ודרשו בקנאה גדולה חפשו והבינו במקרא ובראו חדשות אשר לא שערן גם ענן, ותבא תורת הקראים ורתם למדרגה חרשה.

פרק שישי.

הקראים עד סוף המאה הששית.

ואת מקרה המחקקים מאז ונחלת מיסדי דתות, כי אף אחרי עברו עליהם זמנים ארוכים והשתנו המעמדים עד כי עצמות הדתות לא תתכן לפי מצב הזמן, שבכל זאת היו קדש לבאים אחריהם, ולפי השכלתם היו הופכים בהן והופכים בהן אף אם בתחבולות רק לתת להן מעמד למראה עינים. גורל תורת ענן לא היה כן. הן אמנם כי הגדילוהו וינשאוהו למיסד דת הקראית, אבל רק עקב התנגדותו לתורה שבעל פה, אולם לא ארכו הימים והתכחשו לרבי תורותיו עד כי שן העת אכלתו ואבד זכרו הנה. ובאמת מיתר הפלטה אשר נשאר נראה כי טוב עשו לאבדן ולמחות זכרו. וגראים הרברים כי רוב השיורים שהשאירו לא כונו בשירות למען קיימם לדור אחרון כי אם הניתוח והזכירום להשיב עליהם. אף כמקרה הזה קרה גם לרוב חכמי הקראים בזמנו. האחד אשר הזכירוהו כנו בשם גנאי ברוך. גם לפי דבריהם זה האיש שוכן בערפל. לדעת קצתם היה גנאי ברוך רבו של ענן (אשה"כ סי' כ"ג) לפי הגדתם תקן הוא להם סדר קריאת התורה בשבתות ובמועדים והפטורות המועדים והתלמידים הבאים אחריהם התקינו שיהיה המנהג הזה לכל ארצות העולם, וקהלות ישראל הולכים כמנהג ר' גנאי ברוך (תיקון הקראים בל"ק הערה י"ג צד 186), ולדעת אחרים היה גנאי ברוך תלמידו של ענן (אי"צ כהנ"א) ויש מקדימים אותו ואומרים: קבלה בירינו כי בימי אדוננו. . . נני ברוך הנשיא ראש הגולה הידוע בסתנאי שר נן המלך יר"א בן. . . חנני הנשיא יר"א תלמידו של מר רב הונא פקודי גאון מחסיא היתה מחלקת בדבר הזה (בפירוש מסחרת השבת) עם ראש הישיבה רב יהודה גאון מחסיא. בשנת אלף מ"ב לשמירת הוקם על ידי שלמה הנשיא. . . . לנאונות ולא חוקו כי אדוננו גני ברוך תכם גדול היה ממנו ונצחהו בראיות (בני רש"ף מהערכת אבן רשף בשם ר' טוביה הבקי צד 16). והנה כל מי אשר עינים לו לראות ולב להבין יבין וישכיל כי שכן עננה על האיש הזה ועל זמנו והקראים עצמם היו נבוכים בענינו. ואמנם זאת הקבלה אשר שומה בפי טוביה הבקי נושאת מטבע הזיוף על מצחה. כי היא מקדימה את גנאי ברוך ותעמידהו בדור הראשון אחרי מות מחמד כי אז היה בוסתנאי ראש הגול והלא היא עושה את בוסתנאי וגנאי ברוך איש אחר, ועושה אותו קראי ככל משפטיו וחקותיו ומשימה בפהו מענות צרוקיות וקראיות בענין "ממחרת השבת" ואין בזה אף שמץ אמת, כי בזמן הקדום ההוא לא היה לא שם ולא זכר לקראים. זאת הקבלה מאחרת זמנו של בוסתנאי עם זמנו של רב יהודא ראש ישיבת סורא אשר הוקם על ידי שלמה הנשיא והוא רב יהודאי גאון הנודע וגם זה שקר מוחלט כי לפי סדר דורות הגאונים הלא זמן ארוך מאד יפריד בין שניהם. ואמנם אין החקירה בהגדה הזאת שזה בנזק הזמן כי המסתכל

בכל המקור אשר הקבלה הנזכרת חלק ממנו ימצא כי בלו מזויף מתוכו שכל ספוריו וחשבונותיו בדוים ומי שעשה את עצמו למעתיק האחרון הוא המציא. והוא חברו על פי הגדות שונות שעשאן אחת והוא המזויף מראש עד סוף ולחכמת דברי הימים האיש ננאי ברוך הוא איש לא היה ולא נברא⁽¹⁾. שלשה אנשים נקראים בשם חברי ענן, אפרים, אלישע, חנוכה (א"צ כ"ה ע"א), אבל לא ידענו את שמם וטיבם כי לא נודע מאומה מתורתם. עוד מנו בין חבריו או תלמידיו שלשה חכמים אחרים והם: אביגדור עובדיה הבוצרי אבו נסי (סלמון בין ירחם נספחות צד 62) ולא נמצא זכר לחכמתם רק בפירוש פסוק אחד במקרא במאמר זכור את יום השבת לקדשו שהתלמוד דורשו זכרהו על היין והשיבו עליו שאין זה הקדוש מכון רק על הפרישה מן האשה ולאסור לנשת אל האשה בשבת, וראיתם ממאמר וקדשתם היום ומחר, ובאר אל תגשו אל אשה. האיסור עצמו הוא מענין אבל חרשו הראיה מן הכתוב כי ענן הביא ראיתו מן בחריש ובקציר תשבות לאסור משכב האשה בשבת (ראב"ע שמות ל"ד). בין המעוררים על תורת החכמים נזכר עוד חכם בשם עובדיה האיספיהאני, ואומרים עליו כי הוא והבוצרי אחד, (ל"ק כ"ה) ודבר זה טעות. כי על אורת האיספיהאני יספר הקראי יהודה הדסי (אשה"כ סי' צ"ו) מפי ספרו של ר' דוד בן מרואן אלרקי הנודע באלמקסמי⁽²⁾ המדבר בענין הכתות הדתיות בזה ההיא, אלה הדברים, עובדיה האספיהאני היה ראש כל העסכים וטיבה של הכת הזאת הוא שהיא מאמינה באותות ומופתים ולחשים אשר עשה מיסדה, ונסתה ממנהג היהודים בהרבה מצות גדולות ונזירה מזוללות בשר ונאסר להם היין ואסרו הגרושין אף בהמצא ערות דבר וחייב שבע תפלות בכל יום ונהגו כהרבנים בקריאת שמע ובתפלת שמונה עשרה, ואמר הדסי על עובדיה הזה כי ל"ן היה ובער מדעת ה' והכליל רתו בכלל הדתות אשר כללן במצות לא יהיה לך אלהים אחרים (אשה"כ סי' ע"ב) וא"ך יעלה על הדעת שעובדיה הזה הוא עובדיה הביצרי אשר היה קראי לאמתו וקראוהו משכילי וחשבו אותו עם גדולי חכמיהם? אבל אמת הדבר כי הבוצרי איננו

(1) בהקונטרס שהזכרנו מהחכם ר"פ פראנקעל נישא ונותן באמונה ובראיות מכריחות שזה ננאי ברוך לא היה חי רק בכח דמיונם של הקראים, וכל דברי הקונטרס בענין זיופו של המכתב ההוא מיוסדים בראיות מן הקבלה ושקול הדעת ובמופתים מתוכו, אבל מוסקף אני על דבריו שהוא מקיים קצת האגרת ומשיל הזיוף רק על הרוב ואני אומר על כלי לא היו דברים מעולם. הדסי במקום שנוכר בפנים אמר שהיה רבו של ענן וסיעתו תלמידו של עזרא ופי' ר"א פירקאויטץ שזה כדרך אמרם על שמואל הקטן תלמידו של הלל, ושכח אי לא ידע מאמרם על הלל כשמת אמרו עליו אי חסיד אי ענו תלמידו של עזרא (סוף סוטה). ובתקון הקראים (נספחות 186): וזה התקן שתקנו מלמדינו . . . בתחלה ענן . . . ואחריו שעמדו תלמידיו . . . והתקינו המנהג הזה . . . כמנהג ננאי ברוך ראש בית דינו של עזרא הכהן וכו' ומסיים: וזה המנהג . . . מנהג של ראשונים . . . והם מאנשי ביד של עזרא וגם מנהג ננאי ברוך ראש ביד של עזרא הכהן וכו' וברור שזה הכותב טעה במובן הרביר של הדסי וחשב שזה מכון בדקדוק וכתב מה שכתב. ואמנם אפשר לישב דבריו כשאמר שיש כאן חסרון מטעות המעתיק וכצ"ל והוא מאנשי בית דינו של (ענן תלמידו של) עזרא, והמעתיק השמיט ממלת של הראשון עד מלת של האחרון. (2) ע"י על אודותיו בלקוטי קדמוניות צד קס"ז שכתב שהקראים חשבו אותו לקראי. אבל אין ראיה על זה ואדרבא מהיותו תלמידו של רב סעדיה כאשר אמר עליו הקראים עצמם הדעת מכרעת שהיה הולך על דעת הרבנים. הוא היה גר צדק ומכונה אצל הקראים עקילם הנר. וברור מרדכי י"א ע"ב קראי ר' דוד המקמץ נר צדק. וע"י נספחות צד 56 באגרת ששלח ר' מנחם הקראי אל עקילם הנר אצל רב סעדיה הרבן.

האספהאני, והוא מראשוני הקראים ומקדוהו כמקדוה כל בני זמנו חבריו אשר לא השאירו כי אם שמש וגם בעלי רתם לא ידעו הרבה מתורתם.

אך נעלה עליהם בחשיבות היה הקראי נסי בן נח. אביו נח גם הוא לפי מאמרו היה חכם גדול. יש אומרים כי הוא נח הוא אביו נסי הקראי (ליק ל"ז) אך נראה במשך דברינו כי אין זה אמת. נסי זכה כי נתקיימו ממנו מעט מתורותיו ומקורותיו. מתורותיו הגיע אלינו חבור קטן הכולל פירוש על עשרת הדברות (נספחות צד 5). וחבר גם ספר מצות אשר קראו ביתן המשכילים גם ספר פלס ביאור המצות ולא נשארה ממנו רק ההקדמה (ליק ל"ז והלאה). בחתימת ספרו על הדברות כתוב: תם הספר שחבר הרב מופת הדור מרנא רבינו נסי בן החכם רבינו נח. מזה נראה כי שניהם האב והבן היו חכמים חשובים בין בעלי רתם. ונזכר מחכמי הקראים איש ששמו יוסף בן נח ואולי היה זה אחי נסי. וגם ממנו נזכרו קצת פירושים במקרא (נספחות 74). זמנו של נסי מסופק, יש מקדימים אותו עד ענן (ליק) ויש מאחרים אותו (גרעץ) אך אלה ואלה אינם מביאים ראיה ברורה. אבל דברי נסי בתחלת ההקדמה מראים כי בין זמנו ובין זמן תחלת פרודם עברו על כל פנים כמה דורות. הן בזאת ההקדמה הוא כתבונן בדורות קדמוניו במשפטם ובמעשיהם וכתב: וראיתי המשכילים הראשונים והאחרונים הישנים המלמדים הקדמונים שכתבו ספרים ואמרו אמרים טהורים . . . והואלתי לעשות כמו שעשו ולהבין בכל מה שחפשו (ליק ל"ז). והנה הוא מדבר פה מן המשכילים הראשונים והאחרונים. ואנו ידענו כי הכנוי משכילים מכון על הקראים בכל מקום, ובאמרו עוד שהואיל להבין בכל מה שחפשו, הלא הוא ברור כשמש כי כוון על ענן אשר הוא המציא הדבור "חפש" להוראת הדרישה בתורה הכתובה כי זה היה יסוד שיטתו "הפישו באורייתא שפיר", וזאת גם מעשה תלמידיו שחפשו בתורה כמצות רבם. ואנו רואים מזה כי הוא קורא את ענן וסיעתו "המשכילים הראשונים" ומוזכר גם אחרונים, ואלה הדברים לא יתכן שיצאו מפיו איש אשר הוא עצמו מן הקדמונים ואין קרמון לפניו. ועתה אין זאת כי אם שנאמר שעד זמן נסי חלפו כמה דורות מתחלת יסוד הקראית. ואמנם מאמר אחד מתוג לפנינו בהקדמה הזאת והוא יפירוש אור יקרות על משפט האיש ההוא ומשפט דתו בשחר ימיו, ויפירוש גם אור על משפחת בית אבותיו, וביחוד על רת אביו. שם יספר מעט מקורות חייו. יודיענו כי נקרא גם בשם רב אחא, וכי נער יתום היה ונעזב בעיר ואבר ירושת אבותיו ונחלתו. אך מנעוריו יגע ועשה התורה פתרו, והיה משוטט במדינות, ולמד לשונות, אוהביו בגרו בו וגם תלמידיו קם לשמן לו והוציא עליו דבתו רעה, אך אלהים עזרו ועשה עמו נפלאות ויוכל להגות בתורה ביגיעה. ובשנמרו כל זאת הקד לירושלים יגע ומצא בחקירה והגיון בכל ספר ופתרון יוני אדומי עברי וארמי. ומוסיף עוד לאמר: וראיתי שאני מקיים המצות והחקים שלא כתורה לא היה ולא נברא, בארתיים בשפה ברורה כלשון צחות בדברי העברים ולא כלשון אשורים וארמים. והנה כאמרו שראה שאינו מקיים המצות והחקים כתורה הלא מבואר כי מקורם היה חי על דת אשר בה לא היה מקיים המצות כתורה לפי דעתו של עתה. ואיזו דת היתה זאת? הלא ברור שבין על דת הרבנים. וידענו גם זאת מדבריו, כי אביו מת לו בעודו נער צעיר לימים. ועל כן ברור שעוד זמן רב אחר מות אביו היה חי על דת

הרבנים ועשה המצות שלא כתורה עד שנעשה קראי, ומכל זה מובן מאליו שאביו לא היה קראי. ועתה כל הקראים שאמרו שאביו היה אבו נסי הקראי שנזכרו פירושים קראיים על שמו (נספחות 62) ואתם כל כותבי תולדות הקראים אשר סמכו על דבריהם ועשו את אבו נסי לאבי נח ועשו לפי זה את אביו לקראי מוכחשים מדברי הבן עצמו, המורים עין בעין כי אביו לא היה קראי ועל כן אי אפשר שהיה אבו נסי הקראי אביו⁽³⁾, ואמנם בדבר גדול נבדל הקראי הזה לטובה מהקראים אשר באו אחריו, כמו סלמון בן יוחם ויהודה הדסי בעל אשכול הכופר ועוד אחרים. הנה אלה התברכו בלבבם להיות משכילים אבל לא נהגו מנהג משכילים, דבריהם לא היו דברי חכמים אשר בנחת נשמעים, בשצף קצף הסתירו פנים מכל המדות הטובות אשר היו לצפירת תפארה בראש קדמוניו התנאים והאמוראים, והוציאו כל רוחם עליהם וישפכו עליהם בוז וחרפות וכל היום שמם מנאץ בפיהם. אבל הוא עם היותו מתנגד לתורתם וחשבם לתועים בדרכי התורה, בכל זאת שמר פיו ולשונו מגידופים ולא שם תפלה בצדקתם ובחסידותם. הן בהקדמה שהזכרנו יזהיר את הקורא בספרו, שלא ייעף ולא ייגע בקריאת ספרי תועים העשויים על שם הצדיקים והחסידים. והנה אף כי העלים ממנו להודיע על איזה ספרים אשר כוון בדבריו, ומי הם הצדיקים והחסידים אשר להם נתיחסו, הלא נלוי וידוע הוא לכל משכיל על הדבר כי כונתו על ספרי הקבלה אשר נתפשטו בעת ההיא כמו היכלות וספרי הרוים ואותיות דר"ע (ל"ק) אשר כלם נתיחסו לתנאים. וראינו מדבריו כי הוא יכנה את התנאים אשר יחסו להם אלה הספרים בשם צדיקים וחסידים, ועוד זאת נראה שחשב כי אלה הספרים רק נתיחסו להם ולא האמין כי הם חברים כמו שלא נאמין זה גם אנו היום. ואולם איך דברו אלה הקנאים מקדמוניו? הלא תגעל נפשנו מהעלות על שפה כל אשר דברו עתק בחרפות וגדופים על אלה התמימים והישרים בלבותם. אין כל ספק כי גם הם ידעו בלבם היטב כי לא רבי ישמעאל חבו ספר היכלות ולא ר"ע את המדרש אלפ"א בית"א, אבל תואנה היו מבקשים על כן התראו כמאמינים זה ההבל ותפסו השקר בידם למען נאץ. בכל הדברים הנקובים על שמו נראה כי הוא לא קם כאויב ומתנקם נגד התלמוד כי אם כאיש אשר רק ירצה לגלות מומיו ולהעיר על שגינותיו. ואף יען זאת נבין למה הוא עושה לחק לדורשים להבין במשנה ובתלמוד ובהלכות ובתוספות גדולות ותוספות קטנות. כי חשב כי לא כל הנמצא כתוב בהם הם מומים ולא הכל שגינות. החק הזה אשר יסר לעשות זאת לחובה לבני דתו לשים לב גם לספרי התורה שבעל פה של הרבנים להגות בהם ולדרשם מלא גם הוא על רגילותו להתעסק בהם יעידו כתביו. בפירושו על עשרת הדברות נמצא רושמים ברורים מלשונות הרבנים ומסגנון מדרשהם ומהלך דעותיהם⁽⁴⁾. ואמנם אין לאל

⁽³⁾ כבר הרגיש ר"ש פנסקר בליק צד מ"ב בזה שתחלת דבריו בהקדמה מראה קצת שלא היה מהיותר קדמונים ובכל זה נדחק להביא ראיות של מה-בכך, מסגנון לשונו וממה שצוה למוד המשנה והתלמוד, שהיה מן הקדמונים. וכחב עוד שם: ממה שהתפאר על היותו ראשון לכתוב בלשון הקדש תחת שלפניו היו כותבים בלשון ארמי נראה שהוא מהיותר קדמונים. ואין דבריו נראים לי כלל. כי משיב נסי שכתב לשון עברית ולא ארמית שהוא לשון חרפה שבעבורו נשו העברים לשונם וע"כ במקרא שונים ובפירושים נמונים ומן הפשט נסוגים אינו מכיון על קראים שלפניו כי אם על מדרשי התלמוד ושאר מדרשים.

⁽⁴⁾ יארכו הדברים להציע כאן כל הענינים שבפירושו על עשרת הדברות שנראה מהם כי עצמה עליו דרך וסגנון המדרש של הרבנים מיד בתחלת דבריו

ידינו לצמצם זמנו, אך זאת ברור כי בינו ובין ענן משך זמן קצת דורות, אבל אין לנו גם סבה לאחר זמנו הרבה, ועל כל פנים היה מן הראשונים אשר השתדלו לפתור התורה והמצות על פי מדת הלשון החכמה וההגיון, כי העיר הוא עצמו על ספרו מן המצות בהקדמתו באמרו שבחמשה דברים יודע שהוא שלו, ואחר מן הדברים הוא: יודע מדברי הפליאה והתושיה שפתרון הפותרים לא היה כמוהו ולא נהיה. וכונת דבריו „הפליאה והתושיה” יגיד המחבר עצמו במשך דבריו, שפירושם: החכמות הוין מחכמת התורה. ובאמרו על זה: לא היה כמוהו ולא נהיה, מבואר שנסי בן נח קדם לר' בנימין האוונרי, שר' בנימין הלא היה ידוע לחכם בחכמות חזוניות ואילו קדם לנסי בן נח לא היה נסי יכול לאמר שלא היה כמוהו פתרון.

נפלאה היא מאד כי לא השגיחו הבאים אחריו על ספרו מן המצות, ולא נמצא שהעתיקו דברים ממנו⁶). זה יהיה לנו לאות כי כענן כן גם הוא עוד היה נמשך במקשך החקים והמצות אחר התלמוד, וכאשר חמקו עברו ברור הבא על תורתו של ענן כן קדמו גם אותו. אמנם היסוד שהעמיד בפירושו על עשרת הדברות שכל מצות התורה כלולות בעשרת הדברות אחריו גם הקראים נמשכו. וספר אשכול הכופר בנוי על זה היסוד. וכתב בעל המפתחות לספר זה בהקדמתו שהמחבר בא להורות ולהודיע למעיין שכל המצות והחקים והמשפטים והתורות ושאר הספורים הבאים בתורה כלם נכללים תחת עשרת הדברות . . . ולכן תמצא אומרים החכמים ז"ל שאין דבר כתוב בתורה אלא מה שהיה כתוב בלוחות. אמנם אחרים מהם גם על זה חלקו ובטלו היסוד הזה (ר') ישועה ור' אהרן הראשון והאחרון במבחר וכו' פ' יתרו). זה הרבר כי אחר אשר נוסדה דת הקראית היתה רוח אחרת עם חכמיהם ובטלו רוב פרטי תורות הראשונים עד שאבדו ועוד אינם, היה סבה כי אבדה חכמתם מכנו ונעלם לנו דרכם עד כי ממרבית ראשוניהם לא הגיעו אלינו כי אם שמות. וגם על הרושמים הרלים האלה אך במתינות כפולה וככפלת ננהג. כי גם זאת משפט הקראים לעשות אנשים לבטלי דתם אשר מעולם לא היו מהם. הנה זה היה דרכם, אם ראו איש ואיש מן החכמים עליו כי הוא עוסק במקרא ובפירושו ובדקדוק לשון הקדש ואינו בעל הלכות ותלמוד מיד עשו אותו לקראי מבלי דרוש על מנהג חייו אם נמשך בחייו הרתיים אחרי התורה שבעל פה או לא. ומוה יצאה תקלה לכותבי דברי ימי היהודים שסמכו על דבריהם וטעו אחריהם. הנה בדורות הראשונים ההם נזכר חכם אחר ושמו רב מוחה, ושני לו והוא בנו משה בן מוחה, ואמרו עליהם כי היו מתקני הנקוד הטבראני והיו קראים (נספחות 62 מסלכון בן ירוחם). ובתקן הקראים (שם 186)

בפ' מי יודע פשר דבר דברים לא נאמר אלא דבר ללמדך שאפי' מי שידע לדרש דבר אחד מ' הרבבות נקרא חכם. ופ' טעם נלוי שבינה בקולות וברקים ע"פ משל: נמשלה התורה לאש וכו'. ואמר: כיום א' נבראו ו' דברים ועוד שם כמה דברים שדונמחם במדרש. ודע שעם התפארותו שכתב בלהיק צהה, לא יכול להמלט מרגילותו בכנוים שלקח מהתלמוד והמדרש כמו: ללמדך, כמה דברים אמורים, משל למה"ד, מפי הנבורה, מצות עשה מצות ל"ת, בעל קרי, מלמד, הרי, ואל התמה, הלכך, עליו הכ"א, שיאל כענין ומשיב כהלכה, ורבים כאלה. נמצא שבכל השתדלותו לדבר עברית צחה מוכרח לבקש עזרה מלשון המשנה.

⁶) בכל ספרי מצות מן הקראים לא מצאתי שוב דבר נעתק מתוך ספר המצות שלו. אך החכם דוקעס במיטשהילונגען שלו צד 26 מביא פ' ממנו על מחתרת הפסח האמור ביהושע ועי' עוד בלקוטי קדמוניות בנספחות ס"א.

יזכיר את רב מוחה ואמר עליו כי הוא מתלמידיו ענין. ומן האחרונים יזכיר בעל ארח צדיקים (כ"א ע"ב) את רב מוחה ברשימת חכמי הקראים הראשונים ולא זכר את בנו רב משה וישכחהו. זולת אלה אין לנו לא ראייה אף לא רמז קטן מדבריהם שנמשכו אחרי הקראים, והספק יצדק אם היו קראים בדתם. אבל הקראים כדרכם מנו אותם בין בעלי דתם יען ידעו מהם כי כל עסקם במקרא ובנקודו⁶⁾.

יותר מראשוני הקראים היו אחרונים מכניסים באגודת דתם אנשים אשר לא לכד לא יהיו להם לתפארת כי אם לבשתם ולבשת דתם יהיה הדבר אילו היה האמת כדבריהם, הן בארח צדיקים מונה בין חכמיהם הראשונים את יהודה הפרסי, וגלוי וידוע הוא כי לא היו דברים מעולם, כי יהודה הפרסי לא יבוא בקהל הקראים ולפי דעותיו אשר נדע ממנו לא יחד עמם ולא יארח בחברתם. הן לפי הנראה היה יהודה הפרסי אותו יודעאן איש המדאן אשר יספר ממנו הסופר הערבי סארסאני (ל"ק י') כי יסר כת מיוחדת. וכן הביא יהודה הדסי (אשה"כ סי' צ"ו) דת יודנאן והיא היא ואמר ממנו כי הורה כי הוא המשיח ומען בנבואה ואשר הבשר והיין ומאמיניו מסתגפים בתעניית ומרבים תפלות ואומרים כי בזמן הזה בטלו השבתות והמועדות, והקראי יפת בפירושו על התורה (פ' נצבים ל"ק כ"ו) כתב על אורתם שטענו על כמה מצות שבתורה ואמרו שבטלו בזמן הזה. ואמנם ערבוב דרעות והמושגים מן הדת עמדו בעת ההיא ברומו של עולםם. כופרי בכל, כופרי במקצת, מחדשי חדשות לא שערום מעולם יציצו מעיר כעשב השרה. האחר היה חיוי הכלבי אשר דעותיו הנפסדות נזכרות בפירושי הראב"ע, הוא היה פהילוסוף לפי מדתו אך לץ ורגז לפי מדתו, הוא היה תועה ומתעה ברב תחבולותיו וכופר בכל אבל בקהל הקראים לא יבוא. השני היה מתנגד אחר והוא משה בן עמרם הפרסי אשר גם אותו יזכיר הראב"ע לרעה ולתפלה, וגם הוא לא היה קראי, אך יסר לו דת לעצמו הנקראת התפליסי על שם מקומו אשר הת שב בו. ואמר עליו הדסי כי היה ממחליפי תורה ונפרד מן העדה בדברים אחרים, ובקצתם דעתו כדעת הקראים. השלישי אשר נזכרנו הוא משוי העכברי אשר גם הוא אחד מהקמשונים אשר עלו על אדמת הקראית. ועשה כת מיוחדת ובעל חלוק הקראים והרבנים יזכיר כת משוי. והדסי אמר גם עליו כי היה ממחליפי

⁶⁾ קובל אני על ר"ש פינסקר שהעמיד כלל (ל"ק ל"ב) שכל אותן החכמים שהיו עד נ' שנה אחר רס"ג שכל עסקם במקרא חסודים אצלו בקראית ומוסיף שם בהערות 163 שאף אם נהג כמנהג הרבנים מ"מ בפנימיותו בחוקת קראית עומד עד שידוע לך כמה נתרבן. ומטעם זה החזיק את מנחם בן סרוק בחוקת קראי, והעבודה שמנהגו בזה אינו מנהג מבקר. וצר לי מאד על זה כי נתן פתחון פה ללצנים האומרים עליו כי שער בנפשו. ואין בכל ראיותיו שהביא על מנחם אף שמץ דבר מכריח. ואין בכל כתביו אף רמז קטן מקראית. איה הקראי בזמן רס"ג או מעט אחריו שישתמש במאמר מן התלמוד כמו שעשה הוא באגרתו לרב חסדאי בסופו שכתב: מן נהפך . . . כמהפכת איוב לאיוב וכו' והוא מן הגמ' דביב. ודרי בתשובות תלמידיו על דונש מבואר שהיו ממכבדי משנה ותלמוד. ערך חנויה (צד 44) ומפרשים הקראים. אשה חדשה ע"פ מדרש חז"ל. שחדשה לוי. ומביאים כדבריהם בפי' אמרו חכמים כי אבני הלוחות אבני מרגליות היו (צד 72) וככ"מ בתשובות נמצא שדברו מרס"ג בכבוד ומכר זה הלא מבואר שהיו התלמידים רבנים נאמנים, ואיך יעלה על הדעת שרבים אשר מסרו נפשם על כבודו היה קראי? ואמנם האמת הוא כמ"ש ר"ח בס' הכרעות (צד 8) כפי אשר הוא חומה: ומנחם בעל הלכה וסברה מתוך דוחק המסרת והמקרא תפס דרך ישרה. ושריה ליה מריה לר"ש פינסקער שדבר כאן סרה על ארם צדיק בלא טעם ובלא אמת ודן דינו להרשיעו בחפזון.

תורה. והוא יספר על שם משוי הבל בקי כמה דברים מעקרי דתו אשר קראים אחרים יספרים על שם משוי העכברי וזה עדה שהוא הבלבקי הוא העכברי (ל"ק מ"ב). החקים והתורות אשר נתן זה האיש לבני דתו מראים עקשות וסכלות בו יחד נפגשו. הוא התיר את החלב מזבחי חולין קבע שבועות לעולם ביום הראשון ונגד זה קבע שיהיה פסח לעולם ביום החמישי בעבור שיפול יום הכפורים ביום השבת ויתקיים בו שבת שבתון ומלבד אלה עקש וסלף כמה מקראות בתורה וכתב עליו הקראי רב אהרן הראשון (מכתר ויקרא ו' ע"א) וחכמינו שברו מלתעותיו. והקראי ר' אהרן האחרון כתב צריכה כל כניסה לעשות חלונות מכונות נגד המקדש ולא נמצא מכל ישראל חולק על זה זולתי מה שהועד בשם משוי העכברי שבכל מקום שהוא מתפלל הקבלתו כנגד המערב ואפילו היה במערב ארץ ישראל (גן עין ע' תפלה בהקדמה). וכאלה עוד היו דתות אחרות שונות בעת ההיא. ואולי לא הפליג הסופר הערבי סרסרואני הרבה באמרו כי כאשר עמד ענן וחדש דת ונתגלו עדות קראיות מעט מעט נחלקו היהודים לשבעים כתות (ל"ק צד ט') ועתה במה זכה ענן את ארחו? הלא אך בזאת כי בהתגלותו עם דתו נקרעה הדת היהודיה לקרעים ונעשה התורה להרבה תורות ונבדלו זאת מזאת בעיקרים בענפים ובסעיפים ורק באחת נשתוו בהתנגדות לתורה שבעל פה. אבל הקראים העצמיים לא היו כת גדולה במספר ועל כן לא יפלא למה הגאונים בעת ההיא לא שמו אליהם לב כאשר היה נאות אילו היתה כת גדולה. ואולי גם זאת בראותם הפרוד אשר היה בין הקראים ובין אלה הכתות הקרובות אליהם בהתנגדות לרבנים ורחוקות מהם במשפט ובמעשה ובמחשבה, ובראותם עוד כי גם בקרב עצמם נחלקו הלבבות ונפרדו הדעות ואין מחשבות זה כמחשבות זה או חשבו בלבם כי כת קרועה וחלוקה ברעותיה כזאת לא תביא סכנה לכלל היהדות והביטו עליהם ממכון שבתם הרם בלעג ועוד בטרם בואם לכלל כת שחקו על משבתיה. ואמנם אם נראה כי בכל זאת רדפום וימרו את חייהם בנדויים ושמתות וחרמות (סדר רע"ג ל"ח ע"ב). ולפי מאמר הקראים היו מתגברים הרבנים על הקראים בנדוי ובחרם ובשליטי נכרים (סהל בן מצליח בנספחות 91) לא היה זה מיראה פן יתגברו, כי אם על פי מנהגם מאז להביא במשפט את כל העובר על פקודתם לדון כל איש על דעתו ומחשבותיו ולדרוך עד נפש את אשר לא כרוחם.

פזור הכחות כבר היה בימי ענן מכשול להכת ולא נתנה להתרומם למעלה נכבדה ומאפס תקוה לעשות פרי לברכה בבבל בקשו מנוס להם בציון וירושלים. ובאמת אך ירושלים היה המקום הנכון לשכנם. כי מעת אשר אבדו כל מחמוריה אשר היו לה מימי קדם ויפגעו בה פנעים נוראים רבצה בה האלה כי היתה מעון לכל מר נפש אשר כבר התמו חשבונותם עם חיי החברה ויהיו אורחיה נאנחים ונאנקים אשר עם החיים המעשיים לא יעשו חווה ודבר אין להם עם נעימותיה. אף זאת היתה פקודת ענן בירושלים אשר עלה שם עם בניו ותלמידיו וכל סיעתו. בשק על מתנים ועל ראשו אפר היתה אנתו לחמו ורמעות שליש שקיו (חלוק הקהיר 104). גרש השחוק מפיו והחרים שמתה מלבו. אך בדרך הזה כעולם לא נתיסר דתות. אף כי דת אשר תרצה להיות בת השכלה. ואף במצב כזה לא היה תוחלת כי ההשכלה הנדרשת להם תצמיח צמחיה. ובאמת לא נודע מביתו איש אשר היה לו יתרון הכשיר חכמה. הן בנו אשר בא תחת אביו בפקודה שאול, אשר קראוה בעלי דתו המאחרים מאור הגולה, וכן יאשיה בן

שאלו אשר קם אחריו ואשר גם אותו קראו נר הגולה בעליל התורה, הלא מחכמת שניהם לא נשאר כי אם שנים או שלשה נרגרים דקים ודלים⁽⁷⁾. וברור הוא כי האחרונים המהללים אותם כה אך הלכו אחר מנהגם להגדיל מעלת קדמוניהם ולהעריצם ולהקדישם על שקר. אילו נמצאו מהם דברים ופירושים ותורות אשר הם שווים שיתקיימו לדור אחרון לא היו הבאים אחריהם מחשים מזה. אבל הוא הדבר אשר דברנו גם שאלו גם יאשיהו היו כאחד האדם הבינוני בדעת, ולא זכו לתורה ולחכמה גדולה, אבל זכות אבותם מסייעתם כי היה שמם וזכרם לתהלה בקרב הקראים.

ואולם מעט מעלה פנימית וגם חוץ הצוני השיגה דת הקראית על ידי האיש הבא אחריהם, והוא היה בנימין האוונדני. עם האיש הזה נגלתה בקרב דת הקראית החליפה הראשונה. בנימין היה חולק על ענן ברבי תורתיו. ואולי חשב כאשר נחשוב אנו היום כי ענן לא היה האיש הכשר למעשהו, לא מצד החכמה ולא מצד הכונה הטהורה. כי הבוחן ובורק סתרי לבבו יראה כי כל מחשבות האדם הזה ותחבולותיו וכל יצרי מעלליו לא נבעו ממקור טהור, מהכרה פנימית המבקשת האמת לאמתה, כי אם משנאה וקנאה נגד הגאונים אשר דחוהו מהמשרה אשר קותה נפשו לה. כל מי אשר עינים לו לראות ולכו בר ותמים לשפוט צדק הלא יבין מכל המוצאות אותו כי זה האיש ענן לא באמונה עשה כל אשר עשה. יבין כי באות נפש היה נשאר ענן קיים בכרית הרבנים ככל משפטיהם וחקותיהם ודעותיהם אילו היו משלימים אותו לתת המשרה על שכמו אשר אך אליה היו עיניו נשואות. אבל לא כן היה דרך בנימין האוונדני. מכל אשר שמענו מכנו ונדעוהו נראה בו האיש אשר אף לפי דעתנו רק תועה היה מדרך השכל אבל אינו עושה מלאכתו ברמה, הוא היה בעל שטה חדשה אשר עשה ויכוננה בתום עיונו וחשב בדעתו כי מצא האמת אבל פנייה אחרת לא היתה לו. הוא לא זרה תורת התלמוד הלאה למען הכעים את הרבנים ולהרעיעם כי אם חשב לגלות מומיו ולבטל את כל הדברים אשר הם לפי דעתו משנה. ענן נמשך בקצת דברים אחרי התלמוד כי גברו עליו ההרגל והמנהג אבל לא מפני שהכרת אמיתות הדברים ההם הניעתהו. בנימין גם הוא עשה כדעת התלמוד אבל לא היה מונהג מן ההרגל כי אם החקירה והדרישה היו מנהיגיו. וכן יובנו הדברים אשר ספר הקראי סלמון בן ירוחם על אורותם (כפי לתהלים ל"ק כ"א) ואלה הם דבריו: ענן העיר לבות האנשים ופתח עיניהם והתאוו לתורת ה' במדת מה שהשתדלו בה, לפי שהיה מנהג הרבנים והתעסקותם בגמרא כבר היו משכיחים אותם תורת ה' והבנת האמיתות ממנה. אחר כך נגלה בנימין והוסיף חוץ וגלה דברים שהיה ענן נגרר בהם אחר מנהג הרבנים. ואמנם אין לשפוט מזה כי בנימין לא היה לו דבר עם התלמוד, כי נראה באר היטב כי בנימין הרבה מאד לקח מדעות התלמוד וקבען

(7) ע"י ל"ק בנספחות צד 62 הביא סלמון בן ירוחם פירוש על שם שאלו. בדבור לא תנאף. ואלה הם דבריו: וכבר פתר מרנא שאלו ראש הגולה יריא שהוא אזהרה על כל מיני נאוף וזנות בין באשת איש בין בפנויה ובכל ערוה אסורה. בין במשכב זכר בין בחיה ובבהמה. ואולם זה הפירוש כבר הובא בפירוש עשרת הדברות לנסי בן נח ואין להכריע מי העתיק ממי. מיאשיהו בנו של שאלו ראיתי באש"ח ס"י רנ"ח שכתב: קבע בן משכילי נר הגולה יאשיהו בעליל התורה ניע כי בני המת חולקים עם דויהם כתורה. ובענין קדושי אשה הובא בשמו שהם נעשים כשה דברים במהר בכתב בביאה בקדושין ובקנין ע"י נן עדן סדר נשים ס"ו וע"ע באש"ח.

בתורותיו, אבל כוון סלמון בן ירוחם בדבריו לאמר שהראשונים עוד היו נפעלים מן התלמוד ומן המנהג שחיו בו ועוד לא חזקה בם שמת הקראים להבין אמתיות הדין מתוך החפוש בתורה, אבל בנימין הוסיף חזק ובטל דברים אשר ענן כהתלמוד ואולם האומר כי בנימין השליך את התלמוד מנגד ככל וכל, לא דבר נכונה ומכחיש את הדיוע ואת הגלוי לעינינו. מכל השוירים אשר בירינו על שם הקראי הזה נראה ברור כי לא אחת ולא שנים היה לו התלמוד ככלי חפץ אשר ישרת בו במחקריו.

לבנימין הזה יחסו ספר הנקרא משאת בנימין וענינו סדר דינים בדיני ממון אשר שלח לקהלות קראים שבגולה להורות הדינים בין אדם לחברו, ומדות השופטים והדיינים, וגביית העדות ודרישת העדים וחקירתם ובדיקתם והכשרם ופסולם, וקיום שמירת וכל מעשה בית דין, ודיני טוען ונמען, והלואה, וסדר גבית חוב, ודיני שומרים ופקדונות וגנבות וגזלות וחבלות ונוקין אבדות ושכירות ונחלות ומתנות וקנין מטלטלים וסרקעות. ערבות וקבלנות שלוחין ושותפין ואפטרופסין וכל מיני שבועות ואלות וחרמות. דיני עבדים ושחרורם. דיני אישות בכל הדברים שבין איש לאשתו ובין אב לבנו ולבתו. והתם המחבר את ספרו באגרת שלוה אל קהלות הגולה ובה כתב: שלום רב לכל בני הגולה ממני בנימין בן משה כבר כתבתי לכם זה ספר הדינים שתדינו בם בעלי מקרא אחיכם וריעכם וכבר על כל דין ודין רמותי עליו מקרא ושאר דינים שדנו בם וכתבו הרבנים לא יכלתי לרמוז בם מקרא. גם אותם כתבתי שאם תחפצו תדינו בם. הזהרו במצות וחקים ומשפטים לעשות כמו שצונו שדי. הנה מרביו האלה אנו למדים כי היה בנימין יושב בירושלם ודבריו היו נשמעים לכל בני הגולה אשר אליהם יעד ספרו וחקק להם חקים בדיני ממונות⁸. ועוד יוצא מעדותו כי המקור לדיניו היה המשנה והתלמוד לקצתם הורה רמזים מן המקרא ולקצתם לא ידע רמז ובכל זאת כללם בספרו ונתן להם רשות לדון על פיהם ומה בין כזה טעם האומרים כי בנימין השליך את התלמוד מנגד מכל וכל, וזה פרי התפוזן והבהלה בעיון. מי אשר ישכיל ויבין בדעו בפנימית דבריו וחקיו ודיניו יראה עין בעין כי כמעט כלם מן התלמוד⁹ ולא עוד אלא שלפעמים ברצותו לתת

⁸ החכם נייאבוער בחבורו שהוכרנו הערה 7 צד 107 הביא זאת החתימה ע"פ כ"י פ"ב בקצת ט"ס ואעפ"כ כתב שם צד 6 כי בנימין לא היה רק ראש במקומו אך לפי מה שהוכחנו מתוך האגרת היו דבריו נשמעים בגולה וחקק להם חקים. ⁹ לאמת דבריו נעתיק פה קצת דוגמאות. רוב דיני דיינים ועדות דומים בעניניהם לדין הגמ' רק ששנה לרוב צורתם ולשונם ומרחיבם. כמו: וצריך השופט לילך ללשכת הגזית ללמוד וכו' ואם בגלות ילך אצל חכם ממנו שני וקמת ועלית אל המקום וגו'. (א' ע"ב) וזה בל"ס מן הספרי ובאת לרבית ב"ד שביבנה. ב' יוסף בן שמעון בעיר אחת . . . כותבין אומנותם ואם אומנותם כאח' יכתבו רחוב ביתם וכו' (א' ע"ד) ממש כמשנה וגמ' ב"ב (קע"ב). מתנה שומר להיות פטור משבועה נושא שבר ושכיר משבועה והם והשואל מלשלם (ב' ע"ד) משנה (ב"מ צד). ועי' שם בדין שומר שמסר לשומר (ב' ע"ג) שהכל מן התלמוד. האחים קטנים וגדולים וכו' ב"ד מעמיד אפטרופוס וכו' וכשיגדלו יבולו להשביע וכו' (ע"א) הכל מן הגמ' קידושין (מ"ב). וגמין (נ"ב). וכאבא שאול שם. מי שהלך יורשו למדינת הים . . . וכתב: נכסיו לאחר ואח"כ בא יורשו אין מתנתו מתנה . . . אא"כ שייר . . . כ"ש (ג' ע"ג) מגמ' (ב"ב קמ"ו): כותב אדם את שמו על השטר בהתימת ידו ומעיד עליו אפילו לאחר כמה שנים וכו' (ד' ברייתא כתובות (כתובות כ). טוען לרעהו יש לי אצלך ה' מאות כספים ורעהו אומר להדי' והעדים מעידין לו במאתים משלם ר' ונשבע על השואר (ד' ב' ר"ה קמ"יתא ריש ב"מ. כללו של דבר כמעט לא מצאתי בו דין אחד אשר אין מקורו מן התלמוד ואף במקום שחולק עליו עכ"פ הערתו היא ממנו.

רמז להלכה לא בזה ולא שקץ להמשך אחר מדרש התלמוד אף אם המדרש רחוק וזר¹⁰). ולא נפליא על זה הלא גם הרמזים אשר דורש מעצמו הם רחוקים מפשט המקרא כרחוק מזרח ממערב עד שהקראים בדורות שאחריהם לא יכלו להכחיש כי בכמה פשטים היה רחוק מיושר הפשט ומענו עליו¹¹). ונראה מאד כי זה האיש ידע גם מתורות הנאונים ומאשר ישרה בעיניו הכנים אל תוך חבורו¹²). והנה מכל זה אנו רואים כי בנימין לא התרחק מן התלמוד ואולי היה קרוב לו יותר מענן, כי רוב השרידים מתורותיו של ענן אין להם דבר עם התלמוד והם בריות חדשות אשר בכל אחת מהן פתיות וסכלות דבקה בהן, וכנגד זה הלא רוב השרידים אשר הגיעו אלינו מבנימין שרשם בתלמוד. ואמנם זה לנו האות כי כנים הדברים אשר אמרנו תכלית ענן היה ההתנגדות והנצח משנאה ומקנאה וכל חפצו למרות עיני הרבנים אך תכלית בנימין בקשת הצדק והישר בלי משוא פנים.

יתר על כל אלה היתה שטת בנימין מוחלפת משטת ענן, כי בנימין נעלה מאד ממנו בהכמה ועל כן שם עיונו גם על האמונות והדעות ועקרי הדת מלבד מן הדינים. הוא חקר ודרש באלהיות, והשתדל בהרחקת הנשמות ודרש במעשה בראשית. ר' אהרן האחרון בספרו עץ חיים (פ"ד) רומז על

(¹⁰) בפי' שבו איש תחתיו תחתיו ממש לא על צד המעבר (נ"ע ל"א ע"ג) ובהתלמוד שפי' תחתיו ממש כל' ד' אמות. כי ישבו אחים יחדו אח ממש לא אח משפחה (שם ע' נשים פ"ג) וכפי' התלמוד. ולא תסוב נחלה ממש אל משה ולא תסוב נחלה ממש למטה מכאן שהבעל יורש את שותו (שם ע' ירושה פ"ה) וכמדרשו של ר' ישמעאל (ב"ב ק"יא:) אם יש בן אין הבת וירשת כלום (אש"כ צ"ח:) וכמדרש הנז' שם (ק"י). וירוש' פ"ח ה"א. יש שחיטה לעוף מן התורה נדר ענן (נ"ע ע' שחיטה פ"ב) וכמדרש התלמוד. הנישה בחברו מנה . . . וחברו בחברו מוציאין מזה ונותן לזה שנא' ונתן לאשר אשם לו (מ"ב נ' ע"ב).

(¹¹) התייר לקיטת פרי הנובל בשבת בחצרו ואסר מה שיכול ברשות הרבים שנא' נבי מן שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ולא נאסר במן רק הכאה מחוץ והוא הדין לפרי הנובל (נ"ע ע' שבת פ"ט). ופי' הכתוב בעזרא מן המינים לצרף הסבה והם נ' ולא כתב גם ערבי נחל ואמר בנימין שע"כ לא אמר ערבי נחל מפני שאמר צאו ההר ומעמו עלו אתם ההר ורביאו מאשר בהר ואנחנו נביא ערבי נחל (שם ע' סכות פ"א) בנספחות¹² בשם ב"מין לא תצא כצאת העבדים בשדות וברמים כדרך האנשים והקראי פירקאווין שהעתיק זה המאמר קצרו ובלים בוש מסכלות. מ"ב (ה' ע"ג) אין מקבלין עדים אלא בפני בעל דין שנא' כחשי בפני יענה. שם (ו' ע"א) רשאי בעל חוב לכבוש לו בניו הקטנים לעבדים שנא' והנישה בא לקחת את שני ילדי לו לעבדים ועי' לקמן פ"ז הערה⁸. שם (ו' ע"א) האונס את הבתולה יתן לאביה כמו שיעור חמר שעורים¹³ (?) שני זרע חמר שערים בחמשים שקל כסף. לפירושים האלה אין צריכין פירוש להראות שבושם וזרותם.

(¹²) במ"ב (ב' ע"א) מובא באדרת אליהו ע' שבת פ"ב ואם נרשע במשפט מומים או בשאר דינים עם רעהו או בכל דינים שאין דינים בגלות ישוב ויפיים את בעל דינו גם אנחנו נקבל כל ממנו ואם לא ישוב ויפיים ואם לא יקבל עליו משפט שדי נבדיל אותו ממנו. ממש כפסקו של רב צדוק גאון (שי' ח"ד ס' ב' י"ד וח"ג ס' ס') שצוה בדיני קנסות שילך ויפיים ואי לא ציית מנדין אותו. שם ו' ע"ב אין אתה רשאי להזיק את ישראל בדיני עבדים (נמ' נטין פ"ח:) לא בשטרם ולא בפסקו דינים ולא בעדותם (בזה כוון נדר המשנה פ"ק דנטין כל השטרות העולים בערכאות ש"ג אע"פ שחותמיהן נכרים כשרים אע"פ שדינים דין תורה . . . שני ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם לפני ישראל ולא לפני עכו"ם (מכילתא ריש משפטים נטין פ"ח:) ולא לילך ולא להוליד אל בית דינים שני המבלי אין אלהים בישראל ונ"י (נ"ל שזה מכוון נדר פסק הנאונים בשם רב פלטי ע"י ב"י ח"מ ס' ב' ואף שבנימין קדם לר"פ מ"מ נ"ל שכבר נאונו קדמאי פסקו כן) אבל לבקש עזרה מהם להכין ולחזק דין תורה על פושעים שבישראל מותר (משנה נטין שם ב"ב מ"ח.) ועיין ירושלמי נטין פ"ט.

שטתו בענין בריאת העולם וחדושו. והוכיח ר' יהודה הדסי דעתו בענין בריאת המלאכים וכבודו וכסאו, ואמר (אשה"כ כ"ה ע"ג) ובנימין האונרי משכילי אמר כי קודם כל בריה ברא אלהים את כבודו וכסאו וכלל כל הכבודות והמלאכים. ומוסיף הדסי לאמר ודעתי נוטה אל דעת משכילי בנימין בזה שאמר שהמלאכים נבראו עם השמים העליונים ביום ראשון ככתוב בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ¹³) וכל זה להרחיק ההגשמה ולתכלית הזאת עוד ירחיב הדעה הזאת לאמר כי השרית ברא את המלאכים ובם את המלאך אשר ברא את העולם על ידו (שם מ"א ע"ד), ונזכרה שטתו הזאת בספר מחכימת פתי מר' יוסף הרואה (נספחות 199) ותכלית דעתו הוא סלוק ההגשמה עד הקצה האחרון, וקרובה היא אל דעת פהילון מן הדבור שתאר הדבור בעצמות מיוחדת וכאלו הוא משנה לאל העולם (ע"י גרעץ) אבל רק קרובה כי יש ויש הבדל ביניהם שהדבור אצל היהודים היה נברא ובמדרגת מלאך עושה רצונו (דור דור ודורשיו ח"א 219 והלאה). בנימין לא הוכיח התאר "דיבור" ואמר בפירוש שהקב"ה ברא מלאך אשר ברא את העולם. גם רב סעדיה גאון מביא שטת בנימין בענין שכר ועונש אחר המות (אמונות ודעות מ"ו פ"ד), מתוך ההערות המעטות האלה נבין כי בנימין כבר שם לבו לחקירה העיונית ביסודי הדת על דרך החכמה ואולי היה הראשון בדרך הזה ובצדק נאמר עליו כי הוא הביא את דת הקראית למדרגה חדשה. אכן גם חכמתו לא עמדה לו להנצל ממוקש הרע אשר טמנה זאת הדת לבעליה להתעם בתהו לא דרך הרחק ממשאלות החיים המעשיים ותנחם ותביאם להלך נגד החיים. ולדעת אמתת דבר זה די לנו לרמוז על דבר אחד והוא כי בנימין היה ראש בעלי הרכוב והוא הוא אשר ממנו תוצאות יסוד השטה הנפתלה הזאת "השאהה נוף הבעל" (מ"ב ה' ע"ד ו' ע"א).

אחרי מות בנימין הקראים הוסיפו סרה מאחרי הרבנים. ובמה היתה זאת ההוספה? הוסיפו צו על צו חומרא על חומרא. כי שמרו מצות ענן באמונה וחפשו בתורה ובכל המקרא, ובדקדוקם בכתובים ונתוחם במאמרים גלו חקים חדשים ודינים ותורות בכל פנה ופנה והכל היה לדעתם עומק פשט המקרא. ובדרך הזה פרו ורבו דינים ויעצמו במאד מאד חקים וידגו לרוב בקרב דתם, והמספר עוד גדל על ידי מדתם אשר היתה לחק: בספקות ובכל ענין וענין אשר אין היתרו ברור בכתוב תופשים צד החומרא כן מבואר בהרבה נקומות בכפריהם. ואמנם עם היותם מתעמסים בדינים ודיני דינים מטמטמי הלב ומכשילים חפשיות הנפש, אין להכחיש כי באמונות ודעות היה לבם פתוח לרוחה. השתמרו מאמונות שוא ולא זנו אחרי הבלי בעלי הסוד אשר בעת ההיא החשיכו הרוחות בישראל. מזמן בנימין כל חכמי הקראים הרשומים עסקו בכל עו בחכמת הלשון ודקדוק, במליצה ובשיר בחקירה באלהיות וטבעיות ובתכונה וקצתם גם בפהילוסופיא. על זה יורו דברי סלמן בן ירחם באמרו אחרי בנימין נתגלו הקראים והוסיפו גדרים במצות התורה ואחרי כן עמרו אנשים ממזרח וממערב והוסיפו ההתוקה בדת

¹³ נ"ל כי מה שהביא ראיה על בריאת המלאכים מכתוב בראשית ברא ונו' כיון על מדרשם בב"ר את השמים לרבות חמה ולבנה וכו' והוא דרש לרבות את המלאכים. שכן באר הדסי דבריו: את כבודו וכתותיו עם השמים העליונים ואת הארץ וכתותיו כל יצוריו... כל אחד ואחד ביומו בששת ימי בראשית, וזה מחלקת ר"י ור"י רנ"א בו ביום נבראו אלא שכל א"א הופיע בזמנו ב"ר פ"ב ילקוט רמז ז'.

והשקירה בחכמה ושמו מגמת פניהם לשבת בירושלם ועזבו רכושם וביתם ומאסו בעולם הזה והם הנמצאים כעת בירושלם (ל"ק כ"ב). אך לא חשב להודיענו בזה כי נחלקו הקראים עד זמנו לארבע כתות: כת ענן, כת בנימין, כת הקראים שאחריו, וכת הבאים ממזרח ומערב (רש"י שם) וזו הבל ורעות רוח. סלמון ב"י רק תאר הלך השתלשלות הקראית עד זמנו איך הלכה ממדרגה למדרגה, אמנם המדרגות אינן עושות כתות, אבל כונתו לאמר: על ידי בנימין נתחזקה הקראית בהראותו להם הדרך ילכו בה להשיג תעצומות לדתם. שלא יעפו ולא יגעו מלהרבות גדרים, ושישתדלו בקנין החכמה, והבאים אחריו באמת מלאו עצתו. ואמנם עצתו היתה נר לרגלם, היא העירה ועוררה בקרבם האהבה אל הדרושה לפי מדת בנימין אשר התוה להם הדרך, ומעט מעט התבררו והתלבנו בהם כללים אשר היו מנהיגיהם בחקירתם, ויתולדו גם יסודות למודיים אשר נהיו למיסד דתם.

פרק שביעי.

יסודות הקראים הלמודיים.

רבים אומרים כי ההתנגדות אל התלמוד והתורה שבעל פה בכללה והפרידה מהם נהיו מפני כי היה עליהם למדת גזרותיו, נלאו נשוא רובי הסיגים והחומרות ואכפס עליהם הכבירו, אכן זאת לא זאת! כבר בתחלת הגלות הכת הזאת לא היה ישעה וחפצה לפרוק מעליהם עול תורת הוקנים למען הקל להם החיים הרתיים כי אם התנגדות למודית היתה ראשית המדון. אם נתבונן בכל החדשות אשר בראו בארץ ובכל עניני מחלוקתיהם נראה כי לרוב המחלוקה הכבדה לא קולא, עד כי ידמה בעינינו כאילו היה זה עיקר בקשתם להכביר עול התורה והמצות עוד יותר מאשר הכבירו הרבנים ולספות חומרא על חומרא אשר לא שערם בעלי הקבלה. ואנו רואים ברוב המקומות אשר הם נוטים מן הפירושים שבתלמוד ומן המדרש שיסדו הרבנים, ומפרשים לפי שטתם הכתובים כפשוטם או גם דברים ככתבם, נצמח מפירושיהם הכבדה וחומרא ואך לעתים רחוקות קולא. מי אשר יחקור לתכלית מעשיהם יבין כי היה חפצם להכביר, ולרגלי החפץ הזה תפשו גם חומרות הרבנים. ועין בעין נראה זאת בכל ספרי חכמיהם. כבר שמענו כן מפי הקראי סלמון בן ירוחם אשר אומר: ר' בנימין הוסיף חווק לדת, ואחריו הוסיפו גדרים במצות ה' ועמדו חכמים ממזרח וממערב ועוד הוסיפו החזקה בדת. ומשה דרעי הרופא שר בשיריו לענו ותוכחתו על הרבנים "על חמדם דת קלה ויעזבו המצות החמורות, כם כתוב: אך המה יחדו שברו עול נתקו מוסרות (ל"ק ע"ד). והקנא המבוהל סלמון בן ירוחם בתשובותיו על רב סעדיה גם הוא אומר: תועה מדרך משכילים להקל חמורות ולהחמיר קלים. . . ולהתיר טמא ומרק פגולים. (ב"י בביה"מ) והקראי יפת בן עלי הלוי הנקרא המלמד הגדול כמה הוא מתרעם בחרויים אשר שלה להרבני ר' יעקב בן שמואל, על הרבנים על שהתירו בעריות ונתנו שעורים (נספחות צד 24). ור' סהל בן מצליה בתוכחותיו אל הרבני הנזכר מרחיב פיו ומאריך לשון נגד חכמי התלמוד לאמר כי התירו לישראל דברים האסורים (שם 28) והקילו במצות הקדושות נדה ושבת ומועד ועריות וחלב (שם 29, 30 והלאה). וכמה מתהלל ר' ישראל המערבי בתחלת הלכות שחיטה שחבר על היות כלן הולכות על צד החומרא. והרעיון הזה מושך והולך בכל ספרי הקראים. לעמת המראה הזאת לא נפליא איפוא בראותנו כי עם

היותם מדברים בבזיון ולענ מן המשנה והתלמוד וצוררים אותם בנכליהם כי בכל זאת שמו אליהם לב וחייבו בני דתם לדעתם ולהגות בהם, ולמה זה? יען כי היו צריכים לדעת חומרותיהם וקולותיהם למען תפוש באלה ולהלחם באלה ולא יגרעו מן הרבנים בחומרותיהם. ואולם זאת המראה עצמה מוכנת לנו בהביטנו בה בשום לב. הנה הנסיון יורנו כי כל דכא ושפל רוח נגוע ומוכה בעמל אנוש הוא נוטה לסבול סגופים, ויערב לו להטות שכמו לסבול מעמסה רתית וישמה אם יכול לשית עליה נוספות כי בדמיונו יקוה בגלל אלה ישועתו. רוב אמונות נפסדות בתכל הן תולדות הפחדים המתרגשים והפגעים הרעים אשר ידם הויה בבני אדם. אף כן המדה מהלכת על פני קורות ישראל. כאשר ירבו ענים ומרודם בגוים כן ירבו וכן יפרצו ההכבדות בדת. אף כן היה הרבר בבעלי דת הקראית. עם הסבות השונות אשר הוכרנו שגרמו פרידתם מן הרבנים התחברה גם זאת, כי רבם מן הראשונים היו בעלי היות הנפש נאנהים ונדכאים ונאנקים בוכים ומתאבלים על חרבן ירושלים, מסתגפים בצומות ומתענים בגלות, ואלה לא היו האנשים אשר ימצאו קורת רוח בלמוד התלמודי ואשר יהיה להם הפלפול המחודר למשיבת נפשם הנדכאה. הנה משחור חשכו התארים אשר תאר הדסי, הוא ר' יהודה האבל, את משפטים ומעשיהם. וכה פייט עליהם בפיוטיו (אשה"כ י" ע"ב) זממו לעלות אל עיר הקדש לבכות ולהתודות במעלם . . . טוב עולם הניחו וחמדתם . . . לבכות ולספור על חטאת עדתם . . . יום יום מתענים ושק ואפר כסותם . . . כפופי קומה מתהלכים, כלתה נפשם לחצרות ה' דואגים נאנחים ובוכים . . . לחם חמורות לא אכלתי ובשר ויין לא שתיתי . . . שנאו בתי מדות, שדה ושדות שמחו למכרם, ולקנות מקום מועט מארץ הצבי בה להתודות. ומרבה מאד לספר מרוב תפלותיהם והכנתם ותשובתם ומן הקנות שקוננו על אבדן המקדש ותשוקתם לקרב קץ גלותם. וכן בכל מקום ההודמן ידבר בדאיבות נפש כזאת. וכבר ספרו כן מענן כי כאם בראשות ובחל ברבנות ועזב את ביתו, ונטש נחלתו ובנה בית תפלה בירושלים לבכות שם ולהתפלל ולהתודות (א"צ י"ט ע"א). בלשון מדברת תחנונים ובאבל נפש ידבר גם נסי בן נח בהקדמתו שהוכרנו (ל"ק ל"ט מ') ואמר שם (מ"א) הספר ניתן בצומות ותפלות ושיחות. והרוח המתאבלת הזאת נסוכה בכל דבריהם. כמעט כל ספריהם מלאים ממחשבות חשוכות מוידוים על חטאות מקנות במר רוח על הגלות, ובכל אלה נמשך הרעיון כי על ידי תשובה, אל התורה על פי שטתם יוכו את ארצם ויחישו את הקץ ויקבצו הגליות¹). והנה בוקה ומבוקה ומבולקה כזאת משלה בס, סבוכים ונכוכים ברעיונות תהו ובהו, צמאה נפשם לתקות קורי עכביש, וקוו כי על ידי המצאותיהם להגדיל איתת הכצות להרבות מספר החומרות תושע יהודה וישראל . . . ועתה אין זה הפלגה אם נאמר כי היה אחד מראשי יסודותיהם בלמודם לנסות בכל מקום לחומרא, ולהוליד חומרות חדשות. ויען כי היו מבקשים החומרא, אף על כן קיימו וקבלו עליהם בכל ספק אף אם רחוק הוא, לתפוש בכל עת את צד החומרא, יען כי אין ההיתר ברור ומפורש בכתוב. ועל הענין הזה כתב ר' יהודה האבל (אשה"כ ע"ה ע"ה) כדברים האלה: ובכל ספק לחמר חייבנו

¹ ע"י בליק בנספחות מצר 27 ער 43 מה שכתוב באגרת התוכחה של רב מהל בן מצליח אשר כתב לרב יעקב בן שמואל הרבני. וע"י עוד בחלוק הקהידר בנספחות צד 104.

בדרכי תורתנו ורמזו בדבר כזו: וכסף משנה קחו בידכם. ובאר עוד במקום אחר (שם ק"ב ע"ב) ואשר המשתמר במצות המסופקות בין החכמים. וכן אמר ר' אהרן בן אליהו (ג"ע ע' טומאה פ"ט): וכן רואים חכמי תושיה הפוסקים אחרי החפוש והחקירה ודין להתנהג עמם על צד החומרא והחזק הואיל ודברה תורה דברים מסופקים.

היסוד הלמודי השני אשר דת הקראית מצוינת בו הוא ההשתדלות לדרוש ולתור בטעמי מצות התורה. וכתב ר' אהרן בן אליהו בשם הקדמונים (ע"י הקדמתו לס' המצות שלו ג"ע): מצות הדעת יפיים תובע לחיובם ומצות התורה חיובם תובע ליפיים. . . . אמנם מצות התורות הם אתים ונהולים ועל כלם צריך לבקש מפני מה? וכונת דבריו לאמר: שחובה היא לדרוש טעם המצות ולשאול מפני מה צותה התורה כך וכך? וכמוהו כן יסד ר' אליהו בשו"ע (הקדמת אדרת אליה) וגם כן בשם הקדמונים: שיש לכל מצוה ומצוה מהמצות המעשיות טעם וסבה. . . . ואמנם ראוי לכל בעל תורה שיקח המצות ההן בקבלה תחלה ואחר כך אם יעזרהו צורו יבקש טעם כל מצוה. ואמנם זה הכלל הוציאו גם לפועל בדרשם בתורה ויסדו עליו מצות וחקים, והוא גם הוא היה המסד אשר עליו נשענה שטת בעלי הרכוב. אלה בעלי הרכוב הנקראים גם מרכבים אונו וחקרו ותקנו דעה חדשה ומתמיהה בענין העריות והדעה הזאת היתה דעה כללית לכל דורות הקראים הראשונים עד שבא הקראי ר' יוסף הרואה וטען עליה ובא אחריו ר' ישועה בן יהודה ובטלה מכל וכל (בעל האדרת ע' שבת פ"ב כתב שהיתה נוהגת כמעט שש מאות שנה ואין זה נכון). ואם נבחן זאת הדעה עד תכונתה נמצא כי אכן פנתה היא הדרישה בטעם מצות העריות. הנה שטת בעלי הרכוב היא: שהם מקישים בעריות זו לזו. לא לבד שמקישים באופן שמדמים ערוה שאינה מפורשת לערוה המפורשת בתורה ואומרים שכזו כך זו כי אם מקישים גם אינה מפורשת לאינה מפורשת אשר יצאה בהיקש ממפורשת וכן מקישים עד סוף כל היקשים ובכן הרבו עריות עד אין קץ, וכמעט היה קשה לאיש לישא אשה שאינה ערוה לו. ואך היתה כזאת? הלא על ידי שנתנו טעם למה אסרה תורה זאת הערוה המפורשת שלמדים ממנה ובמצאם שזה הטעם נאות גם באיזו קורבא שאינה מפורשת הקישוה להמפורשת ושוב בכח הטעם שנתנו להאינה מפורשת אחרת שחשבו בה גם כן הטעם ההוא וכן הקישו לאין תכלה²) ומפורש זה יותר בדברי ר' אהרן האחרון בספרו מן המצות (ג"ע ע' עריות פ"ב) ואלה הם דבריו: אמנם דעות המרכבים הם נתנו עלות לאסורי העריות אינן אמתיות ושמו דאיש והאשה במעלת נפש אחת ואסרו לו שארי אשתו לעצמו כמו שאסרו לו שארי עצמו, כאילו שארי אשתו שאריו, והלכו מהקש אל הקש ומרכוב אל רכוב. ועתה בהתבונן בכונת זאת השטת ותכונתה הלא נגלה הדבר לעינינו כי היא בנויה על דרישת טעמי המצות. ואף סובב סובב הולך הרוח הזה בכל ספרי המצות של הקראים ובפירושיהם בבקשם בכל מצוה טעם מושכל מוסרי או תלו סבתן במשפטי העמים

² הארכתי בביאור שטת בעלי הרכוב מפני שהחכמים שכתבו בפנה הזאת אותם שראיתי דבריהם סתמו הרברים ולא כתבו רק שהם מחמירים בעריות יותר מדי אבל לא בררו שטתם רק הר"ר פנחס פראנקעל במאמרו על הקראים הנרפס אצל Ersch u. Gruber Section XXIII, 19 ננע בביאורה נניעה ממשית אך לרגל מלאכתו הוכרח גם הוא לקצר.

הקדמונים אשר הרחקתם תכלית התורה במצותיה. כמו בנתנם טעם לקרבן פסח מן הכבשים ומן העוים. ואמרו: בעבור רצותו השיית להבדילנו מחק מצרים ששחיטת הצאן תועבה להם צוה לשחוט צאן (המבחר בא י"ח ע"א) שהמצריים חשבו שארצם עומדת תחת מול טלה ועשו אותו אלוה (ר' ישועה בנ"ע מ"ד ע"א), וממין הזה נתנו טעם לעבודת יום הכפורים ולמצות קרבנות בכלל, וכן נתנו טעם למה צוה ה' לשמוח בחג הסוכות? מפני שאומות הצבא"ה היו כיגון ואנחה מעת הכנס השמש במזל מאזנים (ג"ע ס"ו ע"ב) וכן נתנו טעמים שונים למצות שמטה ויובל. ונתנו טעמים למצות שחיטה, אותו ואת בנו, בשר בחלב ובעניי הטומאות, ובדרך כלל אמר אחד מאחרוניהם (אדרת אליה ע' שבת פ"ט) וכל משכיל ראוי לחקור ולדרקק בכל מצוה ומצוה שמלות שנאמרו אליה כי לכל מלה ומלה שבה יש כונה ראויה, ואם נסכל בקצתן ולא ידענו טעמן אין זה אלא מקצר דעתנו. היסוד הלמודי השלישי אשר הוא הואשון במעלה ובזמן הוא היסוד אשר יסד ענן: "חפישו באורייתא שפיר". ונכללו בדבור "אורייתא" כל כתבי קדש. ותוכן זה היסוד הוא כי לא רק מה שמבואר בתורת משה בצורת חקים ומשפטים ומצות הוא ענין דת היהדות כי אם כל מה שכתוב בכתבי קדש האחרים האמורים מפי הנבואה ורוח הקדש, והוא רומז על איזה מנהג אשר היה לפנים לחק בישראל או כל מה שעל ידי החקירה בנביאים ובכתובים נוכל ללמוד ביאור דבורי התורה וחקיה או הרחבתם או הגבלתם הכל נחשב כאילו כתוב בתורה מפורש ויש לו דין תורה. להכביר מלים על דבר היסוד הזה אמנם יהיה אך למותר, ובכל זאת חייבנו להביא דוגמאות אחרות בעבור נדע מרתם באיזה אופן השתמשו בו. הנה ענן חקק חק כי המילה תהיה במספרים משום שנאמר חרבות צורים בלשון רבים (לעיל פ"ה). ואסרו עמוניות ומואביות לבא בקהל מן "הכתוב בנחמיה: גם בימים ההם ראיתי את היהודים הושיבו נשים אשדודיות ועמוניות ומואביות (חלוק הקוה"ר נספחות 105, המבחר פ' כי תצא כתר תורה שם). ואמרו הרוצה בהריגת אדם יקרא רוצח כן הכתוב באחאב הרצחת גם ירשת. ואחר אם יעשהו האדם בעצמו או על ידי צווי, ואם יכול להצילו ולא יצילו הוא רוצח שנאמר הצל לקוחים למות ומטים להרג אם תחשוק וכל אלו כוללים דבור לא תרצח (אשה"כ סי' רס"ט ר"ע ג"ע דיני נזקין). הנה באלה על כל פנים נראה בקשה לחקור אמת אף כי לא מצאנו בשום ענין כי לא ידעו להבדיל בין דבור הגליל בלשון בני אדם או הספורי או הפיוטי ובין דבור חקיי בחקת משפט. אבל מצאנו שהלכו בענין זה עד הקצה האחרון עד הגיעם אל המקום אשר שם גבול השכל הבריא ומתחיל בו השנעון. כמו מה שרצו קצת מחכמיהם ללמוד איסור הנגישה אל האשה ביום השבת מן הכתוב אם תשיב משבת רגלך שהערוה תקרא רגל ממאמר לשתות את מימי רגליהם ואומר וכבדתו מעשות דרכיך ונאמר ואיש בארץ אין לבא אלינו כדרך כל הארץ (ג"ע ע' שבת פ"ו). ואמנם זאת המדה היתה בידם ככלי יוצר לעשות מעקשיהם ופתלתליהם לסתור דברי הרבנים⁽³⁾. זה הכלל

(3) הנה באשה"כ דף צ"ז ע"ד דן בענין אם חייב על היתומים לשלם חוב אביהם ואמר חייבים הם לשלם חוב אביהם ממה שאמר והנישה בה לקחת את שני ילדי לו לעבדים ולא אמר לה הנביא אין זכות לנושה לתבוע מן היתומים מכלל שלפי דעת הנביא כדן תבע והאריך דברים עד לטורח וכל זה רק לרדות את הרבנים שאומרים משלטלי דיתמי לביה לא משתעבדי. אבל ראה כמה מתעקש זה המבוחל. הוא מדבר כאלו חוץ מזה היה כל הספור שורת הדין וכי תופשים בני

כי תורה נביאים וכתובים אחד הם במדרגה ובכחם ליסוד חקים למדו מן הכתוב: הלא כתבתי לך שלשום, תורה נביאים וכתובים (כל הקראים). ומי לא יבין כי זה הפירוש אינו פשוטו של מקרא כי אם דרש ולא הם דרשוהו מעצמם כי אם לקחוהו ממדרשי הרבנים⁽⁴⁾. אבל הוא הדבר אשר דברנו כי בכל מקום אשר ראו כי תכליתם דורשת זאת מאתם פנו אל כל זרות ועקשות ושכחו כי הם קראים המתברכים בלבבם שהם אדוני פשוטו של מקרא. היסוד הזה קראוהו חכמי הקראים המאוחרים משמע או כתב (אשה"כ כ"ד ע"ד מבחר בהקדמה ג"ע ע' שחיטה ובכ"מ). ואמנם כאשר רבי תורתם ממקור המשנה והתלמוד והמדרש שאבו כאשר יבואר, כן גם היסוד הזה לא המציאו, כי עיקרו הוא תלמודי ואין בין הקראים והרבנים הבדל לענין זה כי אם בשעור הדברים שלמדו מן הקבלה אבל מעולם לא נמנעו הרבנים ליסוד הלכות מן הקבלה⁽⁵⁾ אבל מה שנאמר בתלמוד דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינו (ב"ק ב: וש"נ) אין בזה מן המרה.

הב"ח לעברים בעד חוב האב. והמעין בספר הזה ימצא נפלאות מעקשות ראיות על דרך זה מנביאים וכתובים.

⁽⁴⁾ במקרא יש בפסוק זה קרי וכתוב. שלשום כתיב ושלישים קרי. והנה לפי עומק פשוטי של מקרא ולפי סדר הכתובים נראה שהנכון הוא כהכתיב. שלשום. דהנה מפסוק י"ז עד כ"ב שבפרשה כיא כמשלי הולך רעיון אחד. והמחבר הוא המדבר וקורא אל שומעיו או אל קוראיו כי ישמעו דברי חכמים וישיתו לב גם לדעתו כי זה טוב ונעים להם כי ישמרום. ואומר, כסחון בה' הודעתים היום, ואמנם כבר שלשום כתב להם להודיעם קשט אמרי אמת, וע"כ שלשום שפסוק כ' הוא הנגיד של היום שבפסוק י"ט. ואולם נראה שהחליפו הנקוד ונקדו שלישים בקמץ וב' חירוק לסבת המדרש שנדרש בו על ג' חלקי המקרא תנ"ך, והוא כדרך אל תקרי. וזה התנצלות לבעלי מדרש הרבנים אשר לא נמנעו מלדרוש על זה הדרך, ולא עוד אלא שיהיה זה רמז שפעל דרך המדרש לפעמים על בעלי הנקוד. אבל הקראים המתפארים בכאור הפשוטי כמה יתנצלו? הכי יאמרו שכן פשוטו של מקרא? אבל עיקר הדבר כן הוא שבפירושיהם היה להם פנייה אחרת ופי' לפי צרכם ולפי התכלית שרצו בה.

⁽⁵⁾ אבל פטור מן התפלין משום שנאמר בהם פאר (ברכות י"א). כמה הלכתא גברותא איכא למשמע מהני קראי דחנה (שם ל"א). שירה על הין מקרא המשמח אלהים ואנשים (שם ל"ה). מניין להפקר ב"ד הפקר שנאמר וכל אשר לא יבא לני ימים בעצת השרים וגו' (נטיף ל"ז): מנין שנשבעין לקיים את המצוה שנאמר נשבעתי ואקיימה וגו' (נדרים ח). נזיר עולם מיקל בתער מאבשלום (נזיר ד') דין שטרי מקח ילפי' מירמיה (קדושין ט'). כ"ז, כ"ב ק"ס). ערב משתעבד מקרא לקח בגדו כי ערב זר (כ"ב קע"ג): קרקע נקנית בכסף משרות בכסף יקנו (קדושין כ"ז). קרקע בחוקה מקרא ושבו בעריכם אשר תפשתם (שם). יש שלח לדבר עברה למד שמאי מקרא דשמואל (שם מ"ג). דבר זה מתורת משה לא למדנו מדברי יחזקאל כן בזוי למדנו (יומא ע"א: וש"נ) סוכה למעלה מבי' פסולה מוסוכה תהיה לצד יומם (סוכה ב'). מנין לאבילות ו' דכתיב והפכתי חניכם לאביל (מ"ק ב'). ורוב דיני אבילות למדנו מדברי קבלה (שם ט"ז). וכמה איסורי מזבח למדין מקרא דחזקאל ממשקה ישראל (חולין צ': תמורה כ"ט, ובכ"מ) מצוה הבאה בעבירה מקרא וזהבאתם את הנוול (סוכה ל'). מלאת קצתם דרך נגלי' ומלאת ורובם ילפותא נמירא כמו הפקר ב"ד, נשבעין לקיים המצוה, קנין כסף בקרקע, קנין חוקה, שלח לדבר עברה, כל הנהו דחזקאל, אבילות ו', ומצוה הבאה בעבירה. ואין זה ענין לכללם דית' מדיק לא ילפינו שלא אמרו כן אלא לענין הלימוד דבר הכתוב בתורה ע"פ אחת מן המדות מדברי קבלה כמו בחגיגה (י') ובנדרה (כ"ג): שרצו לדון גיש ובב"ק (ב'): שרצו לדון בבנין אב, ואעפ"כ אף בכה"ג דנו לגלוי' מלאת כמו שפי' בב"ק שם וכן מוכח בנויר (ג'). בהריני נזיר לשלח פרע ה"ז נזיר דילפי' פרע פרע בגי' מר"ק ומעמא משום דגלוי' מלאת בעלמא הוא. ורע שבענין זה ר"ל בענין כח הדברים שלמדו מן הנביאים אין כל דעות הקראים שוות. וכתב בעל אדרת אליהו ע' שבת פ"ד בשם חכמים קדמונים שכל מצוה ומצוה שנתברר טעמה בדברי הנביאים יש לה שרש ועיקר בתורה אשר

היסוד הרביעי הוא: בהקש. ומושג ההקש אצלם רחב יותר ממושגו בתלמוד. כי גדר ההקש בתלמוד אינו כולל כי אם הדמות שני דבורים הכתובים זה אצל זה בתורה להשוותם יחד בתנאיהם, אבל הם הכניסו בכלל ההקש כל דמיון דבר לדבר כמו דברים שלמדו בגזרה שיה, או בבנין אב, או מה מצינו — כי בכל אלה השתמשו כאשר יבואר — . וכבר הראנו לדעת עד היכן הוכו הקראים הראשונים במדה הזאת שהרכיבו היקש על היקש עד סוף כל ההיקשים ועד שיצאו חוץ ממחיצת השכל הבריא. ובאמת המלאכה המקולקלת והנפסדת הזאת כבר מצאה שוטניה ומנגידיה אצל הגדולים והטובים שבהם בדורות המאוחרים כמו ר' יוסף היראיה ור' ישועה⁶) בן יהודה שבטלו דבריהם — אף שגם הם הפריזו מאד על מדת האמת בשמושם בהקש. ומאז והלאה כל הקראים זרו את שטת בעלי הרכוב הלאה ככלי נשבר אשר אין בו חפץ, ואמנם נראה כי סבת הדבר אשר אלה הראשונים הרכיבו היקש על היקש לא היתה אחרת כי אם טעותם בתלמוד אשר נמשכו אחריו עם כל שנאתם וכל התנגדותם אליו. בלי ספק ראו בתלמוד שבכל התורה כולה למדן למד חוץ מקדשים שאין למדן למד מלמד ואף בקדשים נסתפקו בנמרא (זכרים מ"ח:) בקצת מדות אם למדן למד מן למד ומתוך זה התעוררו על שטתם בענין רכוב על רכוב והיקש על היקש. ואמנם אף שההקש דבר גדול אצלם לא הקישו אלא להחמיר ולא להקל (ג"ע ע' טומאה פ"ט ו').

היסוד החמישי: בעדה ובקיצוץ או בהעתקה וזה נקרא לרוב סבל הירושה. והנה נראה כי נדחקו להמציא לנער היולד שם חדש, רק לנשות מן השם שנתנו לו הרבנים והוא קבלה. כי עם שמאנו להודות בקבלה ופערו פיהם לבלי חק לננותה ולקראו אחריה שקר לא היה להם כח להעמיד דתם וזולת הקבלה. ואם נבחון הדבר בעינים פקוחות לא נמצא הברל מאומה בין מה שאומרים הם כך וכך אנו מחזיקים מסבל הירושה, או כך נודע מצדיית השליח ע"ה והוא אשר יתחברו אליו כל ישראל (ג"ע שחיטה בפתחה) ובין מה שיאמרו הרבנים כך וכך, "הלכה למשה מסיני" סוף סוף אלה ואלה סומכים על דברים מקובלים באומה אשר לא נכתבו בתורה. אמנם הם אומרים⁷) שגם מה שמחזיקים מסבל הירושה יש לו

יצא אותה מצוה ור' לוי בן ר' יפת השיב כי יש הפרש בין אשר יקח ממצות עשה וממצות לית מן התורה אשר הוא ידע שהיא תמידית נתינה ע"י ארון הנביאים ובין אשר יאמר בכתבי הנביאים מפני שכל נבואה ונבואה היא ע"פ הדור. ועי"ש היטב בכל דבריו. ועוד שם בעי' חנ המצות סוף פ"ב.

⁶) אלה דברי ר' אהרן בן אליהו בס' ג"ע ענין עריות פ"ב: והדעת השנית (כלומר בעיני ההיקש בעריות) דעת ר' יוסף ג"ע ודעת החכם ר' ישועה ג"ע תלמידו אשר דרכו על הכתוב ועל ההיקש לבד ר"ל בהיקש הברור היוצא מן החיפוש לא הקש על הקש כדעת המרכיבים. ור' יוסף הוא המתואר הרואה, כי היה סומא ובניהו כן. ונקרא גם המאור, או המאיר הגדול, גם מאור הגולה. ובכל מקום שרא"ב בן אליהו מזכיר בספר ר' יוסף סתם הוא הרואה ויפה אמר החכם ר' שמחה פינסקער שבאמרן ר' ישועה תלמידו אינו תלמידו ממש כי היה זמן רב אחריו אבל קראו תלמידו על שם שנמשך אחריו ויבואר עוד יותר להלן.

⁷) אלה דברי ר' אהרן בעל המכתב בהקדמת ספרו: ואין יכול לטעון בעדנו שגם אני נשענים . . . על ההעתקה, זו ההעתקה אינה הורסת הרשום בכתב אמת ואינה בחלוקה נעתקה אך היא כפה אחד מכל ישראל. והשכיל לחשוד מן הרמז בכתוב כי ידע שהוא שקר. אך ר"א האחרון בג"ע ע' שחיטה בפתחה כבר הריחיק מן האמת ואמר שמה שמקיימים מסבל הירושה צריך להיות נעור מן הכתוב. והיא דעת הקרמונים שהביאה ר' טוביה העובד שהוכרנו בפנים. וכיכ' באדרת פ"ט מע'

על כל פנים רמז בכתוב אך אין זה כי אם תחבולת שקר, והם עצמם הרגישו כי יש ראיות המכחישות זאת. וכתב ר' טוביה העובד תלמידו של ר' ישועה (דור מרדכי ז' ע"ב) שכל ההעתקה שאנו מודים בה יש לה רמז מן הכתוב ואם יאמר אומר העתקה פלונית אין סיוע מן הכתוב אין זה אלא מקצרון יד השכל ברמז ההוא ואין קבלתנו דבר שאין לו רמז בכתוב והכתוב פירושו לא שהוא פירוש לכתוב כל שכן להיות הקבלה הפכית או סותרת לענין הכתוב בתורה. מזה יראה כל משכיל אשר יחדור בפנימית דבריו כי זה הקראי ראה גם ידע בנפשו כי יש ויש העתקות אשר לא נרמזו בכתוב ותלה חסרון הרמז בקצרון המשיג. ואמת כל מבין דבר לאשורו יבין כי דברי תהו הם. כי מי יאבה ומי ישמע אליהם אם יאמרו כי חמשה הלכות שחיטה שלהם הארוכים והחמורים שמחזיקים מסבל הירושה שיש עליהם במקרא אף רמז קטן? ואלו לא נעזרו ממדרש התלמוד ובעלי מדרש שאמרו רמז שהשחיטה בסכין שנאמר ויקח את המאכלת לשחוט (חולין ט"ז. ב"ר וירא) לא היו יודעים עיקר שחיטה מה היא. אבל ענין הדברים הוא כי עם כל התנגדותם לא יוכלו להמלט מן הקבלה. הלא עיקר סבת פירושם והתנגדותם היה להמציא חומרות וריגים על פי משפט חקירתם במקרא באמרם שבלכתם אחרי תורות התלמוד אינם מקיימים המצות כהוגן, ולא באו להקל אלא להחמיר עליהם, ועל כן לא יוכלו להשליך מנגד מנהגי ישראל אשר היו נוהגים בהם מאז שלא יאמרו המון העם באנו מקרושה חמורה לקרושה קלה. היסוד השישי הוא: בחכמת הדעת והיא הסברה ושיקול השכל. זה העיקר הזכירו ראשונה ר' סהל בן מצליח. ואחרים חולקים באמרם שהתורה לפעמים אוסרת מה שיתיר שכל הדעת ותתיר מה שאוסרת החכמה (אשה"כ ס"ד ע"ד) ואולם דעת החולקים אינה דעת וכבר בשלוח הקראים עצמם. ואמר הרסי (שם סי' ע"ד) שאם לא ישכיל האדם ואם לא יבין לא יקבל. ומי אשר יודע דרך התלמוד הוא ידע כי גם בזה נמשכו אחריו והיה להם לעינים. כי זה עיקר גדול בתלמוד ובכולו תמשול הסברה כמשל רב. כי הוא מעמיד ראית הסברה במדרגת הראיה מן הכתוב, ואומר כמה פעמים אי בעית אימא קרא אי בעית אימא סברה. ואף לפעמים מעמידה למעלה מן הכתוב באמרו הא למה לי קרא סברה הוא (ע"י לעיל ח"ג פ"ב). והנה כבר ראשוני הקראים הכריעו בין הכתובים מן הסברה ודנו באיזה אופן נאמר האיסור ובאיזה אופן ההיתר. ואמר ענן בפסוק שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ביום השבת, שתחתיו מכוון על מקום רשותו והוא אלפים אמה ומותר ללכת אל בית הכנסת ואל בית המדרש ופצריך לנכביו ואל יצא איש ממקומו יורה על איסור ההלוך בתוך אלפים אמה כשאין רשותו עליו ונמצאים שם אינם ישראל, מכל זה אין רמז במקרא וכבר הרגיש בזה ר' אהרן בן אליהו (נ"ע ע' שבת פ"ג) וכתב שהכתוב לא הורה באלו התנאים שעל מנת תהיה מותרת ועל מנת תהיה אסורה. אבל לא ידע כי ענן תפש בזה כללו של התלמוד שכלל: לא מסרן הכתוב אלא לחכמים לומר באיזה אופן נאמר האיסור ובאיזה אופן ההיתר כמו במלאכת חול המועד (חגיגה י"ח). ואמנם הדרך להכריע מן הסברה בין הכתובים הלא היה אם הדרך לקראים

קדוש השם. ושם בפ"א מענין שחיטה כתב: ואמרו החכמים ע"ה שכל קבלה שאינה עומדת נגד הכתוב ויש לה סיוע מן הכתוב נקבלה עלינו. ואחריו ואת הסברה הברויה בלם הולכים וברור בעיני, שכלם ידעו כי אין זה אמת שאליכ למה לא רמזו על הרמזים בכל המקומות שנמכרים על ההעתקה.

בביאוריהם⁸) והחולק על היסוד הזה והוא הקראי סעיד בן יפת הלוי⁹) שכח ולא ידע כי החולק על זה חולק על עיקרי דתם. כי עיקר ההקש לפי מה שכוננו בו הראשונים הלא בנוי על חקירת הטעם וכן עיקר דרישת טעמי המצות אשר כלם מחויקים בו הלא מקורו ומוצאו בסברה ובחכמת הדעת. היסוד השביעי הוא: כי מאמר התורה: על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך. מכיון על התורה הכתובה ממש. ומבקשים עזרה מן הכתוב כי יפלא ממך דבר שהטעם בדבר שהוא מכת התורה ונעלם, עליו נאמר על פי התורה אשר יורוך שהם העוסקים בעניני התורה לפלפל בדרקוקם להוציא דבר לאמתו. אבל מה שהרבנים עושים גדר וסייג ותקנה אינו בכלל על פי התורה אשר יורוך אבל הוא נגד התורה שאמרה לא תוסף ולא תגרע (אשה"כ ס"ו ע"ד הקדמת כ"ת ד"מ ז' ע"א ובכ"מ בספריהם). והנה אין תכלית חקירתנו בזה לעשות מלחמה עם דעות הקראים, כי אם לתאר דתם מוכרחים הפעם לדבר המלאכה אשר לפנינו, בכל זאת גם מצד כונתנו הזאת אנו מוכרחים הפעם לדבר האם משפטים על חלומותיהם ועל דבריהם. הנה פשוטו של המקרא הזה באמת, נראה שהוא כן: אם יפלא דין משופטי ישראל הממונים לדון בשעריכם ובאזיה אפן אפשר שיפלא הלא חקת התורה לפניכם? אבל אפשר אם הדין ודברי הריבוש אינם מפורשים בתורה ולא נמצאו בחקיה. ובאפן הזה צותה התורה וקמת ועלית לפני השופט הגדול ואל הכהנים במקום הנבחר והגידו לך את דבר המשפט ושמרת לעשות ככל אשר יורוך כי להם נתנה ההכרעה, על פי התורה כלומר על פי תורתם אשר יורוך. . . . תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין או שמאל כי מאתם ההוראה תצא ואותה תקבל בלי להרהר אהריהם. זה פשט משמעות המקרא, ועתה מי הוא קרוב יותר אל פשוטו של מקרא. הם שאומרים שההפלאה הוא רק שנעלם מהבית דין בשערים הפירוש בחק התורה ורק על ההכרעה בפירוש הכתוב הם מורשים להורות ואנו מצוים לקבל הכרעתם והיך מזה אין אנו משועבדים לשמור ולעשות מה שזורנו בלתי זאת וכל סייג וכל גדר וכל תקנה אשר יעשו אך יעשו להבל וריק כי אין שומע, ואין אנו חייבים לשמוע להם אף שהם בית דין הגדול במה שאינם סומכים על מאמר התורה וכל זה מפני שהם דורשים שמה שנאמר על פי התורה זה תורה שבכתב ממש. אמנם מה שהאליצם לשבשש הזה הוא מה שנשתבשו עוד במאמר אחר בתורה: לא תוסף ולא תגרע אשר לפי כונתם בו עשו אותו גם כן ליסוד בדתם והוא:

⁸) ע"י באשכול הכפר צר פ' ע"ד בענין שחיטת הפסח הכרעה מן הסברה בין הכתובים בענין זמני שחיטת הפסח. והוא מהקדמונים כתוב אחד אימ"ר ב"ד יום לחדש פסח לה' וזה כשחל י"ד בע"ש וכא"א ב"ד לחדש בין הערבים וזה י"ד כאשר משאר ימי השבוע וכא"א שם תובח את הפסח בערב כשחל י"ד להיות בשבת וסברה זו מובאה בכל ספרי מצות שלהם.

⁹) החכם ר' שמחה פינסקער בליק צד קי"ט האריך להוכיח כי אבו סעיד או סעיד לבד או גם סעדיה בנו של ר' יפת הוא הנודע לרוב בשם ר' לוי בן ר' יפת הלוי וחבר ספר מצות בשנת ד"א תשס"ז ליצירה (שם קס"ט). ובנספחות צד ⁹⁰ העתיק המחבר מתוך ספר המצות של ר' לוי הזה אלא שקצר הרבה עד שכמעט אין תועלת כלל בהעתקתו. אבל מובא גם שם מה שהביא ר' לוי בן יפת הזה דברי ענין שהקק לעשות המילה במוצאי שבת והיה עושה זה בעבור להיות הרפואה בחול ועם זה כבר שמעתי שאנשים במקומות לא יראו לימול בשבת אבל יום ראשון ומשמע מדבריו כי הוא לעצמו מסכים לדבריו ענין וזה תימה שסותר דברי עצמו שאמר שאין לדון בתורה בסברה ושיטת ענין בזה אינה אלא מן הסברה.

היסוד השמיני: בכלל מצות לא תוסיף על הדבר . . . ולא תגרעו ממנו הוא כל מה שיעשו חכמי הדורות לסייג או גדר או תקנה. ועל כן כל מצות חכמים שבתלמוד הם הוספה, וכן כל מה שאמרו בתלמוד שהוא הלכה למשה מסיני הוא הוספה. ואמנם בזה הוסיפו על שגנתם עוד סכלותם, כי לא לבד שנתרחקו מעומק פשוטו של מקרא כרחוק מזרח ממערב כי אם לא ירדו לסוף דעתם של חכמי התלמוד. הכונה הפשוטית בפסוק (דברים י"ג) לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו כלומר על הדבר אשר צויתי, לא תוסיף דבר אשר לא צויתי ולהחשיבו כי הוא מצויתי, ולא תגרע מן הדבר אשר צויתי ולהחשיבו כי לא צויתי, וזה מבואר ממה שסדר הפסוק הזה בין שתי פרשיות המדברות מעבודה זרה, זו שלפניו היא בגדר ההוספה ממאמר: ואעשה כן גם אני כלומר בעבודת אלהים שלי וזו שנאחזיו היא בגדר הגרעה שענינה הרחה מעבודה ה' על ידי נביא שקר וזה הגרעה. ונלמד מזה עיקר המכון באלה האזהרות במקום אחר (דברים ד') לא תוסיף על הדבר . . . ולא תגרעו ממנו לשמור את מצות ה' אלהיכם אשר אנכי מצוה אתכם, וגם שם יבאר האזהרה בהזכירו מעשה של בעל פעור. ומה נשפוט כי אין בכלל כל תוסף רק אם יוסיף דבר מצוה בשם ה' ואין בכלל לא תגרע רק אם יגרע מצוה ואומר לא צוה ה' ככה. ועתה מי עבר על כל תוסף הכי הרבנים שהוסיפו שניות הלא הם אומרים שאינם מן התורה אלא מורבי סופרים ולא הוסיפו על התורה מאומה: או הקראים שהוסיפו על העריות בבח היקשים זרים הרחוקים מחק התורה ובבחי רכוב על רכוב והקש על הקש ואומרים שכל זה צוה ה' וה' לא צוה? ולדבריהם איך יפרנסו לנו הכתוב בנחמיה (י' י"ג) והעמדנו עלינו מצות לתת שלישית השקל בשנה. ואמר עוד (ל"ה) והגדולות הפלנו על קרבן העצים. ואומר כל אשר לא יבא לשלש ימים יחרם כל רכושו וגור בזה שהפקר בית דין הפקר. הרי אנו רואים שגזרו ותקנו לתקנת העם והדת ולא חשו על האזהרה "לא תוסיף?" הן אמת כי הקראים לפי דרכם אמרו כי כל מה שכתוב בכתבי קדש הוא כאילו כתוב בתורה עצמה. אך לו יהי כן כדבריהם! על כל פנים למדנו מתורת כתבי קדש שהיא בטלה את הכל תוסף אם גזרו ותקנו להחזקת הדת והוסיפו דברים שאין עליהם רמז בתורה. והנה לכלל הכל והכל ידעו לו הקראים מקרא מנביאים וכתובים ולמה לא למדו מן הנביאים גם כן שתקנות וגזרות לא באו לכלל כל תוסף? אין זה כי אם רוע לבב⁽¹⁰⁾.

⁽¹⁰⁾ באשכול הכופר (צי"ג) פתר מצות לא תסור על הדברים היוצאים מן המדות, כי וכי יפלא לא יפול בכתובים כי אם במכוסים, ומסיים שם כי כל דבר שאינו נודע לא מן הדעת ולא מן המשמע ולא מסביל הירושה חפצם יודע מיד מדות האלה שהוכרנו. והנה לא נרצה להתוכח עם זה האיש אשר מכפיל דבריו עשר מונים ולרוב סותר דברי עצמו. ואין זה פלא כי זה המחבר עם כל בקיאותו לא היה ישר ונכון בדעתו, ובשמותיו כתב ספרו בהריוס וכתב לשונות מתמיהות ובלי ספק למען הברל גם בזה מן הרבנים ועל כן כל שקירתו היתה נדרשת לדברי הכל האלה, ונתבלבל בעיקר עיניו אבל זאת נשאל בדברים שהם מסביל הירושה מה יעשו עם הכל תוסף? ואם אמרו שסביל הירושה נרמז בפסוק ואמר ר"ט העובד שהוא פירוש הכתוב לא שהכתוב פירושו. עדי"מ מאמר ושחט שכתוב בתורה. הוא הרמז לה' הלכות שחיטה שמסביל הירושה והיא פירושו הלא ניכר נוכח לומר בכל הלכה למשה מסיני שכלם קשורות במאמר התורה. ודע שאין דבר שהיו הקראים נבוכים בו יותר מזה הסביל הירושה כי ידעו בעצמם שהתנצלותם התנצלות שיא. וראה מה שכתב באדרת אליהו ע' תפלה פ"ח וז"ל לכן החמירו החכמים בנטילת ידים קודם המאכל וזה להם מסביל הירושה דור אחר דור. וזה סתירה שאם הוא מסביל הירושה הרי הוא דבר תורה ומה זו חומרא. ואמר עוד ובי"ה חייבו ברכה

היסוד התשיעי: שראוי לתת תורה כל אחד ואחד בידו, ורשות נתונה לכל אחד ואחד מן החכמים לדון ולהורות לפי מה שראה בעיניו והבין בלבבו ממשמע הכתוב מה שלפי דעתו הוא הפירוש האמתי בתורה אחריו יכול למשוך אף אם רוב החכמים חולקים עליו. וסרו ממה שיסדו חכמי התלמוד שהולכים אחר רוב דעות בתוראה ממאמר הכתוב אחרי רבים דהטות, כי אם קיימו וקבעו שאין הולכים אחר רוב דעות. וזה הכלל היה נחוץ להם מאד, כי אלו היו אוחזים כלל התלמוד בידיהם שהולכים אחר רוב דעות לא תהיה לדתם התחלה כי הם היו המיעוט. ומפני זה כבר ראשוני הקראים החליטו שאין האדם מוכרח בדרישתו ואין חובתו לקיים דברי קדמוניו אף אם הם רבים. וזה אמר נסי בן נח: (הקדמת ס' הפסל ל"ק מ"א) מסלול הספר הזה ורשומו ומענהו מפתרון דרכי אל שדי קנינהו לכלות הבערות. . . . שלא להיות אחרי רבים להטות. ורב סהר באגרת תוכחה (נספחות 35) כתב: ואיך יכשר ללכת בדרך הרבים על כל אודות והתורה אמרה לא תהיה אחרי רבים לרעות. והדסי אמר (אשה"כ נ"ז ע"ד) איך יכשר לנו לאמר ולחרוץ שאין הלכה כפלוני אלא כפלוני בלא ראיות מן התורה. ואמר עוד: וכתוב לא תהיה אחרי רבים לרעות שלא להשען בדעת אחרים כי אם בדעתך הנכונה (ס"ז ע"ד). ור' משה בשייצי בספרו מטה אלהים (ד"מ ו' ע"א) כתב: מפני שתלמידי בית הלל היו יותר נפסקה הלכה כמותם ממאמר אחרי רבים להטות ולזה רמז שלמה המלך ע"ה טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן לזאת אחמה מה ששכחו קרא דכתיב לא (תלכו) [תהיה] אחרי רבים לרעות. ואחד מאחרוניהם בער ספר לבוש מלכות (הוצאת נייאבויער צד מ') כתב: וחזיל (כלומר הקראים) אמרו כי אין האמת אמת מפני הרוב כי יש אחד שיכריע הכלל בבקשתו ובאהבתו האמת, והכלל אשר להם (כלו' לרבנים אחרי רבים להטות) להכחיש אפילו האמת מעיקרו בהיותם רודפים אחרי השררה והנצחה. הננו רואים כי זה הכלל מושך והולך בכל ספרי הקראים הראשונים והאחרונים וכלם פה אחד החליטו כי אין הדבר תלוי ברוב דעות כי אם בהכרעת הדעת ובוזה הותרו כבלי ההכרח ופרקו מעליהם שיעבוד המיעוט אל הרוב והרסו בזה עיקר דרך ההכרעה בכל חוקות משפט העמים והארצות ויצאו חוץ ממחיצת מנהגו של עולם. ואמנם הכלל הזה מוליך שולל את כל תורתם והתנגדותם אל הרבנים. אחת מתרעומותיהם העקדיות הלא היתה שאמרו כי התורה שבעל פה היא לפעמים הוספה על התורה ולפעמים הנרעה ממנה, והתורה אמרה לא תוסיף ולא תגרע, לא כן הם שכל מה שאזנו וחקרו ותקנו הוא בסמיכתם על הדרישה והדקדוק בכתוב ובביאור כונתו. אבל לפי הכלל שהזכרנו הלא כל דרישותיהם מוצאת התלונה הצל לא הצילום. הן אמת כי כל אחד לעצמו יכול להתברך בדבבו כל מה שהוצאתי בחקירתי מדברי התורה הוא עיקר כונתה לפי דעתי ולא הוספתי עליה ולא גרעתי כי כל תולדותי שהוצאתי הן בכונת התורה, אמנם אם נבין בשום לב בפירושיהם השונים אשר הם נבדלים האחד מזולתו זה מתיר וזה אוסר זה מיקל וזה מחמיר הלא סוף סוף גם הם יבואו לידי מדה זו ועושים איש את רעהו מבעלי דתם עוברים על כל תוסף ובל תגרע. על דרך משל ענן סדר מנין עריות כך וכך והן מעטות

בניי ואמרו אקב"ו ואצלנו זאת הברכה קשה כי איך נאמר אשר צונו וה' לא צוה. אבל אי"ה הרי עיברים לשטתם על בית?

מאותן שמדרו הבאים אחריו, כי אלה הוסיפו על העריות באמרם שלפי הקיריתם יצאה להם ערוה זו או זו כמפורשת בתורה הרי לפי דעתם גרע ענן מן העריות ועבר על לא הנרע. ובעלי הרכוב המרכיבים בעריות ודנו על פי הקש על הקש ורכוב על רכוב ויצאו להם עריות אין מספר, ובאו אחריהם ר' יוסף הרוואה ור' ישועה והראו שדרכם ומעשיהם אינם מחק התורה ואין ראיה מן הכתוב כל עיקר הרי בעלי הרכוב עברו על כל תוסף. ואין צורך להוסיף ראיות כי כן הענין ברוב הילוקי דעותיהם. וכל זה מפני שהורשה כל אחד ואחד לעשות מה שלבו חפץ ונתנה תורת כל אחד ואחד בידו. ואין האחד משועבד לדעת אחרים אף לדעת הרוב. ואמנם התולדה היוצאת מן היסוד הזה נוקבת ויורדת עד תהום דיני אסור והיתר והולידה חומרא אשר אין כל הצבור יכולים לעמוד בה כי כאשר בטלו הרוב בדיעות כן בטלו הרוב בכלל ואמרו שאם נתערב מאכל אסור במאכל היתר נדון שהכל הוא באיסור ואין משניהם על הרוב היתר וכן בכור שבא בתוך עדר נקדרשו הכל (ג"ע ע' שחיטה פ"ב ואדרת שם פכ"ז). ובנבלה אפילו נתערב בכל מה שנתערבה הכל אסור מדין תורה (ג"ע שם פ"ז) בכח אלה היסודות יצאו לריב נגד התורה שבעל פה. אמנם הכלים למלאכתם לא הם עשו ולא בחכמתם כוננו, כי לא נעשה בנפשנו שקר לחשוב כי ענן וכל הבאים עמו בברית היו האנשים אשר היה להם רוח חכמה ורוח עצה, רוח דעת וגבורה כשיעור הראוי למימד דת, וכשיעור הראוי למי שירצה להרום בנין אשר בנו בו אלפים בונים בחריצות ובאומנות ידים יותר מאלף שנה, אבל כלי המלאכה שאלו ממי אשר שנואה תכלית שנואה אשר חרפוהו וגדפוהו ישמוהו לשמצה בקמינו, מן — התלמוד.

פרק שביעי.

מדות וכללים שהקראים דרשו בהם ופירושיהם הפשוטים. עם כל התננתם למשנה ולתלמוד ועם כל החרפות אשר חרפו את מדרשיהם לא יוכלו להכחיש כי הם תלמידי התלמוד וממנו לקחו את רבי תורתם, אך הם תלמידים הבועטים בברותם, ועליהם יצדק באמת המשל הקדמוני: ברא דשית מינה מיא לא תשדי בה קלא. ולא נפליג באמרנו כי כל הקראים מראשוניהם עד אחרונייהם היו צריכים לתלמוד ובלעדו לא היה להם כח ליסד דתם ונראה מיד מתוך דברי עצמם כי עם לעגם על מדות התלמוד השתמשו בהן במדה גרושה. אתכרית רוחי בנו נדנה, אמר הדסי (אשה"כ ס' ע"ג), וחזוי ראשי יבהלוני על המדות האלה אשר פירשו רועיד. כלומר ר' ישמעאל ור' אליעזר בנו של ריה"ג. ומעמיד נגדם מדות הקראים. ומה הן אלה המדות? הנה הוא מונה מספרן עד שמונים אשר רובן בדרוק הלשון, אך מעיד בעצמו כי אלה המדות והכללים אינם קבועים ומופכמים לכל כי אם הוא עשם ויכוננם והיו מפוררים בכל ספר וספר ואחרי הדקדוק בביאורי ובספרי המצות ובספרי בעלי הלשון והדעת קבצם וחוסף עליהם יותר ממה שמצא בספרים. ואמנם מה מאד יש להפליא על הקראי הזה אשר חרד חרדה גדולה על מדותיו של ר' ישמעאל וריא בנו של ריה"ג ובכל זאת העיז פנים ולא בוש להביא בין מדותיו באותו מקום ובאותו פרק שלשים ואחת מדות אשר כלן ממדות אלה התנאים¹. ועושה בהן כאדם רעושה בתוך שלו. ועקשותו והחפץ להתעות

¹ כבר כתב ר' כלב אפרופולי בהקדמתו נחל אשכול שהיא מפתח לספר אשכול הכופר שיש בספר כמה עינים אשר יזכיר המחבר יותר מפעם אחת. ואני

נכרים ממה שהסב שמות קצתם לשמות אחרים אבל אין הברל השם עושה הברל הכונה.

ואלו הן המדות ממדות התלמוד אשר לפי דבריו הם מדות הקראים:
 (א) קל וחומר. והקראי ר' משה בשייצי (מטה אלהים כ"י ט"ז ע"א אצל גרעץ ח"ה 500) מביא בשם ענן שאמו על מדת הקיץ שהוא אפן אמתי ולמד ערות בת מקיץ מבת בתו וכאביו בתלמוד (סנהדרין ע"ו). (ב) מדת הנורה (שזה²) (ג) מדת ההקש וכבר אמרנו מה שהבינו הקראים בגדר הקש שהם הכניסו בו כל מיני השואה דבר לדבר. (ד) מדת הסמוכים. (ה) דבר הלמד מענינו. (ו) דבר הלמד מסופו (ס"י קס"ח ס"ג ע"ד). (ז) מדבר שאינו מתפרש במקומו ומתפרש במקום אחר. והוא המדה של ר"א בנו של ריה"ג (שם ס"ד ע"א), (ח) מה מצינו אלא שהדסי קראו גזרה שזה ור' סהל קראו הפוך. ושם שקראו הדסי, לקח מן המשנה כי פעם אחת קראה המשנה לכיוצא בזה בשם ג"ש (ביצה י"ב:). (ט) דיו לבא מן הדיו להיות כנדרון (קס"ט ס"ה ע"א). (י) מכלל ופרט. (יא) מפרט וכלל. (יב) כלל ופרט וכלל. (יג) מכלל שהוא צריך לפרט ומפרט שהוא צריך לכלל (ס"ה ע"ב). (יד) דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא. (טו) כל דבר שהיה בכלל ויצא לידון בדבר חדש (שם וק"ע ע"ג). מדבר שיבאר בקצת הענין ויצטרך בכלל. (טז) הוא מדה כ"ג שבמדות ר"א בנו של ריה"ג ושם נקראת: מדבר שהוא מוכיח על חבר (שם ס"ה ע"ד). (טז) מדבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד על עצמו והוא מדה כ"ד ממדות ר"א (שם ס"ו ע"א). (יז) מדבר שהיה בכלל ויצא ללמד על חברו. והוא מדה כ"ה של ר"א (ג"ז שם). (יח) בנין אב מכתוא אחר. (יט) ביא משני כתובים³ (שם קע"א ס"ו ע"ב). (כ) מדבר שהיה עב שתי מדות ואתה נותנו בכת יפה שבשתיהן. והוא מדה כ"א של ר"א (כא) מדבר שנאמר במקום אחד ונוהג בכל. מדה י"ח של ר"א. (כב) מדבר האמור בזה ואמור גם בזה. מדה י"ט של ר"א. (כג) שני כתובים המכחישים זה את זה (ס"ז ע"ג). (כד) מדרך קצרה. מדה ט' של ר"א. (כה) הפיכת וסבוב התיבות ממקומם אל מקום אחר. והוא מדה ל"א של ר"א ושם נקראת מוקדם שהוא מאוחר בענין (ס"ז ע"א). (כו) ממשל. מדה כ"ז של ר"א (ס"ז ע"ב). (כז) יש אם למקרא ואם למסורת. (כח) את לרבות (ס"ה ע"ג). (כט) אך ורק ומן מיעוטים הם. (ל) כל רבוי (קע"ג ס"ח ע"ד). עתה ראינו מן הדברים האלה כי עקרי מדות מדרשיהם לקחו מן התלמוד. ואם המאחרים עשו כן כל שכן הראשונים שנמשכו יותר אחרי התלמוד. מלבד אלה שמנה הדסי נמצא עוד כללים אחרים במדרש ובדנינים

מוסיף שלפעמים כופל דברים וסותר דברי עצמו. וביחוד בענין המדות יש בו ערבוביה. שממה שכתבנו בפנים שמענו שיש בין פ' מדות ל"א של התלמוד. ובס" קע"ד מדבר מ"ד מדות אלא שהקראים כללו כלן בהן.
 (2) בענין ביא מב' כתובים מוסיף ביא מנ' ומד' כתובים יע' בפ' הראב"ד לספרא דביא מב' ומנ' חד נונא נינהו. אבל גרע פירושא דמלתא דהיינו החלוקה בין שניהם מצד האחד והצד השני שבהן וממנו נלמוד שאל"כ הם שני כתובים הבאים כאחד ובאנו למחלקת אי מלמדן או לא.
 (3) גם זאת הביא במטה אלהים בשם ענן שלמד היתר טומאת מת בגולות. נאמר זאת התורה בעילה ובמנחה ובשלמים ובנעעים ונאמר זאת תורת הוב מה עילה וכו' ותבטלו בגולות אף מ"מ וזב אינן נוהגות בגולות ויפה העיר גרעץ שלמד בניש רזאת התורה. וזיל שיש חסרון בכ"י שלמד מ"מ בניש זו ולא הביא המקרא וכלי ספק צ"ל בכ"י: ונאמר זאת התורה אדם כי ימות באהל.

המפורשים בתלמוד אשר קיימו וקבלו הקראים בתורתם. כמו המדה: הרי זה בא ללמד ונמצא למד. על פיה דרשו הכתוב כמשפט הבנות יעשה (מבחר משפטים) ודוגמתו במכילתא (משפטים פ"ג) המדה והדרשה. ובפסוק מכה אביו ואמו מות מת עונש שמענו אוהרה לא שמענו אבל מאחר שהוא מזהר שלא להכות אחד מישראל הלא א"א בכלל (מבחר שם) וזה על פי המדה אין עונשין אלא מזהירין. וכל זה לקוח מן המכילתא (שם פ"ה). וכללי הדינים נמצאו הרבה בספרי הקראים אשר קבלו מן התלמוד ונציג פה קצתם: תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם (אשה"כ סי' קע"א ס"ו ע"ב). לאו הבא מכלל עשה עשה (מבחר ויקרא). כל המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל (ג"ע ע' נדרים). ד' כללי התנאי, תנאי כפול, תנאי קודם למעשה, הן קודם ללאו, ואפשר להתקיים (שם סדר נשים פ"ו). ועוד הרבה זולתם. והנה ראינו מכל אלה שאם אולי הספיקו להם פשטי פירושיהם המדומים לבאר את הנקרא לפי דרכם לא הספיקו ליסוד דת אשר תהיה נאותה להפיש דעת בעלי כתם ולמלאות כל הנדרש להם בחייהם הדתיים, ולהחזיק רובי המשפטים והמנהגים אשר היו מדת היהדות מאז. ועל כן לרוב היו מוכרחים להחיש מפלט להם בתלמוד ולהביא ממנו עזרתם.

ואמנם בפנים שונים עשו שמושם בתלמוד בתחבולה. (א) בכל מקום שנמשכו אחרי התלמוד כסו דבריהם במשאון לבל ינוכר כי מן התלמוד לקחו, ושנו פני הדבר בלשון ובסגנון בארך או בקצר. בלחץ ובדוחק יכבירו מלים ויעשו מליצות על ענינים אשר התלמוד יכללם במלה אחת או שתיים. כמו בענין פירות הנושרים בשבת. כמה מליצות וחקירות עשה ר' אהרן האחרון (ג"ע ע' שבת פ"ט) להראות איסורם ואמר כי פירות הנושרים בשבת אין איסורם מפני מאמר והכינו ולא מפני שהלקיטה אסורה בשבת אבל הראוי להגביר כי כמו שהמן זמנו השי"ת בששי להיות בשבת הוא הדין לכל דבר שיצטרך בשבת צריך להיות מזומן לאכילה וזה הפרי הנשרה לא היה מזומן לאכילה בעוד שלא נשרה. וכל זה האריכות רק דברי מליצה לנקר עיני האנשים אשר לא ידעו את התלמוד, כי היודעים אותו יבינו מיד כי כוון על המוקצה ומקורו התלמוד כי גם לפי התלמוד פירות הנושרים אסורים מטעם מוקצה ואף שנתנו בתלמוד טעם אחר אין זה כי אם מפני שרצו לאסורם גם לשבת האומר מוקצה מותר (ביצה ג'). תר"ה גזרה, ובוה גלינו הסוד אשר רצה זה הקראי להסתירו תחת מסוה מליצותיו. אבל נכשל בהתפלסופותו בהלכה הזאת ונתקיים בו ברוב דברים לא יחדל פשע. הן בכל הפרק ההוא הולך על השטתה שטלטול מוקצה אסור ואיך יכול לומר שאין הלקיטה אסורה בשבת ומשמע מדבריו שרק האכילה אסורה והלקיטה מותרת, הלא הלקיטה אין אפשר בלא טלטול והוא אמר שטלטול מוקצה אסור? (ב) שהם לוקחים מה שמוכא בתלמוד "בסלקא אדעתא" או בקושיא ליסוד אמת ובונים עליו בנינים. כמו מה שיסדו כלם פה אחד רק בקצת נטיות קטנות בענין קדושי אשה שהם במוהר בכתב ובביאה (אשה"כ י"א ע"ג). ואף שנחלקו הראשונים ר' יאשיה הנשיא נכדו של ענן ור' בנימין האונוני בהוסיפם על אלה השלשה עוד דברים אחרים, כבר בארו האחרונים מהם שהם רק דברים טפליים ועיקר הקדושין הם בשלשה דברים במהר בכתב ובביאה (ג"ע סדר נשים פ"ו). והנה לקחו בזה דין המשנה שאמרה בכסף בשטר ובביאה אלא שלענין זה נטו מן המשנה שהם אומרים שצריכים לשלשם

כסף שטר וביאה, ונראה מזה כי לקחו סלקא דעתא של הירושלמי (ריש קדושין) ועשוה לעצמם מסקנא כי שם נאמר „לא סוף דבר שלשתן“. כל הקראים כאיש אחד אומרים שהשבת דוחה שחיטת הפסח וזה כסלקא דעתא של בני בתירה ונגד החלטת הלל שאמר שהפסח דוחה את השבת (פסחים ס"ו). וכן אמרו כלם שמצה חובה כל שבעה, וזה כסלקא דעתא של המכילתא (בא פ"ח). ובחבור יהי מאורות (כ"י פינסקער בביה"מ וויען) כתוב: ובנימין נ"צ אמר דבורו שאמר (זכור את יום השבת) ישוב אל דבורו והיה ביום הששי והכינו את אשר יביאו והודיע כי אשר יאכל בשבת חוב הוא שיהיה מוכן מיום הששי באפיה ובשול ודמותה. ותפש בזה סלקא דעתא של הגמרא (פסחים מ"ז): שמוקצה דבר תורה ממאמר והכינו אשר יביאו. מקצת הקראים אמרו שמאמר ושפך את דמו האמור אצל חיה ועוף ירצה לומר שדי בשפיכת דם לבד ולא בשחיטה והיו כורתים שני גדי הירך והיה נשפך הדם (נ"ע ע' שחיטה פ"ב) ומי לא יראה בזה שהאומרים כן תפסו בדברי ר' יצחק בר פנחס האומר אין שחיטה לעוף מן התורה שנאמר ושפך בשפיכה בעלמא סני (חולין כ"ז): אך הרחיבו הדבר על חיה כקושית הגמרא. (ג) תפסו דעות יחידים בתלמוד וסמכו עליהן אף שבתלמוד נדחו מהלכה, כמו מה שאמרו מי שנתנייר בין פסח ראשון לפסח שני אינו חייב לעשות פסח שני (נ"ע ע' פסח פ"ד) וזה לקחו מן התלמוד אלא שהם החליטו כדעת ר' נתן הסובר כן ולא כרבי שהלכה כמותו שאמר חייב לעשות פסח שני (פסחים צ"ג). וכן לענין המדרש שהבעל יורש את אשתו מכתוב ולא תסוב נחלה ממטה למטה שדרש בנימין האונדי (שם דיני ירושה פ"ה), תפס דעת ר' ישמעאל היחיד (ב"ב ק"א:). (ד) אם מצאו שלפעמים חכמי התורה שבעל פה ראו לבטל איזה מנהג קדום ולהעמיד מנהג אחר תחתיו נאות לזמנם, אחזו הם המנהג הקדום בידיהם וישבו אליו, מבלי להשגיח על הצורך במקום ובזמן שהיה סבה לבטול המנהג הראשון, ולא על התועלת היוצאת מתוך תקון המנהג השני שחדשו חכמי הקבלה. כמו שעשו בענין קדוש החדש. הנה דעת התלמוד והמשנה בענין הזה הוא כן. שבראשונה היו מקדשים את החדש לפי חדוש הלבנה על פי ראית העדים שהעידו שראו את החדש. אבל מצאו שהחשבון הנון כמו הראיה ויותר ממנה. כי החשבון אינו יכול להטעות והעדים אפשר שיטעו שוגגין או מזידין על כן נמנו וגמרו לקדש החדש על פי החשבון. בפרט שאין בתורה רמז כלל באיזה צד שיקדשו את החדש וודאי שהדבר מסור לחכמים ועל כן הנהיגו להניח את הקדוש על פי ראיה העלולה למעות ולהטעות. ועוד שעל ידי החשבון נשיג השתוות הקדוש בכל המקומות ובכל הארצות לא כן על ידי הראיה שראיתה אינה שווה בכל מקומות העולם. אבל הקראים לא השגיחו על כל זה וישבו אל הראיה יען כי היא היתה לפנים המנהג וחשבוה מקובלת מן הנביאים ואין לזוז ממנה. (ה) למדו מן התלמוד לדעת שיטת הצדוקים וקצת פירושיהם בתורה ועשו אותה לשיטתם ופירשו כפירושיהם. ובלא צדק גנו את הרבנים על שאמרו עליהם שהם צדוקים הלא באמת רוב הפירושים הנודעים על שם הצדוקים קבלו בנפש חפצה. כמו פירושם על ממחרת השבת שהוא שבת בראשית ועצרת לעולם אחר השבת. זה פירוש הצדוקים (מנחות ס"ה. מגלת תענית פ"א). לדעתם פרט חטאת אינה נעשית במבולי יום (כן פ"י בלם) וכדעת הצדוקים שאמרו במעורבי שמש היתה נעשית (פרה פ"ג מ"ז). וכן פירשו כהצדוקים עין תחת עין ממש. והומה אינה מתקיימת

רק כשנעשה המעשה, והכחישו בנסוך המים כמו הצדוקים. ועתה לא הפלגנו באמרנו כי אבני הבנין לדתם שאלו מן המשנה והתלמוד והמדרש ולולא הם לא מצאו כל אנשי חילם ידיהם לבאר אף ענין אחד מן התורה למדת החיים והציצים והפרחים שתלו בהם אינם רק סמיות עינים.

עוד בדבר אחד מצאנום דורכים בעקבות מדרש חכמינו, והוא לפרש לפעמים המקרא בדרך משל וציור. והנה אין הכונה בזה על מה שפרשו הדבורים בתוארי דשם ופעולותיו בדרך משל לשכך את האזן מה שהיא יכולה לשמוע כי אם כונתנו על מה שלפעמים פרשו המקרא בחקים ודינים על פי משל. אמרו עליו על ר' ישמעאל שדרש שלשה דברים על פי משל. אם יקום ויתהלך בחוץ על משענתו על בריו, אם זרחה השמש עליו דמים לו . . . בזמן שהוא יודע שהוא שלום ממנו והרגו חייב, ופרשו את השמלה דברים המחזורים כשמלה (מכילתא כשפטים פ"ז ירוש' כתובות פ"ד היד ובכ"מ) והנה הפירוש על אם זרחה השמש קבלו הקראים אף שלא הוכירו מאין לקהוהו וגם שנו הלשון כדרכם, אין מקורם אחר כי אם מדרשו של ר' ישמעאל (ע"י מבחר וכ"ת כשפטים). ועל ופרשו את השמלה אמרו הנכון היות הדבר בעדים (כ"ת פ' כי תצא) ובפירוש אמר בעל המבחר (פ' כ"ה) שלדעת קצתם הוא משל (ע"ש בפ' מירת כסף): ובפסוק לא תאכלו על הדם הביא בעל המבחר דעות הקראים לא יאכל מן השלמים עד שיוזק דמם, ועוד אמרו לא יאכל אדם ביום שיחייבו בית דין משפט מות לאיש, ויש אומרים אכילה ושתיה שהיא מביאה לשפוך דם והוא אכילה זולל וסובא ואלו וכיוצא בהם בדרך דרש (מבחר קדשים) והוא דרש משל, ואלה המפרשים לקחו הדברים מן התלמוד, ושנום ועקשום (סנהדרין סג.) וכן פירשו בדרך משל: לא תקלל חרש ולפני עור לא תתן מכשול שבכל חרש אף מי ששומע אלא שהוא ברחוק מקום, ולפני עור מכוון גם על מי שהוא עור בדבר (כל מפרשיהם) והוא מספרא (קדשים פרשה ב'). ויען כי אחזו הקראים דרך המשל בטלו מצות תפלין ומוזה ואמרו כי לא יובנו הכתובים וקשרתם וכתבתם בדרך משמעות פשוטם כי אם בדרך משל. ומצאנו שפירשו לא תבשל גדי בחלב אמו האמור אצל בכורים ענינו שלא תקח הענפים מן האלנות או פרים ותמשה מן החלב שלהם לפירות אחרות ותבשל בלא עתם ותביאם לפני ה' בכורים בלא זמנם. והאמור במשפטים מכוון נגד וביום השמיני תתנו לי שגא תאמר כי אבשלו ואגדלו בחלב אמו שלשה ימים ומרוב יניקות מחלב אמו יהיה כבן שמונת ימים (אשה"כ ס"י ר"מ צ"א ע"ד). נראה מכל זה כי לא בזו ולא שקצו בדרך המשל בפירושיהם, ואם הדסי אומר נגד דרך המשל: כי מצות ה' לא במשל צוה פן ישנו עמו בו ולא ימצאוהו וידעוהו בבירור יאשה"כ צ"ד ע"ד) לא שמעו אוניו מה שפיהו מדבר כי הוא וכל קדושו עמו עזבו לפעמים דרך הפשט ובחרו דרך המשל.

ונבוא עתה לתת לב אל פירושיהם הפשוטים כי זה כל תהלתם וכל תפארתם כי הם עומדים על עמק פשוטו של מקרא ומחשבתם בו היא האמת הברור אמרת אלוה הצרופה. אמנם אם באמונה ובתם לבבנו נבחן הדברים נמצא כי מתהללים במתת שקר. לא נכחיש כי השתדלו הקראים להבין במקרא כמשמעות פשוטו אבל נכחיש כי השיגו את אשר בקשו. אף כי נאבה להודות שכבר בדורותיהם הראשונים קנו להם ידיעות בחכמת דקדוק הלשון אשר הוא העמוד אשר הפשט נשען עליו. לא נודה כי קנו

להם שלמות הראויה בחכמה הזאת אשר בכלל עוד עמדה בעת ההיא בימי ילדותה. ועד כן סוף סוף לערך חסרון שלמותם בחכמה חסרה לפשוטיהם גם כן השלמות. ואין לחשבם לרוב פשוטו שר מקרא רק לפי מדת הפשט בזמנם ועל כן לא היה להם יתרון עצמי על מדרשי חכמינו הקדמונים שגם מדרשיהם ברובם הם לפי מדת הפשט בזמנם (לעיל ח"א פ"ח). ברבים מפירושיהם הודו הקראים כי אינם כי אם רמזים ואינם פירושי המקרא באמת ואף ככה נמצא שחכמי התלמוד תלו לפעמים הלכות ודברי סופרים במקרא לאסמכתא או לרמז או זכר לדבר. ובוה יתרון חכמה לבעלי התלמוד עליהם. כי הם לא חשבו ולא עלה על לבם לעשות דבר בכח אסמכתא ורמז לדבר כמפורש בתורה אבל להקראים היה הרמז מספיק לעשות הנומז דבר תורה. ואמנם עוד היתה מכשלה אחת על דרך דרישתם והיא בקשת ההתנגדות וקנאתם כאש בכל הזמנים אך לסתור דברי התלמוד והיא לא הניחתם לבא אל מנוחת העיון ואל נחלת האמת לאמתו ועל כן אהבת הנצוח קלקלה להם את השורה. ולמען יאמנו דברינו כי באמת נמצא בכתוביהם פירושים אשר תנעל בהם נפש היפה נציג הנה קצת משלים מספריהם אשר יאמתו משפטינו. הנה בענין שלשה האנשים אשר באו אל אברהם פסקו כל חכמי הקראים שנביאים היו (מבחר מ' ע"ב). נעשה אדם בצלמינו משה רבנו ע"ה אמר כן לאנשי דורו עשוי אדם בצלמינו בעד עצמו ואנשי דורו, וכן פירשו הן היה האדם כאחד ממנו (שם כ"ד ע"ב). כמעט כל הקראים פירשו וא"כ נס' בראש זכור את יום השבת לקדשו קדוש זה מה הוא? זה הפרישה מן האשה (נספחות 62). וענן פירש לחם עוני מכאן שאין עושין המצות אלא מן השעורין שהוא לחם העניים (ע"י לעיל) כתוב אחד אומר ב"ד פסח וכא"כ ב"ד יום לחדש בין הערביים וכא"כ שם תזבח את הפסח בערב הא כיצד חל ער"פ להיות בששי ב"ד פסח לה', חל להיות באחד משאר ימי השבוע בין הערביים, חל להיות בשבת תזבח את הפסח בערב (אשה"כ פ' ע"ד ג"ע ע' פסח פ"ו). דרש ענן בערב תאכלו מצות מכאן שאופן המצות בין הערביים (ג"ע ע' מצות פ"ג). ר' דניאל אלקומי פירש לא תבשל גדי בחלב אמו כל בשר הנולד והמתגדל בחלב יולדתהו (אשה"כ צ"א ע"ב). ובענין איסור הוצאה מרשות לרשות בשבת פירש ר' ישועה שלמדים ממאמר אל יצא איש ממקומו שאם היציאה ממקומו תהיה אסורה שהמקום כולל המדינה ההוצאה מן הבית תהיה גם כן אסורה (ג"ע ע' שבת פ"ו). ור' דניאל הקומסי הנזכר אסר הבצים מן הכתוב שנאמר שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך, בניס ולא אמר בצים שמע מזה להתיר האפרוחים שהם בניס ולהחמיר בצים (אשה"כ ק"ד ע"ג). סה"ל בן מצליח פירש ויהיו חיי שרה ק' שנה וכ' שנה וז' שנים שלשה מספרים כנגד שלשה מקומות שהיו שם באור כשדים ובכנען ובארץ פלשתים (מבחר מ"ו ע"ב). ור' יוסף הרואה גמר רחיצת טמא טומאת ערב שתהיה במים היים מטמא טומאת מת נאמר כאן ורחץ בשרו במים ונאמר להלך ורחץ בשרו במים מה להלך מים חיים אף כאן מים חיים (ג"ע ע' טומאה פ"ג). ושמענו בשם ענן שדרש שאין טומאת מת בזמן הזה מהקש הכתוב נאמר זאת חקת התורה וחקת היא הפרה שנאמר והיתה זאת לכם לחקת עולם והתורה היא טומאת מת שנאמר זאת התורה אדם כי ימות באהל ומקשישים תורה לחקה בזמן שישנו בחקה ישנו בתורה בזמן הזה שאינו בחקה אינו בתורה (שם פ"ב) ארוסה אינה צריכה גם כריתות שנאמר כי יקח איש

אשה ובעלה וגו' וכתב לה ספר כריתות מכאן שרק הנשואה צריכה נט כריתות ולא הארוסה (אשה"כ קמ"א ע"א). ואמרו בשם בנימין האונדרי שמקיש היציאה להיות שכל שההויה בכתב שהוא הנשואין היציאה גם כן בכתב ארוסה שהווייתה בעדים גם יציאתה בעדים (גי' ע' נשים פכ"ג אדרת שם פ"א). כתיב ויקחו צאן ובקר ובני בקר וישחטו ארצה ויאכלו על הדם (ש"א י"ד) מאי ויאכלו על הדם? כל מה שאסור לשחטו הרי הוא בכלל לא תאכלו על הדם אותו ואת בנו שהוא בכלל תשחטו ביום אחד אם עבר ושחטם אסורים באכילת משום לא תאכלו על הדם וממשמע שנאמר בקר ובני בקר הרי שחטו אותו ואת בנו לכך נאמר ויאכלו על הדם (גי' ע' שחיטה פ"ח). ובאדרת א"ל הו מובא בשם הקדמונים (ע' שבת פ"ט) מפני שהסמך הכתוב שמירת שבת רמקדש רומר לך כשם שיש מגרש למקדש כך יש מגרש לשבת מכאן שמוסיפין מחול על הקדש. חייב אדם לקרוא שמע ואהבת והיה אם שמוע ופרשת יציאת שנאמר ודברת בם וזה כמדרש התלמוד (א"א ע' תפלה פ"ה). והדרת פני זקן זה שקנה חכמה ואמר ר' ישועה שאם לא יהיה לזקן חכמה ולא יראה ה' לא יחייב כבודו (שם ע' כבוד רבו פ"ה). ואר קין ואל מנהתו לא שעה שלא נאכלה באש שמים (מבחר פ' בראשית) וכעין שנרמז בספרא (מכילתא דמלואים) ובספר הישר. תקריב את קרבנכם שלכם ולא משל אחרים שנאמר שנא גול בעולה (מבחר ויקרא) כמו שנדרש בגמרא.

הנה חגגנו פה מספר מעט ממדרשים אשר דרשו חכמי הקראים בראשונים כאחרונים אשר כל רואיהם יכירום כי הם זרע הדרש ואין להם דבר עם פשוטו של מקרא לפי מושג הפשטן האמיתי. וברור הדבר כי הם עצמם הבינו זאת ברבם כי חלק גדול מן הפירושים אשר פירשו בתורה והוציאו מהם חקים ודינים היו בדרך המדרש. ואמר אחד מאחרוניהם ר' שלמה בן אהרן הטרנקי (ס' אפיריון עשה ח"ב כ"י בהקדמה) התורה מתבארת באפן מתיחס לפשוטה חוץ מקצת מקומות אשר אין השכל גזור שיובנו כפשוטם ועליהם המליצו החכמים דברה תורה כלשון בני אדם, וכן בקצת מצות שאין השכל מתישב בהן אם יתורצו על פי פשוטו של מקרא והסכימו החכמים לכאדם על דרך מעבר כדי שלא תהיה סתירה בדברי התורה. ראינו מזה הודאתם כי עם כל השתדלותם לתפוס בפשוטו של מקרא לא הצליח חפצם בידם והיו מוכרחים לנטות מן הפשט. ולמדנו כי כמו לחכמי המשנה והתלמוד כן גם להם לא הספיק להם פשוטו של מקרא להעמיד דתם. ואף במקומות שהשבו שהם הולכים אחרי הפשט הברור, אין זה המובן הפשוטי האמיתי כי אם דמיונם הטענת. ואמנם המתבונן בספרי דתם וביחוד בספרי המצות אשר כוננו ימצא כי סוף סוף כל פעלתם רק תלמוד חדש דומה להישן ברוב מדותיו וכלליו ואף בקבלה ובמשפטי הסברה, אבל גם בזרות המדרשים ואף חדש הוא בזה כי נתן צו לצו, חמרים חמרים המון חומרותיו, ולסמות עינים אין קצה לתכונה.

פרק שמיני.

חלוקה הרבנים והקראים במנהגיהם.

הנה ער כה נגולו לפנינו כספר מחשבותיהם ודעותיהם, מדות דרישתם וכללי מחקריהם, וראינו כי לא התשוקה לפרק עול אשר נתן

התלמוד על מאמיניו בגזירותיו וסייגיו היה מטרסם, ואף לא החפץ לנתק מוסרות חומרותיו היה הנר לרגלם. אכן הכרנו כי לפי תכונתם המוסרית ומחשבות הויה אשר השפיקו בהן, היו נוטים יותר להכביר עול הדת עליהם מלהקל אותה, ואך ערב לנפשם כבד החקים אף כי עקום כמטיל ברזל וכאבן מעמסה. נאנחים ונאנקים כהם — הלא כן התכנו וכן הוו מראשיתם — בזוי העולם הזמני, המענים בצום נפשם בתאוה, ויקרישוה לתאניה ואבל על הנלות המרה ועל חרבן בית קדשנו, הם בהכביר עליהם הדת ובספות חומרא על חומרא הלא ימצא חפץ. ועל כן לא נתמה אם יעמיסו עליהם עול כבד. אבל נתמה כי השכלתם הרבה — כי לא יוכחש כי היו רבם בעלי השכלה בחכמה ובידיעות שונות — כי גם היא לא עמדה להם להורותם דרך התוך, ומהפזוה נבערה הצל לא הצילתם. תחת אשר לרוב רבת ההשכלה תמעט ההפרוה על המרה בגזרות ודינים, הם בהשכלתם נעזרו להמציא להם דינים וחקים אשר לא שערום קדמוניהם, ודוחה היא אלפתם לברוא חומרות עד כי כל מצוה ומצוה נעשתה תחת ידיהם להר גדול. הנה בתאוה עוה התעמקו במצות העריות ואזנו והקרו בה. ומה נהיתה זאת המצוה על ידי מחקרם ועיונם? הראשונים והם בעלי הרכוב עשו ממנה מצוה אשר אין העולם יכול לעמוד בה, והקראים עצמם אמרו: אלו נלך אחר דעתם אך לעתים רחוקות נמצא איש ואישה אשר לא יהיו קרובי שאר. כי הקישו בעריות והרכו מהקש אל הקש ומרכוב אל רכוב ואסרו גופים רבים אשר לא יגבילם השכל האנושי והוסיפו על הכתוב ועל ההקש (אדרת אליהו ס' עריות פ"ה) וכמה עלובה היא העיסה שנתחומה מעיד עליה שהיא רעה? וגם אחרי כן כשעמדו ר' יוסף הרוואה ואחריו ר' ישועה וטענו עליהם ונצחום ובטלו כמעט שלשה חלקים ממה שאסרו הם (שם ע' שבת פ"ב) הלא עוד החלק הרביעי אשר השאירו כולל מספר רב עריות חדשות אשר לא שערו בעלי התלמוד. אסרו בת אנוסתו שיש לה מאיש אחר משם אשה ובתה, אסרו לאיש לישא בת אחיו או בת אחותו, אסרו בת אשת האב שיש לה מאיש אחר, אסרו אחות אשתו אפילו לאחר מיתת אשתו. גם כל העריות אשר לפי המשנה והתלמוד אינן אסורות כי אם מגזרת חכמים כמו שניות מדברי סופרים, וכן שאר כל הגשים השנויות במשנה (יבמות ר"פ נושאין) שאסרו חכמים אך אינן ערוה מן התורה, וגם נשים אשר אף בגזרה וסייג חכמים אין בהן איסור רק נאסרו משום מראית עין כמו אשת המיו, כל אלה לדעת הקראים הן עריות אסורות מן התורה, ובאו לידי מרה זו על שעקשו והפכו דברי הכתוב הנעימים וזה היה פרי השכלתם ועליהם נאמר: חכמים הם להרע להטיב לא ידעו.

מצות שבת כמעט אין משלה בכל המצות אשר הדרוה היהודים בכל הזמנים בהדרת קדש, למצוה הזאת נדבו חכמי המשנה שתי מסכתות שלמות, ומי יספור כל ההוויות אשר הוו בה והמציאו תולדות ותולדות לתולדות היוצאות מן האבות אשר הן עצמן לרוב אך תולדות מחקרי לב ופרי פלפולם, וכל זה לא היה שוה להקראים עוד חפשו וחתרו ורקדקו בדבורי המקרא אשר ידברו במצוה הזאת עד אשר מצאו חומרות חדשות לאין מספר והוציאו דינים וחקים ממרי החיים נגד רוח התורה אשר דרכיה דרכי נועם. הדקדוק והעיון בדבורי התורה במצות שבת הבאים כפולים ומכופלים, מלאכה, עבודה, מעשה, הולידו והצמיחו מחקרים מתמיהים כי הכניסו בהם כל מיני העסקים, עד כי אמרו שכל התנועות

הנפשות והנפשיות כמו התנועה וההליכה ממקום למקום, וכן המחשבות והחשבונות והרצונות כלם יוכלו תחת מעשה (אדרת אליו ע' שבת פ"ה). זאת ההחלטה לא מהמצאת האחרונים יצאה כי אם נאמרה בשם הראשונים מחכמיהם. ולפי ההחלטה הזאת והמשפט הזה אין כל תנועה גדולה או קטנה שיתנועע האדם אשר לא תפול תחת האיסור, ולפי דבריהם האלה ראוי מן הדין שיקיים האדם בנפשו: ישב בדד וידם כי נטל עליו השבת. אמנם הם עצמם הרגישו סכלות זה המשפט אשר לא יתכן להוציאו לפעלת אדם החפץ חיים, על כן התירו הדברים ההכרחיים אשר לא יכול האדם לחיות בלעדם, כמו: האכילה והשתיה והעמידה והשיבה וההליכה וכל הנענועים ההכרחיים. אבל בדעתם כי ההכרח לא יבטל הדברים מהווה מעשה והמעשה הלא אסור מן התורה, על כן הוכרחו להתחכם להביא להם ראיה מן הכתוב למען התיר המעשים אשר הם הכרחיים. והנה ידענו כי יש מין בחקר הדתות (טהעאלאניא) אשר דורשיה לא היו דואגים מעולם למצוא לכל חפץ וחפץ הוכחה מכתבי הדת, אף זה היה משפט הקראים בדרישתם על כל דבר פשע נגד תורת הרבנים על כל דבר שוא מהבלי חדושיהם ידעו לו מקרא מן התורה או מן הנביאים והכתובים, ועל כן חפשו ודרשו ראיה להיתר האכילה מכתוב: אכלוהו היום, ואחרי שהאכילה מותרת מובן מאד כי גם השתיה הותרת כי השתיה בכלל האכילה והתירו בכך הזה גם הטלטול שהוא צורך האכילה וכן גם שאר צרכי האכילה. ואולם לא השפיק להם המקרא להביא ממנו תעצומות לכל אשר רצו להחמיר שלא לסור מן המנהג הקדום אשר היה נהוג מאז בישראל או החישו מפלט למו אל סבל הירושה (אדרת אליו שם). אך אמת הדבר כי העיון והדקדוק אשר עמלו בהם אך להג הרבה ויגיעת בשר היו אבל לא חקירה נאמנה, כי לרוב נדחקו ונלחצו ואנסו את הכתוב לדבר דברים אשר לא חשב כי ברור הוא בעינינו כי העיקר הראשי אשר היה מנהיגם הוא ההתנגדות לתורת הרבנים. התולדות אשר הוציאו מחפושם ודקדוקם בכתובים כמעט כלן הן מתנגדות למשנה ולתלמוד אבל לא להקל כי אם להחמיר עליהם. הנה לדעתם ולפי מה שחושבים להוציא ממאמרי הכתובים, בין מתקן בין מקלקל חייב, בין מעשה בכונה בין שלא בכונה. בין התחלת המעשה בשבת עצמו בין נולד בשבת מעצמו בסבת מעשה של קודם השבת, מוקצה אסור מן התורה בין באכילה בין בטלטול. בכל המלאכות אין שעור נתון, ושנים שעשו מלאכה חייבים. כל שבות אסור מן התורה, כל הוצאה מרשות לרשות חייבים עליה ואין צורך לעקירה והנחה. אין רשאים ללכת אפילו תוך התחום אם לא שהיכתו היא לצורך מצוה או לסבת הכרח טבעי. אך ההליכה לטיול או ההליכה לשיק אסורות. מכח מאמר הכתוב: לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת תחליטו וגמרו כי אסור להנות בנר בשבת אף שהודלק הנר מבעוד יום קודם השבת, ועל כן יושבים בחשך בלילי שבת כמתי עולם. ואסרו הטמנת המאכלים לצורך השבת אף שהטמינום קודם השבת. הקראים אומרים שהעונה בשבת אסורה משום מלאכה. ואסרו כל דבר שהוא משום רפואה בשבת אף בחולה שיש בו סכנה והוא ספק פקוח נפש. אמרו עליו על ענן כי הוא צוה שתעשה המילה סמוך למוצאי שבת למען תהיה הרפואה בחול. כל ספריהם מן המצות מלאים מחקירות בענין הדברים המשתלמים בשבת אשר הם קוראים נולדים בשבת ממעשים של ערב שבת. ופסקו כלם

שהמעשים הנולדים בשבת בלי חבור המוליד והם דברים התלויים בפעולתנו. ורצונם בזה שבעצם וראשונה תחלת סבת הנפער היא פעלתנו אבל בשעה שנשלם ויוצא לפעלה אין לו חבור עוד עם גוף המוליד בכל זאת הם אסורים בין שהתחיל בהם המוליד בעצמו בין על ידי צווי. והמשכיל יבין כמה רבו פרטי החומרות היוצאים מן הכלל הזה. מתאים עם נטייתם לסגף עצמם בצומות ולחסר נפשם מטובה, קימו וקבלו עליהם להתענות ארבע תעניותיהם אף בשבת. כל מה שאסור לישראל לעשות בשבת אם עשאו הוא או אף שעשאו גוי לעצמו אסור לישראל להנות על פי מאמר התורה. ולא לבד כשהמעשה הוא מלאכה ממש כי אם אפילו אינו רק שבות קלה גם לישראל עצמו בעשותו אותו בכל זאת אפילו אם עשאו הגוי לצורך עצמו אסור לישראל להנות ממנו. למען השלם מדת החומרות הנפתלות קבעו חק כי אסור לישראל למלט דבר בבית אשר נמצאים בו אנשים ואחר מהם חלל את השבת. ולמה זה? יען כי לדעתם נחשב זה הבית כמחולל והנה הוא כרשות הרבים אשר אסור למלט בו. יתר על כל אלה החומרות העקריות בטלו תקנות חכמי הרבנים הקדמונים שהן ערובי תצרות שתופי מבואות וערובי תחומין וערובי תבשילין, אשר אוננו וחקרו ותקנו חכמינו במועצות ודעת רטובת עמם לכל יהיה להם השבת כמפריע כל צרכי החיים ובאו הקראים ובטלו כי להם היו העול והחומרא צרכי חייהם. והנה בהתבונן באלה החומרות העקריות נמצא בשתי המצות האלה, עריות ושבת, כמו חמשים חלופים בין הרבנים והקראים אשר כמעט בכלם הם מחמירים על הרבנים, ונתבונן עוד כמה גדול מספר הענפים היוצאים מן העיקרים כי אז נראה כי מצות העריות נהפכה להם לרועץ⁽¹⁾ ומצות השבת היה להם למשא כבד והענג נהפך לנגע כי בכל אשר יפנו תעמוד חומרא לשטן על דרך חייהם בכל תנועה בכל מעשה ובכל מדרך כף רגל ואף בכל מפה רוח הלא קמה להם איזו חומרא לנגף ולמכשול.

בכל הומנים היו השבת והמועד ליהודים למשיבות נפש בעמלם נופש תמים מסבל התלאות וכוס השמחות ביגון חייהם ואמנם אם נבין בתורות הקראים מן השבת והמועדים ידמה בעינינו כאלו בכונה מיוחדת ובמחשבה העמיסה על שבת ומועד משא חומרות הממירים את החיים למען הקטין אפת השמחה ולהשביח שאון גליה. כי כאשר בשבת כן גם בחקת המועדים יצרו חומרא על חומרא. הן אם נתבונן בספריהם נראה כמה השתוקקו קצתם לאסור האפיה והבשול וכל מלאכת אוכל נפש ביום טוב ורצו להסב מאמר התורה שמפורש בו היתר אוכל נפש לכוונה אחרת ואמרו קצתם שאין כונת הכתוב להתיר הבשול במועד כי אם להתיר האכילה כמו שלדעתם כונה התורה במאמר: אכלוהו היום, להתיר האכילה בשבת. ואחרים אמרו שרצה הכתוב להתיר רק ערוב המאכלים כמו שמן וחומץ ותבלין לא שכונתו להתיר הבשול במועד בכלל, ופירשו עוד פירושים

⁽¹⁾ הנה חדלתי מהביא המראה מקומות בספרי הקראים על כל דין ודין שהעתיקתי מהם. כי לא ראיתי בזה תועלת וצורך רק יהיה מכאן זה לאריכות גדולה שהיא למותר למבינים. ורק אעיר כי כל מה שהעתיקתי הוא ע"פ ספרי דיניהם וחקיהם ופירושיהם במקרא כמו ס' המבחר, יהי מאורות כ"ג, גן עדן, כתר תורה אדרת אליהו, משאת בנימין, אשכול הכופר, דוד מרדכי, אורח צדיקים, אפריון עשה ח"א, א"ע ח"ב כ"י וההעתיקות שבלקוטי קדמוניות ועוד קצת כתבי יד שבידי הנמצאים בביה"מ מעובד פינסקער.

משובשים אחרים כאלה ונדחקו לכל זה רק מרצותם לאסור במועד מלאכת אוכל נפש. אך המתונים בהם ראו סכלות אלה הפירושים והסכימו על ההיתר כדעת בעלי הקבלה וכפשוטו של הכתוב. ואמנם גם הם הגבילו מאד את ההיתר ולא התירו רק המלאכות אשר אחריהן האכילה והן שלש: הלישה עם האפיה והבישול ואסרו כל מכשירי א"נ בין מה שאפשר לעשותם מע"ט ובין מה שאי אפשר לעשותם מע"ט, ומובן מעצמו כי אסרו כל מה שאסרו בעלי הקבלה וחוספו עליהם עוד חומרות ואסרו: השחיטה, וההפשט, והנתות, והניקור, ושחיקת תבלין, וכל הדומה להם, ואסרו ההוצאה מרשות לרשות בין לצרך בין שלא לצרך ואסרו הדלקת הנר שלא לצרך אכילה. כל הנחשבים פה שהם שמונה במספר הם חומרות שהחמירו יתר על הרבנים ואין בכל דיני יום טוב אף דין אחד שהוא קולא נגד הלכות התלמוד. ונבוא עתה לבחון דיניהם בפרטי המועדים, ובכלל בהם גם דינים בדברים שאינם נהוגים בזמן הזה. כבר בררנו (פ"ז) דעת הקראים בענין קרוש החדש שהם מקדשים על פי הראיה, ומעברים השנה לפי האביב ואינם משגיחים על חשבון הרבנים. ובוה נפלה ערבוביה בקביעות החדשים והמועדים והשנים ולא לבד שנעשה חלוקה ביניהם ובינינו כי אם הם עצמם נעשו אנודות אנודות לפי המקומות והארצות. בענין הפסח אמרו יש מן הראשונים שבהם שפסח דורות באה מן הצאן והבקר, זמן שחיטת הפסח אינו משש שעות ומחצה כי אם בין הערבים ממש וזה משקיעת החמה עד הערב, הנותר נשרף בחמשה עשר לא כדעת המשנה ששרפתו בטי"ז. הפסח אינו נאכל אלא בלשכות שבמקדש, פסח דורות הנשים פטורות⁽²⁾, הויד ולא עשה את הפסח חייב כרת מיד ואינו נדחה לפסח שני, לדעת רוב ראשונים אין הפסח דוחה את השבת. בענין חמץ ומצה החמירו בעלי הקבלה מחומר איסור חמץ הרבה יותר מדי עד שנוכל לחשוב כי לא הניחו מקום לחומרא, ובכל זאת נראה כי הקראים אומנים בהמצאת חומרות יותר מן הרבנים. הם אמרו שהחמץ של אינו ישראל בבית ישראל (אף שלא קבל עליו אחריות) הוא בכלל לא יראה. בטול בלב אינו מועיל מאומה, לדעת קצת גם ארז ודוחן מחמיצים, לדעת ענן אין ראוי לעשות המצה אלא מן השעורים, ואין אופין אותה אלא ביד בערב, ואין עושין המצה שעם הפסח אלא על האש לא בתנור, חייבו לאכור מצה למצות חובה כל שבעה, הם דורשים ממחרת השבת ממחרת שבת בראשית ולעולם עצרת אחר השבת, העומר אינו נקצר ביום המועד ולא בשבת, אין מביאין העומר מן הלח, ספירת העומר ביום לא בלילה, בראש השנה בטלו מצות תקיעת שופר וקצתם חולקים ואומרים שהתרועה בכלי אבל לא הבדילו בין שופר לחצוצרה, בענין יום הכפורים אינם מודים בחמשה עונים כי אם באכילה ושתייה לבד, בטלו התעניות שנקבעו במשנה ותלמוד מפני חרבן שני והחליפום באחרות עד חרבן בית ראשון, ובטלו מצות חנכה, ועושין ימי הפורים ביד ובטי"ו עם כל המצות התלויות בהם, בענין הסכות בטלו מצות לקיחת ארבע מינים, ובטלו השיעור בגבה הסכה כמו שבטלו כל השעורים. הנה

(2) כל מפרשיהם צווחים ככרוכיא על בעלי הקבלה שמחייבים הנשים בהקרכת הפסח ואומר שהאכילה להן אינה אלא רשות ע"י נ"ע ע"י פסח פ"ד ובמבחר פ' בא ובאדרת אליהו ע"י פסח פ"י. אבל שקר ענו בבעלי הקבלה. הרב הוה שני במחלקת ולדברי האומר נשים בפסח רשות הכל רשות בין הקרבה בין אכילה וע"י פסחים (צ:). ובירושלמי שם פ"ח ה"א.

לפנינו שבעה ועשרים חלוקים ביניהם ובין בעלי הקבלה ואך חלק קטן בהם אשר נטו מן הרבנים לקולא.

ואמנם החלוקים בין הרבנים והקראים בשאר דיני התורה מצאנו כמו תשעה וארבעים (במספר. א) המאמר פרו ורבו ומלאו את הארץ אינה למצוה אלא לברכה אבל מחייבים במצות ישוב העולם מדברי קבלה והולידו בנים ובנות. ולדבריהם אף מי שיש לו בן ובת או אפילו שני בנים חייב במצוה זו וזה כר' נתן לבית שמאי (יבמות ס"ב). ונגד התלמוד. (ב) מצות המילה היא הסרת הערלה וכשתוסר הערלה אינו צריך לעשות עוד מעשה הפריעה ולפי התלמוד מל ולא פרע כאלו לא מל. (ג) אחר שעיקר הקפידה בהסרת הערלה על כן כשהוסרה בטבע אינו צריך לכלום. והתלמוד מצריך להטיף דם ברית. (ד) לדעת ענן מילת אינו ישראל אינה מילה וצריך למול אותו ישראל. ולפי התלמוד כשרה בדיעבד. (ה) ענן צוה שתהיה המילה במספרים. (ו) אינם מודים במצות תפלין ומפרשים והיו לאות וקשרתם בדרך משל כמו קשרם על אצבעותיך. (ז) וכן פרשו וכתבתם על מזוזות ביתיך כמו כתבתם על לוח לבך ובטלו מצות מזוזת. (ח) עבר עברי עובד את הכן גם את הבת ושאר יורשי המת, נגד דין התלמוד (קדושין י"ז:). (ט) האב מוכר את בתו אפילו בוגרת כל זמן שלא תנשא היא ברשות האב ולפי התלמוד אינו מוכר אלא קטנה. (י) אמרו שאין צריכים התראה למלקות שהלאו שבתורה הוא התראתו. (יא) עין תחת עין ממש ולא ממון וזה במתכוון לחבול. (יב) אחד המורה במקצת ואחד הכופר הכל חייב שבועה. (יג) הם התירו בשר עוף בחלב. (יד) דם דגים אסור כדם בהמה. (ט"ו) אין הכהן רשאי ליטמא לאשתו. (ט"ז) שחיטת ההרה אסורה ולא לבד שאינה מתירה את הולד אלא שגם היא אסורה. (י"ז) כל הספקות אסורות ועל כן כל איסור שנתערב בהיתר אסור התערובות לאין שעור³. (י"ח) אותו ואת בנו זה הנשחט באיסור אסור באכילה לעולם, ואף כשנשחטו בשני ימים אסור לאכלם ביום אחד. ולפי התלמוד כל זה מותר. (י"ט) אותו ואת בנו נוהג אף בעוף. (כ) מן המטרפות אין אסורה אלא הדריסה ואינם מדיים בי"ח מטרפות. אבל אסרו את החולה וסימן החולי אכילה ושתייה וכל שאוכלת ושותה אינה חולה⁴. כ"א מצות גיד הנשה לדעת הקראים אינה לא תעשה בבירור אלא הוהירו מלאכלו מספק חסרון ידיעה אם המאמר על כן לא יאכלו ב"י את גיד הנשה הוא צווי או הגדה נגד התלמוד האומר שהוא לא תעשה. כ"ב רבים מחכמי הקראים אסרו לשחוט ולאכול בשר חולין בירושלם בזמן הגלות. כ"ג בענין השחיטה הם נוטים הרבה מן התלמוד שפוסלים שחיטה שאינה למטה

3 וז"ל ר' יהודה הדסי באשהיב (ע"ה ע"ד) יש ספקות לקולא כ"י כנון הדבורים והזבובים יטנפו דבש יין ושמן . . . ועינינו לא ישלטו בטנופם וגאולם בטהרתנו אף על הפירות וירקות השרצים עוברים ומטנפים אותם ואין הם לא ידינו ועינינו וכל אלה לקולא. וענין אותו ואת בנו . . . מעדר הנקבה בשוק אין אנחנו מוזהרים ומותר לשחטם ביום אחד. וכן ענין לא תביא תועבה אל ביתך וכל כסף של תועבה שאין אנחנו יודעים שהם טהורים ועוד הביא כמה ספקות ממין הזה שהולכים בהם לקולא. ובאמת אין זה ענין לספק כי אין בהם שום דררא דאיסורא ואין להחזיק איסור לכתחילה.

4 הקראים אוסרים בפירוש את המסוכנת, והוא ודאי משנה שאינה צריכה שמסוכנת נרועה מחולה וכ"ש היא. אבל פירשו איסורה כדי לפרסם התנודותם לתלמוד כדרכם, יען שהתלמוד מתיר המסוכנת כשפירסה בארו כפי שאסורה אף שלעיקר הדין לא היו צריכים לכך שקי' הוא מחולה.

מן הטבעת הגדולה, ושלא נשחטו הורידין, ופוסלים שהיה במיעוט הראשון של קנה, וכן פוסלים שהיה במיעוט האחרון וכן החלדה, התיו הראש בבת אחת אפילו אם ארוך הסכין כשעור ואין לחוש לדרסה, ועוד חומרות אחרות וכלן מתנגדות למשנה ותלמוד. כ"ד) אין הבהמה יוצאת בשחיטתה מידי אבר מן החי ואם חתך בשר מבהמה אחר השחיטה עד שלא תצא נפשה נאסרה כל הבהמה. נגד התלמוד שמתיר לחתוך כזית בשר קודם שתצא נפשה ולאכלו משתצא נפשה. כ"ה) הטחול אסור בבישול. כ"ו) הלב קרעו ומוציא דמו לא קרעו עובר עליו ואסור נגד המשנה והתלמוד. כ"ז) האליה כולה אסורה משום חלב וכן הכליות ויותרת הכבד שלא כהתלמוד. כ"ח) הקראים אינם מודים בסימני בהמה טהורה ודגים טהורים רק במה שמפורש בתורה ובעופות אינם מתיירים רק המפורשים בתורה וגם בהם יחדלו בכלם מאכלם מספק ידיעתם ומכחישים הסימנים שנתנו המשנה והתלמוד. כ"ט) הקראים אומרים שכל מגע טומאה הוא באזהרה וכל דבר שנגע בו טומאה נאסר מפני טומאתו, וכל דיני טומאת מת וטהרתה נוהגים גם בגלות שאין לנו אפר חטאת וכן טומאת נגעים וכל זה בהתנגדות אל התלמוד. ל) כל המשקין מקבלים טומאה חוץ מן המים. ל"א) הטהרה מן הטומאה היא על ידי הרחיצה ולא הטבילה. ל"ב) בדיני זב וזבה נדה ויולדת נוטים מכל וכל מן התלמוד, ובכמה דברים הם מחמירים אך מהתנגדות באו גם לידי קולא כמו בהכחישים י"א יום שבין נדה לנדה, ובאמרם שאין צריך לשבעה נקיים. ל"ג) האשה נקנית בכסף בשטר ובעדים ובביאה ובקדושין ובקנין וצריכים כלם נגד המשנה והתלמוד או בכסף או בשטר או בביאה. ל"ד) הקראים אומרים שמהרה הכתוב בתורה הוא כסף קדושין ולא כבית שמאי שאמר דינר ולא כב"ב שאמר פרוטה. ל"ה) המקדש במלוה מקודשת. ל"ו) האב מקבל קדושי בתו בין קטנה בין בוגרת. ל"ז) מי שנשתמד, אשתו פטורה מן הגט שנאמר ויאשם בבעל וימות כיון שנשתמד הרי הוא כמת ולא כהרבנים שמצריכים גט. ל"ח) עמון ומואב בין זכרים בין נקבות אסורים לבא בקהל. ל"ט) אינו רשאי לגרש את אשתו אלא אם כן מצא בה ערות דבר ובכלל הוזה עוברת על דת מורדת ומומים שבגופה. מ) האיש מגרש את אשתו לרצונו ושלא לרצונו כנון אם בגד בה או אינו רוצה לפרנסה או מפני חולי שאין לו רפואה וכדומה לאלה. מ"א) רוב הקראים אומרים שמאמר כי ישבו אחים יחדו מכוון על אח משפחה ולא אח ממש שהוא באיסור אשת אח ואינו רשאי ליבם. מ"ב) יען שהיבום הוא לסבת הנחלה על כן בגלות בטל היבום ובטלה החליצה. מ"ג) בענין נחלות פסקו שמי שמת בלא בנים אביו ואמו ראשונים לירשו ולא כדעת המשנה שהאם אינה נוחלת. מ"ד) הבעל אינו יורש את אשתו. מ"ה) משומד אינו יורש שנחשב כמת וזה נגד פשוטה של הגמרא (קידושין י"ח). שהגוי יורש את אביו⁵. מ"ו) אין הקראים מודים בהיתר נדרים. מ"ז) הפרת הנדר מצד האב היא גם בבוגרת לא כדעת התלמוד שבנערה הכתוב מדבר. מ"ח) בין ארוסה בין נשואה

⁵ נראה שבזמן דורות הראשונים של הקראים היתה השאלה בבחינת המומרים נחוצה ובלי ספק היו רבים שעזבו את דת היהדות. כי גם הגאונים הוכרחו לדון ברבר זה וגם הם החליטו שאין המשומד יורש את אביו ונדרחקו לפרש ברוחק את פשוטה שמורה ההיפוך ומשתדלים להביא ראיה דרושית אשר כל ראייה יכירו חקקה. ע"י כתשובות שערי צדק ח"ד סי' כ"ה ובחמדה גנוזה ס' נ"ב.

מפיר הבעל נדריה ולא כפסק התלמוד אביה ובעלה מפירין נדרי הארוסה. (מ"ט) הבכור נוטל פי שנים בראוי כבמחוק בן מנכסי האב בין מנכסי האם וזה נגד התלמוד. (נ') אין עדים וזממין נהרגין עד שיהרג הנדון. והנה טרחנו והטרחנו את הקורא בהצעת אלה החלוקים העיקרים אשר לפי הפרטים שפרטנו עולים על מאה ושלושים וארבעה ויש להם תולדות. ואם נפרט התולדות ונחשוב מקצתם אשר לא מנינו רק דרך כלל לפרטיהם כמו העריות והטומאות והגדה והשחיטה יעלה מספרם על כפלים ויותר. הבוחן ובודק בשורש אלה החילוקים ימצא ברובם אף שמתנגדים לתלמוד היה התלמוד יסודם, בקצתם אחזו את הסלקא אדעתא של הגמרא בידיהם ועשוהו החלטה ובקצתם הכריעו כדעת היחיד שבתלמוד ובשאר ספרי התורה שבעל פה. ועוד זאת נראה מהם כי רובם הם חומרות אשר החמירו הקראים הרבה יותר מן הרבנים כי אך במעט מהם נמצא קולא בדבריהם. ואמנם מן הכלל כלם נתבונן כי הקראים אף הגדולים והטובים שבהם, לא נוציא מן הכלל את ר' יוסף הרואה אשר בו יתפארו⁶, כי כלם היו מותעים מן הקנאה ואהבת הנצוח ומגמתם רק לשים את התלמוד לשמצה מבלי שים לב אל משאלות הזמן ההוא, והסיגו

(*) ר' יוסף בן אברהם הכהן נקרא הרואה גם המאור או המאור הגדול. וכתב בספר מטה אלהים מובא בדוד מרדכי (י"א ע"א): והוא (כלי' רב סעדיה גאון) היה תלמידו של ר' שלמון בן ירוחם. ור' יוסף השינו (את רס"ג) ונמצאו יחד שניהם בזמן אחד והקשה עליו ר' יוסף והכריח לו בטענותיו כאשר הזכיר בס' המאור וחבר בשנת ארבעת אלפים שש מאות וצ' ליצירה. וזה באמת מסכים עם זמנו של רס"ג. מלבד שדרש בשקידה בתורה היה שוקד בחכמת הפהילוסופיא ע"י בל"ק צד קט"ז וצד ר"י ובפרט בהערה ס' י"ד 192. ושם הביא שחבר י"ג ספרים אשר רובם בחקר' באמונות ודעות. ובביאורי המצות יש לו ג' ספרים א' ספר המצות ב' ספר מועדים ג' ס' האביב, וזה הוא הכל אשר ראה החכם ר"ש פנסקר להודיעו על אודותיו וחבל על ככה כי הסתפק במעט הערות כיבילאגראפיות. ואולם הקראים המאוחרים השאירו בספריהם כמה שיורים על שמו בביאור המצות ומהם נוכל לדון על דרכו בהבנת התורה. לרוב דורש המקרא על פי חקירה שכלית על דרך בעלי המחקר הקדמונים המשתדלים בנתינת טעמי התורה. וגם הצורה אשר נתן לפירושו היא הניוונית ומדעית. והרבה מפירושו על הדרכים האלה חמצא בס' המבחר לר"א הראשון ובניע ובתר תורה לר"א האחרון ובאדרת אליהו. ומהניוונית העיוניים במחקרי אמנות ודעות נמצאו ג"כ ספרים הנזכרים בקצת פרשיות וביחוד בס' עץ חיים ע"י פ"ט שהשתדל ר' יוסף בביאור שמות המגשמים והמחבר ע"ח נמשך אחריו ואולי גם הדפי באש"כ אשר באר אלה שמות מביאורי המשכילים כוון לביאורו הרואה. ופס"ה כתב ומה נעמו דברי רבינו יוסף המאור בענין החקירה והנבואה. ושם פצי"ב בענין התוארים. ובפצי"ז מן השנה וההרגש. פפי"ז בענין הידיעה. פצי"ח במוש: הדבור אצל השם ואפשרותו. לפעמים מביא ספריו הנעימות והמחקר כלי הזכרת שם המחבר ומבואר שם 115 כי שניהם אחר. ונתיחד הרואה בזה כי הוא מתנגד גדול לתלמוד ונכנס בדוחק רק מחפצו להתנגד. הן כלם מסכימים שמעברין על האביב לבד נגד התלמוד אבל מידים שאין מעברין באמצע החדש. והוא אמר שאם קדם האביב למ"ז בניסן יעשהו חדש ראשון למפרע ויעשו פסח, וזה פלאי והוא התנגדות בכונה. ואף בסוף ימיו ראה סכלות פסקו וחזר בו (ניע) הברל שנה פ"י. ובפי מלאכה אמר שתורה שכל מעשה מתוקן הוא מלאכה אלא שאמר שאף הקלקול בכלל הוא והוא שבוש (שם ע' שבת פ"א). ופסק שספק נפשות אינו דוחה שבת מן הסברה ואין טעם ברור (שם פ"י) והורה מן החקירה שאכילת מצה מצוה כל שבעה (ע"י מצות פ"ג) וכל זה למרות עיני התלמיד. ובשורה קשה עליו להעמיד דעתו בענין מחרת השבת תפש זה הפהילוסוף בדרכי נסים ואמר כי על דרך נס היו ממתנים ולא נשחת הורע כדרך ולא יחמוד איש את ארצו (ע' שבועות פ"ג). ובכל דבריו הוא מן המחמירים ומאיתם הקראים שהוסיפו נדרים במצות השם ואף הוא העמיד הכלל: החמור הוא טוב שנעשה אותו ולא נעשה הקל (ע' מצות פ"א).

גבולות אשר נכלו הצרך וההשכלה בגלגול העתים. כל חכם אשר עיניו בראשו הלא יבין זאת כי דת כזאת אשר הורו והוגו בלי מדה ובלי משקל על פי הרוח המביא את העם לתכליות דרושות לתכונתו ולצרכי טובו המוסרי ולתועלת חיי חברתו לא תוכל להיות דת כללית לאומה הישראלית כי לא תוכל להיות בצלה בנזים אשר היא יושבת בקרבם. אלה הקראים לא שמו לב אל מחשבת הרבנים בתלמודם ובתורה כי אם עינם ולבם רק על רגשי קנאתם ועצות שנאתם. לא ידעו ולא הבינו כי לא זו הדרך להעמיד ולהחזיק דת בספות חק על חק וצו לצו. מי האיש החפץ להחזיק דת ישן, בהשכר ודעת יתבונן מה הזמנים ומה המקומות דורשים. חכמי המשנה והתלמוד היו בעלי המדה הזאת, אף כי לפי מושגיני היום לא נוכל לאמר כי עשו המלאכה דים בכל זאת, יאתה תהלה לפעלתם בומנם כי בחנו מעמדי האומה המתחלפים מדור אל דור, "מי זה יכחיש כי תקנת הערובין לא נתקנה להכביד כי אם להקל המשא" (ח"ב 260) וכן קביעות החדשים והשנים היתה נחוצה לתקנת ישראל בארצות פזוריהם. ומי אשר לו לב להבין ימצא כי תכלית תורתם לרוב לא היתה להכביד החיים כי אם להוליך אותה יד ביד עם החיים. בחכמתם הבינו כי הזמנים יחליפו יבקרם גם המעמדים וצריכים תקונים פעם להקל ופעם להחמיר. אך חזרה למעמד ולפעלות ולדעות של זמן קדום הנבדל בדעותיו ותפציו מן ההווה הוא חזרה נגד מנהגו של עולם, ועל כן ראו כי לא יתכן להחזיק התורה לדור ודור רק בהחזקת היסוד: הכתוב נמסר לחכמים להדרש, ויש כח בדינו לעשות תקונים לצרך הזמן יתרים על התורה ויש רשות לחכמים להעמיד דבריהם אף במקום עקירת דבר תורה לצרך השעה וכל שכן אם העקירה פועלת החזקת הדת בכללה. אך הקראים על כל זה לא השתחו. כל מעשיהם הם שעשועי מלות, דקדוקי עניות בכל דבור ודבור ונתחו אותם לנתחים בהתחכמות הבל, אבל אפשרות הקיום במקום ובזמן לא היתה דאגתם והולידו חקים אשר לא יתכנו עד שכבר אחדים מחכמיהם הנבונים התבוננו כינה בהרבה דברים שחדשו קדמוניהם והיו לחוצים לבטלם יען כי לא היה העם יכול לעמוד בהם. כמו העריות לפי שטת המרכבים אשר נהגו בהן כמה דורות בא ר' יוסף הרואה ובטלן ר' ישועה אחריו עוד הנדיל הבטול וכן בענין קביעות השנה על פי האביב כמה נזילים ודיו השחיתו בספריהם להוכיח נגד הרבנים שתקנו מחזור של י"ט שנה ורגזו ושחקו עליהם וקראום עוברים על דת. ומה היה אחרית אלה? הם עצמם ראו כי חלוף הזמנים והמעמדים דורשים לשוב אל חשבון הרבנים ושוב. וכה אמר ר' אהרן בעל המבחר (פ' בא) ובעונות הרבים אנתנו הדרים בחוצה לארץ הולכים אחרי תקון הרבנים שתקנו מחזור של לבנה י"ט שנים . . . וכאשר השכילו חכמינו ז"ל כי רוב עבודיהם אמת הניחו לנו על זה. ואמר שם עוד: ואשר היום מאחינו הקראים שהם בארץ נוהגים כמנהג אבותינו הקדושים שהם עושים על פי האביב בארץ ישראל. וההודאה הזאת יקרה לשלשה פנים. האחד: שמוכרחים להודות כי אין יכלת לקבוע השנים בחוצה לארץ בלתי אם בחשבון הרבנים לבדו והיו צריכים לבטל שטתם מפני שנוי הזמן והמקום. והשני: שהוכרחו גם להודות כי עבודי הרבנים אמת, ועל כן כל החרדה שהתחירו עליהם עוד לשקר. והשלישי: שעם הכרתם אמת דעת הרבנים בכל זאת נמשכו אף בא"י אחרי המנהג הראשון אף שידעו שלפיהו יבוא קלקול במועדים לפעמים. ולמה זה? מבלי יכלת להנח ידם ממצות אנשים מלמדה. ובה

יושב אל חיקם חרפתם אשר חרפו כלם את הרבנים באמרם שמצותם מצות אנשים מלמדה. ובענין הדלקת נר בשבת, אשר רוא אחד מעיקרי החלוקים אשר ביניהם ובין התלמודיים, יספר בשם בשייצי שבימיו היו הקראים לשתי כתות הכת האחת החזיקה את האיסור הזה. והשנית ראתה כי אין מעמד לו והתירו להדליק נר קודם שבת למען יהיה אור במושבותם ביום השבת. ובא ר' אליה בשייצי ועשה פרסום להיות (אדרת ע' שבת פ"ב). ובאמת לו חכמו והשכילו הבינו לאחריתם. הבינו כי אין עתידות למו בהיות כי לא חשבו חשבון עם החליפה במקום ובזמן, ולא עם תהלוכת ההשכלה ועם התכרת והאפשרות. ואמנם בכל זאת מלאם לבם לקוות כי דתם תהיה דת משתפת לכל ישראל וכי באחרונה יצליח חפצם בידם להשיב את הרבנים אל תורתם. ואף לתקוה הזאת נתנו רוח חיים והוציאוה לפעלת אדם, בהשתדלם בכל מאמצי כחם לפשט דתם בכל מקהלות ישראל, להסירם מאחרי הרבנים ולהדיחם בפתוייהם מן התלמוד.

פרק עשירי.

תחבולות הקראים לפשט דתם.

האמצעים למשך הלבבות אחרי שטה חדשה בדת הם שונים לפי חלופי הדעות והבינות והשכלתם בה. לב ההמון לא יקנה לה לעולם מהכרת אמתתה כי היא רחוקה ממנו. אבל לרוב מצאנו כי ההמון יבקש את הנדרף. אם למיסדה נעשה עול בגללה, אם סבל רדיפות ותלאות לרגלה ועמד בדעתה, זה יטה לב ההמונים אחריו וכמהר צפור אל פה ילכו בעקבותיו מבלי דעת אם כגמולו נעשה לו או נדרף חנם בלא משפט. גם זה יאחו עיניהם אם רואים כי בקנאה גדולה ועז פנים יעמוד לעמת מנגדים חזקים ממנו ולא ישוב מפני כל, אל זה יביטו יראו כאל יועץ פלא וברי בחינה יתמכרו על שטתו. לא כן משפט המשכילים והנבונים בעם, הם לא למראה עיניהם ישפוטו ולא למשמע אזנם יוכיחו, הם הולכים אחר השכלת לבם והכרת בינתם. בעבור זה מאד נתמה במה יכול ענן, אשר הביא שטה חדשה בדת היהדות, להטות אליו לבות גדולים חקרי לב בעמיו? אף אילו נאמר כי העול אשר לפי מאמרו נעשה לו, וקנאתו ועז פניו במצח כנחושה, הם שחדו בעדו גם לפני המשכילים, לא נוכל להאמין כי משכילים על הדבר באמת היו מוטעים להאמין כל אודותיו מן העשק אשר נעשק בעול, להאמין כי הקנאה אשר קנא נובעת מלב תמים. הן אנו היום נכיר מן השרידים הקטנים אשר נשארו מדברי ימיו כי העול אשר נעשה לו היה מדומה, כי התלאות אשר מצאוהו היו כגמול ידיו. וכמו כן נכיר כי קנאתו לא נבעה מקרב לב תמים ומאהבת אמת כי אם מקנאת איש מרעהו, אף כי שהחכמים בזמנו הכירו זאת, ועל כן נחשוב כי החברים אשר מצא בין החכמים רק בגלל המחשבה העקרית אשר נחה בשטתו נמשכו אחריו, התנגדותו לתורת הרבנים אשר רצתה נפשם בה מאד, היא היתה החכל המקשר ביניהם. לא ענן ולא פרטי תורותיו לקחו לבבם. ובאמת אחרי אשר עשה ענן פרסום למחשבה הזאת רצוית נפשם ויצאה אל הפועל נחה נפשם וחשבו ענן השלים מעשהו אשר רצינו ובוזה כלתה פוקדתו. ובדעתם כי תורותיו הפרטיות בלתי נאותות להיות מליץ יושר בעד המחשבה הקראית להמציא לה מבוא בקרב ישראל, אף באמת לא ארכו הימים ובטלו רבי תורותיו הפרטיות

וחשבו מחשבות ליפות צורת תורתם לתת לה תואר חדש והדר חצוני לקחת נפשות. ואמנם לבא אל מחוז חפצם היתה ראשית דרכם לגלות מומי התלמוד ולהגיד בקהל רב כי נסכלו התלמודיים בהבנת המקרא יען לא שמו לב לידעית חכמת הלשון ודקדוקו, ונתנו תפלה באמונותיהם ודעותיהם ואמרו עליהם כי לא בחכמה יסודו, והשתדלו להראות טעמים מושכלים למצות התורה תחת אשר בעלי הקבלה לא ישפיקו באלה ודברו כם דופי לאמר כי מצותם מצות אנשים מלמדה, מאלה ומכאלה קוו להמציא לדתם מאהבים ומכבדים להגדיל מקהלות הקראים, להרים דת הקראית בתור המעלה למען תתפשט בכל תפוצות ישראל בארץ הקדושה ובגולה.

ותהי ראשית תחבולתם להשיג תכליתם הזאת, כי נתנו ברחובות קולם ופרסמו ברבים טובת דתם ויקרת השכלתה וגנו וחרפו את תורת הקבלה לעיני כל. הלא ראינו כי כבר ענן עשה כן ולפי עדות בעלי דתו היה תחלת מעשהו שדרש ברבים ומען מענותיו כנגד התורה שבעל פה והכחיש מציאותה. ואמרו עליו הקראים, כי כראותו כי אין שומע לו בארצו ולא אבו לעצתו ולא קבלו גזרתו, מאם בראשית ובחל ברכנות והלך עם בניו ובני ביתו ותלמידיו ירושלימה ובנה שם בית הכנסת לבכות שם ודהתפלל (ארח צדיקים י"ט ע"א). ואמנם קרובים לדברים בעינינו כי לא רק התשוקה לבכות ולהתפלל משכתהו לירושלים, כי אם היתה לו עוד סבה אחרת אשר הניעתהו לשים את ירושלים מכון לשבתו, והמקום לפעלתו, ואולי הסבה ההיא היתה עיקר לתכלית עליתו. והיא בראותו כי לא היה בכל המקום הנכון להוציא מחשבתו לפעלת אדם, על כן הלך לירושלים אשר שם קוה כי יעלה ויצמח ורעו. שם התאמץ ללקט אליו אנשים אשר כבר לפניו לא מסרו נפשם על התלמוד. כי ידע מאד כי בארץ ישראל המתרחקים מתורת התלמוד רבו יותר מבארץ בכל הנתונה תחת ממשלת הגאונים. ואף על כן משם זרחה לו שמש תקוה כי יצלה חפצו בידו לתת התפשטות לשטתו. ואמנם ממנו ראו הבאים אחריו ודרבה מהם עשו כמותו. כמה מחכמיהם גלו ממקומם ושטטו במדינות וסבכו בעירות לתכלית הזאת. כמו נסי בן נח, סלמון בן ירחם ור' יוסף הרואה⁽¹⁾. ואולם יותר ממה שעשו בדרשותיהם ברבים לתכלית התפשטות דתם, עשו בכתוביהם אשר ניכר מתוכם כי הם כתובים לאחוז עיני הקוראים והם כקול הקורא לשווקים ולרחובות. לא יוכל איש לדבר ולא תמלא און משמוע נאצותיהם על תורת הרבנים ועל נושאייה. אך בדרך כלל המבקשים למשוך לב בני אדם אחרי דעתם אשר נגד מנגדיהם בתקף הכרתם הפנימית יען אשר לא יוכלו להם ויודעים כי מהם נואשה כל תקוה להעבירם מדעתם, על כן יעזו פנים נגדם ואין קץ לדברי נאצות וחרפות, אבל אל הפוסעים על שני סעיפים יבאו בחלקת לשון וישמיעו דבריהם בנחת ובענוה. אף כן היה משפט הקראים ומעשיהם. בקנאה גדולה ובחימה שפוכה נאצו וחרפו וגנפו חכמי הרבנים ותורתם אשר ידעו כי אין מהם תוחלת, ונגד זה דברו בענוה ובהכנעה בטוב טעם ונחת אל כלל העם מן הרבנים

(1) ע"י ליק צד ט"ו אודת רסב"י שהלך למצרים ללמד דת הקראית ולפשטה, ובהערות ס"י י"ד צד 195 כתב בשם ר' יוסף הרואה שאמר שהלך ושטט בעירות ובמדינות רחוקות. ומנסי בן נח כתב שם צד ט"ו שהיה מנורנד ממקום למקום ואמת הוא שכך כתב הוא עצמו בהקדמה לספרו פלם באור המצות. אבל זה הנדנוד אילי לא היה ללמד לאחרים כי אם ללמד לעצמו כמו שמבואר למעין בהקדמה ההיא.

אשר קוו להסיתם ולהרחיקם ולמשכם אליהם. הנה ר' יפת בן עלי הלוי באגרתו החרוזית להרבני ר' יעקב בן שמואל (נספחות 19) אחרי הוציא את כל רוחו על תורת הקבלה וגדוליה בדברי חרופים ורגז ושחק ואין נחת מהר ישנה טעמו ומדבריו נגד ר' יעקב ומתרפס אליו בדבריו נחת ומבקש פניו שלא יתע בדבריו רבי קהלו ויהי שריו בעורו ונסלו, כי חשב אולי יש תקוה לאחריתו. ואלה דבריו ר' סהל בן מצליח הכהן (שם 27) אני מבית המקדש באתי להזהיר את בני עמי ומי ימהר ויחיש לדבר זה חוץ מבני מקרא יציו ההוגים בתורת ה', ואתה למה חרה לך בבואי ללמוד וללמד ולשבת עם אדירי ויקורי הכמי קהלי ולהשיב פתוי עם ה'. ואמר עוד: דע כי אני מבית המקדש באתי להזהיר. . . . ולהשיב לב יראי ה' אל תורתו ומי יתן שיהיה לי יכולת ללכת בכל עיר ועיר להזהיר ולהעיר את עם ה' (שם 30). ועוד אמר: ומי יתן לי כח שאוכל להכנס בכל קהל וקהל אף לצעוק במרה להזכיר ולהזהיר בשם ה' אולי ישמעו וישובו איש מדרכו הרעה (שם 32). וזה הרעיון משוך כחוש בכל אגרת התוכחה ההיא. ובסוף האגרת אמר: אחינו למה תשמעו אל דברי אדם האומרים שבני מקרא מבקשים לכם רעה, חלילה לנו מעשות זאת האשמה. המשפט והדרך היה יולרנו ויעירנו על לשונות מורים אחרים המצויינים בצדית נפשות אל תחת כנפי דתם אשר פיהם מלא צוף דבש אמרי נועם וכקרבם ישימו ארבעם. הבוחן ובודק ספריהם ימצא כי זה הרוח הולך בכלם. ובפירושו אמר רב סהל הנזכר: והאלהים למען שמו הגדול והנורא יסמוך בעד בני מקרא יציו אשר בתוכחתם הטובה ובספריהם אל אחיהם נקבעו אל ירושלם הוביב צדיקים וחסידים (שם צד 30). וכתב ר' יהודה הדסי (אשה"כ סי' כ"ג י"ז ע"ב): אליכם אישים אקרא וקולי אל בני אדם אחבירה. . . . בינו נא יראי ה' שכזאת מעשה המשכילים ודבריהם. . . . שובו נא אל תהי עולה ושובו עוד צדקי בה. ומאלה הדברים אשר כתב בפתיחת ספרו נראה לנו כאילו הכין הספר אל הנמשכים אחרי הרבנים בכונה להסיר לבם מאחריהם ולהטותו אל דתם ותורתם.

התחבולה השנית לפשט דתם היא אף היותר נמאסה, והיא כי לקחו מנוסם אז ההלשנה. הנה מן הראשונים בהם עד אחרוניהם השבו כי כאשר ירבו להלשין את התלמוד ולומדיו ומאמיניו בקרב המון העם כן יוסיפו לתת כח ועצמה לדתם, והמשפט הזה יהיה בעוזרם להרבות אישי חברתם ולהגדיל מקהלותיהם. ועל כן בכל עת בקלון הרבנים התכבדו ובחרפתם התימרו ושמו לשמצה את התלמוד. הן אמנם לא נוכל להכחיש כי הגאונים וכל הרבנים בכלל גם הם מצדם הרעו להם והכזו בחרב לשונם וגדום והתרימום ובלי ספק הוויקו אותם בכל יכלת ידם, ואולי גם אמת הוא מה שספרו הקראים כי רדפום בשליטי נכרים (סהל בן מצליח בנספחות 91). כי כן היה משפט הזמן ההוא נגד העוברים על דת בכל דבר קטן מדברי סופרים ואף כי נגד החולקים על כלל התורה שבעל פה ומורדים בה. ועל כן אף לזאת נבין גם מנהג הקראים נגדם. ובדבר הזה נוכל לסלוח להם את עותתם גם שנאתם גם קנאתם נגד שונאיהם מנדיהם. כי אין זה מדת כל אדם לשלם טובה תחת רעה, להיות תמיד מן הנעלבים ואף פעם אחת לא מן העולבים. אבל הם עשו דברים אשר אין להצדיקם לא ברפיון רוחם ואף לא באמרנו כי עשו בבהלת חימה, כי הם הדביקו בנפשם חלול השם וחלול התורה וחלול כבוד האומה. הן כמעט כלם דברו מחכמי הרבנים כמו מחברי בוגדים מריקים ופוחזים מן הראשון בהם

עד אחרון אחרוניהם חללו שם הרבנים ותורתם בישראל גם בגוים ולא חדרו מפני המסירות. כבר ראינו כי ענן דבר תועה עליהם ועל הקבלה לעיני המון העם, והלשין על דת הרבנים לפני הכליף ואמר בגוים כי חטא ישראל במה שעשו נגד מיסד דת המשיחיים²). והודה בפה מלא כי מחמד היה נביא מאת ה' שלוח אל הערביים ובכל הדורות שאחריו היה זה מדרת חכמיהם וחכם (ל"ק צד כ') נייאבויער (53). ואף זאת היתה ממדת כלם והיא הגדולה שבתבולותיהם ואשמותיהם, כי דברו מן החכמים המתים שכבר מתו לפני זמנם אלף שנים ויותר, בבזו וקצף כאשר לא ידובר מן הפחותים והפוחזים בבני אדם. יתעבום וישימום מנגינתם בתוך קהל ועדה ושמן זכרם שמו לתועבה. כל אדם בר לבב ונקי המחשבה הלא יכבד גם זכר מנגדיו בדעות אחרי מותם, עם המות אברה שגאטם גם קנאתם, המות יכפר על כל פשע ואמנם נראה נא מה היה מנהג הקראים בבחינה הזאת? הלא כמעט יעלה ספק בלבנו אם היה בהם אף ריה מוסר. הן בחלה נפשנו ותקוין רוחנו להעלות על שפה כל חרופיהם אשר חרפו אנשים תמימים ודבקים בתורה אשר הנחילום אבותיהם. הן לו יהיה כדבריהם כי שגו בדרישתם! הלבועבור זה יש להם הצדקה למנה זכרם בקיא חלאת נאצות אשר איש מוסר לא יעביר על שפתו? הן על רבי ישמעאל ורבי עקיבה שני המאורות הגדולים אשר הנהיגו עמם באמונה ובלב תמים עליהם ידברו כעל אנשים מורדי אור תורה מכחישי אלהים חיים ושופכים קללה נמרצת על קברם. אם היו בעיניהם תועים בדרכי מדרשם, לא היה להם לשכות טהרת מחשבתם לעמם כי הוו דמם על התורה ועל דת אלהי יעקב, כי זה האיש עקיבה אשר יקראוהו מבוהל פושע נכזב, הוא עד אחרית מפה נפשו קדש אלהי ישראל. אבל אמת הדבר הם מעודם בתחבולה עשו מלחמה. תכלית התפשטות דתם בלבבם ולהרבות להם חברים לא מעט וחשבו להשיג זאת על נכון על הלשנת תורת הקבלה והלשנת נושאה בזמן קדמון ובזמנם, ובעבור השגת התכלית הזאת לא בוו ולא שקצו כל דבר פשע.

ואמנם למען משוך אחריהם לב המון הלומדים והמשכילים נתנו לתורתם גם צורה חדשה המאוהבת על הלומדים יען שבעזרתה נקלה להם הדרישה ולזה בחרו לדבר עמהם בשפה ברורה ובמליצה פשוטה ומובנת. הנה הרבנים בדורות ההם אשמו בזה מאד. לא יוכחש כי התלמוד היה בעת ההיא כספר החתום. גם להמבינים לשון המקרא ומליצותיה יקשה מאד להבין לשון התלמוד המעורב וכל שכן להמון הקוראים. פירושים מספיקים בלשון המובנת לכל לא היו עוד ולא נבראו. והגאונים לא לבד שהיו מתעצלים לתקון את המעוות כי אם עוד הוסיפו להאמיש החשך, כי אף הם בלעני שפה ובלשון אחרת ידברו אל העם אשר לא ישמע את לשונם. ובוה גמלו רעה לנפשם והרעו גם לתורתם. ואין ספק כי בעבור זה היו רבים המתפרצים מהם. אחדים מהגאונים האחרונים ראו זאת המכשלה כמו רב סעדיה גאון ורב האי גאון והשתדלו לתקן הדבר במקצת וכתבו קצת פירושים וגם פסקים והרבה תשובות בלשון ערבית אבל כבר נתאחר הזמן והקלקול והנוק כבר נעשו. הקראים הבינו זאת המכשלה

² עוד רבן של כל הקראים שבדורנו הקראי אברהם פירקאוויתץ במאמרו חותם תכנים ובפ" על ס' מבחר ישרים (נאולאו תקצ"ו) הוציא את כל רוחו על הרבנים בהלשנות ומוסרות ואומר שם בפירוש כי רק הפרושים היו בעוכרי מיסד דתם והסבו מות ואין להקראים חלק בו.

והיו מבקשים תואנה להוציא ממנה פרי לתכליתם. ועל כן נמנו וגמרו לכתוב תורתם בלשון המובנת לכל בלשון הקדש או בלשון ערבית. הן אמנם כי ענין עוד נמשך בזה אחרי התלמודיים שכתב בלשון הגאונים ובלי ספק היתה מטרתו כי חשב כי דבריו יעשו רושם אם יכתבם בלשון הגאונים ובסגנונם, אבל לא ארכו הימים והקראים שבאו אחרי ראו שטעה, והבינו בלבבם כי הפך הדבר וכי יותר יועילו להתפשטות דתם אם יכתבו תורתם בלשון המובנת מאם יכתבוה בלשון ארמית כלשון הגאונים. כבר נסי בן נח מתאונן על זה שהחכמים שקדמו לו השתמשו בלשון ארמית. ואף חשב לו לחובה בגשתו אל המלאכה להכיר ספר מצות על פי דרך בעלי מקרא, לבאר בשפה ברורה בלשון צהות בדברי העברים ולא בלשון אשורים וארמים שהוא לשון חרפה לאנשי הגולה שבעבדו נשו העברים לשונם ועשו בו חכמתם והגיונם לשון עלגים ובמקרא שונגים ובפתרונים נמוגים ומן הפשט נסוגים (הקדמה לס' פלם ביאור המצות ל"ק ל"ח). וכמעט כל סופריהם הלכו בעקבותיו וכתבו חבוריהם בלשון עברית זכה, וקצתם כתבו בלשון ערבית מפני היותה מובנת לכל במקומותם. ויותר שהיו מתרעמים על התלמודיים על שהשתמשו בספריהם בלשון ארמית עוד נתנו בהם תפלה על עשותם הארמית הלשון שינהגו בה בבתי דינים באגרותיהם ובגזירותיהם ובכל מעשה בית דין וכן בשטרות וביחוד על כתבם הגשין בלשון ארמית. וכה דבר הדסי על אודות הדבר הזה (ס' ח' יג ע"א) סלסול תיקונם לא יכשר שיכתבו בלשון אחרת מלשונך. ניהוג אחרים עושים הרבונים בספר כריתותם נואמים במקצתם בלשון לעז אך בכתבי שפריהם וכתביבתם . . . אין כזו דרך תורתך, לפי שלשונינו לשון שדבר אלהים על הר סיני . . . לכן יכתבו כזאת שטרינו וספרינו. מטעם הזה אשר רוצים להבדל מן התלמודיים בלשון ומליצה היו מחליפים גם הכנויים העומדים הרגילים במשנה ובתלמוד ושמו אחרים תחתיהם בדוים מלב אשר אין להם טעם³) וכל זה מרצונם להתנגד ומחפצם למשוך לב אוהבי מליצת לשון הקדש אחריהם.

כבר הראנו לדעת (פרק ו') כי היה זה אחד מיסודות הקראים להשתדל לדרוש ולתור בטעמי המצות. ראשונה גם אחרונה שזמרו זאת לעולם והכינו לה לבבם. ועשו היסוד הזה לאבן פנת דתם מפני שהוא מושך לב המשכילים אשר אין די להם באמונה בלי דעת, כי אם באמונה מונהגת מן התבונה. ואף מטעם הזה אונזו וחקרו ותקנו יסוד אחר והוא: שאין הדורש הישראלי אסור בכבלי ההכרח ולכל אחד ואחד הרשות נתונה ללכת אחרי הבנת לבו במשמעות התורה ולפי השכלתו בה בכונתה ובטעמיה, והדרך הזה היה לו כח המושך לקנות לב רבים מן המשכילים

³ בספרי הקראים נמצאי שהשתדלו להרחיק המליצות והכנויים העומדים שבספרי רזיל וברו להם חדשים קשים לשמוע. ואציע פה קצתם. ק ב ל ה קראו בשמות שונים: סבל הירושה. העתקה. עדה. קבוץ. מה מצינו קראו הפוך, ויש אשר קראוהו נזרה שזה. ספק-פוגה. ענין-מענה. מיוחד-מוסגל. לידון-להקיש. דרך משל-דרך מעבר. תכלית-צדיקה. רומז-מרמז. הנאה-הועלה. חנוך-נהול לאוש. דשות או היתר-עובר. גדול-כונה. נזרה שזה-היקש הערך. סברה-דרך הנכרה. אומדנא-דרך הקרבה. חלוק-פרק. הוכחה אוראיה-אשור. חל, יחל-קרה. יקרה. ונמצא עוד הרבה כמו אלה. ממאסם לשון חכמינו ז"ל השתמשו בפעל הרה: גם על בהמה מעוברת ואמרו הרהה אסור לשחטה משום אותו ואת בנו מה שלא נמצא בשום מקום במקרא רק על אשה. ושכחי כי מעוברת בלשון חכמים הוא לשון מקרא צחה וכענין שורו עבר ולא יעיל.

בעם אשר לא רצו לסבול שיעבוד השכלת דעתם לדעות אחרים אשר אין נפשם להם, ואשר חשבו כי הראשונים בעלי המשנה והתלמוד נופלים מהם בהבנת פשוטי התורה והמצות ועל כן הדת הקראית נחשבה בעיניהם כפוסד מיד האונס וההכרח.

אך עוד יותר מכל אלה קוו לכו הברים ומאמינים חדשים, ממה שקמו והתעודרו נגד האגדות הזרות בתלמוד ונגד קצת ספרי מדרשים אשר נתפשטו בעת ההיא בין הרבנים ונצדקו קדש לרוב הגאונים. ואמנם כל חכמי הקראים וסופריהם באו עליהם בחימה שפוכה ופרסמו ברבים והראו דפוס ונוקם לעיקרי אמונת ישראל. כמעט כל ראשונים גם אחרונים הוציאו את כל רוחם עליהם ושמו את האגדה כמטרה להצי לעגם. פעם באו בחרפות ונאצות ופעם בלצון. ושפכו בוז וקלון על התורה שבעל פה בכלל ועל כל נושאה בעבור קצת דרושים נפתלים ואגדות דופי של דרשים אחרים, ובעבור קצת ספרים אשר מעולם לא היו נחשבים בכלל תורת הקבלה. אין זאת כי אם למשוך לבות הנבוכים אשר לא ידעו להבדיל בין קדש לחול, בין אשר נחשב אצל הרבנים כתורה שבעל פה באמת ובין אשר לא נחשב מעולם בכלל הזה. הנה כבר אחד מן הראשונים, נסי בן נח, הזהיר את הדרוש והלומד שלא ייגע וייעף בקריאת ספרי התועים העשויים על שם הצדיקים והחסידים (הקדמת ספר הפלס) וכונתו בלי ספק על הספרים שנתחסו לתנאים קדמונים כמו ספר היכלות שיהסו לר' ישמעאל וספר אותיות דר' עקיבה ודומיהם (ל"ק מ"ב). ואם אמת שכונתו לזה כאשר נראים הדברים מבואר מזה על כל פנים כי אף שהיה מתנגד לבעלי המשנה והתלמוד בדעות בכל זאת דבר מהם בכבוד וקראם צדיקים וחסידים ולא האמין כי אלה הספרים שקראם ספרי תועים חוברו מהם באמת, ואמר בפירוש כי נתחסו להם על שקר. ואמנם בדור מאוחר עמד קראי אחד קנא גדול ואיש רוגז והוא טעמיד במשפט, על דבר הספרים שנתחסו להם על שקר, את ר' ישמעאל ור' עקיבה. אף כי בלי ספק ידע בלבו כי לא הם עשו ויכוננו אלה הספרים כי אם נודיפו על שמם כאשר ידעו והגידו זאת קראים שקדמוהו בכל זאת הפעם האמין לקבלת הרבנים אשר היתה ללא אמת למען הכעיסם ולמען הרעיםם בנאצותיו ולמען יהיה זה השקר לו לעדה כי בצדק כל אמרי פיו בהרשיעו את המשנה והתלמוד וכל זה למען הסיר הלבבות מאחריהם ולהפך אוהביהם לשונאים. הקראי הזה היה ר' סלמון בן ירוחם בן זמנו של ר' סעדיה גאון, והוא משתדל להשיב על דברי רב סעדיה שסתר שיטת הקראים מראש עד סוף. והנה בתשובתו אשר כתב בחרושים (כתב יד פינסקער בביה"מ) מרחיב פיו ולשון והתקצף וקלל במשנה ובתלמוד. ואמנם אחר דברו בנאצות ובזו באלה ובקללה מהמשנה והתלמוד ישוב והפוך ידו ויניף שבט הלצון על אגדות התלמוד והמדרשים וקראן תועבות וכפירה, וזו ארס לשונו על התנאים הראשונים, וינאץ את ר' ישמעאל ויקראהו פושע, וידבר מר' עקיבה כמו מאחד הנבלים, ויעמיד במשפט את כל תורת הרבנים בעבור קצת ספרים שנתחסו למורי המשנה והתלמוד כמו ספר הרוים וספר שם בן נח ואותיות דר' ישעור קומה, ולא שם על לב אולי זה היהוה שקר, אבל מתכלית שנאה אשר שנאם זה האיש האמין כל מוב עליהם והתנהג כמשוגע בדברו מן הרבנים. הן אמנם כי הוא עצמו ידע בנפשו כי עבר חק הנימוס והפר מדת המוסר ואמר כמתנצל לולא הכנים הזד הזה סעדיה עצמו בין החכמים לא כתבתי זאת האגרת לעולמים. אבל הבוחן ובודק היטב בדבריו יראה כי אף שנאצותיו

ערוכות לעמת רב סעדיה בכל זאת הכין דבריו גם אל המון הנמשכים אחרי התלמוד להבאיש את ריח התלמוד בקרב מאמיניו ולפתותם אל תורת הקראים, והלא אל רב סעדיה עצמו ישים דברתו ואמר „אם יש מלים וכח, דבר! ואם אין, לך מענה שוב אל האמת ואל עדתי תתחבר.“ ושוב אל המון בעלי הקבלה ישים מלתו ואומר „אחי את אלהיכם יראו, אחי נירו לכם ניר ומצותיו שמורו אחי את נפשותיכם לשחת אל תמסרו.“ ואמר בסוף דבריו „תורה אחת יהיה לכלנו בקדמותנו אמן בן יעשה ה“.
ועוד יותר מן המלשין הזה חרף וגדף הדסי על האגדה וספרי המדרש ושב על קיאו של ר' סלמון בן ירוחם אך הגדיל לעשות במנו בלצנותו (ס"י ע"ח—פ"ד ובכ"מ), והציג לפני הקורא מספר רב מאגדות מתמיהות וזרות, והוא הודה בפה מלא מה תכליתו בהצעת אלה האגדות באמרו (ק"ל ע"ב): רושם דברי אלה מעט מהרבה ספרנו מדברי החמק, יען לגלות אונדך ואוני כל חרדי ה' חסירי עמך. ההלשנה הנמאסה הזאת להלשין את תורת הרבנים בעבור האגדות הזרות הנמצאות בתלמוד ובמדרשים ובעבור אותם הספרים המוזיפים והמהבילים שנקראו סתרי הקבלה ואשר גם לב כל משכיל מן הרבנים יעגם עליהם, היתה לחק בין הקראים בכל הדורות וכל סופריהם הזור ונערו זאת ההלשנה.

ואמנם לא זאת בלבד כי אם כל מנהג רע וכל דעה של הבל וכל אמונה נפסדת אשר נתפשטו בין היהודים היו תולים בתלמוד ובתורה שבעל פה. כל ההבלים מן השמות וצורפם מן הקמיעות ופעולתם, להציל מנוקים לרפאות חולים, היו לדעתם באשמת בעלי התלמוד ואמרו כי כל אלה תועבות רבותנו (רסבי כ"י הנ"ל). באלה וכאלה חשבו להבאיש את ריחם בין המשכילים ולתת פאר וכבוד לתורת עצמם, וכמו כן העירו קנאת המון הבוערים בעם עליהם וספרו להם כל מה שהוגדר בתלמוד אודות עמי הארץ ובכונה להלשין אותו ואת לומדיו. ור' יהודה הדסי (אשה"כ ק"ל ע"א) הגדיל לעשות בהרבות האיבה יותר מכלם. כל הדברים האמורים בתלמוד בנגות עמי הארץ יחפש מן המקומות המפוזרים ויחברם ויסדרם יחד ויתלה בהם מעיניו ומליצותיו אשר כל דבור ודבור בהם כחץ שנון אל עמת הרבנים ומתוך כלם יראה לעינינו רוע לבו וכל חפצו רק להגדיל שנאת עם הארץ אל החכמים. וסיים מאמרו בדברים אלה (שם ע"ב): תקף אמרתם שאמרו כי מותר לנהרו לעם הארץ ביום הכפורים שחל להיות בשבת כך תקפו והורו. הכאלה היו הרועים הנאמנים בישראל אשר עברו ונסתרו, הוי רועי אליל עוזבי הצאן חרב על זרועו ועל עין ימינו וזרועו יבוש תבוש ועין ימינו כהה תכהה מאור אלהיך.

והנה באלה התחבולות עשו מלחמתם, וחשבו כי בעזרתן יצלח למו הפעם לצוד נפשות מן הרבנים ולהכניסם תחת כנפי תורתם. אמנם לו הכמו השכילו הבינו כי בכמו אלה אך יתכן להעיר איבה נגד התלמוד אצל אחרים אבל לא לקנות לעצמם מאהבים. כי סוף סוף היו רוב תחבולותיהם הלשנות. ואמנם ההלשנה לרוב לא תשא הפרי המקווה מן המלשין. ואף אם תעשה רושם בלב בכל זאת גם אל מקבלה, המלשין נבוה ונמאס. ונוסף על זה הלא תכונת תורתם ודתם כבר מראשונה לא היה לה כח לחיות, כי מה שהיא דרשה מאת היהודי ומה שהיא חקקה לו במשפטו ומעשהו ובהיות הדתים היה דבר בלתי רצוי לרוב קהל ישראל, סגוף הנפש מאלפי חומרות, והחסידות של שטות אשר היתה ברוב עניניהם, אך למעטים הנוטים בטבעם אל ההויה ואל ההתיאשות מטובות העולם

הזה היה להם כח המושך אבל לא לכלל העם. ובאמת סופם מוכיח כי לא היתה דתם נאותה למשוך אחריה לב רבים כי מיום היותה היו בעליה מועטים. והתחבולות אשר עשו לא היה להן כח לקנות לה חברים. המון הבורים בעם אשר לא יבינו משפט תורתם, מה יסכנו להם פשוטיהם החרדים, הם יאמרו טוב לנו לשקוט על שמרינו מלכת ארחות חדשות במשפטים לא ידעום אבותינו, והם לא יועילו לנו מאומה בחיינו. ואמנם המשכילים בין הרבנים אף אשר בלבם הרהרו על התלמוד והניעו ראש אחריו בעבור זה לא נחפזו לרוץ אל חיק הקראים כי מה יתרון למעקשים בדרך הפשט על המעקשים בדרך הדרש. ואולם חכמי הרבנים עצמם מבלי רצות גרמו כי היו הקראים לאומה בפני עצמה, ובדורותיהם הראשונים התחזקו והתאמצו עד שלפעמים עזבו אחדים מכת הרבנים את דתם והלכו אל הקראים. כי המנהיגים הראשונים אשר הם הגאונים לא ידעו ולא הבינו במה יזכו ארחם לעצור בעד הפרוד התמים והלכו ארחות עקלקלות בריבם עם הקראים. אם כי לא נוכל להכחיש כי אשר הוגו והורו הקראים תורות חדשות לא היה להן מעמד בזמן ההוא ולא יסבלן שום זמן אחריו כי עומדות היו רגליהן על מצב זמן אשר לא יתכן, וכל מעייניהם בדרך המקרא לפי פשוטו ומחקריהם ופירושיהם לא ישוו אל היסוד הגדול בתורת הרבנים אשר אין כערבו: כי הכתוב נמסר לחכמים להדרש. הלא אין להכחיש כמו כן כי יש מטענותיהם אשר שמענו על הקבלה צודקות היו ועל כל פנים היו שוות כי יושם אליהם לב ולהשיב עליהם באמונה לא באהבת הנצוח. אך הגאונים לא עשו כן ואשמו. הנה לא שמענו ולא ראינו שאחד מן הגאונים השתדל להורות כי לא ידעו דרך התלמוד משפט תורתו, לא שמענו כי הורום כי לא כל הכתוב בתלמוד הוא ענין תורת הקבלה, ולא כל הכתוב בו הוא מוסכם לכל ומשעבד כל ישראל לעשותו ולהאמינו, ולא שמענו כי הורום כי לא כל הנמצא כתוב בספרי המדרשים הוא הלכה וחק עולם אשר לא יעברונה, ואף זאת לא הורום כי הספרים אשר יתעסקו בדיוס ובסתרים והדעות במה שלמעלה ומה שלמטה אינם תורה מהיבית כל אדם מישראל להאמין; ותחת זה האמינו הם עצמם לכל דבר מדברים האלה, והשתדלו לעשות סניגוריא לכל דבר ודבר מקדמוניהם אף אם בלחץ ובדוחק. ומה פעלו בכל זה? אך חזקו טענותיהם אבל לדבר אשר רצו להצדיקו הועיל לא הועילו. לא נתמה על הגאונים אשר במאה הששית וגם בחלק גדול מן השביעית, אשר מצב השכלתם לא גבה מאד והיה אמונתם באמת כמו שחשבו הקראים וטענו עליהם אבל נתמה על הגאון רב סעדיה אשר היה חכם בכל החכמות למיניהן, ורבה השכלתו באמונות ובדעות בכל זאת לא שת לבו לכל הדברים האלה ועל כן לא זכות הגאונים היתה כי בכל השתדלות הקראים ותחבולותיהם לא עשו פרי כי אם הגיע אליהם ככה יען כי דתם מצד עצמה לא היה לה כח חיים.

פרק אחד עשר

מה הועילו הקראים בתקנתם?

הצופה ומביט לאחור על כל הדורות אשר עברו מתחלת המאה הששית אשר אז החלה דת הקראית להרים ראש ועד סוף המאה ההיא לא ימצא כי אף אחד מכל הגאונים יזכיר אף ברמז קטן דבר ממציאות זאת הכת. הלא אין להכחיש כי זאת התנועה היתה חזקה ולפי תכונתה

יכלה לבא לגאונים עד נפש ובכל זאת אין קול ואין קשב כאילו היה שלום תמיד בעולמם. ואמנם יהיה זה לנו לאות כי תוחלת הקראים להגדיל דתם ולפשטה היתה נכונה. לוא היו משיגים את אשר קוו דמו אף רק בקרוב, ולוא היו מתלקטים אליהם רבים מטובי העם ואנשי שם מנכבדיהם כי אז לא היו הגאונים מחשים מכל וכל. אבל החשו ולא התבוננו בס, ולמה? יען כי היו בעיניהם כעס לא היה, או חשבון ככת אשר אין לה כח להזיק להם. והנה ככל אמרנו כי היטיבו הגאונים לראות. זאת הכת לא יכלה להיות לסכנה כללית. כי היתה אין איל לעמת הגאונים אשר בידם נתנה הארץ, ומצד עצמה ותכונת שטתה לא היה לה כח המושך כהמון העם כחכמיו לא ראו בתדשות אשר בראו בארץ לא תכלית ולא תועלת כאשר כבר בררנו. ואמנם נראה מאד כי היתה עוד סבה אחרת אשר בטחו בה הרבנים לבלי חת מוקשי תחבולותיהם. הנה אין בזה כל ספק כי ממשלת הכליפים יותר היתה מחוננת את היהודים מדת הרבנים מאמיני הקבלה, מן היהודים מדת הקראים מנגדיה ומכחישיה, הנה ראינו כי כבר ענן נדרף מהממשלה והיה כפסע בינו ובין המות, ואף שנמחל לו עותתו בכל זאת לא היה לו קיום בבבל והוכרח לעזוב את הארץ עם כל הגלויים אליו. הן אמנם כי סופרי קראים אמרו כי בחל בראשות ומאס ברבנות והלך לירושלם, אך מי לא יבין מעצם המאורע כי היה הדבר להפך הראשות בחלה בו והרבנות מאסתה ונטישתה את הארץ היתה מוכרחת מטעם הממשלה. והלא דבר הוא כי כל הקראים היו מתפרים ומקללים את מחמד וקראוהו משוגע (נייאבויער תולדות הקראים 7 הערה 3), אין זה כי אם יען כי סבל המלכות היה קשה על גורלם. ואמנם נרשיב כי גם סבה דתית פעלה כי יותר היה להם נטיה לבב אל הרבנים מאל הקראים. הן מכל אשר נודע לנו מעניני הקראים הראשונים נראה כי היו כלם בעלי הויה נאנחים ונאנקים עד חרבן בית קדשנו, וחשבו מחשבות כי על ידי תשובתם אל התורה כפי שטתם יחישו את הקץ ויכלה שעבוד מלכות. גם רבים מהם היו מחשבים את הקץ ומצפים על ביאת בן דוד בקרוב (לעיל פ"ו) ואמנם כל זה לא המה את לב המסלמנים אליהם כי הם ברוע עין ראו על התקוה בביאת המשיח, יען האמינו כי מחמד היה חותם הנבואה ואין אחריו מאומה (ר"א גייגער בס' מה לקח מחמד מתורת היהודים צד 84) ואיך עתה ימצאו חפץ בקראים אשר בעת ההיא כלם היו נאחזים בסבך מחשבות משיחיות?

ואמנם יותר מכל אלה יתברר לנו כי אלה הקראים לא היו נעימים לבעלי דת מחמד אם נתבונן בשום לב בתורות מחמד ובאגדותיהן. הנה דבר גלוי וידוע הוא כי מיטב התורות ומיטב האמונות והרעות אשר העלה ואשר הביא מחמד בקאראן קבל מן היהודים ותורתם. כתבי קדשנו גם האונגליונים של המשיחיים היו מקורותיו אשר מהם שאב, חכמתו. כתבי היהודים היו מקורו הראשון, אבל לא לבד מה שרשום ומפורש בכתבי קדשנו קבל, כי אם קבל גם הדרשות והאגדות אשר בעלי התלמוד והמרדש תלו אותם בכתובים. וכן אין קץ לכל הספורים האגדיים אשר חיו באומה היהודית ובספרותה אשר מחמד ברצון ובתבה ספחם אל תורתו. ואף כי לרוב הסב פני הדברים ושנם וזייפם לפי צרכו ולתכליתו!

(1) אין מספר לכל הדברים האגדיים הנמצאים בקאראן ובכתובים אחרים מסופרי מסלמנים הראשונים אשר יסודם באגדות התלמוד והמרדשים ונשתנו שם

בכל זאת עקרי הדברים קבל באמונה, והעריצם והקדישם לעיני בני עמם באמרו כי אלה הדברים נגלו לו מן השמים. והנה הקראים מבחישי הקבלה אשר לא האמינו רק בתורה הכתובה ובזו את התלמוד ואת המדרשים, אשר לענו על האגדות והוציאו עליהן כל רוחם וחשבו את ספרי האגדה בתלמוד ובמדרש להכל וריק לשוא ודברי שקר, אך יהיו נוחים למאמיני הקאראן? הלא בגדופם עלי אגדות התלמוד יבואו גם לאגדות המסלמנים עד נפש? להמאמינים בנבואת מחמד ובמלאכותיו היתה הכחשה כזאת בברור למורת רוח אף אם היא באה ממי אשר אינו מבני בריתם. וביותר יען כי בלא זה כבר היו בקרבם רבים אשר הניעו ראש על אלה האגדות אשר אמר מחמד מהם כי נגלו לו בנבואה, ואמרו כי כל דבריו אינם מפי הנבואה כי אם למד כל זה מפי אחרים וחשדוהו כי מלמדיו היו יהודים ומהם קבל תורתו (גייגער שם 39) ומחמד עצמו התאונן על הסרון אמונתם ועל חשדם אותו בזיוף. ועוד מלבד אשר חשדוהו היו רבים ממשכילי עמו אשר היו מלגלים על הדברים עצמם ואמרו שהם שטות ועקשות ודברים נפתלים ישנים (שם). ועתה בשום לב אל מראות כאלה לא נפלות ולא רחוקה היא ממנו להחליט כי הקראים לא נעמו אל מאמיני הקאראן בהיותם גם הם בלגלוגם נוספים על המכחישים מקרבם. ועתה קרובים הדברים מאד לאמר כי כת הרבנים מאמיני תורת הקבלה, מלבד היותם הרוב והחלק הנעלה והנכבד באומה, והיותם ראשי בעלי ממון ונכסים ועבדה רבה אשר על כן כמלך כעם בקשו קרבתם עוד מטעם אחר היו נוחים להמסלמנים יותר, יען כי היו קרובים להם גם בדעות. כי כמוהם כן הרבנים הלא האמינו בתמימות בכל אלה ההגדה אשר העלה מחמד בתורתו אחרי כי היו ממקור ישראל. ועל כן שווי הדעות הוה, אף אם רק במקצת, הטה לבם אל הרבנים המאמינים לא אל הקראים המכחישים. וזה השווי נראה עוד יותר ברור מתוך אגדות אחרות אשר העלו בספרי מדרש אגדה מאוחרים אשר לא נמצאן בתלמוד או נמצאן בסגנון אחר אבל המצאנה בסגנון ממש באגדות המסלמנים. לא נוכל לאמר כי לקחו אותן היהודים מהם אבל זאת נאמר כי היו דברי אגדה חיים ומתפשטים בין היהודים כמו בין הערביים ואלה ואלה קבלום ברצון ובנפש חפצה²). ובהיות כן הדברים מבואר כי לא

נודיעו לצרכם ולתכלית דעתם ע"י בספר *Biblische Legenden der Muselmänner* מאת Dr. G. Weil (פראנקפורט 1845) אשר בו קבץ המחבר אגדותיהם מן הקאראן ומכ"י ערביים ונביא פה דוגמא אי מפני פלאה. שם בצד 12 יסופר כי ביום הששי בפל: המנחה נכרא אדם. ד' מלאכים נבריל מיכאל אורפיל ואוראיל צברו עפר מד' רוחות העולם וממנו נוצר האדם הלב והראש נוצרו מעפר שבנפת מעקקא ומוריא מן המקום אשר באחרית הימים עמדה הקאכבא הקדושה וקברו של מחמד. וכל זה מאגדתנו ע"י סנהדרין (לח). ארימ אהיד מכל העולם כלו הוצבר עפרו וכו' באדרג פ"א. ובירוש' נזיר פ"ז ה"ב איתא שכראו ממקום המזבח. ובביר פ"ד ממקום כפרתו נכרא. ומה תראה ששורש האגדה במדרש ובתלמוד והסבה לכנות תכליתו ואמר ממקום הקבכא. ודע שהאגדה הזאת נמצאת גם בפרקי דר"א פ"א י"ב ובת"י על התורה ושם סגנונה ממש כמו שהיא בספר הנ"ל ע"ש והלא דבר היא. ואין תיבתו להרבות הדוגמאות בשם החכם ר"א גייגער בספרו שרמונו עליו כבר הוכיח דבר זה ברור כשמש בראיות רבות ואף שיש להוסיף על ראיותיו אין זה מתכלית חבורנו להשלים ראיותיו.

² כבר ראינו בהערה שלפני זו שבפריא סגנון האגדה מברית האדם דומה ממש לסגנונה שהובא בכתוביהם של המסלמנים. ואין זאת האגדה יחידה כי נמצא כמה אגדות בפריא אשר לא נמצא דוגמתן במדרשי אגדה קרמונים, ובא וברן

היה להם לרבנים סבה לדאגה פן יגיעם נזק גדול מצד הקראים. גם יכלו להיות נכונים ובטוחים כי לא ישיגו הקראים מבוקשם. ולמה להם לערוך מלחמה עם המתים בתייהם?

אמנם אם גם ראינו כי הגאונים אשר במאה הראשונה, אחרי עמדו אלה המתנגדים חדלו לערוך עמם מלחמה כבדה והשפיקו להם בנדויותיהם, וחרמותיהם, דברים אשר היו גורל לכל עובר על כל דבר גדול או קטן ממצות חכמים, או גם לכל עובר על פקודת הישיבות, בכל זאת לא שמו ידם בצלחת מכל וכל. כי נמצא כמה דברים אשר תקנו או גזרו הגאונים לעשות התנגדות לדת הקראים החדשה וחזקו וגדרו דברים אשר הכחישו הקראים וסייגו אותם וגדרו יותר משורת הדין. כבר אנו רואים זאת במנין המצות אשר מנה בעל הלכות גדולות בהקדמה לספרו. וחשב בין המצות קצת מצות אשר הן מדברי סופרים כמו מצות חנכה ומקרא מגילה וכיוצא בהן. וכמה האריכו למעניתם גדולי המחברים בספריהם על דבר מנינו. אלה תפשוהו על ככה אשר הכנים מצות חכמים בין מנין המצות ואלה השתדלו להצדיקו בפלפוליהם ולהמליץ בעדו נגד תופשיו (ס' המצות להרמב"ם) בשרשיו ובהשגות רמב"ן ובס' מגלת אסתר ובזהר הרקיע (רשב"ץ). אכן כל דבריהם על חנם וללא הועיל. כי נראה מאד שכונת בעל הלכות גדולות בזה היתה נגד המכחישים בדברי חכמים. ולא נתמה על זה לאמר הלא בין אם רב שמעון מקירא ובין אם רב יהודאי סדר מנין המצות הזה הלא שניהם חיו בזמן אשר דת הקראים עוד לא נתפשטה בבבל ואיך נאמר כי זכרו בהכנים מנינם בהתנגדות הקראים? על זה התשובה כאשר לא יולד גוי יום אחד כן גם כה כזאת לא בין לילה מעפר תצמח אמנם בלי כל ספק כבר היו בימיהם מערערים על התורה שבעל פה ומלעיגים על דברי חכמים, ומי יודע אם לא במצרים ארץ מולדת רב שמעון מקירא אם לא שם החל הערעור בראשונה שלפי הנראה מהתעוררות רב סעדיה גאון להלחם עמהם עודו בנעוריו במצרים היתה ארץ מצרים מאז מעון למתנגדי התלמוד כי שם גדלה וגברה השתלשלות הקראית יותר מבשאר ארצות אשר זה גם אות על קדמות זאת השטה שם. גם מסוף ההקדמה הכוללת מנין המצות נוכל לשפוט כי כונת המחבר להזהיר ולהעיר על חיוב התורה שבעל פה, שעל כן ספח למאמרו במנין המצות דברים בשבח התורה שבעל פה אף שאינם ענין לו ביהוד. ונחשוב עוד שבמאמר האחרון מבואר ונגלה שכונן דבריו נגד הדעה המשובשת של הקראים בענין כונת מצות: על פי התורה אשר יורוך תעשה. הן כבר הראנו לדעת כי שטת הקראים בבחינה הזאת היא כי מה שנאמר בתורה על פי התורה אשר יורוך פירושו על פי התורה הכתובה ממש אבל מה שהתחכמים מורים על פי דבריהם אינו בכלל הזה ואינו מחייב אותנו לעשות. וברור הדבר כי נגד הדעה הקוטעת הזאת כוון בעל הלכות גדולות סוף דבריו באמרו: בדברי סופרים על פי התורה אשר יורוך תורך אין כתיב כאן אלא אשר יורוך.

כמה מנהגים חדשים הנהיגו וכמה תקנות התקינו אשר אם נתבונן בהן היטב יראה לעינינו כי כונתם להתנגד לדעות הקראים. אחת מתקנות הגאונים היא לברך על הדלקת נר של שבת והוא בלי ספק מכוונת נגד

באנדותיו של הקאראן ושאר כתוביהם. כמו האגדה שם פ"ג מסמאל שרכב על הנהש וכל דבריו שדבר לא דבר אלא מדעתו של כמאל דונמטה כמו כן בקאראן ע"י בס' הנוכח של גיינער צד 101, ומביא עוד אחרות כאלה.

הקראים. הנה על ענין נר של שבת אמרו בנמרא כי הוא חובא ולענין הברכה אמרו אין מברכין על חובא. ובאמת לא נזכר בתלמוד בשום מקום שמברכין על הדלקת נר שבת⁽³⁾. אבל ברכה זו היא מתקנת הגאונים, ובא זכרה בסדר רב עמרם גאון, והפוסקים הראשונים גם הם כשיזכירוה ממקורה ירמוזו על סדר רע"ג. וקרוב הדבר שתקנו ברכה זו מפני הקראים יזאמרו שאסור להשתמש בנר חלק בשבת אף אם הדליקוהו קודם השבת. ועל כן לחוק ולפרסם התנגדותם נגדם קבעו הדלקת נר מצוה ותקנו ברכה עליה. ובמצות ספירת העומר מצאנו בשם רב יהודאי גאון (בה"ג ק"א ע"ג) שאמר מי שלא מנה בלילה ראשון שוב אינו מונה בשאר לילות שאני קורא תמימות תהייה ולא אמר שספירתו ביום עלתה לו וקרוב מאד כי הספירה ביום לא היתה רצויה יען כי זה מעשה הקראים שהם אומרים שמצות ספירת העומר היא ביום. מנהג ישן הוא אשר נתפשט בכל ישראל שמקדשין אשה בטבעת. בכל התלמוד אין רמז לטבעת קדושין. הקידושין שבתלמוד הם בכסף סתם יהיה מה שיהיה, או בשוה כסף, והיה המנהג לקדש בכל דבר. גם במטבעות. בשיראין (קדושין ז') גם בפירות וברבנות אחרים (שם י"ב ע"א וע"ב י"ג). אבל כבר בימי הגאונים היה מנהג פשוט להיות מקדשים בטבעת. ומצאנו בקובצי תשובות הגאונים שמדברים מקידושין בטבעת כמו מדבר הנודע והנהוג: אנשי מזרח רואין טבעת קדושין ובני ארץ ישראל אין רואין טבעת קדושין (ש"צ ח"א ש"ג סי' ט"ז), והמנהג הזה מובא כדבר ידוע מרב סעדיה גאון (ש"צ ח"א ש"ג סי' י"ב) ומרב האי גאון (חי"ג סי' קס"ב) בתשובותיהם. ולפי הנראה תקנו הגאונים כן שיהיו הקדושין בדבר ידוע מפני הקראים שהיו אומרים כי כסף הקדושין שהאשה נקנית בו הוא המהר הכתוב בתורה ושיעורם כשיעור המהר ולהוציא מלב הטעות הזאת תקנו טבעת קדושין, ומי יודע אם לא עיקר התקנה והמנהג לאמר בכל יום משנת איזהו מקומן של זבחים וברייתא של רבי ישמעאל בשלש עשרה מדות התורה נדרשת בהן אם לא בסבת התנגדות לקראים נוסד בעצם וראשונה⁽⁴⁾. כי הרמז למנהג הזה נמצא בראשונה בסדור רב עמרם גאון ועל כן לא רחוק הוא אם נאמר שסדרוהו הגאונים למרות עיני הקראים מכחישי הקבלה ומנגדים למשנה ולתלמוד, וכוונתו לעשות על ידי פרסום בתפלה לחזק האמונה בתורה שבעל פה. ואף כן היה משפט הקדמונים שאם רצו לחזק דברים אשר רבו וחלקו עליהם המנגדים עשו להם חזק ופרסום בתפלה. ומצאנו כמה הקפידו הגאונים להתחזק כל מנהג קטן של מהבכך אף אם באופן רחוק היה בו רוח קראית. וכבר קרה באחד מן המקומות שהיו שם אנשים אשר נהגו לקצר

⁽³⁾ ע"י בראש שבת פ"ב סי' י"ח שכתב וז"ל: ובסדר רב עמרם גאון נמי כתוב שמברך המדליק נר בשבת וכן כתב הר"ן שם והמרדכי ובעל שלטי גבורים ובתוס' שם (כה'): ד"ה חובא כתוב יש ר"ל שאין מברכין על הדלקת נר מפני שקראה חובא ור"ת דוחה דבריהם ולא מצאתי לאחד מן הפוסקים הראשונים שידע לברכה זו מקור אחר בלתי אם בסדורו של רע"ג. ובעבור זה תימה בעיני מה שמצאתי בהנהגת מרדכי פ"ב דשבת ובהנהגת מיימוני פ"ה מהלכות שבת שאמרו בשם ירושלמי דברכות פ' ה' הווא וביצה פ"ד דמברכין על נר של שבת ושל יו"ט וליתא בירוש' שלנו.

⁽⁴⁾ אף שכבר הראשונים נתנו טעם למנהג הזה משום דרב ספרא דלעולם ישליש אדם שנתיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בנמ' ומסיק ליומי כלו' שצריך ללמוד בכל יום מקרא משנה ונמ' ע"י שור אית סי' נ' וב"י שם, אין זה מבטל השערתנו.

ההגדה של פסח והשמיטו המדרשים וקיימו המצות לספר ביציאת מצרים רק בהפסוקים מן המקרא וכשהגיעו הדברים לרב נטרונאי גאון קצף על העושים כן וכתב מי שעושה כן לא יצא ולא עוד אלא שנחשב מין וחלוק לב וכופר בדברי חז"ל ובוזה משנה ותלמוד וחייבין כל הקהלות לנדותו ולהבדילו מקהל ישראל (לקמן פ"א). והנה מאשר יקר בעינינו רב נטרונאי הזה לא נוכל להאמין עליו כי חשב באמת שכל המשנה ממטבע ההגדה והשמיט מחלקת ר' אליעזר וחבריו בענין שעור המכות שהוא נבדל מקהל ישראל אבל אמת הדבר כי לדעתו היה זה צורך השעה מפני הקראים שנשא ראש והסיתו והדיחו מאחרי התלמוד על כן הקפיד כל כך על הדבר הקטן הזה. ואם נתבונן עוד בתקנות והוראות אחרות ובמנהגים שנהגו בהם בימי הגאונים בשום לב יודע לנו מהר כי כן הרבה דברים חקרו ותקנו בשימת עין על חדושי הקראים בדת. וראוי לנו להתבונן בינה במנהג שטות אחד אשר נהגו בו בקהלות, ואף הגאונים עם שהכירו שטותו ולא נהגו בו בישיבה בכל זאת לא קנאו קנאה גדולה לבטלו. והוא המנהג לאמר בליל יום הכפורים כל נדרי ואסרי. כמה גאונים נשאלו על אורת המנהג הזה, רב נחשון (ח"ג סי' ט"ד) ורב האי בני (שערי תשובה סי' קמ"ג) ואף שלא ישרה נפשם בו לא יכלו לבטלו. ורב סעדיה גאון בסדר תפלה שלו (טור א"ח סי' תרי"ט) פירש להם ענינו והניחם על המנהג (ע"י לקמן פ"ד). ואפשר מאד כי יען שהקראים הרעישו העולם על המנהג הזה על כן למרות פניהם לא הניחו ידם ממנו. אמנם הדבר היה נחוץ לגאונים לעשות חזק לתורתם כי כאשר הוסיפו הקראים להרחיב הפירוד בינם ובין הרבנים ולהתרחק מן התורה שבעל פה תכלית הרחוק לנאצה לחרפה ולהתכבד בקלונה כן גדלה גם חובתם לשמרה ולנצרה ולעשות סייג בעדה ופרסום נגד בני עמם לבל ילכדו ברשת זו טמנו להם הקראים אשר בכל מאמצי כחם השתדלו למשוך אליהם לבות ההולכים אחרי הרבנים.

אך חמק עבר כל המאה הששית ואין אחד מן הגאונים שם לב למעון עליהם ואין מתעורר בצדק לבא בראיות להרוס יסודותיהם רק באו לנדותם ולהחריםם ולהבדילם מקהל ישראל ויהי להם די להרחיק המשל הרע מקרבם. ובאמת נראה מאחרית דבר כי הצליח חפצם בידם, התפשטות דתם אשר קוו למו לא באה וכל ימיהם נשארו אך עדה קטנה אשר לא עדה עליה רוח כביר. אמנם אחת היא אשר לא נוכל להכחיש כי עם שהגאונים והרבנים לא השגיחו עליהם ולא דאגו מאד מנוק, בכל זאת הפעילה עליהם זאת התנועה החזקה שלא בטובתם, ואולי גם נגד רצונם. כבר ראינו כי הרוח בתשובות הגאונים למן העת אשר עמדו הקראים מעט מעט שנה דרכו, התשווקה לקנות ידיעות בחכמת הלשון והדקדוק ובמדעים התעוררה בקרב הרבנים, והמשכיל על הדבר לא יפון כי אחת מן הסבות אשר גרמו החליפה הזאת היא השתדלות הקראים להתנגל ולהשתלם במדעים האלה והיא הפעילה מאד על הרבנים. כבר תחלת המאה השביעית רוח אחרת נחה על פעלת אחדים מראשי הישיבה, רוח אשר בהשכרה יתרה יסודה. אם נבוא להתבונן בקורותיהם ומעשיהם יגלו לעינינו רושמים ברורים מבחינתם במאורעות זמנם ויש אשר כבר בדרישה מדעית מצאו חפץ. ואמנם בכל זאת אחד מכל אלה לא מצאנו אשר היו לו ידיעות בחכמות ובקראות בחכמת לשון העברית ודקדוקה כשיעור הנדרש להתוכח עם בני מקרא אשר לא יוכחש כי לפי מצב חכמת הלשון בזמנם

נעלו מאד במדרגתם על הרבנים ואף על כן לא עשו הגאונים ויכוחים עמהם גם רוב המאה השביעית. אמנם ברביעית האחרונה קם גאון אחר אשר לפי חכמתו הרבה בדקדוק הלשון, ולפי ידיעותיו במושכלות, ולפי עצמת רוחו בכל דבר חכמת בינה, היה האיש הנכון להתעורר נגדם ולהלחם בם בכלי מלחמה מדעיים ובתקוה לנצחם והאיש הזה היה — רב סעדיה גאון.

ספר שבעה עשר

נאוני סורא במאה ה' עד רס"ג. נאוני פומבדיתא ברוב המאה השביעית. רב כהן צדק בפומבדיתא ורב סעדיה בסורא. פירושו במקרא אמונות ודעות ויתר חבוריו. פסקיו והוראותיו כהלכה. נאוני פומבדיתא האחרונים רש"י, רב האי גאון, רב שמואל בן חפני.

פרק שנים עשר

נאוני סורא במאה ה' עד רב סעדיה גאון.

התנועה הדתית אשר פשטה כמעט בכל ארצות הקדם במקומות היהודים לא הרעישה ארץ, ובבבל לא הרעישה לב הגאונים ואך למזער הפעילה תעצומתה על משפטם ומעשיהם בקרב כל המאה הששית ורוב השביעית. על זאת לא נפליא כי לא התגעשו ולא פחדו מחד מראגה מדבר פן תבא להם סכנה בעקבה כי בטחו בתקפם ובכח ידם וידעו מאד כי ברוב הגדול מן העם נצדקו קדש וגדולה אמונתו בכל היוצא מפיהם, אבל על זאת נפליא איך לעמת תנועה כזאת יוכלו לשקוט על שמריהם מבלי לעשות אף צעד אחד הלאה על נתיבות ההשכלה להתחרה את מנגדיהם ולא שמו על לב כי דרוש הוא לחפצי זמנם לפלם גם הם מסלות חדשות בחכמת ישראל לדרוש ולתור בחכמת הלשון ולהבין במקרא לפי עומק פשוטו אשר סוף סוף הוא מקור היהדות ויסודה. אף לזאת אין גם רמו קטן בכל השרירים מספרותם מזמן המאה הששית כי היו מתאמצים לקנות חכמות עיוניות המביאות לדי טהרת האמונות והדעות. אם גם נכיר בכל לב כי דת הקראית לא תתכן להלוך נגד החיים, ורוב הקיה ודיניה בנוים על קו תהו ואבני בהו, לא נכחיד כי כבר בדורות הראשונים תשוקה מדעית היתם, חקר לשון המקרא היה כל ישעם וחפץ רוחם, ובקנאה כאש בקשו לטהר דעותיהם מאמונות הבל ונפסדות. ואמנם גם את התלמוד אשר אותו היו חייבים הגאונים לשמרו, ולנצרו, לפנות דרכו ממכשולים, לפרשו ולבארו דתת נתיבה ישרה וסלולה לדורשיו גם אותו הניחו כשרה בלתי נעבד! בכל התשובות אשר נשארו מהם הלא הפירושים בהן אך המעט המה וגם זה המעט למי הועיל? אך ליחידים השואלים. בספרות ההלכותית הקטנה אשר נתיחסה לזמן הגאונים לא מצאנו אף חבור אחד אשר ישים למטרתו להיות לתועלת ולהעזרה להוגים בתלמוד כי אם להיות עזרה למורי הלכה למעשה. הן אמנם כי מפי השמועה ידענו כי מימות רבנן סבוראי והגאונים הראשונים היו פירושים, אולם אם נקח את הפירושים המעטים, אשר קיים בעל הלכות גדולות, לנו למדה, הלא נוכל לשפוט כי אלה הפירושים אין להם תכונת פירוש לפי מושג העצמי. גם ברוב המאה השביעית נראה רוב הגאונים לא שנו את תפקידם ולא החליפו דרכם. אמנם רק הרוב מהם, כי בקצתם נראה כי תקפו עליהם המראות אשר נגלו לעיניהם בדרך דרישת הקראים. ונראה כי כבר

אחרים מן הגאונים התאמצו לכתוב כתוביהם בלשון עברית ובמליצה זכה, ובעת ההיא הוציא גאון אחד לאור ספר ערך מלים בתלמוד וגם לפעמים כתבו תשובות בלשון ערבית בעבור ישמע העם אשר לא יבינו עברית, ואין ספק כי בכל אלה היו להם הקראים למשל.

בסוף המאה הששית (ד"א תקצ"ט) נבחר מר רב כהן צדק בר מר רב אבומאי להיות ראש ישיבה בסורא היא מתא מחסיא ומלך שם עשר שנים (ד"א תר"ט). העלטה הפרושה על קורות חיי כל הגאונים עוד תאריך כנפיה על חיי זה הגאון כפלים כי גם המקורות הדלים אשר נאותים לתת לנו מעט תעודה מעניני הגאון כהן צדק לא ירשימו מאיזה כהן צדק ידברו, כי שנים היו. זה ועוד אחר אשר הי' בזמן מאוחר והיה ראש ישיבה בפומבדיתא. ועל כן אין לנו לשפוט משפט ברור על האיש ועל שיתור רק על פי תשובות מעטות אשר נוכל ליחס אליו בבירור. אך מהן למדנו לדעת קצות דרכיו ומנהגיו בהנהגת גאונותו, ומהן נדע כי כמה מעלות טובות ומדות נכבדות היו לו יתרות על חבריו. הנה תחת אשר רוב הגאונים הקפידו שיהיו בכל קהלות ישראל נוהגים בכל דבר כמנהג שתי הישיבות היה רב כהן צדק סביל בדבר הזה. שבראותו כי איזה מנהג מן המנהגים אשר נוהגים בו אינו מיוק בקיומו, ובביטולו אין תועלת לא חדל מלהניחם על מנהגם רק כתב להם כך וכך מנהג מקומנו ואתם אם תרצו עשו כמנהגכם ולא נצוה לכם לשנותו. וזה עדה על צדקת משפטו על תכונת בני אדם ורפיוניהם. ידע והבין כי אין דבר רב הנזק לשלום הקהלות ושורש המחלקת מבטול מנהגם אשר הורגלו עליו מאז ועל כן אם זה המנהג הוא שר מה בכך ואינו נזק לא לאמונה לא למוסר ולא לנימוס חשב הלא יותר טוב להניחם על מנהגם אף אם אינו מנהג הישיבות מלצות להם לשנותו ולבטלו במחיר השלום. תכונה אחת היתה לו כי היה שונא לחדש גזרות, חדשות אשר לא שערו הקדמונים. פעם אחת נשאל: מי שהלך בעלה למדינת הים ובא אחד ופרנס את אשתו או לותה ואכלה אם גובה מן הבעל או לא? והשיב, בראיה מן התלמוד, שהנית מעותיו על קרן צבי. ומוסיף לאמר: תאמר נגבה שלא תנעול דלת בפני לוח גזרת זו אין אנו נוזרין רק במקום שגזרו שמה שלא גזרו הם אין לנו רשות לתקן ולגזור (שיצ' שיד' ס"י ס"ד). אמנם בזה נטה ממנהג שאר הגאונים אשר לא חשו לדבר הזה ותקנו דברים בביטול תקנת התלמוד. ואולם מהענין אשר עליו דן לא נוכל ולהוכיח רק שרב כהן צדק חשב שאין לנו רשות לגזור ולתקן דבר לגרוע מה שגזר ותקן התלמוד אבל אם שמר זה הכלל גם במקום הוספה על גזרות התלמוד לא שמענו ולא ראינו. אבל זאת ידענו כי כל הגאונים לא שמרוהו כי אין קץ לכל הגזרות אשר גזרו יתר על גזרות התלמוד.

הגאון הזה היה הראשון אשר יסד סדר תפלות ישראל.⁽¹⁾ ובלי ספק עשה סדרו לסבת שאלה שנשאל מאחד המקומות או המדינות, ונראה כי

(1) הנדון שעליו דן הוא שנשאל אם למיל החינוק על החול ועל המים ולהביא לבית הכנסת? והשיב אין בכך כלום ואין אסור בין זה לזה שנצוה לכם שתשנו מנהגכם וכתב להם מנהג מקומו ע"י שיצ' ח"א שיה' ס"י י"א מובא בטור י"ד ס"י רס"ה בשם רבי' דמתא מחסיא.

(2) ע' נרעץ צד' 276 שיסד מן עיפ' ר"י אכן נאית הביאו החכם דערנכורג במ"ע של ראג' שנה ה' 398 הערה א'. ועי' ריה פ"ד בראש ס"ס י"ד וז"ל ואמר רב ביצ' מנהג ב' ישיבות לומר תהננים בהנ"י יומי שבין ריה ויהיב מובא מהר"ץ נאית.

היה הדבר דרוש לזמנו. יען כי עדות הקראים בטלו התפלות הנהוגות מימי קדם ויסרו להם ספר תפלה. וכבר אמרו חכמיהם הראשונים אשר קראום "התאנים המובות" שכלל תפלות חובה בפסוקים מדברי נביאים (אדרת אליהו ע' תפלה פ"ה), וידענו גם זאת כי גם בין הנמשכים אחר הרבנים היו אנשים אשר בענין התפלות מצאו חפץ במנהג הקראים. כמו שיסופר שבימי רב נטרוניא היה כן שהיו מונעים בקצת קהלות לאמר בהגדה של פסח כל אותם הדברים שיש בהם מדרשות חכמינו ולא אמרו רק הפסוקים כמות שהם (ע' לקמן). ועל כן מובן הדבר כי היה העת כשר להביא סדרים בענין התפלות, אמנם לא נתקיים לנו סדרו ולא נדע מה היה לו. אך בלי ספק לא היה נבדל הרבה מסדרו של רב עמרם גאון אחרי ששניהם עמדו על מצב אחד והוא על מנהג שתי הישיבות³). ומצאנו מקצת דברים נעתקים בספרי פוסקים ראשונים בשמו הנוגעים בדני תפלה ויש לשער כי הם שרידים מסדרו. בספר האשכול (ח"ב צד 65) נמצא מאמר ממנו בענין קריאת התורה לפי מנהג שתי הישיבות. ובסדרו של רב עמרם נרמז ענין בענין הלל הגדול וכתב שם: וכך שדר רב כהן צדק (סדר ר"ע מ"א). ורב עמרם מעתיק ממנו עוד דברים לענין תפלת מלוך על כל העולם כרו בכבודך שתאמר בכל התפלות בראש השנה וכך המנהג בשתי ישיבות (שם מ"ה) ואפשר מאד כי כל אלה ההעתיקות הן מסדרו, ונלמד מזה כי תכונתו גם היא כתכונת סדר ר"ע אשר עם סדר נוסחאות התפלה חבר גם דיניה וחקיה.

ויהי אחרי מות רב כהן צדק ויבחרו במקומו את מר רב שר שלום בן בועז וגם הוא נהג הראשות עשר שנים (תר"ט—תר"ט). ממנו נשארו לנו הרבה תשובות אשר ענינם יעיד על תכונת רוחו ותורת מדותיו וטהרת מהשבותיו. כי היה איש ישר בלמוד, איש הגיון במחקריו, משכיל בכל דרכיו, פועל צדק בפקידתו, סבלן נגד דת אחרת, שונא להעמיס על העם גזרות ולא השפיק בילדי אמונות טפלות. בכל תשובותיו משתדל לתת טעם לדבריו ולפסקיו, ונמצא ממנו כמה תשובות ארוכות מלאות פלפולים בהשכל וסברה ובחיקור הדין ממקורו. אך לא ידבר עם השואל כגזור ומצוה כמנהג הגאונים הראשונים כי אם ידבר בטוב טעם בשפה ברורה ולשוון רכה כדבר רב נאמן אל תלמידו. ובפעם אחת נשאל בדני יין נסך, והשיב: וכל מסבכות זו בזו ומאפילות ואם היה רצון והייתם לפנינו היה אפשר לפרשן יפה יפה זו מזו כמות דבר דבור על אפניו, מפני שכשהתלמיד יושב לפני רבו וישא ויתן בדבר הלכה יודע רבו לאיזה צד לבו נוטה ומה מתעלם ממנו ומה מתברר לו ומה מתעקש עליו ופושט לו עד שמאיר עיניו ומראה לו פנים בהלכה אבל בכתב במה אפשר לו. אלא מקצת צוינו וכתבו לכם כללות יין נסך (תשובות גאונים קדמונים סי' מ"ו). וכלשון הזה וכסגנון הזה לא מצאנו אף באחת מתשובות הגאונים הראשונים⁴).

³ הרב רש"י ראפפורט כתב בתולדות רב נתן בה"ע הערה 29 שאע"פ שרב עמרם שלח סדרו לספרד לא קבלו מנהגיו ועמדו על מנהגם הראשון שהיה להם כבר גיכ בקבלה מנאניי בכל והאשכנזים קבלו נוסח רע"ג. וכל אלה הדברים אין בהם ממש. כי כמו שיש שונים בין סדר רע"ג ובין מנהג ספרד אף כן יש שונים בין מנהג אשכנז ובין סדרו אך זה וזה כנויים על יסוד סדרו של רע"ג ועוד נדבר על זה להלן אצל זמני של רע"ג ודי לנו לרמז פה על סדר תפלות כל השנה להרמב"ם הספרדי הכתיב ביד החוקה אחר הלכות מילה.

⁴ התשובה הזאת מובאת גם בח"ס סי' קי"ג מיוחסת לרב צמח ויש קצת רמז שהיא לרש"י שבסוף התשובה כתב נד המתירין יינם של ישמעאלים בשחיה

זה אחד מן המטבעות שנרשמו בו תשובותיו, כי דרכו לחלק הגדונים אשר למראה עינים ולפי שמהיות הענינים נראה כדומים זה לזה אך הוא בעומק עיונו יוכיח כי אין ביניהם דמיון, ואף סומך בהוראתו להלכה על סברתו המחלקת ובוזה יש לו יתרון גדול על כל הגאונים הקדמונים⁵ עוד אחת מן התכונות המפליאות את תשובותיו היא כי נראה בהן השתדלות גדולה בהבאת ראיות לפרש היטב המקור אשר ממנו שאב הראיות, ואהב לסדר הדברים בסדר נאה ולפרשם⁶. בדברים התלויים במנהג אם נשאל עליהם עשה חובתו להודיעם מנהג שתי הישיבות אבל לא נתן נפשו על מנהגם, וכמה פעמים נמצא שכתב לשואליו שאם יש להם מנהג שיוכלו לעמוד במנהגם⁷. אמנם משפטו כל הימים להניח בני אדם על מנהגם אף הוא הכשילהו להפך חובה קדושה לאיש העומד בפקידה רמה כפקידתו. כי מצאנו כי לא רק במנהג אשר אף שלא יועיל להיטב ולהשכיל על כל פנים גם לא יזיק, הניח להם יד חפשיה לעשות כחפצם, כי אם גם במנהג אשר יסודו באמונת שוא וסופו לדעות תהו והבל, הולך להניא אותו אף אם הוא לעצמו חשב כי הוא מנהג פתיות בנוי על אמונה נפסדת, הנה אחד משואליו בקש ממנו לדעת טעם המנהג שנוהגים בעירו של השואל שבשעה שחוזרין מבית הקברות רוחצים את ידיהם ויושבים על הדרך. והשיב אין צריכין לרחוץ ואם נהגו נהגו. וכשאמרו חכמים לישב שבע פעמים לא אמרו אלא בחזירה ורק בקרובים ורק ביום ראשון ורק במקום שנהגו והטעם שאמרו במקום שנהגו מפני שהרוחות

והחליטו היתרו בהנאה ואסרו בשתיה. ומצאתי תשובה להניג באשכול ח"ג צד 150 שכתב בומן רב יהודאי עוד לא נאמר איסור ולא היתר מפני אמושים שהיו באותו זמן שיצאו למדת הישמעאלים והורו למי שאיסר היין ועדיין לא היו נקיים מן האמונות המנסכין יין גם בדור ב' ונ' היו רופפין ונשאר בידם מדת הראשונה והיה חשש בהם לנסוך וכאשר ישנו הדורות לא נשאר כלום ונראה שכמאה שנה אחר ר"י היו מתירין וזה מתאים עם זמנו של רש"י ונוכל לשער שקצתם רצו להתיר מכל וכל ובא רש"י ואסר עכ"פ בשתיה.

6) ש"י ש"י סי' ל"ב בע' טבילת שפחה בע"כ ושם ח"ב ש"י סי' מ"א בטבילת עבר. ח"ג ש"י סי' נ"ד ה' בע' נוקין. ח"ד ש"ב סי' מ"ד בהולך מזה לפ', סי' מ"ה בב' שטרות היוצאין בזה אחר זה. ש"ד סי' ס"ח בע' חוב וכתובה מה קדום. וע"י תשובות נ"ק חבל תשובות ממנו מ"י—ס"י. וע"י בחי' בענין שבועה בכל לשון סי' ע"ו. ובע' יציאה בתכשיט בשבת סי' ע"ח. מכלם תראה כי רוח אחרת בתשובות אלו וכמו שתארנו בפנים.

6) ע"י תשובה נ"ק סי' מ"ו בכללות י"ג, כלה בסדר נאה והניגוי. ושם סי' נ"ג שכתב והלכתא דתניין גבי דינין עדיפין מן מאי דקאמר בדוכתא נוכריאחא דהתם אדכרתא בעלמא לא מדקדק ביה דקדוקי דדוכתיה וכי' וזה ביאור יפה לכלל הידוע סוגיא בדוכתא עדיפה ומפרש היטב דברי הגמ' בסנהדרין (ל"ב). ונדה (נ). משום דקתני לה גבי הלכתא כלומר מה דקתני לה גבי הלכתא דדיני עדיפה ממה דקתני בדה' שלא בדוכתא ותימה על רש"י רפ"ס שאמר במכתבו שכתחלת תשובות הנ"ל דף ח' ע"ב שהשמיענו כלל חדש בזה ועלם ממנו שלא הגאון חרשו אלא הוא רשום ומפורש בגמ' והגאון בארו. ופלא בעיני שנים רפ"ס מביא הגמ' ואעפ"כ אמר כלל חדש.

7) בש"י ח"א ש"ד סי' ב' לענין אבלות בשבת. שם ש"ה סי' ד' בנוסח ברכת אשר קדש יידי. ח"ד ש"ד סי' כ"ב בשיעור כתובה. ובאשכול ח"ב צד 4 בענין הקריאה בתעניות. והובא בחי' סי' קמ"ד ושם נתיחסה בשעות לרב יצחק בר יעקב שבטור אי"ח סי' תקס"ו הנ"י רש"י. וע"י בטור אי"ח סי' רל"ו בענין נפילת אפים. ובסי' תקס"ו בענין סליחות בתיצ. וע"י בחי' סי' ס"ח ע"ב וע"ה. ובתשובות נאוני מורה בבית תלמוד ש"ד סי' פ"א צד 159.

מלוות אותו ועל ידי הישיבה בנרחות (ש"צ ח"א ש"ד סי' כ'). והנה הצופה ומביט לפנימית דבריו האלה יבין מחשבתו הכמוסה בסתר לבבו, יבין כי געלה נפשו במנהג הזה ואמר שאין בו צורך, ויבין גם כן כי לעצמו לא האמין זה ההבל מן הרוחות המלוות חמחייבות רחצה, שאילו האמין הלא אף היה מחייב לרחוץ ובכל זאת אמר במקום שנהגו נהגו. ובוה אשום אשם מאד. הוא המנהיג בעם אשר נקרא לזכך דרעות לטהרן מאמונות שקר, ולהרחיק כל הבלי שוא, אשמה היא לו אם יניח אותם דבקים בדעות כאלה, אם יניח אחרים לעשות מעשה כאלו הוא מעשה צדקה, והוא נבזה בעיניו נמאס. אמנם בכל זאת לא נרשעהו על ככה, כי צרעת נושנת הוא בעולם הדתות. המון מנהיגים היו מאז אשר חזקו את ההמון בדעות ובמעשים והם עצמם בקרבם שמו בהם תהלה. כמה מורים יורו דעה ויבינו שמועה והם לא כן ירמו ולבבם לא כן יחשוב, וכמה מטיפים הטף יטיפו לעם דברים אשר הם עצמם לא יאמינו בהם. ואולי אין זה אף אשמה. כי לא המה כהחמון, הם יודעים משפט ההמונים ואך להם משפט צדק לדעת מה הזמן מה טובת העם ידרשו.

הצדק אשר היה אזור מתניו הוא היה מרתו אם ישב לשפוט בין איש לרעהו ובין איש לאשתו. קפדן גדול היה לענוש קשה את האיש המכה רעהו ועושה בו חבלה, ואת האיש אשר אינו נוהג כשורת האהבה עם אשתו או את האשה הבועטת נגד אישה (ש"צ ח"א ש"ו סי' ג' ד' ה'). הרבית היה שנאו לו מאד ועשה כל החומרות על מלוי ברבית נוספות על התלמוד (שם ח"ד ש"ב סי' ג' ד'). וכן הקפיד מאד על מדת המוסר בין ארום לארוסתו ודן דין קשה לאיש הפוגם בכבוד בת ישראל (שם ח"ד ש"ד סי' כ"ה) בענין גזל גוי אמר כי טועים כל האומרים שאסור רק במקום שיש חלול השם. ופסק כי גזל גוי אסור מכל מקום ולא אמרו חכמים מעולם שאינו אסור אלא משום חלול השם כי אם הלכה רווחת היא שכל גזל גוי אסור (שם ח"ד ש"א סי' א'). רב שר שלום היה ממאן להעמים על העם גזרות חדשות אשר לא שערו הראשונים בעלי התלמוד. והלך בזה צעד אחד הלאה מרב כהן צדק אשר גם הוא העמיד הכלל שלא לגזור גזרות, כי כהן צדק אמר כן בדברים הנוגעים בממון ומי ידע אם גם באיסורים חשב כן, אבל שר שלום החליט כן אף באיסורים באמרו שכל דבר שלא נזרזו רבותינו הראשונים אין אנו גוזרים ואפילו בדבר שיש לנו לחוש ויש בדבר להחמיר אין אנו חוששין שאם כן נתמלא גזרות (ח"ג סי' ע"ז) והנה מכל אלה הנקודות אף הם מעטות הנה נוכל להוכיח כי רב שר שלום היה מן הברורים בין הגאונים ובכבוד מלא פקודתו.

כאשר רב שר שלום היה מבחירי הגאונים אשר נהגו שררה בסורא שכבדו את מקומם כן היה הבא אחריו שמלא את מקומו והוא מר רב נטרונאי בר רב הילאי. אם נוציא את רב האי גאון מן הכלל אין גם אחד מכל הגאונים אשר הניח אחריו ברכה פסקים ותשובות למרבה כהגאון הזה ובדבר הזה היה לו יתרון על הגאון שקדמו. אבל בבחינת החקור ההגיוני ועומק המחשבה והערך והסדר לא השיגו אף לחצי. והוא עצמו הוקיר מאד את הפלגת חכמת רב שר שלום ולא מלאו לבו, להלוק עליו אחרי מותו (ש"צ ח"ד ש"ד סי' פ') ממרבית התשובות אשר כתב נוכל להוכיח כי בזמנו עלתה ישיבת סורא ותהי פורחת. הרבה מן התשובות אשר נכתבו על שמו אך כוללות הוראות ופסקים מפורשים

בתלמוד בלי תוספת דבר או הכרעת הלכה וקצתן פירושים בנמרא והכל כענין התשובות של הגאונים הראשונים⁽⁸⁾ ובכל אלה אין כל רשם מדרך חדשה. אבל יש ממנו גם תשובות פורשות אור על ענינים חדשים אשר אינם מפורשים בתלמוד אך מוציא תולדותיו ממשא ומתן פלפול, בשיקול דעתו ועל פי דמיון דבר מדבר ואלה לרוב ברורות ונוסדות בסברה נכונה וישרה⁽⁹⁾. מספר גדול מהמן תשובותיו מדברות ממנהגים וביחוד ממנהגי בית הכנסת והתפלה ונוסחאותיה, והעתיק רב עמרם בסדורו כמה תשובות ממנו בענינים האלה⁽¹⁰⁾. וכתב באגרתו ששלח לרב יצחק בן רב שמעון עם סדורו, שכבר השיב רב נטרונאי בר רב הילאי ריש מתיבתא דמתא מחסיא לבני קהל אליסאנה סדר מאה ברכות (פתיחת סדור רע"ג). ויש להוכיח מזה כי כרב כהן צדק שקדם לו כן גם לוא כתב סדור התפלות. וזה לנו האות כי השאלה בענין סדר התפלה היתה גדולה ונחוצה בימים ההם, ואין זה כי אם מפני שהקראים במלו נוסחאות התפלה אשר היו נהוגות מקדם בישראל וברו להם סדר תפלה חדש ועל כן היה דרוש דומנם להביא סדרים בענין התפלה. וידענו עוד ממקום אחר כי רב נטרונאי הזה קנא קנאה גדולה נגד הקראים על דבר מנהגם בתפלותיהם. וכן יסופר כי פעם אחת הודיעוהו מאחת מן הקהלות כי יש ביניהם אנשים אשר לא יאמרו בהגדה שו סדר פסח רק הפסוקים כמות שהם ולא שיש דבר מדרשות חכמים. והשיב: מי שנוהג מנהג זה אין צריך לומר שאינו יוצא אלא כל מי שעושה כן מין הוא וחלוק לב הוא וכופר בדברי חז"ל ובוזה משנה ותלמוד וחיביבין כל הקהלות לנדותו ולחבדילו מקהל ישראל והיעלה

⁽⁸⁾ תשובות בקביעות הלכה או מפורשות בנמ' רבות וארמוז על קצתן. ש"צ ח"א ש"א סי' נ"ט, סי' ש"ג סי' ה', י"ז, ש"ד סי' נ"י, ש"ז סי' ל"ט, ח"ד ש"ג סי' מ"ז ש"ד סי' נ"ז, פירושם ח"ד ש"ג סי' כ"ט, ש"ד סי' ט', י"י, נ"ז פ', ש"ה סי' ב', ח"ה ש"ז סי' ב', ש"ז סי' ט"ז, ואין לפרט כלל ממינים האלה כי רבות הן ואעיר על חבל תשובותיו בחמדה נגזזה סי' א'—כ"ד, סי' נ"ג, סי' ע"ט—צ"ט, שבהן הרבה ממינים הנ"ל. ויש ממני בשערי תשובה, ובקיבוץ מעשי ידי גאונים ובקדמוניות. אך אין לסמוך בכל מקום על הקובצים שלפעמים מיחסים תשובה למי שלא כתבה. וראה זה שבקובץ ש"צ שהוא מן היותר נאמנים ונמצא בו בח"ה ש"ז סי' י"ז תשובה כתובה על שם רב נטרונאי ומתכנה נראה שיחוסה בטעות שבתוך התשובה מביא את רב מתתיה ורב עמרם ועל שניהם כתב ו"ל וזה איא ש"צא מפי ר"נ שר"מ לא מת כחיו ור"ע מת כמה שנים אחריו.

⁽⁹⁾ ע"י ש"צ ח"א ש"ב סי' ד' שהמציא היתר יפה בנט ע"פ סברה ישירה לתקנת האשה. ועוד כיוצא בזה בכ"מ.

⁽¹⁰⁾ ש"צ ח"א ש"ד סי' נ' כענין ברכת אבלות. סי' י"ב בע' הספר ואשכבחה. ח"ג סי' ד' מנהג קריאת התורה כד' תעניות במנחה במקום שנהגו להתענות. שם סי' ח' טעם למנהג שקורין בעריות במנחה יח"כ. שם סי' כ"ד לענין צדוק הרץ בריה. שם סי' נ' במנהג לומר פיוטים בתפלה מעין הפתיחה והחתימה. סי' נ"ז בע' מי שאחר לבא לביהכ"נ כיצד יקצר. סי' צ"ג המנהג ליקח ראש כבשים בריה תרגלת לכפרה בעיה"כ, להג זכל כמ"ש בצפרנים כבורא מאורי האש. סי' צ"ד טעם למנהג לקנח ידים בעפר אחר הקבורה. סי' צ"ה מה שהיו מפטירין ברורות הראשונים במנחה בשבת ולמה בשל המנהג. בסדר רע"ג (כ"ה). סדר תפלת ערבית בשבת זבע' השכיבונו. שם (ע"ב) ש"צ מוציא במנ אבות את מי שלא התפלל ו' ברכות. שם (כ"ז ע"ב) טעם לבצוע על ב' ככרות ביו"ט, (כ"ט ע"א) היך עושין אם אין בצבור רדע' למקרי בחוריה. שם (ל"א ע"א) מנהג הישיבות בהבדלה. שם (ל"ב ע"א) מנהג לתת מ"ח בכוס של הבדלה. שם (מ"ב ע"א) מנהג קה"ת במנחה ביו"ט שחל בשבת (מ"ג ע"ב) קה"ת בט' באב. (מ"ד:) סדר תפלה במנחה ויה"כ, ושרשות לומר סליחות (נ"י:) המנהג להטמין תבשיל עיה"כ. תשו' הגאונים (ד' ל"ק) סי' מ"ח מנהג סלוק השלחן אחר הסעודה, סי' נ"ב בענין קדיש והבדלה בביהכ"נ. וע"ע שם סי' פ"ג—פ"ז.

על הדעת כי באמת ובתמים ובהכרת לבו גזר כן ומשורת הדין שפט משפטו? היתכן לאמר כי חשב רב נטרונאי שמי שמתרשל כלה מלקיים אחת מכל המצות שבתורה שלא ישב בסוכה או לא נטל לולב או לא ספר ביציאת מצרים כלל שיהיה על ידי זה נבדל מקהל ישראל הלא אין זה לא כתורה ולא כדעת חכמים, וזה אשר אך שנה מן המטבע אבל קיים המצוה יבדל מן הקהל ויקרא מין? אבל באמת דברי הגאון מקורם בבחינתו במאורעות זמנו ובשום לב אל הקראית המתפשטת, וכן יבאר הוא עצמו את דבריו כי הוסיף לאמר: ותלמיד ענן ירקב שמו אבי אביו של דניאל חוט המשולש ברשע ובמינות שאמר לכל התועים והזונים אחריו עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי, ועדיין הם בטעותם ונעשו אומה לעצמם ותקן תלמוד של רשע ושל עול לעצמו וראה מרנא ורבנא אלעזר אלוף ז"ל ספר תועבות שלו שקורין אותו ספר מצות כמה תחבולות יש בו ועכשו צריכים לנדותם שלא להתפלל עם ישראל בבית הכנסת ולהברילם עד שחוזרים למוטב ומקבלים עליהם שנוהגים כמנהג שתי הישיבות שכל מי שאינו נוהג מנהג שלנו אינו יוצא ידי הובתו¹¹). ומדבריו האלה הלא יוצא מפורש מה כל החרדה אשר חרד זה הגאון אל אלה הסמאנים לאמר דברי משנה ותלמוד בהגדה לא מפני חומר האיסור כי אם מפני חשד קראית. ואמנם אף כי נהג בקשיות נגד הקראים וחשבם אומה לעצמם וצוה להוציאם מכלל ישראל, בכל זאת נראה כי לא נחשב בעיניו פשעם לאין מרפא אך פתח להם פתח תשובה כי ישבו לתורת הרבנים ולמנהג הישיבות ונסלח להם, אמנם מה שרמו פה מחזרתם בקצרה ובדרך כלל פרש במקום אחר באר היטב בתשובה לשואליו. באה אליו מאחד המקומות שאלה על דבר כת אנשים מישראל שפרשו מדרכי ישראל ואין משמרים מצות שבת ושחיטה ואוכלים חלב ודם וטרפות ופרוצים בעריות ואין כותבין כתובות וגטין ולא חולצין ולא מיבמין כיצד נוהגים בבניהם שרוצים לחזור לדת ישראל? והשיב: אלה המינים משונים מכל המינים שבעולם שכל המינים פוקרים בדברי חכמים אבל בדברי תורה ומקרא מחזיקין הללו שפרשתם פוקרין בעיקר התורה, ונשאו עריות והולידו ממזרים וחללו שבתות ואילו לא היה עיקרם מישראל היינו חושבים אותם גוים . . . שמתגיירים ונעשו כשאר ישראל אבל הללו שעקרם מישראל וחייבין בכל המצות וכיון שהם פרוצים בעריות בניהם ממזרים אי אפשר לקבלם להכניסם לקהל שלא ירבו ממזרים בישראל (ש"צ ח"א ש"ה סי' ז'). והנה כל גזרתו היא מטעם ממזרות ורק על בני התועים מטעם הזה אבל לא דחם מפני מינות ואפיקורסות ולא גזר על התועים עצמם, ובתשובה אחרת אמר על המינים — וזה מכון על הקראים שקראם כן

¹¹ בין קדמוני הקראים נזכר אחד ששמו דניאל הקומסי ומזכירו בעל אשה"כ בכ"מ ומביא ממנו דינים מתוך ספר המצות שלו. ור"ש פינסקער בליק בהערה י"ג צד 189 העתיק ניב ע"פ העתקת ר' יפת מאמר ארוך בלשון הקדש מתוך ס' המצות וכתב פינסקער בהערה 8 שמש"כ רב נטרונאי שענין אבי אביו של דניאל לא יובן אלא בדרך העברה כלומר שדניאל היה מתלמידי תלמידי ענן, אך בפנים צד מ"ה הרגיש בעצמו שאין דברי ר"ג סובלים פ" זה אבל כל ספקותי בטלים אם נאמר שדניאל הקומסי לחוד ודניאל שבתשובת ר"ג לחוד. דניאל הקומסי היה בן משה ולא שמענו שהיה לענין בן בשם משה. וע"כ קרוב הדבר שדניאל שהזכירו ר"ג היה בן שאול בן בנו של ענן ויצדק לאמר עליו חוט המשולש, וידע ר"ג שהיה בן זמנו ברור הדבר יותר מכלנו.

— שפוקרים בדברי חכמים ואינם כותבים כתובות וגמין כישראל שאם מבקשים לחזור שיש לקרבם, ולהכניסם תחת כנפי השכינה הלא טוב מלדחותם ואין לחוש רק על בניהם מטעם ממורות אם נודע שהולידו בניהם בעברה (שם וסי' י) אבל צוה ליסרם במלקות ובקנס על חטאתם שחטאו עד עתה ושיקבלו על עצמם שלא יחזרו לסורם⁽¹²⁾. מתוך אלה התשובות נלמד לדעת מעמד זמנו וכי נאמנו מאד דברינו (לעיל פ"י) כי כל תחבולות הקראים לא הועילים לתת עצמה לדתם והלא ראינו כי כבר בימי רב נטרונאי שהם ימי ילדות הדת הקראית רבים מהם שבו אל הרבנים. ואמנם דמדנו גם כן כי היתה שערוריה בישראל ועל כן לא יפלא אם נראה כי ר"נ קנא קנאה גדולה נגד העובדים על הדת ועובדיה, ופסק שמי שעזב הדת והלך לדת אחרת הפסיד יחוסו ואינו יורש את אביו מפני שאינו מתחתם אחר אביו ישראל (שיצ ח"ד ש"ג סי' כ"ה) ומתוך החלטתו הזאת יצאה לו גם כן התולדה שגם בעל אשה שיצאה מן הדת אינו יורש אותה כי ירושתו היא מפני שנקראה שארו והיא עם יציאתה מן הדת חדלה להיות שארו (חיג סי' נ"ג)⁽¹³⁾.

מכל המראות האלה נבין כי בימי הגאון הזה הקראים נשאו ראש ולא התעצלו לבקש להם דרכים לצודד נפשות אף על כן נמצא כי גם הגאון לא נלאה מלשמור על ארחות מונהגו ונצר בעינים פקוחות על כל הנעשה בעמו ולא יתן משפט קראית לבא אל בית ישראל. בימיו קמו אנשים והיו מערערים על המנהג בישראל משנים קדמוניות לתרגם את התורה ארמית כי בימי הגאונים היה קיים המנהג הזה, ואמר מה לנו לתרגם הזה אנו נרצה שתתורגם לנו בלשון שאנו מבינים והתעוררו על הערעור הזה מן הקראים אשר בלי ספק היו מתרגמים את התורה בלשון המובנת. והי כאשר נשאל רב נטרונאי על זה השיב: תרגום הארמי חובה ואשר אינם מתרגמין להכעיס גני נדוי הם. . . . ואם יש מקום שרוצים לפרש להם יעמוד אחר חוץ מהמתרגם ויפרש להם כרצונם (טור א"ח סי' קמ"ה). ומטעם הזה אף בכל עת מצוא מזהיר לקיים דבריהם ושלא לעבור על דברי חכמים שכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה (תשו' ד' ל"ק סי' פ"ו) ומדבר בשבת למוד התלמוד (שם סי' פ"ז) וכמעט נתן יתרון ללמודו על למוד המקרא והמשנה (שם סי' צ') אמנם בהיות שמצד

⁽¹²⁾ החכם גרעץ שער בהערה 14 בסוף ח"ה שאותו שריש המתעה שעשה עצמו משיח הנוכח בתשובת ר"נ שבש"צ סי' י' אינו אחר כי אם המטעה שריני שעמד בש' ד"א תמיש בספרד ואמר שהוא משיח. ורב נטרונאי זה הוא בר נחמיה שחי בזמן ההוא. ולא נ"ל חדא שמשריני הוא לא נודע דבר יותר רק שעשה עצמו משיח. אבל שריש שבתשובה הוא קראי לאמתו. ועוד זה היה כמו חצי מאה קודם ענן, ואיה נמצא עתה הוא קראים ככל משפטיהם כזה. ונראה שמה שאמר ואין כותבין כתיבות וגמין בישראל מכון על הזמן שהרחיקו הרבה מהרבנים ותקנו כתובות וגמין בלשון עברית ושלא כנוסחאתה בתלמוד. והבוחן ובודק בלשון התשובה בדבוריה ובסגנונה ימצא שיצאה מת"י אחר עם התשובה שבסדר רע"ג. וענין משיחתו לא יתענו כי כמה וכמה מראשי הכתות הקראיות עשו עצמם משיח כמו שהובא באשכול הכופר.

⁽¹³⁾ בתשובות הגאונים ד' ל"ק סי' כ"ד יש תשובה מאחד מן הגאונים החולק על ר"נ ובתשו' נאני מורה שבב"ת שנה ד' 29 סי' י"א היא בקצור וגם בקצת הוספה: אבל משלמין כי דת ישמעאל אינון לא מורתין למשומד נכסי אביו סמכו רבנן למימניה מירושא אביו וכי ע"ש. ונלמד מזה כי בכמה דברים שנהגו הקדמונים נגד אחרים שלא ע"פ הישר בעינינו לא נהנו כן רק משום גומלין כאשר עשה כן יעשה לו.

האחד יבקש בכל מאמצי כחו לחמם הלבבות בעד התלמוד הנה מצד השני נתן פתחון פה לקראים להתרעם על משפט הרבנים ולתת דופי בתלמודם. הן אחת מן התלונות שנשאו הקראים על התלמוד הלא היתה על דבר האגדות המתמיהות שבתלמוד ואיה איפוא מצאנו אף השתדלות קטנה אצל זה הגאון לפרש אלה האגדות הזרות, לפחת בהן רוה דעת ולתת להן כונות מקובלות אל השכל? ועוד היו מלינים על הרבנים בדבר כמה אמונות ודעות נפסדות אשר דבקו בהן המון הרבנים. ומה עשה הגאון לשכך זאת התלונה? מאום לא! ותהי להפך הוא עוד החזיקו, גם הוא האמין לתומו בדברי רוח כאלה, גם הוא האמין ברוחות ומוזיקים ושעירים המחבלים את האדם בלילות (סדר רע"ג כ"ה ע"א) גם הוא האמין בנחש שהיא טובה ובתועלת המנהג ליקח תרנגלים לכפרה בערב יום הכפורים (ח"ג ס' צ"ג). ועתה מה יתרון לו בכל עמלו שעמל לנצור על עמו מפני הסתת הקראים אם לא יתגבר להעביר סבת תרעומתיהם ולהפיל תלונתם ארצה.

מכל מקומות מושבות היהודים הריצו אליו שאלותיהם, ומצאנו ממנו תשובות שכתב לרבנן די באספמאי (סדר רע"ג מ"ב). ולפי הנראה היה לו חבור גם עם בני פרננה שהוא צרפת ואשכנז (שי"צ ח"א ש"ד ס' י"ב), ועל כן כתב תשובותיו בלשונות ומליצות שונות לכל אחד ואחד כערך הבנתו. יש מהן כתובות במליצת הגאונים הראשונים בארמית מעורבת בלשון המונית, ויש מהן בעברית המחדשת אבל בשפה ברורה, ויש לנו ממנו גם תשובה בלשון ערבית לשואלים אשר הלשון הזאת מוכנת להם יותר (שי"צ ח"א ש"ז ס' ל"ח) וכבר שערנו במקום אחר כי מנהג הגאונים לכתוב תשובות בלשון ערבית רק אם היתה גם השאלה בלשון ערבית. ולא מצאנו לאחר מכל הגאונים אשר קדמו לרב נטרונאי תשובה בלשון ערבית (גרעין). גם בזה היה מיוחד בתשובותיו כי לפעמים שלח פסקו אשר כלו לקוח מהלכות גדולות מבלי הזכרת שם המקור. ולא עוד אלא שפעם אחת מביא דבר הלכה אשר ככתבו וכלשונו הוא בתוספתא ולא יקרא שם המקור עליו. ואולי לא ראה זאת התוספתא רק לקח הדברים כדרכו מתוך הלכות גדולות אשר העתיק זאת התוספתא¹⁴). רב נטרונאי דפי דרכו שהשתדל תמיד לרדות את הקראים ולשמור דרכי אנשי עדתו ועמו ממוקשיהם, מצא חפץ בפיוטי רבי אלעזר הקליר אשר כלם נוסדים על מדרשי חכמי הרבנים. וכן הודיע דעתו באחת מתשובותיו (ח"ג ס' נ') אשר אמר שם: האומרים פיוטים באבות וגבורות ובכל תפלות ובכל רגל ורגל מענינו וסרבינו בדברי אגדה, ובט' באב ובפורים אם אומרים בכל ברכה מעין אותה ברכה, ובראש השנה וביוה"כ בדרי רצוי וסליחות . . . הרשות בידו . . . אבל בקבוץ גלויות ובהקבץ בתולות . . . אסור לאמר. ונראה מזה ברור כי דבריו מכוונים על פיוטי הקליר והלא מזכיר הפיוט "ובהקבץ בתולות" והוא ידוע להקליר. ואם ישאלנו אדם מה נועם ויופי מצא הגאון הזה בפיוטי הקליר כי ישרו בעיניו? על זה

¹⁴ בשי"צ ח"א ש"ז ס' מ"ג כתב: מאן דמקלע לאתרא דלית בה סופר ואיבא יהודאי ידעין למקרי כתב פרסאק כתבין יהודאי פרסית וחמין על גמא ועל כתובות ושטרא ושפיר דמי וכי כל הפסק הוה לקוח מתוך הלכות גדולות הלי' ניטין (ניס ע"ד). ושם ס' מ' כתב: והודאת בעל דין כמאה עדים דמי אימתי בזמן שתבעו והודה אבל אם הודה מעצמו יכול לחזור בו שהפה שאסר הוא הפה שהתיר. וזה ברייתא בתוספתא פ' קמא דבבא מציעא ומוכאח בה"ג (פ"ז ע"ד).

נשוב בדברי עצמו: יען כי מרבין דברי אנדה אשר הם היו שנואי נפש הקראים על כן למרות פניהם ולעשות פרסום נגדם נבחרו אלה הפיוטים ואחרי שהוקדשו מסבה צודקת הוקדשו גם בדורות הבאים, ומי באשכנו וצרפת ימלאו לבו לפקפק בדבר אשר מצא את חן הגאונים על כן נשאר פיוטי הקליר לדורות¹⁵).

כשבת רב נטרונאי על כסא ראש ישיבה כבר היה זקן אבל אם נשפוט עליו לפי מרבית פעלתו ותקפו בעשר שני משרתו היה בו כח נעורים. אז זקן ושבע ימים¹⁶) הלך לעולמו וימלוך תחתיו מר רב עמרם בר רב ששנא הוא היה גאון לפי מדת הגאונים הראשונים. בתכונתו תשובותיו אין דבר מיוחד, גם אינן רבות במספר¹⁷). באחת מתשובותיו ידבר בחכמה מרבית גוי ואמר שרבית גוי אסור בכל אופן מעטם דין התלמוד. והוסיף לבאר דעתו לאמור: אבל אבק רבית . . . שמתירים הם בדיניהם להלות זה לזה אף אנו מתירים להלוותם ותלמידי חכמים אפילו אבק רבית לא ילוה אותם לגוי. וכל זה כתב מסברת עצמו (שיצחיד שיב סי' כ'). ולצדקה תחשב לו כי פרסם כן בפה מלא כי ממנו נקח תשובה נכוחה למלשינים מנדינו על דבר הלואה ברבית לנכרי. ונלמד עוד מדברי הגאון הזה, שהתיר אבק רבית מפני שלפי דיניהם מותר, שאם התירו לישראל לעשות איזה דבר לנכרי מה שלא הותר לעשותו לישראל אחר, לא התירו רק באופן שלפי דיניהם מותר הדבר להם וחשבו שאם הנכרים מתירים הדבר לעשותו זה לזה למה נחלל אנו לעשות להם מה שהם עצמם עושים לנו ולהם¹⁸). ומי יתן והיו שופטי מעשה היהודים מן העמים אשר הם חיים בקרבם שמים לב על הרעיון הזה כי אז היו רואים כי אשר הם מלינים עליהם על חסרון חסד וצדק והשואת הדין נגד האומות אך לשקר הוא. כי יראו ויבינו בלבבם שאם לפעמים יחשבו כאלו מורי ישראל בדורות הקדמונים מדדו את הצדק והחסד בשתי מדות

¹⁵) רשיל רפי' בתולדות הקליר הערה 19 הביא תחלת תשובה זאת עי' שבלי לקט סי' יא שקצרה והוא קצרה עוד יותר וזיל זיל שיל סי' יא ור' נרשום השב בשם רב נטרונאי גאון זיל שאומר (ציל שאומרים) פיוטים באבות ונבורות וכו' אך בשביל כתוב עוד ומרבין בו אנדות וכו' ואמת שכבר מזה המאמר היה יכול לשער שכונן על הקליר. ואילו ראה את התשובה בשלמות שהביאה מפורש פיוט יובהקבץ בתולות' שהוא מן הקליר היה רואה שכל יגיעותיו שיגע בקביעות זמן הקליר היו בכדי. אמנם כבר סתרו אחרים השערותיו בענין מקום הקליר וזמנו. ואין לנו פה עסק בזה.

¹⁶) רב נטרונאי הזה הוא בר רב הילאי גאון בר רב מארי כמו שמפורש באגרת דרשני. והנה לפי חשבונו של רב שיג עי' הני' שבחפש מטמונים מת רב הילאי אביו שנת דיא תקניו. ורב נטרונאי מת שנת תרכ"ט כפי מה שקבע נרעץ בצדק הרי בין מות האב למות הבן נמשכו עי' שנים. ועתה אף אם נניח שהיה רב נטרונאי במות אביו עוד נער קטן הלא עכ"פ היה מופלג בוקנה במותו.

¹⁷) עי' תשובות שיצחיד שיא מסי' יח עד סי' כ"ב ומסי' נ"א עד סי' נ"ג. סי' נ"ה-נ"ז. ועוד שם שיג סי' ד'. שי' סי' י"ח. ובחיד שיב סי' מ"ז ומ"ז. ושם שיד סי' נ"ד. ועוד מובאות ממנו כמה תשובות בשערי תשובה ובקובצים אחרים.

¹⁸) זה העם להתיר אבק רבית מפני שהם בדיניהם גי' מתירין חדש הוא. ואין אחר מן הפוסקים מכיאו. ומה שכתב: ותלמידי חכמים אפילו אבק רבית לא ילוה אותן לנכרי רקאמרין כספו לא נתן כנסך אפילו רבית גויס ברור הוא שכונתו על הנמ' דמכות (כד') דדרש לה הכי. אך דבריו תמוהים בעיני דהא לפי הנמרא דבימ' (ע"א). אמרין דליתיה אפילו רבית קצוצה מותר דלא גזרו אלא שלא ילמוד ממעשיו ותיח בלאיה לא ילמוד ממעשיו והוא אסור אפילו אבק רבית לתיח משום כספו לא נתן כנסך.

ולא כמדתם לישראל מדתם לאומות, אין זה כי אם הטיית המשפט. יכירו וידעו כי במדה שמדרו לישראל מדרו ישראל להם, ואך בהבדל גדול כי ישראל לפעמים אך דברו קשות ולא קיימו בפועל מה שדברו רעה אבל האומות נגדם דברו קשות ועשו קשות ולרוב הוסיפו על דברו פיהם כפלי כפלים במעשה.

הגאון הזה קיים לדורות נוסח האגרת אשר שלה לשואליו עם התשובות והפסקים. בתשובה אחת אשר כתב לברצלונה נמצא נספחת אליה האגרת שכתב להם. ואלה הם הדברים: עמרם בר ששנא ר"מ דמתא מחסאי לכל רבנן ותלמידיהון ושאר אחינו בית ישראל הדרים במדינת ברצלונה יקרים ונכבדים ואהובים לפנינו, שלומם ירבה לעד ויגדל קבלו שלום ממני וממר צמח דינא דבבא ומן רשי כלי ומכל החכמים הסמוכים שהם במקום סנהדרי גדולה ומן בני קיומי שהם במקום סנהדרי קטנה ומשאר החכמים ותנאים ותי"ה שבישיבה כלה, שתמיד בשלומכם אנו שואלים ומבקשים רחמים עליכם שירחם עליכם המקום ברחמיו הרבים. השאלות ששאלתם לפנינו צוינו וקראו אותם לפנינו כשיושבים לפנינו אב"ד ואלופים וחכמים וכל תלמידים, והתבוננו בם ועמדנו על מה שכתוב בהם וכך הראונו מן השמים (תשובות גאונים ד' ליק סי' נ"ז). ממש כמעט כנוסח הזה היא האגרת אשר כתב בתחלת סדר התפלות ששלח גם כן לספרד, ואולי היה הנוסח הזה נוסח עומד ורגיל לכל הגאונים בתשובותיהם. בין התשובות ההן אשר כתב לברצלונה יש אחת אשר ראוי לעמוד עליה יען כי ענינה הוא מקצוע גדול בכללי סדור התלמוד. וזה דבר השאלה ששאלוהו: שמצאו שהתלמוד מביא שמועה וניכר מלשון ההצעה שהיא במקום אחר, ואחר החיפוש לא מצאוהו בשום מקום, ויש כן במקומות הרבה שאומר שמועה מפי חכם ואין מוצאין אותה. ועל זה השיב: אל יקשה בעיניכם כי הרבה בלא מנין יש בתלמוד שמועות שנאמרו בתוך מעשה וגוף השמועה לא נמצאה במקום אחר. ועוד יותר על כן הובאו ברייתות בלשון תניא ותנו רבנן ולא ידענו היכן נאמרו וטעם לדבר כי לא כל המכילות הגיעו אלינו (שם נ"ז—נ"ח). ונראה מזה כי מאד מאד היה קשה על לומדי התלמוד בעת ההיא ללמוד בלי פירוש ובלי מראה מקומות מן הראיות הנמצאות במקום אחר. אך זה הקלקול התמיד כל ימי הגאונים, והקרובים והרחוקים היו מוכרחים לשאול את פיהם על כל דבר גדול או קטן בפירוש הגמרא, ואין איש שם על לב כי הגיע עת לעשות לזכות את הרבים בפירוש מספיק לכל התלמוד ואין מבין כי מפני הרעה הזאת תוכל להגיע סכנה באחרית הימים. וזה כתם שחור על משפט הגאונים, כי אין גם אחד בהם אשר נשאו רוחו אותו להרים המכשלה. והלצנים שבדור היו חושבים ואולי היו אומרים, כי לטובת הישיבה ולכבודה החומרי התרשלו מעשות דבר הדרוש לטוב עמם הרוחניות. ובאמת כמעט נמוטו הישיבות וראו כי אולת יד, כבר כמו גדולים חקרי לב ולקחו המכשלה הזאת תחת ידם. רב נסים בר יעקב מקירואן היה הראשון אשר שם על לב כי חסרון הפרושים הוא נזק גדול לתלמוד. וכן רמז בהקדמת ספרו "המפתח" וכה אמר: הקיצור מיוחד לתלמוד. ולפי שראיתי הרבה מן התלמידים בזמננו זה לא עמדו על זה ויטרחו בבקשת ראיות ולא ימצאו אותן, ויתקשה עליהם ההלכה ותסתתם ראיתי שאקבצם ואתברם יחד בספר. והנה ענינו רואות כי הרבר אשר חסר להם בימי רב עמרם גאון והוצרכו לשאול עליו כי היה להם עוד

התלמוד כספר החתום, זה הדבר עוד התמיד כל ימי הגאונים אשר באו אחריו.

פעלה אחת אשר פעל הגאון הזה היא נתנה לשמו ולזכרו תהלת עולמים. הוא חבר סדר התפלות של כל השנה, וצרף לו כל הדינים בעניני התפלה. הסדור הזה נתקיים לדור אחרון וכל פוסקי הלכות השתמשו בו ורוב קבלו דבריו, ועוד הוא היום בידינו. אך כמקרה כל הספרים הקדמונים שנתוספו עליהם דברים במשך הזמנים אף כן מקרהו כי נמצאו בו ענינים מגאונים המאוחרים לו. כמו: ממר רב נחשון וממר רב סעדיה וגם נזכר רב עמרם בשמו איזה פעמים אשר ברור לא נכתב מידו, אבל עוד קרהו מקרה רע מזה כי זה שבידינו נשחת מיד מעתיקים שהשמיטו לפעמים וקצרו התפלות עד שלפעמים אין לנו משפט נכון על הנוסחא, כי מי יסמוך על בררת מעתיק בור. רב עמרם התעורר על המלאכה הזאת מחוץ. אחד מן החכמים ורב יצחק בר רב שמעון שמו שלח אליו ובקש ממנו להודיעו סדר ברכות והתפלות של כל השנה. והגאון השיב לו שראה לסדר אלה לפי המסורת שבידו מתיקון תנאים ואמוראים. בהמכתב אשר כתב עם הספר (סדר ר"ע א' ע"א) לא נזכר המקום מאין נשלחה אליו השאלה אבל מפי הקבלה שמענו שהשואל היה ספרדי (ס' הקבלה). עיקר סדורו בכלל קבלו ברצון בכל הקהלות ואיך לא יקבלוהו הלא הדבר יצא מן הישיבה הקדושה ונתנו לו פאר כי בתקנת התנאים והאמוראים יסודו, ועל כן הלא לכל נצדק קדש ונחשב כחק ולא יעבור. אמנם אם בדרך כולל אמת נכון הדבר בכל זאת בפרטים גם הספרדים גם האשכנזים נטו לפעמים מנוסחאות סדרו אלה כה, ואלה כה, אבל לא נקח מזה ראייה כי השואלים לא קבלוהו. ואולם בעל תולדות רב נתן בעל הערוך (הערה 29) לא כן ידמה אך יחשוב כי לא קבלוהו ואומר בפירושו "אף על פי ששלח סדר תפלתו לספרד על כל זה החזיקו הספרדים בנוסח שהיה להם מכבר גם כן מגאוני בכל והאשכנזים קבלו נוסח רב עמרם" ואין זה נכון מטעמים שונים. בראשונה הלא יש להפליא כי נשאו לבו לחתוך דין חלוט בדבר הזה אחרי שלא ראה את הסדור בשלמות ולא ידע נוסחאותיו. הוא חתך דינו על פי שנים או שלשה מקומות שמצא שבאבודרהם הביא נוסחאות מסדר רב עמרם דומים לנוסח האשכנזים ולא כנוסח הספרדים, וזה משפט מעקל כי אנו אשר כל הסדור לפנינו הלא אנו רואים גם להפך שהאשכנזים נטו מנוסח ר"ע והספרדים קיימוהו¹⁹ ואמנם טבע הדברים מכתישו. שאם שלחו מספרד לישיבה שבסורא שישלחו להם סדר תפלה הלא ודאי מחסרון סדר נאה בקשו זאת למען ידעו להתנהג כמנהג הישיבה, וכבר בשאלתם ובקשתם התודע רצונם לעשות כאשר יפרשו לפניהם ראשי הישיבה ואיך עתה אפשר כי אחרי שנשלח להם הסדר בשלמות יחזיקו בנוסח שהיה להם ולא ישעו כדברי הגאון אשר אליו היו נושאים את נפשם? זה יהיה מדת בערות

¹⁹ באמת רוב הנוסחאות מסדרו יש בסדיר ספרד של הקדמונים ועוד סדרו של הרמב"ם מתאים לרוב עם סדר ר"ע, ולהפך אין מספר לכל הנוסחאות שבסדרו אשר לא נמצאו בנוסח האשכנזים כמו בברכת ברוך שאמר ברוך שאין לפניו עולה וניי. ובברכת נאלה לערכית. ובערבית לשבת, ובפיוט נשמת, ובברכת הפטרה, וברכה ו' למנוחה בשבת, כללו של דבר אין מספר לכל השנויים הגדולים שבין נוסח סדר ר"ע ובין נוסח האשכנזים, ונוסח ספרד הישן קרוב יותר לסדרו ועי' דברי רש"ל רפ"ב בזה אינם אלא דברי תימה.

או התרגנות! ועוד מאין היה להם זה הנוסח מכבר לפי דבריו? הלא מגאנוני בבל, וכי גאנוני בבל הקדומים היה להם נוסח אחר מנוסח ר"ע גאון? הלא רב עמרם לא בדה מלבו הנוסחאות כי אם שלח להם כמסורת שבידו ולפי דבריו מתיקון התנאים והאמוראים? אבל האמת הוא כן כל השנויים נולדו במשך הזמנים, הספרדים המאוחרים שנו מעת שהרבו להשתלם בחכמת הלשון ובחקירה בחכמת הדת תקנו והגיהו והוסיפו וגרעו, והאשכנזים שנו מעת החלם לתת מגמתם בדקדוק המנהגים בכלל ומנהגי בית הכנסת והתפלות בפרט ודקדקו בהם דקדוקים לאין קץ ותכלה קטנים עם גדולים, על פי אלה מצאו בכל עת מקומות דים אשר לפי דעתם ראוי וחובה הנמיה והשנוי מסדר רב עמרם ועל כן נמצא נטיות באלה כמו באלה. כבר אמרנו שהדינים הנספחים לסדר ר"ע אין כלם ממנו אך עיקרי הדינים הדרושים להבנתו הם מר"ע והשאר הוספות, ואולי הוסיפום בספרד על פי תשובות גאונים אחרים. ורמז לדבר מה שכתוב שם (ב' ע"א) כך מצוי בשאלות ותשובות וכך מנהג כל ישראל באספמאי. לשון זה לא יתכן בפי ר"ע גאון בסורא לשואלים מספרד. שהוא יאמר להם איך המנהג בארצם ויותר נאות כן בפי חכם מספרד. וכן הדבור „וכך שדרו ממתיבתא (שם כ"ו ע"א) לא יאות בפי ר"ע אשר הוא עצמו ראש ישיבה. ואין צורך לראיות עוד כי זה גלוי לכל מעיין בספר הזה. אמנם מה שהפוסקים המאוחרים כותבים הכל על שמו שר ר"ע אינו מעלה ואינו מוריד כי לחבנות כאלה לא שמו לב הם היו רק פוסקים ורחוקים מבקרת. זה הסדר יורנו לדעת גם מצב השכרת הזמן. רבות מהאגדות המתמיהות והמשימות שבספר היכלות הכניסו בתפלה כמו בקדיש וברכו ליחיד וקדושה, ומוזה נראה כי לקחו הדברים בכתבם והאמינום כפשוטם כי אילו חשבום כדברי פיוסים או לדברים אשר אין תוכם כברם לא היו רשאים להשתמש בכמו אלה בפרסום ולתתם לפני המון העם בתפלת יום אשר הם ודאי יקחום כפשוטם ויבואו לאמונות הבלי שוא.

רב עמרם היה אחד מן המחונונים בין הגאונים אשר זכו לעמוד בגאונותם ימים רבים. כמו י"ח שנה היה מוסמך אבל לא בכלל היה ראש ישיבה²⁰). ויהי כאשר הלך לעולמו ויבא תחתיו מר רב נחשון בר מר רב צדוק. זה כעולותו למשרה כבר היה זקן בא בימים כי מומן מות אביו נמשך זמן מופלג לבחירתו. הגאון הזה ככל קדמוניו שוקט היה על שמריו ובאשורם אחזה גלו. רוב התשובות הכתובות על שמו בקובץ שערי צדק הן בלשון ארמית ובמליצה קשה וקצרה. אך בקובץ אחד (תש"ו גאונים קדמונים) יש מ"ה תשובות ממנו רובן ארוכות בלשון עברית מעורבת פשוטה ומובנת. אבל אין לסמוך על הקובץ הזה ביחוסיו כי נמצאו בו קצת תשובות שנתייחסו לו בטעות²¹). זה הגאון לא נמנע להורות לפעמים

²⁰ באגרת רש"י כתוב ובתריה ר"ע י"ח שנים וקמי הכי הוה פליג ליה ר"ע ואיקרי גאון ונחית מניה ובתר הכי מלך כדפרישנא. ויפה הוכיח נרע צד 528 מזה כי אלה י"ח שנה מונים מעת שנסמך. והוא שער שימי ראשוני י"ב שנה. ולפיז מח תרמ"א.

²¹ שם ס"א א' בענין פסולי עדות מחמת קורבא או מחמת עברה, היא כשיצ ח"ה ש"ז ס"י כ"ה בשם רב שרירא, וע"י לעיל פ"ב הערה 8. שם ס"י י': כששנו חכמים וכי נמצא בחי' ס"י ק"ז בשם רב פלמי, ושם היא עיקר ובשלמות וכאן קיצורה וחסרה השאלה וסימיה עם הראיות. ס"י י"ז: ובקומות שקובעין שוקים לע"ז ונובין מכס, הובאה בחי' בשלמות על שם רב נטרוניא, והסיום כאן „וכי קאמרינן ה'

לפי שקול דעתו אף אם פשוטו של התלמוד מתנגד לסברתו²²). בין תשובותיו נמצאו גם עניני אגדה דרושים במדת כנגד על דרך בעלי המדרש קדמונים, אך כל מדרשיו הם רק שעשועים בדברים ואין להם תוך מושכל (ישיה גאונים קדמונים סי' ט"ז סדר רע"ג ד' ע"ב) ויחסו לו גם ספר בדיני שחיטה ושמו ראימה (נרפס בקונספטיא שכו') ועוד נתיחס לו ספר בחשבון המולדות והתקופות ונקרא עגול דרב נחשון. ואם כן אמת יבואר לנו מזה כי זה הגאון כבר שם אל לבו לדרוש ולתור בחכמות אחרות מלבד חכמת התורה, ויהיה לו בזה יתרון גדול על חכמי דורו כי עד זמנו לא מצאנו אף אחד מן הגאונים אשר נשאו לבו אותו להתעסק בחכמות. ואמנם נגד זה נראה בהשקפה ראשונה כי כמורו ככל הגאונים קדמוניו צר הלב היה באמונותיו ודעותיו. הן פעם אחת נשאל מה לעשות נזער אשר מת ביום שני או שלישי או רביעי אחר לידתו טרם נחתם אות ברית קדש בבשרו? והשיב כן רגילים וגמרו שיהיו מוהלים אותו על קברו ואין מברכין וקוראים לו שם למען יובר ויודע לאביו בעת תחית המתים (שלמי גבורים מ"ק פ"ג). וכל משכיל הלא יודה כי לא מחכמה יאמר כזאת. ואמנם לא נאשימהו על ככה. ונראים הדברים כי לא אמר דעת עצמו כי אם הודיעם המעם למה המון העם רגילים לנהוג במנהג הזה אבל בלבבו לא חשב כן. ובמקום אחר אמר כן מפורש כשנשאל על זה הענין אמר בפירוש שאין צריכים למולו אלא שהמנהג הוא למולו²³). ועל כן אם הניחם על מנהגם הנבער אין זה כי אם מדעתו כי כן גורל רוב המנהגים מאז שאין המנהיג יכול לדון עם ההמון שתקף ממנו. וברוב הזמנים נוכח לראות ככה שהמנהיג בעם שדה נעבד הוא להבלי דורו אתם ילך באונס ולפעמים סופו ברצון, שכל הנוגע במנהגם ובהרגלם כנוגע בבת עין. ועל כן מאז גם גאון מבעלי החכמה לא היה לו כח לעמוד נגד שטף הסכלות בהמון האומה כי מעוות אשר תשלח מטעיה

בתי ע"י וכו' אין לו מובן כלל אבל לפי שגורם בחי' מבואר היטב, ובהל' פסוקות קצרה עוד יותר ומביאה בשם רי"נ ככח"ג. שם סי' מ"ג בע' שבועה על קרקעות בזמ"ז היא בחי' סי' כ"ב בשם רב נטרונאי ומתוכה מבורר שאינה לרב נחשון שכתב שם וכן אמר ארוננו מר רב צדוק ואילו היא מרב נחשון לא היה אומר כלשון הזה על אביו כי' יאמר וכן אמר אבא מארי, ולחנם יער רש"ל רפ"פ במכתבו להגיה ולתקן בדחוקיו.

²²) בשי' חיה ש"ז סי' י"א מתיר להושיב דיין סומא בשתי עיניו אם הוא חכם ונבון ורבים צריכים לו וזה נגד דעת הגמ' בנדה (מט.) בתש"ו ג. ק. סי' ג' עד שהעיר בב"ד וחזר והגיד מלקין אותו משום לא תענה ועדות הראשונה קיימת ומכריזין עליו שהוא פסול לעדות. וכל זה אין לו שורש בנמ', ואיך יפסל זה לעדות על פי עצמו ועי' בחי' סי' כ"ט ס"ק ד' בסמ"ע וצ"ע ועי' שם סי' ל"ד. ושם סי' י"ג: מי שכופר בכל ונשבע היסת ואח"כ הודה לו במקצת ונתחייב שבועה דאורייתא כבר נעשה חשוד ושכנגדו נשבע וניטל. היך נעשה חשוד ע"פ עצמו. ועי' בטור ח"מ סי' פ"ז שכתב כן בשם תשובת הרי"ף ותמה עליו באפן שכתבנו. שם סי' ל"ה ששאלתם במקומו כשהוזרין עם אבל מברכין על הכוס בא"י מלך דיון הרחמים וכו' ומסיק ברכה זו שאמרתם לא שמענו מעולם ואין להזכרין בתלמוד ולא שמענו בבי' ישיבות וכו'. אבל כאמת זה המנהג שבמקום ההוא הוא ע"ס' הנמ' שהיו מברכין את האבל ברחבה ומברכין כמבואר בכתובות (ח:) אלא שלא נהנו כן בישיבה כמי' הרא"ש בשם רב פלגיו.

²³) מדבריו שם בשי' חיה ש"ה סי' ה' משמע שכשמת ביום ח' חייבין למולו ופלא בעיני אם נהנו כן שזה דרך קראית שהקראים היו אומרים שאם מת ביום ח' למולו משום והיה ברית' בבשרכם. ועי' ג"ע ענין מילה פ"ג. והזכיר שם דברי הגאון בסעם מילת המת אך לא הזכיר שמו.

מדור אל דור לא יוכל לתקון במהרה. ומה מאד נאמנו דברי קדמונינו חכמי התלמוד שאמרו: אוי לרבנות שמקברת את בעליה! ותחת אשר אך לעתים רחוקות הדור יסיר אולתו ממנו ויעזוב מנהג ומשפט לא טובים לרגלי השכלת מוריו ומנהיגיו נמצא בכל יום שיהיה המנהיג לפי הדור אשר חי בקרבנו. אם רק נביט על קצת שאלות נבערות אשר נשאל זה הגאון כבר נוכל לשפוט על רוח דורו ועל עומק הבערות אשר נטבעו בה⁽²⁴⁾. כאשר בדורו אשר חי בו כבדוהו ועשו דבריו לחק כן נתנו כבוד ותהלה לשמו ולזכרו בזמנים הבאים ודבריו נתקבלו בחבה מכל הפוסקים המאוחרים. ובה אמר עריו אחד מן הגאונים מר נחשון גאון הר גבוה ועשו לפי סברתו מעשה תדיר בכל בתי דינים ואין עליו תשובה (שו"ת גאוני מורת בבית תלמוד שנה ר' סי' ט' צד 29). וכמו כן נראה במקום אחר כמה השתדלו לקיים דבריו אף אם יש לערער עליהם. הנה רב נחשון חדש דין בעניני התפלה אשר לא יתכן לפי שטחיות סוגית הגמרא, והוא שהחליט שאחר ברכת הבורח בעמו ישראל באהבה, ואוהב עמו ישראל, היחיד עונה אמן לעצמו. וזה נגד התלמוד האומר: העונה אמן אחר ברכתיו הרי מגונה (ספר האשכול ה"א צד 9). והיה בלי ספק הדבר קשה בעיני חכמי צרפת ובכל זאת לא דחו דבריו מכל וכל אף שסותרים התלמוד וקיימום בתחבולה ותקנו לאמור אל מלך נאמן שראשי תיבותיו אמן מיראת הכבוד לפני מעלת ר"נ ולקיים דבריו. ונראה מזה כמה גדול כבודו בעיני חכמי הדורות הבאים אחריו.

אחרי מלאת לו לרב נחשון שמונה שנים בפקודתו נאסף אל עמו (ד"א תרמ"ט) זקן ושבע ימים וימלוך תחתיו אחיו בן אמו אך לא בן אביו הוא היה מר רב צמח בן רב חיים. מהגאון הזה נשאר לנו מכתב אחד יקר שכתב לקהל קיראון על אודת אלדר הדני⁽²⁵⁾. אחרי שהודיעו לו מעניניו של האיש שהוא שנתארח ביניהם ספרו לו מקצת התורות אשר הביא אתו מן היהודים מעשרת השבטים היושבים מעבר לנהרי כוש ויש להם כל המקרא וגם תלמוד. אבל התלמוד שלהם הוא בלשון הקדש מצוחצוח ואינו מזכיר

⁽²⁴⁾ נביא פה שתי דוגמאות שקולות נגד מאה. שפעם אחת נשאל ממי שהיה חולה שלשים יום ולא היה יכול להתפלל מפני חליו אם כשהבריא חייב לחזור ולהתפלל כל אותן התפלות שלא התפלל בחליו. ע"י בחיג' סי' מ"ח. ונשאל עוד: מי שמצטער ואינו יכול להשלים ג' סעודות כשהוא אוכל מהו (ש"ת רכ"ו) ויש ספק מה היה גדול בשואלים האלה חסידותם או סכלותם.

⁽²⁵⁾ מעניניו של אלדר הדני ע"י קצת הערות בתולדות ר"נ בעה"ע הערה י"א אודות זמנו ובמ"ע אריענט שנת 1846, 1847, וריא יעללינעק כביה"מ ח"ב במבואו צד xxviii, ליקושי קדמוניות צד ק"ח. גרעץ ח"ה בהערה 19 שבסוף הספר. והנה כל מה שכתב גרעץ שר"צ זה המשיב לקיראון הוא ר"צ בר ח"ס כמו שמפורש בשלשלת הקבלה והוכיח כן בראיות, וכן מה שהראה כי כל ספורי אלדר בדוים מלב ועשם וחברם על פי מה ששמע ממצאיות יהודים בערב ומקורותם ותקפם ומלחמותם וממצאיותם ומעשיהם במדינות רחוקות אחרות הכל לפי דעתי אמת ונכון ואין לנטות ממנו אפילו כמלא נימא, ובלי ספק נעזר גם בהמצאותיו מן האגדות שבמדרשים כאשר העיר ר"צ בתשובתו לפי דרכו ואמונתו. אבל מה שהחליט גרעץ וגם פינסקר בליק שהיה אלדר קראי לאמיתו בסתר לבכו מפני ב' וג' דברים בהלכותיו הנוטים קצת לדעות הקראים לא נודה לו בשום פנים כמו שהראיתי בפנים שרוב הלכותיו הן על דעת התלמוד ומדבר בפ"י מהלכה לממ"ס, ומה שכתב פינסקר שחדשו בקראית מפני שלשנו נוסה ללשון הקראים וגם גרעץ כתב כזה על ראייה זו לא ארע להשיב אבל אין צורך להשיב עליה, וע"י משיב ריא יעללינעק במקום הנוכח ששער שאולי נעזרו בהלכות של אלדר לדחות בהן את הקראים, הנה אף שלא מצאתי שהוא בשום מקום מדבריו אלדר ראייה נגד הקראים מכל מקום עיקר הדבר ברור שרוב הלכותיו ודבריו מנגידים לדעות הקראים.

בו שם חכם לא מבעלי משנה ולא מבעלי תלמוד אלא כך אומרים בכל הלכה כך למדנו מפי יהושע מפי משה מפי הגבורה. ובא לומר לנו איסור והיתר וראינו שתורה אחת היא אלא שבמקצת מחליפין. והעתיקו לפני הגאון מה שכתבו ממקצת התלמוד שלהם ופרטו ביהוד דיני שחיטה וטרפות וכה פתח הלכותיו: אמר רבנו יהושע מפי משה מפי הגבורה. והנה אם נבחון כל ההלכות שהעתיקו השואלים נמצא כי עקרי הדברים לקוחים מן התלמוד רק בקצת חלופים קטנים אשר אינם בעיקר ההלכה כי אם בתנאיה⁽²⁶⁾ וקצתן שאין להן שורש בתלמוד אבל הן תוספת חומרות⁽²⁷⁾. ואמנם על כל אלה הדברים אמר בפירוש שכן קבל יהושע מפי משה ומשה מפי הגבורה כלומר שהם הלכה למשה מסיני. על פי הבחינה הזאת כתב רב צמח גאון תשובתו ושפט משפטו על האיש הזה ועל שיחו. הן בזמן ערבוב המושגים וסבסוך הדעות בעניני דת היהדות כזמן ההוא אשר חי בו זה הגאון אשר פרו ורבו הכתות ויציצו מעיר כעשב השדה כתות אשר רק נבדלו זו מזו בפרטי דעותיהן אבל כלן שוות בהתנגדות לקבלה ולתלמוד, בזמן כזה אם יעמוד איש כאלדד הדני ויפרסם תורות שבטי ישראל השוכנים מעבר לנהר כוש, אשר לפי דבריו לא ידעו מכל אשר נעשה בארץ ישראל ובבבל מעת גלותם מעל אדמתם בימי סנחריב מלך אשור, הלא מן הדין היה לבחון ולבדוק אלה התורות ואת האיש אשר יפיצן בישראל ואף אם אחת מהן נוטה בין בעיקרה בין בצורתה לתורת הקראית, חובתם היא להתעורר נגדן כאשר קמו והתעוררו נגד הקראים. ובאמת נמצא בהן רושמים נוטים לקראית. ובפרט במה שפוסל שהיה מפני שהלך הדם בכל הבשר, ומקפיד על יציאת כל הדם (גרעין 523). ומצוה שיהיה השוחט פונה אל הקודש למקום התפלה, ואם לא הורחץ מטומאת קרי פגול הוא (מרדכי פ"ק דחולין גרעין שם). וכל זה דרך קראית. ואמנם רב צמח גאון לא כן יחשוב. כי הוא בתשובתו לקהל קירואן לא לבד שלא חשד את אלדד בחשד קראית כי אם עוד יצדיק מעשיו ודבריו וספוריו. בתחלה יאמר שכבר ספרו לו חכמים ששמעו מן רבנא יצחק בן רבנא שמחה שראו את אלדד הדני והיו תמהים מדבריו שהיו במקצתם נראים כדברי חכמים שלנו ומקצתם היו מופלגים⁽²⁸⁾ והוא אומר בדברנו בדבר זה ראינו מקראות שיש בהם סיוע לחכמים שלנו — כלומר בענין גלות השבטים — ובכל זאת אמר: נראה לי שאין

⁽²⁶⁾ הן הן הדברים שהבאתי בפנים במה שנוטה קצת מכונת הנמ' בביאור ה' הלכות שחיטה אבל עיקרי ההלכות הם כבנמרא לכל מיליהם.

⁽²⁷⁾ אלא החומרות מובאות בשמו במרדכי ריש פ"ק דחולין והבאתי קצתן בפנים. ונרעץ בהערה הנ"ל אמר כי כל אלה החומרות הן ממדות הקראים. ואמנם הפריז על המדה. מה שנוכר באותן החומרות שיפנה אל הקדש נמצא ראשונה לפי דעתי בדיני שחיטה של ר' ישראל המעריבי וכן החומרא שהשוחט בלא ברכה נאסר הנשחט ג' שם ואמר שם ששאלוהו על כך והוא הכריע מכלל שער העת ההיא היה הדבר בספק ובאמת בדיני שחיטה שבאשה"כ לא נוכר כלום מזה. ואמנם החומרות האחרות כמו ב"ק ששחט או ערום או שכור או מי שאין עליו סודר ששחיתם פגול וכן איסור שחיטת קטן עד היותו בן י"ח שנה ושחיטת אשה לא נמצאו בספר מן הקראים ואף אילו נמצאו באחרונים אין זה ראייה על היות אלדד קראי כ"א נאמר שהקראים נהגו כן על פי הלכותיו של אלדד והדין גם קצת רבנים רצו לעשות כקצת חומרותיו.

⁽²⁸⁾ משיב שם: במקצתם נראים כדברי חכמים ומקצתם היו מופלגים אינו מכון על ההלכות אלא על ספוריו מן השבטים ומכני משה, כמו שמבואר מה שכתב ריצ על ענין זה: ובדברנו בדבר זה וכו'.

פנס בדבר זה, ומשתדל לפשר דברי אלדד עם קבלת חכמים. ומצדיק דבריו שספר מבני משה מפני שהם מתאימים עם דברי חכמים במדרש. ובענין החלופים בהלכותיו כתב: ואל תתמהו על השנוי והחלוף אשר שמעתם מפי ר' אלדד שהרי חכמי בבל וחכמי א"י שונים משנה אחת בתקון ואין פותחין ואין מוסיפין, ולפעמים תלמידים הללו אומרים טעם אחד והללו אומרים טעם אחר כמו שני חכמים היושבים להבין במקרא או במשנה זה נראה לו טעם אחד וזה נראה לו טעם אחר. ואפילו במקראות . . . יש בהם שנוי בין בבל לא"י . . . וכל שכן במשנה שהוא דבר סתום עמוק עמוק מי ימצאנו. ויש לומר שאינו כלל רחוק שאלדד זה שנג והתחליף מרוב צרותיו שעברו עליו . . . אבל המשנה תורה אחת היא עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע ואין אתה מוצא חלוף לא חלוף בדבר גדול ולא חלוף בדבר קטן, אלא בתלמוד שאנשי בבל גורסין אותו בלשון ארמית ובני א"י שונים בלשון תרגום, ואף החכמים שגלו לכוש פתרו התלמוד בלשון הקדש שמכירין אותו. וזה שאין בו שם חכם לפי שכל משנה שהיו ישראל דורשין במקדשם היה ולא היה בו שום חכם לפרש והתורה אחת היא בין במשנה בין בתלמוד ומעין אחד הכל שותף ואין נכון לפרש כל דבר שנאמר כבוד אלהים הסתר דבר. והנה הקורא הדברים האלה בשום לב יבין כי בעיני הגאון לא נחשבו החלופים והשנויים שבהלכותיו של אלדד לחלוק בדת עד שנעשהו כאחד מכת הקראים, כי המחלקת בפרטים אינה צושה כת. וכן הוא האמת שאם יבוא אדם ויתן טעם להלכה כטעם שנתנו הקראים או יסכים עמם כתנאי מתנאי המצות אף שאין לא לזה ולא לזה שורש בתלמוד בעבור זה לא נחשב לקראי, אבל הדבר תלוי בעיקרים המודה בעיקריהם הרי הוא כמוהם ועיקר העיקרים הוא ההכחשה בקבלה. ועל כן בעבור תתו טעם להלכה כטעם בעלי מקרא או בעבור תוספת קצת חומרות אשר גם הקראים מחמירים לא היה לו סבה לחשדו ולא עוד אלא שראה כי חובתו להצדיקו ולתלות נטיתו בשכחה מרוב התלאות אשר מצאורו בדרך מסעותיו, בהיות עיניו רואות שתלה הכל בהלכה למשה מסיני, ומסכים עם אמונתם שהאמינו שכל הלכה מקיימת ומחלטת מן הגאונים על פי התלמוד הוא הדבר אשר דבר ה' אל משה (תש' רשיג פתיחת שיצ). ועוד זאת הלא מלבד אלה החלופים של מהיבכך שרשמנו כל הלכותיו מסכימות עם התלמוד בכל עניניהן, ונגד זה רובן סותרות תורת הקראים. הנה הלכות טרפות שלהם רובן על דרך התלמוד, ומה להקראים עם הלכות טרפות, הלא הם אומרים וזכר בשדה טרפה כמשמעו ולא טרפות שלא הזכירה התורה (אשה"כ פ"ט ע"ב), הוא אומר כדעת משנתנו ששחיטת אמו מטהרת את הולד והם אומרים ששחיטת מעוברת אסורה והכל בחזקת נבלה, וכן בענין כסוי דם ובענין סימני טהרה הולך אחר התלמוד ונגד הקראים.

אחד מן הדברים אשר ספר אלדד מבני שבטו היא כי הם מתפללים על חכמי בבל בראשונה ואחר על כל הגלות ודבר כזה יותר נאות להחשיב את המספר לאיש אשר ידו תכון עם תורת הרבנים מלחשדו כי הוא קראי ורוצה לפשט תורתם. ואף על כן לא היה זה האיש בעיני רב צמח גאון כמטעה הבא להסיר את לב העם מאחרי הרבנים כי אם חשבו כמטעה ובעבור זה הזהיר את השואלים להשתמר מאד מן הטעויות. כי אחר אשר שבת אותם המתפללים על חכמי בבל בראשונה וכתב יפה הם עושים מפני שעיקר החכמים והנביאים לבבל גלו והם יסדו התורה . . . ועד

היום הזה הם היו שלשלת החכמה והנבואה ומהם התורה לכל העם יוצאת²⁹ הוסיף לאמר: התחזקו במה שהתחמם דורשים לכם ובתלמוד שילמדו אתכם ואל תמו ימין ושמאל מאחרי כל דבריהם. ובאמת חכמתו עמדה לו ומתניתו כי לא העלה על לבו לחשוך את אלדד בקראית כי בכל הלכותיו אין דבר אשר יצדיק חשד כזה, והזרות האחדות אשר בהן בטלו ברוב דבריו המסכימים עם התורה שבעל פה אות באות ומנגדים לתורת הקראים. והנה לא יפלא בעינינו כי ר"צ גאון האמין לכל הלומותיו ודבריו, כי כן היתה תכונת זמנו להאמין כל דבר וכל שכן מה שהוא כתפארת ישראל, בחינה מדעית ובקרת עמוקה לא היתה אומנותם, אבל לנו היום אין זה כי אם כאחד מאותם הרמאים הבודאים דברים מבהילים מלבם ואותו עיני ההמון למען החיות נפשם בלי יגיעה ושורה, אשר נמצאם לאלפים בדורות הקדומים ואשר עוד היום מצודתם פרושה על המאמינים לכל דבר. כן יוצא לנו מספוריו ומעניניו אבל זה ברור כי קראי לא היה.

מלבו התשובה הזאת בענינו של אלדד הדני יש עוד מספר גדול תשובות הכתובות על שם רב צמח אך בקצתן אין לברר אם הן מרב צמח הזה כי מלבדו היה עוד רב צמח אחר בן פרטוי גאון בפומבדיתא והתשובות כתובות על שם רב צמח סתם ולא נרשם שם אביו ולא שם המקום אשר היה יושב בו. אכן בכל זאת נמצא במקצתן רושמים או רמזים אשר על פיהם יש להחליט בדרך השערה כי הן מרב צמח הזה²⁹. ואמנם הלשון והסגנון והרוח אשר בכל אלה התשובות אשר נחם לו מעידים כי כן יצאו מטופס אחד והן מעשה ידי אחד להתפאר. הלשן, קל ונוח להבין והסגנון הוא הגיוני, ודומה בשתי הנקודות האלה למליצת תשובתו שכתב על אודות אלדד הדני. הוא משתמש בלשונות ודבורים אשר אינם רגילים בתשובות גאונים שקדמוהו. כמו הדבורים: כלל זה אמרו חכמים (ש"צ חיד ש"א סי' יד). וראיה לדבר, מכאן אנו למדין (חג סי' נ"ח וסי' קי"ב) כך אמרו חכמים, מפני מה אמרו חכמים, מכאן למדנו (שם סי' קיא, קי"ב, קי"ח קי"ב, קכ"ט, קל). אף שדרכו להודיע לשואליו מנהג שתי הישיבות בעבור זה לא חדל לדבר בחכמה בדבר ולהביא תעצומותיו על המנהג מן הגמרא או מן הסברה (שם סי' קי"ט, קכ"ה, קכ"ו, קל, קל"א). בפסקיו נוהג

²⁹ אלה מן התשובות שאני משער שהן מריצ בר חיים. בשיצ חיד ש"א סי' י"ד בענין נביית קנס בכבל כתב שאין מנכין מים מנדין אותו עד שיפיים את הניוק ומביא מעשה רב צדוק שפסק כן ומסיים: ומנהג שהנהיג אדוננו מר רב צדוק נאון ז"ל כך אנו נוהגין ומה נשער שהודיעם מנהג ר"צ בסורא שאותו נוהגים גם בומנו בסורא ואיך רב צמח זה המשיב היה בסורא וע"כ הוא בר חיים. ובח"נ סי' נ"ח-ס"א כלן מיוחסות לריצ ובתוכן גם אותה שהזכרנו לעיני קנס בכתבה וכלשונה ונכלל לשער שכולן לריצ כמו זאת האחת (סי' ס') בפרט שכולן דומות בלשון וסגנון ומליצה. עוד יש שם בחי' חבל תשובות (סי' קי"א-קל"א) לרב צמח. ואחת מהן (סי' קכ"ה) שנשאל בכרכת קיש אם לומר אהבה רבה או אהבת עולם והשיב ששאל כן רב יעקב את רב חנינאי ואמר לו שבשחר יש לומר א"ר ובערב א"ע כדי לצאת ידי כל הדעות ומסיים ונהגנו מכאן ואילך בישיבה ובבית רבנו לומר כך. וקרוב הדבר מאד כי מה שאמר בישיבה מכון על ישיבת סורא ששם היה רב חנינאי ורב יעקב נאונים וע"כ גם ר"צ זה המשיב הוא ר"צ שהיה ר"י בסורא והוא בר חיים ויש לשער כי גם התשובות האחרות הן ממנו. אבל נוציא מן הכלל התשובות בענין יין נסך סי' קי"ג-קיו' שכבר שערנו למעלה בתחלת הפרק שאלה התשובות הן מרב שר שלום.

לפעמים להביא ראיותיו מדברי גאונים שקדמוהו (ש"צ שם ח"ג סי' קכ"ה). כגאונים אחרים כן גם הוא לא אהב את ההלכות קטועות והזהיר את השואלים מלסמוך עליהם. שכן כתב פעם אחת לשואליו: ואל תטעו באותן הלכות קטועות שאם כתוב בהן כך שלא כהלכה הוא וטעוה הוא ושמא הסופר טעה ולא הרב (ח"ג סי' קכ"ח). חסיד גדול היה רב צמח והפליג בחסידותו יתר על מדת התלמוד. ומצאנו ממנו תשובה אחת שנשאל אם מותר להתענות בראש השנה וכשבת שבין ר"ה וי"ז"כ (שם בח"ג סי' קכ"ט) והוא השיב והורה שמלבד שהוא מותר גם חובה הוא. ואמר: טובא מותר להתענות בהן ולומר בהן תחנונים, אם יכולים כל ישראל לעשות כן יעשו וחיובין לעשות כך. והנה אף כי סמך דבריו על ראיות מן התלמוד אשר מהן הוכיח שצריכים ישראל לבקש רחמים ולהרבות תחנונים בעשרת הימים אשר בין כסה לעשור שאפשר שירחמו מן השמים ויתקדע גזר דין של כל אחד ואחד לחיים (שם) הלא לענין התענית אין לו ראיה כלל, ולפי ששם הדברים יש ראיה ער ההפוך מן הכתוב האמור בעזרא: ועתה לכו אכלו מעדנים ושתו ממתקים . . . כי חרות ה' מעוכם. ובכמה מקומות הזהירו הכמים על התענית בשבת וביום מועד ובראשי חדשים (עי' ש"ת סי' ס"ד). וכבר הראה רב נחשון בראיות מן התורה ומן הקבלה ומן הבריות ומן התלמוד שאסור להתענות בריה (מרדכי ר"ה פ"ה סי' תשי"ח). ומבלי שום לב לכל זה גזר רב צמח שיש להתענות בריה ואין זאת כי אם שחסידיה המופרות גברה על הכמתו ועברה הגבול אשר גבלו הראשונים וצוה לעשות אשר לפי התלמוד מצוה שלא לעשותו.

כל ימי שבתו בפקודתו היו שבע שנים. מן העת ההיא ירדה ישיבת סורא מטה מטה. הגאון הבא אחריו היה מר רב מלכא ולא נמשכו ימיו בשירותו רק חדש ימים ונפטר לעולמו. אז היתה יד ה' הויה בישיבה ובמשך זמן קצר רוב חכמיה נאספו אל עמם. ואף כי לא פסקה כלה כי עוד נסמכו חמשה גאונים אשר זה אחר זה היו ראש ישיבה⁽³⁰⁾ בכל זאת מעלת הישיבה אשר היתה לה מימי קדם עברה וחלפה לה ובאו ימים אשר חשבה להכחד מן הארץ. אך דוד הנשיא בעת ההיא הבין כי המכשלה קרובה לבא ובעצתו עכב את הרעה בהליכתה, ויגזור אמר ויקם להפר את החק אשר היה מימים ימימה לבלתי שים לראש כי אם אחד מחכמי הישיבה אז קרא מארץ מרחק חכם גדול אשר היה שמו הולך בכל המדינות מפני תורתו וחכמתו ויתנהו לראש בישיבת סורא, והתכם הזה היה מר רב סעדיה בן יוסף ממצרים.

⁽³⁰⁾ אחריו מות רב מלכא נסמך רב האי בר רב נחשון, ואחריו היה מר רב ילאי בר רב נטרונאי, ואחריו מר רב שלום בר רב מישאל, וכבר או לא נשתיירו חכמים בסורא ראויים לסמיכה. ומנו את מר רב יעקב בר רב נטרונאי ואחריו לא היה אף אחד ראוי לסמיכה וזיכרה ר"ג למנות איש אשר אין זורתו אומנותו את מר רב יום טוב כהנא בר רב יעקב, והוא היה אורג. וכראותם כן חשבו לבטל ישיבת סורא ואע"פ כן לא בטלוה והסכימו לסמוך את רב נתן אלוף, דודו של רב שריא נאון אך לא זכה לעלות לגדולה כי מת מקדם אך מכל אלה הנאונים לא נודע דבר מיוחד המעיד על גדולת תורתם והרי ראינו שגם בחירתם היתה על צד ההכרה

פרק שלשה עשר.

נאוני פומבדיתא ברוב המאה השביעית.

המריבות והמחלוקות אשר היו פעם אחר פעם בפומבדיתא בין הגאון וראש הגולה או גם בין גאון לגאון לא היו נאותים להגדיל תורה ולהאדירה. ואיך הוציא צמחיה ותרביה דעת תורה בארץ אם נושאה יסכסכו איש באחיו, ונרנן מפריד אלוף, אם איבה וקנאה מושלות ואין שלום במגורם? התורה אשר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום איך תנוב ותיה פורחת אם סבו את דרכה בסירים ובין מחלוקות נתיבותיה? ובכל זאת נראה כי מתחלת המאה השביעית החלה הישיבה בפומבדיתא להתעלה על רעותה שבסורא, ותחת אשר זאת האחרונה מעט מעט ירדה מטה עד כי מסכות פנימיות פסקה, ישיבת פומבדיתא גדלה והצליחה עד כי גדלה מאד בימי רב שרירא ורב האי בנן, ולולא סבות חוציות פעלו עליה להרע כי אז היתה יכולה למשוך ימיה עוד כמה דורות. אמנם סבת הדבר היתה זאת כי היתה חנונה מן המקרה, להיות לה ראשים באלה הדורות אשר ידם היתה אמונה מאד בהנהגת פקודתם, ועל כן בעצמת השתדלותם ובתקף מעשיהם ההויקוה במעלתה. בתחלת המאה השביעית הוקם על מר רב פלטיה בר רב אביו, וישב על כסאו שש עשרה שנה (תר"ב—תר"ח). מתולדותיו וקורות חייו לא נודע לנו מאומה אבל זאת ברור כי בעת בחירתו היה מן הברורים והידועים בחכמה ומופת היה לדורו. בראותנו כי בחרוהו אף כי לא היה בן ראש ישיבה, נגד המנהג בבחירת ראשי הישיבות, אין זאת כי אם שזכות חכמתו לא זכות אבותיו מסייעתו כי נשאוהו לגדולה. רב פלטיה היה איש עז רוח בתכונתו ומדבר קשות נגד כל אשר לא יחשב כמוהו. רוב הגאונים לא היה משפטם כן, הם דנו את השוגה במדע לכף זכות ותרצו דבריו או תלו השגיון בטעות מי ששמע מסנו הדבר ואמרו בשמו אבל לא התרצו להוציא עליו דברי חרפה. אבל ר"פ היה קפדן ולא יכול למשול ברוחו. פעם אחת נשאל על דבר אשת ישראל אשר יצאה מדת משה וישראל ומתה אם אביה יורש כתובתה והשיב כי אינו יורש. והוסיף עוד לאמר: ובני מערבא שאומרים "יורש" טועים הם וטועים הם ושוא ודבר כזב אמרו ואין להוש לדבריהם כלל (ש"צ ה"ד ש"ד סי' מ'). מקפדנותו נגד עוזבי דת היהדות הקשה להם התשובה אליה⁽¹⁾. יותר מכך אלה נראה קשיותו נגד חייבי נדוי וחרם. לא לבד שירד עמם לחייהם וחתך פרנסתם ורדפם עד הלאה מנכול מקומם שלא יהיה להם אחרית ותקוה במקום אחר, כי אם הברילים לרעה מקהל ישראל ופקד עון האב על בנו וצוה שלא ימולו להם בן ולא ילמדו את בניהם בבתי כנסיות, ולא עוד אלא שצוה לקחת נקם מכל בני ביתם שכבר מתו שלא יקברום בקבורתם (ע"י ש"צ ח"ה ש"ד סי' י"ד). כבר שערנו כי מסכות שונות לא רצתה נפשם של הגאונים בקצורי הלכות

(1) ע"י ש"צ ח"ג ש"ד סי' י"ז בענין מי שרוצה לחזור לדת. ושם ש"ד מחד סי' מ"א פסק שאין הבעל יורש את אשתו משומדת דכיון דאשתמדא נפקא לה משאריו וזה כדעת רב נטרנאי בח"ג סי' נ"ג שהבאתי למעלה פ"א. ולפ"ז בהכרח שס"ל נמי שמשומד אינו יורש את אביו דאינו מתיחם אחריו דהא בהא תליא כמיש לעיל. ואמנם לענין משומד יבם פסק בש"צ ח"א ש"א סי' נ"י שמי שנפלה לפי יבם משומד מתענות עד שיחלוץ לה ומבואר מדבריו שהדין כן אפילו היה האי יבם משומד קודם שנתארסה, וזה שלא כדברי רב יהוראי המיבא בסור אה"ע סי' קנ"ז ובשם רב הילאי בש"צ שם סי' נ"ג והדבר צ"ע.

קטועות מתוך התלמוד. ורב פלטי באר הדבר מפורש ושום שכל. פעם אחת נשאל: איזה עדיף ומשובח לעמוק בהלכות או בהלכות קטועות ולא שאלנו דבר זה אלא שרוב העם מטין אחר הלכות קטועות ואומרים מה לנו לקושיות התלמוד ופלפול. והשיב לא יפה הם עושין ואסור לעשות כן שהם ממעטין תורה וכתובים יגדיל תורה ויאדיר ולא עוד אלא שגורמין לתלמוד תורה חיו שתשתכח מישראל ולא נתקנו הלכות קטועות לשנן בהן אלא למי שלמד התלמוד כלו ועוסק בו וכי מסתפק לו דבר בדין ואינו יודע לפרשו יעיין בהן (ח"ג סי' ק"י סי' האשכול ח"ג צד 50). וזה יהיה לנו לעדה כי אך בטעות יחסו לרב פלטי ספר הלכות בכל התלמוד (שם הגדולים ע' רב פלטי). כי איש המזהיר על העיון בספרי הלכות קטועות איך הוא עצמו יתבר ספר ממין הזה. תשובותיו אשר הנחילנו נבדלו בצורתן מתשובות הגאונים המאוחרים שכלן כתובות בתכלית הקצור כסגנון הגאונים הראשונים ואף לרוב חדל להביא ראיות לפסקיו אבל כנגד זה נמצא שלרוב היתה מדתו סברת השכל ועליה סמך בהוראתו ויסד ענינים מדעת עצמו כדרך חכמי הגמרא⁽²⁾. וגם נמצא שמשתדל לפעמים לבאר מלות ודבורים⁽³⁾. הוראה אחת נאמרה בשמו והיא נפלאה מאד מפני זרותה. הוא הורה בפה מלא כי מי שמכיר באיזו שמועה שהיא כהלכה ואין מקבלין אותה ממנו מותר לאמרה בשם רבו אף שרבו לא אמרה מעולם ורמה? כדי שיקבלו ממנו (ח"ג סי' ק"ב). הן אמנם כי קרוב לזה נמצא בתלמוד: הרוצח ליחנק יתלה באילן גדול. וגם יש מחכמים קדמונים אשר תלו דברים בגדולים אשר דבריהם נשמעים למען יקבלום מהם (ערובין נא.). בכל יאת עמל היא בעינינו לעשות המדה הזאת לחק ואין זה מדת הטוב והישר לגנוב דעת בני אדם ולהתענות בלא אמת. ואף אם תכלית מעשהו צודקת אשמה היא להשיגנה ברמיה. אמרו עליו על רב פלטי כי אחרי שהשלים נפשו וגבר ותקף בה עד להגדיל והיה שמו הולך בכל הארצות עסק גם בחכמת הפהילוסופיא. אך אחד מן החסידים ורב אליהו הכבלי שמו הוכיחו על ככה בדברים קשים והזהירו להתרחק ממנה. ואם הגדה זו אמת אז יחשב רב פלטי הראשון בין הגאונים אשר שם אל לבו כי כשר הדבר שחכמי התורה יתאמצו קנות חכמה קנות דעת במדעים חזוניים. אמנם רחוק הדבר מאד להאמין כזאת יען בכל אשר שמענו מתורותיו אין אף רמז קל המורה על עסקו בפהילוסופיא. בין תשובותיו נמצא כמה פסקים בענין דיני התפלות, ואחת מהנה חורנו כי עוד בזמנו גדלו מאד החלופים בנוסחאות התפלה מבלי היות להם עוד נוסח קבוע

(2) ע"י שיצ"א ח"ד סי' ו' וסי' ז'. ש"ז סי' י"ד וסי' י"ז. ח"ד ש"ז סי' י"א סי' מ' סי' מ"א. שם ש"ד סי' ל"ט, מ' מ"א, שם ח"ה ש"ד סי' י"ד סי' י"ח. שם ש"ז סי' כ"ג סי' כ"ד. שם ש"ח סי' י"ג י"ד מ"ז ובח"ג סי' צ"ז עד סי' ק"י.

(3) ע"י בשיצ"א ח"ב סי' י"ז שכתב: פירוש גונדלית במקומנו קורין את יד שמאל של אדם גונדליתאומי שמשמש כידו השמאלית קורין אותו גונדליא, והיינו דאמרינן ודלמא גונדלית חתם שמה בשמאל חתם. ומביא גם בערוך בלשון: פ"א לנאון אחר. וברשי' גמין (פ"ז): מביא סוף דבריו בלשונו ממש והר"ר חנוך יהודה קהוט בספרו ערוך השלם כבר העיר על זה. אך מה שפירש שם מדעתי גונדלית מלשון פרסי כלומר משונה בצורתה וזה עולה יפה עם פ"ר ש"י את זה לא אבין כי שינוי בצורה מאן דבר שחתם ודברי רש"י הן הן דברי רב פלטי. ובח"ד ש"ז סי' מ"א כתוב: כותבין הרשאה שהיא אורכתא ובערוך ליתא למלת אורכתא אך החכם קאהוט בע' אורכתא כתב: ב"ק (ע.) מ"ס וצ"ל אורכתא ובאמת כך היא ג"י הערוך ואמנם מפ"י הגאון נראה שג"י אורכתא עיקר.

לכל המקומות ולא לבד במקומות שחוץ לישיבה כי אם גם בישיבה עצמה היו המנהגים אנודות אנודות⁽⁴⁾. ומפני זה נבין למה כמה גאונים אחריו כמו רב צמה רב נטרוני רב עמרם עשו להם חובה להביא בזה סדרים להרים המכשלה. מכסת תשובותיו הנמצאות בידנו על שמו לא מעט הנה בכל זאת לערך שני פעלתו אך קטן מספרן.

ויהי אחרי מות רב פלטי וימלוך תחתיו מר רב אחאי בר רב יוסף הכהן ולא האריך ימים במשרתו יותר מששה חדשים ונאסף אל עמיו. אז פרצה מחלקת בין חכמי הישיבה חצים היו אחרי מר רב מנחם בר רב יוסף וחצים אחרי מר רב מתתיה בר מר רבי (?) אך לא ארכו הימים וימת רב מנחם אחרי עמדו בראשותו כמו שנה ומחצה, ויהי רב מתתיה ראש ישיבה רצוי לכל חכמיה. עשר שנים היה לראש. ונתקיימו מסמו כמה תשובות אך אין בכלן דבר מיוחד לרשם הפלגת חכמתו. אחריו היה גאון מר רב אבא בר רב אמי כשתי שנים וממנו לא נודע דבר בלתי אם שמו, ואז הוקם על מר רב צמה בר מר רב פלטי. זה האיש היה אחד מן המעולים בין הגאונים איש עובד באמונה ובהשתדלות מדעית על שדה חכמת התלמוד. הוא היה הגבר אשר ראה עני דורשי התלמוד וקשה יגיעתם בו מחסרון פירושים ברורים למלותיו ודבוריו. כי הקצור היה דבר מיוחד לתלמוד כי לפעמים נמצאו ענינים גם בדברים אשר סתמום בעלי התלמוד יען כי בזמנם היו נודעים ורגילים, וההקדמות הדרושות להבנתם גלויות ומפורסמות. אבל בימי הגאונים אלה ההקדמות לרובם היו נעלמות והיה התלמוד כספר החתום. ומכך זה גם ידיעת לשונות התלמוד וקצת מלותיו נעדרה לרבים ודבר זה עכבם עוד יותר בדרישתם בו. על כל אלה פקח רב צמה את עיניו והתאמץ לטובת התלמידים להסיר זאת המכשלה כיכלת ידו ובחכמתו, וחבר ספר "ערוך" אשר בו אנר וערך מלות התלמוד על פי סדר אלפא ביתא וענינו פירושים ובאורים למלים ודבורים. הספר בשלמותו אבד ולא ידענו מה היה לו. אך בחצי המאה השלישי לאלף הששי עוד היה בעולם ועוד העתיקו ממנו. רב נתן בעל הערוך אינו מזכירו בשם אבל לא רחוק הוא כי ראהו והשתמש בו ולקח ממנו פירושים. שרידים אחדים מפורזים בספר היוחסין אשר ביד מחברו היה הספר בשלמותו. ואף מהם נתבונן כי רב נתן בעל הערוך פירש לפעמים בהסכמה ממש עם פירושי הגאון ועל כן אפשר שבעל הערוך לקחם משם⁽⁵⁾. וגם יתכן כי הערוך של רב צמה היה לו לרב נתן לעינים כי תכונת שניהם הוא פירוש הגמרא על סדר אלפא ביתא, ורב נתן רק הוסיף פירושים גם על דיבורים בירושלמי ובמדרשים. אחרי הודענו כי רב צמה אהב לעסוק בביאורי מלות ודבורים ועשה ספר מענין זה, ההשערה קרובה כי כל התשובות הכתובות על רב צמה סתם, ויש בתוכן באורים כאלה על הדרך אשר הוא הולך בספרו הערוך, וכן כל התשובות הכתובות עמהן בחוברת אחת על שמו, יש ליחסן לרב

(4) ח"ג ס' צ"ט בענין יעלה ויבא ליחיד בראש השנה כתב ובמקומו יש מחכמים שהם מזכירים ויש מחכמים שאינם מזכירים.

(5) רש"ל ר"פ בתולדות רי"ג הערה 11 העיר על הערוך של ר"צ המובא ביוחסין בכ"מ ואסף י"ט ערכים שהובאו שם בשמו. והחכם קאהוט בערוך השלם שלו מבא צד xvi השלים המנין ע"פ יוחסין השלם עד ל"ז ערכים. ובחכמת עיניו הוסיף כמה ערכים ע"פ המובא ביוחסין בלי הזכרת שמו. והזכיר שם בדרך השערה שרי"ג בה"ע השתמש בו, ואף שלא הביא ראיה ברורה מ"מ קרוב הדבר מאד.

צמח הזה⁶). חוץ מאלה יש ממנו תשובות אשר נכתבות על שם רב צמח אבל מתוכן עניניהן מבואר ברור כי הן מעשי ידי ר"צ בר פלטי ונראים הדברים כי גם האחרות אשר עמן בחוברת גם כן שלו הן ואב אחד לכלן⁷). ואמת אם נעמיק בהן נראה כי גם רות אחד להן. בכלל מושל סדר נאה ודרכו דרך ישרה, דורש ומבקש לבאר המקור אשר עליו תמך יסודות ראיותיו. ובבחינה הזאת נראה כי גם הגאון הזה פלס לו מסלה חדשה בתשובותיו בהבאת הראיות. תחת אשר רוב הגאונים ביסדו פסקיהם והוראותיהם על ראיות מן התלמוד אינם מעתיקים הדברים כי אם ככתבם וכלשונם בהמקור אשר ממנו לקחו ולא יוסיפו עליהם מאומה לתכלית הבאור, הנה הגאון רב צמח לא כן עשה כי אם דרכו לשנות לשון הגמרא אשר ממנה יביא ראיותיו ומחזיר דבריה במליצה יפה ובלשון קלה ומובנת ובתוך סגנון לשונה עוד יוסיף דברים לתכלית הבאור עד שיפרשו באר היטב⁸). כאשר תשובותיו יפרשו אור על משפטו ומעשהו על דרך למדו ותכונת הלמוד, אף כן תהיינה לעדה על השכלתו וטהר מחשבותיו. כמה מדות מוסריות אשר הן תפארת לבעליהן ותפארת להם מן האדם מאירות נגדינו מתוך קצת תשובותיו. מהן נראה כי היה אוהב צדק ורודף צדק, בין נגד בן ברית ובין נגד אינו בן ברית. פעם אתה פסק להלכה ולמעשה בענין ישראל שגול מגוי וישראל אחר יודע בדבר שיש רשות ומצוה להעיד על הישראל הגזול לגוים אצל השופט שאינו

⁶ בתולדות רי"נ הערה הנ"ל העיר ע"ז ורמזו על תש"י בש"צ ח"ה ש"ז ס"י ד' שפ"י דבור ביד דמניסתא. ושם ח"ד ש"ב ס"י כ"ז פ"י תוך עיר ששמה תוך. שם ס"י כ"ה פ"י מלת שרשא ושם ח"ד ש"ד ס"י ב' פ"י מלת בקתא. וכן מצאתי בחי"נ ס"י כ"ז שפ"י מלת צררי. ולפ"ז שערתי שכל אותן התשובות אשר הן עס אלה בחוברת אחת בקובץ ש"צ ובחי"נ הן של ר"צ הזה.

⁷ בחי"נ מס"י כ"ה ער ס"י ל"ו נאמרו בשם ר"צ ושערנו שהן לר"צ בר פלטי מפני שבס"י ו' פ"י מלת צררי והוא דרכו של הגאון הזה. ויש על זה רא"י ברורה מס"י ל"ו שכתב הגאון שאלה זו כבר שאלתם בימי נאון אבא מארי ז"ל וכך צוה וכתב לכם, ומעתיק תשובת הגאון אביו והיא באמת מרב פלטי כמו שמובא מלה במלה על שמו בחי"נ ס"י ק"ו. וכיוצא בזה גם הרי תשובות בש"צ ח"ד ש"ד מס"י א' ער ד' נראה שהן מר"צ ב"פ שבס"י נ' מביא מנהג הישיבה של מחסיא שמגבין כתובה ממטלטלין וכתב על זה "אבל במתיבחה דילנא" (כל"ו פומבדיתא) לא מגבין כתובה לנרושה אלא ממקרקעי ש"מ שהגאון ר"צ זה הכותב היה ראש ישיבה בפומבדיתא והוא בר פלטי.

⁸ בחי"נ ס"י כ"ה פ"י הא דאמימר איש ואשה שמכרו בכסי מלוג לא עשו ולא כלום. כבר פ"י רבותאי טעמא דשמעתא שאם מכר האיש נכסי מלוג לבדו ומת (כיון דהגב' נכסי מלוג נכסי אשה הן ונכסין ויוצאין עמה) אתיא אשה המנפקא להון מן לקוחות. ואם מכרה אשה לבדה ומתה (בחי"נ בעלה כיון שהן משועבדין לבעל לאכול פירותיהם ועבשו שמתה אשתו קנה נמי נופה של קרקע) הבעל מוציא מיד הלקוחות אבל אם מכרה לבעלה אינן שניהם יחד הוה זבניהו זבניה. והנה משיב כבר פ"י רבותאי כותבו על בעל הגמ' ובאמת הכל זבניהו מה שהסגרתו הם דברי הגמ' ממש והוא העתיקם ללשון מובנת יותר. ומה שהסגרתו הוא הוספת פירוש לדברי הגמ'. ואע"פ עוד על ס"י ל"ג שם שמפרש דברי בה"ג ז"ל מעוברת שאינה יכולה להלך בידוע שהוציא העובר ראשו חוץ לפרוודור מע"ש משנפתח הקבר אין פנאי להלך ואת"פ שלא נולד עוד למחר אין מחללין חוץ ממה שהסגרתו אלא מלין אותו ע"ש. באיזה צד פירושו כך הלכה וכך אמרו חכמים מעוברת שאינה יכולה להלך בידוע שהוציא העובר את ראשו חוץ לפרוודור וכל בידוע חוקה היא וכ"י ע"ש וג"ל דהך אמרו חכמים אינו מכיוון על דבר הנאמר במ"א אלא על בה"ג שכן הוא שם בהך שבת פרי"א דמילה ועיקר מה שפ"י הוא כל בידוע חוקה היא והמיה שם כתב נראה שהיא תוספתא וחסרה מן הספרים שבידינו וזה טעות אלא העיקר כמו שפרשנו.

חומס (ש"צ ח"ה ש"ז ס"י ד'). וכן היה משפטו קשה על הנוכלים המערימים על שורת הצדק וקנסם בקנסות שלא תועיל להם תרמיתם (שם ח"ד ש"ד ס"י ג').

אמנם מכל פעולותיו אשר פעל הגאון הזה היותר נכבדה היא הערכתו את ספר הערוך. בו יראה לעינינו לאיש חוקר ישר בחכמת הלשון, אשר לו גם ידיעה בלשון פרסים ומפדש כמה דיבורים בתלמוד בעזרתה. וכמו בן היתה לו ידיעה בתכונת הארץ ומקומותיה ובקדמוניות לפי מצב המדעי בזמנו ובארצו. ואמת כי זה הענין מצד עצמו כי נשאו לבו אותו לעשות ערך מלים ובצע מעשהו בחכמה, דבר אשר לפניו אף אחד מן הגאונים לא שם אליו לב, גם הוא יעיד כי היה איש אשר דרך המדע דרכו בדרישת חכמת התורה, ואשר הבין משאלות זמנו וחפציה. ובלי ספק הבין בלבבו כי המצבים ההווים צריכים להשתנות, שאם המנהג הראשון יתמיד שעל כל דבר גדול וקטן יהיו צריכים לשאול בישיבות הלא מדרש התלמוד ועמו הדת יסכנו בו. כי רב העמל והיגיעה לבא עד תכונתו יסירו לב רבים מאחריו ויתמעטו הדורשים ותשכח תורה מישראל. והלא כבר בימי אביו רב פלסיו התאוננו על זה כי רוב העם אמרו מה לנו לקושיות התלמוד ולפלפולו והיו מטים אחרי הלכות קטועות. ומה ראו עד ככה ומה הגיע אליהם? בלי ספק אך זאת יען כי קשה עליהם הדבר להוציא הרין מתוך התלמוד אשר מתסרון הבנתם אותו היה להם כספר החתום, ועל כן בצדק נאמר כי דבר גדול עשה זה הגאון לתועלת זמנו. ואמנם מעשהו הזה פעל גם תעצומה על חכמים אחרים בזמנו. חכם אחר, אשר לא נודע לנו בשמו, בדור הזה גם הוא פקח את עיניו וירא כי נדרש מאד לתור הדרך המוביל את הדורשים להבנת התלמוד ולתת בידם המדה להוציא ממנו ההלכה על נקלה, ונתן אל לבו לחבר סדר תנאים ואמוראים ולבאר הכנויים העומדים והרגילים בתלמוד ולהעמיד כללים להכריע ההלכה. והנה לא נוכל לאמר כי רב צמח עצמו היה מחברו, כי אלו כן מה ראה על ככה שלא להזכיר שמו על ספרו כאשר הזכירו על חבורו הערוך. אבל זאת נוכל להחליט בצדק כי מעשה רב צמח היה המעורר למעשהו של המחבר סדר תנאים, והסבה אשר הניעה את רב צמח לחבר את הערוך אף היא הניעה את המחבר הזה יהיה מי שיהיה דעשות סדרו כי זה וזה היו דרושים לחפצי זמנם. ממשפטו לעמת הקראים לא ידענו דבר. רק בפירוש אחד הנמצא בספרו הערוך נראה אזהרה מסותרת המכוונת נגדם. את מאמרו של רבי אליעזר בן הורקנוס (ברכות כ"ח:): "מנעו את בניכם מן ההגיון" הואיל הגאון לבאר שהוא מזהיר מלהגות במקראות שהן נוטין למינות. ולא יעלה על הלב שכונת דבריו להרחיק ממקראות אשר ענינם יביא לידי מינות, כי מי יחשוב כי יש מקראות כאלה אבל כונתו מבוארת שמוזהיר את האבות שלא יניחו את בניהם להגות במקראות כפשוטם וכדרך הקראים שהן, כלומר שעל ידי כן הבנים נוטים למינות⁽⁹⁾.

⁽⁹⁾ עי' ברכות (כ"ח: פ') רש"י מן ההגיון לא תרגילום במקרא יותר מד משום דמשכה. ונ"ל שכאן חסרה מלת למינות, אשר השמיטוה האחרונים מפני שהיה רע בעיניהם לומר דהרגילות במקרא משכה למינות. ולפי מה שפרשתי בפנים דמינות רבאן היינו מינות דצדוקים או דקראים אתי שפיר. ובפ"י רש"י שבעין יעקב הגי' דמשכה אחר' הם. ונ"י וזו אין לה מובן כל עיקר ולא ידענו אחרי מה אי מי ונראה בעיני כי מלת "אחריהם" יש להפריד לשתי מלות על דרך זה "אחרי המ" כלומר אחרי המינות.

ימי שבתו על כסא הראשות בפומבדיתא נמשכו תשע עשרה שנה (תרל"ב—תרנ"ג) ואחריו מלך מר רב האי בר רב דוד שבע שנים, ואחריו מר רב קמחי בר רב אחאי כמו תשע שנים, ואחריו מר רב יהודה בר רב שמואל — זקנו של רב שרירא גאון עשר שנה ובו נשלם הרביעית השלישית של המאה השביעית (תרע"ז). גם מאלה נעדרה לנו כל ידיעה מחכמתם ומתקפם וגדולתם בתורה, ובכל זאת ברור לנו כי בכל הדורות האלה עלתה הישיבה בפומבדיתא על אחותה בסורא. כי תחת אשר בסורא חסרו בכל הזמנים ההם גדולים אנשי שם, ואך בדוחק היה לאל ידם למלאות פקודת הראשות באיש הראוי לה, עד כי באחרונה לא היה אף גם אחד אשר היה כשר לתת המשרה על שכמו, והיו נאלצים להביא ממרחק איש עצתם, היו בין חכמי הישיבה אשר בפומבדיתא בכל עת אנשים גדולים ורשומים בחכמה, וכאשר נראה הלאה הלכה מדור אל דור מחיל אל חיל עד כי באחרונה עמדו בה גאונים אשר כמעט לא היה משלם בכל הגאונים הראשונים.

פרק ארבעה עשר.

רב כהן צדק בפומבדיתא ורב סעדיה בסורא.

שמע פומבדיתא העיר מאז יצא לדעה בכל הארץ ובבחינה מוסרית היתה ארץ אוכלת יושביה. ועל בני פומבדיתא יאמר המשל הקדמוני פומבדיתא לווד שנה אושפיד (חולין קכ"ז). כי היה נודעים לעקשים ועושי אדם וסכנה היא להתרועע עמם. גם על תלמידי חכמיה יצא מלפנים הערעור כי יעקשו דרך בתלמודם, ובפדפול של הבר מבקשים "לעיל פילא בקופא דמחמא" (ב"מ ל"ח:) ולעדות התלמוד תרבות רעה משלה בה עד כי אמרו עליה כי אשפתות סורא טובו מהיכלי ענג שבפומבדיתא (הוריות י"ב). וכמעט נחשוב כי נבדלה העיר הזאת לדעה מכל העיירות חברותיה אשר בארץ בכל. גם בדורות חגאונים נגלתה לעינינו מראה במשפט הישיבה אשר הוכנה ואשר הוסדה בעיר הזאת חמדאבת לב הנאמנים עם עמם וארצם, כי בכל עת היתה היא מקום אסיפה לסכסוכים ומחלקות בין ראשי הישיבה וראשי הגולה ואף לפעמים בין גאון לגאון. עד כי ידמה בעינינו כאלו קללת אלהים שפוכה עליה להיות בכל עת רמשל ולשנינה. המשפט הנמאס הזה הגדיל תקפו והמחלקת הרחיבה מדורתה ברביעית האחרונה במאה השביעית. אמנם הפעם היתה המחלקת מוכרתת והגאון אשר היה בעת ההיא היה אנוס בדבר להתעורר נגד בצע מעשקות ובראש הגולה היתה האשמה כי הפרע השלום כי הוא היה הבוצע הוא המעשק. אחרי מות מר רב יהודה בר רב שמואל העלה מר רב כהן צדק בר רב יוסף לראשות הישיבה אשר בפומבדיתא. מה היה האיש הזה ושיחו ומה משפטו בתורה או גדלותו בחכמה לא ידענו כי לא הגיע אלינו מאומה בכל אלה אשר נוכל ליחס אליו בבירור. אף כי מצאנו בקובצי תשובות הגאונים קצת תשובות שנכתבו ונמסרו על שם רב כהן צדק הלא כבר אמרנו ושערנו כי לפי צורת אלה התשובות ותכונתן ורוחן נראה כי הן מרב כהן צדק הראשון בר אבומאי אשר היה ראש ישיבה בסורא. הגאון הזה כעלותו לגדולה מצא בישיבה מעמדים רעים והפכפכים, מעמדים אשר טובת הישיבה, יתרה וקיומה יסכנו בהם. הנה לפנים זאת בישיבות כי ישיבת סורא היה לה יתרון על ישיבת

פומבדיתא בבחינת חלקה בנדרים ונדבות וחובות בכסף ובזהב אשר נתנו מאת כל קהלות ישראל הקרובות והרחוקות להספקת שתי הישיבות. מכל אלה ההכנסות לקחה סורא שני חלקים ופומבדיתא חלק אחד. ואמת הדבר כי בימים הראשונים היה זה המנהג צודק והחלוקה ביושר, כי לפנים היתה ישיבת סורא יתרה על של אחותה אשר בפומבדיתא יתרה בחכמה ובמנין חכמיה ותלמידיה, על כן במשפט צדק יתרה עשו לה גם במכסת הכסף הקצוב והנדוב לספוקה. ואמנם הזמנים השתנו מאד וסורא עתה לא חיתה עוד כסורא אז כי ישיבתה נפלה פלאים, חכמיה מעטו גם תלמידיה מעטו. והלא ראינו כי בכל עת אשר נעדר אחד מהגאונים ובקשו לבחור ממלא מקומו אך בקושי יכלו למלאות החסרון. וכנגד זה ישיבת פומבדיתא גדדה והצליחה ותהי יתרה על של סורא עשרת מונים במספר חכמים ותלמידים, ומובן מאד כי עתה נדרש לה יותר לדי ספוקה, ועל כן הלא היה נאות לפי מדת הצדק והיושר, בהיות צרכיה מרובים משל סורא, שינתן לה יתרון בחלוקת ההכנסות. ואמנם בכל זאת נשאר הדבר על מכונו הראשון והמנהג המעקל לא קם ולא זע ממקומו, סורא לא רצתה למחול על יתרונה מקדם, ויהי הדבר הזה למורת רוח לראשי ישיבת פומבדיתא ואולי גם סבה לקטטה עוד לפני הזמן הזה, אבל הגאונים אשר רובם היו זקנים מופלגים לא נמצא בהם איש אשר היה לו הכח לעמוד בעד זכות הישיבה ולבא במשפט עם זקני סורא וגאוניה על דבר העול אשר נעשה לישיבת פומבדיתא. כן היה מצב הדברים עד העת אשר נבחר רב כהן צדק לראש ישיבת פומבדיתא.

ואמנם ברב כהן צדק הזה קם האיש הנכון להעביר העול הזה ולהכחידו מקרב הישיבות. כבר אמרנו כי לא נדע משפט האיש הזה ימעשהו בחכמת התורה, ויהי מה! הלא הנסיון יורנו כי מועצה ודעת בחכמת הנהגת פקודה טובו מכל מעשר הדודים בפלפולים בלעדי דעה בתהלוכות העולם ובלעדי יד אמונה להנהיגה ולהנהיגה אבל רב כהן צדק היה איש אמיץ כח תקיף במעשיו וחזק כרצונו לקנא קנאת הצדק בלי כל משוא פנים. ויהי כאשר נתנה משרת ראש ישיבה על שכמו היה ראשית מעשהו לקחת המכשלה הזאת תחת ידו, לדבר משפטים עם ישיבת סורא, להוציא לאור צדקת ישיבתו, ולהתאמץ בכל כחו לבטל המנהג הראשון אשר נתן יתרון לישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא. באמרו כי לפי משפט היושר לא יאות עוד לזמנו להתנהג כן, אהרי אשר נשתנו המעמדים בישיבות וצרכי ישיבת פומבדיתא גדלו והם מרובים משל ישיבת סורא אין זה מן הצדק כי יהיה לסורא יתרון בחלוקת ההכנסות. צדקת טענתו ויושר בקשתו חזקו מאד על גדולי אנשי שם בעמו על כל קציניו ונגידיו אשר דבריהם נשמעים לכל העם ועיני כלם בהם תלויות. והם נרצו לטענותיו ונמנו יגמרו למלאות שאלתו ועשו פשרה בין שתי הישיבות ויהי לחק מעתה כי מהיום והלאה תהיה החלוקה חלק כחלק. מאלה הגדולים ראשי הדור נזכרו שנים בשמות: יוסף בן פנחס וחתנו נמירא. אלה שני ראשי העם כראותם צדקת הגאון וישרו ובקשתו לפעול בכל מאמצי כחו בעד תקנה הישיבה וטובתה אשר זה היה גם ישעם וחפצם היתה ידם בכל דבר עם הגאון בכל אשר פעל ועשה להחזיק זכות הישיבה. ואף לא ארכו הימים ויקר מקרהו כי היה צריך לעזרתם פעם שנית להגן בעד הישיבה ולנצרה מעשק אדם.

ישיבת פומבדיתא לא יכלה לבא אל המנוחה. עוד השלום אשר נעשה בינה ובין אחותה שבסורא בעצם ילדותו, והנה עמד לה סכסוך חדש להפריעו. גם הפעם עמד הצדק לימינה והיא היתה הנעשקה. הנה בעת ההיא היה ראש גולה ושמו עוקבא והיה מן המסוגלים בין ראשי הגולה כי ידיו רב לו במליצה ושיר. אבל שר בשרים על לב רע כי לא עמדה לו חכמתו למשול ברוח בצעו, ולא טוב היה מרוב ראשי הגולה אשר טמאו נפשם וידם בחמס ועושק. ראש הגולה מבצע נמאס שלא ידו לגעת בזכויות הישיבה ולהונותה מהכנסותיה. הן עד העת ההיא היה לחק כי כל מדינת כרסאן תהיה תחת פקודת פומבדיתא וכל דבר למנות לה שופטים להעמיד בה מורים ולשמור על כל עניניה ועקב זה כל ההכנסות הבאות משם תהיינה חק לישיבה. אמנם עוקבא בבצעו חשב להעביר ממנה בחזקה וזכויותיה ולקחת ההכנסות הבאות משם להנאותו ולטובתו.¹ רב כהן צדק אשר עשה זאת לו לחובה קדושה לשמור על טובת הישיבה ולהלחם מלחמתה עם כל הנוגע בה לרעה חתנבר כארי ממלט גורתיו, והתנשא בכל עז מבלי שאת פני איש ודהעביר הרעה אשר חשב ראש הגולה לעשות לישיבה. בכל תקף נלחם עמו מבלי חת ממוקשיו. יוסף בן פנחס וחתנו נטירא עמדו לימינו בריבן, בהכירם כי הצדק לצלעו גם הפעם, לא יבקש לעות אדם בריבו כי אם לעמוד על נפשו ונפש הישיבה להצילה מיד נוגשה ועושקה כח. אשר זה גם בקשתם. אמנם הפעם לא הצליח לבעלי בריתו לעשות פשרה בין המריבים, כי איש קשה היה עוקבא ולא רצה לבטל דעתו מפני דעת הנאון ותהי מרה באחרונה כי עשקו אשר חשב עוקבא לעשות היה בעוכריו. בראשונה הציע ראש הגולה משפטו לפני הכליף וידמה בלבבו כי עמדתו הרמה תטה אליו חן המושל ויצא צדיק בדינו אבל שכח כי לפני מושל ארצות הקדם הכסף יענה את הכל ואשר יבוא בידים מלאות הוא הצדיק הראשון בריבו והוא התקיף. והנה יוסף בן פנחס וחתנו נטירא היו הראשונים בין עשירי בבל, ולא חסו על כסף, ועל כן הם היו התקיפים בכל דבר, ולב המלך ושריו כפלגי מים היה בידו להטותו לכל אשר יחפצו, ולא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות. ואף עצמת תקפם הזאת קנתה להם און שומעת לפני הממשלה ופעלה כי העבר עוקבא מנשיאותו והגלה מבלל למקום קרמסין במזרח הארץ דרך חמשה ימים מן המקום אשר היה שם בראשונה. ולא ארכו הימים לשבת עוקבא בקרמסין ויקר מקרהו כי גם הכליף בא לקרמסין, וישב שם ימים רבים בארמונו אשר היה סמוך לעיר הזאת ובכל יום ויום הלך לשוח בגנות ופרדסים אשר סביב לארמונו. והי כשמוע עוקבא כן חשב בלבבו להתרפס פה לפני אדוניו אולי יש תקוה לאחריתו. והי מכוון השעה אשר המלך בא לננו ויעמוד לפניו ויברכהו בשרים נאים. וכן היה משפטו בכל יום ויום עד מלאת שנה תמימה. ויבוקש הדבר וימצא כי בכל יום שר שיר חדש ויתפלא המלך על חכמתו וימציארו את חנו עד שאמר לו שאל מה אתן לך? וישאל ממנו כי

(1) החכם נרעץ בספרו חיה צד 297 תאר הדבר כאלו רב כיצ החל המריבה עם ר'ג וחשב להקטין זכות הנשיאות. ובעבור זה כתב כי אין להכריע אם לפנים היה כרסאן תחת פקודת פומבדיתא או לא. אבל זה תימה כי על כל המאורעות האלה אין לנו מקור אחר וזולת מאמרו של רב נתן הבבלי שבזוהרין, ושם הלא כתוב מפורש שכראשונה היו נוטלין רשות כרסאן מפומבדיתא וכל הנאה שתבא ממנה לפומבדיתא תניע ואחרי דברים ברורים כאלה מה יש כאן להכריע?

ישיבה על כנו כבהלה, וירצה לו המלך ויתן את שאלתו. אך לא ארכו הימים, והגלה שנית מבבל ומכל מדינותיה כי החן והחסד אשר נשא מלפני המלך נכבשו מלפני תקף גדולי היהודים אשר נתנו את עוקבא לאיש חרמם.

אמנם זה חלק פומבדיתא וגורל ישיבתה כי לא תבא אל המנוחה כאשר ראינו, וגם הפעם אחרי אשר נדחה עוקבא לבלי תקומה לא באה אליה, וגדלו ורבו הסכסוכים עד לגעל נפש. אחרי אשר העבר עוקבא מנשיאותו היתה משרת הראש גולה פנויה כמו חמש שנים. לרב כהן צדק היה זה לרצון כי בטחונו בפקודה הזאת נמוט מן הקורות אשר קרו עד כה ולעיניו, אך לא כן דעת העם כי רע אליהם הדבר להפסיק משרה אשר היתה תפארתם מאז ואשר בצלה חיו בגוים. ויתעצו על הרבר ונמרו לבחור את דוד בן זכאי לנשיא. אבל בהיות דוד בן זכאי הזה בן דודו של עוקבא לא חפץ רב כהן צדק גם בו, ולסבה הזאת נוספה על המחלקת אשר בין כהן צדק וראש הגולה החדש עוד אחרת בין שתי הישיבות. כי בישיבת סורא נמנו וגמרו להכירה אל משרת הנשיאות, אך רב כהן צדק עוד עמד במאנו ובמחלקת שלש שנים מבלי רצות לקבל עליו את ראש הגולה². ויהיו גם בין בני הישיבה אנשים כמתאוננים רע באוני הגאון. או אחד כראשי כלה איש עור וחסיד ונפצו בידו יצלת, רב כהן צדק נעתר לבקשתו והשלים עם דוד בן זכאי ויכיר את משרתו גם על ישיבת פומבדיתא. כן היה מצב הדברים כל ימי רב כהן צדק בפומבדיתא, ורוב הימים במשך גאונותו עברו וחלפו בסכסוכים ובמחלוקות, ומה נראה כי הגאון שם עינו ולבו יותר על הענינים החומריים של הישיבה מעל עניניה התוריים והמדעיים, וגי גדול יתרונו בחזקת ידו להגן בעד זכויות הישיבה החזוניות מיתרונו בהכשיר חכמה ודעה, ובצדק נשפוט כי אלה המעמדים לא היו נאותים להגדיל תורה ולהאדירה.

אם נבניה בכל אלה נוכל לחשוב כי כאשר בסורא הלכה הישיבה אחורנית יוב יום ותקותה מפח נפש אף כן יקרה לפומבדיתא כי המעמדים הרעים יאברו טובה ומעלתה. אמנם לזה האיש אשר מאס בו רב כהן צדק — דוד בן זכאי — לו הצדקה להחזיק הישיבה בתקף וימיה ימשכו ביתרון חכמה כאשר לא היה באחר מן הזמנים מיום הוסדה. דוד בן זכאי בעיניו ראה וברבו הבין כי קרובה הסכנה לבא בעקבי השערוריה חמתרגשת בישיבות, הבין עוצם ירידתה בסורא ולא יחסר רק מעט ותבטל כלה, הבין כי גם פומבדיתא אך לערך סורא עוד יש לה מעלה מעט אבל גם היא הלכה לאחור ולא לפני. ואולי אף על זה פקח עיניו, כי הקראים שונאי נפש הרבנים ראו המעמדים האלה שמחים וטובי לב, ומי יודע כמה מעם הארץ פנו ערף אל הרבנים ותהי ידם עם הקראים. מן הבחינות האלה מלא לבו וחשב מחשבות להשכיל ולהטיב לתת חליפות

² לדעת רש"י היה מחלקת בין הישיבה והנשיא והישיבה בחרה את רב מבשר הכהן והנשיא את כ"צ לנאון היתה הישיבה הלוקה לשתיים ואח"כ נתפטר רב מבשר עם הנשיא וקיים את ר"מ לנאון ואעפ"כ החלוקה התמידה עד מות ר"מ ואז היתה כל הישיבה עם רכ"צ ואני תארת כי פנים לבי המסופר מר"נ הבבלי שקדם לרש"י וא"ך שיהיה מבואר שהמחלקות פרצו מאד בישיבה. וע"י נרעץ בהערה 12 בסוף ספרו ח"ה.

וצבא להמצב הרע. ויהי ראשית בקשתו להקים ישיבת סורא הנופלת ולחדש ימיה כמדם כימי נעוריה אבל לא לפי מדתה כקדם כי אם לפי הרוח המושלה בעולם, ועל כן בקש לו איש לראש ישיבה אשר לא יגדל בגדולתו בתורה יהיה עליון על כל חכמי הישיבה כי אם גם יגדל מאד בחכמות אחרות ותהינה ידיו רב לו במקרא ובחכמת הלשון ובמחקרי הדת היהודית למען ישכיל לעמוד נגד הקראים אשר בימים ההם הרימו ראש, יגע ומצא איש כזה ולפי אשר נראה זה האיש פעל לשובה על רוח הגאונים, ובצדק נאמר כי לדוד בן זכאי הצדקה כי על ידי שהחיה ישיבת סורא ברוח חדשה פעל גם לחחיק ישיבת סומבדיא בתקף וביתרון חכמה.

איש בחירו אשר רצתה נפשו בו ודגלו מכל חכמי ארצו, היה חכם מארץ אחרת והוא היה מר רב סעדיה בן יוסף (נולד תרנ"ב, מת תשי"ב) המכונה הפיתומי, על שם עיר מולדתו במצרים, כי שמע רב סעדיה היה הולך בכל הארץ לתהלה עד למרחוק. ובלי ספק ידעו מעלת חכמתו בכבל על פי כתביו אשר כתב והוציא לאור בעודו יושב במצרים. כי רק אם הדבר כן נבין למה ראש הגולה נשא אליו עיניו לקרותו מארץ מרחק, למרות פני המנהג הישן למנות לראש רק אחד מבני הישיבה. כאשר גמר הנשיא בלבו לקרוא את רב סעדיה על כסא ראש הישיבה, נועץ עם אחד מחכמי הישיבה שבסומבדיא, הוא נסי נהורנאי, באמרו אליו כי נפלה עצתו על אחד משני חכמים שבדור ההוא, צמח בר שהיו או סעדיה הפיתומי נסי הוה יעצו להעמיד את צמח בר שהיו ולא נפליא על עצתו. כי נסי הוה, לפי המסופר ממנו, היה חסיד ומתהלל בקבלה מעשית (ר' נתן הכבלי ביוחסין) ואוך נקוה כי איש כזה יתן יתרון לרב סעדיה החכם בחכמות חיצוניות שונא הקבלה? הן אמנם כי לא מצאנו לרס"ג שגלה דעתו בפירוש אודת הקבלה והפסד פעולתה על אמיתיות דת היהדות. ומה שנלחם נגד דעת המאמינים בגלגול הנשמות (אמונות ודעות ש"א) אין עוד ראייה מבוררת על הרחקתו מן הקבלה בכלל, אמנם הענין כי בכל עיוניו ומחקריו אך דרך המושכלות דרכו, והשתדלותו לבאר את ספר יצירה בדרך החקירה והחכמה הלא הוא אות נאמן כי רא רצה בדרכי המקובלים הרחוקים מן החכמה ומן החקירה המושכלת. אבל לא נפליא גם על דוד בן זכאי אשר לא עשה עצתו, כי המטרה הגדולה אשר שוה לנגדו נכבדה בעיניו מעצת זה החסיד, ונראים הדברים כי לא נועץ עמו רק למראה עין, ובהועצו כבר היה הדבר נגמר בלבבו לבחור את רב סעדיה. ואולי גם נסי הבין זאת ועל כן לא הפציר בהנשיא לעשות כעצתו, כי אם כראותו כי לא אבה הנשיא לעשות כדברו, אמר לו עשה מה שאתה חפץ ואני אהיה הראשון אשר אשב לפניו וארצהו להיות ראש ישיבה. רב סעדיה לא היה בבלי ממולדתו, גם לא היה מחכמי הישיבות ואף לא מתלמידיהם, כאשר אמרנו. ארץ מולדתו מצרים, שם היה בית אבותיו, שם התחנך ושם למד תורתו וחכמתו. אם נשמור על ארחותיו בחכמה ובמדות, אם נבחן דרכו בלמודים בתורה, נמצא כי בכלם רוח אחרת נושבת לעמת הרוח ההולכת בישיבות בכל הזמנים למיום הוסקן. מי היו רבותיו בתלמוד לא נדע, יען כי חנוכו ולמודו היו במצרים אשר משם לא הגיע אלינו דבר אודות חכמיה בזמן ההוא. אמנם בראותו כי איש כרב סעדיה נתגדל שם ורק משם שאב כל תורתו, עד כי היה לאיש

אשר שמו הולך עד לכרחוק, זה לנו לאות כי היו במצרים בתים לתורה ומעון לחכמה. מרבותיו בחכמה נזכר חכם יהודי המכונה אבו כתיר אשר דרש ולמד במצרים (עי' גרעץ ח"ה 282). לפי מאמר הקראים היה רב סעדיה תלמיד לסלמון בן ירוחם הקראי וחבר לקראי יוסף הרואה³). אבל כל מבין אשר עיניו בראשו יבין כי זה דבר שאין לו שחר, והוא אחד מן הדברים הברזים אשר הם מטבע לדברי ימיהם. כי אם כן הוא הלא צריכים אנו להחליט כי רב סעדיה בתחלתו היה נוטה לדעת הקראים והלך בעקבות רבו, ואיך יתכן זה בדעתנו שרב סעדיה עוד בימי נעוריו כתב השגות על תורת ענן, והוא היה בעת ההיא לכל היותר בן שלש ועשרים שנה⁴), ועל כן כבר בעת ההיא היה בקי וגדול בתורת הרבנים, ואיך יעלה על הדעת שמיד קראי היתה זאת לו, או שהוא עצמו נתגדל על דת הקראית? ועתה לא יתכן כזה בלתי אם נאמר שסלמון בן ירוחם היה רבני בתחלתו, ובעת ההיא היה רב סעדיה מתלמידיו ואחרי כן נעשה קראי, ואם הוא כן הלא לבשזם ולבשת רבותיהם היו הקראים מחרפים ומגדפים את רב סעדיה וקראוהו בועט ברבו, הלא הוא להפך שסלמון בן ירוחם היה הבועט ברבותיו, וישבו כל חרופיהם וגדופיהם על ראשו. אבל באמת מהעון הזה ננקחו כי ברור בעינינו שכל דבריהם בזה ברזים ושקר.

בעודו יושב בארץ מולדתו במצרים כשמן תורק שמו בכל ארצות המזרח, ויותר מחכמתו ותורתו קנו לו שם טוב מלחמותיו אשר נלחם נגד הקראים. עודו צעיר לימים החל לקנא קנאת תורת הקבלה ולהראות טעות בעלי מקרא ושגיונם, וזה שם לו למטרה בכל ימי חייו. חבורו הראשון אשר עשה בפנה הזאת בשנת שלש ועשרים לימי חייו, היה בסתירת תורת ענן, כמו שאמרנו כבר. הספר בשלמותו אבד ורק הגיעו אלינו דברים אחדים ממנו אשר העתיקום אחרים בשמו. ואמנם כל ימי חייו לא פסק להלחם עמם לבטל דעותיהם ולהשיב תשובות עליהם, ולא עליהם בלבד כי אם על כל המכחישים בתורה. אכן מאד יש להתאונן כי אלה ואלה אבדו, כי האבירים הקראים אשר הספרים נפלו בידם (ל"ק ק"ב). ואמת כי התשובות אשר השיב ר"ס נאון על הלומותיהם ועל דבריהם עשו רושם, ובצדק שבחיהו על הטובות אשר עשה לישראל, ונצח את הקראים ואין כל הכופרים בתורה בזמנו (ראב"ד בספר הקבלה). החרדה אשר חדרו על תשובותיו, והרעש אשר הרעישו החרפות אשר חרפוהו

³ בסוף ס' התשובות שהשיב סלמון בן ירוחם על רס"ג ובתחלתו רשום ומפורש כן מן המעתיק אליה ירושלמי בן ברוך (כ"י פינסקער בביה"מ בוויען), וז"ל בראש הספר: זה הספר לר' סלמון ב"י תשובות לסעדיה תלמידו המורד לו. ובסוף הספר כתב: מן התשובות שהשיב רסב"י רבו... וגם חברו ר' יוסף הרואה תלמידו של רסב"י ומן החרם שהחרימו רבו... את התלמיד המורד ברבו. והרעה הזאת נתפשטה בין הקראים האחרונים, אך בספר עצמו אין אף רמז קטן לזה, ואילו היה תלמידו, ודאי שהיה מוסיף על כל החרפות שחרפו נס את זאת שהיה תלמיד הבועט ברבותיו.

⁴ עי' דבחי לירידים מהחכם גרעץ ח"ה בהערה שבסוף הספר סי' 20 מה שהעתיק מספר יצוד מספר להראבי"ע (כ"י במדרש הרבנים ככרעסליו) וז"ל: כתבו (כלומר ספרו נגד ענן) בן שלש ועשרים שנה (בציל) להפך עצת ענן אשר קשר ומרד. וסב"י בתשובותיו הנזכרות לפני זה מזכירו. וז"ל על ספר החכם המאור תפארת סגולת ה' רבנו ענן הריק חרמו (כ"י שבביה"מ בוויען פט"ו). ואפשר שהתשובה שהשיב רס"ג על שיטת ענן בענין מליקה (ל"ק נספחות⁷⁸) היא מן הספר ההוא שחבר נגד ענן.

בחיו ואחרי מותו, מעידים כי לא יכלו לו בדרך הטענה והמופת, ולקחו מנוסם אל ריבוי דברים וגדופים ולהלשנה, והנהיגו מנהג הבורים בעם בריבם. אבל לא נוכל להכחיש כי גם רס"ג שנה בדבר אחד, והוא: אשר הניח אותם בסכלותם בבחינת כח התלמוד וספרי המדרשים אשר נתיסדו עד הזמן ההוא. הלא הם יצאו מן ההנחה, כי תורת הרבנים מבקשת מכל אדם מישראל להאמין כי כל דבור ודבור שבתלמוד ובמדרשים הוא הלכה ויש לו כח המאסר, כאילו נמסר הכל למשה מסיני, ובעבור זה צרתו מר ורצח וניתנה להם יד חפשית לריב ולהלשין. ותחת אשר היה לו להעיר בצדק כי לא כן הוא, היה משתדל לעשות סגנוניא אשר סוף סוף לא שככה הטענה ע"י הצלתו והצדקתו, והויק לדבר יותר מאשר הועיל לו. הנה לא שמענו שאחד מן הגאונים השתדל להורותם כי לא ידעו "דרך התלמוד ומשפט תורתו, לא שמענו כי הורום כי לא כל הכתוב בתלמוד הוא ענין תורת הקבלה ולא כל הכתוב בו הוא מוסכם לכל, ומשעבד כל ישראל להאמינו, ולא שמענו כי הורום כי לא כל הנמצא בכתוב בספרי המדרשים, וביחוד בספרים המדברים במה שלמעלה ומה שלמטה, ברורים ובסתרים, הוא תורה מחייבת להאמין; ותחת זה השתדלו "תמיד לעשות סגנוניא לכל דבר מדברי קדמוניהם אף אם בלחץ וברוחק, גבוה אך חזקו טענותיהם ולדבר אשר רצו להצדיקו הועיל לא הועילו. לא נתמה על הגאונים הראשונים אשר מצב השכלתם לא גבה מאד, והייתה אמונתם באמת כמו שהבינו הקראים וטענו עליהם, אבל נתמה על "רב סעדיה אשר היה חכם בכל מיני החכמות ורבה השכלתו ולא שת לבו לדבר זה, והיה גם הוא מבעלי סגנוניא המצדיקים הכל". מה נאמר ומה נדבר להכרעתו בענין יום טוב שני של גלויות, שאמר בפירושו כי אין ספק מעיקרא אלא הקב"ה צוה את משה עבדו והוא אמר לישראל כי בארץ יהיה להם יום אחד ובחוצה לארץ שני ימים, וכן היה מעולם כל ישראל עושין בלא ספק על העבור ועל החשבון, עד שיצאו המינים ובקשו חכמים להראות כי ראיית הירח והחשבון אחד הם. . . ואחר כך חזרו לעמוד על עקרם, כמו שאמר הקב"ה למשה שיהיו עושים בארץ יום אחד ובחוצה לארץ שני ימים⁶). ולכל זה הלא אין שרש לא במשנה ולא בתלמוד לא בחכמה ולא באמונה, ואין זה כי אם סברא אשר הוציא מלבם, אשר גם הרבנים לא שערוה מעולם, ואיך ישתיק בה מנגדיו? והלא כאשר נאמרו הדברים לפני רב האי גאון אמר: זה שאמרת שכתב רב סעדיה ז"ל, קנה הוא שדחה את אפיקורוס, ואמתת הדבר אינה כן (תשובת הגאונים ליק ס"א). והנה הם באו עליו בחרב וכידון והוא נלחם בקנה רצון, ההוא לא ישבר? הם כחשו בכל קבלה בעל פה מסיני, והוא הביא להם קבלה מסיני חדשה לדחותם, קבלה אשר גם התלמוד לא שערה ולא הוכירה? ובוזה נתן פתחון פה להקראים לאמר שתשובותיו מכחישות גם דברי רבותיו (תשובות רסב"י פ"ה). וכתב בספרו נגד הקראים להוכיח אפשרות מציאות תורה שבעל פה (פרק י"ה מאורות כ"י בבית"מ) כי הדעת לא יתעייב כי יכשר ה' לצוות לעבדיו מצות ק' ויצוח לנביאו שיכתוב נון וישימו בפייהם לון האחרים ולא שיכתבו, כמו

⁶ ע"י שו"ת הגאונים רפ"מ ליק ס"א תשובה לרב האי גאון שהביאו השואלים כל דברי רס"ג כפי מה שהבאתים בפנים, וכל מחברי הקראים תפסוהו על זה והביאו שיטתו כפי צרכם כמנהגם. ומה שנלע"ד להצדיקו כתבתי להלן.

שיכשר לצוות מצות ולא יכתבו כל עיקר. והלא תראה כי אבותינו הרבים (אולי צ"ל הורונו) אשר כל המצות היו מקדם ולא (היו) נכתבו כן משנה ותלמוד היו מקדם ולא נכתבו באו החכמים אשר שמעו מן הנביאים כתבו אותם מצווי הנביאים, הלא דבר ה' לאבותינו עשרת הדברים שהם כלל כל המצות ושב עוד וכתב לנו כל המצות כן משנה ותלמוד היו מקודם ושבו וכתבום. והלא גם בזה בנה תעצומתו על קבלה שקיימו האבות מצוות התורה קודם נתינתה מסיני? ומה תסכן תעצומה כזאת למכחישי הקבלה? ועוד פחותה מזאת הלא היא תעצומתו מעשרת הדברים שהם כלל כל המצות ושב עוד וכתב לנו כל המצות. כאילו זה דבר פשוט וברור לכל שכל המצות כלולות בעשרת הדברים, דבר שהוא המצאת רב סעדיה עצמו מן הרבנים אשר יסד כן באזהרותיו, ונסי בן נח מן הקראים כפירושו על עשרת הדברים (נספחות צד 2 והלאה). סוף סוף אין ראיות כאלה לא מוכיחות ולא מכריחות את מנגדיו הקראים ולא נתכנו רק למאמיני הקבלה בתום לב.

רב סעדיה חבר עוד תבורים אחרים לבטל טענות הקראים ודעותיהם וכבר אמרנו כי כלם אבדו, ורק נשאר זכר לקצת דבריו וטענותיו בספרי קראים שהעתיקו מהם⁶). והנה אין לנו המשפט לשפוט על טיב תשובותיו, אחרי אשר אבדו ועוד אינם: אבל זאת ידענו כי עשו רושם בבני דתו הרבנים, והקול נשמע בכל הארץ כי רב סעדיה נצח את הקראים, ועשה טובות גדולות לישראל בתשובותיו על הקראים ועל הכופרים בתורה (סי' הקבלה). וזה התנצלות בעדו על אשר הכין ויסד לפעמים תשובותיו לפי מצב הרבנים. כי נראים הדברים שכל תפצו ומטרתו לא היו מכוונים אל הקראים להתוירם ולהיטיבם, כי אם זאת רצה, להציל אחיו הרבנים ממוקשיהם ולהחזיקם באמונתם, ואליהם כוון דבריו. והלא אנו רואים כי ר"ם מאן בכל עז להתוכח עמם פה אל פה, כי ידע שלמאמינים בדבריו אין צורך להתוכח, ולעמדת הקראים מה יסכון ויכות, (עי' אגרת סהל בן מצליח נספחות 37). ואולם כאשר היה מדרך אלה הקראים מראש ועד סוף דורותיהם, להשחית ועקש ולפתל דברי התלמוד והרבנים ולשוש בהם כוונות אשר לא רצו ולא עלו על לבם, אף כן נהנו עם רב סעדיה ועם דבריו. ומה טוב עשה בזה אשר לא היה לו דבר עמם פה אל פה, כי דברים שבפה אפשר לעקשם ודהפכם, לשנותם ולהחליפם נגד כוונת האומר, לא כן דברים שבכתב. הנה סלמון בן ירוחם ראש שונאי ר"ם ומלשיניו יספר (כפי' תלים סי' ק"מ ו' נספחות 14) שכבר הכחיש הפיתומי שלא היה בין בית שמאי ובית הלל מרחמה או שהרנו קצתם לקצתם, והבאתי התלמוד ירושלמי על סדר מועד . . . ופתחתיו ההלכות אשר זה המעשה נזכר בהן, והלכתי עמו לבבל לברר איך סלף זה הפיתומי הדברים ליפותם. ובלי ספק ר"ם הכחיש המעשה אף שכתוב בירושלמי אחרי שלא נזכר בבבלי, ועקשו הם דבריו ואמרו בשמו שהכחיש שכן כתוב בירושלמי. ויותר מזה נראה איך בשנאתם ובקנאתם קלקלו את שורת האמת באמרו עליו, יען אמרו שכבר בימי התנאים היה המנהג לקדש החדש על פי

⁶ בלקוטי קדמוניות תמצא במקומות מפורים העתקות מתוך כתבי רב סעדיה, ע"ש צד מ"ג ובנספחות צד 18, וע"ע בתשובות יפת הלוי ובפיתומי צד 19 והלאה. ובתוכחות סהל בן מצליח שם צד 27 והלאה, יעוד שם במאמר משה הכהני הקראי 66 והלאה, ועוד בכמה מקומות בנספחות ובהערות.

החשבון, שגעלה נפשו בדברי רבותיו ונטש דברי משנה ותלמוד, כאילו רס"ג לא ידע מכל מה שהוגד במשניות ובתלמוד מקדוש החדש על פי ראייה (תשובות סלמון ב"י סי' ח'), או שהכחיש דבריהם ונטה מהם, אבל באמת זה המתעה והמרניז לא הבין כוונת דבריו או עקשם וסלפם בזיון. מי פתי יאמין שרס"ג חשב שמאו ומקדם לא היו מקדשים החדש על פי ראייה כי אם על פי החשבון, הלא כל הפרק הראשון והשני וקצת השלישי ממסכת ראש השנה מלאים מדיני קדוש החדש, ואיך יעלה על הדעת שמכל זה העלים רס"ג את עיניו? אבל מעולם לא כוין ר"ם לדבר הזה ומעולם לא הכחיש קדוש החדש על פי ראייה, ואמנם כוונתו היתה, כי אף שקדשו על פי הראיה וסמכו על עדי הראיה, לא נמנעו מלחשב חשבונות, והשתדלו להביא הסכמה בין חשבונם ובין עדות העדים, ורק אם היו דבריהם מכוונים עם חשבונם או קיימו וקבלו עדותם. והסברא הזאת לא בדה רב סעדיה מלבד, כי אם היו לה סמוכים בדברי חכמי המשנה הקדמונים, ועל כן תלונת הקראים עליו אך מסכלות או מרוע לבב²). ואולם אם גם התנגדות הקראים ורעתם ותחבולותיהם המרו את רוח הגאון וימרו את חייו, בכל זאת לא נוכל להכחיש כי בדבר אחד פעלו מבלי רצות לטובה על הרבנים כי העירו את רוח חכמי הרבנים לדרוש ולתור כמוהם בחכמת לשון הקדש, לתת ענין עסקם גם המושכלות והחקירה העיונית וגם בזה היה להם רב סעדיה הראש והראשון, הוא היה מנהיגם על מי מנוחות החכמה הכללית, היה מורה דרך בחכמת המקרא ודקדקו כי הערה מרוחו על דורו ועל דורות הגאונים הבאים.

פרק חמשה עשר.

פ"ב בביק אמונות ודעות ויתר חבוריו.

עד ימי רב סעדיה לא מצאנו אף אחד מן הגאונים אשר נשאו לבו אותו להגות בחכמה בכתבי קדשנו לפי פשוטו של מקרא ולפי יסודי הלשון. ר"ם היה הראשון אשר תרגם את התורה בלשון ערבית ופירשה לפי פשוטה. אף כי אין ספק כי שרש דבר אשר ר"ם שם אל לבו לבאר כתבי קדש לא היה רק קנאת החכמה, והתשוקה העזה אשר חייתהו להרים כבוד חכמת התורה, בכל זאת אין גם כל ספק כי גם סבות חוציות הניעוהו לעשות המלאכה הגדולה הזאת. הסבה הראשית היתה: להכות על קדקד הקראים בכלי מלחמתם, ולהראות כי רוב פירושי קדמונינו אפשר להתאמץ עם הכונה הפשוטית במקראות. ואמנם לא לבד בפירושם לעניני מצות התורה ודיניה עשה כן, כי אם גם בספורי התורה אשר אין להם דבר עם המצות, משתדל להעמיד פירושי הקדמונים, ולפרשם עם פשט הלשון והדבורים בכל מה שאפשר¹). ומהשתדלותו בכל עת מצוא לפרש

¹ גם הראביע השני בזה על הגאון שכתב בויקרא (כ"ג נ') ומה שאמר הגאון כי על חשבון העבור היו נסמכין אינו אמת — אמנם עיקר הדבר כמו שכתבתי בפנים, שגם רס"ג ידע שקדשו ע"פ הראיה, אבל זה לא ישלול שהיו מחשבין גם לפי חשבון עם הראיה, וכמו שבררתי הדבר היטב בראיות בחבורי לעיל ח"א צד 198.

² כמו פ"י על ממחרת השבת כלומר יום טוב (ויקרא כ"ג נ'), עין תחת עין, ממון (שם כ"ד ט"ו). אם תענה את בנותי, שלא לשכב עם נשיך (בראשית ל"א נ'), ובפירוש הגמ' סוף יומא, שדי, ש"ן נוספת בש"ן שאתה מדבר עמי, והטעם שאמר לעולם די (שמות ו' ג'), כמדרש חז"ל הנודע, וישמע יתרו, בא קיום מתן תורה (שם

התארים המגשימים את השם בדרך משל וציור, נראה גם כן שכונתו במדרגה ראשונה לעמת הקראים אשר אמרו על הרבנים שהם מגשימים; אבל לא יוכחש גם כן כי שם נגד פניו לזכות את בני דתו הרבנים בדעות ואמונות מושכלות, ולהרחיקם מדעות נפסדות⁽²⁾, אשר לפי עדות עצמו היו בזמנו רבים שהאמינו אמונות בלתי זכות (הקדמת אמונות ודעות). ואמנם מבואר מתוך פירושו כי לא בכל מקום היה פירושו מכון עם הדרש שדרשו חכמים. מזה נראה ברור כי לפי דעתו יכול פשוטו של מקרא לעמוד אצל הדרש וכמו כן להפך, ואין נזק. גם בזה היה הוא הראשון אשר לא חדל לתפוס בפשוטו של מקרא, אף במקום שהיה למורש חכמים דרך אחרת⁽³⁾. ואמנם תשוקתו העזה לבאר דבורי התורה ומליצותיה באופן שיהיו מובנים לכל שכל פשוט, הביאתהו לפעמים לשום בהם כונות רחוקות וזרות, אשר לא יתכן שהמבין האמתי יודה עליהן. וביותר היה נוטה מני ארה הישר במקום שיש דבורים דומים להגשמה. הנה כמה רחוק פירושו שפירש: ויאמר אלהים יהי אור, שהוא כמו ויירצה אלהים (ראב"ע בשמו בראשית א' ג'). ומה שפירש האזינו השמים . . . ותשמע הארץ . . . טעם השמים המלאכים וטעם הארץ יושבי הארץ (ראב"ע דברים ל"ב א'), וזה הפירוש לא לבד שהוא רחוק ודחוק כי אם יפשוט מעל פני המאמר נעימותו הפיזית, בדברים המופלאים ובמעשה נסים משתדרר לפעמים לקרבם אל השכל, כמו באמרו שהנחש אשר נאמר עליו שדבר עם חיה, לא הוא עצמו דבר, כי אם המלאך דבר בשבילו (שם בראשית ג' א'), ועל אתונו של בלעם אמר כי לא דברה האתון כי אם המלאך (שם, ובמדבר כ"ב כ"ח).

יותר שהיה רב סעדיה מתרגם את התורה ועשה עליה פירוש, תרגם עוד שאר כתבי קדש, ותרגומיו נתקיימו לנו ונדפסו⁽⁴⁾, גם קצת

י"ח א'). כדעת חז"ל (נזכרים קט"ז). פני ילכו, ומתי (שם ל"ג י"ד), וכפירוש הנמ' בברכות (ו' :). עזאזל, שם הר ונקרא כן בעבור שהוא תקיף (ויקרא ט"ז ח') וכבר ייתא כנרמ' דיומא (ס"ז :). ותשלח את אמתה, שפשטה אמה שלה (תשובת דונש על רס"ג כ"י בכיחמ' דווייען) כמאן דאמר בסוטה (י"ב :). אמתה ידה. כאהלים נטע ה' כמו אהל (נ"ז שם) וזה ע"פ הנמ' דברכות (ט"ז). לפי הנ"ל שלנו, ועי"ש בחומ' ובהמפתח לרב נסים, ועי' בסנהדרין (ק"ה :). שפירש אהלים נטע ה' מענין נטיעות בשמים. פישון, יאור מצרים (בראשית כ' י"א) מכיר.

⁽²⁾ בצלמנו כדמותנו, בממשלה יכו', (ראב"ע בראשית א' כ"ז). ופני לא יראו פני האור וכו' (שמות ל"ג כ"ג). וראיתי שפירש על במשך היוכל כאשר יתקע משה בשופר וכו', והנה אף שאינו מבוסס אך דעתו שהיו שני מיני קול השופר האחד קול השופר שהיה בנס. והשני קול השופר מתקיעתו של משה, או שדעתו שהכל היה מתקיעת משה, איך שיהיה השתדל ככל האפשר לקרב יותר אל השכל, ואין להאריך בדוגמאות, בדעתנו כי זה מטרתו בשאר ספריו.

⁽³⁾ כבר ראינו מקצת דוגמאות בפנים ובהערות שאין כל פירושו מתאימים עם מדרשי חז"ל, ואיסוף קצת דוגמאות : ויצאה חנם אין כסף, מיט' לומר אין כסף אחר שאמר ויצאה חנם, שאם חלתה בביתו והוציא עליה ברפואות לא תפרע לו כלום (ראב"ע שמות כ"א). ואין כן דעת חז"ל שדרשו אחת על נערות ואחת על בנות. ויקרא ה' ה', אמר ה' הראשון רבך אל ויקרא, ולא כפירוש התלמוד בריה (י"ז :). וכן פירושו על האתון של בלעם שלא היא דברה אלא המלאך, כמו שהבאתי בפנים, גם פירוש זה הוא בסתירה עם המשנה שאמרה פי האתון נברא ע"ש בין השמשות.

⁽⁴⁾ חז"ל רש"ל רפ"פ בתולדות רס"ג, ונמצא בידינו עוד התרגום על התורה הנדפס באותיות עבריות ביחד עם ת"א ות"ר פרס בקונשט' שנת ש"ן וגם בספאלינאטא של פאריז ולונדון באותיות ערביות. ועי' נרעץ ח"ה צד 304. ומלבד תרגומו עזית נתקיימו עוד תרגומיו על קצת כ"ק אחרים, כמו על ישעיה, והוא ניכר נדפס ביענא

פירושו נשאר כתובי יד⁵). אך הפירוש על דניאל הנדפס ונקרא על שמו אינו ממנו, ופירושו האמתי אבד ואין לנו ממנו כי אם קצת שרידים אשר העתיקום מהברים אחרים בשמו, וכן נמצא שרידים משאר פירושו בכתבי מפרשי המקרא הקדמונים כתובים על שמו⁶). מאלה השרידים נלמד כי לפעמים במצאו שהכתוב בלתי מתפרש אם לא שנוסף מלה במהשבה, לא חדל ר"ס לאמר שיש חסרון מלה וצריך להיות כך וכך. כמו בפסוק ארור כנען (בראשית ט' כ"ה), אמר: תחסר אבי, והיה ראוי להיות אבי כנען (ראב"ע שם). ובפסוק ושמי ה' לא נודעתי להם (שמות י' ג') אמר: תחסר באחרונה מלת לבדו (ראב"ע בשמו). ואמר מי אשר חטא לי אמהנו מספרי (שם ל"ג) ב אשר חטא לי, כלומר שמלת מי לא תפול כי אם על הנודע בלשון (השובת דונש על רס"ג כ"י). ועוד זאת נלמד מפירושו בכמה מקומות, כי נטה לפעמים מן הקריאה הרגילה ומן הנקוד הנהוג. כמו מנעורי גדלני כאב (איוב ל"א י"ח) כמו כאב (בצירי) שהוא חולי (שם כ" הנוכר), וכתב עליו דונש: חלילה לנו לפתור דבר שזיבולנו להפר נקודה אחת מלשון הקדש שבו יזמרו לאלהינו המלאכים בשמים וישראל בארץ, הזהר בני ואל תפרוץ בפתרון הרבה פרץ. ופירש בקרת תהיה, לוקה (כדעת התלמוד). וכן פירש ביקרותיך בהעלמת היו"ד (שם בכ"י וע"י ראב"ע שם ובפירש"י). דרך רב סעדיה גאון לבאר מלות במקרא על פי שרשי לשון המשנה או לשון ארמית ושאר לשונות. וכתב על זה קונטרס מיוחד "שבעים מלים" שאין דומיהן במקרא בלתי לשון המשנה. ודונש הביא קצת פירושים ממנו שהם על דרך זה, וז"ל פתר בפתרון ספר ישעיה, נשים באות מאירות אותה, כי הוא מלשן בצירה מלשון המשנה, כששנו רבותינו מלא האורה וסלו (כ"י הנ"ל); ויחרנו ממסגרותיהם שהוא מן לשון ארמית, תרגום ומחדרים, אימה שהוא חרגת מותא (שם וע"י רש"י וראב"ע תלים י"ח). מעם לועז שהם לעני שפה מלשון משנה ללועזים בלעז (שם), ופתר ולי מה יקרו רעיק, רצונך, והוא מן התרגום רצון שהוא רעוא (שם), ונדחק לפירוש זה בלי ספק מפני פירוש התלמוד שאמר: אדם הראשון בלשון ארמי ספר, שנאמר ולי מה יקרו רעיק (סנהדרין ל"ה); ועוד רבים כיוצא באלה, ופלא גדול מה שפתר הבז לגאונים שהוא מלשון תלמוד שקורא מחנה לגיון, ולא ידע שאין זה אלא מלה יונית ורומית. ואמנם אם גם כל ישעיו והפצו ללמד לבני עמו דעת לפרש המקרא כפשוטו, בכל זאת לא יכול להמלט לפעמים לעשות

בשנת ה'א תק"ס, וע"י רש"ל רפ"פ שם. והראב"ע בייקרא י"א י"ג מביא תרגומו. וע"י גרעץ בהערה 20 שבסוף ספרו הנ"ל צד 580. ונמצאו ממנו תרגום כ"י על ספרים אחרים מביק. ע"י רש"ל שם.

⁵ בתשובות דונש הנוכחות, מזכיר פירושי רס"ג על ספר ישעיה, ושם הפ' הוא פתרון ספר ישעיה, ועל איוב, תהילים, תרי עשר, משלי, שיר השירים (פ"א פ"י על תלפיות), שופטים (פירוש על פרשדונה. יחזקאל פ"י אך האכרי, גם והמה משתחויתם). והראב"ע מביא פ"י על שה"ש (א' ב') ומביא רש"ל רפ"פ הערה 41, גם הרד"ק ובספרי מחברים אחרים הובאו פירושו על שמואל, וירמיה, ומביאם שם רש"ל רפ"פ בהערה הנוכחת, ואין להאריך יותר בזה.

⁶ פ"י הגאון לספר דניאל מובא ברש"י ובראב"ע על דניאל כ"מ, וכבר רשם רש"ל רפ"פ במאמר הנ"ל הערה ל"ט כל המקומות שהביא אותה, וראיתי שלמותה יהיה להיות חוזר וניעור. וגם הוא האריך יותר מדי בראיות שהפ' המיוחס לר"ס נאון אינו ממנו, שלמעין בו בהשקפה ראשונה יראה שאין זה הפירוש אשר הוא לפנינו מרס"ג. אבל ברור בעיני כי המפרש השתמש בפ' הר"ט האמתי ולקח ממנו פירושים, ואולי בכל מקום שאמר "פירוש אחר" אחד מן הפירושים הוא מרס"ג.

מדרשים על דרך בעלי המדרש הקדמונים. הוא פתר דברי הקב"ה לאבינו אברהם קחה לי עגלה משלשת . . . ויקח לו את כל אלה, ועשה וירד העיט ויורד העיט. הוא תר וגו' ששחט עם האיל והעז והעגלה, ואמר כי אחרי שחישתה ונתווחה החיה, והיה אות שהאמין בה אברהם שבנינו יוצאין מתחת שעבוד מצרים לחירות עולם (דנש בשמו), וזה מדרש שאין משלו בזרותו. וכתב עליו דנש: ואין אנו צריכים לחבר ולגבב בפתרון פרשה זו מה שלא אמר אחד מן החכמים כמותו. וכן אמר למה נבחרו בצלאל ואהליאב, כי בצלאל מבני יהודה שהמשילו יעקב לגור אריה, גם אהליאב מבני דן שהמשילו משה לגור אריה, והאריה צר מאחוריו וככה הוא הבית, ויפה כתב הראב"ע על זה שזה דרש הדרוש (שמות ל"א א'). — מלבד תרגומו ופירושו חבר רב סעדיה עוד כמה ספרים בחכמת לשון הקדש ודקדוקה⁽⁷⁾. הראב"ע יכנה את רס"ג "הראשון מוקני לשון הקדש" וס' מאזנים) אבל לא נקה דבריו בדקדוק כאילו ירצה לאמר שלפניו לא היה איש שעסק בחכמה הזאת, הלא ר' יהודה בן קריש היה קודם לו בזמן ועשה חבור בחכמת הדקדוק⁽⁸⁾. וכן אין כל ספק כי הפייטנים הראשונים כמו מחבר הפיוט "אל אדון" ויוס' בן יוסי שחבר פיוט "אתה כוננת" על עבודת יום הכפורים ועוד פיוטים אחרים היו בקיאים בחכמת לשון הקדש כי כל פיוטיהם כתובים על טהרת לשון המקרא במליצה וזה ואין בהם דופי ולא משנה נגד דרכי הלשון ודקדוקה ודבר זה לא יתכן בלתי ידיעה ברורה בחכמת הדקדוק, ועל כן לא יאות לו "שם ראשון" בחכמה הזאת אבל ראשון היה מן המשתדלים לתת לה תוצאות ולהפיצה בין בעלי דעות הרבנים. ואמנם לרגל המלאכה אשר לפנינו, לא ראינו הכרח לדרוש ולתור בדרכי דקדוק ובמדת ידיעתו בחכמת הלשון, בשגם העמידוהו במשפט על אודת כל אלה חכמי הדקדוק והלשון הקדמונים

(7) ר"ס חבר: ספר האגרון, צחית לשון הקדש, כן כתב הראב"ע בראש ס' מאזנים, ודנש מביא בכ"י הנזכר ס' האגרון ומעתיק ממנו, ומביא גם את ס' צחות וקראו כתב צחית לשון הקדש. וזה הספר נחלק לשערים. ומביא דברים מעשר החלופין, ושער ידיעת דנש ורפה. ומביא ממנו גם ס' ע' מלין ונקרא "כתב השבעים". וענינו מן המלות שאין דומיהן במקרא בלתי בלשון משנה. וספריו ממין הזה מובאים במ"ע אריענט ליט' בלאטט 1849 צד 684, וע' נרעץ שם הערה 20 צד 531, אך אפרט ביחוד אחד מספריו בדקדוק והוא ספרו על אותיות הגרון אשר כבר קצת דורות אחריו נאבד כאשר כתב ר' יונה בן גנאח ריש שער ט"ז מספר הרקמה על פי מ"כ הנאון בפירושו לספר יצירה. וראיתי להעיר כי בפירושו גם בדקדוק אהב ר"ס לפעמים להניח הפשט הגלוי ובחר בפשט מחודד וזר, כמו בפתרונו ובל אס"ך נסכיהם מרם כמו דים כדכתיב הלא ינבדדים; וכן יעזו בדיתו בממוני, ואמר כי הוא ב"ז הפרשה לשון נקבה ובוולתה ל"ז והוא הוין. ובמכלל יופי מביאו אכל באופן אחר, מלשון הויה, כלומר בממין שהויה לו. וכן פתר חסין יה מ"א הסן מענין נחלה. כל אלה בתשובות דנש כ"י, ויש שם הרבה כיוצא באלה.

(8) ר' יהודה בן קריש וחזק אצל הקראים לאחר מהם וקראיהו משכילי ע"י באה"כ ס' ס' וס' רמיו ורש"פ בל"ק צד ק"ז כתב עליו "והיה באמת קראי גמור" ועיקר סמיכותו על מה שהביא משה הכוהני קצור מתוך דברי ריב"ק אשר בהם מבוזר שחולק על הרבנים ואמר שהחולק על זה כחולק על המציאות, ואני אומר שההפוך הוא האמת שמש"ה הכוהני ייף דברי ריב"ק או מצאם מוויפס על שמה. ויש על זה ראיות חזקות שבהם רסאלה לריב"ק שמביא פינסקר עצמו בהערה י"ב נמצא שמוכיח אנשי פאם על בטלם קריאת התרגום נגד הרין לעולם "שלום אדם פרשיותו עם הצבור שימ ואחד התרגום, ומביא ראיה לביאור איוו מלה מהלכות גדולות. וכן מצאנו בכ"מ שיעשה גזרת מלות מלשון משנה ותלמוד ע' ל"ק צד קניה. קניו ועוד במקומות הרבה ואין זה דרך קראי. ופינסקר היפך את האמת.

והצליחו לפעמים להוליכו שולל בדעותיו. אבל היה נחוץ לנו להעיר על השתרלותו לדבר בפנות האלה, למען דעת מה רב טוב אשר עשה ר"ם לבני עמו, להורית להם הדרך ילכו בה בתלמוד תורתם, וכי לא על ההלכה והתלמוד לבדם יחיה הדורש הישראלי, כי אם על כל מוצא פי ה' בתורה הכתובה ועל יד נביאיו וחכמיו במקרא יהיה האדם; ויהי מלמד להועיל להפיץ בישראל הדעה הנכבדה, כי הפירוש הפשוטי במקרא יוכל לעמוד אצל הפירוש הדרושי, למען יאחזו בזה וגם מזה לא ינחיו ידיהם.

כאשר מצא נכון לפניו ליסד פירושים על פי פשט הלשון, ולהורות לבני עמו גודל ערך דקדוק לשון הקדש, וכל זה בלי כל ספק מפני תרעומות הקראים, אשר אמרו כי הרבנים לא ישימו לב למקרא ומתעצלים בהבנתו הפשוטית, אף כן ומטעם הזה נתן אל לבו להכיר ספר המדבר על יסודי דת היהודית לפי מדת החכמה והחקירה העיונית, וקראו בשם "האמונות והדעות". וקרוב הדבר כי פעולת הקראים בפניה הזאת הניעתהו לעשות כמותם ממצב הרבנים. ואמנם מלבד זה, רצה לזכות בזה הספר את הנבוכים באמונות והמשתבשים בדעות נפסדות, להסיר הספקות מלב הפוסחים על שתי סעפים. ולהכות על קדקד המכחישים אשר בעת ההיא פרו ורבו בארץ. וכן כתב רס"ג מפורש בפתיחת ספרו, שראה בבני אדם ערבוב המושגים באמונתם ודעותם. ולא כוון על הנבוכים מבני אומתו לבד כי אם על הנבוכים בכלל. ועל כן אמר: כאב לבי על מיני מן המדברים והתעורר נפשי לעמנו בני ישראל, ממה שראיתי בזמני מרבים מן המדברים המאמינים, אמונתם בלתי זכה ודעותן אינן ברורות, והרבה מהמכחישים מתגדלים בהפסד ומתפארים על אנשי האמת והם תועים . . . והיה אצלי ממה שלמדני אלהי מה שאוכל לסמוך אותם בו . . . וראיתי כי הועילים בו חובה עלי. ויותר מהמה שם מגפת לבו בחבור הזה להשיב רבים מן המחשבה שהחכמה העיונית צרה לתורה ולאמונה, שהעיון בה מביא הכפירה ומביא אל האפיקורסות (הקדמה אמונות ודעות), אבל יראם כי לא לבד שאין הפסד בעיון ובחקירה כי אם גם חובה עלינו מן התורה והנבואה לדרוש ולתור בחכמה מעניני הדת האלהית, כי שרשי אמונת ישראל לא יוכחשו מן החכמה, כי אם יתעצמו בה. ואמנם הודיענו אופני החכמה מדרך הנבואה, מפני שדרך החכמה דרך רחוקה היא, והמבוקש היוצא על ידי העיון לא ישולם כי אם במדה מן הזמן ובמדה מן ההשגה במופתים עיוניים, ובהיות גם מונעים רבים אשר יכבירו עלינו מלאכת העיון, מונעים בעבור חסרון ההכנה, מונעים בעבור התעצלות טבעית, ומונעים מפני שהספקות שולטים באדם ומבלבלים אותו, עץ כן צדקה גדולה עשה עמנו הבורא ששמרנו מכל אלה המרחים כלם, על ידי שגלה לנו ענין התורה שהוא כוללת האמיתיות שיביא אליהן העיון, ואז אם יאריך הזמן למעיין ממנו עד שישלם עיונו לא יחוש לזה, ומי שיתאחר בעבור דבר מונע מזה לא ישאר בלי דת, ומי שלא ידע לעיין תהיה דתו שלמה לו ומגיע אליה. מתמצית דבריו אלה אנו מכירים כונתו שכוון בחבור הספר הזה, ונכיר כי צרכי זמנו הציקוהו לחברו, ומתוך זה נדע עוד כי מצב זמנו היה ברע בעיני אמונות ודעות.

אין מתכליתנו לבחון ולברוק השיטה הפילוסופית אשר לרב סעדיה, ודי לנו בתארנו פה עניני הספר, ומה שרצה ללמד לבני עמו מן השרשים העליונים אשר הדת היהודיה נשענת עליהם. סדר אלה השרשים חלק הרב

למאמרים עשרה, וכל מאמר ומאמר לפרקים, אבל יקדים הקדמה ארוכה כוללת ונראה ממנה כי על תשע בחינות היו פניו מועדות: (א) סבת נפילת הספקות לבני אדם. (ב) כונתו להראות להם הדרך להסיר אלה הספקות ושבושי המחשבה מן החקירה ומן ההגדה הנאמנת כלומר מהקבלה הנבואית. (ג) יבאר מה היא האמונה ונדרה. (ד) יחקור לדעת שרשי האמת הנותנים ברור מצד ידיעת הנראה, ומצד מדע השכל, ומהידיעה ממה שחייבו ההכרח, ומצד ההגדה הנאמנת שהיא בספרי הנבואה. (ה) יבאר אופני הראיה בכח אלה השרשים. (ו) ידבר על סכלות האומרים שהעיון והחקירה מביאים לידי כפירה ואפיקורסות. (ז) שהוא להפך, שהובנה עלינו מן התורה והנבואה לחקור ולעיין בעניני הדת. (ח) נותן טעם למה ראה הבורא להודיענו מדרך הנבואה מה שמתקיים בחקירה ובעיון. (ט) יבאר הסבות הגורמות התרשלות באמונות ומביאות לדעות כוזבות. אמנם הפנות אשר אליהן פונה בעשרה מאמריו כוללות החקירה: בחדוש הנמצאים והעולם בכלל, ומציאות בורא שבראם יש מאין, ובסתירת דעות נפסדות באמונות החדוש, מהספקות הנופלות בה, מאהדות הבורא, מן התארים, באור עניני התארים, בהשגתנו במחשבה את הבורא ומציאותו, מן החיוב למלאות מצות צורנו, בטעמי המצות, מן הנבואה והנביאים, ענין ספרי קדש תועלתם וצרכם, נצחיות התורה והספקות הנופלות עליה והתרתם, מיתרון האדם וכתו ויכלתו ובחירתו ואפשרות הידיעה והבחירה, וישוב הכתובים המורים העדר הבחירה. מן הזכויות והחובות אשר לאדם, מיסורי הצדיקים וטובות הרשעים, מרעת המרו והעמידה במרד, מסגולת התשובה ועניניה ותנאיה, מתועלת התפלה עם התשובה, מחטאות האדם אשר לא תכופרנה בלתי העונש. ממעלות התשובה; ויבאר שהמעשים הטובים והרעים נערכים לפי מדת עושיהם ותכונתם והשיבותם, מעמדתם ומשפטם, ומדבר מזכות המחשבה הטובה ואשמת הרעה. אחרי אלה יחקור בעצם הנפש, ויביא חלופי הדעות בפנה הזאת וסתירת הנפסדות, שהנפש ברואה ולא תפעל אלא בגוף, שאין מן הרעה שנתחברה בגוף פחות ממנה, ועל כן הנפש והגוף יחדו פועל אחד, והמה שניהם גמול אחד ועונש אחד. הבורא שם להתחברותם מדת ימים. הנפש אחרי תפירה מהגוף נשארה קיימת. כטול דעות המאמינים בגלגול הנשמות. וידבר מענין תחית המתים ואפשרותה לפי השכל, התעצמותה מן הכתובים, מסעיפי האמונה הזאת ומי שיש לו חלק בתחייה, ממעמד החיים אחר התחיה ומקבוצם בהעולם הבא. וידבר מן הגאולה לישראל, מזמני השעבוד וזמן התשובה וזמן הקץ, באור הקצים, מהמאורעות לימות המשיח, שכל הנחמות והתקות המבוארות במקרא לא השלמו עדיין. ושוב חוזר לדבר מן השכר והעונש לאחר המות, ומעצימו מן המושכל ומן הכתוב ומן הקבלה; ממהות הגמול ומהות העונש, ומן המקום לאלה הגמולים והעונשים וזמנם, שהגמול והעונש לערך המעשים ורבוים ומעוטם, ומי מן החוטאים ראויים לעונשים היותר קשים, מעבודת הצדיקים בעולם הבא, אבל עין הגמול על כל מצוה ודת והשתדלות. במאמר האחרון ידבר מן המדות שיבור לו האדם, שמקבוץ מדות שונות תושג השלמות מן האנושית, מדות האהבות להטוב והנאה ומדות השנאות להרע והמגונה, וחלק המדות לשערים שלשה עשר אשר מהן נופלות בגדר האהבות ומהן בגדר השנאות, וראשית דברו שער הפרשיות והמאוס בתענוגי עוה"ז, ואומר שזה מדה טובה לאדם כשיתנהג בה במקומה ורעה

בהפרוה. וכן הענין באכילה זשתיה והמשגל שהם השער הב' והג'. וכן יבאר בשער הד' בענין מדת החשק. בשער הה' ידבר מקבוצ הממון שהוא מגונה בנדרבו לו כל יגיעתו ומחשבתו, ורפעים יהיה סבת רעתו. השער הששי הוא שער הבנים, ואומר שהבנים טובה מצד ורעה מצד. השער השביעי בישוב העולם, שהעסק בה ודאי מדה טובה, מכבד שלא יעזוב כל הדברים והתעסק רק בשער הזה. השער השמיני הוא: החיים, והוא הבקשה להשיג אריכות ימים; ומבאר שהצדיק לא יאהב חיי העוה"ז רק מפני שהוא מדרגה לחיי העוה"ב. השער התשיעי הוא מבקשת השררה ומדבר בגנותה, ומה שנמטע הכורא בנפש האדם הגאווה ואהבת השררה אינו כי אם בעבור שתכסוף בהם לגמול העוה"ב. השער העשירי הוא שער הנקמה, ומבאר שהנקמר מביאה לידי הפסדים רבים, ולא נמטה בנפש אהבת הנקמה רק לקחת דין הכורא מן המשחיתים בארצות, כדי שיתקנו בני אדם. השער הי"א הוא שער החכמה, ואומר שמדת החכמה מדה שאין למעלה ממנה, אבל לא שיתרשלו בעליה מדבר וזולתה שהם צרכי החיים. השער הי"ב שער העבודה, וגם היא כלומר עבודת אלהים מעלה גדולה, בתנאי שלא תהיה ההתבודדות בה לבדה מבלי שתעסק האדם גם בזולתה במה שצריך לקיומו ולקיום העולם. השער הי"ג שער המנוחה, אמנם המנוחה טובה וערבה אחרי ההשגחה הגדולה ותקון צרכיו והכנת כל אודותיו. ואומר על כלל דבריו, כי כל דבר מעוות וחסרון, אבל כשיתקבצו הענינים האלה כלם הוא הנכון הגמור, וידבר בסוף חבורו ממוגי המוחשים ומה שהם פועלים על הנפש, ואיך ישתמש בהם האדם לטוהר מדותיו, וינהגן כפי הסדר שסדר בשערים כל דבר בעתו.

זה תוכן עניני הספר אשר און וחקר בספרת השכל והעיון, ובהיות העמודים אשר יסדו עליהם: המושכל והנבואה והקבלה, נוכל להוכיח כי כל ישעו וכל חפצו רק להורות לבני עמו דרך האמת בתורה, דרך ההשכרה באמונות ודרך המישורים בדעות, דרכים אשר לא נסתה כף רגל קדמוניו מן הגאונים לדרך עליהם. אבל לא חשב ולא עלה על לבו להעמיד שטח פילוסופית לפילוסופים, כי אם לתת מדע ליודעי בינה, ותורה לנבוכי הספקות, ותשובות לרוננים ומכחישים, וכל אלה היו דרושים לזמן ההוא יותר מכל הזמנים. ומן הפלא שאין בכל הספר מדברי חכמי התלמוד רק דברים מעטים, ומן המדרשים אין דבר אחד⁹, ולא מצאנוהו משתדל לישב האגדות הזרות או הרחוקות מן השכל, ולפתרם בדרך משל

⁹ ההעתיקות מדברי חז"ל תמצא: מ"ב ספ"י שהם אומרים ברוך שם כבוד מלכותו, מ"ה פ"א כל שזכותיו מרובין לו מעונותיו וכו', שם: בתורה על הראשונות. שם פ"ג כל העושה מצוה אחת מטיבין לו וכו'. שם פ"ו ורב חסד מטה כלפי חסד. שם פ"ח ב"ד מכין ועונשין שלא מן התורה וכו'. שם האומר אחטא ואשוב וכו'. שם יכול יכפר על השבים ועל שאינם שבים וכו'. מ"ו פ"ד יכולין נוף ונשמה לפטור עצמם מן הרין וכו'. שם פ"ז נשמותן של צדיקים ננוות תחת כסא הכבוד וכו'. שם קשה רמא למת כמחט בבשר הח'. מ"ז פ"א ארבעים יכנו, ואמרו רז"ל שהם ליט מכות, שם ושאלו על ו' הרועים מי הם וכו'. שם א"ר יונה המת ב' שני גוג לא יוכה לימות המשיח. שם מי שכפר בתח"ה לא יוכה ליה"מ. שם עתידין הצדיקים לעמוד בלבושיהן וכו'. שם פ"ב מתים שעתיד הקב"ה להחיות שוב אין חזרוין לעפרם, ועוד קצת מאמרים שם מענין הזה מ"ח פ"ב אם ישראל עושין תשובה ננאלין וכו'. מ"ט פ"א העוה"ז דומה לפרוודור, יפה שעה אחת בתשובה וכו'. העוה"ב אין בו לא אכילה ולא שתיה וכו', אלו שאין להם חלק לעוה"ב וכו', וכל אלה הכנים בנדר קבלת רז"ל ולקחם כפשוטם.

וציור לקרבם אל השכל כאשר עשו הבאים אחריו המשכילים דור אחר דור ואמר בספרו נגד הקראים (בפ' הי מאורות כ"י) אשר עשה רבי אליעזר לאותות ארבעה: כותל, ואמת המים, והאילן, ובת קול, על דרך ניסיון היה, וחלא אמר ובא האות והמופת ואמר לא תאבה ולא תשמע אליו . . . ועשה כן וכן אות בעבור שאנסה את ישראל. והנה נבחר לו לדמות אותותיו של רבי אליעזר לאותות נביא השקר מלפרשם על פי משל וציור ולהוציא הדברים מפשוטם. אין זה כי אם מהיותו מתון בדרך הדרישה הזאת, בדעתו כי הדרישה הזאת אם נפרז בה תביא לפעמים קלקול. וכבר באר דעתו בפנה הזאת כאר היטב בספרו הזה, ודעתו בזה (מאמר ז' פ"א) שאם נעתק דברי הכתובים מפשוטם מבלי הרוחק שיביא לזה, ונפרשם בדרך משל וציור, נוכל לבוא לסבור במצות השמעיות וההגדית הקדמוניות והאותות הנזכרות סברות אחרות, עד שלא ישאר מהם דבר כפשוטו אך יעתקו אל דברים אחרים, ומביא כמה ראיות באיזה אופן שאפשר לסבור במצות התורה על דרך זה, והפתרון הוא בטול¹⁰). ומוזה נראה כי אך מתון מתון היה נוהג בפירושים כאלה, ואף הסבה הזאת הניעתהו לפעמים לבלתי סור מפשוטו של מקרא במקום שפשט הברור אינו סובל הפירוש בדרך משל, שאז שב לאמונת התינוק, כמו שעשה בהעלאת שמואל על ידי בעלת אוב שלקח הדברים כמשמעם הפשוטי (פ' שמואל לר"י בן בלעם העתיקו הרכבי הערה 20). והמתינות והשמירה מכמו אלה היו דרושות בזמנו, בהיות שיש מן הנקראים חכמים והיו באמת משוגעים בדעות, שהלכו בדרך הזה ועשו פירושים בבטול מעשה המצות ונזכיר פה את האחד מהם והוא חזי הכלבי בעבור שהרב עצמו מזכירו בשם (מ"א פ"א), ותהי אחריתם הכחשת התורה בכללה¹¹). ומחקריתם המוטעים כבר החלו להביא הפסד האמונה בין המון המאמינים עד שהשרישו שורש פורה ראש ולענה בבתי הספר ומלמדי תינוקות היו מלמדים בספרים ובלוחות על פיהם, ובארס"ג ונצחם והעביר זאת הרעה מקרב ישראל, (הראב"ד בס' הקבלה). מלבד חזי הכופר הזה מביא בספרו את אחד מן הקראים בשם, את בנימין, והוא בלי ספק בנימין האונדי הקראי (מ"ו פ"ד), ובטל שם דעתו שרצה להוציא מן הכתובים שהגמול והעונש על העצמות בלבד. אמנם יותר מהמה אינו מביא מן המכתרים או הדורשים בשמו כי אם מזכיר דבריהם סתם, ודרכו לאמר: יש מי שאומר, יש אנשים מעמנו חשבו, שמעתי יש אנשים שאומרים, וראיתי אנשים מאומתנו, וראיתי אנשים שואלים, ומצאתי בני אדם שואלים, וכדומה מן הלשונות האלה, ואמנם מכלם אין לברר אף שמץ דבר, אם כונתו על מה שמצא כתוב בספר או על מה ששמע מהם או בשמם. ומי שירצה להוציא מזה משפט שכבר היו לפני רס"ג חבורים אחרים בשאר ענינים מעניני הלכה (תולדות רס"ג הערה 6) עוד עליו להביא ראיה.

¹⁰ ואעתיק פה קצת פ"י ממין הזה שהביא שם: ולא יאכל חמץ שלא יהיה ביניכם זנות, על דרך כלם מנאפים וני' מלוש בצק עד הומצתו. לא תבערו אש אל תצאו למלחמה שנקראת אש כמו כי אש יצאה מחשבון. לא תקח האם על הבנים, לא תהרגו הזקנים עם הבחורים כשתכבשו את אויביכם.

¹¹ ע"י ליק צד כ"י כי מה שהביא מכפירותיו של חזי, ורס"ג חבר מאתים תשובות עליו, והלאה ובתולדות רס"ג לרש"ל רפ"פ הערה 31, יכאמונית ודעות מ"א פ"א מביא ההבור הזה. והנה שערתי כי זה הכופר חזי אולי עשה פירושים כאלה ולבסוף הביאוו לידי הכחשה נמורה, וע"י גרעץ בהערות שבסוף הספר ס"י 20 צד 538 מה ששער שהשאלות העשרה שבאיד פ"ג מ"ג פ"י מחזי, ויפה אמר, ע"ש.

רב סעדיה חבר פירוש על ספר יצירה בדרך חקירה (ע"י תש"ו רשב"א ס"י תי"ח) ולא נדפס, כי זה הנדפס אינו ממנו כמבואר למעיין בו. והרב באמונות ודעות מזכירו (מ"א פ"א) וקראו פירוש הלכות יצירה. ולכבוד מחבר פירוש ספר יצירה שלנו המיוחס לרס"ג נאמר כי לא עלה על דעתו לקרוא כל פירושו על שם רס"ג, כי איך ימלאהו לבו לחשוב שאדם אחד בעולם יאמין זאת אחרי שהביא בפירושו (פ"ב מ"ד) את ראב"ע ור"ת? אבל מפני שמצאו בספר שכמעט בכל דבור ודבור כתב בעל הספר, פרש דב סעדיה, ובדעתם שר"ס עשה פירוש לספר יצירה, חשבו בודון או בשגגה שזה הפירוש הוא פירוש של רס"ג ולא הרגישו עד היכן פירוש שהעתיק מד"ס ואיה מתחיל פירוש המחבר העצמי. והמשנה הוה התעה גם בעלי הביבליאגראפא במצאם בפירוש הזה (פ"א מ"א) שכתב: „בספר צח ואשור אפרש“, אמרו שספר צח ואשור מיוחס לר"ס מבלי דעת שהם דברי בעל הפירוש אשר מעולם לא חשב ליחס כל פירושו לרס"ג, ואמנם פירושו הזה נתקיים לנו בהעתקה עברית בכתב יד (מינכען 221) עם פתח דבר¹²) וכשר הדבר לפנינו להעיר על כל פנים על חכן הקדמתו בקצרה, ובמעט מלים על תכונת פירושו. הנה אחרי הערה קטנה מאת הכותב או המעתיק אשר בה יודיע כי יחל לכתוב פירוש ספר יצירה אשר נקרא על שם אב המון ומודיע כי מי שטרח לפרשו הוא מורנו ורבנו סעדיה גאון וצ"ל אז מתחיל להודיע עצם דברי הגאון בכתבם וכלשונם. תמצית הקדמתו היא: שחפצו לעמוד על דעות החוקרים בין מחכמי ישראל בין מן הפהילוסופים שבאומות בענין היסוד והשורש בממש הראשון אשר ממנו יוצאים כל הממשים הנגלים דעין רואים. ויציע דעותיהם (אשר קראן דתות כדרכו באמונות ודעות וכאשר רגיל גם בספרי הקראים) השונות וחלקן לתשעה פנים אשר קראם פרקים. ועם הצעתן יחבר סתירת הנפסדות. הדת הא (דעת האומרים שהזמן נצחי ואין התחלה ואין סוף וזה הקדמות המוחלטת וסותרת הרב מהכתוב ומהחקירה. ב) מאמיני חומר קדמון אף שאומרים כי יש לכל הנראים התחלה אומרים ג"כ שזאת ההתחלה בדבר פשוט לקחו האומן ורכב וברא ממנו זה העולם, וזה הפשוט לא יתהלך שהוא רק מן הדקים. ואמנם הדעה הזאת חלוקה לשרשה חקים וכלל סברתם שאין יש אלא מיש והם קוראים ענין זה היסוד הפשוט והמעין והממש והאבן הקדומה, וסותר דעתם באפן שסתר הראשונה. ג) דעת חכמי ישראל כי יש תחלה לכל הנמצאות ואין להסתכל במה שרפני היצירה וזה צדק ואמת. אך אומר שאין מניעות להסתכלות תשתרע על החקירה במחודשות וכונתו שיש רשות לדרוש בדברים הנפלאים כמו מעשה בראשית ומרכבה אלא שנמנע פרסומם, והדבור בם יהיה רק על דרך העברה ודמיון. ד) מאמיני החדוש אלא ששמו יסוד המים יסוד הכל. ה) מי ששם תחלת המחודשים יסוד האויר. ו) מי ששם תחלתם יסוד האש. ושלוש הדעות האלה סותר בסתירה אחת. ז) מי שחשב שדענינים מחודשים אלא שסבר תחלת בריאת הבורא הספור (וכונתו הדבור)

¹² זה הכתי שאלו הוא בידי מאת הרב ר' אהרן יעללינעק והוא העירני על רמעות אשר כתבתי בספר השנתי „האסיף“ מאת החכם המפואר ר' נחום סאקאלאו — ששם נדפס זה המאמר צד 275 עד 293 — באמרי שהפ"י נא כד, ואינו כן אלא שלא נדפס, ופה כבר נתקן.

והביא ראיה כי בו יתפרדו היסודות והחלקים ובו תהיה מלאכת הנדסה והצורות. ח) מי שקיים שהענינים מחודשים אלא ששם תחלתם הספר והאותיות, והוא אימך בעל זה הספר, כי משים תחלת יצירת הבורא שמו ית' שניים ושלושים דבר, העשרה מנינים, והעשרים ושתים אותיות. והוא שאין קוראם דוקא מופרדות. אבל אימך כי ברא האויר והפקיד בו אלה חשלושים ושתים דבר וסובר כי האויר חלקים מתחלקים יתחכם המנין (אולי צ"ל יתחכם המנין) ובהיות כמו שטות שוות פי' בהיות המנין בחלק הרוח טורים שוים ועמוקים חדש דמיונם, וזה האומר העברנוהו בסרעף ראינוהו ישר מבפנים וצריך לתוספת אני מספרה אחר זה . . . וכן האותיות בהפקידם בוראם באויר קרעוהו בקרע וחדש בו דמיונים בעל היות מחולפות וחשובונות משונות כפי כח כל אות מהם או כל שתי אותיות וכל המתבר יותר מזה . . . והשלוש זה האימך בדת התשיעית. ט) הדת הנכונה אשר על ה' והח' מקצתה היא אימך התורה המסודר בראשית היצירה כי האש והמים והאויר ומה שבמו מן הרכוב והחבור והצורה בראם החכם ברוך הוא בבת אחת שני בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ וגו' וכפי מה שפרשנו (בפירושו עה"ת) כי יסוד האויר והמים מוקצים (צ"ל מוצקים) אל הארץ. ופרשו הנביאים זה כי כלם בזמן אחד נבראו בנואם הקב"ה אף ירי יסדה ארץ וימיני ספחה שמים קורא אני אליהם יעמדו יחד והאש והמים והאויר והעפר וכל הדמיון והצורה והנרסה ותבור ובריאה יצדם היוצר ית' שמו כלם בבת אחת בזמן אחד ועת מועט שבמועט וקל שבקלים. ובסוף דבריו אמר: ואחר שמנינו אלה התשע דתות ובראנו (צ"ל ובארנו) טעות כל אחד מהם והפוכה והשגנו במה שעליהם מן הקנינים (?) והתשובות והראיות ואחר כך בארנו (צ"ל בראנו) מבינותם הדת האחרונה שהיא האימך בבת אחת כל' שהיא אומרת ומורה שהכל נברא יחד. לכן נשוב עתה ונעסוק בתשלוש הקדמת הספר הזה ונאמר כי מסורת בידינו מאבותינו שזה הספר אברהם אבינו ע"ה חברו כמבואר בסופו, ובשהבין א"א וגלה עליו הקב"ה, ולא אמרו שהוא סדר זה הספר על זה הסדר אך אמרו כי הוציא וברא (צ"ל ובאר) אלה הענינים בדעתו ובחכמתו. ויבן כי המנין ואותיות התחלת הדברים כפי מה שנבאר, וילמדם לנפשו וילמדם לכל המיוחדים אשר היו ויהיו מסודרים ומקובלים בין אומתנו וזולת כתובים כלומר מסודרים ומקובלים וגרוסים דור מפי דור ולא שהיו כתובים כמו שהיתה המשנה מסורה ומקובלת ולא כתובה אלא תורה שבעל פה, ואף קצת המקרא שנים רבות מסור ומקובל וזולת כתוב כמו משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה. ובהיות הזמן אשר בו נקבצו חכמי ישראל ויתעסקו בה ויפיהו ויעדוהו עדי מלך מאתם וייסדוה, ככה עשו בו וכיוצא בזה הספר. ונפלו בו מקצת פסוקים לבאר דבריו ולחבר עניניו זה כנגד זה. והיה המקום אשר הועתק זה הספר ארץ ישראל לפי ששמות האותיות בהגיגונם נחנו (צ"ל נהנו) מוצאים אותם דלתנו (צ"ל דלית תינו) ודומיהם. וכן עוד ריש דגש וריש רפה כפי מנהגם. ואחר שהגיע האימך להתחיל ולפרש זה הספר מסכים אני ליסדהו הלכה הלכה עד תומה ואחר כן אפשרה לפי שאינו רב המציאה וגם רוב העולם אין בקיאין בו פן יפול בו שנוי וחלוק ונאמר תחלה שהוא שמנה פרקים כל אחד מהם יש לו ענין ובאור. והנה העתקנו המתואר מרת השמינית בשלמותו מפני שמצאנו בו נרמז במעט מלך תכונת פירושו ודעתו בכונת בעל הכפר. אין זה מתכליתנו לעמוד על

פרטי פירושו, אך על זה נעיר כי הסדר אשר סדר הגאון את הלכות ספר יצירה נוטה מאד מן הסדר שבספרי הדפוס וכן נוסחאותיו בו שונות מכל הספרים. והנה אם נשווה הדברים המובאים על שם רב סעדיה בהפירוש המיותם כלו בטעות להגאון עם קצת הפירושים שבכתב יד הנזכר נמצא שהם מפירושו האמתי. ונראה עוד שגם רבי יהודה הלוי בכוזרי מאמר רביעי בדברו מספר יצירה ועניניו וכונותיו השתמש בפירוש רב סעדיה והלך בכמה דברים בעקבותיו.

רב סעדיה חבר כמה שירים או פיוטים בחרוזים ועל פי אלפ"א בית"א ובשווי הדלתות הסופיות אבל בלא משקל הנהוג אצל משוררים אחרים. ומעדות תלמידי מנחם בתשובותיהם על דונש שמענו כי כל שיריו וחרוזיו אשר חבר רס"ג לא נשקלו במשקל הערב (תשובות תלמידי מנחם 27) ונגד זה משתדל לשכל ידיו במליצת שיריו עד כי היו תחת עטו לחידות מפליאות אשר לרוב יקשה עלינו להבין חרוזיו ולמצוא בהם טוב טעם. תהג בשיריו כמנהגו לפעמים גם בפירושו שהניח פשט הגלוי ובחר בפשט מהורד מבהיל וזר (לעיל 145 הערה 7). יש מי שחשב כי סבת הדבר היא יען "כי משוררי ערב נודעו לו ובעקבותם הלך ומהם ראה וכן עשה גם הוא בלשון הקדש" (קובץ מ"י גאונים צד 85 בהערות זאקס) ואין זה נכון כי כבר ראינו מי מאס בדרך השיר הערבי ובמשקליהם. אבל אמת הדבר כמו שאמרנו כי אהב ר"ם הדרך הזה גם בפירושו, וביחוד בשירים כי בזמן ההוא היה קושי הלשון במליצת השיר נחשב ליופי והדר (צונץ על הפיוטים צד 117), דבר זה יתאמת לנו אם נשווה מליצת שיריו אל מליצתו הפשוטית. הנה מפיוטיו הנדפסים ראינו ממנו: סדר עבודה ליום הכפורים, מנין תרי"ג מצות עם פתיחה ואזהרות, ובכל אלה הפיוטים מתנהג בכבודות הלשון וקושי הדבור ובונה לו שמות ודבורים מתמיהים, ונגד זה יש לנו ממנו שתי בקשות במליצה פשוטית אשר לשונם צחה וקלה כלשון המקרא לטוהר.

וכן נתתם לו מאמר בלשון ערבית על עשרת הדברות והוא פיוט¹³). ועוד כמה תפלות ופיוטים, ובעל ספר הקבלה מביא ממנו ספר הגלוי וידבר בו לדעת קצת מחשבון הקצים (גרעץ 536). ואמנם לפי הנראה מספר הקבלה ענינו מקורותיו ומן הטובות אשר עשה לישראל, מן הספר הזה ראינו העתקה מקצת הקדמתו (צופה למגיד תרל"ג 203), הספר כתוב ערבית, ומודיע בהקדמה שכראותו את דברי החרם שכתב עליו דוד בן זכאי וסיעתו וגנוהו על כתבו מגלה להדמות לנביאים כאחד מנביאי השקר מפוסקת לפסוקים ומנוקדת בנקודות ומוטעמת בטעמים, כתב נגדם בזה הלשון ובראות הרשעים שחברתי ספר בלשון הקדש בפסוקים ונקודות וטעמים התחילו להתלוצץ ואמרו כי זה ספר נבואי וזה מסכלותם כי הם חשבו, שגדרי הספרים הנבואיים היותם בפסוקים ונקודות וטעמים ואינם כן גדריה וכו' ומוסיף לרכז על ספר בן סירא ועל ספרי השמונאים ועוד אחרים שכלם בפסוקים ונקודות וטעמים ואין אחד מהם נביא. אבל קובלים אנו על המעתיק את ההעתקה הזאת מתוך ההקדמה (הקראי אברהם פירקאוויץ) כי לא הודיע יותר מענין זה הספר. וחבר רס"ג ספר

¹³ זה המאמר נדפס באמשטרדם תע"ז, ומנהג אנשי תונים לאמרו בשבועות אבל לא נאמר שם מי מחברו. ונמצא במחזור י"ש של תונים ושם מפורש שרס"ג חברו, ובשנת תרכ"ח העתיקו אחד מתלמידי ללשון עברית ואשכנזית. וע"ש בהקדמת המעתיק.

העבור בלשון ערבי בחשבון החקופות והמולדות (גרעץ שם). והנה אין להכחיש כי כל ארה החבורים השיגו מבוקשם להעביר רעת המכחישים ולהסיר הסכנה לכלל ישראל ולהכות על קדקד הקראים, ובצדק כתב הראב"ד: "ועשה טובות גדולות לישראל והשיב תשובות על הצדוקים ועל הכופרים בתורה", ואין גם להכחיש כי הוא פלס מסלות חדשות וישרות באמונות ודעות בקרב עמו, והראה להם הדרך בהבנת המקרא על פי פשוטו ולפי יסודי חכמת הלשון. אמנם יותר ממה שפעל בכל הענינים האלה, הגדיל לעשות בחכמת התלמוד וההלכה, בה הראה דרך חדשה וישרה לכוצאי דעת. פירושו ופסקיו חבר בסדר הגיוני ובלשון ברורה, ונבדל בזה מכל הגאונים שקדמוהו, ויהי מורה דרך לבאים אחריו.

אם נתבונן בכל תשובות הגאונים עד זמנו, נראה כי יתרון תשובותיו עליהן כיתרון האור מן החשך. לשון ברורה וסדר נאה וחלוקת הענינים וסברת השכל מושלים בכלן. בכמה מתשובותיו נראה, כי אהב לתת יסוד לפסקו מן הכתוב ולעשותו למקור ראשון אשר ממנו תוצאה משפט¹⁴). ויברר החלטותיו בסברה ובראיות מן הקבלה, ונהג בעניניו בהלכה כמנהגו באמונות ודעות, להיות הן בחקירותיו על פי הכתוב והמושכל והקבלה. דרך הגאון הזה לחזור ולהשנות את השאלה שנשאלה מאתו בלשונו הברורה בתחלת תשובתו. ומנהגו להתחיל תשובותיו בלשון הזה: אם כך היה המעשה כמו שכתב בשאלה, ופורט עוד הפעם את השאלה, וזה בלי ספק מדאגה מדבר פן טעו השואלים בשאלה או כתובה בלשון שנוכל לשמוע ממנה מה שלא רצו ומה שלא כונו, על כן כופל את השאלה בלשונו להודיעם מה שהבין מתוך שאלתם, ומה נראה כמה גדולה מדת זהירותו והשכלתו בכל עניניו. ולפעמים כותב כלשון הזה אך לא ראה להזכיר ולשנות מפני שלשון השאלה ברורה ומפורשת. רבות מתשובותיו כתובות בלשון ערבי, וזה כשהשואלים כתבו בלשון ערבי או השיב להם גם הוא בלשונם¹⁵). סגנון תשובותיו בסדר נאה והגיוני, ולרוב הוא דן בכל צדדי השאלה האפשריים, ולפעמים גם על דניס הנוגעים בענין השאלה אף שלא נשאל עליהם ביחוד¹⁶). לפעמים מכריע ומחליט ומוציא הדין לאמתו לפי סברת שכלו ושקול דעתו מבלי לבקש לו ראיה מן התלמוד, ואף מצאנו כי לא נמנע מלחוות דעתו בכונת

¹⁴ ראה בשיעור ח"א סי' כ"ד בענין גדול האחים ליבוס. ש"ב סי' ט' בענין נט שלא הניע לידה הוכיח מהכתוב ושוב מהמשנה. ח"ד ש"ב סי' ל"ח מוכיח שהנורה שבעה מן הכתובים. ח"ה ש"ד סי' י"ג וחשובות נמצאו בתורה וכו'. ח"ה ש"ח סי' כ"א ודין ש"ש לשלם הכל וכו' כמ"ש בתורה ואם נזכ ונזכ מעמו ישלם לבעליו. ובתש"ו נאונים שבבית תלמיד ש"ד סי' כ"ב מן התורה ומן הנביאים ומן המשנה ותלמוד מצאנו ראיות והלכות כי כל העושה דבר באונס פטור הוא ממנו.

¹⁵ א"צ לדוגמאות פרטיות על כל זה. כי כן מפורש בכ"מ בשי"צ, ושיות הנ"ל שבבית, ויפה יחס הרב המ"ל ר' יואל מיללער בהערותיו כמה תשו' לרס"ג ע"פ מה שהכיר מלשונן וסגנונן שהן לרס"ג אף שלא נזכרו על שמו.

¹⁶ בשי"צ ח"א סי' י"ב לענין מי שנמלך אחר שחלץ ליבוס, ותולה בו מה בין חולץ ליבוס לענין ירושה. שם סי' כ"ג לענין מצוה בנדול ליבוס באר כל דיני קדימה ביבוס. שם ש"ב סי' י' בנטען על אשת איש פרט כל דיניו. ח"ד ש"ה במלוה על המשכון וכתב ארבעה חלוקי דינים. ואע"ר בזה שר"ס קורא לכל דין שער' שענינו כמו בבא בתלמוד, וכנוי זה לכונה זו רגיל גם באמונות ודעות. והמיל תשובת הגאונים בב"ת הנ"ל עשה שם סי' ה' הערה ג' צד 27 הנה ה' שלא כדק, מפני שנעלם זה ממנו שכתב שם בתשובה נ"כ ב' ענינים ומס"ס שני שער' והנה הרב המ"ל שני שבויות יאנו נכון, אלא שהגירסא הכתובה עיקר ותכונה שני אופנים או בכות.

הקדמונים אף במקום שמשאו ומתנו של הגמרא הולך על דרך אחרת¹⁷). והנה תארנו עד הנה בקצרה תכונת תשובותיו ודרכו בהן וסגנון חקירתו והרוח ההולך בכלל, ומה נראה כי דרכו דרך חדשה אשר לא שערה קדמוניו, ובצדק נוכל לאמר, כי רב סעדיה גאון ברא חדשות על שדה ההלכה והקריב יותר אל המושכל, והיה בזה רבם של קצת גאונים אשר באו אחריו ואשר דרכו בעקבותיו, ופלסו נתיבות לדורות הרבנים, וביחוד בספרד ובמערב.

פרק ששה עשר

פסקיו והוראותיו בהלכה.

רב סעדיה עשה כמה חבורים בפסקי הלכה, האחד הוא ספר טומאות וטהרות ועוד היה בידי הפוסקים הראשונים (אשכול ח"א צד 155 סמ"ג לאוין ק"א), וכתב גם חבור על הלכות נדה ונקרא אצל הראשונים פירוש הלכות נדה (תוס' נדה ל"ז. ד"ה אביי, ס"ז ד"ה פתחה). ואולי הוא חלק מתוך חבור טומאה וטהרה (תולדות ר"ס הערה 19). וחבר סדר תפלה, והקדמונים העתיקו הרבה דברים מתוך סדרו. את הסדור בשלמות לא ראינו, ואמרו עליו כי עודו בכתב יד באוצר הספרים המכונה „באדליאנא“, ונכתב בלשון ערבי, ונמצא בו גם תפלות ופיוטים שחבר הוא עצמו, והיה שמו העצמי „מבוא לתפלות ודיניהן“ (גרעץ הערה 20 צד 537). ואמנם לא נוכל לשפוט על דבר שלא ראינוהו בעינינו. אבל מן ההעתקות הפרטיות הנמצאות עמנו בפוסקים ראשונים נראה כי כל מה שמובא מן הסדור הוא בלשון עברית, ובין המעתיקים קצת חכמים אשר לא הבינו לשון ערבית ועל כן עוד הדבר שקול¹⁸). מן

¹⁷ ע"י ש"י ח"ד ש"ד סי' נ"ב שכתב בפירוש המשנה דכתובות (צ"ג). אע"פ שיודעין אנו וכו' ואע"פ ששמואל מעמידה בכותבת זו לזו דין ודברים אין לי עמך במנה, וכי רב יעקב משמיה דרבינא מעמידה בשתי תפיסות, אע"פ מקום הניחו: גם לנו ויכולנו להעמידה בתנאי ב"ד וכו'. ובח"א שי"ג סי' י"א מובא דין מספר השטרות שתקן רס"ג ופסק שקדושי קטן הויין קדושין, ורב שריא נאון מפני שלא יכול לקיים פסקו הסותר ברייתא מפורשת, אמר שהדברים מוזיפים על שמו של רס"ג, וע"פ כהנה' שנמצא על הגליון וביכמות (ק"ב:) וע"י בטור א"ע סי' מ"ג. ואמנם תשובותיו אשר בהן תוהך הרין רק על פי שקול הדעת וסברת שכלו אחדות הן, ומהן שם ח"ד ש"ב סי' ל"ח בענין שותפין, ובח"ה ש"ד בענין מי שמת ונמצא כתוב בפנקסו שיש לו חוב על אחד.

¹⁸ בסדר רב עמרם נאון מביא בענין ברכות המאורות (ד'): ובענין ברכת אשר בנולל אבות בנים נדר שאין לסיימה מפני שיש בה דברים שאין ראויין לאמרם (נ"ב), ובעמוד (ע"י) מכתב חדשי של פראנקל 1859 צד 407) אמר בשם סדר ר"ס כי סדר עבודה אתה כוננת חבורה החכמים הקדמונים. האבודרהם מעתיק הרבה דברים ממנו במקומות מפורשים. ומובא גם בספר הישר לר"ת דף ע"ג, וע"י בתולדות רס"ג הנ"ל הערה 21. ובטור א"ח מביא כמה דברים בדיני התפלה בשם רב סעדיה נאון והם מתוך סדרו. ע"י סי' ס' בענין אמירת אור חדש על ציון תאיר. סי' ק"ב בענין אמירת רצ"ה במחנה. סי' קל"ט בענין ברכת התורה וע"י שם בב"י בשם אבודרהם סי' רצ"ט בענין כוס של הכדלה. סי' תפ"א בענין מי שרוצה לשתות כוס חמישי בליל פסח. סי' תפ"ט בענין ברכת ספירת העומר. סי' תרכ"א בענין סדר הוידוי. עוד שם: שראוי לומר לפני השם חטהרו כמו שאומר אנא השם. סי' תר"ס בענין ההקפה בימי סוכות. וכל אלה בלי ספק כתובים בסדרו. וראיתי בהאשכול ח"ב צד 54 שהביא דברי רס"ג בענין השמות שאינם נמחקים שמונה ששה, ושם עוד כתב רס"ג יו"ד פוסקים צבור קורא אותם כשהקורא מניע אליהם ואח"כ חזר הקורא וקוראם, ופורטם אחד אחד. ובנביאים ג' דאפטרותא וברכתובים ב', ונראה

ההתקנות שהגיעונו נראה שרס"ג לא לבד סדר התפלות חבר, כי אם גם עשה תקונים והסיר לפעמים נוסחא אשר היתה לפי המנהג הקדום. כמו באמרו "אסור לומר: ואור חדש על ציון תאיר, בברכה זו (ברכת המאורות) מה טעם, לפי שאין אנו מברכין על האור העתיד להיות לימות המשיח אלא על האור שאנו רואין בכל בקר ובקר . . . אבל אם בא לומר מברך ברכה לבטלה" (סדר ר"ע צד 4), והלא מבואר מזה כי המנהג הקדום היה לאמרו. ולפי הנראה מתפלות הספרדים נהגו בספרד כרס"ג, אבל בני אשכנז וצרפת לא נהגו כן (טור א"ח סי' נ"ט, הגמ"י בסדר תפלות אות ד' ובכמה פוסקים). וכן מצאנו שאף הגאונים שאחריו נהגו כתיקוננו לענין ברכת שהחיינו ביום הכפורים נגד רב עמרם (טור א"ח סי' תרי"ט). ואפשר מאד כי בכל הדברים אשר נטו בני ספרד מסדרו של רב עמרם הואילו הלוך אחרי סדרו של רס"ג המאוחד לר"ע. הגאון מאריך בענין המנהג שנוהגין לאמר כליל יום הכפורים כל נדרי ואסרי, אשר הגאונים שקדמוהו ורב האי גאון לאחריו ערערו על המנהג, ולפעמים בדברים קשים, וקראוהו מנהג טעות או מנהג שטות, ולא עלתה בידם לבטלו בקהלות, כי אל ההמון המנהג קדוש יותר מן הדת ואין לך מושכל העומד בפני המנהג. אבל רס"ג קלע אל המטרה ולא החטיא, הוא לא לקח מהם המנהג אשר קדשהו הזמן אבל באר להם ענינו והסיר על ידי זה ממנו הסכנה המוסרית. רבי יעקב בעל הטורים (סי' תרי"ט) מביא לשונו ממש ואמר: ובסגנון זה כתב רב סעדיה וז"ל (מזה נראה שהיו הדברים לפניו בלשון הקדש): ויש שעושין כן עומד שליח צבור כליל צום כפור ואומר כל נדרי וחרמי ואסרי ושבועי וקונמי שנדרנו והחרמנו ושאסרנו ושנשבוענו וקיימנו על נפשותינו מ"כ שעבר עד י"ב זה שבא עלינו כלם חזרנו בנו לפני אבינו שבשמים . . . אין כאן לא נדר ולא שבועה. . . יש בכאן מחילה סליחה וכפרה כמו שכתוב בתורה ונסלח לכל עדת בני ישראל — כי לכל העם בשגגה. אלה דברי רב סעדיה ומוסיף עוד: כי תקון רבנן כל נדרי לעדה ששגגה ואסרה אסר על נפשה בבית הכנסת, כגון נדרי שגגות ואונסין, שגגת צבור, כדכתיב ונסלח לכל עדת בני ישראל, אבל מי שנשבע כל השנה להתיר שבועה ולבטלה לא (טור א"ח שם). והנה בחכמה חדל לשלוח יד בהמנהג אשר העם יצדיקו קדש, אבל יבטל מחשבת התועים החוששים כי היתר הנדר והשבועה ביוה"כ יוכל להפר נדרי איש ואיש אשר נדרו ונשבעו בכל ימות השנה שעברה, כי אם יורה דעה ויבינם כי זה ההיתר אין לו דבר עם נדרי היחיד ושבועתו, אבל נעשה התקון בעבור שגגות העדה, אם שגגתה בנדרים ובשבועות ובחרמים, ולא נמחלו כי אם לכל עדת בני ישראל. ונוכח עוד ספר השטרות לרס"ג. ורב שרירא גאון אמר שיש בודברים אשר הוסיפו אחרים וטעו בהיותם סותרים המשנה והבבלי. ואין אפשר שרים כתב כן שאין משנה שלמה אובדת ממנו (ש"צ ח"א ש"ג סי' י"א) ואמנם במקום אחר מביא רש"ג פסק בענין שליח הגט על שם ספרי רב סעדיה (שם ש"ב סי' ו') והוא מכון בלי ספק על ספר השטרות. עוד חבר ספר הפקדון אשר בו באר כל

שזה מתוך סדרו. ורש"ל רפ"פ בתולדות ריג הערה ²⁹ שער, כי הספרדים נמשכו אחרי סדרו של רס"ג והאשכנזים אחרי סדרו של רע"ג, וכבר הראיתי לעיל אצל רב עמרם גאון שלא כיון יפה.

דיני פקדונות (בית הבחירה לאבות במבוא). וספר בדיני נחלות והוא נמצא ככתב יד באוצר הספרים באדילאנא (גרעץ הערה 20 צד 536). ולפי עדות הקראים חבר גם ספר העריות (ל"ק הערה י"א צד 174), ויחסו לו גם פירוש המשנה בלשון ערב (גרעץ שם). רב סעדיה חבר גם ספר דרכי התלמוד בלשון ערב וגם הוא לא נתקיים לנו בשלמותו⁽²⁾, אבל יש לנו ממנו העתקות מעטות (גופי הלכות ס"י קמ"ה ס"י רכ"ד, יעיר און להרב חיד"א בכ"מ). אמנם נמצא ממנו קונטרס קטן: פירוש לשלש עשרה מדות שהתורה ודרשת בהן, בכתב יד, ועתה נדפס (בבית התלמוד ש' ד' צד 235), וגם את זה חבר בלשון ערבי ונתתק ללשון הקדש⁽³⁾. ונראים הדברים כי החבור הזה הוא חלק מחבורו דרכי התלמוד. מלבד אלה נקראו על שמו קצת חבורים והם הפדות והפורקן. התחיה, וספר התשובה (ע"י שה"ג ע' סעדיה ושפתי ישנים וס' חסידים ס"י תר"ב י"ג), ואינם ספרים בפני עצמם שחבר רב סעדיה כצורתם, כי אם הם פרקים לקוחים מתוך ספרו האמונות והדעות (פ"ה פ"ז פ"ח) ונדפסו ביחוד (רש"ל רפ"ב בתולדות רס"ג הערה 26). ונראה שהמוציאים לאור לא רצו בהתפלספותו, וגם לא רצו לאבד דברי אמונותיו ומוסריו אשר אין להם דבר עם הפיזוסופיא, על כן הוציאו מכללו אלה הפרטים והדפיסים בפני עצמם, וקיימו בנפשם תוכו אכל וקליפתו זרק.

(2) ויל' גופי הלכות בשם ריב אשכנזי: מצאתי כתוב בדרכי התלמוד שחבר רס"ג בלשון ערב הא דאמרין ריש ב"ב אר"נ איש ננ הסמוך לחומה (צ"ל לחצר) וכו', ור"נ דידה אמר . . . והלכתא כר"נ . . . אף דבעלמא הלכה כשמואל לנביה . . . היינו משום דפירושא דר"נ דידה אמר היינו מקבלת עצמו מאחרים לא כמו בעקמא שפירש דידה אמר היינו סברת עצמו. ותימה דהמעין בנמרא יראה שאין מחלקת מפורשת בין שמואל לר"נ ואפשר דאף ר"נ פירוש קא מפרש ע"ש. אבל איתא להאי כללא בדונמא שניה שהביא מפי' דקדושין דאמר ר"נ איש יתומים שבאו לחלוק וכו' ואם הנדילו יכולים למחות, ור"נ דידה אמר אין יכולים למחות דאיכ מה כח ביד יפה. ומדתלה הדבר כמה כח ביד יפה הרי דלא דידה ממש. ושם ס' רכ"ד הביא בשמו כל זאת אומרת הלכה. ובס' יד מלאכי ס' ס"ה דהה כללו בראיות אך רובן של תהי, דמאי האי רמייתי ראה מפסקי רמב"ם ותוס' ורא"ש ורשב"א ור"ן וכי נכדא אנכרא קרמית? ואמנם מביא גם ראיות מן הנמרא. דאף דקאמר אמורא זאת אומרת לא סלקינן כותיה ואדחי לה בנמרא, וכל דבריו אין להם יסוד דענין הרחיות בכל ראיותיו הוא שדוחה הן זאת אומרת ואומר דאין מכאן הכרח כלומר דזאת הבריותא אי המימרא אינה זאת אומרת כלום לכונה זו, או דמייתי ראה על ההפוך ממיא וכוה לא אמר רס"ג כללו מעולם, אבל כונתו דזאת אומרת סתם הלכה היא.

(3) זה הכ"י הו"ל תלמידי הותיק הרב הבקי רבי שניאור זלמן שעכטער, ופתח בהקדמה אשר בה יתן דין וחשבון על תולדות החבור ושפת אליו הערותיו ומראה מקומות. ומביא ראיות נכוחות שהכ"י רס"ג חברו ולא אחר. ובאמת כל מבין סגנון למדו ולשונו יכיר מיד כי רס"ג הוא הכינוי גם יסודו. ולרוב, הפירושים הם חדשים והדונמאות שהביא הן חדשות, ואין פה המקום להעמיק ולפלפל בהם. וראיתי להעיר פה על משיך החכם הרכבי בזכרון לראשונים הנ"ל שדרכי התלמוד המיוחס לרס"ג אינו לו אלא לר"ש בן חפני, וראיותיו מפני שהרבה מן הראשונים מזכירים מבוא התלמוד בשם ר"ש ב"ח. ואמנם אינני מכיר ראה זו בשום פנים. ריב אשכנזי מוזכר 'דרכי התלמוד' והם 'מבוא התלמוד' ואיך אפשר שיטעה רביא בשמות. וכי לא יתכן שרס"ג ורשב"ח שניהם חברו כללי הנמרא? זה קראו דרכי התלמוד, וזה מבוא התלמוד, ואמנם ראיתי שם בהערותיו שהחכם עצמו אינו מחליט הדבר וכתב שם בהערה 61 כי אולי מכל מקום יש יסוד לדברי ר' בצלאל, על כן לא ראיתי להאריך עוד, ולפ"ד כללו של דבר היה רס"ג הראשון אחרי סדר תיאור שכתב ספר מיוחד ככללים.

והנה אם נשים עין על ענין ספריו ותכונתם נבין אנה היו פניו מועדות בחברו ספריו ומה היה חפצו ומגמתו. נבין כי מבחינתו במצבי זמנו עשם גם הכינם. ראה כי הוא דרוש לזמנו להראות תעות הקראים ולסתור שיטתם. ראה הסכנה האורבת לבני עמו מדעות הכופרים המתחדשות בכל יום לערות עד היסוד האמונה בתורה ובמצותיה, על כן התעורר נגדם כגבור מלחמה להגיד להם פשעם ולגלות שגיונם נגד ישראל ברור כשמש. אבל גם הוא הגבר ראה בעני עמו בדעת כתבי קדשנו לפי פשוטם, ואין דורש ואין מבקש לדרוש ולתור במ בחכמה לפי מדת דקדוק הלשון, וכי בגלל הדבר הזה המבינים האמתיים מעטים ורבו הטופלים אמונות שוא ודעות אשר אין להם שחר, ואף לסבת המעמדים הרעים האלה עשה ספריו הגדולים והמפורסמים במקרא ובדקדוק ובאמונות ודעות, ואמנם הרעה היותר גדולה אשר היתה פרושה בזמנו בקהלות ישראל היא שבוש דרכי התלמוד. הפירושים היו מעטים ודלים, לסגנונם חסר הסדר והערך ההגיוני, לשונם היה כבד וקשה להבין, וכן היה גם בתשובות רוב הגאונים, וכן היה בפסקיהם. הבחינה במראות החשוכות האלה העירה את לבבו להאיר אור חדש על הדרכים המשובשים האלה, להיות מלמד להועיל לדורשי התלמוד וחושבי שמו, לדבר אליהם בלשון שיבינו במשפטים הגיוניים ובדרך הפשוטי, למען יהיו הדברים סדורים בפהם ונכנסים אל לבם ערוכים בכל ושמורים. ולא נפליג אם נאמר, כי רב סעדיה גאון היה לבני דורו ולגאונים אשר עוד באו אחריו, משובב נתיבות חכמת התורה, כי חכמתו היתה פלג אלהים אשר ממנו שאבו רבני ספרד וחכמיה בימים הבאים, ובדרך אשר הלך הוא, עקבותיהם נודעו.

אם באמת ובתמים נשים לב לכל אלה הבחינות הנאמנות, יראה לעינינו רב סעדיה גאון להאיש הנכון אשר לו הרצון גם היכולת לעשות המעקשים למישור על שדה דת היהדות, לפנות דרך התורה, לזקק האמונות ולטהר הדעות, ונוסף על זה היה הוא האיש אשר תורותיו היו מראה דמות נפשו הטהורה. תורת חסד היתה על לשונו, הצדק אזור מתניו, האמת והתמימות כאורים ותומים על לבבו, אמנם העת היתה רעה עד כי מדותיו הנכבדות הן היו בעוכריו. הן אחרי עמדו בפקודתו שתי שנים ועשה טובות הרבה לעמו מכל אשר היו לפניו, והנה זה האיש אשר קראו ממרחק על משרתו, ראש הגולה דוד בן זכאי שך את דרכו בסירים. זה הבוצע בצע איש החמם והעושק בקש ממנו כי הוא יאמר טוב לחמסו ויאשר ויקיים עולו. ויהי היום ויצא ריב צין אנשים בעסקי ירושה ויבואו לפני ראש הגולה למשפט והתנדבו לתת לו מעשר מכל הירושה למען יוציא לאור משפטם. והנה הגיע לראש הגולה בחלקו שבע מאות זהובים מזה המעשר, וחיש נתן בידם כתבי הפשעה בחלוקה ויצום ללכת אל ראשי הישיבה לקיימם בחתימת ידם. ויהי כראות רס"ג את הכתבים ובחנם, ראה בהם דברים אשר לא ישרו בעיניו, ויבקש מהם, מבלי הגד להם ערעוריו, ללכת אל רב כהן צדק הגאון בפומבדיתא. הם הלכו כאשר צוה עליהם ר"ם, וכ"צ התם, ויהי כאשר חזרו אל ר"ם עם הכתבים החתומים, אמר להם עתה יש בידכם הכתבים חתומים מראש הגולה ומהגאון בפומבדיתא עתה אינכם צריכים לחתימת ידי אך לא רצה להגיד הטעם למה מונע מהם חתימתו, ויפצרו בו מאד והשביעוהו כמה פעמים עד שגלה להם מה שראה לערער על הכתבים, הם שבו אל ראש הגולה

וספרו לו הרברים, וישלה את בנו יהודה אל רס"ג לאמר לו בשמו שיקיים השטרות, אך רס"ג ענהו לך אמור אל אביך כי כתוב בתורה לא תכיר פנים במשפט, אז שרח רה"ג עוד הפעם אליו את בנו ויצוהו לחתום. הבן בתחלה דבר תחנונים לפני הגאון שיעשה כמצות אביו, ויהי כראותו כי לא הועילה בקשתו ויקצוף ומלאו לבו לשלוח יד ברס"ג. אנשי ביתו ותלמידיו בראותם זאת הוציאוהו מן הבית ונעלו השער בפניו. ותהי אחרית אלה כי החרים ראש הגולה את רס"ג והעבירו מגאונותו והעמיד במקומו אדם צעיר לימים וקטן בחכמה את רב יוסף בר יעקב. אכן גם רס"ג לא החשה והחרים את רה"ג והעבירו גם הוא אותו מראשותו והעמיד במקומו את אחי דוד הוא יאשיהו. ובכן נחלק העם לשתי מחנות ועברו קצת זמנים והיו שני ראש הגולה ושני ראשי ישיבה בסורא, עד שתקפה יד דוד בן זכאי ובעל בריתו ובפרט בהיות בעוזריו אדם אחד ושמו כלב בן שראגה, בעל רשון וגדול בחכמה אשר מקנאה שנא את רס"ג, והוא היה עשיר גדול ויגדב ששים אלף זוז לשחדים ויתנו שחד רב לממשלתו, ופעלו כי גלה יאשיהו ממקומו לבראסן, וגם רב סעדיה הוכרח לעקור מושבו מסורא וישב במחבא ודבר אין לו עוד עם הישיבה. ובקרב השנים אשר היה נחבא היתה רק התורה והחכמה שעשועיו ובהן חבר הרבה מספריו⁽⁴⁾. ואמנם מן הישיבה פנה הודה פנה הדות, ומקרב העם סר השלום. אחרי כן ויקר מקרה כי היה ליהודי אחד מארץ אחרת דין ודברים עם אחד מתושבי בבלי, והנה כל אחד מבליי הרין ברר לו דין, הבבלי ברר לו את ראש הגולה והנכרי את רב סעדיה ויהי כבואם לפני ראש הגולה אשר הזמינו לפניו הפגיעו בו ויכוהו הכות ופצעו. הקול נשמע בעיר ויצא קצף מבני הקהל על ראש הגולה אודות העור והחמם אשר עשה לאיש ההוא. ויבואו חשובי העיר לפני כשר בן אהרן, חותן כלב בן שראגרי, אדם גדול בבבלי, ויספרו לו את המאורעות המפריעים את השלום בעם ויאמרו אליו עליך הדבר לעשות כבלתך להסיר המחלוקת, כי רק חתנך הוא המחזיקו עוד. כראות כשר כי כנים דבריהם וצדיקים, קבץ את כל גדולי הדור לתוך ביתו וגם ראש הגולה עמהם, ודבר על לבו מה

(4) בענין השנים שישב רס"ג במחבוא ואם שב לשררתו, הדעות חלוקות. רש"ג באגרתו כתב ונחבא מר רס"ג כמה שנים... ורב יוסף קם בדוכתיה כלל שני דמר רס"ג תרתי סרי שנין ושכיב וכו', ובס' הקבלה כתב ונחבא רס"ג כמו ז' שנים ובמחבוא חבר כל ספריו... והקיס דוד ב"ז את רב יוסף... ואח"כ עשו שלום... ואעפ"כ לא הוסיף ר"ז ולא שב רס"ג לנאונותו. ולדברי שניהם לא שב רס"ג לנאונותיו. ולדברי רש"ג קם ר"ז בדוכתיה י"ב שנה ולדברי סה"ק י"ד וכן העתיק בעל קורא הדורות. ובפירושו דברי הימים המיוחס לתלמידיו רס"ג הו"ל החכם רפאל קירבהיים, כתוב (ער 36): הגאון רס"ג שנתן אסור בבית שומר שלש עשרה שנה נאסר בכית המלכים והעתיק מספרי הישיבה, וזה סותר כל החשבונות שאם היו יושב במאסר י"ג שנה, ובי' שנים היו משך ימי נאונותו, ולדברי הכל חי אחרי הפשרה כמה שנים, וזה יעקור כל החשבונות. ואמנם תאזרחי כל המאורע ע"פ ספורו של רב נתן בר יצחק הבבלי הנתעק ביוחסין שהוא — לפי דבריו — ספר מה שראה בעיניו בבבלי. ובפרט שבעיקר יש להתאים דברי רש"ג עם דבריו ונאמר שמיש: ולבסוף איפיים רים ור"ד הנשיא ורב יוסף קם בדוכתיה, שם הוא וצ"ל קם בדוכתיה כמו שספר ר"ג הבבלי. ומיש כלל שני דרשים תרתי סרי שנין, הוא מאמר בפני עצמו והמכוון על השנים שמתחלת המחלוקת עד יום מותו. אחרי כתיב זאת העירנו וידרנו ר"א עפשטיין שא"צ להגיה. שהדבור קם בדוכתיה" רצה לומר שנשאר יושב בביתו שהוא מקומו, ומתאים עם לשון ר"ג הכהן: ישב לו... בביתו, דהיינו קם בדוכתיה, וביוחסין השלם הגי' ורב יוסף היה במקומו וזה ממש כדברי רש"ג קם בדוכתיה. ויפה אמר.

הדבר הרע אשר אתה עושה, המרס תדע כי אבד השלום מבינינו על כן חובתך היא להשלים עם רב סעדיה ותשכח מה שבלבך עליו. דבריו אלו עשו פרי, וראש הגולה ענה כי הוא מוכן לעשות שלום, אף כדברים האלה דבר כשר עם רב סעדיה ומצאנו נכון גם הוא לעשות שלום. אז מיד באותו המעמד נפגשו שניהם יחד רה"ג ור"ס וחבקו ונשקו זו את זה ויהי ברית שלום ביניהם כבראשונה. ויהי אחרי התפשרם שב ר"ס על משרתו, ורב יוסף בר יעקב עזבה וישב בביתו אך לא מנעו ממנו די ספקו. מן העת ההיא והלאה ישב ר"ס בשלום על כסאו עוד כחמש שנים. אמנם מרוב תוגיון נפשו אשר דאבה מרוב תלאותיו אשר מצאותו, מצד ראש הגולה, איש שלומו אשר בטח בו והגדיל עליו עקב ומצד שונאיו הקראים אשר הרעימוהו והכעיסוהו, ואולי עוד יותר ממראה עיניו אשר ראה המכשלה בדורו והשחתת המוסר, מכל אלה מוט התמוטט איתן בריאותו ונפשו תאכל על גורלו עד כי כשל כח סבלו ובלא עתו נר אלהים כבה בקרבו, ויהי כבן חמשים שנה כעלות רוחו אל האלהים אשר נתנה.

אמנם היי איש מופת כמוהו לא ימדו לפי רוב ימיהם כי אם לפי פעולותיו אשר פעל. במעט השנים אשר רב סעדיה גאון חי על פני האדמה פעל יותר מכל הגאונים יחד. כיום כל המדות הנכבדות המכהניות פאר את אנשי המעלה אשר אך לעתים רחוקות מותאמות בקרב איש אחד, בו היו צורורות אשה אל אחותה אחת מהן לא נעדרה. נקי כפים היה ובר לבב, שונא עול שונא בצע, הוא לא נשא לשוא נפשו ולא נתן ידו אף עם אוהבו ואיש בריתו לתמוך מעשיו במאומה אשר לא כרוחו וכרגש המוסרי אשר חי בקרבו. הלא ראינו איך המדה הזאת הבדילו לטובה ממרעהו הגאון כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא. הן כאשר נגש אל שניהם הנשיא דוד בן זכאי, לחתום שטרי הפשרה אשר עשה בלא צדק ובלא יושר, הלא ראינו שרכ כהן צדק לא התמהמה רגע לעשות כחפצו מבלי התבונן אם גם ישר הדבר לפני אלהי הצדק, אמנם מה עשה רב סעדיה? בעברת לב טהור השיב פניו ומאן למלא בקשתו אף כי ידע מאד כי בזה יתיק פתיל הריעות אשר היתה בינו ובין ראש הגולה עד כה, כי חשב מוטב לו להיות נרדף כל ימיו מלעשות עול שעה אחת. ואולם באלה המדות הנעלות אשר קנה לנפשו רצה לזכות בהן גם בני זמנו, ואך זה היה תכליתו אשר אליה היו פניו מועדות בכתבו ספריו. ועל כן עליו נאמר בצדק כי היה ראש המורים ומבחר המנהיגים בכל פרק זמן הגאונים. ראש המורים היה במקרא, בלשון ובדקדוקו. ראש המורים במוסר השכל אשר תורתו מאירת עינים באמונות ומחכימת פתי בדעות. הוא אור חדש לעמו האיר על דרכי התלמוד להוליכם בטח בין נבכיו. הוא פלס נתיבות פסקי הלכה ברוח השכלתו, ובכל עת מצוא קלע בהם פרחי מוסר⁶⁾. הוא נתן נפשו על תורת הקבלה ונלחם כל ימיו עם בוויח ומחרפיה. הוא השיב רבים מעון והחזירם ממרדת, ועצר ברבים מלכת אחרי

⁶⁾ הנה מה טובו ומה נעמן דבריו בתשובה אחת (ש"צ חיד"ש ש"כ סי' ל"ח) על אחד שחשב שאין הנזרה חלה אלא על מי שחושב אותה שבועה. וכתב שודאי חלה על כל משקר בין שחושב אותה שבועה בין שאינו חושב אותה שבועה, והיא כמו האש ששורפת מי שסובר שהיא שורפת ומי שאינו סובר שהיא שורפת, וכמו הברזל שהוא חותך במי שסובר שהוא חותך ומי שסובר שאינו חותך וע"ע שם ח"א ש"כ סוף סימן".

הקראים ומלפול ברשת זו טמנו להם. יחיד עמד במלחמותיו ואין גם אחד אשר יצא לעזרתו⁶). הגאונים ממרומם בלעגי מעוג עליהם הביטו בלי התבונן על הסכנה אשר תצמח מזה, ואשר לא תאחר בואה, אכן רב סעדיה החוקר לתכלית המעשים הבין בלבו כי לא עת לחשות הוא, וחוב קדוש הוא לקדש עליהם מלחמה, להאדים שפתי שקר המדברות עתק על חכמי ישראל, אשר תחת שואה ומשואה בין אלף סערות ופגעים היו מחזיקים בברית היהדות וקיימוה והחזיקוה. ועתה על איש אשר אלה לו נוכל לאמר באמת כי היה יחיד בפרק זמן הגאונים ובאכדתו אבדה סגולת עמו וגלה כבוד מישראל, אבל כבודו לא ירד אחריו אל קבר, הוא נשאר לדור אחרון. כל משכיל בישראל יתלה בשמו זכרונות נשגבות ונאמנות ויאמרו תמיד כי הוא העיר שחר חכמת ישראל בזמנו. הוא העיר את רוחה למעלה למשכיל, והרוח הזה היה מקור חיים אשר הביע מימיו הנאמנים לגאונים הבאים אחריו בבבל ולכל חכמי המערב, והוא הרוח אשר בספרד הכין כסאו ומשל בה לשם ולתהלה דור אחר דור.

פרק שבעה עשר.

נאוני פומבדיתא האחרונים רב שרירא.

הדרך החדשה אשר סלל רב סעדיה בתלמודי, והרוח המדעי אשר היה בו את חכמת ישראל כשחר נכון היה מוצאם, להאיר נתיבות ים בישיבת פומבדיתא, עד שגם את גאוניה וחכמיה החל לפעם רוח חדשה. מעת נבקע כשחר אור חכמת רב סעדיה נגלתה גם בקרבם חליפה גדולה בהשתדלותם וכדעויותיהם. אם גם בר' כהן צדק פגעה הרוח החדשה לא נדע כי לא הגיע אלינו רק ממעשה תקפו בהנהגת גאוניותו וממלחמותיו אשר נלחם כל הימים אשר עמד בפקידתו. הגאון הזה הלך לעולמו עוד בחיי רב סעדיה (ה"א תרצ"ה). הגאון אשר העמידו במקומו היה מר רב צמח בן פנאי ומלך שלש שנים וגם מקורותיו ותורותיו ופעולותיו לא ידענו מאומה. אמנם הגאון אשר אחריו הוקם על, מר רב חנינא בר יהודה אבי רב שרירא גאון (ה"ה תרצ"ח) בו כבר ניכרו רושמים אחרים כי חכמת רס"ג ודרכי תלמודו פעלו עליו תעצומה. זה הגאון היה מבחירי הגאונים, כל אשר השאיר אחריו ברכה יודיע נאמנה כי היה איש נפלה מרבנים. ביושר השכלתו. לשונו בתשובותיו לשון למודים וצחת המליצה, סגנונו בסדר נאה, ובסברה ברורה יברר וילבן ענינו. בידו האחת שורת הדין ומשפט צדק ובידו השנית מדת היושר ותורת הסדר. ואם נתבונן בתכונת תשובותיו נראה כי רס"ג היה האור לנתיבותיו. והיה ר"ס חשוב בעיניו עד שעשה פסקיו מקור להוראתו ושבתו וקלסו וקבע ההלכה כמותו (שי"צ ח"ד ש"ב ס"ה י"ב). יש לנו ממנו תשובה ארוכה

⁶ אחד היה רב יעקב בן שמואל תלמיד רס"ג והקראים קראוהו העקש, ורוא יצא והגין בעד רבו מתשובות הקראים עליו. ויפת הלוי בן עלי השיב עליו בחרושים, ע"י לקושי קדמוניות בנספחות סי' נ"י צד 19—25 וכן כתב נגדו סה"ל בן מצליח. ספר תוכחה מגלה" ופיוט נ"ב שם צד 26—35, ואולי נס"ר דוד הבבלי אשר לדעת פינסקער הוא דוד אלמקמץ שחבר ספר מן הכתות ומביאו בעל אשכול הכופר, והיה נר צדק וקראוהו בשם כבוד עקילם הגר (נספחות הגיל צד 46), אולי גם הוא המליץ בעד רס"ג לסתור תשובות הקראים, כאשר נראה קצת מתוך האגרת ששלח ר' מנחם הקראי לעקילם הגר אצל ר"ס הרבן על אודות הלכות שחיטה, הביאה ר"ש פינסקער בנספחות צד 35. ואמנם בין הגאונים לא מצאנו אף גם אחד שהיה משתדל לקנא קנאת כבודו של רב סעדיה אשר כמעט נתן נפשו על תורת הקבלה.

כתובה בלשון ערבית בדיני רבית (שם) השאלה באה מקירואן היא העיר אשר מאז היו בה בעלי מקרא ומשנה וחכמים גדולים וכבר בימי רב סעדיה גאון היו מפוארים בחכמתם (פי' על דהי' מתלמיד רס"ג) והיה מנהג אנשי העיר הזאת שהיו מערימים על איסור רבית שהיו מוכרים קרקעות למראה עין בעשותם תנאי שאם יחזיר המוכר את הכסף לזמן כך וכך שיחזיר הלוקח את הקרקע ובתוך הזמן קודם קיום התנאי היה הלוקח אוכל הפירות ונהנה בכל אופן מן הקרקעות באמת לא היה זה מכירה כי אם הלואה והערימו מרצותם להנצל מאיסור רבית. ועל זאת השאלה היה רב חנינה נושא ונותן לכל צדדיה בעיון ודקדוק וסברה ומדבר בחכמה מעיקר הדין עד שנחשוב את התשובה הזאת לאחת מהפנינים היקרים בין תשובות הגאונים. והנה אין מתכלית מלאכתנו פה להציע סברותיו הברורות ותעצומותיו ודקדוקיו ועיוניו מפורטים, אך נשים לב רק על דבר אחד אשר בתוך התשובה להכיר תכונת הפועל מתוך פעולותיו כי הוא יפרוש אור יקרות על מחשבות האדם הגדול הזה ומדותיו. אחרי אשר ברר הדין לכל עניניו אמר. וזה שהשלמת השאלה אם יש לעשות תיקון לחמור המוצרכים שהעם נמנעו מלהלוות מפני שהעם יראים מן המריבות. . . .

אם רצית לומר שיעשה דבר שיפטר מדיני אדם על פי שיש בו עון מדיני שמים הרי הוא מה שעשו המתחכמים. . . . ואם רצית לומר שיפטר בו מדיני אדם ומדיני שמים לא יוכל זה להיות כשהוא נהנה בהלואה (שם). הנה אנו רואים מזה כמה גדולה הקפדתו להחמיר באבקה של רבית ועשה את כל ההערמות חטאת בעיני שמים ואף ששורת הדין נכבשה לפני התחכמותם מדת המוסר חוקה ממנה. וחייבים לצאת ידי שמים. וכונתו באמרו שאין לפטר מדיני שמים כשהוא נהנה בהלואה מפני שכשהוא נהנה בהלואה עשה עול ונגד חק המוסר ואין לעשות תיקון נגד המוסר אף לעשות חסד נגד בני אדם. ואולם מאד מאד יש להתאונן על מה שכמה וכמה מן הרבנים ברוב הדורות לא למדו מרתו ועשו הערמות להסב פני החק ולא שמו לב על הצד המוסרי המונח ברוח החק ועשו החקים מצות אנשים מלומדה. רב חנינא היה מאותם הגאונים אשר כבר עברו על מדותיהם בבחינת הכפיה על מנהג הישיבות. וכתב באחת מתשובותיו אודת עיר שכבשוה השונאים. . . . ונאבדו כתובותיהם ונשאל מהם שיעשה להם חק בגביית הכתובה. והשיב להם תשובה אשר לא רבות כמות בכל תשובות הגאונים. ככה יפה וברורה במליצתה, נאה בחבורה, והגיונית בסדרה, תחלה יברר עיקר הדין באופן אם היא מבקשת להתגרש ומורדת על בעלה ויברר גם כן הדין אם לא מרדה אלא מתגרשת בהסכמת שניהם. ומשני האופנים יודיעם מנהג הישיבה. ומסיים: וזה מנהג הישיבה וכן אנו נוהגים. ועתה ראו אם יש לכם מנהג שהייתם נוהגים בו אחוז מנהגכם ואל תשנו מנהג אבותיכם. . . . לענין הכתובה הכל כמנהג המדינה ואם לא כבר צוינו ופרשו לכם מנהג הישיבה (שיצ' חיד' ש"ד ס"י ט"ז). ומבואר מדבריו שדעתו שלענין תקנות הקהלות מה שמתקנים לטובת בני העיר אין הדבר תלוי בבקאות בחכמות ובמדעים כי אם בידעת צרכי העיר ותועלותיה, אך הידיעה הזאת לרב מצויה יותר באנשי מעשה אשר דעתם מערבת עם הבריות ויודעים מכאוביהם וטובתם, אשר נדרש להם ואשר הוא אך למחסור, מבעלי תורה וחכמה לימודיות. ואמר כן מפורש במקום אחר שביד זקני העיר או המדינה לתקן תקנות לפי שהם יודעים מנהג מדינתם, ונתן כח לתקנתם כח תקנת עזרא שגור וכל

אשר לא יבוא לשלשת ימים יחרם כל רכושו וממנו למד שרשות ביד יקני העיר לתקן תקנות לבני עירם ולכופם למה שתקנו⁽¹⁾ כללו שר דבר מכל הפסקים אשר נשאר ממנו נראה כי דבריו במועצות ודעת במדת הצדק ושקולים צפולס חסד ואמת⁽²⁾ ובצדק נאמר עליו כי היה מבחירי הגאונים. רב חנינא לא האריך ימים על ממלכתו ויגעו ויאסף בשנה אחת עם רס"ג (תש"ב). ראש כלה היה בעת ההיא בפומבדיתא רב עמרם, אולי היה אחי רב חנינא כי רב שרירא קראו דודו ולו יאתה, לפי משפט הישיבה ומנהגה, שיהיה ראש הישיבה תחת רב חנינא, אבל לא היה כן כי אם קראו את מר רב אהרן הכהן הוא הנודע עוד בשם כלב בן יוסף סרגדו להיות ממלא מקום רב חנינא. זה האיש לא היה מחכמי הישיבה ולא היתה תורתו אומנות, אבל היה עשיר גדול, וזה מעלה למנהיג בעם, ועוד מעלה אחרת היתה לו כי היה חכם גדול בחכמות אחרות יתר על חכמתו בתורה. ואלה שתי המעלות היו דרושות בעת ההיא יותר מהכל: החכמות האחרות לרדות את הקראים ועושר ותקף רב למען יהיה לו גם כח ויכלת הזמירת להחזיק את הישיבה אשר כבר רופפו עמודיה. הוא היה חכם פחילוסופי ולדעת קצת חבר ספר בחכמה זו וגם עשה פירוש על התורה (גרעץ 356 בשם מונק והחלוץ). יש לנו ממנו אך תשובות מעטות ואין בהן דבר מיוחד להתפאר. אך זאת נראה מתשובתו כי בשיבתו שנתנה צורת תופסי התשובות מאשר היו אצל שאר הגאונים. הנה בכל תשובות הגאונים אשר נתקיימו לנו עם האגרות שנשלחו נספחות אל התשובות נמצא שהגאון כתב את האגרת שהקדים לתשובה והתשובה היתה כתובה על פי מצות הגאון מאת סופר הישיבה ולא נזכר שם הגאון המצוה, אכן בתשובות הכתובות על שם מר רב אהרן הוה נמצא שהכל כתוב מאת הסופר ולא כסגנון אגרת כי אם כגור דין היוצא מבית גדול, וכה היא תחלת התשובה: שאלה זו יצאה לפנינו לשער הישיבה של גולה לבית דינו של אדוננו אהרן הכהן ראש ישיבת גאון יעקב המוד לבנו (ח"ג סי' ל"ז—מ'). וכנגיד ומצווה יסיים: הלכך יקבצו הזקנים ויקראו התשובה על השאלה הזאת ויעמדו על ענינה יאות ויעשו כפי שפרשנו. וידמה בעינינו כאלו בכונה בקשו להאדיר פני הישיבה על ידי זה ולהרים מעלתה אשר כבר הלכה הלך וחסור. וכן נראה מענין ההערה הנספחת אל התשובה אשר בה הוא כמבקש רצון השואלים שישלחו כל ספקותיהם, כי כה כתוב בסוף התשובה: ואם יסתפק לכם

(1) גם זה באותה תשיבה בש"צ ומביאה הראש בתוכות פ"ד סי' כ"ד ומדרכי שם סי' קס"ד בפ"י בשם ר"ח בר יהודה. ולמדנו מדבריו שסבר שדין הפקר ביד הפקר לא דוקא בב"ד אלא אף בראשי העיר, ומה שאמרו (ביב ח"י) רש"אין בני העיר להתנות על השערים וכו' ולהסיע על קיצותן נלמד מעורא, ולדבריו מעשיהם מועילים אף אם יש חכם בעיר ובלא הסכמתו שלענין תקנות העיר הם כב"ד חשוב. אך בטור ח"מ סי' רל"א ובב"י לא משמע כן. ותימה דבכסף משנה פ"ד ממכירה מייתי מן הריב"ש והרמב"ם להפך רמה"י בלא אדם חשוב ולא חלק עליהם.

(2) שם סי' י"ז כתב טעם למה בטלו הגאונים תקנת כתיבת בנין דרכין. וז"ל עיקר התקנה לא היתה אלא כדי שיקפץ אדם ויתן לבתו כבנו והיום ולוא שיתן לבנו כבתי שרוב בני אדם מניחין בניהם בלא מחיה ומתקנין בנותיהם וכמה פעמים הוצרך הדבר (ואולי צ"ל הב"ד) לנדות כל מי שירבה במתנת בתו ובנדינא. ושם שי"א סי' י"ג תשובה ממנו בנכ"י"ת קנס בזהו וסמך על תקנת רב צדוק וע"כ הוא בלי"ס רב חנינא דנן. ובזה"ה ש"ס תשובה בענין מי שהציל עצמו מפני שודרים בממון ומלשונה וסנונה נראה שהיא מר"ח הוה.

דבר יסלחו לפנינו כתב למען נצום להשיבם כדת וכהלכה וילכו בדרכי
היושר ואורח סלולה כי כן דרך משפט האמת והצדק בעם ה' ונהלתו
וסגולתו ואין לנשות ממנו לא ימין ולא לשמאל. בישיבת רב אהרן היה רב
שרירא גאון אחד מחכמי הישיבה, גם בנו רב האי גאון ישב לפניו, כי כן
ספר באחת מהשובותיו וזכורים אנו כמה שבתות שהיינו אצל מר רב
אהרן גאון (ס' האשכול ח"א צד 5) ומביא מה שראה מנהגו ונהג אחריו³.
רב אהרן סאד העזה בנעוריו נגד רב סעדיה גאון. כי הוא היה בעל ברית דוד
בן זכאי במחלקתו עם רס וירד עמו עד לחייו. ואמנם עותתו הזאת הושבה
גם אל חיקו בעת גאונותו מדה כנגד מדה, כי כאשר עלה לגדולתו גם
הוא היה מטרה לחצי אחד מחכמי הישיבה ואחות מרעיו וימררוהו ורובו
וישטממוהו, כי זה החכם מתנשא עליו לאמר: אני אמלך! האיש הזה היה
מר רב נחמיה בר רב כהן צדק. והנה אף כי לא הצליח חפץ מנגדו
לדחותו ממשרתו כי טובי הישיבה היו עמו בכל זאת היה לצנינים בצדו
וירעימהו ויכעסהו. רב אהרן עמד במשרתו כמו שבע עשרה שנה והלך
לעולמו (סביב תשי"ט) ואז אחרי מותו נבחר איש ריבו מר רב נחמיה
הנזכר להיות ראש ישיבה. ואולם לא היה רצוי לכל חכמי הישיבה, והגדולים
והטובים בהם ורב שרירא בראשם לא היה להם חפץ בו ולא היתה ידם
תכון עמו ואף לא באו אליו לישיבה. ויהי הגאון הזה בפקודתו כשמונה
שנה (תשכ"ז) ויאסף אל עמיו, ולא שמענו אף שם מחכמת הגאון הזה
ופעולותיו רק שמענו מן המחלוקות אשר היו לו עם רב אהרן גאון וסיעתו.

אך בטרם נכבה הרשף האחרון מתפארת גאון פומבדיתא ובטרם
גלה כבנדר הישיבה לבלי שוב עוד, יצאו שני מאורות גדולים על ארץ בבל
אשר האירו בנבורתם כמו שבעים שנה והלכו לאורם גם בזמנים רחוקים.
בכל הגאונים אשר משלו בפומבדיתא עד זמנם לא היה משלם בחקף
חמשים וברב עלילותם הם היו מר רב שרירא גאון ובנו מר רב האי
גאון. ויהי בשנת ארבע אלפים ושבע מאות ועשרים ושמונה התנשא להיות
ראש ישיבה מר רב שרירא בר מר רב חנינא גאון בר מר רב יהודה
גאון אשר שלשלת יחסו נמשכת עד זרובבל בן שאלתיאל מורע דוד (עי'
יוחסין וס' הקבלה) אבות אבותיו היו נשיאים. וכן העיד רב שרירא עצמו
כי אבותיו היו מן הנשיאים ויהי כאשר החלו ראשי הגולה להשחית דרכם
משכו אבותיו הראשונים את ידם מן הנשיאות ושמו מגמת פניהם להגיון
בתורה והיו בכל עת מחכמי הישיבה ולעתים הרבה מראשיה (אגרה
רשיג). ועל כן היה פתוח בחותמו צורת אריה הימן דגל מטה יהודה (ס'
הקבלה). הגאון הזה הגדיל מאד לעשות טובות לבני עמו הקרובים

³ עי' בס' האשכול שהביא בשם רה"ג וזכורים אנו כמה שבתות שהיינו אצל
ר"א ומבואר מזה שהאימרים רה"ג נולד ש' תרכ"ט טעו שהרי כבר ישב ר"א לפני אשר
מת תרי"ט ועי' לקמן אצל רה"ג שבררנו שנוצר תיש ואתי שפיר. ומפרש ס' האשכול
באות כי נראה שהרגיש בזה שכתב ר"א היה גאון בסורא אחר תיש ואחריו מלך רב
שרירא קרוב לשנת תשל ואחריו רב האי נפטר שנת תת. וכמה כזכורים כדבר
להסתיר אמת הדברים. ברב אהרן ורשיג כתב חזקן שזכרנו גם זה רק בקרוב
וברשיג שינה וכתב שנת פטירתו, וכל זה למה? שלא יגלה הטעות דמוכח לפי
החשבון הנהוג בזמן לידתו של רה"ג, וכן לא יעשה. ולהתנצלנותו נאמר שזה הרב
היה מרוד בפלפוליו ולא עסק בדברים קטנים כאלה. שאלמלא כן לא היה כותב
שרב אהרן היה גאון בסורא ואחריו רשיג ואחריו רב האי גאון וכל זה לא היה ולא
נכרא ששלשתם היו גאונים בפומבדיתא.

והרחוקים ללמד תורה ולהרבות דעת. הראש לצדקותיו אשר עשה עם ישראל אשר כתב בספר ראשי היסודות לתולדות התורה שבעל פה וסדר דורות נושאה למיום הוסדה עד זמנו. יורה דעה ויבין שמועה מכל הפנות הגדולות הנוגעות בספרות התלמוד, ישים מחשך לאור על נתיבות תולדות המשנה והברייתא והתוספתא והתלמוד אשר היו עד העת ההיא תהו לא דרך ושממה מבלי עובר. הוא און וחקר וברר אם נכתבו, ומתי נכתבו ומי כתבם? בו יודיע דעתו מפורש ושום שכל כי רבי יהודה הנשיא אשר תקן את המשנה כתבה על ספר ובדיו⁽⁴⁾. וכאשר יסדר בו בסדר נאה דורות התנאים והאמוראים וזמן כל אחד ואחד מהם כן סדר גם סדר דורות רבנן סבוראי ודורות הגאונים עד זמנו. ובכל אלה החקירות השתדל ליסד החלטותיו על פי ראיות נכוחות וברורות. ובדבר הזה יש יתרון למלאכתו על מלאכת בעל סדר תנאים ואמוראים כי זה האחרון כתב סדרו בלי ראיה ובלי הראות המקורות אשר מהן שאב. לא כן רב שרירא הוא הראה חמקורות אשר נשען עליהם. הן אמנם כי לא נוכל להכחיש כי לפעמים יוציא רש"י תולדות ממקורות אגדיים אשר לקחם כפשוטם והאמינם כפשוטם ואחרי הבחינה בהן נראה כי הדברים לא יתכנו ועל כן לא נתכנו גם התולדות שהוציא מהם⁽⁵⁾; בכל זאת ערך מלאכתו גדול מאד. כי כאשר לא נאמר על כרם חמד משחת הוא יען מצאנו בו גפן אומללה אחת או שתים כן רא נאמר על מלאכת דעת כזאת הגדולה בהכנתה וחמורה בשלמותה לא נרצנה יען כי לפעמים יש בה דברים אשר לא כרוחנו. אך נשפוט עליו בכללה ואז נאמר עליה בצדק כי לא בא כבשם הזה מכל מכמני ספרי הגאונים. מתועליות זאת האגרת היא כי תפרוש אור לפעמים על דברים סתומים בתלמוד אשר לא ידענו שחרם זולתה. ותודיענו כללי הגמרא במקומות הרבה וכללי מדרש ומנהגי ישיבות בבל ותיקונין אשר לא שמענום ממקום אחר. יתר על כל המעלות הנכבדות האלה והתועליות אשר צמחו ממנה לכל דורש הספרות התלמודית, היתה זאת האגרת לכל המחברים מזמנו והלאה מקור נאמן לשאוב ממנו דברי חכמה ודעת לצורדים שונים⁽⁶⁾. אך בדבר אחר האגרת הזאת מיוחדת ערכה ואין שני

⁽⁴⁾ בענין כתיבת משנה ותלמוד כבר בררנו ששטנו בכ"מ וא"צ להאריך עוד וע"י לעיל ח"א צד 93, 94, וח"ב 261. וח"ג צד 243—248 ובמאמרנו בבית תלמוד ש"א צד 5 והלאה ובמבואנו לספרא עם פ"י הראב"ד ומסרת התלמוד שלנו וע"י שערי תשובה עם הערות א"י הים.

⁽⁵⁾ במאמר הנזכר שבבית תלמוד הבאתי ראיות על זה וכן על יתר הדברים שכתבתי פה ואין צורך להכפילם ע"ש היטב.

⁽⁶⁾ במאמר הנ"ל רמזנו על המחברים שהשתמשו באגרת הזאת בין בהוכרת שמה בין שלא בהוכרתה. כמו רב נתן בעה"ע בכ"מ ואינו מזכירה בשם. רש"י בפירושו וקרא שמה כתב תשובתו (נתיב ס':) או פסק סדרו (כתובות ז') ולפעמים נמשך אחר פירושו ולא יזכירה. ובמאמרי תמצא הראיות. ובתוס' הצרפתים קראה כתב רב שרירא נאון (כתובות סו). ובשם הזה יזכירו רבנו תם בספר הישר (ס' תקיב). גם הובאה מבעל ספר התרומה ס' קל"ה ובהגהת מרדכי כתובות ס' רפ"ג. ובסוף כתובות מביא מאמר ארוך מחוכה בענין תקנת גביית חוב וכתובה מפטלמי דיתמי אבל אינו מזכירה בשם ובהקדמת סמ"ג מביאה וקראה כתב תשובה. והרמב"ן בס' מלחמות בכתובות פ"ד קראה בשם "כיצד נכתבה המשנה" ויחסה לרש"י ולרב האי בנו והרשב"ם ביב (קמ"ז). יחסה לרב האי. ואחר אחרון בא רש"י רפ"פ בתולדות רב האי נאון והכריע כדרכי ע"פ השערות שבאמת יצא הכתב מפי שניהם. ואמנם מצאתי בתשובות הגאונים "שערי תשובה ס' ע"א שרב האי נאון עצמו מביא האגרת וקראה על שם אביו ובהו יסולקי כל הספקות ובטלו השערות רש"י. הראב"ד בס'

לה בתועלתה כי נהיתה למנהיג ומורה דרך לדורשי קרמוניות ישראל, כי בידיעת סדר הגאונים היא היחידה המנהגת אותנו בין נבכי זמניהם, ותדריכנו בנתיבות לא ידענו וזולתה ותעזרנו להבין השתלשלות תורת הגאונים מתוך תשובותיהם. ואמנם ברוב הימים קרה לה מקרה רע כי חלו בה דים עסקניות ושבשוה עד שהגיעו אלינו שתי נוסחאות אשר הן מתחלפות בדברים גדולים ועקריים. הנוסחא האחת היא הנוסחא שבספר יוחסין. ונאמר מיד כי מי אשר יש לו טעם חכמה יבין כי היא האמתית והעקרית. אך בזמננו זה יצאה לאור בנוסחא אחרת אשר הוכנה על פי כתב יד (ס') וזפש מטמונים הו"ל הר"ר ב"ג בערלין תפ"ה) והיא בחלוף גדול מן המקובלת מכבר. כי תחת אשר בראשונה כתוב מפורש ושום שכל כי לשטת רב שרירא גאון רבי אשר תקן את המשנה תקנה בכתב ורב אשר חלל לסדר את התלמוד גם הוא כתב סדרו ומהדורותיו על ספר, הגה זאת הנוסחא החדשה עקמה עלינו את הדרך ומתאמצת לבטל השטה שרבי ורב אשי כתבו סדוריהם וערבבה הדברים בזדון בהשמיטה כל המקומות המראים שדעת רש"ג היתה שהמשנה והתלמוד נכתבו מיד מסדריהם. ואמנם לא כל מזויף אומן במלאכתו. כי למחוק ולתקן ולהסב פני הדבר אשר אוננו ותקנו וכתבו אחרים להוסיף או לגרוע קשה מאד ולרוב לא תצלה, והחכם אשר עיניו בראשו לא בקל יוכל להתעות כי עד מהרה יכיר הזיוף היוצא מיד מי אשר אינו בקי בדבר. גם מי אשר שנה ושפש את האגרת הזאת לא הבין אומנותו. הלא בכל מקום אשר שבש והשמיט או הוסיף ידו ניכרת וההשמיטה או ההוספה נכרת בחבור הדברים. ואמנם הסבה אשר הניעה את המחלפים לשנות את הנוסחא היתה למען תהיה אגרת הגאון מתאימה עם קצת רבני צרפת אשר חשבו כי עד דורות האחרונים לא היה אף אות אחד בכתב מן התורה שבעל פה. אבל לא השגיתו או לא ידעו כי דעת רש"ג עוד מבוארת במקומות אחרים שהיו להקדמונים דברים בכתב¹). ועוד זאת הלא חכמי קירואן אשר אליהם היתה התשובה נכונה הלא הם היו בעלי הדעה הזאת כי המשנה והתלמוד בעת שהוכנו מיד מסדרים כתובים על ספר ובלי ספק החזיקו השטה הזאת בסמיכתם על התשובה אשר כתב להם רב שרירא גאון והורה כן⁸).

מלבד האגרת הזאת נשארה לנו עוד אגרת שנית ממין הזה והיא גם היא מרב שרירא גאון, ונכונה גם כן לראש חכמי קירואן הוא מר רב יעקב החבר בן מר רב נסים. וענין השאלה הוא לפרש לו ענין התוארים הנהוגים בתלמוד כמו התואר: רבן, רבי, רב, מר, את מי אשר יכנהו בזה או בזה, ומה טעם הזכירו אחדים מן החכמים בשמם לבד. על כל אלה הספקות הודיע להם דעתו על פי קבלתו. ויבאר להם עוד בתשובה

הקבלה השתמש בה ולא זכירה בשם. ובל"ז שם צד 87 שערתי שר שמואל הנגיד השתמש בה. ועוד בבית במאמרי מכואות התלמוד משנה כי צד 8 הראיתי כי גם הרי"ש מקינן בס' כריתות השתמש בה.
¹ הראיות על דבר זה כתובות ומבוארות במאמרינו אשר רמזנו עליהם בהערה ס" 4 וא"צ להכפיל הדברים.

² רב נסים מקינן בס' המפתח כתב בהקדמה המשנה והתלמוד היו כתובים. ור"ש הנגיד במבא התלמוד כתב כי כ"כ והוא קבל תורתו מן הגאונים האחרונים ואחריהם נמשכו כל חכמי ספרד. וע"כ לא לחכמה יחשב למי שיאמר שרב שרירא גאון סבר שלא היו כתובים ע"י כל זה לעיל הי"צ צד 246 והלאה.

הזאת ענין כמה שמות עצמיים של האמוראים (ע"י ערוך ע"י אב"י ויוחסין השלם). גם זאת התשובה קבלוה השואלים בנפש חפצה ומצאנו כי רב נסים בנו שר רב יעקב הנוכח השיב לאחר זמן תמצית זאת התשובה לאחד מתלמידיו (ס' מעשיות לרב נסים). אף שהתשובה כתובה על שם רב שריא ורב האי בנו בכל זאת נראה כי לא היה לרב האי חלק בה כמו שרא היה לו חלק בהתשובה הראשונה. כי כן מבואר מתוך התשובה של רב נסים אשר בספר מעשיות כי רב שריא כתבה. זמן כתיבת האגרת בדבר כתיבת המשנה והתלמוד היה לרעת קצת מן המחברים בשנת ד"א תשמ"ו (מאור עינים פכ"ד) ולרעת אחרים בשנת תשמ"ח (אפודי בהקדמה). יסודות האגרת אינם רק שמועות לבד כי אם כתב על פי עדות ספרי זכרוניהם של הגאונים גם על פי מה שקבל בקבלה מאומתת מקדמוניו או מה שראה או ידע. ולפעמים מוכיר באגרתו ספר זכרוניהם, כי ברור הוא שהיו בישיבה ספרים שונים מעניני דברי הימים. ואחד מתלמידיו רב סעדיה יזכיר שנים מהם בשמות: מדות חכמים, ספר היוכלות (פ"י דברי הימים הו"ל הר"ר רפאל קירכהיים), ובלי ספק אלה ספרי הזכרונות היו מספרי הישיבה.

בתום לבבו ובאהבתו אשר אהב את קדמוניו הפריז לפעמים על מדת מעלתם עד אין קץ. כן אנו רואים במקומות רבים באגרתו בדברו מן הקדמונים ומרבים מן הגאונים אין דבר מן הפלאות אשר יסופר עליהם אשר לא יאמינו כפשוטו וככתבו, ועוד יותר נראה זאת באחת מתשובותיו אשר בה הוא מפיג תורתם ויהשכנה כלתונה מפי הגבורה. ואלה הם דבריו שם: כל החולק על דבר מכל דברי ה' כחולק על ה' ועל תורתו כי כלם דברי אלהים. ואפילו במדרשו של משה רבן של נביאים לא ידחו אותם ממקומם ותכמתם ופלפולם הוא הדבר אשר צוה ה' אל משה (הקדמה ש"צ וח"ג). ומי לא יתפלא הפלא ופלא על הפלגה יתרה בזאת. והלא בהפלגה הזאת יקלקל שורת משפט וצדק בעשותו רבים מטובי חכמי ישראל כחולקים על ה' ועל תורתו כי מה נעשה עם כל הדברים אשר הריף ורבי משה בן מיימון ותוספות הצרפתים והאשרי וגדולי מחברים אחרים חולקים על הגאונים וסותרו דבריהם הכי על כל אלה עמודי ההוראה וההלכה נאמר כי דבר ה' בוז? והלא רב שריא עצמו לא חדל לחלוק על דברי גאונים שקדמוהו⁽¹⁾ ואיך לא ירא להכזה בגחלתם? אבל הוא הדבר אשר דברנו יראת כבודם אשר מלאתהו ואהבתו אליהם קלקלו את שורת משפט. אמנם בהתפלאנו על הפרזתו נזכור מעשה של רב נטרנאי גאון אשר אמר להוציא מכלל ישראל את האנשים אשר לא רצו לאמר בהגדה של פסח שום דבר בדרשות חכמים (לעיל פ"ב) אשר בלי ספק עשה את ההפרזה הזאת לצורך שעתו לרדות את הקראים הבוזים דברי חכמים בכלל ומכחישים הקבלה, אף כן צריכים להבין הפרזתו של רב שריא. הנה לא חשב ורא עלה על לבו לאמר כי כל מי שיבוא ויחלוק על גאון מן הגאונים ויחשוב כי החלטתו באיוו הלכה אין

⁽¹⁾ ע"י ש"צ ח"ד ש"ד ס"ה מה שהביא שטת מקצת גאונים שלא אמרו שאלמנה נשבעת על כתובתה אלא כשיש כרי שיעור כל כתובתה אבל לא ימצא כרי שעור כולה תטול בלא שבועה, ור"ש חולק שתשבע בכל ענין. ובחיה ש"ח ס"ה הביא פסק מרב מתתיה גאון ואמר: ודכתבתון משמיה דרמ"ג ז"ל... אכן לא ס"ל דמר ר"מ כתב ומאן דכתב הכין כל מאן דהוא שלא כהלכה כתב. ובנותו אפילו אם אמרה ר"מ אינה הלכה.

לה קיום יען יש לה סתירה מן הגמרא או מן הסברה שחולק כזה יהיה כחולק על ה' ועל תורתו, אמנם דבריו נכוננו נגד הרוננים אשר רבו בזמנו ודברו במעדת הישיבות בכלל ונתנו דופי בגזרות הגאונים אשר לא בראיות יסודן, ונגד אלה דבר כן בהפרזה. כי חשב שאלה שתי הישיבות הן במקום סנהדרין הגדולה שבלשכת הגזית, ובכה פקידתם של ראשי ישיבות הגאונים נתן להם החק לצוות ולגזור ולהורות, וחק התלמידים והעם הוא לשמוע ולהקשיב ולסור אל משמעתם, וכל הממרה את פיהם ומכחיש כח הוראתם אך עליו יאמר כי הוא כחולק על ה' ועל תורתו ואך לכונה הזאת יש לנו להבין כל דברי הפרזתו. וכבר מצאנו כזה ממנו במקום אחר כי הוא עושה מעלת הפקודה גדולה ממעלת החכמה ויתרונה. ופעם אחת נשאל מי הוא המומחה אשר אמרו עליו כי הוא הן אפילו ביחודי? והשיב כי בכלל מומחה הוא רק ראש ישיבה או דיני דבבא¹⁰ אבל כל שאר הדיינים אינם ראשים לזון ביחודי (ש"צ ח"ה ש"ז סי' ל"ז).

תשובותיו הנמצאות בדיניו בקובצים שונים או שנתקיימו בספרי הפוסקים הראשונים רבות מאד במספר. ואין זה דבר מפליא, כי גם ימי פעולתו בגאונותו רבים היו. הלא שלשים שנה ישב על כסא ראש הישיבה. ומלבד זאת היו עיני כל היהודים הקרובים והרחוקים נשואות בעת ההיא לישיבת פומבדיתא כי ישיבת סורא היתה שממה. אמנם בבחינת תכונת תשובותיו לא נבדלו מרוב תשובות הגאונים. רובן פסקים והוראות להלכה ולמעשה ומקצתן פירושים במשנה ובתלמוד¹¹. גם זאת נראה מהן כי היה מן החכמים הנוטים בכל עת לצד החומרא והיה מדקדק כחוט השערה על כל דבור ודבור של התלמוד. וגם על זה לא נפליא כי כן היה דרוש בזמנו מאד, כי יותר מכדורות הראשונים של הקראים היו בדורות האלה לרבנים למעצבה. הראשונים היו מכחישים ומנגדי התלמוד אך המאוחרים היו שונאיו וחורפיו ומקלליו ויחפאו עליו דברים אשר כל שומעיו תצלינה שתי אוניו. מעת אשר רב סעדיה גאון נלחם עמם מכתמותיו לא יכלו לבא עוד אל מנוחת הרוח ויהי מונהגים בשגעון. ועל כן כאשר הקראים חוספו לענות סרה בהתלמוד, כן גדלה חובת הרבנים לשמר, לנצור, לחזק, ולאמצו שלא יפול דבר מדבריו ארצה. ומצאנו באחת מתשובותיו כי רמז על זה בפירושו. וכתב לאחד משואליו: ואמנה הוא שיגזרו גזרות ולא ירויח לפרץ כי פרצה קוראה לגנב (שו"ת גאוני מורת בבית ש"ד צד 126 סי' מ"ד). ואף זה היה חלק התלמוד וגורל תורת חכמינו מאז כי הקקו חקים וגזרו גזרות למען הכות על קדקד מנגדיהם בראשונה בריבם עם הצדוקים ואחרי כן כשעמדו כתות אחרים וטענו על תורתם, ובקרב עדת הרבנים עצמה קמו בכל עת רוגנים אשר הקלו אותם ואת תורתם, ועל כן בעתים שונות היו נגלצים לתקן דברים וחוקים למרות פני מנגדיהם, אף שאלה החקים מצד עצמם אינם מועילים לתקן המוסר ולהטבת המדות או להרים רוח הדת על כל פנים לדעתם היו מועילים לגדר הפרץ ולעצור בעד שטף ההתנגדות ואף מבחינה הזאת

¹⁰ מן התשובה הזאת מבואר שלדעתו כל שאר הדיינים לא נקראו מומחין לזון ביחודי אף אם הם גדולים בחכמה כדניאל ולפ"ו הסמיכה עיקר. וצ"ע שם סי' ל"ה שם" דעתו דלא תליא אלא בחכמה ולא במקט רשותא, ¹¹ שם ח"א ש"א סי' מ"ג, מ"ד, מ"ו, מ"ז, מ"ט. ובחיד ש"ז סי' כ"ח, ל"י. שם ש"ד סי' נ"א ועוד בכ"מ בש"ע. וע"י גם בשו"ת גאוני קרמונים (רפוס ברלין תרי"ח) מסי' צ"ד עד סי' ק"ד.

צריכים אנחנו להבין פעולות הנאונים וגזרותיהם וחומרותיהם, אף שהדברים מצד עצמם אינם מביאים לא לירי חכמה ולא לירי מוסר ולא לירי יראה יתרה, אבל התנגדות הקראים עשתה זאת, ואך לרגלה תקנו וגזרו כמה דברים כי היה צורך שעתם מקומם. ועתה גם זה היה דרך רב שרירא ודעתו הן גם בימיו שאון הקראים עולה תמיד להכעיס ולהדעים שנואי נפשם הרבנים לנאץ ולחרף את התלמוד, על כן חשב עת לעשות היא להחזיק כל דבור ודבור מן התלמוד קרש קדשים.

ואולם לפעמים לא השגיח על הדבר: שלא לחקות את הקראים וזה בעת שהיה דבר נדרש למעשה הטוב והישר, ומועיל להטבת המדות הרתיות בקרב עמו. ופעם אחת נשאל מאחד המקומות אשר בו היה המנהג להוחר ממגע טומאה בזמן הזה ואינם נוגעים במשכב ימושב של נדה ואינם מניחין אותן לאפות ולבשר להם בימי טומאתן ובאו תלמידים והתירו הדבר מפני שאין טומאה בזמן הזה, אחרי שאין טהרה מטומאת מת אין צורך לפרוש משום טומאה. ובאו ושאלו את רב שרירא ואמר: כי אף שהתירו התלמידים, לא רצו רבים לסור ממנהגם ועיניהם תלויות במה שיורה להם. והשיב רב שרירא שמאז אין ישראל מזהירים מלהטכא באחת מן הטומאות, רק חייב לטהר עצמו כשרוצה לעשות מעשה שחייב לעשות בטהרה כמו בכניסה למקדש או באכל הולין בטהרה. אבל מצוה לרחוץ מכל טומאה ואף על פי שמותר לאדם להביא עצמו לידי טומאה. ועכשו שיש חשש מפני עמי הארץ שיבואו לידי עברה על ידי משכב ומושב על כן יש מן הדין הנהיג בו איסור, וכל החברים נהגו בבתיהם שתהיה הנדה רחוקה ופורשים ממנה וסיוג נעשה בזה (שו"ת נאוני מורת בבית שנה ד' ס"י מ"ד). והנה אם נתבונן בדבר לדעת מה ראו על ככה להתיר הדבר אשר העם נהגו בו איסור? והלא אין זה מדרג הקדמונים ומשפטם להתיר מנהג איסור ולבטלו? ובפרט אם אין בו נזק ותקלה. על זה נאמר כי טעם השתדלות התלמידים לבטל זה המנהג אך היה מפני שראו בו מדה קראית, שכן הקראים — אחרי ענן — תושבים שאסור לטמא בכל טומאה האמורה בתורה אף בזמן הזה, ועון פלילי הוא. והנה רב שרירא כל ספק ידע זה הטעם יותר ממנו ובכל זאת לא חשש להחמיר ולעשות סיוג ולא ירא פן יחקק את הקראים, ולמה זה? יען כי חשב כי ותר טוב הוא להציל עמי הארץ מביבסול מלעשות התנגדות לקראים, ובאמת זה הוא דרך הבוטח בצדקת מעשיו, וברעתו כי ישרים דרכיו ולפי מחשבתו נאותים להשכיב להיטיב לא ידאג ממעקשי דרכים ולא יחוש לנעוץ לב אך יאמר צדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם. אמנם כאשר ראינו מכל זה כי רב שרירא היה נוטה לצד החומרא ולא סר ממדת התלמוד לכל דבריו, ובפרט השתדל לתת לו חזק מפני שהשעה צריכה לכך, כמו כן גם מצד השני לא הסיר עינו מצרכי הזמן להקל לפעמים אף שלא כפשוטו של התלמוד. אך לא שחלק על התלמוד כי אם לא העלים האיסור משואליו אך הדויעם באמונה כי מן הדין שבגמרא הדבר אסור, אבל אמר שבכל זאת אין להורות לרבים ולאסור אחרי שנהגו העם ואין יכולים רוב הצבור לנהוג בו איסור הנה להם לישראל יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין. וסמך בזה על מה שחכמי הגמרא התירו מטעם הזה דבר שאסרו חכמי המשנה ולמה לא יתיר גם הוא דבר שאסרו חכמי הגמרא ⁽¹²⁾.

⁽¹²⁾ הענין הזה הוא בתשובת נאונים קדמונים ס"י צ"ב שהתיר למסור בהמותיו

הראה כאשר זה הטעם היה מדרת חכמי התלמוד לבטל איסורים המפורשים במשנה כן יהיה זה הטעם לחכמים שאחרי התלמוד לעמת החקים שבתלמוד. כדרך רוב הגאונים האחרונים שאם נשאלו על ענין פרטי באיזו הלכה כתבה בתנאים שהשתדלו להרחיב תשובתם על פרטים אחרים אשר נוגעים בהלכה זו אף שלא נשאלו עליהם אף כן היה דרך ריש (בתשובותיו¹³). מן המקורות אשר השתמש בהם בתשובותיו הם גם פסקי הגאונים שקדמוהו והוראותיהם ופירושיהם ונושא ונותן ומפלפל בדבריהם¹⁴). רב שרירא שם לבו אל כללי הגמרא היסודיים המועילים להבנתה ומורים דרך בין נבכי ים התלמוד. כן ראינו בהאגרת אשר כתב לחכמי קירואן אשר כמעט כלה היא מענין הזה ואף כן נמצא בתשובותיו¹⁵). כלל אחר מתמיה העמיד באחת כתשובותיו בנתנו המדה למה שנקרא לחכמיו בכנוי "מצוה". ואומר כי יש מצוה שהיא חובה לעשותה ואם לא יעשנה יש עליו עון שמים ויש מצוה אשר העושה אותה יש לו זכות ומקבל שכר על עשייתה אבל אם נמנע ולא יעשנה אין עליו עון (שו"ת גאוני מורה בבית ש"ד סי' קמ"א 351) ומביא דוגמאות משני מיני המצות האלה¹⁶). ומאחת מתשובותיו יתברר לנו כי העמיד הכלל שבכל מקום אשר נמצא בגמרא שאחד מן החכמים מביא שמעוה על שם חכם אשר קדם לו זמן מופלג מאד לא נאמר כי זה המוסר את השמועה ראה את בעל השמועה והיה מבני זמנו, כמו במצאנו שרבי דוסא בן חורכנס אמר מעיד אני עלי שמים

לנוי לרעותן בשבתות וי"ט אף שנאסר הדבר בגמרא מכמה טעמים, וטעמא מאי? משום מוטב יהיו שוננין ואל יהיו מודין וע"ע בש"ת סי' שבי"ח.

¹³ ע"י בשי"צ חיד ש"ג סי' כ"ח בענין הקנינים. שם היה ש"ז סי' כ"ח מענין פסולי עדות. ושו"ת ש"ת סי' קס"ט מענין טבילת כדה.

¹⁴ בשי"צ היה ש"ח סי' ה' מביא פ"י ארוך מרבנן סבוראי בלשונם. ח"א ש"ב סי' ל' מנהג קדמונים בשליחות הנט. שם ש"ג סי' י"א ס' השטרות מרס"ג והל גדולות והלכות דמר רב יהודאי נאון. חיד ש"א סי' י"ט מנהג חכמים הראשונים וראשי ישיבות. שם ש"ד סי' פ"ז תקנת מורדת שנהגין בה כנ' מאות שנה ויותר, היה ש"ד סי' ג' ונקיט רבנן מן הראשונים. שם ש"ז סי' כ"ז הלכה קטועה מה"ג. ח"א ש"ז סי' ט"ז שאלת מר רב אלעזר אלוף דמן אספמיא מן קמי רב פלמי ורב נטרנאי. ובח"ג סי' קמ"א דגרסי רבנן באלין מילין מראשונים ואחרונים וכו' שם סי' קל"ב ונקיט רבנן מן שמיא דרב יהודאי נאון. . . . ומן רבותאי דקמיה.

¹⁵ שי"צ ח"א ש"ב סי' ל' הרבה מתקנות חכמים בשטרות שאין. . . . אלא לרוחא רמלתא. חיד ש"א סי' י"ט אין לעשות תקנה חמורה מעיקר הדין. סי' כ' חייב כל אדם שלא לשנות ממנהגיהם. שו"ת נ"ק סי' צ"ה בכל התלמוד שחלוקין ר' יוסי בר חינאי ור' יוחנן הלכה כד"י תשו' גאוני בבית ש"ד סי' מ"ד 125 ודבר ידוע בעולם יחיד ורבים הלכה כרבים לפיכך הלכה כסתם משנה דרבנן היא (צ"ל דרבים).

¹⁶ וי"ל דמצות תרי אנפין הויין מנהון חובה דמאן דלא עבד לה קאים בעון ומנהון רשות דמאן דעבד לה אית ליה שכר. כגון מאן דזהיר למעבד צדקות ונמילות חסדים ראית ליה שכר קמי שמיא וכד מימנע לית עליה עון, כמאן דממע מן התפלה כלה ומן ציצית ומן סוכה, אלא מאיכד שכר שמים. והביא עוד דוגמא מצוה על היתומים לפרוע חוב אביהם ואפילו מממונם שמצוה בקומה וקנין שכר ואם לא מאכבין שכר אבל לא קיימי בעון. והרבה יש לפרקם בזה דאם לא קיימי בעין פשיטא נמי דאין כופין לעשותה והא קי"ל כופין על הצדקה ואף את"ל אין כופין לא אמרן אלא בצדקה שמתן שכרה בצדה (ע"י חולין ק"י: בתום ובתחובות מ"ט: בתום ובכ"מ) ובמצות פריעת בע"ח כופין ואינו יכול לומר לא נחא לי למעבד מצוה (כתובות פ"ו). וכן אמר דכופין על מתנות כהנה כי דיכי דכופין על מצות סוכה לולב וציצית ע"י חולין (קל"ב:) ותו אמרין בנמין (מ'). דכופין על מצוה לקיים דברי המת ומה בינה למצוה לפרוע חוב אביהם. ויש להאריך בזה אלא שאין זה מחבלת חבורנו.

וארץ שעל מדוכה זו ישב חגי הנביא לא נאמר שראה ר' דוסא את חגי הנביא כי אם נאמר כי זה המוסר את השמועה היה מופלג בזקנה וקבל מוקנים שברורו ובדור שלפניו ולפני פניו עד שהשמועה ברורה לו כאילו שמעה באוזניו ובצדק יכול להעיד עליו שמם וארץ שכן אמת (שם סי' ק"מ). והוכיח זה מן הנסיון בחיי עצמו. הלשון והמליצה בתשובותיו רוב ארמית וכלשון הגאונים הראשונים. אבל יש בידינו ממנו תשובות אחדות אשר כתבן ערבית ונמצאו בהעתקה בלשון עברית (ש"צ ח"א ש"ו סי' י"ז ה"ד ש"ג סי' כ"ח) ונראה כי בכל אלה הנקודות דרכי הגאון רב סעדיה פעלו עליו תעצומה. ואף כי אין להכחיש כי במושכלות ובאמונות ודעות לא היו מחשבותיהם שוות ורחקו דרכיהם זה מזה מרחק רב, בכל זאת לא חדל רב שרירא לתת כבוד לשמו לנשא ולרומם תפארת גדולתו בהלכה מפני פהילוסופותו של רב סעדיה. עד כי פעם אחת באמור לפניו הוראה משמו הנמצאת בספרו "השטרות" והיא היתה לדעת ר"ש מוטעת מאד לא זכר לו חלוק דעותיהם במושכלות לגנותו, כי אם מיראת כבוד אמר "כי לא יאמין כי ר"ם כתב כן אלא שהדברים מזויפים על שמו כי חכם גדול היה ואין משנה שלמה אובדת ממנו (ש"צ ח"א ש"ג סי' י"א). ושוב פעם אחרת משתדל לתרץ דברי ר"ם שכתבם בספרו כן הקושיות שהקשו עליו השואלים, וכל זה אות אות יקר ונכבד היה ר"ם בעיניו (שם ש"ב סי' ל'). וזאת המדה היא אחת מן היותר נכבדות אשר נכתר בהן. לבלי תת תפלה באיש בעבור חלוק הדעות ביניהם במושכלות. ויש לחתאונן על זה כי רוב הרבנים אשר כד דבר קטן או גדול אשר יצא מפי רש"ג יצדיקו קדש וממדותיו הטובות לא למדו, ויורנו הנסיון כי הרבה מן הרבנים אשר לא ישניחו על חכמת איש בתורה אף אם היא גדולה ועצומה עד שלא יוכלו לשערה ולמדדה בשעל ביתם הצר ותהי בעיניהם ראל, ויען מה? יען כי חכמת העולם עמה במחברת. ר"ש לא היה כן והיא תהלתו והיא תפארתו.

באמונותיו ודעותיו הלך בדרכי רוב הגאונים, כמוהם כמוהו האמין בכל אנדה חשובה כמשמעות פשוטה כאשר נראה מקצת מקומות באגרתו שהוכרנו. כהם כן גם הוא האמין באמונה שלמה בהבלי הקבלה. ככל אנשי הדורות ההם והגאונים בכללם חשב כי המדרשים בענין שיעור קומה והיכלות הם קבלות קדמוניות, והמוסרים האחרונים היו ר' ישמעאל ור' עקיבה. ופעם אחת נשאל על אודותם ועל אמתת ענינם משואלים תמימים באמונתם אבל גם בוחשים בתבונתם לאמר: מאין לקח ר"י דברים מתמיהים כהם? אם הם קבלה עד משה מסיני או אמר כן מדעתו, ואם מדעתו אמר כך איך לא חס על כבוד קונו? אף כי לערך הענין הנשגב ששאל עליו השואל, ראה שטוב לקצר בדברים גם בשאלה, בכל זאת גם מרמזיו נוכל להכיר סוד לב ומחשבתו הפנימית. נכיר כי קשתה עליו להשיג ההגשמה הגסה באותם השיעורים אשר, התחיל מספר ופורט בכלל וקרא שמות כאדם שקורא שמות לאדם חברו, ומאלה הדברים נבין הפליאה הגדולה הצפונה בלב השואל שחשב שהגשמה גסה כזאת לא תוכל להתפרש בדרך משל וציור ועל זה תצדק שאלתו איך לא חסו על כבוז קונם? ואמנם הוסף להתפלא על דברי הספר שאמר "ובלבד שתהיה שונה אותה כמשנה בכל יום". הלא אף אם נאמר כי סוד כמוס בדבריו ולא יוקחו כפשוטם איך יהיה שונה אותה בכל יום כמשנה הנתנה ביד כל אדם. הלא טוב מזה להעלימם כי כבוד אלהים הסתר דבר. ונראה מזה

כי השואל בהשכל שאל. ואמנם נראה מה השיב ריש לשואלו דבר. אך מליצות ריקות. אמר לו כי אין ראוי לברר דבר זה ולא אמר רי' כן מדעתו ואין אפשר שיבואו טעמים הללו מדעתו של אדם, ואין אפשר להבין הדברים כפשוטם כי נפלאים הם מאד וכן מסרו חכמים אחד לחברו הכרת פנים וסודי שרמוטים (שית סי' קכ"ב שו"ת הגאונים ד' ליק סי' כ"ט). והנה מכל מליצותיו לא השכיל את שואלו יותר ממה שהיה דפנים, ולא נוכל להתבונן מדבריו אם הסודות והרמזים הצפונים ביסודות האלה אם משככים את הלב יותר מפשוטם, הלא אחר כמו לפנים הספקות עומדים והפליאות לא סרו. אבל מאמנתו בהכרת פנים ובסודי שרמוטים כבר נוכח לשפוט על מדרגת ההשכלה המונחת באמונתו בשיעור קומה עם כל הסודות והרמזים ששער בו. אמנם כן משפט בני אדם מאז בדברי אמונות. האמונות אשר נצדקו להם קדש ונחנכו בהן והיו לחן אמתיות לא נכזבות עד שמושלות בכר רגשי לבם והגיוני רוחם, נגד אלה אין חכמה ואין תבונה ואין עצה אך תתקבלנה בתמימות כאשר נמסרו. אמונות כאלה במופלא מדעת האדם, בתוארים מן האל ובאיכות מציאותו דבקו ברוב אנשי הדורות ההם גם בגאונים אשר לא טעמו מעט הפהילור סופיא או אשר הכחישו אמתתה. בהן דבק גם רב שריא בתם לב האמין בלי חקירה ואף נגד הכרת בינתו, אך ערובת האמת היתה זאת כי אבותיו ומחנכיו ואבות אבותיו ורוב הגאונים אשר לפניו אשר אנשי קדש היו לו האמינו ככה, וכי המאמינים והמוסרים הראשונים — ר' ישמעאל ור' עקיבה — היו העמודים אשר בית ישראל נשען עליהם ומי לא יקבל האמונה אשר האמינו הם? אך לאמר שרי' ורע' לא היו לא מאמינים בזה ולא מוסרים כזה אלא שמחבר מאוחר זייף הדברים זה ודאי לא עלה על דעתו! כן הוא בעינינו תהלוכת מחשבותיו של רשיג. אמנם לא היתה דעתו קצרה והשכלתו מוגבלת רק בעת שאמונה ברורה ומקובלת עומדת לנגדו, אבל זולת זה חייתו גם הוא תשוּקָה גדולה לירות ולהברר דברי אנדה באפן מושכל והשתדל כיכלת חכמתו להפריש התבן מה הבר להסיר סינים מן הכסף. ויבורר לנו זה אם נבחון דבריו אשר דבר על ערך האגדה וכה אמר: הדברים היוצאים מן הכתובים ונקראו מדרש ואגדה הרבה רק אומדנות הם ויש מהם שהוא כן ויש שאינו כן לכן אין סומכין על האגדה¹⁷). והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא נקבל מהם ואין סוף ותכלה לאגדות (סי' האשכול ח"ב צד 47). ויען וביען כי רשיג הבריל בין אנדה לאגדה וחשב כי רק מה שמתחזק מן השכל ומן הכתוב נקבל ואשר לא יחייבו השכל או המקרא לא נקבל על כן היה מתון במיכתו

¹⁷ התשובה הזאת הובאה גם בהקדמת סי' מנורת המאור על פי ספר מנלת סתרים. ורש"ל רפ"ם בתולדות רי"ג בעה"ע בהערה ³² מעתיק ממנה מאמר אחד. גם מהאשכול נראה באמרו. אמר רב שרירא' שלא העתיק מתוך תשובותיו. ואעתיק מדונמאות שהביא איוה מדרשים שהם כנים ואיוה לא. כמו: ביואת ליהודה שאמר שמעון מוכלל ביהודה שמצינו ביהושע חלקו בתוך נחלת בני יהודה. פי' זה מתחזק מן המקרא. ויש שאינו כן כמו מה שאמר ר"ע מקושש זה צלפחד, ומה שאמר אלפים אמה לתחום שבת, ומה שאמר צום העשירי זה עשירי בשבת. וראינו מזה שחולק על-מדרש התנאים ועכ"פ מכריע בין החולקים שבשלוש אלה נחלקו התנאים שעל מקושש זה צלפחד נחלק ר' יהודה בן בתיירה, ועל אלפים תחום שבת נחלק ריה"ג (סוטה כד:) ועל צום העשירי זה י' בשבת נחלק ריש (ר"ה י"ח:) ונ"י האשכול: ומי' ריש צום עשירי זה י' שבת ט"ס וצ"ל ר"ע.

עליהן. רק זאת עשה שהשתדל לפתור לפעמים אנרות זרות בהשכל ודעת לקרב את המופלא אל ההבנה הפשוטית ואם יצרה בידו או היתה בעיניו כמתחזק מן השכל. פעם אחת נשאל על ענין המאמר מרבה בר בר חנא אשר ספר כי הלך במדבר והגיע אל מקום אחד אשר בו נפגשו הארץ והרקיע מה זה, ומה המובן בו? והשיב שפירושו הוא כן כי המלך אלכסנדר בנה מקום במדבר ועשה בו דמות הרקיע וגלגל החזור להראות בו חכמתו וראה אותו רבה בר בר חנא (ש"ת סי' קכ"ה). והנה לא נרצה להיות ערבים בדבר כי ר"ש היה קולע אל המטרה בפירושו הזה ולא החטיא, כי אין לנו לדון בדבר כי אם על פי מדות דעותיו ורעת זמנו ולא על פי מדותינו ומושגינו היום. והרבה אשר נדמו לו מתחזקים מן השכל ומן המקרא אשר לנו הם זרים ורחוקים משניהם. אבל על כל פנים נוכל לשפוט בצדק על השתדלותו להחליש הזרות והמופלא ולקרבם אל השכל כיכלת חכמתו וכמדת ידיעותיו וההשתדלות הזאת נכרת לנו מכמה פתרונים אשר הגיעו אלינו על שמו¹⁸).

דעותיו המושכלות האלה מערך האגדה כתבן על ספר למען תעמודנה ימים רבים. הספר הזה נקרא מגלת סתרים ועוד היה בידו בעל האשכול ומנורת המאור (ע"י הערה 17). ונראה הדברים כי קרא את שם הספר מגלת סתרים יען כי היו בו דברים אשר לא טוב לגלותם לכל. כאשר נראה מהשריד האחד אשר נשאר ממנו בענין ערך האגדה כי יש בהן שהוא כן ויש שאינו כן וחיובנו לבקר בין טוב לרע, אך אין כל אדם יודע לבקר על כן טוב ההסתר מלגלות. וחבר גם פירושים על המקרא ואחדים מהם נעתקו במפרשי המקרא (רד"ק בשרשו). וכן עשה פירושים על התלמוד והובאו במקומות מפורשים במפרשי הגמרא. האחד הוא רב נתן בעל הערוך הביא על שמו כמה פירושים. וגם בספר מחברת הערוך מרבי שלמה הפרחון (ע' ספ"ל) ומהעתקותיהם נראה כי לא רק על פירוש הענינים שם רב כי אם גם לפירוש המלות. והמעתיק פירוש המשניות של הרמב"ם מסדר נזיקין כתב כי כמו פירושי רב סעדיה אף כן פירושי היו בלשון ערבית (שה"ג ע' שריא) ואמנם מה שקרה לרוב מעשה ידי גאונים כי אכדו ברוב הימים ועוד אינם. כן קרה גם לכתבי רש"י אשר לא נשאר מהם עד אחד בלתי אם תשובותיו. ואם נשאל מה ראו על ככה ומה הגיע אליהם לחכמי הדורות כי לא קיימו פירושיהם על התלמוד ובכלל לא קיימו פירושי גאונים אחרים? התשובה על זאת נלמד מדברי רבנו משה בן מיימון בפתיחת פירושו למשנה, שכתב: וחברו הגאונים פירושים רבים, אבל לא הספיק אחד מהם להשלים פירוש כל התלמוד לפי דעתנו. ובהקדמתו לספר יד החזקה הוסיף לאמר: אותם הפירושים

¹⁸ בתשובות הגאונים ד' ליק סי' י"ז פ' מאמרם במנילה (יב). מרדכי מוכתר בנימוס היה בערי דרבה בר הונא ורבה בר עדיף מניה פ' רבה בריה היה קשור בערי של תורה ושל יראת חטא, והיה חביב ביותר בשביל ענוה ומרדכי בנימוס קשור לו קשר יערי בנימוס של דת יהודית וענותנותיה דרבה בריה עדיפא ממרדכי ונראה דרך היתה גירסתו בנמי והני' שלנו משכשת ועי' בד"ס ובערוך ע' נמס — שם סי' י"ח פ' המאמר בסוטה (א). ותמצב אחותי מרחוק כל הפסוק הזה על שם שכניה נאמר. שם סי' י"ט פ' מאמר מגדל הפורח באויר (חגיגה טו:) בש"ת סי' קכ"ז פ' מעשה דרבי כנאה (בי"מ נח). ואמר האי מעשה דאחמר בחלום ראה אותו ולא במראית עין. שם סי' ק"ל פ' קרא דירמיה לא יספדו ולא יתנודדו ולא ישימו קרחא. ותמה שם על דכתיב קרחי וגו' על בני תענוגך והכתיב לא תתנודד ופ' ע"ז שעל החי לא אסר הגדידה. וע' בערוך ע' נזמא בשם רש"י בענין הגזמאות במקרא ובדברי חז"ל.

וההלכות והתשובות שחברו הגאונים וראו שהם דברים מבוארים נתקשו כימינו ואין מבין עניניהם כראוי אלא מעט במספר. מכל זה ראינו כי פירושי הגאונים לא השפיקו לכל התלמוד, ונחשוב כי לא לבד שלא היו מספיקים לכל התלמוד בבחינת המסכתות לערך כמותן כי אם גם לערך איכות הפירושים לא היו נאותים למלאות כל הנדרש מפירוש מספיק. וכבר ראינו מפירוש גאון אחד — רב חנינאי — שבאמת סגנון פירושו אינו מספיק ואינו פירוש בבחינתו העצמית כי אם רק הצעת תכן ענין התלמוד. ואף כי תכונת פירושי הגאונים האחרונים לא היתה כן שהם כבר השתדלו לבאר מלות ודבורים כמו שראינו בערוך של רב צמח וכאשר שערנו מפירושי רש"י וכמו שנראה עוד למטה בפירושי רב האי גאון בכל זאת פירושים שלמים, הכוללים בחבור וקשור כל משאו ומתנו של התלמוד, לא היו, ובעבור זה ראו חכמי דורות הרבנים שאחר הגאונים לעשות פירושים שלמים ומספיקים לכל הצדדים והיו משתמשים באמונה בפירושי הגאונים והעלו כלם בפירושיהם אחרי העיון והחקירה בהם. ואחרי שעלו בפירושי הרבנים כמו רבנו גרשום מ"ה והאלפסי ורש"י והערוך ור"י מינאש ורמב"ם ועוד אחרים, הלא כבר עשו פעולתם ולא חשו להעתיקם עוד, ובכן מעט מעט אבדו כמו שאבדו ספרי אגדה הקדמונים אחרי עלותם בקובצי מדרשים המאוחרים. ואם אמת הוא כי פירושי רב סעדיה ורב שרירא ורב האי ורב שמואל בן חפני היו כתובים בלשון ערבית או יהי גם זה סבה שלא נתקיימו כאשר לא נתקיימו רוב החבורים בהלכות אשר היו כתובים בלשון ההיא.

משך זמן שררת רב שרירא גאון היה ארוך מאד בשנת ה"א תשכ"ה נעלה להיות ראש ישיבת פומבדיתא ועמד בפקודתו שלשים שנה עד שנת ה"א תשנ"ח. ויהי כי זקן מאד וכחותיו מעטו פנה את מקום הראשות ויתננה ביד בנו רב האי גאון אשר כבר היה אב בית דין ימים רבים לפני זה וגם הוא כבר הגיע קרוב לימי הזקנה ויהי רב האי לגאון עוד בחייו אביו. אמנם דבר כזה, שיהיה גאון ובנו יושב לימינו לאב בית דין, כי יקים האב הגאון את בנו עודו בחייו להיות גאון תחתיו וממלא מקומו בחייו, לא היה משלו בכל ימי עמדת הישיבות עד עתה. ועל כן לא יפלא אם מעשים כאלה לא ישרו בעיני רבים מן העם ומן החכמים. ואף באמת הדבר הזה הוליד לרב שרירא מתנגדים ויהיו לו לאויבים. ויהי באחרית ימיו כאשר הושיב את בנו רב האי על כסאו נמלאה סאת קנאתם ותהי למארה לאב ולבנו. כי אז קמו עליהם צורריהם והלשינו אותו ואת בנו אל הכלף אשר מלך בימים ההם. והנה משפט המושלים הכלפים לאהוב בצע מעשקות ולכל עול נגד היהודים לתת יד בבצע כסף, הוא גם לרב שרירא היה בעוכריו כי הכלף המה און למלשינו וצוה שהאב ובנו יתפשו לבית הסהר ובזו כל הונם ורכושם עד כי לא נשאר להם די חית נפשם. אך בכל זאת לא הסירים מגאונות. ואין זה פלא. כי הכלף לא חשב רעה רק על רב שרירא העשיר ובעל נכסים אבל לא היה לו דבר רע נגד רב שרירא העני. אבל המקרה הרע הזה אשר קרהו הכשיל בחו ויחלה ובקרב ימים אחדים מת זקן ושבע ימים ושבע רגז¹⁹). רוב ימיו חלפו באושר, גם ראה עולמו בחייו את בנו מחמד

¹⁹ בספר הקבלה להראב"ד כתוב: ונתלה רב שרירא מידו אחת והוא כבן ק' שנה ולא הוסרו מגאונות. ולשון זה משובש וגם אין לכל המאמר חבור והמשך.

נפשו יושב על כסאו. ואם גם באחריתו היה מטרה לחצי מלשנו אנשים רעים וחטאים, ונפל במהמורת קנאתם, הלא אך בקנינו הזמניים יכלו להזיקו אבל להפשיט מעליו כבודו את זה לא יכלו. בשלום נאסף אל אבותיו וכבוד גדול עשו לו בסותו. אמנם גם שכרו אתו ופעלתו לפניו מאת הדורות הבאים אשר לשמו תאות כל נפש. הן כל הפוסקים הלכו אחריו בהוראותיהם ובפסקיהם עד כי קראוהו אביהם של ישראל (רמב"ן במלחמותיו פסחים פ"ב). אך לא לבד לבעלי הלכה האיר את הדרך כי אם היה האור על נתיבות הדורשים דברי ימי היהודים וספרותם הישנה, הוא היה מורה דרך לכל דורשי קדמוניות בישראל להדריכם בנתיבות לא ידעו, כי אך רב שריא נאון הוא המנהיג בסת בין נבכי דברי ימי רבנן סבוראי והנאונים עד זמנו, הוא בכל אלה פתח מקורות נאמנים אשר מהן נשאב עד היום הזה, ובצדק נאמר כי הציב לו יד בישראל אשר יקים זכרו לדור אחרון.

פרק שמנה עשר

רב האי נאון בן רב שריא.

אחרון כל הגאונים בזמן אשר בו נחתם פרק זמן ארוך לערך חמש מאות והמשים שנה, אך הראשון בהם בחשיבות ובמעלות היה מר רב האי בן מר רב שריא נאון. הוא היה נכתר בהכנות שבעיות מחבורות עם שקידה נפלאה. גדול מאוד בתורה ואמין כח לפשטה עד רחוק. הוא עשה ספרים הרבה והנמיד תלמידים הרבה. שנת הולדת אותו היה ת"ש. מבטן הוקדש לתורה ותושיה וילך מחיל אל חיל. ויהי בשנת תשמ"ה או תשמ"ו מצאנו אביו נכון לפניו למנותו לאב בית דין לימינו, ולפי זה היה בן מ"ד או מ"ו שנה בעת הוקם בפקידה הזאת¹. יש תשובות כתובות על שם האב ובנו ובלי ספק הן מוזמן אשר היה רב האי אב בית דין. כי לפי הנראה היה בן מנהג הישיבות שהתשובות נכתבו גם על שם האב"ד, כאשר ראינו בתשובות רב עמרם לקהל ברצלונה (תשי"ג גא' ליק סי' נ"ו) וכן באגרת זה הגאון שכתב עם סדר התפלה שהוזכר בה את רב צמח

ונרעץ צד 390 בהערה 1 כתב בשם רש"ל ונתלה ר"ש ביד אשה אחת. מלומר שתלה עצמו בתקיפות אשה והיא השתרלה וזה התיקון רחוק גדול. וראיתי שמנה היוחסין ר' יעקב בכרך הניה שצ"ל ונחלה ר"ש מיד וימת והנהגה זו נכנסת אל הלב אלא שצריכה תיקון וי"ל שכך צ"ל ונחלה ר"ש מיד ואח"כ מת' והוא כבן ק' שנה כל' שהיו מידו ראיה למלת אחי' והתיו של אחת היא שורר ממלת מת.

¹ בסוף אגרת דרשין כתוב: ובשנת רע"ט (לשטרות) איסתמיכו בנאותו וסמכוהו להאי כנו כבכות בית דין משיעור ב' שנים כלומר שתי שנים קודם כתיבת האגרת. והנה זאת האגרת נכתבה לדעת בעל מאור עינים בשנת תשמ"ו לאלף החמישי ולדעת אפודי תשמ"ח. ומבואר מזה כי היה י"ב או י"ד שנה אכ"ד וכארבעים שנה ראש ישיבה כי בשנת תשצ"ח מת. ובענין ימי חייו כתב בס' הקבלה שהיה בן ס"ט שנה במותו. ולפי' היה שנת לידתו תשכ"ט. וכן ההלכות כל כתבי קיריותיו. אלא שאיך מנהו אביו אכ"ד עודו בימי הילדות וזה קשה לי להאמין שהוא דבר שלא נשמע מעולם. עתה האיר הרב רבי ש. ו. ח. ה. את עיני והודיעני במכתבו אלי כי בס' קבלה שלנו יש ט"ס ובס' הקבלה כ"י שבידו הני' והי' מי חייו צ"ט שנה. וזה קרוב למה שכתב בס' הקבלה להרמ"א מביאו בסה"ד כמו צ' שנה היו ימי חייו. אך העיקר צ"ט וכן מבואר בקנתו של ר"ש הניד וי"ל ככו ככה לרב האי אשר היה כלל היה אשר חיה כמו מאה. וכבר העיר החכם הרב רבי בנמיר תרל"ז והחכם באבער בכרמל מביאו הרב ר' זכרון לראשונים² אשר כבר קדמם שניהם הדיר משה ישראל חזן בהנהגת אי' לתשו' הגאונים שנרפסו תרכ"ט ולפי' תארתיו הדבר בפנים יעי' לעיל סי' הערה 3.

אשר היה אז אביד. ויהי בשנת תשנ"ה ורב שרירא זקן מאד וימסור הגאונים ליד בנו ר"ה והנהיגו בכבוד ובמישור עד כארבעים שנה ומת ביום טוב האחרון של פסח והוא בן השעים ותשע שנים. ואין אחד מכל הגאונים אשר זכה להאריך ימים על ממלכתו כמוהו. וגם אין אחד מכלם אשר כמוהו מלא במדה נדרשה ימי משרתו הארוכים בהגדולי מעשיו עד אין חקר, ועשה טובות לישראל הקרובים והרחוקים. ר"ה התחתן עם רב שמואל בר חפני כי לקח את בתו לו לאשה. ולא זכה לבן ממלא מקומו. כן כתב רב שמואל הנגיד בקינתו על מותו: ואם הלך ואין לו בן . . . ולא ילדה ולא חזרה אכסניא . . . ילדים לו בכל ארץ ערבית ואדומיה (זכרון לראשונים 48). שניהם האב גם הבן לא נמלטו מרכסי אדם וקנאים פגעו בהם עד היה כפסע בינם ובין המות, אמנם מנגדיריהם הקשים אך מעט היו ועשו במחשך מעשיהם, אבל העם בכללו ראו אליהם כאל מלאכי עליון. ויהי אחרי מות רב שרירא נעשה פרסום מאין משלו בכל ימי הגאונים. בשבת אחר פטירתו קראו בתורה פרישת: יפקוד ה' אלהי הרוחות לכל בשר איש על העדה, עד תומה, וקראו למפטיר: ויקרא ימי דוד למות ותחת הפסוק האחרון: ושלמה ישב על כסא דוד אביו, קראו: והאי ישב על כסא שרירא אביו ותכון מלכותו מאד.

מעלות אשריך אך לעתים רחוקות חברו יחדו באיש אחד, עטרוהו כנזר שושנים. גוף טהור ולב קדוש וזיו לו כבן עמרם¹ כן הללוהו בני זמנו. ובהעדרו נשאו עליו קנה לאמר: במותו התורה הלכה לבית ציה ונגנו ספר קדש והלך ריץ דמסעיו ודבר חכמה ותושיה. והתורה עלי אישה מקוננת והומיה, ועל בעל נעוריה מיללת ובוכיה. בו אבד עור לעשוק, אבד מכריע במחלוקות, אבד העומד בפרץ נגד המורים אשר יורו בתהפוכות, ונגד העושים מלאכת ה' רמיה. זה היה משפט בני זמנו עליו (ר"ש הנגיד בקינתו). ואמנם כשמן תורק שמו בדורות הבאים ונחשב להם לבחיר כל הגאונים, אשר כמוהו לא היה לפניו ואשר הרביץ תורה בישראל יתר מכל הגאונים ולאורו הלכו דורשי התורה מכורח שמש עד מבואו² (ס' הקבלה). ולא הפריו בזה על המדה אף כמלא מר מדלי. הלא גדולי אנשי שם עמודי חכמת ישראל כדם היו תלמידיו ותלמידיו תלמידיו. כאשר ישאל איש בדבר אלהים פנו אליו השואלים. ולפעמים אף בהלכות אשר כבר נחלט דינן מגאונים שקדמוהו שאלוהו דעתו והסכמתו וככל היוצא מפיו יעשו. ובמחלוקותיהם שאלו הכרעתו והיא היתה לחק. ובצדק אמר עליו מספידו כי בו אבד המכריע במחלוקת. ואמנם בזה אשר היה מכריע בין הגאונים החולקים ודרש יחקר בדבריהם בבקרת נאמנה, ופרשם והביאו לפעמים ראיות, מפסקיהם, בזה זכה את הרבים לקיים קצת דבריהם אשר בלעדו היו חולכים (לאבדון²) ממהללי רעו הנגיד בקנתו על מותו נצטייר כראה דמות זמנו. כי בהם נראה כי היר צריך חוקת יד ואומץ רוח לגדר גדר ולעמוד בפרץ נגד פריצי בני עמו. הלא שמענו זאת מפי הנגיד בקנתו כי עמו אבד הגודר פריצי מורים אשר יורו בתהפוכות ואשר יעשו מלאכת אל

¹ מהכרעותי בין הגאונים ע"י ש"צ ח"א שי"א ס"י י"ז נ"ק ס"י פ"ו פ"ט ש"ת ס"י ק"נ. ח"ג ס"י קל"ד קל"ו. תש"י ה' ל"ק ס"י א' וע"י ש"צ ח"ד ש"ג ס"י י"ב מביא ראיה מרב חיינאי, שם ס"י ל"ז מפרש דברי רב נחשון ש"ת ס"י מביא ראיה מביא: ועוד בכ"מ ושם ס"י מ"ז מתשובות הגאונים. שם ס"י מביא תשובות רס"ג ורב דוסא ורב שרירא ובאלה עיר בהרכבה מתשובותיה.

ברפיון יד ורמיה, ועל כן לא יפלא אם נראהו לפעמים קפדן במעלליו לאסור מה שמותר משורת הדין ואמר בפירוש טעמו וסברתו שאם יש פורצים בדבר יפה לגדר בפניהם (ש"ת סי' צ"ג). ונראהו גם הולך כהלכה מן הנבול שנבלו ראשונים. זאת ראינו בהוראה אחת שהורה בענין היתר מלאכה בחול המועד. הנה דעת התלמוד בזה, שנמסר הדבר לחכמים והם יקבעו כלל בדבר איזו מלאכה אסורה ואיזו מותרת, וקביעתם תהיה המדה למעשה אבל לא חשב ולא עלה על לבו לאמר שבכך פעם שנרצה לעשות מלאכה הידועה שהיא מכלל ההיתר שיהיה נדרש היתר מיוחד ומפורש מראשי הדת. אבל לא כן דעת ר"ה הוא יסד: שחייבים בית דין לגזור גזירה שלא יהיה אדם עושה מלאכה בחי"מ אלא על פיהם. . . . מפני שבית דין מצווים להזהיר העם. . . . כי ענין העם תלוי על צוארם ויזהרו שלא יתפשו בחטאתם (ש"ת סי' רס"ח). ואף מפני המתפרצים היה מקפיד מאד על מנהג ישראל, אך קדוש יאמר לו ולא הניח לסור ממנו אף כפסע. ואמר בדרך כלל כל מנהג שאין בו איסור טוב לעשותו (סי' האשכול ח"ב צד 111). וכל מה שלא נדע להכריע מן התלמוד נחפשו מנהג כל ישראל (שם ח"א צד 1). וכל כך היה המנהג חשוב בעיניו עד שהניח דעת כל הגאונים ונהג כמנהג שקבל מאבותיו (שם ח"ב 67) ובכמה מקומות בתשובותיו רגיל להזהיר שאין לשנות מן המנהג. דבקתו הזאת בהמנהג הביאתהו להחזיק גם מנהג המוני אשר לא יאות רק לנשים זקנות והוא עצמו הודה כי לא ידע לו טעם. שכן נשאל: על מה שנהגו העם להזהר בשעת התקופה שלא לשתות מים והשיב: אף על פי שלא ידענו לו טעם צריכין אנו לחוש שלא על חנם נתפשט מנהג זה בישראל (תשו' הג' ריק סי' י"ד). אמנם חשב שבדבר המנהג אין לתת תורת כל אחד ואחד בידו לנהוג איסור בדבר המותר משורת הדין (ש"צ ח"א ש"ד סי' כ"ד). ואמנם כנגד זה רע עליו המנהג, ובכל מאמצי כחו השתדל להעבירו, בעת שהמנהג יכול להביא את המון העם לעות משפט המוסר ולהפסיד את רוח הדת. ועל כן התרעם מאד על המנהג להתיר נדרים ושבועות באופן שעומד האדם בראש השנה ואומר כל נדר שאני עתיד לידור כל השנה הרי הוא בטל. ומוזהרים אל תתנהגו במנהג הזה וכי דבר קל הוא בעיניכם לחטוא אדם בענין נדרים ושבועות. . . . אלו היו יודעים בני אדם ענין נדר וענין שבועות לא היו מערימים עליהם כלל (ש"ת סי' ל"ח) ובמקום אחר: נוהגים העמים אשר סביבותינו לומר ביום הכפורים כל נדרי ואומרים דברי הערמה לשנה הבאה אין ראוי לעשות כן. . . . וחם וחלילה (שם סי' קמ"ג). וכן היה המנהג שיסדרו הגאונים שמי שהחרימוהו לא היו רשאים למול לו בן ולקבור לו מת. אך רב האי בלי ספק ראה כי הוא ענין רע ואין זה ממדת היהדות ועל כן בטל המנהג הקשה הזה, ויסד שמי שהחרימוהו הקהל חייבין למול את בנו וקוברין את מתו (שם סי' מ"א) ופעם אחת בטל מנהג שהתקינו הגאונים מפני שהיה נדרש כן למעשה הטוב ולדבר מצוה (תש' הג' ליק סי' מ"ד). ויען כי לדעתו אין לתת מעמד להמנהג במקום שמביא הפסד מוסרי, וראוי לבטל מנהג לתכלית מעשה הטוב, אף בעבור זה התיר לכל צבור וצבור שעשו תיקונים אף בהרס לבטלם אם נודע להם שהטוב והישר הוא לשנות הדבר (שם סי' ל"ד). ובוה נתן התיקון והבטול ביד הצבור שהם המנהיגים והפרנסים שברור אשר יודעים צרכי העם ומחסוריו וכל הדרוש לטובתו המוסרית. ואם תיקונים אשר נעשו בחרס צוה לבטל בהודע להם שלפי זמנם טוב

וישר הוא לשנות הדבר, על אתה כמה וכמה שלא נתן נפשו להעמיד מנהג של מהיבכך אם על ידי העמדתו ינתן יד למחלוקות מקרב מקהלות ישראל כי איה דבר טוב וישר יותר מהחזקת השלום.

שאלות באו לרב האי מכל קצוי ארץ וים רחוקים. ולפי אשר יספר הוא עצמו שלחו אליו שלוהיהם מארבע פנות מכל הארצות. מתמן ממורה ומצפון ומארץ כוש. מאשכנז וצרפת ואספמיא ועומדים לפניו בענין שאלותיהם וספקותיהם (ש"ת סי' צ"ט). והגיע אליו כתבים מחכמי הודו ותוגרמא (שם סי' ה'). ונראה כי עם השלוהים הבאים מארצות רחוקות באו גם תלמידים ללמוד לפניו בישיבה וכבר הזכיר אביו תלמידים הבאים מארץ אדום (תש"י גאוני מורה בב"ת ש"ד צד 119 סי' ל"ד). אף שלא פירש שבאו לבבל כי אם לעירו של השואל ואולי היה השואל מאספמיא או ממדינה זולתה מכל מקום בימי רב האי כבר היו תלמידים מארצות איירופא שלמדו תורה בישיבתו. כאשר יקונן עליו ר"ש הנגיד: ילדים לו בכל ארץ ערבית ואדומיה, אשר גדל עלי תלמוד ומפח להוריה. ויען כי היה שמו הולך בכל הארצות וכל קהלת ישראל וחכמיהן דרשו תורה מפיהו על כן מספר התשובות אשר נשאו ממנו בקובצי התשובות ובכל ספרי הרבנים הראשונים מופלג מאד ועולות על יותר מאלף. עניני תשובותיו לרוב בהוראה להלכה ולמעשה בדיני אשות וממונות ומנהגי תפלות ומועדות. ודבר פלא הוא כי בדיני אסור והיתר כמו שחיטה שרפות ותערובות איסור תשובותיו ותשובות כל הגאונים אך מעט הנה ונער יכתבן. דרכו בהן דרך ישרה ובכלן יתאחדו הראיה עם הסברה ולפעמים יורה וידין לפי שקול הדעת והכרת הצורך³). מספר רב מתשובותיו הן פירושי הלכות או סוגיות שלמות בתלמוד ויש בהן גם באורי מלות⁴). הלשון אשר השתמש בו בתשובותיו היתה עברית מעורבת בארמית כלשון הגאונים והרבה פעמים השיב כלשון ערבית. כהחכם האמיתי דבר בלשון יכה וברורה גם רכה ובדברי נחת אל השואלים. מלבד אם באו אליו בדברי קנטורין ותואנות ובהמצאות חדשות או לא עצר כח מלהוכיחם על פניהם אבל גם דברי תוכחתו בנחת נשמעים⁵). מזה נראה כי רע עליו מעשה המתחכמים לבקש המצאות דינים ותיקונים חדשים כמעשה המתחכמים ברורות האחרונים השמחים אם ימציאו בפלפולם דין חדש כאלו מצאי עולם חדש. ככל הגאונים שלפניו היה עיקר סמיכתו בהוראת ההלכה התלמוד הבבלי. ואף כי ידיו רב לו גם בתלמוד ירושלמי והיה לפעמים

³ המון רב מתשובותיו עדים על זה. ונעיר פה על מה שהתיר לקנות שפחות מצריות ולקיימן אף שאין מתניירות מפני שבאותן המקומות נצרכין להם ביותר (ש"ת ח"א ש"ה סי' ו'). וכן הורה שבספרים אם אין אינאה בשתות בקלף ובתיבה, מפני החכמות שבהן אין דין אינאה כדן השטרות שאין גופן ממין (שם ח"ד ש"א סי' כ"ג).

⁴ פ"י הלכות רבות בכל קובצי תשובות. פ"י סוגיות ע"י שו"ת נ"ק סי' ע"א ע"ב ע"ה ע"ט פ"א פ"ג פ"ו פ"ח צ"י. ובפ"י דבורים ומלות ע"י שו"ת סי' פ"ד באות מלת צורבא מובהק. תש"י ה"י ל"ק סי' ב' ביאור דבור בעל מעשים סי' ל"ב שיחת דקלים. סי' מ"ו מעשה חרורים כ"י פ"ה האיש מקדש בשם הנאון פרומא דשכרא. אבל יש להעיר כי נתיחסו לו גם תשובות בטעות ע"י ריב"ש סי' קס"ח הביאי כ"י ח"מ סי' ר"נ.

⁵ אשכול ח"ב 4 נשאל למה לא קרינן בשבת בס"ת מוסף דשבת והשיב גם אתם מקנטרין מה שתקנו קרמונים ובכך יאריך הדבר זה יאמר למה עזבו קריאת ו' דברות שאמרו בכל יום וכו' ועלינו להתנהג מה שתקנו גדולי דורות בחכמה ובבנין ואין לשנות וע"י כיוצא בזה בתמים דעים סי' ק"ט ע"ש כל התשובה.

אור לנתיבתו בהוראות ופירושים⁶⁾ בכל זאת אך כאן נחשב לו בכל מקום אשר הוא בסתירה עם הבבלי. ובבחינה הזאת גלה דעתו מפורש וברור וכתב לרב נחשון בן ברכיה: אנו על התלמוד שלנו סומכים, ונגד מה שפסק הבבלי לא נחוש למה שכתוב בירושלמי. ורק נלמד ממנו דברים הסתומים בתלמוד שלנו או שלא נתפרשו בו ונתפרשו בירושלמי או אף במקום מחלקת ואין המחלקת כי אם בפירוש הדברים נוכל לסמוך על הירושלמי (תשובות הג' ליק ס"י מ"ו האשכול ח"ב צד 153).

לא לבד בעניני הלכה כי אם נשאל גם בעניני אגדה לפרש אגדות סתומות ולישב הזרות. ובפנה הזאת תקע יסודות קבועים והם מעידים על השכלתו הרבה. פעם אחת נשאל: מה הפרש יש בין האגדות הכתובות בתלמוד שאנו מצווים להסיר שבושם להגדות הכתובות חוץ לתלמיד? ועל זה השיב: כל הנקבע בתלמוד מחוור הוא ממה שלא נקבע בתלמוד. ואף על פי כן האגדות הכתובות בו אם לא יכונו או ישתבשו אין לסמוך עליהן כי הכלל הוא אין סומכין על אגדה. אבל כל הקבוע בתלמוד שאנו מצווין להסיר שבושו יש לנו לעשות כן. כי לוא שיש בו מדרש לא נקבע בתלמוד. ואם אין אנו מוצאים להסיר שבושו נעשה כדבר שאינו הלכה. אבל מה שלא נקבע בתלמוד אין אנו צריכים לכל כך אם נכון ויפה הוא דורשין ומלמדין אותו ואם לא אין משגיחין בו (האשכול ח"ב צד 47 הקדמת מנה"מ). והנה הכלל הזה יפתח תרצבות האונס מרוח המאמין. כי אינו חייב להאמין בדברי אגדה בין הכתובים בתלמוד בין הכתובים חוצה לו אם לפי דעתו ושכלו הם משובשים ונפתלים, רק שבכתובים בתלמוד ישתדל לישבם ולקרבם אל השכל, אבל אם לא יצלח לו זה, אינו צריך להשגיח גם עליהן. ובלי ספק קבל כן מרב שרירא אביו אשר אמר בספרו מגלת סדרים הנכון מהם (מן המדרשים) מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא נקבל מהם ואין סוף ותכלה לאגדות (ע"י לעיל פ"ז). ואמנם אם אמר רב האי כי באותן האגדות הקבועות בתלמוד נשתדל להסיר שבושן לא נחשוב כי רצה להורנו בואת כי צריכים אנו למשכן נפשינו על דבריהם להצדיקם בכל אופן להתאימם עם שכלנו ודעותינו, זאת לא זאת, כי דרך זה הגאון בהבנת דברי קדמונינו היה ישר, ומשפטו היה בצדק. פעם אחת נשאל לפרש ענין "ארבעה נכנסו לפרדס". ופתח תשובתו בדידעת מנהגו ומשפטו לפרש דברי אגדה, באמרו: דע כי אנו מעודנו אין דרכנו לחפות על דבר ולפרש אותו שלא מדרת מי שאמרו כדרך שאחרים עושים. והרי אנו מפרשים לך דעתו שר זה התנא ותוכן כונתו ואמתת מה שהוא סבור ואין אנו ערבים עכשו שהדברים הלכה. ודאי הרבה משניות יש שאינן הלכה ואנו מפרשים אותן אליבא מאן דאיתנון (תשו' הג' ליק ס"י צ"ט). והנה דבר גדול דבר הגאון בזה והראנו אור יקרות פרוש על תהלוכת מחשבותיו בחקירתו על דעות קדמוניות. בדבריו האלה יגלה ויראה לעינינו לאיש דורש בחכמה וחושב שם האמת בדעת ובלי משוא פנים. ידע והכיר כי הדעות והמושגים מתחלפים בגלגול הזמנים, ועל כן לא יאות וגם לא יתכן דשים מחשבות ורעיונים חדשים מקרוב באו בפי קדמונינו ולהסב פני דבריהם לכונות אשר לא חשבו ולא עלו על לבם בהיותן יצירי זמן מאוחר. ונבדל בזה לטובה מרוב כמי ישראל הקדמונים

⁶⁾ בש"ת ס"י מ"ו מביא גמ' דנזיר דבני מערבא. ושם ס"י ס"ד כתב: ובהריא אמרין בירושלמי ר' יעקב היה מפקד לספריא מאן אתא משאל לכוין אחין אמרין ליה בכל מתענין חוץ משבתות ויום ור"ח יפורים.

אשר כל שמות הפהילוסופים בטבעיות ובאלוהיות אשר יצאו לאור בכל דור ודור מצאו רמזים או גם רשומים ומפורשים באגדה⁽⁷⁾. לא כן עשה רב האי גאון. כמשפט המבקר האמתי היה משפטו, לפרש דברי הקדמון על פי מדרת דעות זמנו ועל דעת מי שאמרם, אף אם הוא לא כן ידמה ולבבו לא כן יחשוב. והמשפט הזה גם נוצץ לעינינו מתוך פירושו באגדות אשר הגיעו אלינו. ועל כן ייסד ויכונן בכל עת פירושו בראיות מדבריות עצמם ובדוגמאות ממקומות אחרים. אף בקשתו הזאת לפרש דברי הקדמונים על פי מדרתם ועל דעת מי שאמרם היא היתה הסבה כי היה מתון מאד בפירושים ולא החליטם על נקלה עד שלפעמים כתב שני פירושים בהיות הדבר שקול ל⁽⁸⁾. במקום שעזבוהו שקול הדעת והסברה נעזר מן הקבלה ויסד עליה פירושו⁽⁹⁾. אבל בכל ענין הרחיק תכלית הרחוק ליסד פירושים על הגיונים פהילוסופיים כאשר אחרים עושים ואמר בפירושו, כי דברי הפהילוסופים רחוקים הם מדברי רבותינו חכמי ישראל (תשו) הנאונים ליק ס"י כ"ח).

אם גם היה לו לזרז לפרש פירושים על פי הגיונים פהילוסופיים לא היתה ידיעתה רחוקה ממנו. כי אין להכחיש כי רב האי עסק גם בחכמות צנוניות, וכן העיד עליו הנגיד בקנותו באמרו: אשר אחז בעודו הי בכל חכמה יפיה⁽¹⁰⁾. ובאחד מספריו יזכיר הגאון את ספרי הפילוסוף אבו נצר אלפראבי ואת המדקדק הערבי אלכליל ואת אלקאראן ומאמר עלי בן אבו טאלב, ויסופר ממנו כי היה לו ויכות עם חכמי ישמעאל ולא יכלו לענות כי נבהלו מפני חכמתו (הרכבי זכרון ראשונים ח"א 173 ע"פ כ"י פ"ב) וודאי לא היה משתיקם בדברי פלפולים תלמודיים. ומצאנו שבדבריו על ענין הרעמים והזועות והברקים רומז על דעת הרבה מחכמי יון ווולתם (תש' הג' דיק ס"י צ"ח). ואמנם יען כי רבה ידיעתו בחכמות ובפהילוסופיא, ידע כי קרוב לבא מאתן נזק לדת וחשש פן יתקלקלו דורשיהן באמונתם. כי חשב שאין כל אדם כמוהו חזק באמונתו אמיץ ביראת ה' ונאור בגבורה לעמוד נגד ההתעות. ואף על כן לא ייעף ולא ייגע להעיר על הנזק וליעץ הרחקת הפהילוסופיה כאשר תוכל להתעות את המאמינים מדרך אמונתם. ולפי מה שנראה באחד מכתביו כבר הסתכנו בעת ההיא רבים במחשבותיהם לרגלה. כי כן כתב לאוהבו רב שמואל הנגיד: תיקון הגוף ומישור הנהגת האדם הוא העסק במשנה ותלמוד ואשר טוב לישראל כי למוד התורה יועיל לעצמו ולחכמים שבמוהו. ...

(7) הרבה פ"י מדרש אגדה נמצא בתש' הג' ליק. ס"י י"ב יואב בן צרויה למה נקרא על שם אמו. ס"י י"ג במאמר (פסחים קיח:) נער באומה שכל מעשיה נכתבין בקולמוס אחד וכתב שני דרכים. ס"י ט"ז במאמר דסוכה (נב:) יצאה רומה לצדיקים בעיניהם כהר גבוה וכו' ובארו בשני דרכים. ס"י כ"ה במאמר דערובין (יח:) כל אותן השנים שהיה אדה"ר בנדוי הוליד רוחין ושרים וכו' ניכ שני פירושים ושם נראה כי מה שאמר היינו אליביהו ולנפשו היה זה מן האגדות אשר אין להלכה. שם ס"י כ"ז במאמר דסוטה (לו:) ויצאה ש"ז מבין צפרני ידיו וע"ע שם ס"י כ"ח, ל"א, ל"ב, מ"ו. וכלם פירושים נאותים לפי דעות התלמוד ומבוארים בראיות ודוגמאות ממקומות אחרים בדבריהם. וע"ע בתשובות נ"ק ס"י ע"ט. ובתשובות נאני, מורח ס"י קל"א שנשאל על ספרו של אדה"ר אם הוא מצוי או לא והתשובה תימה ע"ש.

(8) ת' הג' ליק ס"י ל' פ"י משלות דרימ תכליתם ותועלתם והודיעם אחד מן המשלים מפי הקבלה. שם ס"י ל"ג מהו שיחת דקלים. שם ס"י מ"ז בענין שרשטוט אם כתב פסוק כאגרת ומסיק דנקוד כשרשטוט ומסיים ודאי שמעתא כהדיא לא הוא לנא שנקוד כשרשטוט מיהא עמא דבר ורשוותא הכין עבדין. שם ס"י צ"ז אבוהו רשמואל למה לא נקרא בשמו והשיב ע"פ קבלתו.

ואשר יסיר לבו מזה ויתעסק בדברים ההם יסיר מעליו תורה ויראת שמים ויפסיד עצמו באותם הענינים הכתובים בספרים החצונים ויסיר מעליו כל דברי התורה לגמרי, ומזאת ההסרה יארע לאדם שישבש דעתו עד שלא יחוש לעיובת התפלה, אבל אם ימסרו עצמם לתורה ויראת שמים יצא להם מזה כי ינהיגו את ההמון לאחרית טובה בלי פקפוק ולא ישימו שום ספק בהקב"ה ואם תראה שאותם בני אדם המתעסקים באותם הדברים ודרכי הפהילוסופי יאמרו לך שהיא דרך סלולה ושבזה ישיג לידעת הבורא לא תשמע ולא תאבה להם ודע כי יכזבו לך באמת ולא תמצא יראת השם וענוה וקדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובגמרא^(*). הנה יתאר הגאון סדר ההשחתה על ידי הפהילוסופי מדרגה מדרגה. אם יסיר לבו מהבין שהעסק בתורה הוא העיקר ויתעסק בדברים ההם, שבתחלה יסיר תורה ויראת ה' ואז יסור לגמרי מן התורה עד שיגיע לעיובת התפלה. מכוונת אזהרתו אל העוסקים בתורה שישתמרו מהפהילוסופי פן תסיר לבם מאחרי התורה ויראת ה'. ואף לכוונה הזאת יבאר דעתו במקום אחר בכתבו לאחר מחכמי הודו אשר רצה לבאר דברי תורה ולדעת דרכיה על פי מדת חכמה חצונית ולפי דרכי הטבעיים. וכתב לו הגאון. "מה לכם תדכאו עמו ופני עניים בתורה תטחנו בשמעם את דבריהם וניב לשונכם בדרכי ארישטו וחבריו ודנים תורתו ית' באותו הדרך. . . . ואתם עושים במשקל דעת יוצרנו ית' שהוא דעת התורה ממש לדעת הבל וריק רמה ותולעה תהו ובהו אשר אין בו ממש". והוסיף עוד, "אשר אמרתם ואשר שלחתם בענין הנדה והרחבתם פיהם בענין טבעכם והבלי דעתכם יודע לכם כי לא זה הדרך אשר תלכו בו מצד דעת עליון יתורתו הקדושה כי ענין הנדה כבר הורונו חז"ל הענין הנכון והטוב בדבריהם לא ימוטו עולם ועד. ומה שאתם מבקשים הסירו סוגים מכסף ויצא לצורף כלי וחפץ ה' בידכם

(*) לא אוכל להתאפק מלהרהר אחרי דברי רש"י ר"פ במה שכתב בתלדות רה"ג הערה 15 ולא נהג כמנהג המבקר האמתי אשר לא ישא פנים לחפץ עצמו. שם כתב: ראה פלא איך חסרון איזה מלות יסובב שנוי הכונה מהפך להפך. ומביא נוסח זאת התשובה מאגרת הרמב"ן שבקובץ אגרות קנאות המתחלת "שרם אענה" ושם הנוסח כן: ואשר יסיר לבו ויתעסק בדברים ההם בל בד יסיר מעליו תורה וי"ש וכי ולא תמצא יו"ש^(*) ויראת השם אלא במתעסקים במשנה ותלמוד ובחכמה יחד לא בדברי חכמה בל בד עכ"ל. ויבחיחו שלולא שהיה הנוסחא כן לפניו לא היה מביא תשובה זו באגרת התנצלות בעד הרמב"ם שהוא ראה לסתור. ולפיך נתקיים פה המשל מה שהאדם רוצה בו נוטה לבו להאמין. כי האמת הוא שאלה המלות לא כתב ריה ולא הרמב"ן בשמי מעולם כי אחד מאוהבי הפילוסופי מאוחר ויפולחך אגרת הרמב"ן ולא ידע כי עם אלה המלות אין שום מובן לדברי הרמב"ן הקודמים. כי כן סגנון דברי הרמב"ן בחלק האחרון באגרת ההיא שכתב לרבני צרפת שנזרו בחרם ובארור לגנוז ספרי הרמב"ם, וע"ז כתב הרמב"ן: לכן רבותינו חושו למנינכם. . . . החרם יותר. . . . ויצא יבר מלפניכם ותהיו לאגודה. . . . ואל עוסק ס' מה"נ תשימו יד מוראכם אל פיהם. . . . כי מצות הרב. . . . לא תפרשוהו ולא תפרסמיהו. . . . ואם אתם רבותי תסכימו. . . . תחוקו הדבר בחרם. . . . ועוד ראוי לכם להזהיר בנחת על כל להניח העסק מכל וכל, ירא שמים ישוב וישקוד על תורה שבכתב ותורה שבע"פ. ובהו נהנו אבות העולם ליסיר מזה חכמים גדולים אף כי למנוע תלמידים המתחילים ללמוד כמו שמצאתי בתשובות רה"ג לגניד מ"ב, ומעתיק התשובה. והנה מבוא ראה מרה"ג שהיה מיסר חכמים גדולים מזה כלומר להניח העסק מכל וכל. ועתה אלו היו המלות הנ"ל כתובות בנוסח הרמב"ן הלא יהיה ראה על ההפך, שלפי הנוסח ההוא הלא רצה רה"ג שיתעסקו בתורה יחד ולא להניח העסק מכל וכל, אלה ודאי ברור הוא שהמלות הנ"ל מוויפות לתוך האגרת ורש"י ר"פ לא חש לבדוק היטב שהתוספת נעימה לו שיהיה רה"ג אוהב הפילוסופי. והארכתי בענין זה בהאסף שנה נ"י.

יצלח . . . והייתי מאריך בתלמוד זולתי שאתם מבקשים דברי חפץ ואין
אנו יכולים להשיב לכם. כי איך יזהיר אדם על חרשי אדמה הנשברים
והם דברי ארישטו והפילוסופים כי כלם חברים. אבל השיבו והיו ושימו
יד על פה דעו כי כרחוק מזרח ממערב כך הרחיק המקום ית' דעתו
שהוא דעת תורה הקדושה מדעות בני אדם, זכרו זאת והתאוששו ומאותו
הדרך התבוששו (ש"ת סי' ה') מתוך הדברים האלה יוצא מפורש כי ר"ה
ידבר בלי העלמה בגנות ארישטו וחבריו ותכמתם אשר היא בעיניו הבל
וריק ואין בה ממש. כי דברי ארישטו והפילוסופים הם חרשי אדמה
נשברים ומוזהיר חכמי ישראל כי ישובו וישימו יד על פה מלדבר בם,
ויתבוששו מאותו הדרך. ועתה כל האומרים כי ר"ה השק בהעסק בפילוסופי
וישבתו בהתחברותו עם העסק במשנה ובתלמוד (רש"י רפ"פ תולדות
ר"ה"ג) אינו אלא תועה. הן על אוהבו ותותנו וחברו בגאונות הוא מר רב
שמואל בן חפני אמר שמפני שהרבה לקרות בספרי נכרים הכחיש בכל
מעשה שנאמר כי נעשה בו נס לצדיקים ואמר שאין זה הלכה⁽¹⁾ על אהת
כמה וכמה שהקפיד על המון החכמים, שאם בארום נפלה שלהבת מה
יעשו אוזבי הקיר.

ועתה אחרי כל אלה גלוי וברור לפנינו דעת רב האי גאון בענין
העסק בפילוסופי. הוא ידע מאד דרכיה ועניניה אף על כן הזהיר ממנה כי
חשב שהמאמין יסכן בם. חשב כי מבקש יראת אלהים ואמונתו בדרך
חקירה פילוסופית לא ימצאנה וליראת חטא לפי התורה לא תביאהו והשוגה
בה לא ישוג אורחות חיים. אבל הזהרתו מוגבלת רק על הכמת הפילוסופי
לפי כוונתו בומנו המדברת ממצאות אל ועצמותו ובכל מה שאחר הטבע,
אבל לעמת זה היה אוהב החכמות החצוניות ובחבה יתרה עסק בהן.
וכאשר הוא עצמו נתן לבו לדרוש ולתור בחכמות ולקנות בינה בידענות
מה שחוצץ לחכמת התורה, בלמוד לשונות זרות בתכונה ברפואה ובטבעיות,
אף כן יעץ וצוה גם לבני עמו להקשיב לחכמה אונם, כי אלה החכמות
אינן צרות לתורה. הנה מה טוב ומה נעים מוסרו אשר השמיע לעמו
בשיריו "מוסר השכל" (תרוז 167) "היה קובץ לכל חכמה ואוסף, קנה
בינה ולא זהב וכסף". ובאר דעתו עוד יותר באמרו (תרוז 162) "דעה
חכמה ואם דעתה פליאה, דעה השבון ובין ספרי רפואה". וזה אות כי
ר"ה לא היה צורך החכמות רק הזהיר מחכמות הפילוסופי כי אותה ראה
כסכנה בדור ההוא, אבל החכמה בכלל אהב והיה מעשה אחרים לאהבה
אותה ולדרשה. ואמנם כאשר התאמץ להאציל מחכמתו לאחרים אף כן
בענה למד מכל אדם וקבל האמת ממי שאמרה. וכן יספר ממנו רב יוסף
אבן עקנין (אצל הרכבי שם הערה 126): וזכר הנגיד גם כן בספר העשר
אשר בו הרבה להביא מפירושי הנוצרים, כי רב מצליח בן אלכצק דיין
בסיציליאה בשובו מבאגדד שלח לו אגרת בספור חיי ר"ה"ג ומעלותיו
החשובות, ובתוך שארי הדברים ספר כי ביום אחד נפל הדבור בבית
הישיבה אודות פסוק אחד ונהלקו בו הנאספים בבית הישיבה ורמו רב
האי לרב מצליח שילך אל קתוליק הנוצרים אודות מה שנמצא אתו בביאור
זה הכתוב, וכראות הגאון כי קשה הדבר לרב מצליח התרעם עליו באמרו
האבות והצדיקים הקדמונים אשר היו קדושים לא נמנעו מלחקור על דבר

⁽¹⁾ ע"י בחש"י הג' ד' ליק סי' צ"ט מרה"ג בביאור זאת הברייתא בחגיגה (יד')
ארבעה נכנסו לפרדס.

באור המלות אצל בעלי אמונות שונות . . . ואז הלך רב מצליח אל הקתוליק ושאל את פיו וקבל ממנו תרגומו בלשון סורית. כן היה משפט רה"ג בזמנו בדורות החשוכים. ואזי להם למורדי אור בין המון גדול מהרבנים מעלבון רבם, שלא למדו מדותיו ולא הלכו בדרכיו, ותהי להם חכמת העולם לתועבה ואף דעת לשונות זרות היתה להם לזרא, ולאחדים ביניהם אף חכמת לשון הקדש ודקדוקה חטאת נפש.

אמנם בעבור סורו מהפידוסופי לא סר מהחקירה העיונית הטבעית אשר באדם החוקר לתכלית דבר. מעולם לא קבל דברים הממרים את השכל הבריא. ועל כן במצאו דברי קדמונים אשר לפי פשוטם אין השכל הישר סובלם, ואם נקחם ככתבם יפול דופי על אומריהם כאלו האמינו דעות המכחות והר דת היהדות, או בכל מאמצי כח התעמק בכונתם הפנימית ופרשם בדרך משל וציור, ויציב לו כלל גדול: כל דבר שאמרו חכמים המראה הגשמה לא אמרוהו כפשוטו כי אם בתורת משל ודרך דמיון לדברים הנודעים בינותינו למראית עין כמו שהוא בדבורי התורה שדברה תורה בלשון כ"א. וכמו שהנביאים ממשלים ואומרים: עין ה', יד ה', אף ה', עלה עשן באפו ואש מפיו אשר לא יובנו כפשוטם אלא בתורת משל, כן הוא בדברי אגדה. כי בין משקול הדעת בין מדברי חכמים אין ספק שהקב"ה אין לו לדמותו לשום בריה ותואו הם ותכונותיהם (תש' הג' ליק סי' צ"ח). וכונתו היא שכל התוארים המגשימים שנמצא בדברי חכמים יש דמיונם בדברי נביאים. וכמו שצריכים לפרש המקרא בדרך משל כן נפרש דבריהם. ואם אמרו שהקב"ה סופק כפיו הלא כמו כן אמר הנביא אכה כפי אל כפי, וכאשר יתפרש מאמר המקרא כן יתפרש מאמר הגמרא (שם), וכאשר יתפרש כאריה ישאג שאוג ישאג על נוחו כן יתפרש: הקב"ה יושב ושואג כארי (האשכול ח"א 6 מרה"ג). שטת בעלי המחקר מן היהודים מענין קול הנברא אור הנברא, דבור הנברא, השלים רה"ג עד קצה האחרון, ואמר כמו שמפרשים פה אל פה אדבר בו שבורא קול דבור, כן נפרש אמרם הורדת דמעה אצל הקב"ה שבורא דמעה, וגם אני אכה כף אל כף שבורא כפים וכן בכל התוארים הנשמיים (שם). ואולם מצאנו כי דבר גם על דברים מופלאים משכל הפשוט והאמין במציאותם. כמו בתשובתו על ענין "ארבעה נכנסו לפרדס". הנה אחרי שהקדים שאין דעתו לפרש רק מדעת מי שאמר הדברים ומה שהיה האומרם סבור ואיננו ערב שהדברים הלכה, יסדר בסדר הגיוני ומדעי תולדות זה הענין ויזכיר ראשונה: כי הרבה מן החכמים היו סוברים כי מי שהוא הגון בכמה מדות זכורות ומבוארות כשמבקש לצפות במרכבה ולהציץ בהיכלות של מלאכי מעלה יש לו דרכים לעשות שישב בתענית ימים ידועים ומניח ראשו בין ברכיו ולוחש לארץ שירות ותושבחות . . . ובכן מציץ בפנימים ובחדרים כמי שהוא רואה בעיניו היכלות שבעה וצופה כאילו הוא נכנס מהיכל אל היכל ורואה מה שיש בו. ומענין הזה שני משניות תנאים ידועות ומפורסמות היכלות רבתי וזוטרתי. וזה כונת אמרם ד' נכנסו לפרדס כלומר הציצו במרכבה וראו שנכנסו להיכלות, וזה היה מקובל אצל הראשונים ואין אחד מכחש בו. והיו אומרים שהקב"ה מראה נוראות לצדיקים כמו לנביאים ור"ש בן חפני הכחיש כל זה ואמר אין זה הלכה. אבל הוא (רה"ג) סובר שהקב"ה עושה נסים לצדיקים ולא רחוק ממנו שהוא מראה אותם בפנימיות מראות היכליו ומעמד מלאכיו. והנה אף שמבואר מדבריו שחשב כי אינם רואים ראייה ממשית כי אם דמיונית שמדמים כאלו רואים בעיניהם היכלות

שבעה, הלא גם מבואר כי האמין בכל לב שהראיה הדמיונית היא נסית והקב"ה מראה אותם מראות היכליו ומעמד מלאכיו, ועל כל פנים האמין במציאות אלה ההיכלות כפי מה שהם מתוארים בספר היכלות. הלא אם יאמין שהקב"ה מראה אותם בדמיונם היכליו בהכרח שיאמין מציאותם כי איך יראם השם דבר שאינו נמצא? ועתה אולי נחשוב על פי הדברים האלה כי היה רה"ג מבעלי הסוד המכנים עצמם בעלי קבלה והאמין בהבליהם והזויותיהם, אין הדבר כן משום ענין, ונמצא עדים רבים ונאמנים בקצת מאמריו אשר השאיר אחריו ברכה כי ההפוך מזה הוא האמת.

אשר דבר מאלה הדברים המופלאים והאמין מציאותם, לא עשה בזה רק כמשפט התלמודיים המובהקים אשר להם מעשה מרכבה ומעשה בראשית דבר גדול, ותהי זאת האמונה קדש לקדמונים מן התנאים, וגדוליהם הגו בפניה הזאת ודרשו בה, ועל כן לא יפלא אם רב האי התלמודי הנאמן חשב עליה והגה בה כאשר יהנה בדיני שבת. אמנם אין ספק כי רה"ג השתדל לקרב דברי פקאות האלה אל שכלו מתאים עם שטתו שכאשר צריכים לפרש דברי המקרא כן נפרש דברי חכמים. והלא גם במקראות נמצא ציורים ממראות היכליו ומעמד מלאכיו. אבל לא הניעו אלינו פירושיו לא מאלה ולא מאלה. ויען מה? יען כי הפרסום בכמו אלה לא היה ישר בעיניו. ודעתו בזה מתאמת עם דעת אביו הגאון בענין הברייתא של רבי ישמעאל משיעור קומה אשר נשאל עליה מאנשי פאס. והשיב בתשובה אשר לקצת נוסחאות גם רב האי תתום עליה: יוצרנו מרומם ומעולה מהיות לו אברים ומדות כפשוטם של דברים כי אל מי דומה ומה דמות יערוך לו אלא דברי חכמה הן שיש ספוגיהם טעמים גדולים . . . ונפלאים מאד והללו רמזים שלהם וסודות הן ורוים וסתרים שאי אפשר למסרם לכל אדם. אלה הדברים הלא דבר כהתלמודי האמתית כפי מדת המשנה והתלמוד. התלמודיים מאז חשבו כי אלה הפנות הן חלק מתורת היהדות ואין הבדל בין הדרישה בהן ובין הדרישה בעריות רק בתנאיה ואופניה ושיעורה. הלא כן מבואר במשנה ובגמרא. בכלל החלק הזה נכללו לפי אמונתם כל הדברים הכתובים במשנת שיעור קומה ובמשניות של היכלות אשר לדעת כלם יסדום רבי ישמעאל. והלא אף מי שפקפק עליהם לא הכחיש יחוסם לתנאים כי אם אמר שאינם הלכה⁽¹⁾. ועתה ככל התלמודיים כן גם רב האי חשב אלה לחלק מתורת היהודית והוא מעשה מרכבה, ואמר "שדבר זה ידוע ומפורסם" ועל אותן הצפיות דברי הברייתא מן הנכנסים לפרדס מכונים, והוכיח זה כדבר ברור מן התלמוד. ואחרי הדברים והאמת האלה נראה מבואר כי מצבו בפניה הזאת היא מצב בעלי התלמוד, ובהיות כן נאמר כמו "שלא יעלה על הדעת כי רבותינו בעלי התלמוד בעבור שדרשו מעשה מרכבה החזיקו בלמוד הסודות ובהבלי הקבלה לפי מדרתה אצל המקובלים מומן הגאונים וחללאה אף כן לא יעלה על דעתנו שרה"ג החזיק בלמוד הסודות לפי מדרתם. ובאמת בכל הדברים אשר בדינו ממנו אין רמז אף במלה אחת אשר יורה כי הלך אחר ההבל הזה ויהבל להאמין בכמו אלה. ותהי להפך. כי באחת מתשובותיו כתב מפורש כי מאמר בני אדם שאפשר לעשות מעשים גדולים על ידי שמות, כל אלה וכיוצא בהם דברים בטלים הם אפילו

⁽¹⁾ הדבר מובן מאליו כי לא הכדילו בין משניות דהיכלות ובין שיעור קומה ויש יחוס גדול בין שתי אלה המשניות.

הם צדיקים גמורים אין נעשה להם כזאת. ויהי כאשר תמהו עליו השואלים באמרם כי כמה מחכמי ארץ ישראל וארץ אדום אנשים חכמים ונאמנים מגידים כי ראו זאת בפרהסיא שעשו פעולות ועצרו בעד לסטים מלעבור ופועלים על ידי שם שיהיה הים נח מועפו, או יגרמו מיתה לאדם; השיב לא ידעתי ממי תמהתם ממני או מהם תמהתם, ומסיים דבר זה אי אפשר להיות כל עיקר. והוסיף עוד לאמר: המדמה אפשרית דברים כאלה על ידי נס או שם בשוטים הוא נחשב, ואדם שיש בו דעה לא יחשוב כזאת וכל אלה דברי רוח המה. ועוד ספרו השואלים כי מסרת ביד הצרפתים שבא רב נטרונאי לשם בקפיצת הדרך והרביץ תורה וחזר ולא נראה בדרך. ועל זה אמר אדם רמאי נודמן להם ואמד אני נטרונאי. ואלו היה ר"נ נודע בכמו אלה לא נכחד ממנו כי לא שמענו עליו מדרכים אלו כלום. אבל רב משה הכהן היו טוענים כי היה רגיל בקמיעות ולחישות וכיוצא בהם וחקרו קדמונינו זה הרבה ונגלה כזבנות כמה טענות, ובישיבת סורא היו דברים אלו רובם, כי הם קרובים למדינת בבל ונבוכדנצר ואנו רחוקים משם. כללו של דבר פתי יאמין לכך. ואחר שדבר עוד על הבלי כמה ספרים שכנה בשם כמו: ספר הישר, חרבא דמשה, רזא רבא. ואחרים שקראם מחתכות ופרטים שאין להם קץ ומספר, ומעיד שלא מצאו אמת הדבר, ודבר עוד מן השמות, מסיים ואומר: ומי הוא זה בדורות הללו שיאמר שם המפורש על הים וינחה ועל האיש וימות וכיוצא באלו המעשים? אין אלו כלום אלא דברי שוא המה אל תאמינו בהם (טעם זקנים נ"ד—נ"ז). ועתה האיש אשר כה ידבר מתחבולות בעלי הסוד ונפתליהם ההוא יקרא מחזיק בלמוד הסודות⁽¹²⁾ ובין המקובלים יתחשב? אבל הוא הדבר אשר דברנו. בדברי רז"ל וסתרים עמד ר"ה על מצב התלמוד, אבל נבזה בעיניו נמאס האמונה בהבלי שוא של המקובלים המכונים בעלי הסוד כרב משה הכהן שהזכיר וכל כיוצא בו. ועל כן מובן מאליו גם כן כי כל התשובות שנתחננו לו בעניני הקבלה מזויפות מבעלי הקבלה האחרונים אשר ברו מלב ובשקר תלו בו⁽¹³⁾.

מכל האמת והדברים האלה הראנו לדעת כי נתן רב האי את לבו לדרוש ולתור בחכמות, והבין דרכי הפהילוסופים אף שהזהיר בכל עת להשתמר מהם. וכמו כן נפשו חמדה לדעת רז"ל תורה אבל הזהיר אחרים מן יכונו בגחלתם. הגה ודרש באלה פליאות חכמה ושפט במדת בינתו מה

⁽¹²⁾ בתולדות רה"ג מרש"ל כתב שהחזיק בלמוד הסודות כאביו ועוד יותר ממנו וראיותיו מתוך התשובה בענין ד' נכנסו לפרדס. וכבר ראית בפנים שאין זה ראיה כלל שהיה חבר לבעלי הסוד ויודעי חן. ולהפך הראינו ממקומות אחרים שהיה מנגד. עוד מתשובה על י"ג מדות ועשר ספירות שהביא ר' שם טוב בס' האמונות ש"ב פ' ויבחי' עה"ת פ' כי תשא ובס' פלא הרמון לרמ"ק שער י"א פ' וזה כתב שחשואל היה רב פלמלי וחבירו וניכר זיופה מתוכה. איך ר"פ שקדם הרבה לרה"ג ישאל ממנו. וע' בתולדות ר"ש בן חפני מהרכבי הערה 19 שהשיב יפה על שטת רש"ל והנמשכים אחריו בזה. אלא שבאחת הפרו' על המדה באמרו שהתשובה בענין שיעור קומה מזויפת ואין ע"ז ראיה. ואינו נכון ואינו צריך כמו שבררנו בפנים. ⁽¹³⁾ ע' הערה 12 מן התשובות המזויפות על שמו. וע' הרכבי במקום הנ"ל ויופם בשם רה"ג בפ' עלינו לשבח, ופתרון חלומות. שהר"ר י"ל דוקעס הראה ויופם נחל קדומים צד 10 הערה 9. ובש"ת ס' רצ"ו איתא תשובה ממין הזה בענין כמה יבכין אינו בתפלה ר"ה שכל מאמר שבה מראה הוי"ו שכל לשונה היא לשון המקובלים המאוחרים ע"ש היטב.

אפשר ומה נדחה מהלכה. ומדותיו האלה אף אנו נשפוט כי היה אמתי בחכמה מתון במחקרו רחוק ממשוא פנים בתורה. האמת לפי הכרתו הנר לרגלו והיא האור לנתיבתו. ואמנם תכונותיו האלה הפורשות ענן אורן על מחקריו בחכמות אף הן מזהירות לנגד פנינו גם מתוך פירושו על התלמוד אשר כולם ישרים למוצאי דעת. רב האי כתב פירושים על התלמוד ואולי על כלו. פירושו האלה היו נמצאים ביד המפרשים הראשונים אבל לא נשארו לדור אחרון. ובאין ספק היתה הסבה יען כי המפרשים הראשונים שאבו מהם רובם עד כי כמעט הריקו המקור עד תומו. על כן הדורות האחרונים לא הקפידו עוד להעתיקם. חבור אחד מפירושו נשאר לנו בשלמות, והוא פירוש על סדר מדרגות. זה הספר איננו פירוש במובן העצמי. כי לרוב לא יבאר ענין המשניות והלכותיהן כי אם יפרש רק מלות ודבורים. לשונו קצרה אבל מובנת, ובאוריו פשוטים ומיוסדים בדרכי הלשון ודקדקו ושימוש. בהראותו גזרת המלות מלשון הקדש יביא דוגמאות מלשון המקרא. ואם מלשון חכמים אשר יקראו גם לשון רבנן או מלשון המשנה או מלשון ארמי או מלשון תלמוד מציע גם כן דוגמאותיו. במקומות הרבה יפרש גזרת מלות מלשון יונית ויצייר לפעמים צורות אותיות יוניות אלא שהמעתיקים השמיטוהו כמו שהשמיטו צורות אחרות בכל מקום שכתב המחבר „וזה צורתו“. ומה נדע כי היה בקי בלשון יונית. ומצאנו שבמקום אחד מביא גם פירוש מתרגום שבעים וקנין (צד 17). ועל מלת „קמטרא“ כתב: לשון ערבי יוני ורומי ואדומי (צד 13) ונראה קצת מזה כי ידע אלה הלשונות¹⁴. להקל ההבנה בפירושו דרכו להתרגם הכונה בלשון ישמעאל ולרוב בלשון טיית. ואף פעם אחת בלשון פרסי (צד 4) ולא לבד שכותב מה שם המרה בלשונות ההם כי אם כותב כל הפירוש בלשון ערבי. ואמנם בענין גזרת המלות לא מצאנו בכל הספר שיקחנה מלשון ערבי. רק במקום אחד (צד 25) אמר: תלוליות כמין הר קטן תל בטיית. שבהשקפה ראשונה נחשוב שרצה לומר שתלוליות הוא מנורת תל הערבית, אבל תקן הדבר מיד שלא נחשוב שגזרתו ערבית ומוסיף לאמר: מן והיתה תל עולם. ועל כן באמרו „תל בטיית“ כונתו רק שדוגמתו בטיית ולא שהגזרה משם. לפעמים יאמר „לשון הקדש“ על מלה אשר אין לה שום שורש במקרא אלא היא ארמית ומלשון הגמרא כמו (צד 10) במלת חזינא פירש כל מקל שנותנין בראשו (שמן) [ברזל] שמו בלשון קדש חזינא. וגלוי וידוע הוא שאין לזה שורש בלשון המקרא¹⁵. במקומות אשר לא יעמוד על שורש המלה ולא ודע גזרתה יפרשנה לפי הענין ויוכיח פירושו על פי דוגמאות ממקומות אחרים, ובפירושים כאלה דרכו לאמר: ומנין שהוא כן ומביא ראיה ודוגמא לפירושו (צד 4, 5). וכן דרכו לפעמים להעיר שעל פי פירושו שפירש פה במשנה מטהרות יבואר דבור במשנה או בתלמוד במקום אחר (צד 4). המקורות אשר מהם שאב לתועלת פירושו הם במדרגה ראשונה ספרי התורה שבעל פה: משנה, תלמוד בבלי גם ירושלמי,

¹⁴ עי' בערוך עי' קמטרא שהביא נ"כ פ' לשון ערבי ורומי ואדומי והוא לקוח מפ' רה"ג ובמסעות נשמט יוני. ובתוס' כתב רמ"ל בעל מערכי לשון: נראה שהוא לשון יוני כמו שתרנמו.

¹⁵ וז"ל הערוך עי' חזינא פ' כל מקל שנותנין בראשו ברזל במינקת ואם מסמר ניעצין בראשו שמו בלשון קדש חזינא. וזה בברור נעתק מפ' רה"ג ומן הערוך צריכים לתקן נ"י הפירוש שלפנינו המשובש.

תוספתא — אשר קראה לרוב תוספה — תורת כהנים, תרגום אונקלוס גם תרגום יונתן על הנביאים, אשר קראו תרגום רב יוסף, אבל היו לו גם מקורות מאוחרים. כי בכמה מקומות הביא פירושים מקדמונים ומשתמש בדבורי הצעה: יש מפרשים, אכא דאמרי, יש אומרים. פעם אחת מביא תלמוד כלים שמצאוהו ברומא (צד 11). מה שיבו של תלמוד כלים זה לא ידענו אבל מציאותו לא נפלאה ולא רחוקה היא לפי מה שכבר בררנו בראיות כי היה התלמוד מתפשט על כל ששה סדרי משנה (לעיל ח"ג צד 230). בכמה מקומות נוטה מפירוש התלמוד ופירש באופן אחר (ע"י דרכי המשנה צד 318). ואמנם מצאנו שאומר בפירוש שנוטה ממה שבאר התלמוד מלה במקרא יען כי אין פירוש התלמוד לפי עמק פשוטו. וזה בביאורו למלת "שדה" יאמר שהוא תבה ולקח גזרתו מענין שדה ושדות שבמקרא, ומוסיף לאמר: אף על גב דבגמין לאו כי האי גונא נפיל אבל קימא לן דאין מקרא יוצא מידי פשוטו (צד 17). בקצת מקומות כתב: פירש בשאלות וכוונתו על תשובות הגאונים שקדמוהו. ומוכיר פירוש מפירושי רב סעדיה גאון למשניות זרעים (צד 38), גם הביא נוסחאות מתחלפות שהובאו מאחרים ודבור ההצעה בזה "ויש ששונים". מפירושי עצמו על מסכת אחרות יזכיר פירושו על סדר זרעים (צד 34) ופירושו על מסכת בבא בתרא (צד 43). בפירושו שמות עשבים מביא ראיה ממה שמצא בספרי רפואה (צד 45). והנה הכברנו מלים לדבר על תכונת הפירוש הזה מפני כי לפי תכליתו התועלת מזה כפולה ומכופלת להכיר מעלת רה"ג ויתרוננו על רוב הגאונים. ראינו כי דרך מדעי אמתי דרכו בפירושו, ראינו פי נתן את לבו לדרוש ולתור בכל מיני חכמות, וראינו כי היה למוד ובקי בלשונות שונות אשר בזה נבדל לטובה מכל הגאונים,

רוב פירושי הספר הזה העלה רב נתן מרומי בספרו הערוך. אף כי לרוב לא הזכיר שם בעליו עליהם. ומראותנו כי רב נתן משתמש בפירושי האלה בלי הזכרת שמו, מזה נוכל לדון כי כאשר עשה עם פירושי למהרות, כן עשה עם שאר הפירושים למסכת אחרות, אשר בלי ספק היו בידו, ועל כן לא נפלאה היא ולא רחוקה לאמר כי בערוך עלו רוב פירושי רב האי גאון. הנה בששים ושלשה מקומות הביא הערוך דברים ממנו בהזכרת שמו עליהם מפורש. בהרבה מקומות הביאו בכנויו "גאון" ודבר ידוע הוא כי הכנוי "גאון" סתם מכון בערוך על רב האי¹⁸). והיינו יכולים לחשוב כי זולת אלה אין בערוך מפירושי רה"ג. ואמנם פירושו על סדר טהרות יראנו לדעת כי רוב פירושי מובאים בערוך בלי שם אומרם, מזה יצא כאור משפטנו כי כמו כן פירושי רב האי גאון אחרים העלה בערוך אף כי לא נקרא שמו עליהם, ועל כן ההשערה קרובה כי רוב דברי הערוך נבעו מפירושי רב האי. המפרשים הראשונים אחרי תם פרק זמן הגאונים פירשו את התלמוד כלו או רובו או מקצתו כמו רבנו חננאל בן הושיאל ורבנו נסים בן יעקב מקירואן ורבנו גרשום בן יהודה מאור הגולה, וכלם שאבו ממעיני חכמתו של רב האי גאון והעלו בספריהם פירושי, ותלמידיהם הבאים אחריהם ותלמידי תלמידיהם אשר גם הם עשו פירושים בלי ספק השתמשו בפירושי הגאון אשר לרבותיהם היו לעינים, עד שנוכל לאמר

¹⁸ במנינים האלה סמכתי על הרב ר' חנוך יהודה קאהוט כמבוא ספרו ערוך השלם צד XIII בסוף העמוד. וכתב עוד שם צד XIV שכמעט כל פירושי הנאון על טהרות נמצאים בערוך אף שאינם נזכרים בשמו.

כי כל הפירושים אשר יצאו לאור דור אחר דור שאבו ממעינו וקיימו פירושו בספריהם, ועל ידי זה נשתקעו הדברים ולא הועתקו עוד. אמנם מן ההעתקות אשר העתיקו ככתבן וכלשונן נראה כי פירושו על התלמוד היה להם תכונה אחרת מפירושו לטהרות. בהם לא השפיק בבאור המלות והדבורים כי אם יבאר גם משאו ומתנו של התלמוד, ויפרש כונתו ומשתדל לישב אנדות ורות ולפעמים יכריע גם ההלכה¹⁷). ועתה אם נשאל מה זה ועל מה זה שנה את טעמו בפירושי התלמוד ויפרש בהן כל ענין וענין ולא עשה כן בפירושו לטהרות אשר לא יבאר בו כי אם מלות ודבורים? על זאת נשיב יען כי לא כתעודת הפירושים לשאר התלמוד תעודת הפירוש הזה, המה היו נודעים למתחילים ולתלמידים ולהם היה צריך לפרש מלות ודבורים המשא ומתן וכל ענינו אבל הפירוש לטהרות היה נועד לאלה המעינים אשר כבר הגיעו למדרגה גדולה בחכמת התלמוד והיה די לו לפרש להם רק המלות והדבורים הזרים הנמצאים במשניות סדר הזה¹⁸). פירושו היו על רוב התלמוד ואולי על כלו. פירושו על סדר טהרות נשאר בשלמותו. ועל סדר זרעים יזכיר הוא עצמו. וכן על מסכת בבא בתרא. בעל הערוך מביא מפירושו לאחד עשר מסכות והן חגיגה (ע' אבני שיש) עירובין (ע' אברוגני) פסחים (ע' למש) סוכה (ע' היום) כתובות (ע' בתולות) קדושין (ע' אלמנה) תעניות (ע' אנכא) גטין (ע' בר שניא). סנהדרין (ע' ארא) שבועות (ע' חרש ג') תולין (ע' רב א') גם בהלכות רב יצחק אלפסי נזכרו ממנו פירושים על מסכת ביצה (ביצה פ"ב) על מגילה (שם פ"ג) על בבא מציעא (שם פ"ד) ועל מכות (שם ספ"א). מפירוש רבנו חננאל ליומא (ל"ג:) שהביא פירושים בשם גאון סתם שהוא בלי ספק רב האי נראה שעשה פירוש מסכת יומא. ביד הרב רבי שלמה בן אדרת היו כמה מפירושו ומוזכרים בחידושו. הפירוש למסכת ברכות מביא בהרבה מקומות. ובקצת מקומות ישתמש בפירושו למסכת שבת (שבת ית. כז. לח. לט. נ. צא. צב. צג. צד. קד.). סגנון פירושו ודרכם נלמד לרעה מתוך קצת תשובותיו אשר עלו בקובץ תשובות גאונים קרמונים (ס') ע"ב—ע"ה ע"ט—פ"א פ"ז פ"ח צ') אשר הן כלן פירושים לסוגיות שלמות ונראה מהם רב השתדלותו לחבר עיקר הסוגיא ומשאה ומתנה ולתאר בלשונו גלגול דבריה הוייתיה ופרוקיה הכל מסודר ומקושר ומפורש עד שיצא כנגה מובנה באר היטב, ובלי ספק היו כל פירושו על דרך זה¹⁹).

¹⁷ מביאורי המלות תמצא דוגמאות בהרבה מקומות שהביא בה"ע דבריו. ע"י אברוגני, אמר. אספרנים, אספרי, אפתק, אצוא, ועוד כמ"א. פ"א אנדות ע"י ח"י רשב"א לברכות (ו.) וענין שהקביה מניח תפלין, והכרעת הלכה ע"י שם (יא.) לענין ברכות מעכבות. ועוד שם (לו.) וכיבשתא ק"ל כרבא. ושם (מ.) כללו של דבר עמא דבר הלכתא היא ועוד בהרבה מקומות בראשונים.

¹⁸ ע"י דרכי המשנה 317 וז"ל בקיצור ר"ה לא בא לפרש הענין אלא המלות מפני שפ"י הענין היה מסור מפה אל פה וכאשר למד הרב את תלמידיו המשנה מסר להם טעמי המשנה ולא היו צריכים לפירוש מיוחד ע"ש כל דבריו. ואין זה נכון דא"כ כ"ש שלא היה צריך לפ"י מיוחד למסכות אשר היו רגילים יותר ללמדם בישיבה ואעפ"כ לשאר מסכות עשה פירוש מיוחד לפרש הענין א"ו עיקר כמש"כ.

¹⁹ זה הכלל תפשתי לעיקר שבכל מקום שמביא הערוך דברים מתשובותיו אומר בפ"י שכן מצא בתשובה ובמקום שאומר "פירש" הוא מפירושי הגאון. וקיימתי זה הכלל גם כשארמוז על ראשונים אחרים שהעתיק דבריו.

ספריו בפסקי הלכות אשר בדינו, הם: א) ספר מקח וממכר. בו ידבר בששים שערים מכל עניני מקח וממכר. הוא כתוב בלשון ערבי "לבני אותו הלשון לפי שלא היו מבינים כל כך בלשון רז"ל" ונעתק לדשון הקדש מרב יצחק אלברצלוני בשנת ד"א תתל"ח כמו ארבעים שנה אחרי מות הגאון המחבר. פתח הספר במפתחות השערים ולפי הנראה עשה המחבר עצמו את המפתחות. שהספר מתחיל בכאמר: אתה מוצא חבור כל עניני המקח והממכר על ששים שערים ומונה והולך תוכן ענין השערים בקצרה, ומסיים והרינן מפרשים דין כל שער ושער והלכתו בעזר אשר נתן מערכי לב ומאתו מענה לעון, והדברים האלה מראים שהם לשון המחבר עצמו. חבור הספר הוא בסדר נאה מאד עניניו נערכים בערך הגיוני ומרעי. ואיננו כולל פסקי הלכות מפשטות וקצובות לבד כגורי דינים כי אם כל פסק ופסק מיוסד בראיות מן המקורות. אך לעתים רחוקות נוטה מן התלמוד או מוסף עליו ומכריע לפי שקול דעתו ואז יתן דין וחשבון על טעם נטייתו²⁰. לרוב אינו מאריך בפירושים לעניני המקור והראיה כי כן דרוש לענין הספר שהוא רק קבוצת דינים. אך בקצת מקומות מאריך לפרש דברי המקור ובהם מתנצל כי הוכרח לזה יען ראותו כי הראשונים טעו בפירוש השמועה (ש"ג וש"ו). ומביא לפעמים גם פסקי גאונים בתשובותיהם וסותר דבריהם (שער י"ג, י"ז) כמנהגו בפירושו לפרש גזרת המלות כן גם בחבורו הזה לא חדל להעיר במקום הצורך על גזרת קצת כנויים עומדים כמו מלות מסירה מוסירה משיכה (ש"ג). אף שכונתו בספר הזה לחבר יחד כל הדינים בעניני מקח וממכר בכל זאת חדל להביא קצת דינים עיקריים מדיני מקח וממכר כמו דיני מכירה בבתי ערי חומה, יען כי אינם נוהגים בזמן הזה וכתב כן בפירוש: ולא באתי לפרש תורת זה הממכר לצורך זו השעה לפי שאינה אלא בזמן שישאל שרונים על אדמתם (ש"ח). אל הספר מקח וממכר נספחו עוד ספר המשכון, משפטי התנאים, משפטי הלואות וארבעתם הם בדינו באגודה אחת. העתקת אלה השלשה הנספחים היא ממעתיק אחר, כן נראה ממליצתה שהיא יותר פשוטה וברורה מהעתקת ספר מקח וממכר, וכן מהלשון בהצעת הראיות שהוא שונה באלה מבה²¹. עוד הגיע אלינו ספר ממנו נקרא שערי שבועות כולל כל עניני שבועות. השם שערי שבועות הוא שמו העקרי אשר קראו המחבר עצמו (מ"מ שער כ"ז). אך במקום אחד קראו כתב השבועות שענינו כמו ספר השבועות. וכל האומר כי יש קדמונים אשר קראו לספר משפטי

²⁰ בשער ג' בענין הפעושות מקחן וכו' כתב הדרך הג' שלא ימכור אלא כדי חייו כדגרסינן עלה אמר אבא בר יעקב אריי משום כדי חייו ולפי דעתנו אנו רואים שאם יש ממון הרבה שיתן לו ממנו מקצת לסחור כמה שיתלמד במשא ובמתן ואע"פ שאינו צריך לכדי חייו ולפי מראית עיני הדין. ושם שער ששי בענין שעורי חסרון במפקיד תבואות כתב: ואלו השעורים שפרשנו לא תעלה על דעתך שיהיו בכל מקום (ולפי) (ובכלל) זמן דיש מקומות שהאזורים יפה ואין מרקבת התבואה בכל כך ויש מקומות שמתרבת התבואה ויבא ואין לנו לדון אלא לפי שהוא בכל מקום ובמשנה דב"מ (מ). לא נאמר רק הכל לפי המדה הכל לפי חזון. ועי' עוד שם שער נ"ז וז"ל ותדע דאילו השעורים ששערה המשנה לא נתן אותם השעורים אלא לפי מנהגם ולעולם אין דין אלא לפי חסרון והעפרות בכ"מ ומקום . . . ואם הוא מקום שאין בו מנהג ידוע יש על הביד לעשות לפי ראות עיניהם ולפי מה שעיניהם רואות.

²¹ בכ"מ שמביא במ"מ ראה דבור ההצעה הוא כדגרסינן או כדגרסינן ובאלה המאמרים כתב כמו ששינו, ואמרו חז"ל וכדומה.

שבועות גם כן בשם שערי שבועות (אוצר הספרים של בן יעקב צד 367) כאלו משפטי שבועות הוא שמו העיקרי, אינו אלא טועה, כי הפך הדבר, שמו אשר נתן לו מחברו הוא שערי שבועות והשם משפטי שבועות טפל לו שנתנו לו אחרים²²) ואמנם בזמנו קראוהו גם "ספר שבועות" סתם, מתאים עם מה שקראו גם המחבר פעם אחת, "כתב שבועות" (ש"צ ח"ה ש"ד ס"ו ו') זמן חבורו היה קודם שעשה ספר מקח וממכר כי בזה האחרון כבר רמז על שערי (מו"מ שער ששי). אלה הספרים מפסקיו הגיעו אלינו וחבר עוד ספר בפסקי דיני ממון והוא ספר המצרנות, אשר אינו נמצא אתנו ולא ידענו מה היה לו אבל נשארו ממנו דברים הרבה אשר העתיקים הפוסקים הראשונים (הרא"ש ב"מ פ"ט ס"י כ"א כ"ג כ"ה ובעה"ע מביאו ב"י בב"ה ח"מ ס"י קע"ה). ואמנם אין ספק כי חבר עוד ספרים אחרים מפסקים, ורמזו הוא עצמו בספרו על חבור שהוא רוצה לחבר ברחמי שמים (שער ז') ולפי הנראה מהענין שרמז בו עליו הוא בדיני נזקין, ולא נפונה כי גם קיים רצונו ומלא דבורו.

כמקרה קצת ספריו בהלכה ודינים כן מקרה ספריו אשר חבר בענינים אחרים מחכמת ישראל כי ברב הימים אבדו או נעלמו מעינינו ולא זכינו לראותם. רב האי חבר פירוש על המקרא לפי פשוטו ונתיחס לו פירוש על חלקי מקרא אחרים, אשר מהם נשארו לנו שיורים קטנים במפרשי המקרא הראשונים בפירוש רש"י (הושע ג' ג') בפירושי הראב"ע בקצת מקומות, ופירושי רד"ק ובספרו השרשים בהרבה מקומות (רש"ל רפ"ה תולדות רה"ג הערה 28 הרבני תולדות רשב"ה הערה 18). והרד"ק בשרשיו מזכיר גם ספר המאסף, והראב"ע בס' מאזנים כתב עליו שהוא מלא חכמה וכליל יופי. ופריפוט דוראן הלוי בספרו מעשה אפד (צד 44 הו"ל ר"ט פריעדלאנדער ור' יעקב הכהן) הודיענו ענינו ותכנו שהוא בחכמת דקדוק לשון הקדש. בביאור מקראות סתומים יש לנו ממנו תשובה ארוכה על שאלת רב נסים מקירואן. והיא מעידה על השתללותו להעמיק במקרא לפי פשוטו ועל טוב טעמו ודעתו למדאות חפצו. עם חבוריו אשר חבר בפירוש המקרא נחשוב גם חבורו נגד הקראים, כי זה בלי ספק מתוכה עם הקראים בפירושי המקרא. אמנם בספר הזה חלו בו ידים וזיפוהו וכתבו בו דברים אשר לא יתכן שרב האי אמרם. שהקראים מביאים בשם הספר הזה כי אמר רב האי, כי יצחק נפחא תקן העבור (ע"י ל"ק הערה ו' צד 148 ונספחות ובכ"מ) וזה באין כל ספק זיוף כי אין רמז ושרש בשום מקום לזה²³). אך בכל זאת לא נכחיש מציאותו בדעתנו גם ממקום אחר כי הרבה להלחם עם הקראים (תש' הגאונים ל"ק ס"י א' ו"ש"ת ס"י ל"ד).

²² ע"י בחוס' ב"מ (ה.) ד"ה אין לך בידי ושבועות (מו:) ד"ה בטענו שקראוהו שערים דריה. וברא"ש שבועות פ"ז ס"י ד' קראו שערי שבועות וכן שם פ"ז ס"י ו' ובמגיד משנה ה' טוען פ"א ה"ד ופ"ד ה"ד ובמרכי ב"מ רפ"א ס"י ר"יו ופ"ט ס"י שצ"ו ושבועות פ"ז יבנו"ס אחרת' ובר"ן פ' כל הנשבעין בענין נכסא דריא. והנה נגד מנהגי הארכת בדרש של מה בכך להוציא מלב טעות הביבליאנרפון. ²³ ע"י ל"ק צד 149 שמביא שגם הקראי יפת מביא זה הענין מרה"י. וכתב בהערה ו' צ"ע גדול הרי יפת כתב ספרו בין תשי"ב לתש"ח ואך אפשר שיביא את רה"י והלא רה"י נולד תשכ"ט אך לפי מה שהעמדנו לידתו ת"ש אין כאן צ"ע ואדרבא ראיה לחשבונו.

בעלי קבלה אשר מעולם היה משפטם להתלות באילן גדול ועשו כל גדולי אנשי שם מחכמינו לבעלי חברתם ביחסם להם ספרים מענייני הבליהם, גם על רב האי גאון שמו עיניהם ויחסו לו ספרים בקבלה, כמו ספר הקמיצה וספר קול ה' בכה. והנה כבר הראנו לדעת את מחשבות רב האי בפנה הזאת ודעותיו, ונדעה כי לתחבולות בעלי הקבלה היה רב האי שונא מתמול שלשום. גם העד המעיד על יחוס אלה הספרים להגאון עד חשוב הוא אשר זאת אומנתו ליחס בכחש ספרים למי שלא כתבם. הלא הוא רב משה בוטריל הנודע במלאכה הזאת לבדות מלבו מחברים מן הקדמונים ויקרא את שם ראשונים על ספרים חדשים מקרוב באו. והוא הוא אשר אמר כי שני אלה הספרים רב האי עשם ויכוננם (פירושו לספר יצירה ד' הורדנא). ואפנים מלבד זה וזה הלא זיופו ניכר מתוך הדברים אשר העתיק בשם הגאון. הנה בפירושו הנזכר (דף י' ע"א) מביא מאמר ארוך מספר הכבודה אשר יחסו לרבי אלעזר הקליר, בבאור "ספר ספר וספור" ובמאמר ההוא יעתיק הקליר מאמר מרב האי גאון בענין חליף האותיות וצירופיהן וכל זה הלא הוא שקר מחלט. אחרי שידענו על פי עדות רב סעדיה דנאן ועל פי פירושו של רב סעדיה גאון לספר יצירה (כ"י) שרבי אלעזר הקליר קדם מאד לר"ם גאון (תשו' תלמידי דונש הו"ל ר"ז כ"ט במבוא צד XLVIII). ולא עוד אלא גם הראנו לדעת כי קדם לרב נטרונאי גאון אחרי שזה הגאון כבר הביא פיוטי הקליר (לעיל פ"א הערה 15). ואיך עתה יעלה על הדעת שרב האי גאון יהיה נזכר בספר שחבר ר"א הקליר? וזוה נראה שהויוף גלוי לעין. ועל כן ברור הדבר כי ערך אלה הספרים בקבדה שנתחסו לו כערך התשובות בקבלה שקראו שמו עליהן כאלה כן גם אלה זיופים ובדואים ואין לדבר עליהם²⁴).

רב האי היה גם פייטן בטוב טעם ודעת, ואך מעט מפיוטיו הגיעו אלינו. פיוט אחד קיימוהו הספרדים בסדר תפלתם לליל יום הכפורים המתחיל "שמע קול" והוא בתרומים שקולים כמשפט הספרדים. אך יפה ממנו שירו "מוסר השכל" אשר גם הוא בתרומים שקולים²⁵. בשיר הזה נגולו כספר לפנינו מחשבות האדם הגדול הזה ודעותיו הנאמנות במדות המוסר אשר יקנה לו האדם וחי בהן. הרעיונים והמחשבות אשר בשירו יש מהם אשר במשלי שלמה יסודתם אשר ימריצם בחין מליצותיו, ויש אשר עיקרם לקוחים מן התלמוד והוא ייפהו בשכל מלוי, אך רובם נוקרו במקור לבבו. בשיר הזה יורה דרך החיים עם אלהים ואדם. במה יזכה האיש ארתו מול אלהיו, יורה בדרך יבחר להתרועע עם חכמים וללמוד ממעשיהם, יורה ענוה במשאליו מהשפיל לפני נדיב אף אם הוא

²⁴ בפ"י ר' משה בוטריל לספר יצירה פ"א מ"י ישים בפ"י רה"ג בס' הקמיצה שיהם לו. כדברים האלה: בכל אות ואות יש בך רוח אלהים חיים לעשות שמושים ומאות אחת עם סוד האחרות יעשה צרוף ויועיל וכו'. וזה סתירה גלויה לדעת רה"ג במקום אחר שאמר כי השמוש בשם המפורש לא יועיל ואין אלו אלא דברי שוא אל תאמינו. עוד הוא מוכיח שם הדבור "חכמת הקבלה" וזה הדבור לא היה ולא נברא עוד בימי הקדמונים. וע"ע שם פ"ב מ"ג שהביא בשם רה"ג בס' הנזכר וכו'. ספר הנקוד מרב אשי שנמצא בישיבות וכן הביא ממנו כל אופני הצירופים של אלפ"א בית"א, ומביא גם הדבורים "חכמת הקבלה בעלי חכמת הקבלה" ושם בפ"ג בהביאו חלומותיו על סדר שאלת חלום, אמר שרב האי השתמש בסדר הזה, והמבין יבין כי כל אלה הענינים וכיוצא בהם במקומות אחרים לא היו ולא נודעו בימי רה"ג וכולם זיופים.

²⁵ זה השיר הו"ל הר"ר יהודה דוקעס בחבורו: עהרענויילען א. דענקשטיינע" (ווינען 1837) צד 96.

שאר הקרוב אליו, יורוהו לכת באהבה וחסד עם אשתו אשר הוכיח לו ה' ועם בניו נחלתו מאלהיו, לכלכל ביושר נפשות ביתו, ולא ישכחם רחם גם במסורו, לחנך בניו בחכמה ולשים להם מלמד מנעורים, אשר יחוננהו מהונו שבר לפעולתו. אמנם יען כי לא על החכמה לבד יהיה האדם על כן יעירנהו ללמד את בניו מלאכה. יורוהו מדת האהבה לזולתו כי יתמכהו בימין צדקו. יעירנהו לעשות צדקה בכל עת, לקחת אמונה למדה בכל מעשיו ולהרחיק נפשו מעול וחמס. בהזהירו על מדת החסד לא שכה להזהיר גם להיות מחונן עבדי ביתו ולהיות רחום לנפש בהמתו. מאד מאד מזהיר ללכת הצנע לחיות בתמימות לברוח מהוד ורשות, לדרוש בשלום כל אדם, לבלתי המרות נגד המושל אך ישמור לו אמונתו ויתפלל בשלום. כמו כן יזהירנהו לבי יחיה אין להעשיר ולא נבחר לקנות נכסים כי אם תקנה נכסים אז דאגה תהיה קונה ולא נחת ופוגה. ולא יקנא בעשיר לחמור קנינו. ויזהיר מלשון הרע, מגלות סוד רע, מהיות נוטר לחטאת וזלזול, ומחתמך לכעס וחמיה. שבת גדול ישבת יתרון החכמה ומרום ומנשא ההגיון בתורת אל ודתו. ואמר: ובחכמה דרוך דרכי אמונה ויראת אל וסוד מרע תבונה. היה תמים וישר עם אלהים ואל תדרוש לך מה בגבוהים. כן בטוב טעם ובאמרי נועם ידבר על כל המדות הטובות המוסריות אשר הן צפירת תפארה לנפש האדם אחת מהן לא נעדרה. ויחבר עוד עם אלה את תורת האדם בהנהגתו בנחת עם הבריות, כמשפט תהלוכותיו בדרך ארץ למצוא חן ושכל טוב בעיני הכל. כל אלה התורות וחקי החיים יכליל בשיר הזה במאה ושמונים ותשעה חרזים שקולים. ואמנם זאת התורה אשר שם רב האי גאון לפני בני ישראל אף היא היתה מראה דמות רוחו. כי הוא היה מן החכמים אשר נאה דורשים ואף נאה מקיימים. כל המעלות והמדות התרומיות אשר בקש שיקנו אחרים לנפשם מכל הקנינים ומוסר השכל אשר פקד על כל אדם לפתוח אליו לבבם הלא כלם היו קשורים על לבו תמיד, ועליו יציץ נזרם מראש עד קץ ימי חייו.

מכל מעשה תקפו וצדקתו ומשפטיו אשר עשה עב ישראל הכרנו מעלת רב האי גאון ותכונותיו הישגבות, כי היה איש הולך תמים ופועל צדק בעמו, איש אשר נחה עליו רוח חכמה ובינה נותן נפשו על התורה כמעט מאין משלו בכל דורות הגאונים לפניו. אין גם אחד מכלם אשר השגהו ברום השתדלותו להגדיל תורה ולהאדיר בהתפשטות ההלכה על ידי תשובותיו לקרוב ולרחוק. הוא עזק ופקל דרכי התלמוד והסיר מפניו המכשולים על ידי פירושו והם היו הורע לזורע לכל פירושי הרבנים הבאים אחריו. בביאורי המקרא ובחכמת דקדוק לשון הקדש היה אחד מן הטובים בדורותיו, בחכמות חצונות, בידיעת לשונות זרות, בשיר ובמליצת לשון עברית היו ידיו אמונות. הוא הגבר חכם בעו אשר הבין מחלת זמנו והנגעים המוסריים אשר נגעו הפילוסופי והקבלה, ואף לא יענה ולא ייגע מהרים כשופר קולו להזהיר משתיהן. ואמנם עם כל אלה הצדקות אשר עשה ועם כל הגדולות אשר פעל לא נמלט מקנאת אדם ומסוקשי אדם. הן עוד בחיי אביו בהיותו אב בית דין הלא ראינו מה עשו לו מלשניו אשר לולא ה' שהיה לו כמעט שהביאוהו עד שער מות. ושמענו גם איך הנגיד יקונן עליו במר רוחו, כי "הציקוהו בזדונים ובצדיה, וטמנו פח ללכדהו וארבו לו כמו חיה" (זכרון לראשונים צד 48), ואחרי שמן הרדיפה בימי אביו כבר עברו עד העת אשר קנן הנגיד קנתו הזאת יותר מארבעים

שנה, הלא קרוב הדבר מאד כי כוון הנגיד על מלשנים האורבים לו בימי גאונתו. אמנם אחרי מותו או פקחו עיניהם ונגלה להם כמה גדול השבר אשר השברו, ואבדה אבדה אשר אין תמורתה, כי עתה "יש מעות ביד אישים ואין להם פרקמטיא, אהה חורו פני ארץ והעולם בערבוניה" (שם צד 49) "נגדעה קרן עדינה היא גברת כל מדינה" (קנת ריש בן גבירול), ואין קץ לכל דברי תהלה אשר הללוהו בכל דור ודור²⁶). ומה מאד נאמנו דבריהם! כי מדי סגר עיניו נסגרו דלתי התורה בארץ בכל הישיבה אספה נגהה ועל כבודה שכנה עננה, כי במותו יצא ממנה כל הדרה הודה כבה וזיוה נמת עד כי פסקה לנצח.

פרק תשעה עשר

מר רב שמואל בר חפני.

הנה ימים רבים לסורא ללא תורה, אין ישיבה ואין גאון, אין חכמים ואין תלמידים. מתא מחסיא אשר לפניו רבתי בישראל שרתי בתורה ישיבה בדר ותתי כאלמנה. אז בימי גאונות רב האי החל רוח התושיה עוד הפעם לפעמה ורוח החכמה עליה נגלתה. לא ידענו איך נתגלגל הדברים כי כה פתאום לפתע הוציאה צמחה ותתי כפורחת עלתה נצה תחת יד אמונה ועמלה. אחרי היות הישיבה שוממה ימים ושנים קם אדם גדול בתורה אדיר בחכמה ויוכנון בסורא ישיבה מחדש. האיש הזה היה מר רב שמואל בן חפני הכהן בן הגאון מר רב כהן צדק¹ לא הוגד לנו כמה ימי שני שרדותו, אבל ידענו כי נמשכו עד סוף ימי רב האי גאון ומת כמו ארבע שנים קודם לו (ס' הקבלה). רב שמואל היה חותן לרתיג ואוחבו, אך היו מתנגדים בדעות. אין לנו תשובות מרב שמואל רק מעטות וסבת הדבר בלי ספק יען כי משך זמן רב לא היתה ישיבה בסורא וחדלו השואלים לשלוח שאלותיהם לסורא וכל מי שהוצרך לשאול דבר הלכה פנה לפומבדיתא אל רב האי, וכן נשאר הדבר גם אחרי אשר ריש יסד מחדש ישיבה בסורא² התשובות אשר בידינו ממנו רובן

²⁶ וי"ל הראב"ד בס' הקבלה והוא הרב"ץ תורה בישראל יתר מכל הגאונים . . . וכמיהו לא היה לפניו בגאונים. ואחד מן האחרונים ר' שמואל בן אנור (לקוטי קדמוניות ¹⁵⁶) כתב: בו קם אה ואם בישראל מרד בשעלי תורתו מים עוים, ושמים בורת חכמתו תקן עניינה הריים ושקל בשקל חדתו הרי הרים עליוס ואון וחקר ותקן בהוראתו נכעית במאזני צדק נאחזים.

¹ הרכבי בתולדות ריש ב"ח צד 7 מביא מה שמצא בפירושו על התורה וי"ל וכבר חברנו הספרות אשר נאמרו על אביו דיינא דבבא מר חפני בן כהן צדק ועיי' בהערה ¹²⁴, וצריך אני להעיר פה על הקונטרס הזה אשר בו אסף וחבר זה החכם כל הנקודות הפורשות אור על תולדות זה הגאון ובהן השתמשתי בפנים במרה נדושה.

² בש"צ ח"א שא"ס"י כיה בענין נשואי קטנה. שם ש"ב ס"י לא בשליח הגמ'. שם ש"ה ס"י ד' בענין שחרור עבד. ח"ד שא"ס"י מ"ו בענין נזקי שבנים, ש"ג שם ס"י ח' המחלק נכסיו לבניו בחייו. שם ס"י ו' אשה שהסתירה קרקעותיה לבעלה, שם ש"ב ס"י ל"ב בענין מציאה. ס"י ל"ג בענין סימנים. ס"י ל"ד בענין רבית. ש"ג ס"י כ"ד בע' עשור נכסי לבת. ש"ד ס"י י"ד יבמה שנפלה לפני יבם קטן. ס"י י"ד פרנסת בעלי חיים. שם ש"ז ס"י ו' בע' אשה שמכרה בנכסי מלוג שלה. ס"י א"א רשות לאשה לבזבז בנמ"ל שלה. ש"ז ס"י י"ד בענין נאמנות בחיי וכמותי. שם ש"ח ס"י ה' בע' שותפות. תשיבה גאוני מורח בבית ש"ד ס"י ע"ה ¹⁵⁴ בע' מדירת קמח ביי"ט. שם ס"י ק"י"ח ²⁸⁵ בע' חבוט ערבה (ועי' גם בש"ח ס"י ש"ח) שם ס"י ק"ל ³¹⁸ בע' הקדש וערכין יחרמות בזה"ו ויש עוד תשובות אחרות ממנו ומבואן הרכבי בהערותיי.

פירושים בתלמוד, וכלן קצרות ופשוטות ואין בהן עיונים גדולים. ומצאנו באחת מתשובותיו שהוא משתדל לתת טעם רהלכה שבתלמוד מן הסברה ומשקול דעתו נוסף על הטעם האמור בתלמוד המוציאה ממדרש הכתובים⁸). התשובות המעטות הנזכרות על שמו אין כלן תשובות במובן העצמי כי אם יש קצת ביניהן אשר הן רק הלכות פסוקות ומתכונות וסגנון ניכר כי הן הלכות פסוקות וסדורות לקוחות מתוך אחד מספרי הפסקים אשר חבר ואולי מעולם לא היו תשובות לשואלים אותו על הדבר הזה⁹). כי רב שמואל בן חפני חבר הרבה ספרים בהלכות ודינים יותר מכל הגאונים אשר היו לפניו. וסבת הדבר בלי ספק, יען כי היו עתותיו בידו ולא היה עמוס מטירדות ועסקי הישיבה כמוהם. הם היו טרודים במלאכתם ועמוסים משאלות אשר באו אליהם בכל יום מרחוק ומקרב. כל הצמא לשמוע דבר תורה וכל הצריך להוראה בדת פנו אל הישיבות, ובקצת זמנים יותר אל ישיבת סורא כי היא היתה הנעלה על רעותה. ואמנם כבר ראינו כי בימי הגאון הזה לא היה הדבר כן. כי ימים ושנים הורגלו השואלים לשלוח שאלותיהם רק לפומבדיתא כי סורא פסקה זמן רב, וגם אחרי כן לא סרו מהרגלם. ועל כן מובן הדבר מאליו כי רב שמואל היה יכול לנדב זמנו לעשות ספרים הרבה. אך גורל רוב ספריו לא היה טוב מגורל רוב ספרי הגאונים אשר בארץ הזמן אבדו או הושבו במחשכים כמתי עולם ולא נתפשטו. ולא נשאר מהם כי אם שרידים קטועים מונחים בקרן זוית באיזה אוצר ספרים ושרידי מספורים בכתבי חכמים מאוחרים שהביאו קצת דברים מהם. ובספרי הגאון הזה עוד רעה אחרת היתה סבת אבדתם, יען היו כתובים בלשון אחרת ובשפה בלתי מובנת לאחרונים והוא בלשון ערבית. הוא בימיו חשבה לצדקה לכתוב ספריו בלשון ערבית אשר היתה הלשון ההמונית ומובנת לכל. אבל לא ראה האותיות לאחור כי יבואו ימים והערבית תשכח כמת מלב רוב בני עמו ולא יהיה אחרית ותקוה לספריו תחת אשור אילו כתבם בלשון הקדש כי אז היה להם שארית לברכה לכל הזמנים ולכל מקומות מושבות ישראל, כי זאת הלשון אשר היא לשון כתבי קדש אשר היא לשון חכמינו ותורתם היא לא תשכח מפי חכמי היהודים ולא תסיף מקרב ישראל. ואמנם גורל ספריו אף הוא יהיה לנו למוזיקר. ממנו נלמד נקח מוסר לבלתי הלכש תורת ישראל בלבוש זר אשר לא יבין לה.

הגאון הזה הלך בעקבות רב סעדיה גאון בדרכי מחקריו ובסגנון למודו, והוא היה לו לעינים בין בבחינת הסדר הנאה ובין בבחינת הקשור

⁸ ש"צ ח"א ש"ה ס"י ד' מ"ט צריך עכב שטר חדא דהוה ליה ראיא למיעל בקהל. וזה הטעם הוא מסברה דנפשית ולא נמצא בשום מקום. וכתב עוד אקשיה רחמנא לעכב כאשר וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ובעכב כתיב או חפשה לא נתן לה. משמע דמוסיף ונתן בידה משום שחשב שהיקשא הוא דכתיב כאן לא נתן לה וכתביהם ונתן בידה. ואין כן לפי סוגית הנ"מ (ניטין לט'): דנמר שחרור מכתוב או חפשה לא נתן לה וכתביהם להלן וכתב לה ס"ב ומבואר דרריש לה לה מאשה ולא מונתן בידה וכן מבואר להדיא בספרא קדושים פ"ה דנמר לה לה מאשה. ⁹ ש"צ ח"ד ש"ד ס"י נ"ד בענין בעלי חיים שמונותיהן חובה ומונה והולך כלם אך אינו מפרש רק מקצתם, ומבואר שזה קצור ממה שכתב במקום אחר וכלי ספק הועתק מאחד מספריו בדינים, ומתוך הלשון נראה שנתק הכלל מלשון ערבית. ועי' בהערות של הרמב"ם ס"י 99 שרמו על זה. וראה עוד שם הערה 101 מה שכתב בשם הר"ר יהושע שור כיצא בזה על תשובה אחת בהלכות פסוקות (ד' קונסטנט. רע"ז) שהיא העתקה מספר הלכותיו. וכבר הודענו דעתנו לעיל מתכונת אלה ההלכות.

ההגיוני, בכל ספריו אשר עשה, כרב סעדיה כן גם הוא חבר ספר בכללי התלמוד (ע"י לעיל פט"ו) ממנו ראה ועשה כמהו מבוא לתלמוד (ר' יונה ננאח ס' השרשים ועמור אות מ' מלוה ע"פ) ונקרא גם ס' המבוא אך הספר הזה לא נמצא אהנו. וגם העתקת דברים ממנו אצל מחברים אחרים לא מצאנו כי אם שנים או שלשה גרגרים רזים ודלים אשר לא יעשירו הכמת ישראל אף כחוט השערה. וגם זה המעט המובא משמו מקור מקומו בסדר תנ"א, על כן אך למותר יהיה להכביר מלין על אודתם⁶ ודי לנו לאמר כי ר"ש חבר ספר בכללי התלמוד, ולצדקה תחשב לו זאת כי היה מלמד להועיל בזמנו להגדיל תורה ולתור דרך ישרה להבנת הנמרא ולתת ביד בני דורו המדה להשתמש בה בלמודם. כמו מן גם נשאר ספריו אשר חבר בפסקי הלכות יספיק לנו זכרון שמותם כי לא נדפסו ולא נתפשטו. ואלה הם: א) ספר בענין עונת הקטנות ועונת הגדלות. והוא נמצא בכתב יד בלשון ערבית (אוצר הספרים פ"ב הרכבי הערה 76) ולא בא זכרו בפוסקים. ב) ספר בדיני ציצית נמצא גם כן בכתב יד (שם) וזכרוהו קצת מחברים (ש"ת רמב"ם ס' כ"ה עמור ה' ציצית ג) ספר מצרנות גי כן בכתב יד (שם) ולא מצאנו זכרו בפוסקים. ד) שער ברכות, זה הספר נעתק ללשון הקדש ונדפס⁶. הוא כולל שנים עשר פרקים שקרא שערים. השער הראשון מחיוב הברכה. השער השני, כולל כל הדברים שמברכים עליהם. השער השלישי, מנין הברכות על המאכלות. השער הרביעי, הברכות על מיני השתיה. השער החמישי, ברכות הריח. וסיום זה השער כן: ואחרי אשר פרשנו הברכות על המאכל והמשתה והריח שבחנו (אולי צ"ל הנחנו) לפרוט המצות על הדברים הנשמעים והנראים כי כלם מפורשות בתלמוד פרק הרואה מקום. שער הששי, מן הדברים הטעונים ברכה לפניו ולאחריו. השער השביעי, דברים הבאים שלא מחמת הסעודה. השער השמיני, הקדמות ברכות. השער התשיעי, כללות. השער העשירי, פטירת ברכה אחת. השער האחד עשר, תמימת הברכות ופתיחתן. השער השנים עשר. הטועה בפתיחתו או בחתימה. הספר הזה יען כי נמצא בהעתקה עברית היתה יד רבים מהפוסקים ממשמשת בו והביאו דברים ממנו. ה) ספר המצות מזכירו הוא עצמו בספריו⁷

⁶ החכם הרכבי אסף באמונה כל המחברים המביאים ס' המבוא בפירוש או דברים משמו של ר"ש ביח ולפי ההשערה הם מס' המבוא ואין לנו להוסיף על דבריו. רק על זאת נעיר כי מה שכתב זה החכם שר"ש היה הראשון אשר כתב ספר בכללי התלמוד ומכחיש שרס"ג כתב כללי התלמוד וד אינו נכון ואין לו על זה שום ראיה ממשית וכמו שבררתי לעיל אצל רס"ג.

⁷ העתק מזה הספר בלה"ק מצאתי בתוך ספר איסור והיתר המיוחס לרש"י כ"י והוצאתיו לאור בבית תלמוד שנה ב' צד 377—386 והוא שהביאו כמה פוסקים כמו שבלי הלקט והמרדכי כמש"ש שם בפתח דבר, ומבואר שמה שכתב הרכבו, שזה הספר בכלל ספר המצות שלו אינו נכון דזה לחד זה לחוד. ובאשכול ח"א 64 כתב: חלק ו' (כלו מן הברכות) הנהג המשוש ור"ש ב"ח הזכירו בחבורו שערי ברכות ולא פ"י ואפשר על משוש פבלין קאמר. ותימא הלא כל המצות הנעשות ביד כמו לולב או בנוף כמו ישיבת סוכה בכלל הזה. וע"י בס' על החושים מאת הר"ר דוד קויפמאן (פעסט 1884) שהעיר בזה בדברים יקרים. בכ"י שהיה לפני נשמתו הציונים משער ו' ושער ח' וכבר תקנתי בפנים. ומרבניו בשער העשירי מוכח כתיקוניו שעשיתי. הקדמת ברכות שער בפני עצמו שגן כתב שם "לפי שפרשנו בשער הקדמת ברכות" הרי שהוא שער בפ"ע.

⁸ אף שאין כל ספק, שם המצות, כאשר הוא עצמו יכנהו הוא ספר בפני עצמו על המצות כשמו, בכל זאת אפשר שמפני שנחלק לשערים קראוהו המחברים

אך איננו בידינו. ו) ספר ההוצאות אשר גם עליו רומז בספריו והובא במחברים אחרים⁸⁸, ומן הדברים המעטים אשר העתיקו מתוכו נראה כי ענינו הוא קבוצת כל החיובים מקצת בני אדם לקצתם כמו חיובי מתנות כהנה ולויה ועניים וחיוב בעל לאשתו וכל הדומה לאלה. ו) ספר התנאים. (שיצ'ה שיו ס' כ"א). ח) ספר השותפות (קורא הדורות בשם בעה"ע). ט) ספר הדינים (שם משות' מהר"ם אלשקר). יו"ד) ספר המתנה (הקדמת המעתיק לפי' המשנה לרמב"ם ס' נשים). הנה ראינו כי כמעט בכל המקצועות הגדולים בתורת ההלכה כתב רב שמואל בר חפני חבורים, ובפרט במשפטי דיני ממונות, ויפלא מאד כי לא הובא מדבריו בספרי גדולי הפוסקים כי אם מעט מועד אשר היה כלא היה? הן אמנם כי המחברים אשר לא הבינו לשון ערבית לא יכלו להשתמש בהם יען כי כל ספריו היו כתובים ערבית, אבל זה עצמו לפלא בעינינו כי לא מצאו דבריו מעתיקים, ועוד הלא גם המחברים הספרדים אשר הבינו לשונם אך לעתים רחוקות ישתמשו בהם, אמנם יהיה זה לנו לאות ברור כי לא היו ספריו חביבים אליהם כספרי רב האי גאון בן זמנו. עם חכמת התורה שבעל פה חברו בו יחדו גם חכמות חזוניות, והרבה לקרות בספרי נכרים (שור' הגאונים ד' ליק ס' צ"ט) וזה הרבר פעל תעצומה חזקה על דעותיו באמונות. והגיע בזה למדרגה אשר היא כבר הלאה מגבול אמונת הקדושים. ואמר בפירוש: כי דברי הקדמונים אם הם סותרים להשכל אין אנו חייבים לקבלם (פי' שמואל ר' יהודה בן בלעם אצל הרכבי הערה 20). ואמנם הדעה הזאת יש לה כח הרחבה גדולה, עד שתעמיד בספק אמונתו בבחינת המופלא והנסים אשר הן שורשות ומפורסמות באומה. הענין אשר בו הודיע דעתו הזאת הוא בדברו מן המסופר במקרא מענין העלאת שמואל מקברו על ידי בעלת אב. הנה בחבורו על דבר בטול התורה (שם אצל הרכבי) יכחיש כי החיה שמואל כל עיקר. והכתוב ואמר שמואל הנאמר כמה פעמים מדברי האשה, שהערימה על שאול ועשתה כל זאת בעצמה... לא כהקדמונים אשר האמינו בתחית שמואל וחשבו שכל הדברים נאמרו ממנו. ואמרו... כי דברי הקדמונים אם הם סותרים אל השכל אין אנו חייבים לקבלם⁸⁹). ואמנם אם נרד לעומק הדברים האלה נבין כי לא לבד שיכחיש

שערים דריש ב"ח כמו הראב"ן ס' רט"ז שהביא שערי שחיטה ובא"ז ס' שע"ט ובהמ"י ברכות פ"א ועוד אחרים מביאם הרכבי בהערות 86—89. אך שערי ברכות שלפנינו הוא ספר בפ"ע ששלחו למי שאינם בקיאים בכרכות כמו שבארתי ואת בבית תלמוד שם צד 384 ובהערות ס' 85, ועי' בפתיחת המאירי למס' אבות שכתב שכן דרך הקדמונים וחבר חבורים שבקצת מקומות צריכים להם.

⁸⁶ ע"י הרכבי שם הערה 90 שהעתיק דבריו בפ"י לס' דברים ורמזיו על ס' ההוצאות ומדבריו נלמד שענין הספר הוא כמ"ש בפנים. ובהערה 91 מביא תשובת ר"י מגאש ס' ריש ותשו' רא"ש כלל ל"ו ס' ב' שהעתיק דברים מס' ההוצאות בענין נביית כתובה והרי' מנא"ש כתב לשואלו ודברי רבנו שמואל ב"ח שבאר כמו שזכרתם משמו הנה בקודם ראינו אותם והשבנו עליו ואין משניחין בהם, ובצדק אמרנו בפנים כי לא היו ספריו חביבים. ובאמת ברוב דבריו יש עליו חולקים. את ספר נטין שחשב הרכבי בין ספריו השמטתי יען כי אין רמז רמזא ממנו בשום מחבר. והחכם הנוכח יוכיח מציאתו מתוך דברי הגאון בפירושו לפי' מקץ שכתב: אמנם יכנס זה בספרנו אודות הנדרשין אך מלשוננו הוה אין הוכחה שבכתבו זאת כבר נכתב הספר ואולי לא כתבו.

⁸⁷ שם היבאה גם דעת רס"ג אשר רה"ג מסכים עמו, ותכן דבריו שמאת הקב"ה נסבה להחיות את שמואל למען ישמיע את שאול מה שהשמיעו וזוהי נראה שעיקר חלוף הדעות בין רס"ג ורש"י בענין הנסים הוא שרש"י סובר שהנס יעשה רק

הבנת הקדמונים בספורי המקרא כשהיא סותרת את השכל, כי אם יסב פני דברי המקרא לכונה אחרת אשר לפי פשט הדברים לא יסבלו כונתו בהם, ואף מטעם הזה סתר רב האי דבריו ואמר: אם יספר הכתוב בפשוטו דבר אשר קרה באפן מיוחד חייבים אנו להאמינו כי קרה הדבר באפן מיוחד ההוא אף כי אין ביכלתנו לבארו. והנה אין רב האי גאון תופשו על שהוא מכחיש הבנת הקדמונים במאורע הזה, כי אם על היותו מכחיש פשוטו של הכתוב אשר ממנו נראה כי המספר עצמו ספר הדברים ככתבם וכמשמעות פשוטם רוצה שיובנו. וקרוב לזה כתב בענין דבור הנחש עם חוה ודבור האתון עם בלעם. שאמר רב סעדיה שלא דברו הם אלא המלאך דבר בשבילם אבל לא הכחיש הדבור בכלל. והשיב עליו רב שמואל כי תפני כי לא היה דבור כלל כי אם משל הוא או שהיה בן במראה נבואה, כי השם לא יחדש אות בעולם לשנות המנהג שברא רק להצדיק נביאיו¹⁰). ועתה מכל זה נראה בריחתו מן הנסים והפלאות, ובקשתו לקרבם אל השכל ולפשרם עם הטבע ומנהגו של עולם. לא נרצה לבדוק אחריו ולבחון מה היתה דעתו ואמונתו בנסים אחרים כי בלי ספק האמין הנסים כפשוטם הנעשים לאמת הנבואה ורוב הנסים ממין הזה, ואשר אינם ממין הזה הלא ראינו כי ישנם בהם כונות אחרות ויפרש המקרא באפן שאינו נס מכחיש השכל והטבע ואינו משנית על מה שהקדמונים — והם בעלי המשנה והתלמוד — יפרשום בדרך נסי בלתי המאומת מן השכל, וכן אמר בפירוש (באורו לס' דברים אצל הרכבי הערה 34): ולא יתכן כי נאמין באמתת דבר אשר בטולו נראה, רק בעבור כי אמרוהו איזה מהקדמונים, אמנם מההכרח כי נתבונן עליו בשכלנו ואם בא המופת עליו נקבלהו ואם תמצא הוכחה לאפשרויותו נאמין בו כדבר אפשרי ואם ימצא מן הנמנעות נחשבהו מן הנמנע. אבל לא נוכל להתעלם מהמחשבה כי לא לבד שמבטל בשטתו הוצאת אמונת הקדמונים כי אם לפיה הלא יקשה ממנו להבין כמה נסים במקרא היוצאים מגדר טבעי הדברים ואין השכל סובלם ונעשו רק לאיו תכלית גדולה ולא להצדיק נביאיו¹¹). כללו של דבר נראה כי כערך אשר הגדיל לעשות בהשכלתו יותר מכל חכמי זמנו כן הרחיק מאד ממשפט אמונתם, ובעבור

להצדיק את הנביא ור"ס סובר גם לסבת תכלית מבוקשת מהקביה. וזה הובא גם מרד"ק אחרים משם ר"ש ורומי עליהם הרכבי וביתרון ביאור ע"י בפי האברבנל על שמואל.

¹⁰ ע"י במרגליות טובה על הראב"ע באהל יוסף בראשית ויל והשיב ר"ש ביח אלו היה הנחש מדבר למה אינו מדבר עד היום. והחכם הרכבי תמה בהערה 15 הלא גם רס"ג החליט שלא דברו הנחש והאתון אלא המלאך דבר בשבילם. אבל לדעתי אין בזה תימה, שההבדל בין פירושיהם גדול כי לפי של רס"ג עכ"פ היה דבור שהמלאך דבר, ור"ש הכחיש זה ואמר שלא היה דבור כלל וכלל, כמו שהובא באהל יוסף פ' בלק בדעת בעלי שקול הדעת שכונתו על ר"ש ביח שלא היה אלא משל או מראה נבואה. וזה היה ג"כ מקורו של הר"ר לעבוש בהמפתח צדצ"ט¹⁷ הערה 62 שכתב בן בביאור דעתו של ר"ש בית. וראיתי להעיר עוד כי קרוב לדעת רס"ג שהמלאך דבר בשביל הנחש כלומר שהדברים שיצאו מפי הנחש דבר המלאך, נמצא גם בהגדות המסלמים ושם מתואר הדבר שאיכילים הוא סמאל דבר מפי הנחש. ע"י הגדות המסלמים מאת Dr. G. Weil צד 23 ובפרקי דריא פ"ג.¹¹ קשה מאד להתאים שמת הנאין הזה עם קצת נסים המסופרים במקרא כמו נפילת חומת יריחו על ידי משיכת קרן היובל ותרועת העם. ענין נדעון עם המלאך, מניח ואשתו עם המלאך, וענין חנייה מישאל ועזריה אשר אך בדרך רחוק ורחוק ובהתחכמות יש לפשרם עם דעת ר"ש בן דפני.

זה נפלאה היא בעינינו איך בכל זאת כלם היו שלמים עמו, איך זה הגאון בלי כל משוא פנים יכחיש כל מעשי נסים המסופרים בתלמוד כל שאין השפל סובלם ולא ירא מפני מקנאים? הנה אוהבו וחתנו רב האי גאון מעיד עליו כי יען שהרבה לקרות בספרי נכרים אמר כי אין המראות והפליאות נראות אלא לנביאים ולא יעשה נס אלא לנביא, ומכחיש בכל מעשה שנאמר כי נעשה לצדיקים ואמר שאין זה הלכה (שו"ת הגאונים ליק סי' צ"ט) ובכל זאת לא חדל להיות אוהבו, ולא שמענו גם כן כי אחד מחכמי זמנו דבר בו להרע או רדפו בגלל הדבר הזה. בפירושו על התורה (כ"י פ"ב הרכבי הערה 34) ידבר על מאמר אנדי שבתלמוד והוא אמרם: שאצטגניני פרעה ראו שמושיעם של ישראל במים הוא לוקה עמדו וגזרו כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו. ועל זה כתב: אולם אנחנו נאמר כי רבון העולמים היודע נסתרות הוא יחיד בידעתו זאת לא ידע אותן אלא הוא או האנשים אשר יודיען להם מנביאיו ושלוחיו, וכל שיתפאר בדיעה הזאת על דרך אחרת כבר נדע בטול דבריו . . . ולא יתכן כי נאסין באמתת דבר אשר בטולו נראה רק בעבור כי אמרוהו איזה מהקדמונים. ולא נפונה כי לא רבים היו חבריו ברעה הזאת בימים ההם אבל בעבור זה לא נחתך עליו משפט מכחיש בדת, וזאת המראה תהיה לנו לערה כי לא היו מתקנאים קנאה גדולה נגד איש אשר לא כמחשבותיהם מחשבותיו. ורב שמואל בן חפני לא נגרע בערכו בגלל שני דעותיו. והמשכילים הנאמנים העריצוהו ונתנו כבוד לשמו על השתדלותו למחרת היהדות מכל סיני אמונות בלתי מתאימות עם הכרת השכל ולהרחיק ממנה דעות כוזבות המחשיכות אור פניה. ועוד כמה דורות חשבוהו לאחד מן המיוחדים אשר השיב על דעות המאמינים בקדמות העולם (מונק אצל הרכבי הערה 26).

ככל משכילי הזמן ההוא כן גם רב שמואל בן חפני השתדל לדרוש ולתור בחכמת לשון הקדש וקדקו ובעלי הקדקו בזמנו מנהו בין אוהבי לשון הקדש דורשיה ושוחריה, אף כי לא היה מאותם חכמי הלשון אשר חכמת הקדקו היתה אימונתם. והמקדק רבי יונה בן גנאה (הקדמת הרקמה ד' פראנקפורט צד V) אמר עליו כי היה מזהיר על דקדוק הלשון אוהרה מופלגת, ומשבח אנשי הצחות והמהירים בחכמת הלשון והמכירים עלילותיו והמבינים מולקותיו ואפני שמושיו, ומננה המרפס ידיהם מן הענין הזה. והצחות בדבור והמהירות בחכמת הלשון לא תהינה כי אם בעמוד על שרשיו ותכן שמושיו אשר אין חברינו משגיחים עליהם. ואמר עוד: כי ראה שהגאון הזה עם גדולתו ויקר מעלתו סומך על אנשי הקדקו ברוב המקומות ומודה להם ומביא ראיה מדבריהם. (שם צד VI). ורבי יונה מעיד על עצמו כי בכמה פירושים בספרו סמך על פירושי הגאון (שם צד XII), אף כי לא הזכיר פירושי הגאון אשר סמך עליהם בחבורו על שם אמרם. לפי הודעת כמה וכמה מן החכמים בדורות שלאחריו עשה רב שמואל כמה ספרים בפירוש המקרא, אך לא נשארו מהם רק קצת שרירים בכתב יד וקצת העתקות מהם נמצאו בספרי מפרשי המקרא המאוחרים לו בזמן כמו פירושו על התורה ועל קצת ספרים מכתבי קדש האחרים¹²). וכמו כן נזכרו חבורים ממנו המדברים

¹¹) בתולדות ר"ש ב"ח מהחכם הרכבי צד 8 והלאה כתוב שבכ"י פ"ב נמצאו איזה חלקים מספר בראשית וס' דברים מתוך פירושו על התורה והולך ומונה בשקידה רבה חבל מחברים אשר מביאים דברים ממנו. ומפירושו לקצת כתבי

בחקירות מיסודי רת היהדות¹³, ואולם אלה ואלה אבדו לנו ועוד אינם אתנו. ואמנם השרידים ממאמרו בכל הענינים האלה בהיותם רק מעטים וקטנים, ומכל אשר למד וכתב בכל אלה הפנות אין בידנו דבר שלם, על כן בכל רצוננו אין לאל ידינו לתאר לנו מדעותיו משפט שלם ותמים. והנה אם נשאל מה זה ועל מה זה רובי תורתו הלכו לאבדון? על זה נשיב כי מלבד הסבה הקרובה לאבדנם יען כי כתב כל ספריו ערבית כמו שאמרנו כבר, הנה עוד היתה זאת בעוכם כי עם כל גדולתו ועוצב חכמתו לא היו ספריו חביבים אל החכמים בזמנו וגם אחרי זמנו. על רבים מדבריו היו חולקים אשר סתרום ובטלום. הלא רב האי גאון אוהבו וחתנו הקרוב אליו היה מנגד לשטתו באמונת הנסים ודבר בו על התעסקו יותר מדי בספרי נכרים אשר הזיקוהו באמונתו. ונס בעניני הלכה היה רב האי בעל מהלכתו וכתב עליו לשואליו. ומה דחזיתון למר רב שמואל ז"ל לא תסמכו עליה (ש"צ ע"י לעיל). ורב שמואל אבן גאמע¹⁴ כתב ואשר הביא ר"י גנאה בספרו דברים בשם ר"ש בן חפני על דבר מיני העופות האסורים לנו על פי פשט הכתוב זאת היא מאתו קלות . . . ואנחנו לא נסמוך לא עליו ולא על מר רב שמואל בן חפני . . . ואנחנו נדע רק מה שהביאה הגמרא ועליה נסמוך והיא תישר ארחותינו. ורב יהודה בן בלעם (הרכבי הערה 31) אמר על שנים מבאוריו : לא אביאו הנה להיותו רחוק תכלית הרחוק. ובמקום אחר (שם הערה 59) אמר על פירושו : ודבריו אינם מיוסדים. ורב יוסף אבן מיגאש בתשובותיו (סי' ר"ט) כתב על פירושו בהלכה אחת : ראינו אותם והשבנו עליו ואין משגיחים בהם. ובארחות חיים (הל' פסח) אמר על הוראה אחת ממנו : ור"ש הכהן נכשל בה וסמך על טעות שבהלכות. ובדרך כלל אמר הרב המאירי (פתיחה לאבות) על רב שמואל בן חפני שהבר כמה ספרים ואין ענינם ראוי לסמוך עליהם. ובאמת אם נעמיק בכמה שרידים לחכמתו בהלכה נמצא כי בכמה דברים היה נבדל ולא היה יורד ונוקב עד תהום ההלכה. כמו שראינו מהחלטתו בספר התנאים שהחליט להלכה "אסמכתא קניא" אשר על זה כתב רב האי גאון בתשובה (ש"צ ח"ה ש"ז סי' כ"א) לשואליו "ודחזיתון למר רב שמואל ז"ל לא תסמכו עליה". הנה בזה לא היה טעותו בסברה ובשקול הדעת כי אם טעה בדבר משנה ונעלמו ממנו כמה סוגיות מפורשות בתלמוד¹⁵ אשר לא יארע אף לקטן מן החכמים כל

קדש אחרים ידבר שם צד 4 ולתכלית חבורנו אין צורך לפרטם. אך לרוחא דמלתא אשלים מינו יארמוזו על מה שהובא בספר אבירדהם, בסדר שחרית של חול ופירושו, בשם ר"ש בן חפני מן הפרש שיש בין השם באל"ף דל"ת ובין וי"ד, היא. וי"ד היא ע"ש אריכות לשון הגאון. ואפשר שזה מפירושו במקרא. ע"ש בתולדות הערה 42. ואעיר עוד כי ממעט הדוגמאות שהביא מתוך פירושו נ"ל שנמשך בכמה פירושויו אחרי מדרש חז"ל. כמו כפי השם שרי שכל אחד ממכיריה קרא איתה שרתי והוא קרוב למדרשם בכ"ר פמ"ו. וכן כפי דרך האחרים כמו התרים ונורה זו מקורה בתנחומא שתר להם הדרך. וכן פ"י על ויבקש המיתו המובא בראב"ע שמות ד' כ"ד כדעת רשב"י בנדרים (לב). וע"ז הפ"י כבר העיר הרכבי הערה 45.

¹³ בתולדות הנ"ל צד 6 הובא כי חבר ספר על דבר בטול ושרשי הדת יענפיה ורומזו על קצת מחבריו שהוכירוהו.

¹⁴ הענין הזה הובא בהלכות שחיטות ערבית שבכ"י אקספארד. ולפי הוכחת הר"ר שוח"ה בכרמל היה ר"ש הכהן הזה שחבר אלה ההלכות אותו ר"ש המובא כבעל העמור. ע"י כל זה בתולדות הערה 46.

¹⁵ בב"מ (סו.) כל הסוגיא הולכת דהלכתא אסמכתא לא קניא וע"ש בתוס' ד"ה ומניומי. ומסוגיא דנדרים (כו.) שעליה סמך ר"ש מוכח בהדיא דכל שאר

שכן לגאון. וכמו כן נראה מתוך כמה פסקים אחרים וקצת הוראות אשר נאמרו משמו כי לפעמים אמר דבריו בחפזן ולא דקדק כראוי¹⁶) ועתה בשום לב על כל אלה נדע ברור מה ראו על ככה חכמי הדורות שלא נתנו נפשם על ספריו לקיימם לדור אחרון.

אמנם עם כל זה היה רב שמואל בן חפני מבחירי הגאונים אשר בו התורה והחכמה יחדו היו נצמדים. ויהי בשנת ארבעת אלפים ושבע מאות ותשעים וארבעה ויוגע ויאסף אל עמיו ועם מותו נפלה ישיבת סודא למשואות נצה. ואף לא ארכו הימים ויהי גם זה חלק ישיבת פומבדיתא כי ארבע שנים אחרי מות ר"ש בן חפני (ד"א תשצ"ח) גם רב האי גאון הלך לעולמו. השתדלות בני הישיבה להקים במקומו את חזקיה ראש הגולה נכד דוד בן זכאי הנשיא לא הצליחה כי לא עמד רק כשתי שנים במשרתו וקמו אויביו והלשינוהו אל המלך ונהרג ואז פסקה גם הישיבה מפומבדיתא, ויצא מבת בבל כל הדרה ופנה ממנה זיו התורה ועם המאה השמינית לאלף החמישי נחתם פרק זמן הגאונים.

ספר שמונה עשר

תיקוני הגאונים, ספרות האגדה והקבלה, חכמת הלשון ודקדוקה בזמן הגאונים, מסורה וניקוד ושעמים, מסורה המשך.

פרק עשרים.

תיקוני הגאונים.

הנה פרק זמן גדול, יכיל יותר מחמש מאות שנה, עבר עלינו, והוא פרק זמן התפשטות התלמוד, והעבודה למפתחים ומשרדי ארמנו ולנוטרים את פרו. בו הוכנו גם הוסדו רובי המדרשים באגדה אשר בדינו היום. בפרק הזמן הזה היו גם ימי בכורי הדרושים במופלא וברזים ובסודות אשר יכנום האחרונים חכמת הקבלה. בו נבראו עוזרים שונים לבית המקרא. הניקוד לישר הקריאה, והמסורה לעשות סייג לתורה. בו עלה אור על שדה חכמת לשון הקדש לעמוד על שרשיה על פי מדת חכמך הדקדוק וידיעת עניניה ואפני שמושיה. אף בו החל דפעימים רוח וזשיר והמליצה ויצאו לאור פיוטים בחרוזים על פי מדת השיר הנחוגה

אסמכתות לא קניא כמו שמבאר מרבירי רה"ג וכן מסקנת הגמרא בכמה מקומות ראסמכתא לא קניא ע"י בי"מ (עג.) וכן בכמה מקומות בתלמוד. ובפירוש אמר רב אשי (בי"ב קע"ג:) דמעשים בכל יום ראסמכתא לא קניא.

¹⁶) ע"י לעיל הערה 3 תשובתו בענין שחרור עבד ומה שכתבתי שם. ובשיצ ח"ד ש"ג ס"י ו' נשאל על יחומה שהיו לה קרקעות ומטלטלין ונתארסה וכיון שנשאת לו לא כתבה לבעל מאותן הקרקעות כלום והבדיחה אותן ממנו וכו' ולאחיו זמן צותה בשעת מיתתה על אותן קרקעות מקצתן לצדקה ומקצתן לאחותה, יש לו לבעל לחבוע אותן הקרקעות שלה או לא? והשיב שאין נקראת מברחת אלא בנותנת לאחרים וכו' ע"ש כל התשובה. וכמדומני לא עמד המשיב על דעת השואל שהוא שאל כענין על מ' שהעלימה קרקעותיה מבעלה ולזה קרא מברחת והכי פ"י שכשנשאת לא ידע הבעל מנכסיו אלו מפני שהעלימה ממנו ושאלת השואל היא אם זה בכלל נכסים שאינם ידועים לבעל שבאנו למחלקת ר' יהודה ור' שמעון בריש פ' האשה שנפלו. והנאון משיב שלא כענין וחשב שכיון השואל לדמות ענינו למברחת השניו בנמרא ועל כן השיב מה שהשיב. ותימה בעיני עוד מה שכתב בפ' ט' משערי ברכית, פירות האילן שאינם מ' מינין מברך עליהם כירא פרי העץ ולאחריו שהכל נהיה ברבריו וזה ודאי כתב בחפזן ובלי עין כמו שהעיר עליו שם המעתיק ע"ש.

בלשונות העמים בעת ההיא. הנסיון יורנו כי מצב הטוב באשר הומני מפליא לעשות באומה להגדיל בה החכמות. אכן אם מצבה תחתיה ימיטן הפגעים, אם מעוף צוקה וצרה עליה תשכן עננה, אז לא עת המדעים להפריח ולא עת החכמה שתוציאה צמחיה. ואמנם אם אז בכל זאת החכמות תעלינה אבר כנשרים, אך פלא הוא, ויד אלהים היא המפליאה לעשות כאלה. אם נראה מרבית עבודת הרוח בדור ודור במשך פרק זמן הארוך הזה אשר ביד עמלה וחרוצה עבדו וכן התמו החכמים והדורשים בקרב עמנו הלא ידמה בעינינו כאלו אך במנוחות שאננות חיו כל ימי חייהם והשקט ובטחה לא הסירו מעליהם צלם. ומהיותם חפשים מעמל ודאגה, רחב לבם ונאמץ רוחם לעשות חיל בחכמה. ואמנם מאד ידענו כי לא כן היה, ואין קץ ואין מספר לכל התלאות אשר באום דור אחר דור. הנה בראשונה בעוד עמדו תחת ממשלת הפרסים נרדפו נהממו פעם אחר פעם. ואחרי כן בקום אדם מתנהג בשגעון וידבר תחת רגלו ארצות המזרח, מה היה גורלם? עול כבד על צואר, עקה על מתנים, עשק שור וחמם על כל צעד, ומשנה שברון בכל רגע. אל אלה המכאובים והצדות אשר באו עליהם מחוץ, התחברו עוד רעות רבות וצרות ומכאובים אשר נצמחו מן המריבות בקרב מקהלותיהם פנימה. כי כמעט לא היה דור אשר אין בו מחלקת. ראשי הגודה מעיקים עושקים, רוגנים מפרידים בין אחים, מלשני בסתר יציצו מעיר כעשב השדה, ועל כל אלה ריבי הקראים אשר קרעו את האומה לשני קרעים. ואולם בכל המעמדים הרעים האלה לא שבתה עבודת הרוח בישיבות בבל ולא פסק בארץ תלמוד תורה גם לא בכל אנפיה. ובשאר מדינות קדם מה עשו? הלא גם שם לא טמנו ידיים בצלחת ולא נשחת זרע חכמת ישראל בעצלותים, ותהי להפך, כי ספרות גדולה בחכמה הזאת היא יצירת פרק הזמן הזה. ואמנם לא נעלים מעינינו כי בכל עבודת הקדש הזאת לא היה חלק הגאונים הראשונים אך לצדדים. הם שמו כל ישעם וכל חפצם בתורת ההלכה, על שדה חכמות אחרות לא עבדו, אל המושכלות לא שמו לב בחכמת לשון הקדש ודקדוקה לא דרשו בבנית המקרא היה המדרש הישן מרתם והאגדה חכלי לשרת בה. ועל כן לא נפליג אם נאמר כי אך זאת כל זכותם והיא צדקתם בי קיימו את התלמוד ויחזקוהו במסמרים כי הפיצו מעינותיו הוצה והתפשטה מתחת ידיהם ההוראה עד רחוק. אבל נתן כבוד לקדמונים ונאמר כי לא על זאת לבד נגמלו להם תודת לבנו כי אם גם על זאת כי היו בתומכי נפש החכמים אשר פעלו גדולות על שדה חכמת לשון הקדש וקבעו נסתאות המקרא וישרו את הקריאה. ועזרה ותמיכה כזאת גם היא זכות וצדקה כי בכמה דברים הלא גדול המעשה יותר מהעושה. אכן בדורות הגאונים האחרונים ובפרט מרב סעדיה גאון והלאה גם ראשי הישיבות הגדילו לעשות גם באלה אשר קדמתיהם התרשלו מהם. ואף זאת המראה עדה כי אשר חשבו הקראים רעה על הרבנים בהתנגדותם אלהים השבה לטובה והפכה לברכה, כי אין בזה כל ספק כי התנגדות הקראים היא מן הסבות אשר גרמו זאת החליפה ברוח הזמן. אמנם זאת החליפה לא החליפה מאומה במשפט חייהם הרתיים ובמהגיהם, כל התיקונים והגזרות והדינים אשר נצברו לחמרים במשך הזמן הארוך הזה קיימו וקבלו עליהם היהודים ורוח הזמן החדש לא נשבה בס להכחיד אף אחד מן הארץ.

אם נתבונן במפעלות הגאונים בכלל, בתיקוניהם אשר אונזו וחקרו ותקנו לעשותם חק בישראל, יודע רנו כי לא נשאר עומדים על עמדת

התלמוד מכל וכל כי אם גם הוסיפו על מדתו גם גרעו ממנה. אף כי קצתם אמרו מפורש שאין לנו לגזור רק מה שגזרו הקדמונים בכל זאת הגאונים בכללם לא שמרו זאת לעולם כי אם גזרו וגזרו יתר על התלמוד עד כי נולדו בפרק הזמן הארוך הזה גזרות חדשות אשר לא שערו כעלי התלמוד והן היו לחק בקרבנו עד היום הזה ועלו בספרי דינינו בתורה שבעל פה המקובלת מקדמוני קדמונינו. וכמו כן עשו תורות חדשות אשר לא לבד שאינן מיסוד התלמוד ומקורו כי אם יש בהן אשר בתלמוד מפורש היפוכן. ואף כן יש הרבה מנהגים בישראל אשר לא יזכרו ולא יפקדו ואף רמז קטן אין מהם בכל ספרי התורה שבעל פה מומן התלמוד אך הונהגו על ידי הגאונים, מנהגים טובים גם רעים מושכלים גם נפסדים וכלם נשארו לחק וההמונים מן העם גם מן החכמים ימסרו נפשם עליהם יותר מעל גופי התורה והמצות. יתר על כל אלה נמצאו מהם הוראות לאין מספר אשר לפי ראות העין הן תולדות יוצאות מן התלמוד והם עצמם יביאו תעצומותיהם ממנו לפי הבנתם בו אבל בהעמיק בהן נראה כי לפעמים אך בחוש דק נקשרו בהתלמוד אבל ינתק מהר, כהנתק פתיל הנעורת בהריון אש, מפני בקרת החוקר לתכלית דבר ולרגלי בחינתו בשום לב ושכל. אשר לו נראו כחדשות. רבים מתיקוני הגאונים אשר יסודם בשקול הדעת וברצון נפשם הם בדיני ממונות אשר בין אדם לחברו בין איש לאשתו בין אב לבניו ולבני משפחתו באלה התיקונים לא השגיתו על הדבר איך היה משפטם בימים הקדמונים על פי התלמוד כי הם דברים התלויים בשנוי הזמנים והמקומות ולא יכלו להעלים עינם מזה ועל כן גם הם שמו לב למעמדי זמנם ופקחו עיניהם על צרכי מקומותיהם באשר הם שם ויהיו מוכרחים לכונן וליסד תיקונים לפי המעמדים והצרכים ההם. ואמנם חלק גדול מתיקוניהם היה מעניני סדר התפלה. בענין הזה היו הישיבות המקור אשר ממנו שאבו היהודים בכל מקומות מושבותיהם. כל המנהגים והדינים והסדרים בעבודת אלהים בבתי כנסיותיהם אך מידם היו למו. אם נבינה בהמון השאלות אשר באו אליהם בפנה הזאת מן המקומות הקרובים והרחוקים אשר לא ידעו דרך העבודה משפט התפלה וסידורה הלא נראה כי בבחינה הזאת עוד היה אפשר ואין סדרים ברוב קהלות ישראל. ומן התשובות על שאלותיהם נדע ברור כי לרוב הודיעים המנהגים אשר הנהיגו בישיבות, מנהגים חדשים אשר לפנים לא היו בישראל, ולא נמצא כי סמכו דבריהם על התלמוד, כי התנאים לא ידעום והאמוראים לא הכירו. אלה הם כללות פעולות הגאונים ובהם נכנסו כל פרטי התיקונים בדת היהדות במשך פרק זמן הגדול אשר עברנו עליו למן העת אשר נחתם התלמוד עד תם כל דורות הגאונים ופסקו הישיבות. אמנם אם דברנו מקביעות התיקונים בימיהם לא נחשוב כי כל מיני התיקונים היו בכל עת מוסכמים לכל ודעת כלם שוה בהם, כי אם מצאנו בקצתם חלוק דעותיהם עד שלפעמים מה שתקן והורה גאון זה להתיר הורה גאון ברור אחר לאסור וכן להפך, ולא לבד מדברים שהוציאו מן התלמוד שזה הוכיח כן וזה לא כן, כי אם גם בדברים אשר קבעו מדעתם והחליטו לגזור ולחשוש, לתקן להנהיג מנהג ולהורות נחלפו לפעמים דעותיהם⁽¹⁾. גם שתי הישיבות לא הסכימו בכל עת לדעה אחת

(1) כל קובצי תשובות הגאונים מלאים ממחלוקות הגאונים. עיי' ח"ג סי' ט"ז שנחלקו בסרכת הריאה בטרפס הלכ. ושם סי' ס"ח מחלקת האחרונים על הראשונים.

בכל מנהגיהם והוראותיהם. ועתה בשום לב על כל אלה המראות הברורות אשר לא תכזבנה נבין כי הרבנים האחרונים שנו ברואה בחשבם שכל דבריהם דברי קבלה ואין להרהר אחריהם. ואמנם הרבנים הראשונים אשר היו יותר קרובים לזמן הגאונים הם היו מתונים בדינם ולא חשו לזה וחלקו כמה פעמים עליהם וסתרו דבריהם בין בראיות מן התלמוד בין בראיות משקול הדעת. ומי נחשב ביניהם יותר מרב יהודאי גאון אשר קראו נהורא עלמא קדוש וטהור ובכל זאת נמצא שחלקו עליו בכמה דברים וכן מצאנו שחלקו על הרבה הלכות שבהלכות גדולות אשר נתיחסו להגאון הזה⁽²⁾.

הגזרות אשר גזרו הגאונים לא מעט הנה אשר אין להן לא שורש ואף לא רמז בתלמוד כי אם הן חדשות אשר הוכנו גם הוסדו משקול דעתם, ומרצונם לעשות סייגים לדת ומשמרת לדברי חכמים⁽³⁾. הגדולה בכל גזרותיהם היא מה שחרצו משפט על הדורות האחרונים כי הם במדרגה פחותה מן הדעת והבקיאות בדברים התלויים בהבחנה חושית ואמרו: (ה"ג ד' ויועין צ"י ע"ב) בכל מקום שצריך בדיקה בטרפות כמו נפולה דרוסה וכל כיוצא בהן לא נסמוך על בדיקתנו. שהראשונים בעלי הגמרא היו חכמים ובקיאם בבדיקה לא כן אננו. וכמו כן אמרו הגאונים שחליטת

ס" קל"ו חולק רה"ג על רב נטרוניא. ובס" קל"ד על ר"ש בן חפני. וכיוצא בהם בהרבה מקומות. ואין מספר לכל המחלקות שהובאו ברי"ף ורמב"ם ורא"ש וטור שנחלקו הגאונים קצתם עם קצתם.

⁽¹⁾ אף שא"צ לדונמאות על זה כי לבקיאם בפוסקים הראשונים הדבר ידוע, מ"מ אע"י על דברי קצת מגדולי הרבנים הראשונים שעש"ד דברי גאון או ה"ל גדולות שבוש ושעות. ע"י רי"ף ה"ל חפלין שכתב וחזינא בהא מלתא בה"ג טעותא. ובה"י ציצית כתב וחזינא למקצת רבותאי דאסרי למרמי חוטי דפשותים בטלית של פשתים וכו' וה"י רבותאי לא דקו בשמעתא. וה"י רבותאי ה"י מגדולי הגאונים ע"י ח"ג ס"א וס"י צ"י וכן חולק הרי"ף על הגאונים בכ"מ. ס"י שמושא רבא הוא מיסוד הגאונים, וכמה מפסק עליו הרב אלברצלוני והחוס' בכ"מ. והרמב"ם פ"א ה"ב מא"ב כתב וחמצא תשובה למקצת גאונים וכו' וטעית באותן התשובות. ובפס"ז ה"ב שם כתב ומפני טעות זה שאירע למקצת ספרים הורו מקצת גאונים וכו' וגם זה טעות גדולה. וכן הוא בכ"מ. ובענין ברכת אירוסין בעשרה נחלק ר"ש הנניד על השאלות ועל רה"ג ע"י רא"ש פ"א דכתובות. ואין מספר לדונמאות כמו אלה.

⁽²⁾ אלו מן הנזרות שאין להן יסוד בנמרא. אין לומר הושענא בשבת מפני התינוקות שיבואו ליטול גם הלולב (טור א"ח ס"י תר"ם מרש"י). המפסיק בין ברכת בעור חמץ קודם גמר בדיקה צריך לחזור ולברך (אגור משכ"ל מן הגאונים). כלי עץ מצופין בסמנין רינם ככלי חרס (א"ח ס"י תניא מרש"י) מניח תפלין חייב למשמש בהם תדיר (האשכול ח"א 18 מר"י ור"מ). לא התירו מסוכנת אלא בבהמת ישראל (ט"ד ס"י י"ז). הנזרות בסרכות הריאה כמו עינוניתא דורדא לכל מקום שתסרך, נסרכא לטרפש הלב וכיוצא בהם מן הגאונים הן. בשר ששהה ג' ימים בלא מליחה אין לאכלו מבושל (טור ס"י ס"ט) נבינות ש"ג אף שהעמידה בעשבים אסורות (רמב"ם פ"ג הי"ד ממ"א בשם הגאונים ש"ח ס"י רמ"ו) מקצת גאונים אסרו מאה ש"ג (שם ה"ט). כלי אבנים רינם ככלי חרס (ט"ד ס"י קביא מרש"י). אסרו לבעול על דם טוהר והסכימו והחרימו (שם ס"י קצ"ד). שומרת יבם שנתא בלא חליצה אם אין לה בנים תצא מזה ומוה (תשו' מ"י ה' יבום ס"י ל"ו) אסרו להתיר נדר שיש בו שבועה (ח"ג ס"י י"ז). כנחא כחלא וכברא אסרו הגאונים שלא לבשולם כלל (ח"ג סין קנ"ט) הנשבע בעשרת הדברות ובס"ת אין לו הפרה לעולם (ש"ח ס"י קמ"א). אסרו למירמי חוטי דכתנא וזמני דרמי ומברך עליהו עובר משום לא תשא לחייב מלקות (ח"ג ס"י א'). כל הגידין והחוטין בבהמה יש לחתוך כדי שיצא הדם במליחה (ט"ד ס"י ס"ה). הבא על אשה בעלמא בעדים צריכה הימנו נט שאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות (רמב"ם פ"י מה' גירושין בשם הגאונים). וכאלה נמצא נזרות הרבה מן הגאונים שאין להן יסוד ברור בנמרא.

הכבד ברותחין או בחומץ, אשר לפי הדין בגמרא מותר, אין להתירו מפני שאין אנו בקיאים בחליטה (טור י"ד סי' ע"ג). ואף כן אמרו לענין לישת המצה, שאף שהלכה רווחת היא שחלוט שהלכו ברותחין אינו בא לידי חמוץ בכל זאת אסור מגזרת הגאונים מפני שאין אנו בקיאים בחליטה (שערי תשובה סי' צ"ו וצ"ז). ומר רב צדוק גאון אמר בענין הילולת בקושי ולא ראתה דם בשופי, שלפי הגמרא אינה צריכה שבעה נקיים, נגזור להצריכה כי מה שהתירו בעלי הגמרא זה היה בדורות הראשונים שהיתה חכמה בבנות ישראל אבל עכשו אינן מבחינות בין קושי לשופי (ח"ג סי' ס"ח). מן הדוגמאות המעטות האלה כבר אנו רואים כמה השתדלו הגאונים לגזור בהוספה על מדת התלמוד. ובמקום אשר הוא פתח לנו פתח למעט באיסורים הם נעלוהו בפנינו בקבעם שאנו מחסרון בינתנו ובקאותנו נלאה למצוא הפתח. וחשבו את דורם וכל הדורות הבאים כאלו הומן תורכים לאחור ולא לפנים כאילו במרוץ הומנים יחלשו חושי בני אדם ותאבד הגושמתם. אבל הוא הדבר אשר דברנו, השתדלותם להגדיר מדת הגזרות עשתה זאת. ומה היה אחרית אלה? הרבנים הבאים אחריהם מהם ראו וגם הם עשו כמעשיהם, ואין קץ לכל הדברים אשר נאסרו בדורות האחרונים לסבה הזאת באמרם אין אנו בקיאים בבדיקה ואין אנו מכירים להבחין והימים הראשונים היו טובים מאד. הנה אחד מגדולי המורים בין הרבנים הראשונים, הוא רבנו שלמה בן יצחק, אשר יקשה ממנו הדבר לשלול מכל חכמי הדורות המאוחרים הידיעה לבדוק ולהבחין ואמר שאנו סומכים על בדיקתנו שאין לדיין אלא מה שענינו רואות ומותר לסמוך עליו שנאמר אל השופט אשר יהיה בימים ההם (רש"י חולין נ"ב). ד"ה כתוב, גם הוא בכל היד החזקה ובכל המורא הגדול אשר היתה על עמו מפני לא הועיל מאומה באמרי דעת נגד מוצא פי הגאונים ואחור כמו לפנים הוא לחק בישראל אין אנו בקיאים בבדיקה⁴). וכמה ממון של ישראל שקעו האחרונים בתהום הגזרה הזאת לאין תועלת ואין תכלית. ואולם נגד זה יאמר פה לתהלתם כי בהרבה תקנות גדולות אשר נוסרו במשך זמן הגאונים נהגו בחכמה ובדעת, ובסלו לפעמים תקנות הראשונים בעלי התלמוד והעמידו תקנותיהם תחתיהן, כפי אשר המקום והזמן היו דורשים מאתם. יש מן התקנות תקנו בעניני הדינים שבין אדם לחברו להעמיד הצדק והיושר לערך שנוי מצבם במקום ובזמן. כמו התקנה שהמורדת על בעלה ואומרת שאינה רוצה בו ומבקשת גט ממנו שינתן לה גט מיד ולא כתקנת התלמוד שמאריכים לו זמן י"ב חדש, ונתנו טעם לתקנתם מפני שבזמנם היו תולות עצמן בנכרים (עי' לעיל פ"א ש"צ ח"ד ש"ד סי' ט"ו ח"ג סי' פ"ט וסי' ק"מ). ותקנו שמטלטלים של היתומים יהיו משועבדים לבעל חוב ולכתובת אשה נגד תקנות התלמוד שקבע שלא ישתעבדו. וגם בתקנה הזאת הטעם מונח בשנוי הזמן והמקומות. שמעת שבני אדם התעסקו הרבה במטלטלים ובמקומות שרוב היהודים לא היה להם קרקעות היה נחוץ להם לתקן ככה (ח"ג סי' ס"ה מרדכי

⁴ וכתב האור זרוע מכיאו בדרבי משה בטור י"ד סי' נ"ז הגאונים שכתבי אין לדיין אלא מה שענינו רואות הוא רש"י ולדורו הוא דכתב ולכיוצא בדורו שחיתה הם תורה גדולה ובכמה וכו' וזה תימה שלפ"ז החזיק דורו של רש"י יותר גדול בתורה ובחכמה מדורם של הגאונים שהם הודו שבדורם לא היו בקיאים בבדיקה.

פ' הכותב מ"מ פט"ו מה' אשות). ובתקנה זו קשורה עוד תקנה כיוצא בה שתקנו הגאונים והיא שיהיו הכנות מתפרנסות מן המטלטלים אף שמדין התלמוד אין הבנות נזונות אלא ממקרקע (טור אה"ע סי' קי"ב וסי' קי"ג) ובטלו כתובת בנין דכרין ביישובות שהיא תקנה מפורשת במשנה. ואמר מר רב חנינא גאון מפני מה בטלו? מפני שעיקר התקנה היתה כדי שיקפוץ ויתן לבתו כבנו והיום הלואי שיתן לבנו כבתו (ש"צ ח"ד ש"ד סי' י"ז). מתקנת הגאונים היא להיות נשבעין על הקרקעות (ח"ג סי' כ"ב). וכן תקנו שאין משביעין בספר תורה כל עיקר (ש"צ ח"ה ש"ד סי' כ"ב). דיני קנסות לפי דין התלמוד אין דנין בבבל ואין גובין קנס בבבל⁵) ותקנו הגאונים שיפיים את הניזק ואם לא פייסו מנדין אותו (שם ח"ד ש"א סי' ב' ח"ג סי' ס') ולפי הנראה גם מה שבטלו תקנת רבן גמליאל להדיר האלמנה הבאה להפרע כתובתה מנכסי יתומים, וחזרו לתקנה הראשונה להשביעה בשבועה גם זה מתקנת הגאונים הוא (עי' ח"ג סי' ע"א). וכן תקנו הגאונים שהלוח שמועין שאין לו מה לפרוע שצריך לישבע על זה (רמב"ם פ"ב ופ"ב ממלוה ולוה טח"מ סי' ס"א וסי' פ"ב ובכ"מ). ותקנו שמי שחייב להיות נשבע ונוטל והפך השבועה על שכנגדו שמן הדין אין מהפכין בכל זאת צריך הנתבע לישבע שבועת היסת (טח"מ סי' פ"ז). וגם תקנו שאין משביעין את האלמנה אלא אם נשאר כדי כל כתובתה רק משמתין (ש"צ ח"ד ש"ד סי' נ"ט ועי"ש סי' מ"ח). ועוד תקנו לחק לכך בתי דין בישראל שיהיו נוהגים להושיב את בעלי דין ואת העדים (רמב"ם ה' סנהדרין פכ"א ה"ה). מי שיושבים עינו ולבו בהשכל ודעת על כל אלה הדוגמאות מתקנותיהם ימצא בכלן טעמים מושכלים והבקשה לתקן לפי צרכי הזמן להחזיק הצדק והיושר, לתת מהג ורסן לתחבולות בעלי מרמה, ולעשות שלום, וממקור אלה הסבות עוד נמצאו תקנות אחרות אשר עשו לתיקון העולם⁶). אך רובן אין להתאים עם התלמוד בשום ענין. אמנם מלבד אלה התקנות יכיוצא בהן אשר עשו בדנין ממונות תקנו גם תקנות חדשות או נאמרו וראויות חדשות בדנין האסור והמותר, אשר גם להן אין יסוד ברור בתלמוד ועשום לטובת זמנם שהיו דרושות לו. הנה אין

⁵ הקנס שקונסין את המוכר עברו לנוי תקנו רגאונים שאין גובין איתו אלא בא"י ולא בבבל (ד"ף כפ' השולח). וזה אחד מן המקומות שמצאתי שהגאונים לפעמים הבינו דברים ככתבם ולא עמדו על טעמו של דבר. הן מדמים קנס זה לקנס דעלמא מפני ששמו קנס ואין ענין זה לזה כמו שהעיר הטור י"ד סי' רס"ז וברא"ש גטין פ"ד סי' מ"א. וכי"ב מצאתי בתשובה מרב צמח לזה שהלך למדה"י והניע זמנו לפרע אין רשות למלוה לתבוע הערב תחלה דק"ל לא יתבע הערב תחלה. ובה שורת הדין לוקה והוא הבין הדברים ככתבם ולא כטעמם. אך מבעל העטור בשם ר"צ מביאו ב"י ח"מ סי' קכ"ט לא משמע הכי וצ"ע.

⁶ תקנת הגאונים כותבין הרשאה אף על המלוה (רמב"ם פ"ג מה' זכיה ה"ז). מי שמורשה ליטול מעית ואין למקנה קרקע מקנהו ד' אמית מחלקן שבא"י ואנכן מקנה לו המעות (שם) אע"פ דלא כתבין אדרכתא אמטלטלי יהבי להו ביד שלישי (טח"מ סי' צ"ח). אפוטרופוס שמפסיד ליתומים תקנו הגאונים להשביעו (רמב"ם ה' נחלות פ"ה ה"ז). כזהו שבטלו דיני נפשות תקנו שלא לפטור את החייב לנמרי שמגדין אותו ומיסדין אותו ומבדילין אותו מן הקהל (ש"צ ח"ה ש"ז סי' ל"ח ח"ג סי' כ'). פסקין במתיבתא דמוסר אף שלא עשה מעשה אלא אמר למסור פסול לעדות (ש"צ שם סי' מ"ב). חזרת סבלנות במאכל ומשתה תחזיר ב' שלישים (ש"צ ח"ד ש"ג סי' ל"ז וסי' מ"ח רמב"ם ה' זכיה פ"ו הכ"ג). הטוען טענת כתולים אינו נאמן להפסיד תוספת כתובות (רמב"ם ה' אשות פ"א ה"ט). וע"ע ברמב"ם ה' סנהדרין פכ"ד ה"ב כמה תקנות סדורות שם.

איסור מכביד יותר מאיסור יין נסך, סתם יינם, ומגע נכרים ביין שלנו שלפי דקדוקי הנמרא אך לעתים רחוקות יכול יהודי כורס ויוגב או עושה סחורה ביין להמלט מהפסד גדול, כי מגע מועטת עשה את יינו אסור בשתייה ובהנאה, ועל כן מובן מאליו כי היתה חובה קדושה לחכמי הדור מנהיגי הדת להקל המשא הזה וההפסד כיכלת ידם. ובאמת מצאנו כי הגאונים בדבר הזה עשו קצת הנחות לתקנת עמם. והנה בראשונה שמו עיניהם על העמים אשר הם יושבים אתם והם הישמעאלים והוציאיהו מכלל האיסור ואמרו שהישמעאלי אינו עושה יין נסך שאין מנסכין לעי' . . . ונעשה מגעו היתר יותר מתינוק בן יומו והתירוהו קצתם אף בשתייה אבל רובם ככולם יעל כל פנים בהנאה (ש"ת גאו' קדמונים סי' מ"ו) וזה לענין יין שלהם אבל לענין מגע נכרי ביין שלנו לא התירו בישמעאלי לבד כי אם מגע כל נכרי יהיה מאוזה עם שיהיה מפני שבזמן הזה אין רגילים לנסך יין לעי' (עי' ע"ז נ"ז: תד"ה לאפוקי וברא"ש וטור סי' קכ"ג). ותקנו נגד התלמוד ובלי ספק מפני דרכי השלום שאפילו נשיא שבישראל לא יעלה לתורה קודם כהן אפילו עם הארץ (מ" א"ח סי' קל"ה וב"י). וכן תקנו להקל המשא ומתן עם הנכרי לישא וליתן עמם ביום חגם ולהלותם ולפרעם (רה"ג בתשו' ש"ד סי' קמ"ט). ותקנות האלה בעניני איסור והיתר נמצא עוד הרבה אשר כלן טעמן וגיומוקן עמ'.

אמנם רוב התקנות החדשות אשר עשו הגאונים לטובת זמנם הן מענין התפלות והברכות אשר לא שערו בעלי התלמוד הם יסדו מנהגים בעבודת אלהים ותקנתם היתה לחק בכל ישראל. במין הזה מן התקנות נמצא מתנגדות בפירוש לתלמוד וקצת אשר אך בדוחק נוכל לפשר שלא יהיה להן סתירה מן התלמוד. ברוב תקנותיהם נוכל לשער טעמם או שהם עצמם יפרשוהו ורק לעתים רחוקות יאדע כי לא ידענו סבת הדבר למה הניחו הגאונים תקנת הקדמונים ועשו תקנה חדשה. התקנה לקרות ביום התענית פורשת ויחל משה (ח"ג סי' ד') מסכת סופרים פ"ו) היא נגד משנה מפורשת שאמרה: בתענית קורין קללות וברכות (מגלה לא. ועי' תוס' ברכות יח. ובב"מ). וזאת התקנה קיימת ועומדת ונתפשטה בכל ישראל. וכן הוא מתקנות הגאונים לאמר מראש השנה עד יום הכפורים תפלות: וזכרנו לחיים, מי כמוך, וכתוב לחיים, ובספר חיים, אף שלפי ההלכה לא ישאל אדם צרכיו לא בשלש הראשונות ולא בשלש האחרונות⁸) וכן אמירת הפיוטים בכלל בתוך הברכות, הגאונים הם שתקנו והתירו להפסיק בהם אף בברכות, וכבר נמצא כי יש מן הגאונים נדחקו להצדיק המנהג, ואחרים לא היה להם חפץ בהם, וכמה מגדולי חכמים אחריהם ערערו על הדבר בהחלט⁹). והנה אנו רואים מן התקנות

(י) תענית י"ג אדר מתקנת הגאונים היא (אבודרהם סדר תפלות תעניות ע"ח ע"ד ד' פראג). מוסר נתן נט בנייתו (ח"ג סי' נ"א וסי' פ"ז) כותי שקדש הוו קדושין להצריכה נט (טור אה"ע סי' מ"ד). נמנו הגאונים על שור הבר לכסות דמו (מרדכי חולין תרנ"ו).

(8) ע"י ח"ג סי' ק"ב ובש"ת סי' קנ"א שרב צמח נאון רצה לפשר תקנה זו עם ההלכה ואמר שההלכה בצרכי יחיד וכי' תוס' ורא"ש ורשב"א ורין בברכות (לד') בשם הגאונים אבל בה"ג (מ' ע"א) נראה דלא נחית להאי חלוקא.

(9) ברכות השחר מדין הנמי' חאמר כל אחת ואחת בשעתה ותקנו הגאונים לסדרן בביה"ב (טור א"ח סי' מ"ו). גיל דמשנת איוה מקומן וברייחא דר"י תקנו הגאונים לרדות הקראים (לעיל פ"י) וזיל עוד שמטעם זה תקנו ברכת נר שבת (נ"ז שם) ושערו שם כמה תקנות שתקנו נגד הקראים. תקנו בשחר אהבה רבה ובערב

האלה וטבען כי היו עיני הגאונים פקוחות על משאלות זמנם ומקומם ולא נמנעו מלעשות תקנות דרושות לחפצי הזמן אשר היו בו, לפעול כיכלרם לתקן העולם במעשה הטוב והישר להעמיד צדק ומשפט ומישרים, אף אם המנהג הקדום לא היה כן, ומשפט התלמוד לא היה כמשפטם, וכאשר בהירותם גורות ראינו כמוסיפים על מדת התלמוד וגזרותיו כן בתקנותיהם היו משנים מדתו ותיקוניו או גם גרעו ממנו. ויען מה? יען כי הבינו כי הדברים יגיעו והתפצו משתנים ובקרב השנוי הזה תיקוני קדם יתליפו ויחלופו. אך הנעלה והמשובחת בתקנותיהם היא מה שתקנו וקבעו סדר תפלה ושלחוהו למקהלות ישראל הקרובות והרחוקות, ונוכדלאמר כי להם תחשב הצדקה, כי הביאו סדרים בעבודת אלהים בבית כנסיות בכל מקומות מושבות היהודים. אין להכחיש כי האי־סדרים בדבר הנשגב הזה, הוא התפלה, היה מחסור גדול בחייהם הדחיים ובכל הקהלות בישראל הרגישו זה המחסור. הלא ראינו כי ארבעה גאונים נשאלו על הדבר מארצות ומקהלות שונות להורותם דעה בפנה הזאת, רב נטרונאי רב צמח, רב עמרם, ורב סעדיה, וכלם השיבו דבר שלם ועשו וחברו להם סדר תפלות של כל השנה עם הדינים הנדרשים להם, אשר על פיהם ילכו ועל פיהם ינהגו כל הקהלות, כי היו עשויים כמנהג שתי הישיבות. והלא זה לנו לאות נאמן כי לפנים בישראל לא היו סדרים ברוב המקומות ולא היה המנהג אחד, ובפרט בארצות אירופא כמו ספרד צרפת ואשכנז מי יתקן להם הסדרים בארצם כי היו מעוטי תורה רוב ימי הגאונים, ואף אילו היו יודעים את התלמוד על בוריו לא היה לאל ידם להתלמד ממנו סדר התפלה כפי אשר הוכן והוסד מן הגאונים במשך הזמן בארץ בבל, אשר היא היתה בעת ההיא אם כל מקהלות היהודים בכל ענפי הדת ומאתה תצא תורה לכל ישראל.

כמעט אין פנה מכל פנות הדת אשר משכה עליה השגחתם יותר מן התפלה. כי התפלה היתה להם ענין גדול ונכבד, ונחשב בעם לעיקר נעלה בדת ודקדקו בה בדקדוק ובכונה יתרה, אם נבינה בהרבה מן השאלות אשר שאלו בענין התפלות או נדעה מהר גודל חשיבותה בעיניהם. אין ענין מכל עניני הדת אשר הפריזו בו על מדת התפלות ושאלו על כל דקדוקיו הקטנים יותר מענין התפלה כאלו הם העמודים אשר העולם עומד עליהם⁽¹⁾. כן היה רוח הזמן ההוא, והגאונים היו צריכים לחשוב אתו

אהבת עולם (חג"ס קב"ה). הפסוקים אחר שומר עמי ישראל תקנת הגאונים (טא"ח ס"י רל"ו). ומחקון הגאונים נוהגים לומר ויברך דוד (שם ס"י נ"א). אפשר דאמירת כמה מדליקין תקנו מטעם שאמרנו גבי נר שבת. פסוק שמע ישראל בתוך הקדושה תקנו הגא' מפני מעשה שהיה (אבודרהם נ"ג ע"ג) תקנו בקדושה לומר: כתר יתנו לך. או בקול, ממקומך מלכנו (טור ס"י רכ"א) צדקתך צדק על שמת משה רבנו באותה שעה (שם ס"י רצ"ב) ברכת בתולים תקנת גאונים (אבודרהם קט"ז ע"א). קריאת המוספין אינו חובה ואינה נזכרת בתלמוד ומתיקון הגאונים היא (ב"י א"ח סי רפ"ג). ומלבד אלה יש בין סדרי תפלותינו הרבה תפלות והוספות לתפלות אשר קצתן הן מתיקון הגאונים בכרור וקצתן אשר נוכל לשער עליהן שהן מתיקונייהם כמו תפלת יקום פורקן מן שמיא היא בכרור מומנם שכל מאמר ומאמר שבה נושא עליו מטבע זמן הגאונים. וכן כל התפלות אשר בהן רשמים שמחברן השתמש בהם היכלות ובפרט הנזכרות בסדר רע"ג לקדושה ליחיד. ונראה שגם החצי הראשון של תפלות ברוך שאמר, עד ברוך שמי הוא הוספה מן הגאונים, ואין פה המקום לפרט כלם. ועי' בספרו של צונץ ג. ד. פ. מצד 360 והלאה. ובסדר הניזון לב בהרבה מקימות, ובמאמרי על התפלות שבמ"ע ישורון תרכ"ג תרכ"ד.

⁽¹⁾ כבר הבאתי למעלה אצל רב נטרונאי נאון מה שנשאל מאת אחד שחלה

השבונותיהם. ונראים הרברים כי מה שהתירו נגד שורת הדין לספח אל עיקר התפלה עוד פיוטים חדשים מקרוב באו גם זה היה כהפסג דעת העם אשר נתפשט בקרב המנהג להוסיף כמו אלה בתפלה העקרת. אלה הפיוטים היו מעשה ידי יחידים אשר היתה ידם אמונה לעשות דברי פיוטים לפי רוח ומעם הזמן ההוא, מקצתם היו שלוחי צבור והם הוציעו פיוטיהם בתפלה לפני העם, ועל דרך זה מצאו להם מבוא במקצת הקהלות, המדקדקים במצות התפלה אשר היה לבם נוקפם על הרבר הזה שאלו שאלותיהם מן הגאונים אם מותר לעשות כן, ויהי כראותם כי לא הניאו אותם הגאונים לאמרם ואף הסכימו לספחם אל התפלה או מעט מעט היה הרבר למנהג מוסכם. ואמנם המבינים ענין הפיוטים ותכנם עוד מטעם אחר רצתה נפשם בם, יען כי אלה הפיוטים הקדמונים לא היו רק מליצות ושירים כי אם היו לרוב ילקושי אנדות ומדרשים בצורת שיר ומליצה. ובימים ההם הלא היתה האגדה מטבע יוצאת והכל רצים לשמוע דברי אגדה. בה דרשו ברבים בשבתות ובמועדים בבתי כנסיותיהם, בה הטף הטיפו מוסר השכל ודעת בבתי מדרשיהם. בעת ההיא עלתה ספרות אגדה כיונק מארץ ציה ומעט מעט פתחה עליה ותפריא ותרבה ספרים, ועל כן לא יפלא אם בעת כזאת הפיוטים אשר הלכישו דברי אגדה בלבוש מליצה ושיר ימצאו בעם מכבדיהם ומאהביהם.

פרק עשרים ואחד.

ספרות האגדה והקבלה.

מן העת אשר נסדרו שני התלמודים ונחתמו ונכתבו בספר, הותרה הרצועה אשר אסרה לפנינו את רוח הדורשים לבלתי עשות ספרים. התשוקה העזה אשר באיש ואיש מבעלי החכמה והדעת הנאמנים לבלתי הסגר חכמתם בקרב לבם כי אם כל ישעם וכל חפצם להוציא הרעיונים וההגיונים האצורים בקרבם לאור עולם ולעשותם לפעולת אדם בעבור ישארו בכתב עלי ספר לתועלת אחרים, עתה לא היה לה עוד מעצור. ועל כן או הוחל להבראות ספרות גדולה ורחבה בכל עניני התורה שבעל פה ובכל חכמת ישראל ספרים מספרים שונים בהלכה ובכל דיני ישראל הם ילדי הזמן הזה. קצתם אשר מחבריהם נודעים בשמותם עליהם, כמו השאילתות, והלכות גדולות, והלכות פסוקות והם מן הגאונים עד תחלת המאה הששית⁽¹⁾. ואמנם הספרים מן הגאונים מנהו והלאה עד תום פרק זמנם מספר גדול המה כאשר בארנו אצל כל גאון וגאון בזמנו והודענו חבוריהם של כל אחד ואחד מהם. ויש אשר לא ידענו שם מחבריהם אבל ידענו כי תולדותם מן הגאונים. כמו שימושא רבא, מסכת סופרים, סדר תנאים ואמוראים, ולפי מה ששערנו והוכחנו מכבר (לעיל ח"ב צד 250—353) כל המסכות הקטנות אשר בדינו נדפסים ואשר נמצאו עוד בכתבי יד כלן מעשה ידי הגאונים, והן מן ההלכות הקטועות שנתקנו בימיהם, אשר לפי קבלת רב פלטי גאון היתה תכליתן לשנן בה את

חדש ימים והתרשל מן התפלה אם צריך להשלים כל התפלות שהתרשל מהן בחליו צא ולמד מזה כמה דקדקו בעת ההיא במצות תפלה.
(1) המאמר על דבר הלכות גדולות ופסיקות לעיל פ"ד כבר היה נדפס בעת באו לירי שני מאמרים בענין זה האחד מאת הר"ר י"ה שיר והשני מאת הר"ר אברהם נייבויער. ויען כי מצאתי בהם כמה דברים אשר היו נעלמים ממני וראיתי כי טוב מאד לפרסמם על כן נדבתי להם מאמר מיוחד בסוף הספר.

התלמוד בקצרה (ח"ג סי' ק"י). ואמנם הספרות ההלכותית אשר הנחילתה לנו הגאונים אך מעט מוער נחשבה לעמדת הספרות האגדית אשר יצאה לאור עד סוף ימי הגאונים. הספרות הזאת אף אם ראשיתה מצער הלא אחריתה היתה רחבה, הגדילה והצליחה ותעש פרי למכביר עד כי אחד מהגאונים האחרונים — רב שרירא גאון — יכול לאמר בזמנו: אין סוף ותכלה לאגדות (ספר האשכול ח"ב צד 47).

כמעט כל מדרשי אגדה אשר בידינו היום לא יקדמו לזמן הגאונים. אם אמנם כי אין להכחיש כי חלקיהם הפרטיים הם מן הישן קצתם מן האגדות אשר בשני התלמודים וקצתם מאמרים ברורים ונבחרים מתוך ספרי אגדה אשר כבר נמצאו בימי האמוראים בכל זאת המדרשים במסכתם ובצורתם אשר הם לפנינו הם מעשי ידי חכמים אשר חיו ופעלו בפרק הזמן מחתימת התלמוד והלאה. ותכונתם הספרותית כתכונת ספרי ההלכה אשר הם יצירי זמן הגאונים. כהמה אשר אינם ספרים בריות חדשות אשר הורו והוגו מחבריהם מרוחם כי הם רק ילקוטי דינים לקוחים מן התלמוד וכל פעולתם בהם רק לחבר הישן בחוברת ולסדרו ולחתמו בסגנונו, כן גם מדרשי האגדה הם לרוב ילקוטי מדרשים קדמונים אשר מחבריהם חברים יחדו ותקנום וצרפום ושתו עליהם נוספות והיו לספר מיוחד, אבל אין כל ספק כי תחלת ספרות האגדה בפרק הזמן שאחר התלמוד, וכאשר אמרנו: כי מעת נחתם התלמוד ונכתב בספר הותרה הרצועה ואז הוחל זמן כתיבת ספרים והחלה ספרות האגדה להוציא צמחיה. הלא בכל ספרי המדרשים נמצא רושמים בקרבם במליצתם בהגיגותם ובסגנונם כי התלמוד בשלמותו קדם להם (עי' לעיל ח"ג 252 והלאה). ואמנם סבת המשגה אשר בזמנים הקדומים האמינו כי המדרשים ישנים וכאשר נמצאו לפנינו כן היו מאז ומקדם עוד קודם זמנם של הגאונים, כמו בהאמינם שהמדרש "בראשית רבה" הוא מרבי הושעיה רבה, והמכונה ברייתא או פרקי דרבי אליעזר הוא באמת מר"א בן הורקנוס, והפסיקתא היא מרב כהנא, הנה המשגה הוזה בא לרוב מפני שטעו בשמועתם כמו משמעם והיה מפורסם שהמדרש לבראשית נקרא בכנוי "רבה" ומצאו גם שהראשון המדבר במדרש הוזה הוא רבי הושעיה רבה מזה נולדה ההשערה המוטעת שאולי ר' הושעיה הוא המחבר, וזאת הטעות נעשה במשך הזמן לדבר ברור ולבסוף לקבלה, ולא חשבו ולא עלה על לבם כי אולי נקרא "רבה" מסבה אחרת (עי' לעיל ח"ג צד 253 צונץ ג. פ. 176). וכן הענין במדרש פרקי דר"א אשר כבר קדמוני קדמונים קראו עליו שם ר"א בן הורקנוס, ובא לידי הטעות הזאת יען כי מצאו בו שתחלתו מעשה בר"א וכאשר התחיל לדרוש ברבים וחשבו כי כל חתוב בספר הוא הוא מה שדרש רבי אליעזר ועשוהו למחבר כל הספר ולא שמו לב על הענין והלשון ודרך הרוח ההולך בספר הוזה אשר מכל אלה נוכל להוכיח למעלה מכל ספק כי על כל פנים לא יוקדם זה הספר לחצי המאה החמישית לאלף החמישי (לעיל ח"ג צד 290). וכן מדרש הפסיקתא אשר כבר ראשונים מן הפוסקים יחסוהו לרב כהנא, ואיה משכיל בשום לב, אשר לא יבין מתוך חבור המדרש וסגנונו כי הוא מאוחר, ואולי קראוהו על שם רב כהנא יען שפסקא הראשונה של י"ב הפטרות מתחלת בשם ר"א בר כהנא (לעיל ח"ג צד 283). ואף שהפסיקתא הנדפסת (הוצאות ר"ש באבער) אינה מתחלת במאמר רב אבא בר כהנא, מי ערב לנו שחבור וסדור זאת הנדפסת הוא עיקרי, הלא היא נדפסה

על פי כתבי יד שונים אשר הם חלוקים זה מזה בשנויים גדולים ובכל אחד ואחד יש חסרונים שונים וחלופים שונים והמוציא לאור ברוח מבינתו השלים החסרונות על פי כלם, וכהכרעתו סדרה ועל סדור כזה ודאי שלא נוכל לאמר שהוא עיקר, ועל כן אולי הפסיקתא העיקרית לפי מה שיצאה מתחת ידי המחבר הראשון נסדרה באופן אחר מאותה שלפנינו. והתחילה ב"ב הפטרות וכמו שהיא סדורה בכתב יד כרמולי (מבוא לפסיקתא צד IV). ונמצא כסדור הזה גם בכתב יד המונח בגנזי אקספורד ועל כן הפסיקתא חתומה בחותמו של רב כהנא. ואמנם אפשר מאד כי מחבר הפסיקתא היה מר רב כהנא בן רב חנינאי גאון אשר היה ראש ישיבה בפומבדיתא בחצי השני של המאה הששית לאלף החמישי, ועל כן נקראת הפסיקתא פסיקתא דרב כהנא. כללו של דבר ברור הוא כי אין מכל המדרשים שבידינו — חוץ מספרא ספרי ומכילתא — אף אחד אשר נסדר קודם חתימת התלמוד, ובצדק נאמר כי כל אלה המדרשים נתיסדו מתחלה זמן רבנן סבוראי והגאונים והלאה.

כל מדרשי האגדה הנמצאים בידינו אשר הם ילדי זמן הגאונים נחלקים לשני חלקים עקריים, החלק האחד הוא פירושים מדרשיים והחלק השני הוא מדרשים שנדרשו ברבים. הראשון שבפירושים המדרשיים הוא מדרש בראשית רבה. והדבר מובן מעצמו כי בעת שהותרה הרצועה ועמדו סופרים בישראל ועשו ספרים ששימת עינם הראשונה היתה על ספר בראשית, כי על הארבעה ספרים אחרים היו פירושים ערוכים ושמורים מכבר, מכילתא, ספרא וספרי הפירוש סובב והולך על כל פסוק ופסוק לפי דרכי הפירוש בימיהם. וכבר הראנו אופן הערכתו וסגנונו וצמצמו זמן סדורו בקרוב (לעיל ח"ג מצד 252—260). בסוג הזה מן המדרשים נחשוב שנית מדרש חזית הוא שיר השירים רבה אשר כלו פירוש ומסודר פסוק על פסוק והוא מן הקדומים אבל בשום ענין אין לצמצם זמנו (שם 263) אבל כבר שערנו כי הספרות המדרשית החלה לצמח אחר חבור התלמוד על כן שמנו מקום למדרש הזה בפרק זמן אחר חתימת התלמוד. דוגמת זה הוא מדרש איכה רבתי אשר גם הוא מהיותר קדומים והוא פירוש מסודר פסוק על פסוק. ומראש ועד סוף יש לו צורת פירוש לפי מדה הקדמונים והצבנוהו גם הוא בפרק זמן הזה מטעם הנזכר, אבל נאמר כי לא נוכל לאמר עליהם דבר ברור במופת, ואפשר ששני המדרשים האלה הם יותר קדומים כהשערתנו במקום אחר (שם 262—263). ולפי סגנון לשונם והערכתם וכל ענינם של אלה המדרשים נראה שארץ מולדתם היתה ארץ ישראל. ואף כן הענין עם מדרש רות גם הוא מן הקדומים ומאגדת ארץ ישראל וכלו פירוש מדרשי על הסדר, וכדומה לו מדרש אסתר אשר גם הוא פירוש מקרא על מקרא וקדום מאד והוא בן ארץ ישראל. אל הפירושים המדרשיים אל חלקי מקרא אחרים, אבל הם מאוחרים לאותם שהוכרנו נחשוב ראשונה מדרש קהלת. זה הפירוש המדרשי רובו מאגדת ארץ ישראל, אבל יש בו רושמים מתלמוד בבלי ומצאנו בו גם כן כי זה המחבר ידע מן המסכות הקטנות אשר שערנו זמן חבורם בימי הגאונים ועל כן מבואר כי תולדתו בפרק זמנם. וממין הזה עוד מדרש שוחר טוב אלא שזה הנדפס אשר בידינו הוא קטוע וחסרים בו קצת פרשיות והרבה פסוקים שלא נתפרשו בו אבל נמצאו ממנו באוצרי הספרים קצת כתבי יד אשר הם יותר שלמים. ונמצאו בו הרבה לשונות

ודבורים ותכונות מיוחדות במליצתו המעידים על תולדתו בזמן מאוחר (שם 273—276). מדרש משלי הוא פירוש בבחינתו העצמית, אך הוא קטוע וחסר בכמה מקומות ומחובר בפרק זמן הגאונים ולא יאוחר לו בשום ענין (שם 276). ואמנם יש לנו מדרשים ממין הזה שהם פירושים על קצת פרשיות שבתורה. בשני הסדרים הראשונים וקצת מן השלישי שבמדרש ואלה שמות, אין המדרש אלא פירוש פסוק על פסוק, וכבר שערנו (ח"ג 261, 265) שאלה הפרשיות נסדרו להשלים את בראשית רבה (ומהדרש הזה לכם עד סוף התורה היו פירושים) ומסדר מדרש שמות מצאם וספחם אל מדרשו. ובעל אלה הפרשיות היה לפניו התלמוד בבלי בשלמות (שם 266) ועל כל פנים קרוב מאד כי מדרשי אלה הפרשיות בצדק יחשבו בין הפירושים המדרשיים. וכמו כן נראה שכל המדרש על פרשת מנחת ואשתו בספר שופטים המובא במדבר רבה (פ"ו) הוא שריר קרום מאוזה פירוש מדרש ובעל במדבר רבה ספחו אל מדרשו.

אמנם המדרשים שנדרשו ברבים בין דרשות שנסדרו על סדר כל התורה או על ספרים פרטיים, ובין דרשות שנדרשו על פרשות מיוחדות רבו מאד במספר על המדרשים הפירושיים. אלה המדרשים ממין הדרשות ברבים יזכרו על ידי רושמים מיוחדים. מסגנונם ובנינם, מסיומם שיסוימו הדרוש בדברי ברכות ונחמות וברמז על הטוב המקוה בעתיד ולפעמים גם על ידי דבורים אחרים שבקרב הדרושים. ונחשוב ראשונה את הספר: שאלת דרב אחא משבחא, יען כי הוא מין מיוחד אשר ענין ההלכה עלה בו במדרגה ראשונה. מומן השאלות ומחברו ותכונתו וחפצו ותכליתו ומקורותיו כבר דברנו למעלה (פרק ג'), ולתכליתו די לנו להעיר פה כי הספר הזה הוא קובץ דרשות שדרש המחבר ברבים, כאשר נכיר מסגנונו נראה שהוא כסגנון הדרשות שנדרשו בישיבות בכל כפי אשר מתוארות במאמרו של רב יוסף הכהן על דבר הישיבות (יוחסין). המדרש השני ממין הזה הוא מדרש תנחומא. והוא מסודר על כל התורה. והוא נבדל לטובה מרוב המדרשים בלשונו, במליצתו ובחבור וקשור הנוני, ודברתי על אודותיו ואודת זמנו ומולדתו באריכות (לעיל ח"ג 268), אך נוספה פה להעיר כי כמעט אין אחד מכל המדרשים אשר נמצא ממנו כל כך נוסחאות שונות כהתנחומא. כבר בהוצאות הראשונות ממנו (ד' קונסטנטינא רפ"ב ורפ"ח) יש בהן חסרונות והשמטות לערך ההוצאות המאוחרות שיש בהן תוספות הרבה אשר לא נמצאו בראשונות. ולא יעלה על הדעת שמי שהוסיפן בדה הדברים מלבו או לקחן מספרים אחרים אשר אין להם ענין עם התנחומא כי אם הרעה נוטה שמצא כן בנוסחא אחרת כתיבת יד וספח הדברים אל התנחומא מההוצאות הראשונות. ואמנם סבת אלה חלופי הנוסחאות היא יען כי חלו בו ידי הדרשנים שהעתיקוהו לעצמם ולצרכם, והשמיטו לפעמים דברים ממנו מפני שראו שלפי דעתם אין נזק בחסרונם או הוסיפו בהשגב שהתוספת תהיה לתועלת הספר ותקנתו, או שנו בצורתו לפי חכמתם ותארוהו בשרר בינתם להטיבו לחקנו ולפנות, או גם כל שלש אלה עשו לו, ועל ידי זה פרו ורבו הנוסחאות, אבל לא יתענו שנוי הנוסחאות הזה לחשוב שהם מדרשים מחולפים כי אם נאמר עצם המדרשים אחד ואב אחד הוליד עיקרם. נוסחא אחת מן התנחומא יצאה עתה לאור בדפוס, (הר"ל ר"ש בובער ווארשוי תרמ"ה) והיא שונה מאד מהתנחומא הנדפס

מכבר אף שהרוב הגדול מן הדברים הכתובים בהוצאה הזאת כתובים גם בתנחומא הנדפס מכבר²). ועל קצת ספרים מחומשי התורה הם דומים ממש בכל זאת יצדק לאמר עליו שנוסחאתו שונה מנוסחת הנדפס לפניו כי לרוב יש הלוח ביניהם בלשון ובסגנון ובהבנתם את המדרשים שקדמו להם שהביאום ופירשום לפי חכמתם³) אבל הצד השווה שבהם, כי היה מקור אחד לשניהם, ואולי היה מקורם מדרש ילמדנו אשר לא נודע מה היה לו ועד היום לא הצליח לאחד מן התיירים בכל פנות אוצרי ספרים שבעולם לגלות מציאותו אשר זה אחד מן הדברים אשר יסיתנו לחשוב כי ממנו שאבו מחבר התנחומא הנדפס מכבר ומחבר הנדפס מחדש והוא המקור לכל הנוסחאות השונות הנמצאות מזה האחרון העולת על תשע אשר נברלות זו מזו כאשר הודיע נאמנה המוציא לאור את זה התנחומא (ר' שלמה כאבער במבואו פ"א) זאת ועוד אחרת: הלא נראה כי בשניהם הדרך לחבר עם הדרשה ענין מעניני הלכה בתאר "ילמדנו רבנו" (ב"ת ש"ה מחברת א' מאמר קדמות התנחומא מר"א עפשטיין) רבים מאלה הענינים הם דומים בשניהם, אך לפעמים נמצא "ילמדנו רבנו" בזה מה שאין בזה ושוב בזה שאין בזה, ומה נוכל לשער שהכל היה במדרש ילמדנו וכל אחד ואחד ירר לו מה שהיה נאות לו לתכליתו ולכונתו. ועל כן אחרי שרוב המדרש ילמדנו עלה "במדרשי תנחומא" משכו המעתיקים את ידם ממנו ולא העתיקוהו ובכן אבד ועוד אינו. ואף כי לא יתנו לבנו לבנות חומה בצורה על ההשערה הזאת בכל זאת לא העלמנו; כי הדעת נוטה שהוא כן. זה וזה היו יודעים את שני התלמודים והשתמשו בהם⁴), ומה

²) הבוחן ובודק באמונה את המדרש תנחומא שהויל ר"ש באבער יראה כי חלק גדול מהתנחומא הזה הוא כבר בתנחומא הנדפס ורוב התוספות שבו הן מבראשית רבה וממדרשים קדמונים אחרים, כל זה ימצא הקורא בקל בהערות ותיקונים של רשיב המויל ויותר בצמצום אם יסריח את עצמו לדמות שתי הנוסחאות זו לזו. כן הוא הענין בכל ספר בראשית. ותחת התוספות שבו יש תוספות אחרות בהנדפס מכבר. ובפ' שמות וארא בא עד החדש הזה מעט מוער חלופים בסדר המדרשים. ומשם ואילך עתים שוים ועתים שונים ושניהם העתיקו מדרשים ארוכים ממקומות אחרים הנדפס מכבר לקח הרבה מן המכילתא והנדפס מחדש רק מעט מהמכילתא אבל דרשות שלמות מהפסיקתא ומדרש עשרת הדברות, מדרשו לס' ויקרא במדבר ודברים דומה רובו ככולו להנדפס מכבר. מכל זה תראה שהם רק שתי נוסחאות מעיקר אחד ומקיר אחד היה לשניהם.

³) כל מי שיש לו טעם מליצה והנש להבחין דרכי לשון הקדש ומה בין מליצת המדרשים הקדמיים ובין מליצת האחרונים הוא יבין כי התנחומא בהוצאה החדשה אין לדמותו בדרך מליצתו למליצת מדרשים ישני בשום ענין וכל ההשערות שבעולם וכל ההנינים המדומים לא ישערו זאת האמת ממקומה. בכלל נראה לשון מיופה ואין גם אחד מכל האמוראים בין בבליים בין בני א"י דבר בלשון הזה וגם אין אחד מן המדרשים אשר נסחו בלשון מקורם יש לו דמיון לזה המדרש ואין כל צורך לדונמאות פרטיות למבני לשון קדמונינו על כיריו. שכל הספר ראה אחת. ואמנם ע"י עזר בהערות הבאות ס"י⁶, ⁶, ⁷.

⁴) ידירי החכם ר"ש כאבער במבואו לתנחומא, החדש שהויל כתב שם צד וי. ונסדר (כלי התנחומא) עוד לפני סדור תלמוד בבלי. וכל זה לטובת שיטתו שר' תנחומא של התלמוד חבר הנוסחא שלו. ותמה אני עליו איך בא לידו טעות מוכחת כזאת. בפ' שלח ס"י כ"ט איתא מציה להביא לבן ותכלת ויעשה אימתו כשהיה תכלת ועכשו אין לנו אלא לבן שהתכלת נננו. הרי שכווננו לא היה להם עוד תכלת, ובנמ' דהתכלת (מנ.) דבשני דרב אחאי שהיה עכ"פ ב' דורות אחר רבא ואולי הוא רב אחאי דבי חתים מרבנן סבוראי המוכא בכ"מ בש"ס עוד היה להם תכלת. ועתה מי היה קורם התלמוד או התנחומא? וע"ע שם (מכ:). פ' קרח ס"י כ"ד אמר רב אין בן פלג אשתו הצילתו וכו' כל מאמר זה מסנהדרין (קט:)

שרוב מדרשיהם הם אגדות ירושלמיות לא יתענו לחשוב כי בהכרת הגוה והורו מדרשן ירושלמי הלא האגדה בכלל היא נטיעת ארץ ישראל, וגם רוב מדרשי אגדה אשר בתלמוד בבלי הלא הם מחכמי א"י. בשניהם נמצא רושמים ברורים מילדותם. אין דרכי לשונם כדרך לשון התלמודים או המדרשים הקדמונים ויש בהם דבורים וסגנונים אשר אין דוגמתם לא בבבלי ולא בירושלמי ולא במדרשים ישנים⁽⁵⁾ ודרכם להעתיק לשון המקור מלשון אל לשון, פעם ירחיבוהו לפרש יותר ופעם יקצרו וכן דרכם להרכיב שני מדרשים ישנים ולעשותם אחד⁽⁶⁾. וכן לפעמים משתמש במליצתו בלשון המקרא⁽⁷⁾. כל אלה הנקודות ברורות לעינינו בכל הנוסחאות מספר תנחומא ואחרי מופתים נאמנים כאלה הלא יבין כל איש אשר רוח בקרת אמתית בקרבו כי זה הספר מאוחר מאד, לא נדרשה לדעת מי ומי המחברים את כל אלה הנוסחאות כי החקירה הזאת בעינינו היא אך לרוח יען כי ראינו ונוכחנו כי מקור אחד היה לכלן, וברוב הימים אבד המקור, ועל כן הבקשה להתכנס בחקירה הזאת טרם נדע מי חפר המקור ובאיזה זמן כרתו היא אך לשוא. ואל יתענו השם "תנחומא" אשר נקרא על זה הספר בכל נוסחאותיו לחשוב כי זה השם רומז על שם המחבר אשר היה שמו תנחומא, ואחרי שמצאנו חכם אחד מבעלי אגדה אשר שמו רבי תנחומא נבוא לדון רבי תנחומא הזה היה מחבר זה הספר, והוא אותו רבי תנחומא אשר הובאו בשמו כמה מדרשים בירושלמי בין בהלכה בין באגדה ונוכר

בלשונו ממש ובעל הערות ותקונים ידע מזה ואמר שהוא הוספה ומי א"ל זה? וכן כל ס' כיה כ"ז הם משם וכסדרם בבבלי וע"ז אף ההתנצלות שהוא הוספה לא חתן כי הסיום שהוא סוף הדרשה והוא מעין המאמר הקודם. ובפ' מסעי רוב ס' ט' הוא לשון הבבלי דסנהדרין (מח:). ובואתחנן ס' א' כל המאמר מן מא' מדרתיה וכו' הוא מדרשים (סה:). וע"ז צו ס' ו' בענין משוא פנים לישראל שכוון על הגמ' דברכות (כ:). וע"ז פ' נשא ס' י"ח. ואף שיש ר' באלו הראיות לענינינו בכ"ז נראה שגם בחלכותיו משתמש במסקנת אמוראי הבבלי. כמו בפ' נח ס' ו' או מאי מברך (ברואה קשת) וזכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו וזה כריפ (ברכות נט:). הלכך נימדינו לתרוייהו. ור"פ מאוחר לר"ת. וע"ז פ' בהעלתך ס' י"ב ושם ס' כ'. המעיין בכל אלה הראיות לא יהיה בספק אף רגע אחד שבעל התנחומא הזה העתיק דברים מתלמוד בבלי.

⁽⁵⁾ דבורים חדשים כאלה נמצאו למאות ולדוגמא נביא אחדים: בראשית ס' א': ר"י ור"נ חול קין... הר"י שטתו של ר"י... אר"ב בשטתו של ר"י. ס' נ': לא היה ציל אלא... לא עשה כן אלא. נח ס' י"א: אלא יתברך שמו של הקב"ה. ס' כ"ז: והדברים הרבה אלא כדי שלא להטריח בפניהם. לך לך ס' כ"ז: מי שהוא קורא סבור... ואינו כן. וירא ס' י"ט: אם בא אדם לשואלך מה כתיב בפסוק הזה. צו ס' י"ב הפסוק הזה משמש. שלח ס' כ"ז כיצד הפסוק מדבר, חקת ס' א': יתברך שמו של משה וכו'. דברים ס' א' יתברך שמו ויתעלה וזכר. מכל אלה הלשונות מכואר שהמדרש מאוחר.

⁽⁶⁾ ע"י בראשית כ"ז: אר"ס ק"ל שנים נפרש אדם מחיה אשתו כיון שנהרג הבל אמר אדם מה אני מיליד בנים והם הולכים למאירה מה היה עושה אר"ס רוחות נקבות וכו' בזה חבר שני מדרשים ופירש את האחד עם השני. המקור הוא בבראשית רבה פ"ב ופכ"ד ולא נאמר שם למה פירש. אמנם מצא שם פכ"א כיון שראה אדם שבניו עתידין לירד לנהיגט, ובפכ"ג כלום פרשת מחיה הר"י ק"ל שנה אלא כדי שלא להעמיד ממנה בן. משני המדרשים האלה הסביר לו השעם למה פירש אף שהתנא ר' מאיר אמר טעם אחר ע"י ערובין (יח:). ועייש ס' ל"ג שכל הסימן ההוא מחובר ממדרשים שונים ונעשה מהם ענין אחד ודרוש אחד עד שידמה בעינינו כדרוש אחד הדרשים האחרונים. אמנם זאת המדה כל כך מהלכת על פני כל הספר עד שהיא גלויה אף למתחילים.

⁽⁷⁾ בראשית ס' י"ח שניהם מלאים, וירא ס' כ"ז החלומות שוא ידברו, שמיני ס' נ' נתנו לו... כתף.

גם בתלמוד בבלי, והוא אחר עם רבי תנחומא בר אבא, והסכונה גם רבי תנחומא ברבי הלא כל זה אין לו קיום מכמה סבות. האחת מראותנו כי שתי הנוסחאות המונחות לפנינו בשלמות ידעו את שני התלמודים, וכן כל התכונות בבחינת לשון ומליצתן וסגנון מראות ברור כשמש כי המדרשים הקדמונים לא דברו ולא כתבו כן, ואם נדמה מדרשו של רבי תנחומא עצמו המובאים ממנו בירושלמי ובמדרשים קדמונים עם מדרשי הספר הזה נראה כי הם רחוקים אלה מאלה כרחוק מזרח ממערב בצורתם החזונית, שרבי תנחומא האמורא מדבר בכל מקום כלשון חבריו האמוראים, פעם בלשון הקדש של התלמוד פעם בלשון מעורב ופעם בלשון ארמית סורית, וכנגד זה בעל ספר תנחומא בהוצאה חדשה מדבר בלשון נבחר ומיופה ובנטייה גדולה מלשון המדרשים הקדמונים ומשתמש במליצות אשר אינם רגילות בפי האמוראים. בכל המדרש מספר בראשית לא מצאנו רק מאמר ארמי אחד (בראשית ס"י י"ז) „הבא על השירה הויין ליה בנין שדין“, ואולי היה זה משל בני אדם והביאו בלשונם. כאשר עשה בספר שמות (וארא ס"י י"ד) שמביא משל הדיוט בלשון ארמי „מחי אלהא ומבהתין כומריא“, אשר זולת זה גם שם לא מצאנו מאמרים ארמיים רק מעט, בספר ויקרא (פ' אמור ס"י ט') נמצא מאמר ארוך ארמי מעשה מאלכסנדר מוקדון שהלך אחורי הרי חשך, והוא העתקה כמעט מלה במלה מויקרא רבא (פכ"ז), ואולם בשני הספרים האחרונים מצאנו שני גדול בענין הלשון שלא נמנע מהביא מספר גדול מדרשים ומאמרים בלשון ארמי פעם בארמי של התלמוד הבבלי ופעם בארמי סורית כלשון הירושלמי⁸).

⁸ החכם ר"ש באבער במבוא לתנחומא יצא מן ההנחה שזה התנחומא שהוציא הוא לאור הוא הראשון לכל המדרשים ומאבהתו לשפתו הוצא קלקל שירת האמת מיד בבראשית ס"י א' הובא מאמר ר"י ור"ן ח' ל ק"ן ר"א בו ימים נברא העולם שכתוב במעשה כל יום ויום ויהי כן הרי שטתו של ר"י ור"א ביום א' נברא כל העולם א"ל ר"י מהו שכתוב במעשה כל יום ויום א"ל ברכיה בשטתו של ר"י ויאמר אלהים תוצא הארץ אין לשון תוצא אלא בדבר שהוא מוכן מבראשית. ובהערות ותיקונים העיר על המחברים מי ומי שהביא כן בשם תנחומא אך לא הביא מי היה מקורו כי מקורו בביר פ"ב ר"י ור"נ ר"א ויכולו השמים וגו' בומנן וכל צבאם בומנן א"ל ר"י והכתוב בהבראם מלמד שבו ביום נבראו וכו' א"ל והכתוב ויהי ערב וגו' יום א' יום ב' וכו' א"ל ר"נ כמלקטי תאנים כל אינא הופיע בומנן ר' ברכיה אמר על הדא דר"נ ותוצא הארץ דבר שהוא פקוד בידה. ומי לא יראה בזה שהביר הוא המקור והתנחומא קצרו וחקנו ופרשו. שאם הביר העתיק מהתנחומא מאין לקח פלשול ר"נ עם ר"י שאינו בתנחומא? וכן כפ' נח כל ס' כ"א הוא מביר פל' ומבואר ומפירש ומתוקן בלשון פעם מוסיף לבאר ופעם יקצר. שם ס' כ"ד אלא שלא פירשי הכתובים אלא רבותינו פ' מקצתם וכו' הכל מביר פל' מתוקן ומיופה. ומבואר והך רבותינו פ' מכון על ביר. ובפ' לך לך ס' י"ג. איר יצחק כך היה אומר וכו' שמה אלו שהרנתי היה בהם צדיקים א"ל הקב"ה אל תירא קוצים היו וכו' וזה המדרש הוא תמצות המדרש שבב"ר פמ"ד וזה הרבוב כאן „קוצים היו“ יובן היטב ע"פ המשל בביר מן התבילה של קוצים ע"ש. ור"ש באבער במבוא ס' מבין המון דוגמאות אשר לפי דעתו הביר העתיק מהתנחומא ובחי האמת שמי שיתכוון בדבר בלי שום פניה אחרת ימצא רבובן ראה על ההפוך. ולמה לנו להאריך בכדי. אבל כל שום להתאפק מהעיר פה על אמרו כפ' בראשית אות ק' כ"מ אתה מוצא כבוד האב קודם לכבוד האם וכו' בביר נוסף אבל אמרו חכמים האב קודם לאם מפני שהוא ואמו חייבין בכבוד האב והוא הוספה מנ' דקדושין ל"א ונס כל המאמר כ"מ הוא מקדים הוספה מתנחומא שלפניו וכפל מאמר של שמים וארץ וכו' נוסף מתנחומא שלפניו. וכוונתו מבוארת שהביר הוסיף ע"פ הנמ' אבל בתנחומא שלא ראת את הבבלי לא הוסיפו. וכל הדברים האלה טעות. זה המאמר לא נוסף ע"פ הנמ' אלא הוא משנה שלמה סוף כריתות. והמאמר כ"מ הוא מקדים אינו הוספה מן התנחומא

והלשון בכלל הוא שונה מאד מלשוננו בספרים הראשונים ונוטה יותר אל לשון הקדמונים, ואילו היינו מאוהבי השערות היינו אומרים כי בא התנחומא משני כחות ולא אב אחד הולידו, (רא' ע"ש מאמר הנזכר) אך אין רצוננו לבנות ההלטה על השערות. ואף על זאת נפקה עינינו. הן בקצת מקומות בספר נמצא כך פתח ר"ת כך דרש ר"ת ואילו כל הספר מתחלתו עד סופו הוא מדרשותיו של ר"ת, הלא כל סתם שבספר הוא על כל פנים מדרש שדרש ר"ת, ומן הדין היה לאמר בכל מדרש ומדרש כך דרש ר"ת או שלא להשתמש בדבור הזה בשום מקום. ועתה אחרי הרברים והאמת האלה נשתמר מאד לתעות ולחשוב שר"ת של התלמוד חבר הספר הזה. ומאד יש להפליא על כל המחברים אשר ירצו ליחס ביחוד זאת הנוסחא לר"ת מבלי שום על לב כי לפעמים השמיט המחבר מדרש אשר הוא מפתרונו של רבי תנחומא בר אבא ונקרא שמו עליו ובנוסחא הישנה מובא זה המדרש כמו בפ' נשא: ויהי ביום כלות כך פתר (אולי צ"ל פתח) ר"ת בר אבא מי עלה שמים וירד, ובנוסחא החדשה לא נמצא זה המדרש, והלא מן הדין היה ראוי להיות להפך. אם ר"ת מחבר החדשה למי יתן משפט הקדימה אם לא למדרשי עצמו?

זמן חבירו של התנחומא אין לצמצם בשום פנים. אך להיות שאין לנו סבה מוכחת לבטל מה שאמרנו שנתחבר בדור אחרון (ח"ג צד 270) ומדעתנו שכל הנוסחאות נבעו ממקור אחד, על כן הדעת נותנת שגם הנוסחא שנדפסה מחדש אין אפשר להקדימה כי כל המופתים המורים על זו שהיא מאוחרת מורים גם על זו. ועל כל פנים כל הנוסחאות מאוחרות לשאלות של רב אחאי משבחה. כי בפ' חקת סי' ב' נעתקה שאלתא אחת מן השאלות והיא נמצאת לפי עדות החכם המוציא לאור בכל הנוסחאות והיא גם בתנחומא הנדפס מכבר (הערות ר"ש באבער אות כ"ח) ואף שההעתקה בנוסחאות היא ככתבה וכלשונה בשאלות בכל זאת יבואר למדקדק הישב כי לפעמים נשממו בהעתקה דבורים אשר אינם נצרכים להבנת הענין ולפעמים מוסיף ליתרון באור, וכל זאת אות כי היא מעצם התנחומא ואיננה הוספה מיד אחרים. כרבים מבטלי מדרש האחרונים כן גם בעל הנוסחא החדשה ערב סדר הדורות. ופעם אחת מביא ויכוח אנדי פה אל פה בין רבי תנחומא בר אבא ובין רבי שמואל בר נחמני (בראשית סי' י') ולא חלי ולא מרגיש כי יש ביניהם קרוב לשמונים שנה אף אם נניח שר"ת ב"א הוא ר"ת סתם. עוד יספר מעשה מתחלת תשמישו של רבי אלעזר בן ר' שמעון לפני ר' יוסי בן חלפתא שהתחיל מלמדו פרק אחד ושני ושלישי ואחרי כן הכניסו עמו לבית הועד לפני רבי ולא קבלו רבי ולמדו ר' יוסי עוד שנה והוליכו לבית הועד והתחיל משיב דברים וקרא עליו רבי פרי צדק עץ חיים (וירא סי' ל"ח). זה המעשה לא נמצא בשום מקום באגדות של הקדמונים. אבל זאת נמצא במקורות ישנים שר' אלעזר בר"ש למד בנעוריו אצל אביו אשר אמר עליו אם שני בני עליה הם בעולם אני ובני הם. וכשהיה רבי תלמיד יושב לפני רבו, ראב"ש גדול היה ממנו בחכמה, וכשמת ראב"ש העיר רבי עצמו עליו כי הוא גדול ממנו בתורה, ואחרי זאת הלא מספר המעשה אך ערבב הזמנים והמושגים, ולא בודון רק מפני כי חי בזמן מאוחר ולא

אלא הבר' לקחו מן התוספתא דבריות פ"ד ובפרט כל המדרש בב"ר הוא מחובר ע"פ המשנה והתוספתא וע"כ כל דברי המחבר טעות נמורה.

ידע סדר הדורות. ואמנם יודעו לנו סימני נערותו עוד אם נתבונן במדרשיו אשר יש דוגמתם במדרשים ישנים אחרים. את הבר' מעתיק בכמה מקומות ותרנם לשונו הירשלאמי ללשון עברית נמרצה ולרוב מפרשו בהוספת דברים או גם יקצר דברים שאין לו צורך בהם לענינו. ולא לבד במדרש בראשית רבה השתמש בעל הספר כי אם גם במדרש ויקרא רבה ופסיקתא המכונה לרב כהנא בהעתיקו דבריהם ללשונו ומליצתו, ולפעמים מפרש דבריהם גם לפעמים יעשה מהם קצור לפי הנאות לכונתו ולתכליתו⁹. והנה די בכל מה שאמרנו עד כה לשפוט על איחור זמנו של התנחומא אמנם אין לנו סבה לאחר עד הדורות שאחר זמן הגאונים, ולא נתעה אם נאמר כי זה המדרש בכל נוסחאותיו השונות היה ונברא בקרב הדורות של הגאונים. אמנם ההבדל בין התנחומא הישן ובין התנחומא הנדפס מחדש, הוא במליצת לשונם, שהישן כתוב בשפה ברורה ופשוטה וקרובה ללשון המשנה והבריייתא ומובנת בקל לרגילים בלשון המשנה והבריייתא ובצדק אמרנו עליו (ח"ג צד 269) כי הוא היה חביב מאד לדרשנים, אבל בעל התנחומא הנדפס מחדש על פי כתב יד משתדל לתאר ולצייר מליצתו וממצאי לו מדברים חדשים אשר לא באחד ממדרשי הקדמונים ויתאר המדרש בציצים ופרחים פיוטיים אשר לא הורגלו בהם הדרשנים.

ממין הזה מן המדרשים היא פסיקתא דרב כהנא או כאשר קראה רש"י פסיקתא זוטא. וכמקרה התנחומא גם מקריה כי כל כתבי יד ממנה אשר נשארו לפליטה שונים זה מזה בסדרם גם בענינם. והמוציאה לאור בדפוס (ר' שלמה באבער) העיד כי היו לנגד עיניו ארבעה כ"י ואין זה כזה ולא זה כזה¹⁰. והיא סדורה על פרשיות שקורים אותן בצבור בקצת שבתות השנה ואשר בהן דרש הדורש. וכבר דברנו על ענינו באורך (ח"ג 277 והלאה). דומה לזאת בענינה ובמטרתה היא פסיקתא רבתי אך אינה דומה לה בצורת הדרשות ולא בלשון ומליצתה וההלוך ההגיוני בדעותיה וכבר תארנו עד די (שם 283—288). בנגד המדרשים שנדרשו ברבים נחשוב עוד מדרש ויקרא רבה אשר רב האי גאון קורא אותו הגדה דויקרא דרבי תנחומא (תשו' הגאון) זכרון לראשונים סי' רי"ט ותשו' גאוני מורח סי' קל"א). וכן מדרש שמות רבה מהחדש הזה לכם והלאה ומדרש דברים רבה שבשלשתם ניכר מענינם וחבורם שהם קובץ דרשות ולרוב הדרשות מסוימות ומסומנות בסופן. וכן גם מדרש שמאל הוא ממין הזה. וכל אלה תולדתם בפרק זמן הגאונים¹¹. ואמנם מלבד המינים שזכרנו נולדו בקרב הזמן הזה גם ספרי מדרש, בפנות שונות מתחמת האגדה. אשר בהם אין כונת המחבר לעשות פירוש על אחד מספרי המקרא וגם אין להם תכונת דרשות שנדרשו ברבים כי

⁹ על המדרש הזה כתבתי מאמר ארוך בבית תלמוד שנה חמישית במחברת ב' ג' ד' ושם תמצא ברורים של הדברים. וכללו של דבר שהוא מאוחר מאד וכבר השתמש ברכתיו וכל שכן בויקרא רבה ובפסיקתא המיוחסת לרב כהנא.
¹⁰ מהארבעה כ"י אשר ראה המו"ל ר"ש באבער שנים מתחילים ביהי ביום כלות משה והג' והוא כ"י כרמולי מתחיל ב"ב הפטורות והד' שהוא כ"י פרמא בה י"א פסקות ג' דפוענות ו' דנחמתא ופ' שובה. ועוד נמצא כ"י באוקספורד שלא ראה המו"ל הנ"ל וגם הוא מתחיל ב"ב הפטורות. ועי' מה שכתבתי בתחלת פרק זה.
¹¹ עי' משיכ על אידות אלה המדרשים בחי' את המדרש במדבר רבה לא הבאתי במספר יען כי הוא מאוחר מאד ולא נתחבר בפרק זמן הגאונים כמו שכתבתי בחי' ע"ש.

אם כוון המחבר לחבר ספר על חומר אנדי אשר שמהו למטרת מחקרו, וממין הזה נתקיימו מדרשים אשר רובם נתיחסו בין בדעת בין בבלי דעת בין בכונה בין בטעות לקדמונים. מדרש פרקי דרבי אליעזר בן הורקנוס המכונה גם ברייתא דרבי אליעזר הוא ממין הזה. וכבר יש מהגאונים יחסוהו לרבי אליעזר ותארנו כבר תכונתו וענינו ודרך לשונו ומליצתו ודברנו מן החומרים הנכבדים אשר עוסק בהם ומזמנו ומקום חבורו (ח"ג 290—294). וכן המדרש: תנא דבי אליה רבה וזוטא. אף שזה המדרש יש לו הרבה ענינים לקוחים מתנא דבי אליה הנזכר בתלמוד בכל זאת הספר כענין שהוא לפנינו נתחבר בימי הגאונים בתחלת המאה השמינית לאלף החמישי ויש בו הרבה דברים מכוונים נגד הקראים ומקום חבורו בלי ספק באחת מארצות הקדם. ואף שענינו מראה כי רוב הדברים הכלולים בו הם מה שדרש ברבים בעברו ממקום למקום בכל זאת הספר בשלמותו אינו קובץ דרשות אך הוא חבור מיוחד ומקומו במין הזה בספרי המדרש. ויתר הדברים ממשפטו ומעשהו ותכונתו ולשונו וזמנו ומקומו הלא הם כתובים אצלינו במקום אחר (ח"ג 288—290). גם המדרש אגדת בראשית ממין הזה כי אינו פירוש מדרשי גם אינו דרשות. חלוקת המדרש היא לעשרים ושמונה חלקים וכל חלק לשלושה פרקים אחד פרשת תורה והשני פרשת נביאים והשלישי פרשת כתובים ויהיה מספר הפרקים שמונים וארבעה ואנו אין לנו אלא שמונים ושלושה יען שבחלק היד חסרה פרשת כתובים. מליצתו יפה דוגמת התנחומא שיצא לאור מחדש (ע"י ר"ש באבער). מי העתיק ממי לא נדע להכריע בברור הצד השווה שבהם ששניהם מאוחרים. וכן מדרש אספה, והוא מחובר על פרשת אספה לי שבעים איש, מחברו מר רב חנינאי גאון תלמיד רב יהודאי והוא מדרש נאה ולא נשתייר לנו בשלמות וכבר דברנו על אודותיו למעלה. במאמרנו אודת הגאון הזה. מדרש תדשא המיוחס לרבי פנחס בן יאיר ונקרא גם ברייתא דרפ"י והוא מדרש מאוחר ורושם ילדותו ניכר בלשונו וסגנונו וקצת מושגים חדשים שנמצאו ב¹²). הרבה ממדרשיו נמצא דוגמתם במדרש במדבר רבה ובספרי מדרש אחרים ומשתמש במדרשים ובאגדות שבשני תלמודים¹³) אלא שמשנה הלשון והמליצה כדרך הדרשנים האחרונים. יחסו בטעות לרבי פנחס בן יאיר הגיע מפני שתחלתו "אמר רפ"י" ולא נמצא בכל המדרש שם הדורש רק בפרק ו' מובא עוד פעם אחת "אמר רפ"י"¹⁴). ואמנם אף שזה המדרש

¹²) בפ"ב: אלו עשר ספירות בלימה שעליהם העולם עומד ועוד במקומות אחרים. פיזונטל הרנשות של רעות. פיט: לכל הרנשה והרנשה וכו'. פ"י לתכלית שבעים נחלה על חמשים והוא מפיוטו של הקליר לפ' זכור. עוד שם י"ב מנהיגים בנפש, מס' יצירה פ"ה וכבר העיר קצת צונץ ג. פ. צד 280 ובית המדרש של הרב רבי אהרן יעליניעק בפתיחה לח"ג צד xxxiii.

¹³) בפתיחה שהזכרתי העיר בשם הר"ר רפאל קירכהיים על הדוגמאות שבמדרש במדבר אשר לפי השערתו לקח כלם ממדרש תדשא והעתיק דברי צונץ ע"ש גם בהערות שבפנים ימו על קצת מדרשים שבו אשר דונמחם במדרשים אחרים ובכנ"י וע' בהערה הבאה.

¹⁴) הנה נגד עיני קונטרס Karäische Studien מאת הר"ר פנחס פראנקעל ושם מדבר על אודות זה המדרש ושע"י כי נחשד אצלו בקראית ועיקר ראיתו הוא ממה שנאמר בפ"ט לכל הרנשה והרנשה נתן הקב"ה מה לעשות ומה לא לעשות ללב לא תתירו וכו' לידים פתוח תפתח את ירך, ומדלא אמר לידים וקשרתם לאית על ירך שמע מינה שהמחבר היה קראי שהקראים בטלו מצות תפלין. ואין ראיה זו כדאית לעשות את המחבר לקראי. שאין מביאים ראיה ממה שלא הביא המצוה

מאחר הוא אין לאהרו לפרק זמן הגאונים. בכלל הזה גם המדרש אותיות דרבי עקיבה נקרא גם אל"פ א בית"א דרבי עקיבה אבל נראה כי מדרשים שונים הם. כי יש בידינו שני ספרים אשר חומרי דרישהם הם כ"ב אותיות לשון הקדש. האחד ידבר על שמות האותיות ויבאר כונת ורמז כל אות משמות האותיות והוא נקרא אל"ף בית"א דר"ע והשני דורש על מעלת כל אות ואות וסדרם וצורתם וצורפם והוא נקרא אותיות דר"ע ומפני שהצד השווה שבהם הוא ששניהם דורשים את האותיות הוחלפו לפעמים השמות מאת המחברים שהזכירם או שהעתיקו מהם. מלשונם ומליצתו ניכר כי זמן חבורו לא יוקדם לזמן הגאונים, גם דרך מחקרו הוא דרך הדרשנים המאוחרים בכמה מקומות נמצא שמשתמש במדרש ישן וממתיקו בדברי פיוטים ומרחיבו ומפרשו¹⁵ וכל אלה הם סימנים היותר מובהקים מנערתו. ואלה הסימנים נמצאו בין בנוסחא הראשונה שקראנוה א. ב. דר' עקיבה בין בנוסחא השנית שאנו קוראים אותה אותיות דר"ע¹⁶. בנוסחא הראשונה יש הרבה ענינים מסתרי תורה ומעתיק כמה דברים מהיכלות, ומשיעור קומה, מספר זרובבל, ומכמה מקומות בספר נראה שהמחבר עצמו היה אוהב לדרוש ברוש¹⁷, אבל בנוסחא השנית אין אף רמז קטן מכל אלה, ואפשר מאד ששתי הנוסחאות באו משני כותי ולא נתחברו ממחבר אחד. ונראה שהמחבר של הנוסחא הראשונה היה בן ארץ ישראל. כי באות ד' בתחלתו דרש: דבר אחר דל"ד אמר הקב"ה דברתי להקים דל. ומבואר מזה שקרא התיי שבסוף המלה במבטא דל"ת וזה הוא מבטא בני ארץ ישראל שהבבליים קראו התיי הרפויה שבסוף כמו זין או סמך. ובאות ח"ת כתוב אל תקרי חית אלא חטא, ובאות ט' אל תקרי ט"ת אלא טוט, גם מזה נראה שלא קרא את התיי כמבטא הו"ן או הסמ"ך אלא כמבטא הדל"ת ועל זה אמר אל תקרי כדלת במבטא רך אלא כט"ת במבטא קשה. וכבר העיר על זה — שבמבטא בני אי התיי כדלת — רב סעדיה גאון בהקדמתו לפירושו לספר

הזאת והביא אחרת על חסרון אמונתו בה. אמנם נגר זה יש ראיות שהיה רבני לאמתו. הנה בפ' ו' קורא את ראש השנה יחנן השופרות וידוע שאין אחד מכל הקראים שפ"י יום תרועה שזה בשופר רובם אמרו תרועה היא בקול ואף האומרים בכלי החליטו בתצטרות. ובפס"ו: למה נזר הקב"ה על יולדת זכר שטמאה ו' ימים ואם נקבה שבועים וכו' למה זכר הקב"ה שהיולדת זכר אחר מ' ימים ויולדת נקבה אחר פ' ימים תבא למקדש וכו' מבואר שו' וייד ימים לטומאה ומ' ופ' ימים לבית מקדש ולא לטומאה וזה דלא כהקראים רק כהרבנים. וחזן מכל זה כמה מאמרים שבו לקוחים מדברי התלמוד וארמו קצתם. פ"ב ה' מאית שנה שבין הארץ לרקיע, עיביו של רקיע מהלך תיק שנה הכל מירושלמי דברכות פ"א. ובהערות שבפנים שהוכרתי נרמז עוד מקומות אחרים. ועוד נמצא בו כמה דברים לקוחים מספר יצירה ומפרקי דר' אליעזר, ומי שמכיר טבע הקראים לא יעלה על דעתו שהקראים יסמכו על דברים הכתובים בספרי הרבנים אם לא לבטלם או לכוותם.

¹⁵ ע"י אות א' דיא ו' צד ¹⁶ על מזמור שיר ליום השבת שכל המדרש מחובר ממדרשי אנדה ישנים ויפס בציצים ופרחים פיוטיים. ומה יפה פייט באות צ' צד ¹⁷ את האנדה שבנמי מנחות (כט). כשעלה משה למרום וכו'. וכן בהרבה מקומות וגם בנוסחא הב' כן ע"ש צד ¹⁸ אך מרכיב ומפייט האנדה בשבת (נה). על והתית תיו על מצחות האנשים.

¹⁹ כל העתקותי וציוני הם ע"פ הני שבבית המדרש של יעללינעק ח"ג מצד ²⁰ והלאה. וע"ש בפתיחה של הראי יעללינעק סי' III, IV שסדר יפה חוכן שני המדרשים, ובסוף המאמר IV נתן טעם למה יחסו אלה המדרשים לר"ע? מפני שר"ע נודע במדה זו שהיה דורש על כל קוץ וקוץ.

²¹ ראה נוסחא א' צד 21, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 35, 37.

יצירה (כ"י מינכען 221). וגם זה המכוון במדרש רבה: בתורתו של רבי מאיר כתוב והנה טוב מאד מות. אבל מקור הנוסחא השנית הוא בבל כאשר בררנו כבר למעלה (ח"ג צד 296). אמנם א. ב. דרבי עקיבה קטוע ויש בו חסרונות ובעצם וראשונה היה ארוך יותר ממה שהוא לפנינו ויש מחברים שהעתיקו דברים בשמו ואינם בשלנו (ר"א יעללינעק בפתחה לס"י IV הנ"ל הערה 1).

כאשר פרק זמן הגאונים היה עת הולדת רוב ספרי מדרשי האגדה אשר בידנו אף כן נופלים בקרב הזמן ההוא ימי בכורי דרושים במה שלמעלה ומה שלמטה במעשה בראשית ובמעשה מרכבה, בענין צרופי האותיות ושמותיו של הקב"ה והשמוש בהם לתועלויות שונות, והאחרונים קראו למחקרים האלה חכמת הקבלה. וקראוה "קבלה" מפני שהאמינו כי היא מקובלת איש מפי איש ומושכים שלשלת הקבלה עד אדם הראשון ומיחסים לו ספר בקבלה וכנהו "ספרא דאדם קדמא" וחושבים שהספר הזה הוא הנודע בשם "רזיאל" (עמק המלך הקדמה א'). ואמנם אף שבעיקרה זאת החכמה היא בת האלף הששי בכל זאת אין להכחיש כי כמעט בכל פנותיה היתה ענין לענות בו מחשבות חכמי ישראל בפרק זמן הגאונים, כאשר נראה מפורש באחת מתשובות רב האי גאון (טעם זקנים צד 56). שמוכיר קצת ספרים משמושי השמות כמו ספר הישר, חרכא דמשה, ורוא רבה, וחוקי מהם מן המחזכות והפרטים שאין להם קץ ולא מספר. והנה לתכלית מחקרנו הלא די לנו בעדותו של רב האי גאון שהעיד שספרים ומאמרים בפנה הזאת נתפשטו הרבה בימי הגאונים. ואולם נזכיר אחדים שפרסומם מופלג. האחד הוא ספר יצירה. זה הספר יחסו לאברהם אבינו. ומסיום דברי הספר נראה כי המחבר עצמו מושך שלשלת הרעיונים וההגיונים הנזכרים בספר עד אברהם אבינו. ורב סעדיה גאון אמר בהקדמת פירושו לספר יצירה (כ"י מינכען 221) מסורת בידנו מאבותינו שזה הספר א"א ע"ה חבירו אבל לא שהוא סדרו על הסדר שהוא לפנינו אך הוציא ובאר אלה הענינים בדעתו ובחכמתו והיו מסורים ומקובלים באומתנו בעל פה כמו כל התורה שבעל פה ואחרי כן הועתק בכתב ומעתיקו היה בן ארץ ישראל וראיותיו לפי ששמות האותיות בהגיונם נהגו מוצאים אותם דל"ת ת"ו ודומיהם וכן עוד ריש דגש וריש רפה כפי מנהגם. והנה רב סעדיה עמד פה בין שתי הרגשות אשר לשתיהן יאמר קדוש האחת היא רגש קדושת הכרתו הפנימית, והשנית היא רגשת יראת הכבוד למסורת אבותינו. רב סעדיה החכם מכל בני דורו הפילוסוף הנאור לא יכול לדמות בנפשו כי זאת המסרת אמת כפשוטה שאברהם אבינו חבר ספר והבר זה הספר בנוסחאטו אשר הוא לפנינו ופתח ספרו בבית כמשה רבינו שהתחיל את התורה בבית (ר"מ בוטריל בפירושו) ועל כן הסב פני הדבר ואמר כי לא אברהם סדרו כי אם דן שהמחשבות שבזה הספר הן המחשבות שחשב אברהם אבינו בהכירו את בוראו. ומיחסים אותו גם לרבי עקיבה ואולי גם זה לכונה שהזכרנו שחשבו שהענינים היו מקובלים באומתנו ובא ר"ע וסדרם בספר. וקרוב לזה אומרים המקובלים האחרונים שא"א חבירו אלא ששכחו פירושו וחזר ר"ע ויסדו (עמק המלך הקדמה א'). מפרשיו הקדמונים כמו רב סעדיה גאון ור' שבתי דנולו בספרו תחכמוני פרשואו בדרך חקירה בחכמות הטבעיות. ולכונה הזאת הבינו גם רבי יהודה הלוי בכורי (מיד סי' כיה) אבל בעלי חכמת הקבלה המאוחרים הבינוהו באופנים אחרים ונעשה תחת ידיהם ספר קבלה לפי שטת

המקובלים האחרונים ואמת הדבר כי הטעות הנדולה אשר טעו במובן המאמר „עשר ספירות בלימה“ שבספר יצירה היא גרמה שהדרישה במופלא של הקדמונים בימי גאוני בבר היתה לחקירה עיונית והולירה והצמיחה כל דעות המקובלים עד אחרוניהם. כי כל מי אשר יתבונן בשום שכל בחבור דברי בעל ספר יצירה לא יהיה בספק אף רגע אחד כי מובן הדבור „עשר ספירות“ אינו מכון רק על מספר עשרה, אבל הם הסבו מובנו לכוונה אחרת ופירשו על עשרת מושגים מפשטים שהם אצילות נאצלות מעצמותו, ועשו האצילות אלהות, והאין סוף עילתן וכל זה מצאו בספר יצירה, והיה היסוד לכל חכמת הקבלה העיונית ועליו נבנה כל המגדל הפורח באויר ולדעתם זה שבידינו אחד הוא עם הנוכח בתלמוד פעם בשם ספר יצירה (סנהדרין סה:) ופעם בשם הלכות יצירה (שם סז:). ורס"ג קרא גם את שלנו הלכות יצירה. ואמנם לרוב הענינים אשר בספר הזה והמושגים אשר בו ולהמחשבות וההגיונים אשר עוסק בהם אין משלם בתלמודים, וגם מליצתו אף כי לוטה במעטה הרמוז והסוד בכל זאת היא עדה לכל מבין כי יד כותבה היתה אמונה בדרכי מליצת לשון הקדש אשר הלכו בהן המליצים המאוחרים. ואין לנו כזה כל ספק כי נתחבר הספר בפרק זמן שאחר התלמוד. אבל ניגע לריק אילו נרצה לצמצם זמנו בדקדוק והיא לא תצליח לעולם.

מראשי היסודות לחכמת מה שלמעלה הוא ספר היכלות רב ת¹⁸). כאשר בספר יצירה רצה מחברו לתת לפנינו כתוב בספר חלק ממדרש מעשה בראשית כן רצה מחבר ההיכלות לזכותנו בחלק ממדרש מעשה מרכבה. וכבר דברנו אודותיו בקצת מקומות בחבור הזה (ח"ג צד 296 ח"ד צד 22, 30 בהערה סי' 13, 150). והראנו מקצת דבוריו כי ראה המחבר את התלמוד הבבלי וכי ידע מעיניו בבל. והעידו בעלי קבלה האחרונים כי אין הספר אתנו בשלמות וזה אמת כי לא במקרה מכונות אלה הברייתות בשמות שונים ומצואות בנוסחאות שונות ארוכות וקצרות. וקרובים הדברים כי „שעור קומה“ המיוחס גם כן לרבי ישמעאל כמו „היכלות“ הוא פרק מפרקי היכלות. ונמצא ברפוס פרק מפרקי היכלות (בית המדרש של יעלניעק ח"ג צד 161) וזה הפרק אינו מן ההיכלות העצמי בשום ענין. כי נמצאו בו מושגים ודבורים אשר אינם נהוגים בהיכלות הנודע וגם סגנונו קרוב יותר לסגנון מדרש המקרא מאל סגנון ההיכלות¹⁹). הראשון אשר העתיק מן ההיכלות ענינים ומאמרים היה בעל אלפ"א בית"א דר"ע. יש בו העתקות ככתבו וכלשונו ממש או קרוב להם ויש בו ענינים אשר המבין יכיר מהם כי יסודם בהיכלות²⁰). בימי

¹⁸ ע"י בית המדרש ח"ג ובפתיחת הרב ר'א יעלניעק שסדר כל השמות שנקרא בהם ההיכלות. ותאר עניני הספר ודבר מחכמת לשונו ומליצתו, ישער מה הוא ארץ מולדתו ובאיה זמן נתחבר וכי השתמשו בו הפייטנים והרבה מחברים. יע"ע בית המדרש ח"ב ובפתיחה צד xv.

¹⁹ בהיכלות לא מצאתי התואר „הקב"ה“ אך בפרק מפרקי היכלות נמצא כמה פעמים ואומר תמיד „הקב"ה יתב"י ועשה את הנשיריקין“ „הקב"ה“ כנוי מיוחד ומוסיף עליו יתברך אף שכבר נכלל זה בכנוי עצמי. כל המאמרים הראשונים שבפרק הם הרחבה פיוטית מאגדה שבגמ' חולין (צא:) אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל שירה למטה.

²⁰ ע"י ביה"מ שם צד 29 כל המאמר נוסף של שכינה הוא לקוח משיעור קימה ע"ש בהערה. ובאותו שם צד 28 כל הענין שכפני שמים קשורים בכנפות הארץ וכי וחתומים בטבעת אהיה אשר אהיה נוסד על מאמר ההיכלות סכ"ב צד 99 מן הטבעת של חיתם שמם וארץ.

הגאונים האחרונים נחלקו הדעות באמתתו יש מהם אמרו שהיכולות רבתי וזוטרתי הם משניות מקובלות אצל הראשונים ולא רחוק הוא שהקביה עושה נסים לצדיקים ומראה אותם פנימיות היכליו ומעמד מלאכיו, ויש מהם אמרו שאין כל זה הלכה (לעיל פ"ט) אבל אלה אלה האמינו שהם משניות קדומות והן מיוחסות לרבי ישמעאל. והנה אף שנזכרנו כי אין הדבר כן, על כל פנים זה הדבר, אשר כבר בימי הגאונים הוחזק הספר לקדמון מאד, יהיה לנו לאות כי לא יאחר לתחלת ימי הגאונים.

אם בספרות המדרשית כבר ראינו כמה קשה הוא לקבוע זמן חבורם יען כי לא היה מנהג קדמוני לקרא את שמם על ספרם, ורק האחרונים יחסם לחכמים נודעים על פי השערותם ושקול דעתם והכל בטעות. על אחת כמה וכמה שהדבר כן בספרי קבלה אשר המהברים עצמם יחסו ספריהם למי שלא חבורם. הלא רוב ספרי הקבלה נושאים שמות מפוארים באומה על מצתם ולרוב שמות אשר קראו להם אבותיהם. עוד האחרונים מן בעלי הקבלה יחסו ספרים לקדמונים ולקדמוני קדמונים אשר באמת לא חבורם ולא עמלו בהם, וקצתם אולי לא היו ולא נבראו. כל מי אשר עינים לו לראות הדברים באור אמתתם, יבין ברור כי כל ספרי הקבלה אך בשקר יחסו לקדמונים. הלא כל דבר הנכתב בספר נכתב למען יקרא והקורא ילמד מתוכו, והוא נכון ונועד לכל אשר יודע קרא בספר, ומי זה יאמין כי רבי ישמעאל ורבי עקיבה ורבי נחמיה בן הקנה ורבי שמעון בן יוחאי ודומיהם כתבו ספרים בסתרי בראשית ובסתרי מרכבה והם אמרו אין דורשין במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד. יאמרו המקובלים מה שיאמרו ואמינו באשר חפצו, בזה הם תועים ומתעים ומתעים. אין אחד מכל הספרים העוסקים בסתרי הקביה נכתב בזמן קדום. כולם יחסו לקדמונים אבל על שקר, אמנם יניעו שוא תהיה אילו נרצה לבקש זמנם האמתי וארצם ומולדתם כי הוא לא תצלה. אבל נאמר כי זאת הערמיומה ישנה ובימי הגאונים פרתה. כי כמה ספרים מזה המין נוסדו בפרק זמן הגאונים, מלבד ספר יצירה, היכולות, אלפ"א בית"א ואותיות דר"ע, פרקי דרבי אליעזר ספר הישר, חרבא דמשה, ורזא רבא, אשר הוכרנום, עוד נמצא הרבה ספרים בענין הקבלה שמוזמן ההוא ורובם בקבלה מעשית⁽²¹⁾ ונאמנה אלינו עדות רב האי גאון אשר העיד על מציאות ספרים כאלה שאין להם קץ

⁽²¹⁾ ונזכיר פה: ספר הרוזים, שם בנח אשר כבר העירותי על קדמותם בפרקנו על דברי הקראים. ועי' ביה"מ ח"ב בפתיחת הרא"ע לליניעק צד xxx וחי' x—xxxiii אמנם הנוסחא אשר נדפסה בביה"מ ח"ג צד 155—160 אינה אותה הנוסחא שהיתה לפני הקראי סלמון בן ירוחם בן זמנו של רס"ג כי בהעתקות סלמון ב"י (כ"י פינסקר בביה"מ ו"ל' צד 19) מביא כמה סגולות ורמזים על שמות ולחישות וקמיעים אשר אין רמז מהם בנדרש. וראה צונץ נ. פ. 167 על דבר ספר רזיאל בהערה d, e וכבר כתבתי למעלה שלדעת המקובלים הספר רזיאל הוא אלה הנקרא כוהה ספרא ראדס קדמאה אמנם בתיקונים פ"י זה ספר תולדות אדם קראו בשמו ספרא דרזיאל. והיו ממין הזה רבים בזמן הגאונים כמו שהעיד רה"י וכמו כן בקבלה למודית, ובהם אף המעולים שבגאונים האמינו אלא שצו להזהר מהתעסק בהם וז"ל רה"י בתשובה הנזכרת: וראי הדבר עדינו כמו שאמרתם כי יש ספרים ושמות והיכולות רבתא והיכולות ועירתא ושר תורה ומשניות אחרות שהרואה אותם מתפחד מהם וכך היו קדמונינו וגם אנחנו כן שאין אני מניעים אליהם אלא ברתת ובזיוע ובטהרה וגם שמענו שמיעות חזקות כי כמה נתעסקי בהם יאבדו מהרה וכל זה בעבור קדושת השם וקדושת השכינות והמלאכים אשר סביבותיהם וקדושת המרכבה. ועי' לעיל פרק י"ח.

ולא מספר (טעם זקנים צד 56). וכבר הראנו למעלה במקומות מפורזים שבכל דורות הגאונים היו אנשים מבעלי הסוד שהשתמשו בשמות ועשו מעשה נסים. כמו נסי נהרונאי שפתח מנעולי בבל בשם ורב משה הכהן שהיה רגיל בקמיעות ולחישות, ומר רב יוסף בן יהודה שהתפאר שיש לו גלוי אליהו, ושמענו מעדותו של רב האי גאון שישבת סורא היתה מיוחדת בדברים הללו יען כי הם קרובים למדינת בבל ובית נבוכדנצר והם בפומבדיתא רחוקים משם (מ"ז שם). וראוי לנו שנשמור דברי הגאון האלה ולכתבם על לוח לבנו, כי דבר גדול הודיענו בדבריו. הודיענו כי כל אלה הפעולות והלחישות ומעשי האותות המתמיהים וכל הדומה להם אינם ממקור ישראל כי אם למדום מאנשי בבל והם הכלדים, ואין ספק כי לדעתו השואל בהם כמי ששואל בכלדים. ומדברי רב האי גאון בתשובתו נראה כי לא לבד בבבל נתפשטו בעת ההוא ההבלים והאמונות השפלות האלה כי אם גם חכמי ארץ ישראל וחכמי ארץ אדום נלכדו בשחיתותם. והשואלים חכמי קירואן, ספרו בשאלתם כי אנשי צרפת מתפארים בספרים שבידיהם שנמסרו להם מאת רב נטרונאי גאון. אף כי הכל כזב ולא היה רב נטרונאי מעולם בצרפת כמו שכתב רב האי בתשובתו, על כל פנים זה יוצא מהספור הברוי הזה כי בעת ההיא היו בצרפת ספרים ממין הזה אשר יחסו לרב נטרונאי בשקר אבל אין ספק שמציאותם אמת.

משום לב על כל הבחינות האלה נוכחנו כי אין בכל הספרות היהודית אף מין אחד אשר תולדתו וזמנו וארצו יושב בה בחשך כספרות הקבלה, בעליה עצמם היו מתאמצים לבלתי תת אף רשף אור קטן לבא אל קרבה להאיר לנו שביל צר בנתיבות תולדותיה, ועל כן למה זה ניגע לריק לבקש נגוהות באפלה אשר לא תמיש לנצח, לזאת חשבנו כי תכליתנו די לנו בהערה כללית באמרנו: כי בפרק זמן הגאונים כבר פרו ורבו ספרים בידיעה הזאת אשר כנו חכמת הקבלה בבבל כמו בא"י וגם באפריקא ובאיירופא בקצתם יש רושמים מקרבם או ראיות מחוץ המוכיחים כי הם בני הזמן הזה וברובם המיוחדים לזמן הקדום, אין לנו אף רושם מאומה. ואמנם לדעתנו הלא כל תחבולות אלה בעלי הסוד ופועלים בשמות דברים בטלים ומהבל המה יחד, ואחת היא לנו אם שיבה זרקה בם או הם מאוחרים יהי כן או כן אין אלה דברים אשר הם ממקור ישראל. אך בכל זאת היתה חובה עלינו לנגוע בקצה הפנה הזאת מסבות שונות ונכבדות. מלבד אשר מתוך כל אלה יגלה לעינינו מצב דורות הגאונים באמונות, וידוע לנו כמו כן כמה חזקה על בעליהם ומכונניהם הרוח הפיוטי עד כי נתנו מרוחם על פייטנים ומשוררים (יעללינעק ביה"מ ח"ג צד XX) עוד נראה כחס ועצם ידם במליצת לשון הקדש כי המליצה בכל אלה הספרים היא לרזב ברורה ויפה וכתובה על סהרת לשון המקרא ורחוקה מאד מלשון המדרשים הקדמונים כלם, וזה אות בי חכמת הלשון ואולי גם דקדוקה היה להם ענין לענות בו.

פרק שנים ועשרים.

מליצת לשון הקדש ודקדוקה בזמן הגאונים.

אם נתן לב על השרידים אשר הגיעו אלינו מן הגאונים אשר היו מאורות החכמה בזמנם ונושאים, ידמה בעינינו כאילו היתה ידיעת הלשון והמליצה שדה אשר לא יעבד בו ולא נזרע ולא יעלה בו כל נטע. ובכל

זאת באמת לא היה כן. אם גם מכל מעשי ידי הגאונים ראינו כי בבחינת לשונם אך רלים היו ורעי התאר, אין זה עוד מופת כי היתה המליצה נעדרת. אמנם היו בקרב זמנם אנשים בישראל דורשי לשון העבריה ומתימרים בכבודה. אבל כאשר נראה ברוב הזמנים שנדבו הרבנים מורי הוראות כל כחם וזמנם רק להלכה ולתלמוד ועשו את המקרא מדה ושאינה מדה, כן היה בימי הגאונים. אך הויות אביו ורבו ופסקי הלכות, הן היו דבר גדול ומה שחיוץ מהן מן התכמות ואף הכמת הלשון בכלל דבר קטן נחשב ולא שמו אליו לבם וחפצם. אמנם כאשר ברוב הזמנים לא אלמן ישראל מאוהבי לשונם מורשת נביאיו ודרשו בה והגו בה בכל נפש, אף כן היו בכל דורות הגאונים גדולים חקרי לב המתאווים ללשונינו והכמתה וחמדו יפיה בלבבם. הן בין מהברי המדרשים גם בין קדמוניהם הלא מצאנו אחדים אשר היו אומנים במליצתם ורוח פיוטית נחה עליהם. אך נזכיר פה שנים. האחד הוא מחבר ספר פרקי דרבי אליעזר אשר היה בן ארץ ישראל וחי תחת ממשלת הערביים (ה"ג צד 292), זה הספר „מתחלתו עד סופו מליצתו אחת ולשונו עברית זכה ופשוטית“, ומשתמש לפעמים בדבורים שלמים מן המקרא ליפות מליצתו, וכן נמצאו בו כמה מאמרים יפים במליצה שירית (שם צד 290). והשני הוא מדרש פסיקתא רבתי. הנה מה יפו ומה נעמו מליצותיו, מה רמו ומה נשגבו הגיוניו. וכבר רמזנו על נעימות משליו אשר אין ערוך להם בכל המדרשים, ועל ציוריו הנשגבים המעידים על רוח פיוטיותו, והראנו בו שיר מכתם בחרוזים יפים (שם 285), וכמו כן לא נופלים היו מהם ספרי בעלי הסוד אשר בזמן ההוא כמו היכלות, נסתרות דרבי שמעון בן יוחאי ודומיהם¹) אשר כלם יעידו על כותביהם כי רוח פיוטית נוססה בם והיו גם למודים להלביש רעיוניהם ומחקריהם במליצות ברורות ויפות. מומן קדום מאד נתקיימו שירים ופיוטים לאין מספר אשר עלו בסדר תפלות היתורים. נעים זמירתם ויפי מליצתם מעידים עליהם כי יצאו מעט סופר מהיר אשר בשפה ברורה ידבר בלי דופי ובלי משגה נגד חקי הלשון ודקדוקה, וזה אות אמת מידעתם בהכמת שמוש הלשון והדקדוק. הן אמנם כי מצאנו הנה והנה אנשים אשר אין להם יד ושם בדקדוק ובכל זאת אין דופי במליצתם, אבל נחשוב כי לא יתכן זה רק במליצות ופיוטים המתווכרות לרוב מפסוקים ומדבורים שלמים במקרא, אבל במליצות ופיוטים אשר מרביר בהם הפייטן בלשונו העצמי ומלביש הגיוניו ורעיוניו בדבורים ומאמרים אשר הגה מדעתו וחברם בחכמתו לא יתכן כי יהיו כתובים בלי דופי, אם כותביהם לא היה להם ידיעה בדקדוק לשון הקדש. מרוב הפיוטים הקדמונים אשר בידינו נראה כי לא היה דרכם במליצתם לחבר ולקשר פסוקי המקרא, כי אם מרוח בינתם מקרב ולב עמוק הוציאו רעיוניהם והלבישום במליהם על פי חקי הדקדוק ומבלי שגות נגד משפט הלשון. נעבור מעל הפיוטים הקצרים היותר קדומים שנשפחו או נתוספו אל התפלות הישנות אשר כלם יעידו על עושיהם²)

¹ נסתרות דרשב"י נרפסו בכ"ה"מ ח"ג צד 78 ויעללינעק בפתיחתו צד XIX שער כי אולי זמן חברו בימי מסע הצלב הראשון, ונרעץ היה הערה מ"ו בסוף הספר קובע זמנו בדקדוק בין חדש אלול ומרחשון בשנת תק"ט. ועדיין צריך עיון. ² אעיר פה רק על חפלת זכרנו לחיים וכתוב. בספר, כבוש רחמ"ק שנוכרו כה"ג ע"י לעיל פ"ב. אוה"ל לאל, היום הר"ת עולם ויאתיו כל לעבדך, אשר בנלל אבות בנינו גדל, אחאנו על שמך, כי על רחמ"ק הרבים, ועוד הרבה כאלה אשר

כי ידם אכונה לכתוב צחות, רק נעיר על אחרים מן הפיוטים הגדולים אשר הנחילונו פייטנים אשר חיו בזמן קדום מאד בדורות הגאונים הראשונים. הפיוטים הנהוגים להאמר בתפלות יום שני של ראש השנה במלכויות וזכרונות שופרות, המתחילים: אהללה אלוה, אפחד במעשי, אנוסה לעזרה, מיחסים אותם ליום בן יוסי הכהן³ ומיחסים לו גם סדר עבודה ליום הכפורים המתחיל: אתה כוננת עולם ברוב חסדיך והיא כמנהג צרפת (ישרל קובין כ"י גאונים 107). ובסדר רב עמרם גאון (צר 49 מח"ב) מביא סדר עבודה על שם יוסי בן יוסי ותחלתה: אתה כוננת עולם מראש. והיא קצרה אבל נפלאה בהגייונה טהורה במליצתה. רב עמרם בדינו (שם ח"א צד 48) מזכיר גם סדר אחר המתחיל אזכור סלה, ואולי הוא אותו הסדר המיוחס גם כן ליוסי ומתחיל: אזכור גבורות אלוה, והוא ארוך (קובץ הגיל צד 1) ורומז עוד על סדרים אחרים המתחילים "שבעת ימים, אצלצל, אשנן", ואמנם הסדר אתה כוננת שמביא רע"ג כבר הזכירו רב נטרונאי אשר חי בסוף המאה הששית (סרע"ג שם). ויש אשר יחסו לו (צונץ כס' על הפיוטים 220) הפיוט שאומרים קצת קהלות בליל יום הכפורים: דרכך אלהינו, למענך אלהינו, אמנם אשמתינו עצמו מספר. וכן הגיע אלינו פיוט נחמד גם נעים, והוא הפיוט המתחיל: אתה מבין סרעפי לב אשר נתקיים במחזור רומניה, ומליצתו יפה וצחה מאד. רב סעדיה גאון בספרו אמונות ודעות כבר רמז על הפיוט הזה. הנה לא נוכל להחליט אם כל מה שמיחסים ליוסי בן יוסי הוא ממנו בלי ספק, וגם אין תעודת מחקרנו פה לדרוש ברחבה על הפיוטים והפייטנים, ורק זאת נחליט ברור כי כל אלה הפיוטים קדומים הם מאד, יען כי כבר בדורות הגאונים הבינים עלו קצתם בסדר התפלות, ומלבד זה גם צורתם מעידה עליהם כי הם ישנים, כלם כתובים בלי מדה ובלי משקל החרוזים ובלי שווי הדלתות הסופיות, וכל זה סימן קדמות שאין להכחישו. בהתבונן בס נמצא כי כלם ברורים וכלם יפים ומעידים על עושיהם כי היו יודעים לכלכל דבריהם במשפט חקי הלשון. ומה נוכל להוציא משפט צדק, כי אף שהגאונים עצמם עד רב סעדיה עצרו מלחח אותותם אותות מכשרון מעשיהם בחכמת הלשון ודקדוקה או אולי לא היו למודים בחכמה הזאת, בכל זאת אין בזה כל ספק, כי כבר בזמן קדום מאד היו אנשים בעלי לשון אשר עסקו במליצה ולמדו לשונם לדבר צחות ובדקדוק. גם הגאונים, אם גם לא היתה החכמה הזאת אומנותם לא היו מנגידים להעוסקים בה. ונראה ברור כי נעים להם מעשה ידיהם, והוקירו פיוטיהם, אשר על כן לא הניאו להכניס פיוטים תוך סדר התפלה האמנם כי אך בקושי התיירו אבל התיירו.

אך חשך אפלה פרוש על פני השנים הקדמוניות האלה, וכמעט מכל ספרות ישראל אשרי נבראה בימים ההם לא נדע מי בראה? לא נדע מה שם אביה ומה שם ארצה ומולדתה? ואין זה פלא. כי הענין

כלם בא זכרם בסדר רע"ג ובתשובות הגאונים ואין ספק כי יסודותם בדורות הגאונים הקדמונים. ועי' בתולדות הקליר לרש"ל רפ"ב הערה 20 וצונץ ג. פ. צד 370 והלאה ועי' סדור רע"ג וקצת תשובות הגאונים יש לתקן דבריהם ואין כאן מקומו.
(3) עי' תולדות הקליר הערה 20 שמאחר זמן יוסי הרבה עד זמנו של רש"י וכבר כמל דבריו רשד"ל בקובץ מעשה ידי גאונים צד 108 והלאה ואין צורך להוסיף על דבריו רק זאת נאמר שאחו החבל בחרין ראשין שאם מודה שיוסי בן יוסי תקן אתה כוננת בעיב שצריך להודות שהוא קדום מאד שהרי רב נטרונאי מביא.

הרע הזה ליחס ספרים למי שלא כתבם היה מחלת הזמן ההוא. ונמצא כמה ספרים אשר רושמים מובהקים מתוכם מוכיחים כי הם ילדי זמן הגאונים נקראו על שם קדמוני קדמונים למען הרבות יקדם ולהגדיל כבודם. ונחשוב כי לרוב עשו זאת מעתיקים מאוחרים. ואמנם לא נוכל גם להכחיש כי לפעמים המהברים עצמם תלו ספריהם בקדמון. אחד מן הספרים אשר זמן חבורם נופל בפרק זמן הגאונים ואשר המחבר עצמו יחסו למי שלא חברו הוא הספר יוסיפון בן גריון או הנקרא אצלנו יוסיפון העברי. מדברי הספר עצמו נראה כי הוא מתיחס ליוסיפון הנודע בשם יוספוס פלאוויאוס אשר כתב ספר דברי ימי היהודים עד זמנו קדמוניותיהם ומלחמותיהם והוא נכתב בעצם וראשונה בלשון יונית. אמנם המכיר זה וזה יודע כי אמת הדבר אינו כן. רק הוא מעשה ידי מחבר מאוחר אשר לא יוקדם בשום ענין לפרק זמן הגאונים. הן כמה שמות מדינות, ארצות, ערים, וכמה מאורעות, ומושגים, וכנויים לועזים אשר ידע מהם המחבר ומשתמש בהם יורו כי איננו עתיק יומין כל כך כאשר ישימנו המחבר. צונץ יחשבהו לאיש אשר ארץ מולדתו איטליא ומושביו היה ברומי. ואולי כן הוא כי ראיותיו מוכיחות מאד⁽⁴⁾. אבל אשר יחשוב לצמצם זמנו בתחלת המאה השביעית לאלף החמישי נראה כי החטיא המטרה. ודברי עצמו יענו בו כי לא כן הוא. הנה הוא הראנו לדעת כי הפייטן רבי אלעזר הקליר כבר ידע מן הספר ומשתמש בו (צונץ ג. פ. צד 151 הערה e) ואם אמת נכון הדבר הזה, הלא בהכרח צריכים להקדימו הרבה מזמן ההוא. יען ידענו שפיוטי הקליר כבר היו נוהגים בימי רב נטרונאי גאון⁽⁵⁾. ועתה בשום עין על זה הספר נתפלא על רוח המליצה הנעימה החופפת עליו, אשר ממהירות מחברו בלשון ומשמושיו בה באומנות גדולה נראה כי אך מבין אמן כחכמת הלשון העבריה הכינו גם יסדו, ולא נתמה על החפץ כי נפגוש בזמן רחוק כזה באיטליא סופר מהיר כמוהו אשר מדברו נאוו ומליצתו זכה כאחד הסופרים הקדמונים, אחרי שידענו כי כבר בתחלת המאה השביעית פרחת חכמת התורה בלוקה אשר באיטליא עד שכמש נקראה משפחת חכמים גדולים מאת הקיסר קרלו למגנצה להאחו בה ולהרביץ שם תורה,

(4) ג. פ. 145 והלאה. אך מה שנראה מדבריו שחשב שהספר העתקה מלשון לען (148) לא יובן בדקדוק כאלו ירצה לומר שכלו נעתק מלשון אל לשון כי אם ר"ל שנמצאו בו דבורים המראים שהעתיקם מלשון המקור אשר משם לקח ספוריו, דהיינו דבורים אשר לא מצא להם בלשון המקרא כנוי הראוי להם. אמנם המדקדק היטב במליצת הספר ימצא שלפי הרוב היא מליצה עברית וזה קרובה מאד ללשון המקרא. ראיות צונץ על היות המחבר איש איטליא (150, 151) הן, מאפי כתיבתו את קצת שמות נכריים על דרך כתיבתם של בני איטליא, וממה שהזכיר כמה פעמים שמות מקומות איטליאניים וממה שעוסק בדקדוק ובחבה עם העיר רומי ודברי ימי הרומיים, ועוד כמה רושמים המראים קרבתו אל עיני ארץ איטליא. ומשער ע"פ זה שאולי חי המחבר ברומי, ורמו על המקורות ששאב מהם (152) ובהערות) ומי ומי שהשתמשו בו והעתיקו ממנו (151) ובהערה אות (1) והראה ברור כי יש בספר כמה הוספות מאוחרות (153) בהערה) ונראה שקונטרס "דברי ימי מלכות בית שני" בספר הקבלה להראב"ד הוא קצור מתוך יוסיפון העברי.

(5) צונץ צמצם הזמן של מחבר היוסיפון בדקדוק מפני שלא ידע עדיין בכתבי ספרו זמנו של ריא הקליר וסמך על רש"ל רפ"פ בבחינת זמן הקליר וארצו, ומובן מעצמו שהוא בטעות כי כבר הראנו שהקליר קדם מאד לרב נטרונאי שחי בסוף המאה הששית וכימיו כבר נהנו הקהלות לומר פיוטי הקליר ובתיות שלפי דבריו הכיר יוסיפון את פיוטי הקליר אם כן לא נפליג אם נאמר שעכ"פ יוסיפון לא יאוחר לחצי המאה הששית.

וזה אות כי כבר זמן ארוך לפני זה חיתה איטליא מקום משכן חכמת ישראל. עוד יסופר כי הקיסר קרלוס הגדול היה לו אוהב ושמו אלקאין ויהי בשנת ה'א תקס"ס נסע זה האיש לרומי וכתוב אגרת שלומים אל הקיסר ובין דברים אחרים הודיעהו כי על מסעו התאכסן בעיר פביאה והיה שם יהודי אחד אשר התוכח בחכמה עם המדקדק הנודע פיטר מפיא ודברי הוכח נעתקו והמה בכתובים ערוכים ושמורים בעיר ההיא (גידע) מאנן חנוך וכו' היהודים באיטליא צד 12, 13). ומבורר הדבר על פי מקורות נאמנים כי מתחלת המאה השביעית כבר לקחו היהודים חלקם בדרישת החכמות הכלליות בכל ארצות איטליא ולא נופלים היו משאר יושביהן בכל המדעים (שם צד 14—17). והנסיון הורנו כי בכל הזמנים היה חקר חכמת ישראל בהשכל וחקר לשון הקדש ליהודים המבוא אל דרישת החכמות הכלליות. ועל כן לא יפלא אם נחליט כי בזמן קדום מאד היה לאנשי איטליא יד ושם בחכמת הלשון ודקדוקה, כאשר כבר אז היתה איטליא לחכמת התורה מכון לשבת. ולא טוב הדבר אשר נעשה לבקש תמיד ארץ מולדת לכל המדרשים אשר בדינו הקטנים עם הגדולים רק בארץ ישראל או בבבל. כי מי יודע כמה מדרשי אגדה הרה גם ילדה ארץ איטליא או גם שאר ארצות אשר כבר בזמן קדום מאד נקבצו ובאו בהן הידיעות מחכמת ארץ ישראל וגם מחכמת הבבלים.

ואמנם מה שאין לנו מן הזמן הקדום אף חבור אחד בחכמת הדקדוק אין זה עוד ראיה על העדר ידיעה בזמן הקדום. ומי שיכחיש ידיעתה הוא בעינינו כמכחיש את המציאות, והנהו מוכחש מרובי מליצותיהם הנשגבים הצרופים ככסף וטהורים מסיני השגיאות נגד חקי הלשון. ואנו נחשוב כי מעת אשר התפעלו סופרי היהודים מן הערביים אשר היו שוכנים בקרבם והחלה ספרות הדקדוק לצמוח ועשו כמעשיהם לכתוב שיריהם ופיוטיהם כמוהם בחרוים ושוי הדלתות הסופיות, ולבסוף גם כמשקל שירי הערב, גם מאז הפשיטו מעל פני מליצת שפת קדש את נועמה העיקרי ואת יופי לשון כתבי קדשנו והלבישו אותה מחלצות זרות ממשפט הערביים. המנהג לכתוב בחרוים ובשוי הדלתות (ריים) ישן מאד הקראים בדורות הראשונים כבר נהגו בו. הראשונים מן הרבנים אשר הלכו בו והשחיתו בחרויהם את הלשון היו רבי ינאי ותלמידו רבי אלעזר הקליר מקרית ספר. והנה את ר' ינאי לא נדע ופיוטיו לא נכיר, אבל נתקיימה הגדה כי היה מן החכמים הראשונים ופייט קרובץ לכל סדר וסדר של כל השנה (שבלי לקט סי' י"א), והגדה אחרת מספרת כי מקנא היה ר' ינאי בתלמידו ר"א הקליר אשר הגדיל לעשות בפיוטיו יותר ממנו ובקנאתו השליך עקרב לתוך מנעלו ונשכו לר' אלעזר ומת. ואף כי לא נאמין באגדה הזרה הזאת על כל פנים נלמד ממנה כי הקליר היה גדול ממנו בפייטנותו ועל כן מהקליר נוכל לדון על כתו של ר' ינאי. פיוטי הקליר מלאים מרעיונים מעירים ומעוררים אהבת ישראל לאלהיו, ונמצא בהם לפעמים ציורים יפים לוקחי הלבבות ומבהילי הנפש אבל לפי תואר מליצתם ערכם כאין נחשב ולא הפליג הראב"ע באמרו עליו כי עשה את הלשון כעיר פרוצה אין חומה, ואך לשוא יתיגעו סניגוריו להמליץ בעד פיוטיו, כי בכחינת מליצתם וקשור המאמרים ובנין המלות והדבורים בם אין כהמה לרוע. ובכל זאת נראה מאד כי היה לו להקליר איזו שמה בדקדוק הלשון אף אם גרועה ומוטעת. (רשל רפ"ס תולדות הקליר הערה 8). הקליר לא התפעל ממשוררי הערביים בפיוטיו. גם החרו בשווי

הדלתות הסופיות לא הביא ממרחק, כי בלי ספק התעורר על זה מכתבי קדשינו אשר נמצא בהם לפעמים חרוזים בשווי הדלתות. הן אמנם כי לרוב לא יקרה זה כי אם בכנויי הנוף, ובכמו אלה השווי מונח בטבע הדבר, אבל נמצא גם לפעמים זה השווי אשר נראה ממנו כי הכותב עשה כן בכונה, כמו מי יתן לי אבר כינה, אעופה ואשכונה, אשר אולי לא היה נותן היא נוספת בסוף לולא רצה להשוות הדלתות⁶). וכן במצאנו כן במליצות חדות או במשלי בני אדם כמו לולא הרשתם בעגלתי, לא מצאתם חידתי, אם ישך הנחש, בלא לחש, ואין יתרון, לבעל הלשון, אולי החרזו והשווי פה בכונה, ועל כן מזה התעורר הקליר וכל הפייטנים אשר לא התפעלו מהערביים לעשות פיוטיהם בחרוזים בשווי הדלתות.

שתי סבות גרמו רוע מליצות הקליר ורב דחקו בפיוטיו. האחת היא תשוקתו לכתוב פיוטיו על פי סדר אלפ"א בית"א, ולפעמים כפול ומשולש או יותר, או א. ב. הפוך על פי תשריק גם א"ת ב"ש, ולרוב חתם שמו ושם אביו גם שם מולדתו ועירו בראשי תבות חרוזיו ועוד שעשועי מלות אחרים בחר לו, וכן אהב לדבר בפיוטיו בלשון נופל על לשון כמו: צח ובצחצחות יצחצח, לנסכי בנסכי בנסיכת קדוש. וכבר העיר רס"ג על התכונה הזאת בפיוטי הקליר (בפירושו לס' יצירה). ואמנם כל זה היה לנוק למליצותיו והכריתו לסור מן הפשוט והישר ונלחץ לפייט בלי טעם. והשנית היא הענין אשר שם לו יסוד ועיקר לפיוטיו. ענין רוב פיוטיו הוא אנדת התלמוד והמדרשים ולפעמים גם את ההלכה יכנים תוך פיוטיו, מכל אלה קבץ וחבר וקשר ושם בילקוטו ועשם בתבנית שירים ומליצות, ומובן הדבר מאליו כי אך בקושי גדול ובדוחק יתכנסו חומרים כארה בלבוש פיוטי. ואפשר מאד כי בגלל הדבר הזה היו פיוטיו אהובים לכל העם עד שהגאונים התירו לאמרם באבות ובגבורות ובכל התפלות. וכבר שמענו מאמרו של רב נטרונאי גאון (לעיל צד 118) כי הרשות נתונה לאמר דברי פיוטים שמר בין בהם דברי אנדה. וכונת דבריו על פיוטי הקליר אשר מוזכרים בפירוש (ע"ש) והגאון הזה, רב נטרונאי, איש קנא לעמת הקראים, בלי ספק מצא חפץ בפיוטי הקליר יען כי הם נוסדים על מדרשי הרבנים אשר היו שנואי נפש הקראים והיתה כונתו בהיתרו לאמרם "לעשות פרסום נגדם, ואחרי שהוקדשו מסכה צודקת והוקדשו גם בדורות הבאים" ואף שבספרד לא נהגו לאמרם, אולי לא היה זה רק בזמן מאוחר. למן העת אשר החלה חכמת הלשון הקדש ומליצתה ללכת מסלות חדשות בארץ הזאת ועמדו בה משוררים אשר כבר התפעלו מן הערביים, אז מאסו בפיוטי הקליר ואולי אז בטלום ולא אמרו עוד אבל מי יכול להעיד לנו כי גם במאה הששית לא נהגו לאמרם.

⁶ ע"י צונץ נ. פ. צד 379 הערה 4, שסדר כמה פסוקים בכתובים שנמצאו בהם חרוזים בשווי הדלתות. ויסוד תכונה זו במקרא הוא מנהג הכותב לדבר לפעמים בלשון נופל על לשון. כמו שריך סוררים, משפט משפח צדקה צעקה, עניה ענות נדרה מרמנה, אבטח אפחד, ישועה ישית וכן הרבה. ואמנם מש"כ צונץ שם כי המעבר להחרוזת הקליר היו חרוזיו של ר' שבתי דונולו, זה אינו כי כבר מבואר שריא הקליר קדם הרבה לרס"ג וכ"ש לדונולו וע"כ האמת הוא להפך. ואמנם גם צונץ חזר בו ממה שכתב בבחינת זמנו של הקליר מעת שנועד לו מקדמותו של הקליר. ואין עוד להאריך במקום הזה יותר על דבר הקליר ופיוטיו כי אין תכלית מאמרנו בהם רק להעיר בכלל על קצת ענינים במליצת לשון הקדש אשר מצרו בפרק זמן הגאונים ונחשוב כי לתכלית הזאת די במה שאמרנו.

עד חצי המאה השביעית לא נודע לנו איש אשר כתב ספר מיוחד בחכמת הדקדוק. הראשון היה ר' יהודה בן קריש. מולדתו היה אפריקא הצפונית וחי בימים שבא אלדד הדני לבבל ונשא ונתן עמו (רד"ק בשרשיו ע' שנה) וסוזה נדע זמנו בדקדוק שחי סביב לחצי המאה השביעית בימי מר רב צמח גאון. בזמננו עמדו מחברים ואמרו עליו שהיה מן הקראים, בסמכם על מאמר שהביא הקראי משה הכהני על שמו ובמאמר ההוא ישנם בפי בן קריש דברי סרה וחרוף על התלמוד, אבל כבר ברדנו והוכחנו שזה שקר מוחלט וזה הקראי זיף הדברים; כי היה בן קריש רבני לאמתו (לעיל 145). הראב"ע בראש ספרו חמאונים סדר ראשי המדקדקים, ויכנה את רב סעדיה גאון, הראשון מזקני לשון הקדש אמנם לא יובן זה כאלו לפניו לא עסק איש בחכמת הדקדוק, כי אם כונתו שנחשב ראשון בעבור השתדלותו לתת לה תוצאות ולהפיצה בין בעלי דעותיו הרבנים בבבל, ובאמת פעל רב סעדיה הרבה והגדיל לעשות בחכמת הלשון כאשר ראינו כבר ונוכחנו במאמרנו על דבר קורות חייו ואין צורך לחזור ולשנות הדברים עוד הפעם. אז בימי רב סעדיה האחרונים מצאנו חכם אחד מאד נעלה באיטליא בעיר אריאס הסמוכה לאוטרנטו ושמו שבתאי דונולו. וזה האיש היה חכם בחכמת הלשון והדקדוק ויורו אמונה במליצת לשון הקדש אף שלא כתב ספר מיוחד בדקדוק. דונולו חבר ספר שקראו הכמיני, והוא יעיד כי מדע לשון הקדש כבר היה נפרץ בימיו באיטליא. הספר הזה יש לו בראשו הקדמה ארוכה והיא משלשה חלקים. החלק הראשון כתוב בחרוזים בשווי הדלתות הסופיות, ובחתימת שמו ושם אביו ושם עירו בראשי החרוזים. כל זה החלק הוא בקשה מכל מי שיעתיק ספרו שיעתיקה באמונה ויכתבהו כלו על שמו ויכתוב הכל, החרוזים וכל ההקדמה, ואחרי כן הספר עצמו, שהוא פירוש לספר יצירה. ולא הספיקה לו הבקשה לבדה, כי אם יוסיף להזהיר את מי אשר לא ימלא בקשתו, כי לא יאבה ה' סלוח לו על עלבונו, ונשא קללה נמרצת על כל המעתיקים אשר יעלימו שמו מעל ספרו. ויקר בעינינו לדעת זאת האזהרה כי היא תלמדנו לדעת כי היו בעת ההיא מעתיקי ספרים אשר השמיטו הקדמת הספרים ומחו שם המחברים מספרם. וסוזה נוכל לשפוט כי הספרים הרבים אשר הגיעו אלינו מזמן הקדמון בלי הזכרת שם מחברם עליהם לא מעצלות המחברים נהיתה זאת, לא מבקשה להסתיר שמם ולהעלים זכרם שלחו פעל כפיהם וחכמתם על פני חוצות בהעלם שם וזכר מחברם, כי אם המעתיקים אשמים בדבר והם עשו מלאכתם רמיה. בי מי יודע כמה מן המדרשים הנמצאים מזמן הקדום אשר מחבריהם הזכירו שמם עליהם אבל המעתיקים מעלו מעל ומחו שם המחבר האמתי מאיזה סבה בזויה ושפלה, והיה זה באחרית הימים למכשול עון, כי על ידי זה היו מתעים את החכמים שיחסו הספרים בהשערה מועצת למי שלא אמרו והמחבר האמתי יצא נקי מחכמה ומכבוד. ויותר היה זה למכשול לדורות האחרונים מעת החלו צמחי ההשערות לעלות על שדה ספרותנו כמה הבלי שוא המציאו בבראם מחברים חדשים לספרים. ומי גרם כל אלה? רק המעתיקים אשר בתרמיתם הכחידו שמות המחברים מן הארץ. ועל כן נבין מה כל ההרדה אשר חרד ר' שבתאי דונולו על אודת הדבר הרע הזה עד שבא בקללה על מעתיקי ספרו וישיבעם בשבועת האלה שלא יעלימו שמו מעל ספרו.

בחלק השני מהקדמתו יספר מאורעותיו מילדותו, יספר: כי עיר מולדתו אורם ומשם הגלה על ידי חיל ישמעאלים אשר באו שמה בחדש תמוז בשנת ד"א תרפ"ה ובאו לרגלם גזל ורצח לעיר, והרגו שם עשרה רבנים וחכמים ומנהיגי הדור ותלמידים רבנים ואותו הולוכו שבי, ויהי כהגיעם לאוטרנטו נפרדה שם ממזון אבותיו אך אבותיו וקרוביו הגלו לפלירמא ולאפריקא. ובחלק השלישי יספר: מהשתדלותו הרבה לדרוש ולתור בחכמת הרפואה ובחכמת הכוכבים והמזלות ודרש בחכמת יונית והישמעאלית ובחכמת בני כבל והודו, מתוך ספריהם אשר כיניעה רבה העתיקם לו ככתבם וכלשונם. גם יספר מי היה מלמדו ומהשתלמותו בחכמת הכוכבים, ואיך השתדל לפרש הספרים מחכמי ישראל אשר ממין הזה לדעת עד כמה הם מסכימים עם חכמת הגוי מלמדו. וכתב הדברים באר על ספר וקראו חכמוני. הן אמנם כי בחרויו לשונן קשה וכתוב בלחץ יען כי החפץ להחריז בשווי הדלתות הסופיות, וכן התיימת שמו ושם עירו בראשי תבות חרוזיו גרמו לו הלחץ הזה. אבל כמעט התמו חרוזיו חדלו אבני הנגף ונסו הלחץ והדחק, ובשני החלקים האחרונים מן ההקדמה כבר סלולה הדרך, ועל כלה נועם מליצה וצחות בו שוררת, ונראה כי היה המחבר סופר מהיר, ודבורו בשפה ברורה וידיו רב לו במליצת לשון הקדש. הספר עצמו היא משני חלקיה. בחלק הראשון יבאר בחכמה את הפסוק בתורה "נעשה אדם בצלמנו ובדמותנו" וכונת כל המאמר לישבו בדרך חקירה עיונית להרחקת הגשמות. גם במאמר הזה יגלה ויראה לעינינו כי לא רבים בחכמי הדור ההוא כתבו מליצה פשוטית באומנות גדולה כמוהו, ולפעמים יבהילנו בהראותו את עושר כבוד ידיעתו בכתב יושר אמרי נועם למצוא לו לכל מושג ומושג התואר נכון והנאות. אך החלק השני הוא פירוש ספר יצירה בדרך חקירה וחכמה רחוקה מדרך מפרשיו בעלי הקבלה הסודית⁽⁷⁾ ובשום לב על פירושו נמצא עוד נוסף על טוב טעמו במליצת הלשון, ידיעתו בחכמת הדקדוק, ומודיע פירושו כי הוא מבעלי השטה שכל שרשי לשון הקדש הם בעלי שתי אותיות, שכן אמר: יסוד הדברים ושכמותם שתי אותיות הם כמו בנקור לכם עין ימין הנזן אינה מן היסוד. וכן המלה "נפל" שיסוד הדבר פל. וכל הענין בספר יצירה משבע אותיות הכפולות ומאותיות הפשוטות פירוש החכם דונולו על פי דקדוק הלשון (קאסטעללי צד 51 הערה 14). ובלי ספק לא היה הוא הראשון מחכמי ארצו אשר מצא חפץ בחכמת לשון הקדש ועסק בדקדוקה. ואמנם בדור אחר רב סעדיה קמו שני אנשים חכמי הרשון והגדילו לעשות בדקדוק וחברו ספרים בחכמה הזאת. הראשון היה מנחם בן סרוק והוא היה אמן לבנות בנין הדור ומשוכלל בחכמת הלשון והשני היה דונש בן לברט ואף הוא אמן לסתור בנינים בתאודה. שניהם בני זמן אחד ודונש הוא הצעיר בימים בחכמה ובמדות ויהי מנגד עז למנחם במדע הדקדוק. מנחם היה ספרדי מלידה ושם עירו טורטוסא⁽⁸⁾. במות רב

(7) על אודת החכמוני ושאר כתביו המיוחדים לו עי' במלא חפנים לריא ניינער, ומה שכתב רש"ל בכתב חלק ח' ושניהם הוציאו לאור החלק הראשון מן ההקדמה. וריא יעללינעק הוסיף להדפיס גם ח"א מן הפירוש שטיינשניידער ברשימות באדליאנא האריך בזה בדברים יקרים. וכן כתבו על אודותיו רש"ל רפ"ס בביה ח"י ונרעץ בספרו ח"ה וינדעמאן בספרו ח"ב וביתרון שלמות ובאריכות ר' דוד קאסטעללי במבואו האיטליאני.

(8) בן הודיע ר' סעדיה בן מיימין אכן נאן בהקדמתו לס' השרשים מביא ר'

סעדיה גאון כבר היה מנחם בא באנשים⁹). שמו היה הולך בכל הארץ מפני חכמתו במליצה ודקדוק לשון הקדש. ויהי כשמוע הנשיא חסדאי בן יצחק בן שפרוט את שמע מנחם וישלח אחריו ויקראהו אליו לקודדכה מקום מושבו להיות שוקד שם על למודי חכמת הלשון להגדילה ולהאדירה ולהרחיב גבולו בתלמידים. והבטיחו כי יתמכהו בכל וכל מחסוריו יהיו עליו. כי חסדאי אשר עמד בתור מעלה גדולה לפני המלך עבד אלרחמן בן מחמד עבד אלרחמן (אגרתו אל מלך אלכור), שם אל לבו להגדיל חכמת ישראל בספרד אשר עד העת ההיא עמדה שם במדרגה שפלה. ויהי נעים לו לשמוע את כל תקף מנחם במדע ולא התמהמה רגע לקרבו אליו ולתמכו למען הפיץ בארץ זאת החכמה. ואף בן עשה בעת בא רב משה ורב חנוך בנו התלמודיים לספרד (עי' להלן פכ"ו) קבלם ברצון והגדילים ותמכם ויהי בעוזרם ליסד שם ישיבה גדולה, והטא אליהם כל חסדו עד כי כל הימים אשר הוא היה חי על פני האדמה לא היה אדם יכול לחלוק על רב חנוך (ס' הקבלה להראב"ד) ואמנם כל זה מתשוקתו העזה לעשות את ספרד מעון לתורה שלא יהיו צריכים לכל דבר גדול וקטן לחכמי הישיבה אשר בבבל ואשר עד הזמן ההוא מפייהם היו חיים בספרד (שם). ועל כן מצד הזה לא הפליגו בדורות האחרונים לאמר עליו כי בימיו פשטה החכמה בישראל כי הוא היה למדע מודע וגואל (אחריו בתחכמוני שער י"ח). ואמנם רק מודע וגואל היה לחכמת ישראל ומשתדל גדול לפשטה בספרד, אבל אם הוא עצמו היה מן המופלגים והרשומים בחכמה הזאת ובפרט בחכמת הלשון והמליצה לא נודע לנו, ואנו נחשוב כי לא היה מבעליה המצוינים, כי אלו היה מהם לא היו חונפי תהלתו מחשים מזה במהלליהם. כי בכל התהלות אשר שמו לראשו עטרת, רק מעשי תקפו וגבורתו לארצו ולעממו נרמזו, רק מחכמתו המדינית חונפיו ישרו ויומרו ואשר תלמידיו מנחם שרו לכבודו (בריש התשובות על דונש צד 6) והוא במליצותיו, כקל במרוצותיו, אין זה מכון על מליצותיו בלשון הקדש, כי אם על מדבריו הנאווה לפני מלך ושרים כי זה אחת ממעלותיו לדעת לכלכל דבריו במליצה יפה בכמה לשונות, וגם סוף החרו והחרו שלאחריו מוכיחים כי לא ידברו ממעלתו בחכמת ישראל ומליצה העברית¹⁰). ועל כן זכותו וצדקתו לטובת הלשון העברית היו רק מצד היותו המעשה אבל לא מצד היותו עושה. פקודת מנחם אשר פקד עליו חסדאי הנשיא היתה לשני ראשים. הראש האחו

יהודה ליב דוקעס בנחל קדומים שלו צד 1 הערה 1 וז"ל כבר בקשתי וחפשתי הרבה ומצאתי כי לפני חרוי הרב הגדול ר' אלעזר הקליר לא ידענו ולא נשמעו לנו חרויים באומתנו. ואחריו החזיק ראש הישיבה הנאון ר"ס ז"ל ואחריו . . . רב האי ז"ל ובימיו קמו המשוררים בארץ ספרד ומערב והמתחיל היה ר"י חיוג . . . ודונש בן לברט הבבלי . . . ומר אבין בן שררה ומנחם בן סרוק השרטוס וריש הנגיד וכו' ואף שערכב הומנים וחשב מנחם דונש בני דורו של רב האי אשר שניהם קדמו לו עכ"פ שמענו ממנו כי שרטוסא היה ארץ מולדת מנחם בן סרוק.
⁹ לפי חשבוננו של גרעץ יעלו שנות מנחם במות רס"ג על שלשים שנה. ואנו אין אנו ממחשבי מולדות ולא נקפיד על קצת שנים רב או מעט אם לא ישונה הענין ע"י כך. אבל זה ברור כי היה בא באנשים כמוהו של רס"ג. ודונש הצעיר ממנו התפאר כי היה נכדו ותלמידו.

¹⁰ ז"ל החרוים: והוא במליצותיו, כקל במרוצותיו, וגם כל מועצותיו כשואל באורים. מזה נראה ברור כי לא כונו על מליצת לשה"ק. ויותר מוכח כן מהחרו של אחריו. ומחיה לנשמות. שפתיו בנעימות, ומרפא העצמות, וגם חיי בשרים.

הוא כי היה מנחם כותב וסופר כל הכתבים והאגרות אשר חסדאי היה צריך לכתוב לקהלות ספרד או לארצות אחרות בלשון הקדש¹¹). ואמנם פקודתו השנית היתה: להיות יושב בשבת תחכמוני ודורש בחכמת לשון הקדש ומלמד להועיל לתלמידים, ולא ארכו הימים והנה שקירתו בלמודים ויגיעתו עשו פרי לברכה.

ספרו „מחברת“ הוא הפרי אשר היה לגאון ולתפארת לפלשת ישראל בכל הארצות ובכל הדורות, רק לו לנפשו היה למרה. ענין הספר הוא קבוצת מלות המקרא לפי שרשיהן, וביאור הוראותיהן השונות לכמה הן משתמשות ומפרש לפעמים גם הכתובים הקשים. בכל הספר לא ישים נגד עיניו רק ענינו, אמנם אם יקרה לפניו שיכריחהו ענינו לדבר משפטים עם מחברים אחרים ולהשיג עליהם, לא בסערה דרכו כי אם נהג מנהג החכמים האמתיים ודבר בענוה ובנחת. מכל משמר נצר פיו, ולשונו מכל דבר רע, והיה נזהר מהתולים ולעג. פעם אחת מצא מקום להשיג על פתרוני רב סעדיה, ואף שסתר דעתו עד היסוד בה באמת ובצדק, בכל זאת ערך השגתו רק כמסתפק ושואל, וכתב: לא יכלתי לדעת מה ראה על ככה ומה היתה סבתו? ודקדוקי פתרוני ומרחבי מליצתו יורו על תבונתו על כן יש מאמתת המוסר ומדרך אמונה בלתי שים משגה בסדרי עניניו (מחברת אות ה"א צד 69). תכלית ספרו הכללית יציין במלים מעטות באמרו בתחלת פתיחתו: תרתי בלבי כפי מועד השגת סרעף לצחצח לשון יהודית על תוכן יסודתו ועיקר שרשיו, להעמיד משקלת שכל וקו למודים לבאר פתרוני מיניהם כחקת משפט לפרש תוצאות ענינם למחלקותיהם ולהראות פני המלה כפי מליצתה, להורות האותיות הנשרשים והבאים לשרת תוך המלה ושתי קצותיה עד כלות לשון יהודית ומרחבי תבונתו. כבר מחייב זאת טבע הדבר כי באין נקוד ומסורה מדע הדקדוק לא יתכן כי הנקוד והמסורה הם העמודים אשר חכמת הדקדוק נכונה עליהם (סוף פרק זה). מפתחת המחברת נראה זאת ברור כשמש עד שכמעט נחשוב שהמחברת מין מסורה בתבנית חדשה. הפרק מיסודות המלים אשר ללשון הקדש (מחברת צד 10) כלו פני מסורה פניו. בו ידבר מן האותיות הנדבקים ונחברים יחד להעשות מהם מלה ואשר אינם נדבקים ונחברים לשום מלה או אשר נדבקים רק בשמות בני אדם או ארצות או מקומות. והנחברים רק בלשון ארמית שבמקרא או כשהראשון מן השתי אותיות בראש הוא משרת הנקרא אצלנו שמושי. ואין כל זה כי אם חקירה מסורית. ומצאנו דוגמת אלה הדבוקים והנחברים בספר

¹¹ הנה באגרתו שכתב מנחם לחסדאי על אודת העול שעשה לו יזכיר מנחם כובד עבודתו שעבר את חסדאי וז"ל וחמאן נפשי תת שנה לעיני עד אשר נכוננו עיני אדוני וישלם חשק מאוייו. (הוצאות ר"ז שמעון צד xxxiii) ואמר עוד זכר אדוני כי בכל כחי עבדתיך. ומה היו עיני חסדאי אשר נכוננו עי' ומה העבודות? זה מוכח מתוך האגרת הנודעת אשר שלח חסדאי אל המלך אלכזר. הנה מואת האגרת יש שרצו להביא ראיה שהיה חסדאי מליץ גדול בלשון הקדש, ובאמת כתובה האגרת הוואת כמליצה צחה. אמנם הדבר ידוע כי לא חסדאי חברה וכתבה כי אם היא מעשה ידי מנחם. שהנוסחא הנכונה של הפיוט הכתוב בפתיחת זאת האגרת היא כהעתקה שהעתיק ר' אפרים דיינארד מכי והדפיסה בהצופה להמנר משנת תרל"ג צד 287 ועל פיה יצא בראשי תבות החרוים האחרונים שם מנחם בן סרוק. ועי' עוד שם צד 317 הערת החכם הרב ש. ז. ח. ה. על זה ומבואר מזה שמנחם היה המחבר והכותב את הפיוט ועיכ בלי ספק שהיה הוא המחבר של האגרת כלו.

יצירה לפי מה שבאורו מפרשיו. יסוד היסודות בספר הוא בשרשי המלות שיש שרש בעל אות אחת ושתים ושלש וארבע וחמש (שם אות ב' צד 39). ועל פי השטה הזאת הוכנה כל המחברת מתחלתה עד סופה. וכן כלל גדול שמר בפתרוניו לבלתי נטות ימין או שמאל מדקרוק הלשון, ולא השגיח בפשטיו על מה שיאמר המדרש, ואולי היה הוא הראשון שהרגיש בחלוק הזה שראוי לחלק בין המדרש והמעשה (רשד"ל בבית האצור), או נאמר שהיה הראשון אשר חשב כי הפשט לכד והדרוש לכד. עוד כלל גדול ואמתי שם לו ליסוד והוא ראוי שישמרהו כל דורש בלשון המקרא מכל משמר. וזה הוא: שאם נמצא במקרא מלין בודדות אשר אין להן רעים במקרא, לא יעלה על דעתנו לשבש המלה הבודדת ולהגיהה למען המציא לה חבר במקום אחר, כי אם נאמר שאין בידודותה ראה על שבושה, ואילו היתה הלשון שלמה עמנו היום כמו שהיתה בשנים קדמוניות, כי אז בלי ספק היינו יודעים מוצא הבודדת ומקורה וגם רעותיה. ואלה הרבירים אשר דבר מנחם על אודת הכלל הזה: יש בתורה מלין אשר אין להם דמיון לעמוד על גזרתם ודעת בנינם. אבל עניני וסדרי הדת יורו עליהם וימשכום, ויהי כאשר ראו אנשי סברה ונלאו מוצא יסודות הלשון ולא מצאו כח להשיג שורש המבטא ולעמוד על עקרם שנו המלים והחליפו האותיות והפכו הלשון אשר לא כדת (שם ע' אבח צד 12). ואמר במשך דבריו: הלמען פתרון מלה ישחית מלה אחרת להוסיף עליה ולגרוע ממנה, כי מה יתרון בפתרון בהיות לו תוספת ומגרעת תמורות ותהפוכות. . . . ואילו היתה הלשון שלמה אצלנו כל אלה המלים אשר ירפאו היו מוצאים אותם. . . . ועתה לא נמצאו כי נעתקו, העל כן בודאים על לשון הקדש מרחיבים את הקוצר ומרבים את המועד וכן לא יתכן עד יערה עלינו רוח ממרום (שם) וכמעט נדמה בעינינו כאלו ראה מנחם האותיות מרחוק כי יבואו ימים אשר דרך הפתרון הזה יהיה לחקת משפט אל דורש לשון המקרא ויקומו פותרים המתכנים מבקרים, אשר במצאם מלין אשר אין להן דמיון במקרא ובלא יוכלו לעמוד על גזרתם ולדעת בנינם. ישנו המלים ויחליפו האותיות ויהפכו הלשון, ואין הרום וחרבן לשון המקרא גדול מזה.

מדי צאת המחברת לאור עשה רושם כי לא נראה כמוהו בישראל עד זמנו. ואם אמנם כי כבר קודם לו חבר רב סעדיה גאון ספר אגרון אשר היה ממין הזה, ברור הוא כי מחברת מנחם הגדיל לעשות כי הוא היה ככורה אחר כורה, ויכול לתקן את אשר עוות רים לפעמים וגם תקן, ומלבד זה עוד היה לו יתרון כי מנחם כתב המחברת בלשון הקדש והיה שוה לכל נפש ומקור נפתח גם למי אשר לא הבין לשון ערבית ובאמת היה מנחם מוכח את הרבים כי במשך הזמן "מחברת" מנחם הביא חכמת הדקדוק והפתרון לצרפת, ומפרשי המקרא הצרפתים לרוב נמשכים אחריו. ספר "המחברת" אשר נמצאו עמנו בדפוס, אינו הנוסחא בשלמות כפי אשר יצאה מתחת ידי מנחם בעצם וראשונה, כי בקצת מקומות מצאנו בו תוספות או מגרעות אשר לא היו בהנוסחא אשר נתפשטה בזמנו ומצאנו בהשגות דונש דברים שהעתיק מתוך המחברת אשר לא נמצאו בנדפס⁽¹²⁾.

⁽¹²⁾ ה' צבי פיליפאויסקי המויל כבר התעורר בכים על זה והראה כי הנוסחא שבכ"י שלפניו חסרה לפעמים ולפי השנות דונש מוכח שנוסחת דונש מחלפת מנוסחות כ"י ובפרט נשמטו לפעמים פסוקים לראיה שהיו לפני דונש ע"י אות כ' שחסר בה תאמר לבית יעקב ובהשגות היה כחזב וע"ש בהערות המויל וראה עוד בהשגות

ועוד זאת כי נמצאו כמו שנים עשר העתקות מן הספר בכתבי יד שונים אשר קצתן נבדלו זו מזו¹³) בגירסאות והעיר המוציאו לאור עצמו בכמה מקומות כי כתבי יד ההם אשר היו לפניו שונים זה מזה בכמה נוסחאות. ואמנם האחרון הכבד והוא הכ"י אשר זה מקרוב נתגלה על ידי החכם הדורש בקדמוניות ספרות ישראל רבי דוד קויפמאן¹⁴). אשר בו נמצאו חלופים מחלופים שונים. יש בו ערכים הרבה אשר אינם בהנדרס, ויש בו כמה תוספות באורים אשר חסרים בהנדרס אבל ברור הדבר שהם מנמוקי מנחם יען שבלעדם אין מובן לדברי הספר, ולהפך נתוספו בו דברים בזמן מאוחר ומיד אחרים¹⁵). והנה מצדו כל אלה הנקודות נוכל לשפוט בצדק כי ספר מחברת מנחם עשה רושם גדול בדורו, והוגה בהגהה אחר הגהה

דונש והערות המויל צד 80 (ד' לונדון). והאריך בזה המויל בהקדמתו דף י"ח ע"ב י"ט ע"א אך לפעמים שנה הנוסחא שלפניו בכ"י ע"פ השנית דונש וגם ע"פ פ"ר ש"י בהעתקותיו ממנחם ע"י אות ד' בהערת המבאר ס"י ק"נ ובאות ח' ס"י קס"ב וכן בכ"מ. וע"פ תשובות דונש הוסיף באות נ"ן ס"י רל"ד ורס"ו ובכ"מ ולא ידעתי למה פעם שנה ופעם לא שנה, כי בתשובות צד 48 שלפי דונש יש במחברת ראיה על שיש מלה עומדת במקום שנים מפסוק אל תאכלו ממנו נא ונ"י ולפניו אינו וגם לא הוסיפו המויל. בתשובות צד 68 אמר דונש. ובאחד ענק באמרך יראה נובה הענקי וזה הביאור חסר במחברת.

¹³) לפי הודעת המויל ערך הספר ע"פ כ"י האמבורג אבל היו לפניו עוד נ"י כ"י והם כ"י וויען, לונדון, ברלין. ומוכיר עוד כ"י אקספורד אבל זולת אלה נמצאו עוד ששה כ"י כאשר העיר החכם קויפמאן במאמר שרמנו עליו בהערה 14 צד 317. אין זה מעניינו פה לדבר על אודות כ"י השונים, אך על זאת נעיר כי המחברת שבדפוס לא הוכן ולא הוסר על פי כ"י מיוחד כי אם העמיד הנ"י ע"פ כל הכ"י שהיו בידו ועל כן לא נוכל לאמר עליו בבירור שזה הנדרס הוא מנוסח שיצא מתי"י מנחם. ובצדק העמיד החכם רד"ק הנ"ל את ההוצאה הזאת בד"ן על ככה. שלפי הערכת המעריך צריכין אני לסמוך על ברירתו, ואנו ידענו כי לא ראה רוב כ"י הנמצאים, ובכן ברירתו והחלטתו עדיין מסופקת.

¹⁴) במ"ע. של מארנענלאנדישען געזעל. משנת 1886 צד 815 והלאה כתב זה החכם מאמר ארוך על דבר הכ"י הזה שמצא באצר ספרים שבעיר בערן, ושם הודיענו כי ההעתק הזה מן המחברת של מנחם נכתב בשנת היא נ"ן ויש בו כמה ערכים אשר אינם בנדרס וכמו כן יש בו כמה ביאורי מלות החסרים בנדרס אבל מוכח מתיבם שיצאו מתי"י מנחם. אמנם יש בו כמה חסרונות כמו י"ט מחקרים לרוב ארוכים שישנם בנדרס וחסרים שם אך לדעתי עכ"פ נוכל להוכיח כי נ"י הנדרס בקצתם עיקר יען כי קצת אלה המחקרים שהם בנדרס היו גם לפני דונש ומוכרים בהשגותיו וע"כ כלים היו במחברת שיצא מתי"י מנחם. כמו כל המחקר בערך: אלוף שחסר בכ"י וישנו בנדרס מביא דונש בהשגותיו וכן עוד אחרים. וע"כ הדבר ספק אצלי אם כן הוא כאשר שער קויפמאן שזה הכ"י הוא העתק מההוצאה הראשונה שהוציא מנחם את ספרו. ח"ק מאס נאמר שלפני דונש כבר היתה הוצאה שניה מן המחברת שהזניחה כבר ע"י מנחם. ואמנם נהג קויפמאן בהשערותו במדת החכמים המתונים שלא החליט הדבר בבירור וכן דרך הישר והאמת.

¹⁵) במאמר שהזכרנו בהערה שלפני זו סדר החכם רד"ק כל הקטועות שבנדרס. באמה מן הפלא על המויל שלא הרגיש בחסר אף שהוא נלוי לעינים, כמו בערך בתק כתוב: ובחקך בהרבותם פתרינו לפי ענינו. ואין פתרון לפתרון הזה. אבל בכ"י בערן כתוב פתרינו לפי ענינו ח' ב' ה. ע' אתמל. ואתמל עמי לאויב יקומם, עמי היה לאויב מקדם. וכל זה המאמר חסר בנדרס. ע' בע נ"י הנדרס יבאיש יביע שמן רוקח ענין יבאיש יהיה ויפסיד אך בזה עוד לא פ"י ענין יביע שהוא עיקר הערך אבל בכ"י מוסיף ויעשה אב ע בועות. ועוד הרבה. ונמצא גם ערכים שלמים יתרים על הנדרס ויפה העיר קויפמאן כי הרבה מן הנוספות אינם ממנחם ורמו על מחברת הפרחון שכמה מן הערכים היתרים בכ"י לקוחים משם. ואמנם מלשון אלה הנוספות נבר היטב איזו מהן היא תוספת מאוחרת לקוחה ממקום אחר ואיזו היא מעיקר מחברת מנחם ודי בהערה זו לתכליתנו ותמצא שלמות זה הענין מבואר יפה באורך במאמר שהזכרנו.

לחרבות שלמותו, והיה גם בדורות הבאים אחריו ענין אהוב לענות בו עד שהשתדלו דורשי לשון הקדש להשלים מה שהחסיר הוא משכחה. מלבד זה יתודע לנו, מבחינתנו בהנוסחאות השונות מזה הספר ובשום לב על החלופים והתוספות והמגרעות אשר נפגוש בכלם, מה הוא גורל כל הספרים אשר חוברו בזמן הקדמון הזה, כי בספר המחברת הזה אשר ממנו ידענו בברור כי לא נשאר בתבניתו אשר נתן לו המחבר בהוצאה הראשונה כן גם מרוב הספרים אשר יסודתם בזמן הקדמון אבד המטבע הראשון. ואמנם יותר מכל אלה יגיד ערך יקרת הספר בעת צאתו לאור גדול הקנאה אשר פגע בו מיד בעת צאתו והתפשטותו כי בהגלות הספר לאור עולם קנאים פגעו בו ואחדים מחכמי הדור קמו וטענו על דעותיו ויסודות מחקריו, חה אות כי נחשב הספר למראה נפלאה ומבהילה, כי לעולם רק בדבר גדול יקר מחכמה ומכבוד יד הקנאה אוחזת.

אז בעת נגלה חבורו אז קמו עליו שוטנים, וימררוהו ורובו וישטמוהו בעלי קנאה. ותחת רדפו טוב היו לו לאויבים עד נפש, וימי שלותו נהפכו לו לאבל. אחרית קנאתם היתה ההלשנה, כי הלשינוהו לפני חסדאי אשר היה אוהבו ומחוננו. ומהר נהפך לב חסדאי אליו ויהי ערהו. והנה מה שהיה ענין הלשנתם לא נדע וגם את שם המלשינים לא נכיר אבל נוכל לשער כי הדברים אשר דברו בו היו דברי אשמה גדולה ומקנאיו אשר הלשינוהו היו נשואי פנים נאמנים אל חסדאי, כי לולא זה לא יובן איך חסדאי נהפך להיות לו לאויב ומתנקם ברגע אחד. כי מדי הלשינוהו מקנאיו אז בבהלה הראשונה נהפך חסדאי לאיש אחר ובשצף קצף הסתיר פניו ממנו. לא דרש על הדבר אם באמת אם על שקר הרשיעהו, לא חקר דינו ומשפטו לא ברק העדיית אשר ענו בו סרה כי אם בלא כל ארה נתן צו למשרתיו עושי דברו לרדפו לעגשו וליסרו בכל עז ותקף. במצותו אבדו כל אשר לו, הרסו ביתו ביום השבת, הכוהו, הלמיהו, קרעו בגדיו מעריו ומרטו שערות ראשו וזקנו. לשמע און תסמר שערות בשרנו, והנפש תגעל לשונות את כל העול והחמסים אשר מנחם יענה בו באגרת אשר כתב לו מן המצר (בית האצר לרשד"ל, בלומענלעזע ע"י גרעץ תשרי תלמידי מנחם מר"ז שטערן). אבל לא נוכל להתעלם ממאמר אחד אשר כתב בתשובה על אגרתו הראשונה אשר כתב לו מנחם ואשר לדאבון לבנו לא נתקיים, אך נתקיים זה המאמר באגרת מנחם השנית. שם אמר: אם העוית כבר הביאותיך למוסר ואם לא העוית כבר הביאותיך לחיי עולם הבא. ומה נאמר ומה נדבר למאמר הזה. הלא זה אך אומר בפי האינקוויזיטאן האמתית, ולא אומר הנפש הישראלית. וזולת זה הלא נראה ממנו כי גם חסדאי לא ידע על נכון אם על אמת או על שקר הרשיעהו ובכל זאת גזר עליו מה שגזר! רבים יתמהו על אשר כותבי דברי ימי היהודים בזמן קדום בלתי זוכרים רק את שם חסדאי ופקודתו לבד לא מעשה תקפו וגבורתו ולא הטובות אשר פעל לעמו. אמנם אם בעיניהם יפלא בעינינו לא יפלא. אם נשים לב על האגרת שכתב לו מנחם הלא נפקחו עינינו ונדעה את האיש הזה ואת שיחו. נדעה כי חסרה לו מדת הרחמים אשר היא מטבע אומתו, נדעה כי כל אשר דרש לטובת עמו וארצו רק לתפארת עצמו היה דורש. כי כאשר נראה מתוך אגרת מנחם היה האיש חסדאי הזה מן היהירים אשר בקשת הכבוד והתהלה אינה מניחה להם לישון, ומתרעומת מנחם אשר מלין עליו באגרתו על אשר לא שמר לו מוצא שפתיו ולא מלא שבועתו אשר נשבע לו למלאות

מחסוריו ולשלם גמולו, ואמר שלולי רחמי אביו יצחק הנשיא עליו כי אז אבד בעניו, מתרעומות כאלה הלא נראה כי לא השינו פעולותיו את שמעו אשר השמיעו חונפיו אף לחצי, ונוכל רשפוט כי אף שהיה רצוי לקצת אחיו לא היה רצוי לכל אחיו, וביותר לא היה רצוי לאחיו שבבבל כי מעשיו מעידים עליו כי כל בקשתו היתה לנתק המוסרות אשר קשרו את ספרד בישיבת בבל וזכת את חק הישיבה ופעל יורדתה ולבסוף בטולה, ואם נתן לב גם על העול הנדול אשר עשה למנחם על לא חמם בכפיו נחשוב כי גם המעשה הרע הזה העיד תרעומת הטובים והישרים עליו ואף אם מצבו הרם ותקיפתו בארצו פעלו כי לא מלאם לבם לדבר בו בגלוי הלא בלי ספק בלבם שמו תלונתם. ועל כן לא נתמה על הדבר אם נראה כי הבאים אחריו לא שמו לו מזכרת לטובה. ואמנם כבוד האמת והצדק נאמר כי אף שלא יתנו רגש לבנו ומשפט צדקנו לתת לראשו עטרת תהלה ותפארת על מדותיו ומעלותיו בכל זאת לא נכחיש כי מתוך מעשיו אשר אולי עשה מפנייה אחרת צמחו טובות רבות לאנשי ספרד. כי מלבד אשר בעזרתו נוסדה ישיבה בקורטבה על ידי רב משה ובנו ונטעה חכמת הלשון והמליצה והשיר לספרד, פור גם כסף רב וקנה ספרים הרבה מספרי הישיבה אשר בסורא (בשיר של דונש בראש השנותיו) והשתדל להשיג חשבון העתים למועדים עד שלא היו צריכים עוד לישיבת בבל בדבר הזה.

כבר אמרנו כי מן הדברים שהלשינו את מנחם ומי היו מלשיניו יחשו המקורות ולא נדע את הדבר אשר הסב את לב חסדאי מאחרי מנחם. בבל זאת נחשוב כי לא מעט הסב אסנו ורעתו דונש בן לבראט הלוי אשר היה מנגדו בדקדוק ובמדע לשון הקדש. דונש היה איש בגדד. ולפי מאמרו היה נכד רב סעדיה גאון גם תלמידו. עוד בהיותו בארץ מולדתו היה לו חליפות אגרות עם הנשיא חסדאי, כי הוא הוא אשר שלח לחסדאי את חשבון השנים והעבורים (תש' תלמידי דונש ע"פ מונק צד LXX) ויהי כבא דונש לספרד וישב שם עם חסדאי מיד נהפך לב חסדאי לסור מאחרי מנחם והחל האסון לרדוף את, מנחם והלא דבר הוא! אמנם כן הוא. דונש קנא קנאה גדולה במנחם, וארב לו וחפש למצוא תואנות גם מומים בספרו „מחברת“ ואז קם עליו בידון לב והשיג על דעותיו. לא הלך בדרך החכמים האמתיים אשר כל בקשתם רק ברור האמת כי אם הלך בדרך כל בעלי רוח קטנה הבאים רק בעקיפין ובתחבולות, וחושבים כי מתכבדים בקלון חבריהם, ומתעלים בהשפיל אחרים ותחת אשר ישעימו השגתם ובקורתם בדברי חן ואמת יעפרו בעפר נגד מנגדם בדעות ויחרפוהו. ואף כן היה מנהג דונש ומשפטו, ולדעתנו היה מן החכמים אשר חכמתם נאד להם אבל אין מדותיהם נאות. דרך דבורו בהשגותיו, וחמסנותו בהתנגדו מראים כי היה איש קנא מטריד מקניט ומקנטר אחרים, וחפצו תמיד לבטל דעתם ולהעמיד דעתו בחזקה. הוא היה לובש גאות וגאון מור ענוי ארץ ונכאי לבב אבל חנף וזוחל בעפר לפני גדולים רגעי ארץ. שני שירים שלח לפני השגותיו על מחברת מנחם. האחד היה נכון אל חסדאי והוא שיר תהלה מלא חנופה ושבחות והלולים עד לגעל נפש. ועמו חבר שיר שני אשר בו לועג לרש הוא מנחם ויקטין מעלת המחברת וישפוך בוז על דעותיו. ומאשר הציע כל זה לפני חסדאי נראה כי כוון להשפיל מלאכת מנחם לעיני חסדאי, ובאמת נתמלאה כונתו כי מאז חסדאי לא נשא עוד פני מנחם כלפנים ואחר דונש באו המלשינים ונחתך הרע על מנחם לאין מרפא.

מאד מאד נבדלו מנחם ודונש זה מזה בין בהלוך הדעת בין בתכונה הנפשית. מנחם היה בעל שמה ברורה דרכו דרך הפשוט ומאן בכל התחבמות, וכנגד זה אהב דונש את ההדושים וההמצאות אשר לא שערום אחרים ומטעם הזה נעזר בהרבה מפתרוניו מדרך לשון ערב ומדקדוק זה הלשון (תשובות דונש הוצאת פהליפאוסקי צד 68). וכן היה הוא הראשון אשר השתמש בדרכי שירי הערביים ובמשקליהם. דבר אשר כמוהו לא היה לפניו בישראל, וגם רב סעדיה גאון לא השתמש בשיריו במשקל הערב. ואמנם ההבדל ביניהם בתכונתם הנפשית הוא, כי מנחם היה ענו ונכבד רוח, ודונש יהיר וגבה לב, מנחם מלא אהבת האמת ודונש מלא אהבת הנצות. בסוף האגרת אשר כתב למנחם עם ההשגות הוכיחו ואמר: ואחרי כל זאת לחכמים לענה ופה עליהם הרחבת (צד 7). וכמה ימלא שחוק פינו בשמענו מפי דונש תוכחה על חסרון ענוה! איש אשר ידבר עם מנחם בהשגותיו רק בלעג הרבה ובזיון וקצף. איש אשר ישיג על רב סעדיה רבו וזקנו (תשו' דונש על ר"ם) בדברים כחצים שנונים, אשר מלאו לבו לאמר על כמה מפתרוניו רס"ג. שהם חרבן הלשון וחלילה לנו לפתור כמוהו, ואומר עליהם לפעמים שרם טעות גדול מעות ומעוקל, הנאה או יאה לאיש כזה להוכיח את אחרים על חסרון ענוה בדבורם? ועל אחת כמה וכמה אם אין הדבר אמת. במקום אחד מצא מנחם את נפשו מוכרחת להשיג על הגאון רב סעדיה בפתרוניו, ואמנם מה מאד שמר פיו ולשונו מידבר דבר אשר יכול להיות כמפגע בכבודו (ע"י לעיל) ונגד זה בדבר דונש לעמת ר"ם לשונו כחרב חדה, כאשר ראינו, והוא העיד ללמד למנחם משפט הנמים! הפכפך גדול מכל זה נראה לפעמים בהשגותיו על רב סעדיה. הנה רב סעדיה פירש הפסוק באיוב "כי מנעורי גדלני כאב" שאין ענינו "כאב" בקמץ כי אם כמו כאב בצרי מענין חולי ומכאוב. וכמה מתעורר ומתחרד דונש על הפירוש ואמר: חלילה לנו לפתור דבר שויבולנו להפר נקודה אחת מלשון הקדש שבו זימרו לאלהינו המלאכים בשמים וישראל בארץ. ועוד יותר מזה שלה הרסן מפיו בהשיגו על פירושו בפסוק "עד כי יבא שילה" שפטר רס"ג שילה אשר הוא לו. ועל זה העיר דונש ואמר ר"ם השליך היו"ד והדגיש הלמ"ד והחליף ה"א בוי"ו, והעמדתי כשהוא כדרך כל ירא שמים שלא להשחית מדברי הקב"ה אפילו אות אחת. וכמה רמות רוח יש בדברים האלה, שאמר "כדרך כל ירא שמים" כאילו ר"ם רבו וזקנו אשר פתר כן לא הלך בדרך כל ירא שמים. ובאמת אך בתאותו להשיג ולריב שכח כי רס"ג לא פתר כן מלבו כי נמשך כדרכו אחרי מדרש הקדמונים אם יכול להתאימו עם שמוש הלשון. ופתרוננו הזה גם כן הוא לפי תרגומם של אונקלוס וירושלמי ולפי הבראשית רבה. ואמנם בעת נשאל האם באמת ובתמים החזיק דונש זאת החסידות והשתמר בנפשו בכל מקום בפתרוניו מלסור מן המסורה והגקוד? נאמר לא! ודברי עצמו בהשגותיו בין על מנחם בין על רס"ג הלא יענו בו סרה, כי באלה כמו נמצא כמה פתרונים אשר בהם נוטה מן המסורה והגקוד¹⁶), וזה הפכפך אשר לא נדע כפרו. כי

¹⁶ כבר העיר גרעץ צד 378 בהערה על המקומות אשר פתר דונש בנטיה מן המסורה. כמו: היה זרועם לבקרים שפטר כמו זרוענו (תשו' דונש על מנחם צד 31). היעזוב מצור שדי כמו היעזוב בנפעל (שם 81). כמלוהה במקשה כמו במקשא מן קשואים. אך המדקדק בדרכיו יראה כי לא חשב להניח כא חשב שבן מדרך הלשון. וממעתם זה אין גם ראייה מכמה נטיות אחרות שהביא ע"פ הכתוב בשפת יתר להראב"ע

סתר דבריו עצמו ועשה מעשה אשר אם יעשוהו אחרים יקרא אחרים מלא כאלו הארץ מתקוממה לו. ועתה אנו רואים מזה כי בקשתו להשיג על אחרים עֲנָה את עֵינָיו כל כך עד שבעת אשר יכול להשיג על אחרים בעזרת המסורה והנקוד הקדישם קדש ושוב בעת אשר היה צריך להשגתו נמיה מן המסורה והנקוד לא השגיח עליהם וחללם. ועל כן לא הפלגנו באמרנו כי רוח אהבת הנצח שררה עליו בעו והיא הנהיגתהו בארח השגותיו והיא הביאתהו להתהפך בתחבולותיו כחמר חתם ולדבר לפעמים דברים אשר לא כן.

ואולם עוד בחייו העמידהו במשפט על השגותיו ועל דבריו. אז קמו שלשה אנשים מתלמידי מנחם הלא הם ר' יהודה בן דוד חי'ו, ור' יצחק בן ג'יקטלה, ובן קפרון וכתבו עליו שטנה והוכיחו כי רוב השגותיו הן חמסים ועלילות דברים. הם הראו בתשובותיהם כי דונש מרוב חפזו לא התעמק בדבריו מנחם. ואמרו כי על תוצאות פתרונו ודקדוקיהם לא עמד (דונש) . . . וישם עליו פתרון אשר לא שם ואשר לא פתר יען כי לא חקר היטב ולא דרש כתורה (בהקדמה) ובחרוניהם יאמרו: ולו בן מפתריו, ולא אץ באמריו, אזי היו דבריו, נכחים וישרים. וכמו מאתים שנה אחריו אז קם אדם גדול בענקים הוא רבינו יעקב בן מאיר הצרפתי הנודע ר"ת ושפט משפט צדק עד התשובות. הוא לא באיבה קם עליו כאשר היה בתלמידי מנחם כי אם מאהבת האמת. והרשיעו במקום שראוי להרשיעו והצדיקו במקום שהצדק עמו. אך בצד אחר שוות תשובותיו לתשובת תלמידי מנחם כי גם הוא דבר בו ויתן דופי בהשגותיו על מיעוט דקדוקו בדבריו של מנחם ועל היותו לפעמים נבהל להשיב. וכה אמר מה היה לו לדונש. . . אשר לא שם לבו לדבריו מנחם (תשובות והכרעות צד 18 הוצאות פהליפאווסקי). עלילות דברים שם לו דונש למנחם (שם 21). ותשובות דונש עריו למצה ותואנות עריו ימצא (שם 22). קרוב בעיני כי נחפו דונש (שם 23). נבהל להשיב דונש (שם 24). וכן סובב הולך המאמר בהרבה מקומות. ובאמת מי שיתבונן בתשובות דונש בין על מנחם בין על רס"ג ימצא ברור כי כן הוא שהבהלה הביאתהו לירי טעות¹⁷) אחד מתלמידיו ובן ששת שמו רצה להגן בעד רבו ולהשיב על תשובות תלמידי מנחם אבל חפצו לא הצליח בידו כי רוב תשובותיו לא תתכננה. אך זה הצליח ביד דונש להיות בעוכרי מנחם העני ולעשות את חכמת זה המסכן בזויה לפני תומני הסדאי ואבד פרנסתו בענין רע. ואנו נהשוב כי עוד יותר הרע למנחם אשר על ידי קצת תשובותיו הביא חשד עליו שחשדהו במינות. כי לא דבר קטן הוא אשר שם לו עלילות דברים כאלו נוטה מדת התורה או מהפך חקיה כמו באמרו למנחם בפתרון: אשר לא חומה, אסרת את המותר והתרת את האסור (שם צד

מ"י 107—117, 120, 121. ואמנם בקצת פתרוניו נראה ברור שנטה בקריאתו מן המסורה. כמו בתשובותיו על רס"ג והוא בשפת יתר ס"י ק"ו: עת נשברת בלב ימים אמר והנכון היות נשברת ובס"י ק"ו ושור בהמות יחיתן כמו יחיתך. ובס"י ק"ס אמר ר' ארונים בלבת אש כמו בלהבת אש. וחפשתי בתשובות עצמן וראיתי שהוא מאריך להוכיח סברתו ע"פ דקדוק ומסיים לפי כן נחברר כי לבת להבת צריך לומר, ובאלה מביאר כי עשה מה שעשה ר"ס ועוד יותר, ולא היה לו צדקה להשיג על ר"ס. (17) ע"י תשובות דונש והכרעת ר"ת בפ' אשר לא חומה שרק בבחלתו השיג ולא הכין כונת מנחם כמו שהעיר ר"ת בצדק שם צד 8. וע"י גם בשרש בת. בא, נל, מר, ובכרעות ר"ת ותראה כי לא הכין דונש מה שכוון מנחם בכניו נקידה, ואעפ"כ השיג בחפזו.

8). ובפתרון: אל תאכלו ממנו נא, אמר: ותעשה שתי מצות מצוה אחת ותורה אחת משתי תורות וכן לא יאות להורות (צד 21). ובפתרון: ומלק את ראשו שאמר מנחם ענין שחיטה הוא ואמר דונש על זה: והענין הרע בזה הוא ענין ראש המינים ענין המחליק על תלמידי רבנן (שם צד 75). ובאלה הדברים אשר דבר דונש בבהלתו הלא היה די לעשות רושם בלב הקוראים ולהעיר החשד. ומי יודע אם לא באמת זה החשד הכה שורש בלב רבים עד שיצא עליי שם רע שהוא מין וקראי בלבבו. ועל ידי זה נמשך על מנחם כל הרע אשר באהו וכל התלאות אשר השיגהו (עי' לעיל צד 66 בהערה). ואמנם נאמר כי אף שלפי תכונתו המוסרית והנימוסית לא היה דונש האיש כרוחני, וגם רובי תורותיו אינם נאותים לשכך את לבנו, בכל זאת לא נכחיש כי גם השנותיו ומחלקותיו פעלו על כל פנים לטובה על תרומת חכמת דקדוק הלשון והפתרון בזמן הגאונים ומבין שניהם, מנחם ודונש, יצא אורה לקצו ארץ וים רחוקים.

אחרי אלה השלשה, רב סעויה גאון, מנחם בן סרוק ודונש בן לבראט, אשר היו ראשי המחברים בחכמת דקדוק לשון, עוד קמו אנשים בבבל, במערב ובמספר בדורות הגאונים האחרונים והחלו להשלים החכמה. ונוכיר מהם את ר' יהודה בן דוד חיוג, אשר חבר ספר בדקדוק: אותיות הנוח וההמשך, ספר פעלי הכפל, ספר הנקוד, וכלם בלשון ערבי, ור' משה בן שמואל גיקטליה הכהן העתיק השנים הראשונים ללשון הקדש (הקדמת מעתיק ספר הרקמה). והוא היה הראשון אשר שם שרשי לשון הקדש בעלי שלש אותיות (שם צד XII). ובעלי לשון המאוחרים הוקירו ערכו מאד, ואמרו עליו שגלה לו הבורא דבר שלא נתגלה לרס"ג ראש המדברים (הקדמת פרחון). והוא היה ממערב ובני בבל נשאוהו על גל חכמי ארצו כשראו חכמי בבל ספרו אמרו: לא ראינו מצד מערב דבר טוב חוץ מזה הספר שהוא יותר טוב מכל טוב שבעולם (שם ע' פרח) גם רב האי גאון כתב ספר בדקדוק וקראו המאסף (לעיל פי"ח). ובימיו נודעו חכמים רבים אשר כתבו ספרים בחכמת הזאת, כאשר נראה מספר מאינים מר"א אבן עזרה אשר מנה שם כל זקני לשון הקדש. וברקמה לר' יונה בן גנאח נמצא במקומות רבים מחברים מבעלי הדקדוק קרואים בשם. ואמנם אין גם ספק כי גם רב שרירא גאון וכן רב שמואל בן חפני, ועוד לפניהם מר רב אהרן הכהן המכונה גם בשם בלב בן יוסף סרגדו אשר לשלשתם יחסו פירושים על התורה לפי פשוטו, היו בקיאים בחכמת הדקדוק, כי לא יתכן לכתוב פירושים למקרא לפי הפשט בלתי ידיעה ברורה בדקדוק הלשון. ובפירוש העיד ר' יונה בן גנאח על רב שמואל בן חפני, כי היה מזהיר על למוד הדקדוק באזהרה מופלגת, באמרו: שהצחות בדבור והמהירות בחכמת הלשון לא תהיינה כי אם בעמוד על שרשיו ותכן שמושיו (לעיל פי"ט). והנה אחרי דבריו כל הפרק הזה נתברר לנו כי בקרב כל ימי הגאונים נמצאו אנשים אשר היתה ידם אמונה במליצת לשון הקדש ככל משפטיה וחקותיה. ואמנם כמו כן ראינו כי ספרים בחכמת הדקדוק לא נתחברו עד אחר זמן מרובה, גם לא היה אפשר לעשות ספר בדקדוק ולהעמיד כלליו, טרם הוכנה והוסרה המסורה ונתקן הנקוד על נכון, כי שני אלה, המסורה והנקוד הלא הם העמודים אשר חכמת לשון הקדש נבונה עליהם.

פרק שלשה ועשרים.

המסורה והניקור.

אין דבר אשר התרשלו ממנו קדמונינו יותר מהדרישה בדברי ימינו ובקדמוניות אומתנו, בכל רחבי שדה חכמת ישראל יחסרו לנו רשמים ברורים המודיעים תולדתה ותולדת ספרותה. הנה זה התלמוד הגדול ורחב ידים על כל קוץ וקוץ מן ההלכה יאריך דברו וירבה אמרים. גם ישים בגליונותיו מקום נכון להמון הגדות נכוחות גם זרות, וזויותיו מלאות מספורי מעשים למאות אשר אין בהם מועיל, נרשמו בו באר על לוחותיו אלפי ענינים אשר כנכרים נחשבו בקרב גבוליו כי אין להם דבר עם התכלית העקרית אשר היתה למיסדיו נגד עיניהם, ובכל זאת זה התלמוד הגדול לא מצא נכון לפניו להודיע אף שמץ דבר מכמה ענינים גדולים הנאותים לפרוש אור על דברי ימינו על תולדות דתנו וחכמתנו וספרותנו. הן מי לא ידע מה יקר לנו לדעת מעשי „כנסת הגדולה“ ופקודתה ומן כל התקף אשר פעלו אנשיה, הלא הם היו מיסדי הדת אחרי שוב העם מהגולה, להם מתיחסים חתיקונים והחקים וההנהגות אשר היו חלק גדול מדת היהודיה, ואמנם מי לא ידע ג"כ כי אין בכל ספרותנו הקדמוניה אף הודעה ברורה אחת, מתי נתיסדה זאת הכנסת? מה היתה פקודתה העקרית? ומה היתה הסבה שנפסקה בסוף ימי שמעון הצדיק? מכל אלה הנקודות הנכבדות החשו קדמונינו ולא הודיעו דבר ברור. וכמו כן לא מסרו לנו הודעה ברורה מהתימת כתבי קדשנו. באיזה זמן קבעו שרף הארבעה ועשרים ספרים יוחזקו בקדושה והיה להם בישראל להרחיק כל הספרים האחרים ולעשותם חזונים? וגדולה מ זאת הלא יפלא למה בעלי התלמוד לא הודיעו דבר שלם וברור מענין סדור המשנה ושאר ספרי הברייטות ומענין סדור התלמוד מתי נסדרו, ומי לקחו חלק בסדרום? הנה על כל אלה לא מסרו לנו הודעות ברורות, רק מצאנו הנה והנה רמזים קטנים עליהם אשר היו כלא היו. ואמנם מה נתבונן מכל המראות האלה ומה נלמד מהן? הנה הן תורינה כי ידיעות וחקירות כהנה אך כדברים טפלים נחשבו לקדמונינו ועל כן לא רשמום בספר. הם חשבו מחשבותיהם רק על ההוה והנמצא, ולא שמו לבם לדעת באיזה צד היה ואיך נברא. ואולם הבחינה הזאת תלמדנו כינה בעת נמצא כי יחסרו רשמים בספרות קדמונינו מאיזו פנה גדולה מפנות חכמת ישראל ואין ממנה כל זכר שלא נשפוט שבעבור חסרון זכרונה אצלם לא היתה גם במציאות בזמנם כי אם נתלה החסרון בהתרשלות קדמונינו. אף כן הדבר בענין המסורה אם גם בכל ספרי קדמונינו אין דבר מתחלת הזמן אשר בו החלו לעסוק בה וליסדה בעבור זה לא נחשוב כי תחלתה בזמן מאוחר, אכן אין העדר זכרון יסודתה אצל הקדמונים מופת על העדר מציאותה בימיהם.

הלא סגלה יקרה וקדושה היתה תורת משה לישראל אותה שמרו כאישון בת עין, הקפידו על כל מלה ומלה על כל אות ואות ועל כל קוץ וקוץ. העסק בשמירה הזאת באמונה נחשב לצדקה גדולה לבעליו. מאז ומקדם השניחו ראשי האומה על זה להפקיד אנשים מביני דבר להגיה כל הספרים על פי ספר מוגה ומנוקח מטעות ואלה המגיהים נטלו שכרם מתרומת הלשכה. וכעולה נחשב למי שהשעה ספר שאינו מוגה בתוך ביתו. והזהירות עוד גדלה מן העת אשר התרחב מדרש התורה ור' עקיבה וחכמי דורו וכל הבאים אחריהם הפליאו לעשות בו ודרשו כל אות וכל

נקודה וכל קוץ וקוץ' הלא או היתה שמירת הנוסחא נחוצה עוד יותר. רבי ישמעאל אשר הזהיר את רבי מאיר הלבלר להיות זהיר במלאכתו שהיא מלאכת שמים, שאם יחסיר אות אחת או יוסיף אות אחת נמצא מתריב כל העולם (ערוכין י"ג). שמתוך השנוי יכול לצמוח חרוף כלפי מעלה או דעה נפסדת (רש"י ותוס' שם) גם מטעם שאמרנו היה יכול להזהירו שידקדק בכל מלה ובכל אות ובכל קוץ וקוץ כי הזהירות בכל אלה נחוצה לתכלית מדרש חכמים אשר הוא יסוד ההלכה. להגדיל השמירה והדקדוק בכל מלה ואות ונקודה בתורה ומחבת קדושתה היו מונים וסופרים את אותיותיה. ואמרו בתלמוד: לפיכך נקראו הראשונים סופרים שהיו סופרים אותיות שבתורה (קדושין ל). והעלו בידם וי' דתחון תצים של אותיות ספר תורה, והתגלה חצים של פסוקים (שם) יכרסמנה חזיר מער, עי' של מיער חצים של תהלים, והוא רחום יכפר עון חצים של פסוקים ולפי מספרם¹ יעלו פסוקי התורה על ה' אלפים וחי' מאות ומ"ח, יתר על התורה תהלים שמונה, פחות ממנה שמונה דברי הימים (שם). והנה אלה הנקודות חלק עקרי להגדרת נוסח המקרא המכונה אצלנו מסורה. ולפי זה לדעת התלמוד עסקו כבר הסופרים הקדמונים בחלק זה מן המסורה.

מלבד שספרו אותיות התורה ותיבותיה ופסוקיה, היו סופרים דבורים וענינים מיוחדים להודיע כמה פעמים דבור כך וכך נמצא בתורה, כמה פעמים נמצא מלה בהוראה יוצאת מכלל הוראתה הרגילה לרוב, או בכתיבה שלא כדן הוראתה כמו כמה פעמים נמצא כתוב בתורה "מלאכה" (שבת מ"ט:), כמה "נויר נזר" כתובים בתורה (נויר ח'), כמה "אס" בתורה חובה (מכילתא משפטים פ"ט) כמה "הוא" בתורה נכתבים ביו"ד (אבות דר' פל'ד). וכן היו סופרים ומונים בחסרות ויתרות, כמו כמה תולדות בתורה חסרים (מדרש ב"ר פ"ב ובכ"מ). והפקיחה והבדיקה בחסרות ויתרות היה להם ענין גדול, כי הן לרוב יסוד למדרשיהם, וזה שורש "אם למקרא אם למסרת"². גם מנו י"ח תיקוני סופרים (תנחומא בשלה וביר בכ"מ) ודברו מענין מקרא סופרים ועטור סופרים³ קריין ולא כתיבין כתיבין ולא קריין (נדרים ל"ו:), מן הסמנויות מלמעלה ולמטה בפרשת ויהי בנסוע הארון (ספרי בהעלתך סי' פ"ד). מעשר נקודות בתורה (אבות דר' פל'ד), ממאה ושבעים ותמש פרשיות הכתובות בתורה (ירוש' שבת פט"ז), ב"ר מקומות נאמר עשה לך (ב"ר פל"א), ועוד הרבה כאלה מעניני המסרה וחומרה. ובמקום אחר הראנו (רד"ד ח"ג צד 113) כי רבי שמואל בר נחמני כבר הביא דבורים תוכניים שהמסרה שלנו משתמשת בהם. גם השם "מסורה" להוראת הגדרת נוסח המקרא נמצא בתלמוד ובמדרשים עד שפתרו מאמר עזרא ויבינו במקרא אלו המסורות

¹ לערך חפצנו אחת היא לנו אם אלה המספרים בדקדוק ומתאימים עם הספרים שלנו או לא. והדבר ידוע שאינם מתאימים. ועכ"פ אני רואים שהקדמונים עסקו בענינים האלה. ולעדות התלמוד היו בקיאים הרבה בחסרות ויתרות ובפסוקים (קדושין ל). ובזמן התנאים כשנסתפק להם דבר היו מביאים ס"ת ומנאו אותיות או דבורים או פסוקים (שבת מ"ט:).

² עי' מה שכתבתי בספרי משפט לשון המשנה צד 27 בענין אם למקרא ואם למסרת ותמצית דברי היא שהוראת אם בזה הוא כמו שורש ועיקר הדבר ועי' יש אם למקרא כלי שהמקרא יסוד ומקור לכונת המלה ואם למסרת כונת שהמסרת המקור והיסוד ודינמיתו אמהות של בצלים ע"ש.

³ עי' על ענין הדבורים האלה ופירושיהם בחבורנו הזה ח"א צד 59—63.

(נדרים ל"ז: מגלה ג'): ובאר יותר במדרש ויבנו במקרא מכאן למסרה (ב"ר ספלי"ו) וכן הוא בירושלמי (מגלה פד היא) ועוד דרשו הכל בכתב זו המסורה (שם פ"א ה"א). וקרב הדבר בעיני מאד כי היו בענין המסורה ברייתות מיוחדות ואולי היו נקבצות בקובץ מיוחד. ועד נמצא שוירים מהן בתלמוד ובמסכת סופרים⁽⁴⁾. והעסק באלה הענינים לא החל בדורות האחרונים כי לדעת בעלי הגמרא כבר התחילו בהם הקדמונים ולא עוד אלא שלפי עדותם היו הראשונים יותר בקיאים בעניני המסרה מבדורות האמוראים (שבת מ"ט: קדושין ל.). מכל זה יוצא לנו ברור כי זאת המלאכה לגדר טיב נוסח המקרא לידע ולהודיע יישור כתיבת כל מלה ומלה ודקדוק כל אות ואות להיות סופרים ומונים בתורה כל דבר מיוחד בתכונתו לשמור ולהבין בכל חסרות ויתרות וכל כיוצא באלה הענינים, כבר בזמן קדום מאד היתה ענין לחכמי ישראל להתעסק בה ולדרוש ולעיין בה באמונה, וגם קראו למלאכה הזאת בשם מסורות או מסורה, ועתה לא נפונה כי מיסדי ספרי המסורה אשר בזמן אחרון מהם למדו לקראה בשם הזה⁽⁵⁾, וגם בעיקר הדבר עמדו האחרונים על רגלי הראשונים. אמנם העסק בעניני המסורה לא היה מוגבל רק על תורת משה כי אם כבר בזמן הקדמון הרחיבוהו על כל כתבי קדש על הנביאים ועל הכתובים. הלא עניני המסרה הם לרוב ספורות ספורות וכן הספורות נכללו גם מקומות מנביאים וכתובים ומובן הדבר מאליו כי כמו שהיו סופרים בדברי תורה כן היו סופרים בדברי נביאים וכתובים כי עיקר זה הדקדוק הרב של הקדמונים היה מפני חבת הקדש, והלא גם ספרי נביאים וכתובים היו להם קדושים בכל מיני קדושה. ואציג הנה מקצת משלים: או שהוא לשעבר ואז שהוא להבא (מכילתא דשירה פ"א). עשר שירות הן (שם). עשר קרנות הן (איכה רבתי פ' גרע בחרי אף) עשרה נקראו איש האלהים (ספרי ברכה פ' שמ"ב) ובמסורה שלנו יש י"א נקראו איש האלהים ומונה גם את יגדליהו בן חנן (ירמיה ל"ה ד') עמהם⁽⁶⁾. בכ"ד מקומות נקראו כהנים לויים (יבמות פ"ז: ובכ"מ) אך במסורה שלנו נמסר הכהנים הלויים י"ג והכהנים הלויים ג'⁽⁷⁾. ג' נקראו בשמותם

⁽⁴⁾ בקדושין (ל.) כל המאמר לפיכך נקראו הראשונים סופרים" עד יהוא רחום יכפר עון חציו דסוקים" הוא מאמר קטוע מבריתא מן הבריות בענין המסורה וכן האחרת שם ה' אלפים וח' מאות וכו' וכן עניני תקוני סופרים שבמכילתא דהשירה פ"ז לנ"י תנחומא, והבריות שהבאתי בפנים שכלן מענין מסורה, ורובן של ד' פרקים שבמס' סופרים פ"ז עד פ"ט. הכל שוירים מבריות המסורה של הקדמונים.

⁽⁵⁾ יש אומרים שמאמר ר"ע באבות מסרת סייג לתורה מכון ג"כ על המסורה ואינו כן אלא הוא בענין יש אם למסרת אשר כל שיטת ר"ע בנויה על יסוד זאת המסרת וע"כ היא סייג לתורה. אף שסבר ר"ע יש אם למקרא זה אינו שולל אם למסורת. ⁽⁶⁾ באדר"נ נוסחא ב' שמ"ל תלמידי הרב החכם והבקי מו"ה שלמה זלמן שעכטער ע"פ כ"י מביא בפל"ז ג"כ זה הספרי ויפה העיר על סדר עולם בפ"כ בענין אלקנה מיכה ואמוץ, שהרי שלשתן אינם רמזים במקרא אלא שהספר סמך על מסרת אנדה שבס"ע ונחשבה לו כאלו כתוב בפירוש במקרא. זה כונת הערתו הקטנה ודפח"ח. ועי' מה שכתבתי בספרי מדות סופרים על המכילתא פ' בא פ"ה אות כ' כלל גדול בענין זה. והנה במסורה הביא ג"כ כל זה ומוכח שבעלי המסורה סמכו על מסרת אנדה. ומה יענו האומרים שהמסורה מעשי ידי הקראים.

⁽⁷⁾ בעל המאמר הוא ריבול ומנינו אינו נכון. כי הכהנים הלויים נמצאו י"ג פעמים בדברים י"ז ט', י"ז י"ח, כ"ד ח', יהושע ח' ל"ג, יחזקאל מ"ג י"ט, עזרא י' ה', נחמיה ד' כ"ט, י' ל"ה, י"א כ', דה"א ט' ב', דה"ב ה' ה' כ"ג י"ח, ל' כ"ג. והכהנים הלויים נ"פ בדברים כ"ז ט', יהושע ג' ג', יחזקאל מ"ד ט"ז, וזה מן המסורה. ואף אם

מפי הקב"ה ויש אומרים ד' (מכילתא בא פט"ו ועי' פרקי דר"א פל"ב) ובמסורה שלנו ד' נקראו בשמותם עד שלא נבראו. עשר לשונות נקראת תפלה (ספרי ואתחנן פי' כיו). ר' יהושע בן קרחה אמר כ' פעמים כתיב אשרי בספר תהלים (מדרש תלים⁸). וכדמות אלה נמצא בתלמודים ובמדרשים לאין מספר, ועתה מכל אלה הלא נראה ברור כי אנו ותקרו ודקדקו גם בנוסחאות נז"כ ושמרו את משמרתם כשמרם נוסחאות התורה. אמנם עם כל התעסקם בעניני המסורה ובהגדרת נוסח המקרא לא נוכל להחליט כי בימי חכמי התלמוד היתה נוסחא אחת לכל ההעתקות מן המקרא בלי כל שנוי כלל. וכל שכן שאין להחליט שנוסחאותיהם שוות עם נוסחאות המסורה בספרים שלנו בכל דבר ודבר. והוא להפך שאם נתבונן בהרבה מדרשים בספרי התורה שבעל פה ונדקדק בהם היטב נמצא כי מספר גדול מן המדרשים בנויים על נוסחאות אשר אינן מתאימות עם המסורה שלנו, עד שכבר מפרשי הגמרא הקדמונים אמרו שלפעמים התלמוד חולק על ספרים שלנו (שבת נ"ה: תד"ה מעבירם). וכן נראה מתרגומי המקרא שנוסדו בזמן קדום שתרגמו כאילו היתה לפניהם נוסחא אחרת מבספרים שלנו. הן אמנם שאין לשפוט תמיד מן השנוי שיש בתרגום על שנוי הנוסחא במקרא כי לפעמים המתרגם מוסיף ומשנה ליתרון באור, מבלי שהיתה נוסחא אחרת לפניו מנוסחתנו. וכבר אמרו הקדמונים מבעלי הלשון והדקדוק על תרגומי של אונקלוס כי לא בא אלא להרחיב הפתרון אשר יתישב היטב (מחברת מנחם ע' איתן). בכל זאת נוכל לשפוט ברור מכמה מקומות בתרגומים שהם נוסדים בלי כל ספק על נוסחא שהיא בחלוף עם נוסח ספרים שלנו⁹ וכמה הלכות קבועות נוסדו על מדרשים שנדרשו לפי נוסחאות אשר אינן בספרינו, ואף לרוב אלה הנוסחאות המשונות יש להן דוגמאות בספרי תנ"ך כתבי יד אצל המאסף קעניקאט ואצל די ראססי גם בנוסח תורת השומרונים ובתרגומים¹⁰).

נאמר שריב"ל מנה בהדיהו לכהנים הלויים דברים י"ח א' ולכהנים הלויים בירמיה ל"ג י"ח, ומנה ג"כ הכהנים בני לוי בדברים ב"א ה' ושם ל"א ט' הרי סך הכל עשרים לא כ"ד ובהכרח שבר' מקומות שכתוב בספרינו והכהנים והלויים היה כתוב בספרו והכהנים חסר ויזו שכן מצוינו בכ"מ שבנוסחת חז"ל חסר ויזו החבור.

⁸ שם אמר רבי תמא אני האידך למדני ר"י שבי אשרי כתובים בס' תהלים ואנו אומרים כיב כננר כיב אותיות. ולי צ"ע שבאמת יש בתהלים כיה אשרי וריב"ק שמנה עשרים ג"ל שלא מנה רק עשרים אשרי שבתחלת הפסוק והם כ' אבל אשרי כל חוסי בו ב' י"ב אשרי הנבר יהסה ליד ט', אשרי אדם בושח כך פ"ד י"ג, אשרי שישלם לך קל"ז ח', אשרי העב שה' אלהיו קמ"ד ט"ז שכלם כאמצע הפסוק את אלה לא מנה, אבל טעמו של רבי ומנינו לא ידעתי לבוין.

⁹ בס' משפחת סופרים (ווילנא תרמ"ג) מר' שמואל דאונקלפער קבץ כל מקומות התרגומים שתרגמו ע"פ נוסחא אחרת משלנו. ואף שיש לפקפק על הרבה מ"מ ברכים מהם שנוי הני' מבוואר ונמצא בנירסתם אצל קעניקאט ודי ראססי ושומרונים, וזה מופת שיש כאן שנוי נרסא לא פירוש.

¹⁰ עי' לעיל ח"ג צד 239 בהערה 1 מה שכתבתי על דרשחם טטפות טוטפת טוטפות. ובספרי מרות סופרים למכילתא בא פ"ג. ובמשפחת סופרים הנ"ל הביא כמה ראיות ברורות על זה, וכן במנחת ש"י ואצני הנה קצת מראיות שהביא בעל מ"ס שאין עליהן תשובה. בויקרא מן הכבשים או מן העזים. ונר' בספרא מן הכבשים ומן העזים הרי אילו מעומין פרט לחולה ומוקצה זקן ומוזהם. ולהם נצרך ד' מעוטין ג' מן למעט וגם ויזו למעט. ופירושן של הדברים דאילו כתוב "או" אין כאן מעוט דאדרבא או רבוי כדאיתא בזבחים (ק"ו). נבי או זבח, או אשר ישחט ובכ"מ נמצא או גם להיקשא אבל לעולם אינו למעט. וכירושלמי סוכה פ"ד דרש חנניה ב"א ר' יהושע אנכי ה' אליך אשר הוצאתך כתיב ובספרינו הוא מלא ויד, ובפ' בתק"י כיו כ"ח מכל אשר לו מאדם ובהמה ודרש בספרא מאדם ולא כל אדם

החלוק הגדול בין נוסחאות הספרים בימי חכבי הו' למוד נראה ביהוד מזה שלפעמים אחד מהם דורש דרשה על יסוד נוסחא שהיא משונה מנוסחת ספרינו ובעל מדרש אחר דורש זה הכתוב עצמו על פי נוסחא כמו שהיא בספרינו¹¹) ועתה כמו שאין להכחיש כי כבר בזמן קדום מאד השתדלו חכמי ישראל וסופריהם לעשות משמרת למקרא, לדקדק בכל מלה ואות והיו סופרים ומונים אותיות התורה ופרשיותיה ופסוקיה וחיכותיה ונקודותיה ודקדקו בחסרות ויתרות בקריין ולא כתיבין וכתיבין ולא קריין עד שאין דבר מכל מעשי בעלי מסדר המאותהים אשר לא היה להם ענין לענות בו, כמו כן אין גם להכחיש כי כל שמירתם לא הועילה להעביר מן הספרים החלופים והשנויים בנוסחאות. ומימי קדם נמצאו בישראל ספרים אשר היו שונים זה מזה בנוסחא. ואף כן היתה מסרת ביד בעלי התלמוד כי נמצאו בעזרה שלשה ספרים וראו שבשנים היתה גרסא בחלוק מן השלישי וקיימו הנוסחא כמו שהיא בשנים ובטלו הנוסחא שבשלישי (ירוש') תענית פד ה"ב ספרים פו). ועוד יש מסרת אגדה בדבר העתקת נוסח התורה על ידי עזרא: כך אמר עזרא אם יבא אליה (או משה) ויאמר לי מפני מה כתבת כך? אומר אני לו כבר נקדתי עליהם ואם יאמר לי יפה כתבת אעביר הנקודה מעליהם (אדר"ג פליד). שתי ההגדות האלה יורונו כי לא התעלמו וחכמינו הקדמונים מן הדעת כי בכל הזמנים ועוד לפני עזרא היו ספרי תורה משובשים בנוסחא, וחשבו כי היו גם בעזרה ספרים שונים בגרסא זה מזה. והיה זה הקלקול מתמיד עד שהיו צריכים להפקיד מניה ספרים בירושלים לנקות המקרא ממעוות, ואמנם זה לא הועיל כי ראינו שעד דורות האחרונים של בעלי התלמוד עוד נמצאו ונתפשטו ספרים אשר לא היו מדויקים*).

אז באיזה זמן אחר חתימת התלמוד שראו גודל השעוררה בהעתקות מן המקרא שנתפשטו, אז קמו אנשים מבינים במקרא שוקדים על התורה והרוצים במלאכתם ונשאם לבם אותם לזרות ולהברר הנוסחאות לזקק הספרים ולטהרם משובשים והשתדלו להשלים את אשר החלו הקדמונים לעשות, לקבוע וליסד הנוסחא האמתית לפי דעתם על פי מה שהוציאו ומהכרעתם בין הספרים הנמצאים, ותקנו ויסדו הנוסחאות על פי הסכמת רוב הספרים ובינו בדבר במשפט שכלם ודעתם. ופרי המעשה הוא המסורה אשר בידינו היום. לא נפונה כי קשתה עליהם המלאכה מאד לבעלי המסורה אשר התלו לעשות מעשיהם בדורות הראשונים אחרי חתימת התלמוד. הלא מדי החילום לעשות הכשילום אבני נפך בדרך הליכתם. הכי לא ראו אף הם כמוני היום, כי יסתבכו במחלקת עם התלמוד ושאר ספרי התורה שבעל פה. שלא לבד בחסרות ויתרות שאינן משנות פני הענין וגם לא נדרש עליהם במדרשיהם מאומה יוכרחו לנטות על פי דרכם מנוסח ספרי בעלי התלמוד, כי אם גם בחסרות ויתרות אשר על פיהם נשתנה הענין ויתבטל מדרש חכמים היתה כזאת, ולא עוד אלא שלפי דרכם נתהוו חלופים במלות שלמות ובקריין ולא כתיבין וכתיבין

מבהמה ולא כל בהמה. ורוחק לומר שמים במאדם עומד במקום שנים ע"כ דרש כאילו כתוב מים בפירוש. ע' ע' לעיל ח"ג 239, 240 ובהערות.

¹¹) זה נמצא לרוב שבמקום שני' המדרש והגמ' שונה מני' ספרינו לרוב נוסח התרגומים כבספרים שלנו. ועי' מה שכתבתי במדות סופרים. סוף פ' יתרו בפסוק כל מקום אשר אוכיר שמי שיש קורין תוכיר. ואף ששם השתדלתי ליישב הנוסחאות מ"מ קשה עלי הדבר מפני ראיות אחרות המראות שהיו נוסחאות נוסחאות.

(*) עי' מאמרו של הרב ר' דוד אפפענהיים וצ"ל, קורות המסורה במאנאצין של ברלינר 1875 צד 27.

ולא קריין ובענין פסוק הכתובים¹²) ובימים ההם מי זה מלאו לבו לחלוק על התלמוד? ועל כן לא דבר קטן היה זה אשר יזמו לעשות מלאכתם בלי משוא פנים לתלמוד. אבל חבת התורה ומורא קדושתה עשו זאת. כי ראו שכל הנעשה עד זמנם בעניני המסורה לא הספיק, ולא הגיעו אף לחצי בחקירה הזאת. ויהי כהגלות התלמוד בחבור מיוחד והתפשטו זמן אחר זמן ספרי מדרשים אף אז נגלה הדבר עוד יותר מגדול הבלבול המושל בנוסחאות הספרים. מן הדרשות שנדרשו ראו כי לא מעט היו החלופים בספרים אשר השתמשו בהם בעלי המדרש, ומי יודע מעמד ההתקנות ומראיתם עוד בזמניהם. ועל כן בלי כל ספק הרבנים התלמודיים עצמם הכירו כי באה העת לעשות ולהביא סדרים בבלבול הזה לטהר ולנקות הספרים ולהעמיד נוסחא אחת מכרעת על פי רוב הספרים הנמצאים ומחלטה לפי דרכי לשון הקדש, וזה היה פקודת בעלי המסרה החדשים שהחלו לעשות מלאכתם אחר חתימת התלמוד¹³). כבר בתחלת ימי הגאונים או הוחל לעשות מלאכה בקביעות הנוסחאות והיה עינם ולבם תמיד על מעשה הקדמונים בעניני המסורה והיו משתדלים לתקן במקום שהראשונים שנו בראה ולהרחיב ולהשלים במצאם מקום להתגדר ולמלאות כל חסרון אשר משכחה הניחו מי שקדמו להם. המסורה כאשר היא ערוכה וסדורה לפנינו היא מלאכת בונים רבים ונדרש לה זמן ארוך עד השיגו עריכתה כמו שהיא בשלמותה האחרונה. ואמנם נראה ברור כי להכנתה היה צריך שקדם לה מעשה גדול, גדול מאשר היא עצמה. והוא תיקון הנקוד. הוא היה בלי ספק יסודה הראשון אשר עליו תמכו יסודותיה. כי רק אחרי שנקבעה קריאת המלות או יכלו לגשת אל מלאכת הערכת המלות הדומות בכתב ובמבטאם וכמעט רק אז יתכנו רוב מחקרי בעלי המסורה ובחינותיהם. הן אמנם שלפי דעות רבים מעמנו שהנקוד הוא ישן נושן, מובן מעצמו שתיקון המסרה מאוחר הרבה לתיקון הנקודות בי לדעת המון היהודים ולפי האמונה שנתפשטה בין הרבנים האחרונים היו הנקודות קדמוניות כהלכה למשה מסיני. ואף המאחרים תקנתן לא אחרונה יותר מזמנו של עזרא הסופר, אמנם אשר יביט בהגדה הזאת בעינים פקוחות יבין עד מהרה כי היא מהבל ומפי ספרים וסופרים יודע לו כי הנקוד

(¹²) ע"י מבילתא פ' בשלח דעמלק על ויהי ידיו אמונה שקרוב מאד שבעל המדרש קרא ידיו. וע"י בהערות הקודמות. וכמה דרשות שדרשו על פי יש אם למסרת אין להן יסוד לפי נרסת הספרים שע"פ המסורה. כמו בדרשת למוטפת וכו' כדלעיל וכן קרנת קרנת קרנו בחטאת על מובח העולה. (סנהדרין ד.). וע"י דוגמאות על זה במנחת שי לר' שלמה מנוצרי ובהחלוק בבי"מ ובס' משפחת סיפרים הנובר אשר סדר כל המקומות בענין הזה. וגם ע"י שם מה שהביא ארת החלופים בענין קרי וכתוב במבוא הספר חלון י"א ובענין פסוק הפסוקים בחלון י"ג. (¹³) בעל ההקדמה למקראות גדולות ר' יעקב בן חיים בן אדוניה העיר על השאלה איך נהיה ניהגים בכתיבת ספר תורה אם נמשך אחר נוסחת המסורה במקום שיש מחלוקת בינה ובין התלמוד. ואומר שמן הדיון יש לילך אחר נוסח התלמוד ולהחיות בדרך הנמ' המקובלת לולא שנרולי המפרשים הראשונים רש"י ותוס' נשענים על המסרה נגד הנמרא. אמנם סברה זו חלושה שיעור השאלה קיימת מה ראו רש"י ותוס' על ככה לסמוך על המסרה נגד התלמוד. ואחריו בא הרב בעל משפחת סופרים ומלא אחריו. ואמת הדבר כי המחבר הזה מלאכה יפה עשה באספותיו אבל אין להסכים עם התולדה שהוציא מאספותיו. תמצית כינותו היא לרמוז על המון גדול מן החלופים שבין נוסחאות בעלי התלמוד ובין נוסחאות המסורה, ומתוך כך ראוי לנו לרחות את המסורה נגד התלמוד ולפי הנראה מדבריו יש לו חשק גדול לפסול כל ספרי תורה שבעולם מקנאותו למדרשי חז"ל, והם מן הדברים שמצויה שלא לאמרם.

יליד זמן מאוחר מאד ויבין מן הסברה והחקירה כי מציאותו בימי חכמי המשנה והתלמוד הוא דבר אשר לא יתכן אמנם ברור הוא כי הנקוד הוא היסוד ותחלת המעשה להערכת המסורה לפי התכונה שהיא בידינו. המקדימים ביותר את תיקון הנקוד היו קצת מגדולי הקראים. הם אומרים: כי מאדם נהגו האותיות והכתיבה והלשון והנקוד והטעמים (אשכול הכופר סי' קע"ג) וגם לוחות הברית נוקדים בנקוד וטעמים וכל ספרי תורה ככה ראויים להיות בנקוד וטעמים כי בלא הם לא נתנם אלהים (שם סי' קס"ג). ואמנם מאמרם "ראויים להיות בנקוד וטעמים" מוכח כי גם ספרי הקראים הראשונים לא היו מנוקדים ובטעמים. ועל כן סכלות גדולה היא שהאמינו בהגדה הנפתלה הזאת כי הלוחות וספר תורה שנתן משה היו בנקוד וטעמים, שאלו כן למה אין ספריהם בנקוד וטעמים? מי זה מלאו לבו לבטל מה שעשה משה? ואם נתן משה את התורה בנקוד וטעמים מי שנה ובאיוה זמן שנה ובאיוה רשיון שנה דבר שעשה משה מפי הגבורה (עי' כוזרי מינ' סי' ל'). אמנם גם יש מן הרבנים אשר לא היו טובים מהם ואמרו שהנקודות נתנו למשה בסיני (ר"א הלוי במסרת המסרה בשם יש מפרשים). אך בעלי הדעה הכוזבת הזאת אינם רבים. הרוב מן הרבנים יחסו הנקוד לעזרא הסופר ומצאו הדבר רמוז בדברי עזרא שנאמר שם ויקראו בספר בתורת האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא ודרשו בתלמוד ושום שכל אילו פסקי טעמים (גדרים ל"ז). ואחד מן הרבנים (בחיי עה"ת פ' וירא) גרס בגמרא בפירוש: ושום שכל זה הנקוד. ואין הגרסא הזאת בשום ספר בעולם אבל בלי ספק שחרב כתב כן לפי מחשבתו ולא מתוך הספר, ואמונת לבו התעתהו. והמאמינים בקבוצה הסודית ועוסקים בלימודה, אשר זה הרב היה אחד מהם, להם הנקוד אחד מיסודי חכמתם, ועל כן אומרים הנקודות לאותיות הן כנפש לגוף ונתנו כתובים לישראל (עי' מאור עינים פנ"ט). ויש מחזק השטתה הזאת בסברה ואומר: כי על כן ראה עזרא לתקן הנקוד מפני שראה עצלות האנשים וההרשלותם מהעיון בספרי הקדש וחשב כי אולי היתה סבת העצלה וההתרשלות האלה קושי קריאת הספרים. התחכם להמציא הנקוד כדי שתהיה קריאת הספרים קלה לכל אדם והמציא עוד הטעמים שיתנו ערבות לקריאה (אפודי פ"ז) והוא רוצה למצוא רמז להשערות הזאת במאמר עזרא שאמר ויבינו במקרא שבאמצעות הנקוד תשלם הקריאה ותובן. ואמנם אומר בפירוש שבהנחה הראשונה ללשון היו אותיות א"י"י לבד עומדות מעמד הנקוד היום (שם פ"ה) אחרי הדעה הזאת נמשכו רבים מחכמי ישראל בכל הדורות מכלי שום על לב כי מלבד הרמז הדל אשר מצאו במדרש התלמוד: ושום שכל אלו פסקי טעמים. אשר סוף סוף איננו מוכיח על מציאות נקודות בכתב, הלא אף על זה נפקח עינינו כי אין אף רושם אחד בשני התלמודים ואף לא בכל שאר ספרי חכמי ישראל אשר נעשו בזמנו ולפני זמנו אשר יורה על ידיעתם מן הנקוד, אבל הוא להפך כי מכלם נזכר להוכיח כי לא ידעו מהנקוד. ובאמת כמה גדולים וטובים מחכמי ישראל עמדו לדרוש על הדבר ויהי פרי דרישתם כי נטו מן הדעה הזאת והחליטו כי הנקוד הוא מעשה ידי חכמים אשר חיו אחר חתימת התלמוד ושבעלי התלמוד לא ידעו ממנו דבר.

אמנם טרם נבוא להציג הנה דעות אלה טובי חכמינו ערינו להעיר פה על דבר אחד אשר גדול הוא בעינינו. הנה היתה מסרת אנדה ביד

חכמי התלמוד כי עזרא שנה את הכתב שנתנה בו התורה מעברית, הוא כתב עבר הנהר ועוד היום נהוג אצל השומרונים. לאשורית הוא הכתב שעלה עמם מאשור (ה"א צד 59) וכמה יגעו חכמי המשנה והתלמוד למצוא סמך ורמז על הרשיון לשנות את הכתב (סנהדרין כ"א:). ואחד מחכמי המשנה (רבי אליעזר בן יעקב) באר כי שלשה נביאים עלו עמם מן הגולה אשר אחד מהם העיר להם שכתב התורה אשורית (זבחים ס"ב). מכל זה אנו רואים כמה יקשה עליהם הדבר להחליט שנוי הכתב על ידי עזרא, כתב שכתב בו משה את התורה וה' רצהו. ועתה איך יעלה על הדעת שידעו מן הנקוד ויחסוהו לעזרא הסופר, ולא יזכירו בתלמוד אף במלה אחת את הדבר הגדול הזה אשר יודה עליו כל משכיל כי זה התיקון הוא גדול הרבה משנוי הכתב. כי שנוי הכתב אינו פועל מאומה בהענין כי לא ישנהו, אכן רק ישנה הצורה מה שאין כן בהנקוד אשר בקל יכול להסתעף ממנו שנוי בהענין. ולדעתנו תהיה הראיה הזאת מספקת להראות כי לא חשבו בעלי התלמוד ולא עלה על לבם דבר מענין הנקוד בכתב ולא דברו ממנו כי לא ידעוהו, אף אילו לא היו לנו ראיות אחרות. ואולם נראה ברור כי מימי הגאונים עד אחרוני חכמי ישראל נטו כל בעלי הקירה ישרה מן הדעה הזאת ליתם תקון הנקוד לקדמוני קדמונים. הנה אין אחד מכל הגאונים אשר יזכיר הלכה למשה מסיני הנפלאה הזאת או אשר יחשב בין תקנות עזרא וזאת התקנה אשר אילו היתה ממנו באמת הלא תשא במאזנים את כל תקנותיו יחד. ואמנם בפירוש אמר רב נטרונאי גאון באחת מתשובותיו (כרם חמד ח"ג צד 200 ממחזור ויטרי) ספר תורה שנתן למשה בסיני לא שמענו בו נקוד ולא נתן נקוד בסיני אלא חכמים הם שצינוהו לסימן. ורבי אליהו הלוי בהקדמת מסורת המסרה כבר אסף דברי קדמוני חכמים בעלי הדעה הזאת שהנקוד מאוחר להתייבש התלמוד ומרבה ראיות על זה. והלא דבר הוא אשר מצאנו כי רוב הראשונים ממפרשי המקרא בהזכירם ענין הנקוד ישתמשו בכנויים "מיסדי הנקוד" או "בעלי הנקוד" או גם "המנקדים". וגם האומר שהסופרים הנקידו כונתו על כותבי ספרים לא על סופרים הקדמונים (מחברת מנחם צד 16) וברור לנו הדבר כי לא היו מכנים אותם כן אילו היו חושבים שהיה הנקוד נהוג מימי קדם קדמתה ועזרא הוא שתקנו, או היה הלכה למשה מסיני. והרב רבנו יעקב בן מאיר הנקרא איש תם בהכרעותיו בין מהלקת מנחם ודונש (הוצאת פהליפאוסקי צד 9) הולק על בעלי הנקוד ואומר "ובזה טעו המנקדים" וודאי לא היה אומר כלשון הזה אילו היה מאמין שהנקוד נוסד מעזרא או הוא הלכה למשה מסיני. והדעת נותנת למעלה מכל ספק שבימי בעלי הגמרא לא היה הנקוד בעולם. שאילו היה ידוע להם ונהוג בזמנם, הלא כל דבריהם ממקרא ומסורת ומחלקתם ביטאם למקרא ויש אם למסורת, יהיו דברים אשר אין להם שחר (ר"א בחור במסרת ומסורה רש"י רפ"ב בערך מלין ע' אס). וכן המון מדרשים לא יתכנו אילו היו להם ספרים מנקדים¹⁴). והנה אמת הדבר כי לא היינו צריכים

(¹⁴) כמו אשר תקראו אתם מקראי קדש אתם אפילו שונגין (ר"ה כהנא). כל אשר בתיכו ימא טמא אינו אומר אלא יטמא לטמא אחרים (סוטה פז:). משאתם צירות אלו שיורי מצה ומרור (מכילתא בא פ' י"ג) ובלים רדשו כאילו כתיב משאתם וכן נמצא הרבה מאד ועי' לעיל ח"ב פכ"א ואילו היה הנקוד לפניהם כל אלה הדרשות מה תהיה עליהן.

להכביר מלין עוד בדבר הזה, כי אחרי הראיות הברורות והמכריחות שהוכרנו מי זה יאמין עוד במציאות הנקוד כימי התנאים והאמוראים, לולא שקם בזמננו אדם והביא לנו חדשות ונצורות וראיות מן המציאות אשר בהשקפה ראשונה מראות עין בעין קדמות הנקוד ושהוא קדום לחכמי המשנה והתלמוד. האיש המביא לנו אלה החדשות הוא אחד מהקראים האחרונים, ר' אברהם פירקאוויטש. וכה יספר לנו בשם ספר הגלוי מרב סעדיה גאון, אשר לפי דבריו נמצא תחת ידו בלשון ערבית. עינת המחלקת בין רס"ג ובין דוד בן זכאי ראש הגולה נתנו עליו ראש הגולה וסיעתו חרם, ובין הרברים שטענו עליו היה גם זה שכתב מגלה מחכמתו מופסקת לפסוקים ומנוקדת בנקודות ומוטעמת בטעמים ככתב קדש להרמות לנביאים כאחד נביאי השקר. והוסיף להעתיק לנו אה אשר אמר רס"ג על זה בלשונו: ובראות הרשעים כי חברתי ספר בלשון הקדש בפסוקים ונקודות וטעמים התחילו להתלוצץ ואמרו כי זה ספר נבואי, וזה מסכלותם כי הם חשבו כי גדרי הספרים הנבואיים היותם בפסוקים ונקודות וטעמים, ואינם כן גדריהם וכי כי המעשה הזה ר"ל להפסיק הנקוד ולהטעים רשאים לעשות כל מי שירצה כמו שעשה שמעון בן סירא ספר דומה לספר משלי בחקיו ופסוקיו בנקודות וטעמים וכמו שחברו אלעזר בן עיראי ספר חכמה דומה לספר קהלת בסדרו ופסוקיו בניקוד וטעמים וכמו שחברו בני חשמונאים יהודה ושמעון ויוחנן ויונתן ואלעזר בני מתתיהו במה שקרה להם ספר הדומה לספר הניאל בלשון כשרים מפוסק לפסוקים בנקוד וטעמים ואין אחד מהם נביא וכל אלה כימי בית שני. ואמנם לא היה מספיק לזה המספר בעדותו של רב סעדיה גאון, כי אם הלך ומחוק עדותו של הגאון עוד על פני שני עדים נאמנים אחרים. ומי הם אלה? שני דפים קלף ישן נושן אקטאו מחבור החשמונאים בלשון הכשרים באותיות מרובעות מפוסקים לפסוקים מנוקדים ומוטעמים בנקוד וטעמים טבריינים. ואחרי שקיים והחזיק עדות רב סעדיה על פי עדות שני הדפים שוב מהפך הקערה על פיה והחזיק עדות שני הדפים על פי עדות רב סעדיה וכתב: ומדברי המאור הגדול רבנו סעדיה גאון נניע מצאתי עוד חזק לשני הדפים העתיקים שהמגלה ההיא ממש מעשה החשמונאים (מ"ע המגיד ש' תרל"ד צד 203). ויש להפליא הפלא ופלא על אמרו: שהמגלה ההיא ממש מעשה החשמונאים. שלפי זה זכתה מגלת החשמונאים מה שלא זכתה תורת משה ולא זכו כל כתבי קדשנו שישאר מהם אף עקסמפלר אחד מומן צאתם לאור ומי יתן והיה מודיענו זה הממציא עולמות חדשים ממציאות שני דפים מסית שהיה מונח בארון, או מן התורה ושאר כתבי קדש שאסף יחודה החשמונאי אחר נצחוננו. אמנם נעצרה נא חשדנו בפעם הזאת ולא נחשדהו בזיוף אשר היה אומנתו ובפרט במקום שרצה להאמת שטת הקראים, בני דתו, כאשר הוא בענין הזה שהיו הקראים אומרים שזנקוד והטעמים היו מראש מקדמי ארץ, אכן נניח כדבריו ששני הדפים הם בתבניתם כאשר יצאו מתחת ידי הכותב, הגנה בכל זה מה יעידונו? כי מי יאמר לו מהי נכתבו? מה הראיה שהביא על זה? ואם יאמר הלא היו למראה עיני רב סעדיה גאון ספר בן סירא וספר חכמה לאלעזר בן עיראי¹⁵) וספר החשמונאים כלם מופסקים

¹⁵ ס' החכמה לאלעזר בן עיראי לא ידעתי מנו ודוחק לומר שכיון על חכמת שלמה האפוקריפי שלא שמענו מעולם שיחס אחד מן הקדמונים זה הספר לאיש אחר וזלת שלמה המלך, וראוי הדבר שיושם עליו לב.

ומנוקדים ומוטעמים, הלא גם זאת ראית הבל. הכי לא יתכן כי שני הדפים הישנים האלה המנוקדים הם העתקה מחבור חשמונאים שהעתיק סופר קדמון, נאמר במאה הרביעית או החמישית לאלף החמישי בעת אשר כבר נתחדשו הנקוד והטעמים והוסיפם זה המעתיק לפי מנהג זמנו, וכמו כן אותן הספרים בן סירא, וחכמה, וחשמונאים שראה רב סעדיה עם נקודות וטעמים גם הם העתקות מוזן שכבר המציאו נקוד וטעמים, ואמנם אף שלפי דבריו האמין רס"ג שמחברי הספרים האלה עצמם גם נקדו והטעמום, אין ראיה מאמנתו כי נאמר שגם הוא טעה כמו שטעו אחרים שיחסו הנקוד לעזרא. והלא עדותו מוכחשת מעדות גאון שקדמו והוא רב נטרונאי אשר לא האמין כאמנתו בדבר זה.

ואמנם בכל הויכוח הזה לא דברנו רק לפי ההנחה שאמת הם הדברים אשר אמר בעל הספור. אבל מי יערוב ערובה בעד המספח הזה אם לא שלח ידו בכתב יד ושנהו לצרכו. ואמת הדבר לפי דרכנו נוכל להוכיח מזה כי בימי רס"ג כבר עברו כמה שנות מאה מעת שהחלו הנקודות והטעמים. כי אם נניח שהדברים יצאו מפי רס"ג ומתחת עטו וטענו. והשב כי כבר בימי בן סירא הניקוד קיים, זה אות כי כבר זמן מופלג מאד לפני דורו של ר"ם נתחדש הניקוד כי אילו נתחדש למשל רק כמו מאה או מאה וחמשים לפניו לא היה יכול ר"ם למענות ולהאמין קדמותו יותר מאלף שנים לפניו. ועתה אם בימי רס"ג לא היתה להם עוד ידיעה ברורה מחדוש הנקוד, הלא אנו היום אך לריק ניגע לדעת זמן תיקונו בצמצום ויען כי החשך יכסה ראשית צאתו לאור עולם על כן מאז אך בילדי השערות השפיק. הקראים חשבוהו נברא עם אותיות הלשון מן הרבנים ושימורו קבלה ממש מסיני, ועוד אחרים יאמרו שהוא תקנת עזרא והיה נוהג כל ימי בית שני, ומובן מעצמו שגם בימי התנאים והאמוראים והיו מיחסים ספר נקוד גדול לרב אשי בבבל¹⁶). אבל כל אלה השערות מדומות אשר כעב תעופנה מלפני הכרח הראיות על הפוכן. ואמת הדבר כאשר כבר אמרנו. דרכי מדרש ההכמים לא יותאמו עם עם מציאור הנקוד בכתב שכל מדרשיהם אינם אפשריים רק בהעדר הנקוד, ועל כן זה יציב וקיים כי רק המקרא היה מקובל מדור דור, ומאז נסדו הקריאה במסורת איש לאיש האב לבנו והרב לתלמידו, ודרך למוד הקריאה הזה לא היר קשה כל כך בזמנים הקדמונים אשר כל למודיהם היו בעיף וסמוכים על הזכרון. והנסיין יורנו יום יום כי לא יקשה לנערינו ללמוד בזמן קצר קרוא במשנה ובתלמוד בלי נקודות. והלא בזמן קדום גם המשנה והתלמוד היו נוקדים, והאפורי מעיד כי ראה משניות מדויקות ומנוקדות שנכתבו קודם זמנו כשלש מאות שנה¹⁷). ובכל זאת בזמן מאוחר

¹⁶ זאת השמועה מסרה ר' משה בוטרלי בפ"י ספר יצירה פ"ב מ"ג מרה"ג כס' הקמיצה וז"ל וכבר חבר על זה הסוד ס' הנקוד הנדול אשר חברו רב אשי בבבל והוא נמצא היום בישיבתנו. וכמה ספקות יש בדבר אי שנודע שרמ"ב מביא ספרים שלא היו. והב' שהוכחנו שיחוס ספר זה לרה"ג אינו אפשר ע"י לעיל צד 190. נ' אף אם נודה הכל אולי רב אשי זה בבבל אינו ר"א האמורא שכמה חכמים בבבל בימי הגאונים נקראו בשם הזה.

¹⁷ כן כתב האפורי כס' מעשה אפור פכיו. ובהקדמתי כתב: כל ספרי המשנה של הקדומים כתובים עם הנקוד והטעמים. וכן כתב הרשב"ץ במנן אבות שלו ומביאם בעל ההערות לס' הרקמה צד 124. אבל מה שהעיר עוד שיש לראות כן שהיו המשניות בנקודות בימי בן ננאח ממאמרו שם; ולשון התלמוד הלשון הזה ר"ל לשון אבל מצרים בבילתי הסמיכה ניב כנרסת ארצנו כשתכפיהו אבליו לרעתי

חדלו לנגד המשנה ולמדו לקרות בלא נקודות מהתרגום בקריאה, ולא חששו עוד להקל תורת הקריאה. ונראה כי באמת עיקר הסבה לתקנת הנקוד לא היה רק להקל הקריאה כמו שהשבו אחרים (אפודי פ"ה), כי אם בחרו הנקוד גם לסבה אחרת. כי ראו שעל ידי המדרש התלמודי וספרי המדרש שנתפשטו, בקל יכול לצמוח בלבול וקלקול בקריאה המקובלת, שיקראו כמדת הדרשות שנדרשו לפי המסורת, על כן ראו חכמי הדורות לקבוע בזה מסמורות שיהיה נקוד קבוע לחק ולא יעבור לפי המקרא המקובל, והדרשה תדרש ולא תיוק שיש אם למקרא ויש אם למסרת.

וקרוב הדבר כי המצאת הנקוד בראשיתו לא היתה פרי השתדלות החכמים הגדולים ומעשה אשר חקרו ותקנו ראשי הישיבות בבבל ובארץ ישראל, כי אם תחלת הגלות היה על ידי מלכו תינוקות המורים בבתי הספר. הלא כן דרך המלמדים הנבונים לאו ועד עתה להיות מתחכמים באומנותם ומשתדלים להמציא להם אופנים ודרכים בתלמודם להשכיל ולהיטיב סדר הלמוד לסבור לתלמידים באופן קל ונוח להבינם ובנתינת סימנים שהם עזרה לזכרון כי בזה יקל המלמד מעליו חלק טרחו ללמד ויקל גם לתלמיד למודו ויתמוך הבנתו. אף כן עשו המלמדים בעת ההיא שנתנו לבם להיטיב אופן למוד הקריאה למען הקל להם ולתלמידים את העבודה, והתחכמו והמציאו סימנים לתכלית הזאת והם היו הנקודות. בתחלה לא היה המעשה הזה כי אם מעשה יחידים אשר עשו מורים פרטים לתכלית עצמם לטובתם ולטובת תלמידיהם. ובלי ספק לא היו מנקדים כל כתבי קדש בבת אחת כי אם נקדו חלקי מקרא כפי צרכם, וכן צורת הנקוד בראשית הויתו לא היתה שווה לכל המלמדים שתקנו להם לעצמם ולצרכם נקודות לסימן הקריאה כי לא עשוהו בהתחברות ובהסכמה אחת, והיה כראות ראשי הדורות את מעשה המלמדים ישרה נפשם בו, והיה הדבר כשר לפניהם להביא זה המעשה אל השלמות הנרצה כי ראו-בו ענין גדול ותועלת כללית, והבינו כי החדוש הזה לא לבד שיהיה מלמד והועיל לתלמידים דרכי הקריאה באופן קל ומושכל כי אם יביא תועלת גדולה מזאת ונחוצה לכלל ישראל שעל ידי קביעות מסמורות לקריאת כתבי קדש ישתמרו מכל קלקול ובלבול ומהיות פוסעים על שני סעיפים או על יותר בקריאתם, אז תחת אשר עד עתה התעסקו רק יחידים במלאכת הנקוד, הופקדו יתה אנשים בעלי מדע המבינים במקרא להשלים מלאכת הקדש הזאת והפקידה קבלו מאת ראשי הישיבה אשר בלי ספק היו שומרים על מעשיהם.

רק אם היה הדבר כן נבין כמה מראות מפליאות. איך אפשר שיעשה מעשה גדול כזה אשר קבלוהו כל ישראל, אשר ממנו יתד וממנו פנה והוא המדה להבין במקרא ויעשה בלי הסכמת ראשי הדור והשגחתם רק ינתן ביד כל אחד ואחד יהיה מי שיהיה? איך אפשר שמלמדים מקרי דרדקי יבראו חרשות בארץ הנוגעות בדבר היותר קדוש לאומה היהודית בכח עצמם ולא ישגיתו אליהם הגאונים? ועוד זאת הלא כבר בימי הגאונים נזכרו בענינים האלה — המסורה והנקוד והמעמים — שתי שמות, מד נחאי והם הבבליים ומערבאי והם בני ארץ ישראל

אין זה ראייה מוכחת שאפשר שאין הכונה באמרו "בנרסת ארצנו" על גרסא כתובה כי אם על מבטאם כלומר שקוראים כן כי זה עיקר הוראת מלת "גרס" ובתלמוד יבא תמיד להוראה זו.

והיו השמות ההן למנהגים קבועים בשתי הארצות האלה, וזה דבר שלא יתכן שיקבעו מנהגים בדבר גדול כזה בלי הסכמת ראשי הישיבות אשר הם המנהיגים בכל דבר דת. אבל נבין אלה המראות אם נאמר כי תחלת המצאת הנקוד באמת היתה מן המלמדים שכן הדעת מכרעת כי בתועלתם היה מונח הדבר ביותר. אבל אשר היה הנקוד למנהג כולל זה היה מעשה הראשים והם השתדלו בהשלמתו כמו שאמרנו¹⁸). באיזה זמן שנפלה המצאת הנקוד ומתי היה למנהג כולל בישראל מזה יחשו דברי ימינו, אבל זה נוכל להחליט ברור כי בימי חכמי התלמוד לא שם ולא זכר לו. ותחלתו כבר בימי הגאונים הראשונים ואולי בימי רבנן סבוראי. הראשון אשר רומז על הנקוד הוא בעל מסכת סופרים אשר עשה ספרו בימי הגאונים הראשונים והוא מזכיר פתיחות אתנחיה וסוף פסוק (פ"ג) שלשה סימני נגינות או טעמים¹⁹). ודבר גלוי לעין הוא כי הטעמים חלק הנקוד. שהנקוד תלוי בנגינות ומשתנה לפי הטעם אם הוא משרת או מפסיק (פינסקער במבוא לנקוד האשורי צד 8). ואם בעל מסכת סופרים ידע מהטעמים ידע גם מהנקוד. ומחברי קראים מזכירים שני חכמים בשם ואומרים עליהם שהיו קראים והם היו מתקני הנקוד הטברני וראינו שבימיהם כבר היה הנקוד הטברני קיים ועומד והם הגיהוהו ותקנוהו (שם צד 10) והנה אף שלא נאמין כי אלה החכמים קראים היו כי אין על זה כל ראיה, על כל פנים נאמין להם כי חיו בתחלת יסוד דת הקראית כעדות בעל תיקון הקראים ונאמין גם לעדות רב סלמון בן ירוחם, שחי

¹⁸) יסוד השערה זו כתב ר' שמחה פינסקער במבוא לנקוד האשורי צד 6 וז"ל אבל תולדותיהן של הנקודות לדעתי כך היו: שני מיני הנקודות דהיינו הבבליות ממעל לאותיות והטברניות מתחת לאותיות שתיהן המציאו אותן המלמדים שהיו דרים בערי הישיבות שבבבל ובא"י לטובת תלמידיהם. וכן שונה ומשולש הדבר בכ"מ בספרו. ואני רק הסברתי ותיקנתי לפי דרכי. ולר"ד של פינסקער סימני התנועות בנקוד האשורי הם צורת האותיות וז"ל שם (צד 8) שאם יסתכל הקורא בצורת הנקוד הזה יענין בה ימצא שהסימנים האלה לא היו בעצם וראשונה אלא צורת נ' אותיות א. ו. י. שהם שלש אמות הקריאה. ועי' שם בכל דבריו. ועם שני ההשערות האלה הסכים גם החכם דערענבורג (Revue critique 21. Juni 1879) במאמרו על דבר קדמות הנקוד ואני ראיתי רק בהעתקה במ"ע מאנאצין שמוציאו לאור הר"ר א. ברלינער עי"ש ח"ו משנת 1879 צד 255—265. ולפי מה שניל מדבריו לא ראה החכם הזה את דברי פינסקער אף על כן לא הזכירו, או המעתיק הוא שעוות.

¹⁹) במ"ס פ"ג ז"ל בשירת דוד וכו' לא נתנו חכמים שיעור אבל לבלר מובהק מרצפן בפתיחות באתנחיה ובסוף פסוק כן נ"י כמה ספרים כדפוס ובכ"י ויש ספרים נ"י במפתחות באותיות וסוף. ור"א ניינער במב"ע שלו ח"ג פוסל הראשונה ומקיים השניה ועי' מאמר הנ"ל שהסכים עמו ומעיר על גי' שלישית שבמנחת שי ש"ב ריש ס" ב"ב. ומרצפן בפתיחות תחלה וסוף. ומפ"ש שמניח ריוח מקום פנוי בתחלה ובסוף. ומה אעשה שאיני מבין מכל זה דבר ולא אדע מה טיבן של פתיחות בסוף. ועוד שני' זו במ"ש אינה עיקרית בשום פנים שהרי הוא עצמו מביא זה הענין ממ"ס בתהלים בלשון אחר וז"ל מרצפן באותיות ראש וסוף. ואיך שיהיה קשה להבין לכל הגירסאות מה הוא ענין פתיחות ומפתחות. אך דעתי נוטה לגירסת הספרים בפתיחות באתנחיה בסוף פסוק. והוראת "פתיחות" נ"ל לפי הענין שיזכר בו הטעמים המפסיקים במדרגה שניה שהם כמו פתיחות לאתנח וסוף פסוק. ואולי הכונה על טעם המפסיק שבס' תהלים שצורתו כמו מהפך ובא תמיד למעלה יכהברה ראשונה ובפסוק של נ' חלקים או יותר כמו תהלים א' בעצת רשעים, חפצו, פלגים וכן הוא בכל הספר. וקראם פתיחות מפני שצורתו דומה לפתח גדול שבניקוד האשורי. ואם זה אמת יהיה הוכחה שבעל מ"ס היה לו הניקוד האשורי והוא הבבלי אך מי יודע. וראיתי במ"ס שהז"ל הר"ר יואל מיללער ע"ס הערותיו שר"ל ששני הגירסאות אחת הן בכונתן ופי' שאותיות מכון על אתנחיה וסוף היינו סוף פסוק.

בימי רב סעדיה, שהיו מתקני הנקוד (ל"ק צד כ"ט נספחות צד 62), ועוד אחד מן הקראים הראשונים והוא נסי בן נח שמצוה "לא לך נקודות ומשרתות ופסוק מעמים והסרות ויתרות לאנשי שנער" שהם בני בבל (ל"ק צד מ"א). ולמדנו מדבריו שבזמנו היו הנקוד והטעמים ערוכים ושמורים, וכבר נודע החלוק בין בני בבל ובין בני ארץ בענינים האלה. ונשאל מר רב יהודאי גאון: מהו לקרות במגלה שהיא מצויינת? ואמר לא מתבעי (תשוי הגאונים ליק ס"י מ"ה), וקרוב מאד הדבר שהכונה על מגלה מצויינת בנקוד וטעמים²⁰, וראינו שבתחלת המאה הששית כבר נתפשט הנקוד בישראל. מעט דורות אחר רב יהודאי נשאל רב נטרונאי גאון אם אסור לנקוד ס"ת והשיב ס"ת שנמסר למשה מסיני לא שמענו בו נקוד ול"י ניתן נקוד בסיני אלא החכמים ציינוהו לסימן . . . יאף על פי שנתנו פסקי טעמים ונגנינות הקריאה מסיני במחורת . . . על פה נאמרו ולא בסימני נקידה בספר (רשד"ל ויכוח על חכמת הקבלה צד 88 וכו"ה ח"ג צד 200 בשם מהוור ויטרי). מזה נראה ברור כי כבר עבר זמן ארוך בימי רב נטרונאי גאון מעת שנתיסדו הנקוד והטעמים שאט לא כן איך אפשר שיעלה על דעת אדם ליחס דבר שנתקן על דרך משל לפני מאה שנה לקבלה ממשה מסיני.

אחרי כל הדברים והאמת האלה מבואר לנו כי בזמן התלמוד לא ידעו מנקוד וטעמים בכתב והחכמים בערי הנקוד שזכר רב נטרונאי היו אחר התימת התלמוד, ומבורר לנו עוד כי בזמן קדום מאד ואולי בימי רבנן סבוראי היה ייסודם, ובשום פנים לא יאוחר למאה החמישית לאלף החמישי, ואמנם נאמנה מאד עדות רב נטרונאי כי החכמים הם שתקנום ומי היו חכמיו של רב נטרונאי? רק חכמי הרבנים מאמיני הקבלה ומובן מעצמו כי דברי האומרים שחכמי הקראים המציאו הנקוד הבל הם ורעות רות. ואולם אף אילו לא שמענו עדות הגאון יתברר לנו כי בעלי הנקוד והטעמים היו מן הרבנים לאמתם. הן אמנם כי נמצא חלופים רבים בין נוסחאות התלמוד ובין נוסחאות המסורה. בין בתסר ויהיר בין בנקוד בין בטעמים, אבל אין להפליא על זה אם נתבונן בדרך המדרש אשר הלכו בה הקדמונים רבים מדרשותיהם דרשו לפי המסורת גם דרשו סמוכים על דרך: לא יאכל חמץ היום — אתם יוצאים. גם עשו אסמכתות לאין מספר ובכל אלה לא השגיחו על מסורות המקרא והטעמים. אבל כלל ערוך היה בידם שהפשט לבר והמדרש לבר. אך כנגד זה תעודת בערי המסורה והנקוד והטעמים היתה אחרת, משפט מלאכתם היה לנסח ולנקד ולהטעים כפי עומק פשוטו בין בהסכמה בין שלא בהסכמה עם המדרשים. ועל כן החלופים שביניהם ובין בעלי המדרשים אינם מוכיחים מאומה שמיסדי הנקוד היה מבעלי המקרא. אמנם להפך דבר ברור שרפעמים הנקוד והטעמים נוסדו לפי המדרש ובשום עין על דרשת חכמים טעמום ביוצא מן הכלל²¹). והלא הקראים עצמם מעולם לא חשבו ולא עלה על

²⁰ הוראת מלת "ציינוהו" בדבריו ר"י גאון על הנקוד נלמד מדבריו רב נטרונאי שאמר "החכמים ציינוהו לסימן". ועי' בתשוי המיוחסות לרמב"ם ס"י רל"ב, רל"ד ובתשובות הריב"ש ס"י רפ"ב, רפ"ד ובשו"ת משאת בנימין ס"י ו' ותימה שלא נזכרה תשובת רב יהודאי גאון בשום פוסק.

²¹ רש"י ושאר מפרשי התורה כבר רמזו שבעלי הטעמים הטעו לפעמים לפי כונת מדרשי התורה. עי' פרשי שמות ט"ו י"ח מקדש אדוני כוננו ידך מקדש בוקף גדול להפרידו מתיבת השם לאחריו המקדש אשר כוננו ידך וכו' ומכאן על מדרשם במכילתא. שם כ"א יודבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר. את

לכם ליחס לעצמם זכות תקון הנקוד, והם אומרים שמיסבל הירושה הם להם, ומכתב אלהים חרות על הלוחות בנקוד ומעמים, ומאדם נהגו האותיות והכתיבה והלשון והנקוד והמעמים (אשה"כ צד 70). ואחד מאחרוני הקראים העיד כי כל חב"מיהם פה אחד סוברים ומודים שכל התורה כדה מנוקדת ומוטעמת יצאה מיד משה איש האלהים (ד"פ ט"ו) מזה נראה כי הם עצמם השבו כי לא מאתם היו כל אלה, יתר על כן הלא ראינו כי בימי רב יהודאי גאון כבר נתפשט המנהג מן הנקוד וא"כ אם כן יהיו הקראים ממציאו בדעתנו שקודם זמנו של הגאון הזה לא היתה כת הקראים בעולם. ואולי לא נתעה אם נחליט כי היה הדבר בהפך. שראשי הרבנים אשר מצאו חפץ בתקנת הנקוד והמעמים והשתדלו בהתפשטותם למען הקל הקריאה והבנה בכתבי קדש עד שהמלאכה השתלמה בשלמות אחר שלמות, גרמו בזה נזק למדרש חכמים ורבו המטאנים בו והתחזקה על ידי זה רת מכחישי הקבלה. ואמנם נראה כי בעבור זה לא הניחו ידם מן התקנה, אך בכל ימי הגאונים נדבו חכמים גדולים במקרא כחם וזמנם בלי עכוב למלאכה הנכבדה הזאת ושמרו את הכלל הישן והאמת: צדיקים ולכו בהם ופושעים יכשלו בהם.

פרק ארבעה ועשרים

המסורה המשך מהקודם.

קורות שונות עברו על מלאכת הנקוד עד השינוי המורגה אשר עמד עליה בסוף ימי הגאונים. כערך שהשתלם הנקוד אף בן השתלמה המסורה מעט מעט. כי בהתבונן בתכונת שלשת הענינים האלה, הנקוד, המעמים והמסורה, נראה כי הן מלאכות אחוזות וקשורות אחת אל אחת. לא נרצה לאמר בזה כי שלשתן מלאכה אחת, אשר יצאה מתחת יד אומן אחד ובזמן אחד, כי זה דבר אשר לא יתכן, מצד היותן מסוכסכות ורחבות ועוד יותר מצד היותן שונות בתכונתן, המסורה היא מלאכה בבחינה עצמית ופרי יגיעת בשר, אך הנקוד והמעמים הם מלאכת חכמה והתבוננות עמוקה (רשדלי ויכוח וכו' צד 104). אבל זאת נאמר כי המסורה אשר הוכנה והוסדה בפרק זמן הגאונים היא מלאכה גדולה ונדרש לה זמן רב ושקידה, ואף כחות רבים להכנתה. והנקוד והמעמים הם שני יסודות עקריים אשר זאת המסורה עומדת עליהם (לעיל פכ"ג). שמות עושי המלאכות האלה הראשונים לא נזכרו. אבל זאת שמענו כי עסקו בהן בבבל כמו בארץ ישראל. כבר הקראי הקדמון נסי בן נח מזכיר נקודות ומעמים

בטעם מפקס כדי לרמוז על כל הדברים האלה שלפי מדרשם נאמרו כלם בדבור אחד. ד' פעמים בנורה נמצא אשר אנכי מצוך היום דברים ו', ו' י"א, ח' א', כ"ח י"ג, ובכלם מצוך בטעם תביר להפרידו מן היום לאחריו וביני האחרים אשר נמצא זה המאמר אינו כן אלא שטעם מצוך או במשרת, או בטפחא לפני אתנחתא וסוף פסוק והלא דבר הוא אין זה אלא שבאלה הד' הפריד "מצוך" מן "היום" מפני המדרש. הראשון הוא: אשר אנכי מצוך היום על לבבך ודרש בספרי שלא יהו בעיניך כדיוטנא ישנה . . . אלא כחדשה. ודרש היום על לבבך. השני: אשר אנכי מצוך היום לעשותם. הפריד מצוך מן היום מפני מדרשם היום לעשותם ומחר ליטול שכרם הג' אשר אנכי מצוך היום תשמרון לעשות, והד' אשר אנכי מצוך היום לשמור ולעשות ניכר מטעם הוה היום לעשות וכו'. ואע"פ עוד על הפסוק ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו והמעיימו קנאה במפקס והפרידוהו מוקנא, ומיד במאמר שלאחריו קנאה בטעם משרת ואולי רמז על מדרשם שוקנא הוא חובא. וכבר התעוררו אחרים על ענין זה ואין להאריך.

חסרות ויתרות לאנשי שנער (לעיל שם). והנה ממה שפרש ביחוד, שצריך לאלף הנקודות והמעטים והחסרות ויתרית לאנשי שנער שהם בני בבל נלמד כי בזמנו היו שתי שיטות בענינים האלה שיטת אנשי שנער ושיטה אחרת, והוא מסכים עם שיטת אנשי שנער שהם בני בבל. ואמנם המהלכת הזאת בין בני בבל שהם נקראים מ ד נ ח א י ובין בני ארץ ישראל הנקראים מ ע ר ב א י, בכל הענינים האלה, בנקוד ובטעמים ובמסורה ישנה מאד. אחד מן החלופים העקריים אשר ביניהם הוא ההבדל במצב הנקודות ממעל או מתחת לאותיות. שמדנחאי העמידו הנקודות על האותיות למעלה, ומערבאי העמידום מתחת לרגלי האותיות ונקוד שלנו. נקוד מדנחאי נקרא נ ק ו ד ה א ש ו ר י והוא הבבלי. מן הנקוד הזה לא נשארו דוגמאות רק מתי מעט והן שוורים קטנים בכתבי יד אחרים אשר בקצת אוצרי ספרים. וסבת הדבר הזה היא יען במשך הזמנים זה הנקוד האשורי נדחה מפני נקוד מערבאי הנקרא גם נ ק ו ד ט ב ר י י נ י, ונהגו כל המקומות ואף הבבליים בנקוד ארץ ישראל על כן נשתקע הדבר. מלבד החלוקה בענין מצב הנקודות גם מתחלפים בענין מספר התנועות שמדנחאי אין להם רק שש תנועות והן: הקמץ, והפתח, והצירי, והחיריק, והחולם, והשוורק, וכן מתחלפים במספר הטעמים ובכחינת מצבם שמצב כלם ממעל למלות חוץ מן הסלוק והטפחא שלפניו⁽¹⁾.

אמנם רבים מאד הם החלופים בין מדנחאי ומערבאי בעניני הנוסחאות. החלופים בנביאים ובכתובים עולים על שני מאות וארבעים ואחד. החלופים הם בענין הקרי וכתוב, במלא וחסר, בחלוקה מאל אל על ולהפך — והם מספר לא מעט — ביתרון אות התנועה או חסרונה, בחלוקה האותיות השמושיות, ביתרון מלה או חסרונה, בחלוקה מלה אל מלה הדומה לה במושגה, מאלה החלופים נרשמו מאה וששה עשר במסורה הגדולה על סדר המקרא. והאחרונים מצאו עוד חמשה ועשרים חלופים לפי מה שהוציאו מתוך כתב יד ישן נושן הכולל קצת המקרא עם נקוד מדנחאי (ר' שמחה פינסקער מבוא לנקוד האשורי צד 122). כל אלה החלופים לא היו תולדות הדרישה והחקירה, כי אם יצאו מן המקובל בספריהם כלומר שהנוסחא של מערבאי נוסדה על מה שנמצא כתוב בספרי ארץ ישראל, וכן הנוסחא של מדנחאי נוסדה על הנמצא כתוב בספרי בני בבל. ועל כן אלה החלופים יסודתם במסורת, שלא לה נמסר כן ולא לה נמסר כן. אבל לא יעלה על הדעת שאלה החלופים היו פרי הבקורת במקרא, שאלה או אלה שנו והחליפו הנוסחא לפי חכמתם ותקנו והגיהו נוסחת הספרים מפני שחשבו שתקונם טוב מהנרסא הכתובה, כי קרמונינו לא היו מבקרי מקרא. אך מכל משמר שמרו את הכתוב לפנייהם ולא נגעו בו כי קדש הוא. ואף אם חשבו כי ראוי הוא שיכתב כך וכך לא מלאם לבם לתקן. אמנם כאשר אמרנו כן הוא יסוד החלופים הית הנוסחא שמצאו בספריהם. וזה הדבר דומה לאותם החלוקים בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל הנודעים מתוך תשובות הגאונים בענינים הלכותיים שגם הם אינם תולדות העיון והחקירה כי אם באו מכת חלוק המנהגים מוֹמֵן קדמון⁽²⁾ ועתה

(1) המקור לרוב הדברים הוא מבוא לנקוד האשורי לר' שמחה פינסקער, ואם נמשכתי אחרי מחברים אחרים וכתית בשם. אבל צריך אני להודיע כי לא יעלה על רעתי להכניס תוך ספרי הזה עיונים וחקירות על עצמות המסורה כי אין זה מתכלית החבור. ואין חפצי לדבר על הפנות האלה רק בבחינת תולדת הכללית. (2) ע"י משיב על אודת החלוקים האלה כחנן מאמר א' בסוף הספר. ור"ש

באמרם „מערבאי ומדנחאי“ אין הכונה על חברה מיוחדת בא“י ובבבל אשר תעודתה תקון הנוסחא והגהתה כפי חכמתם כי אם הכונה על סופרים הקובעים הנוסחא על פי ספרים הנמצאים בארצותם. סדר אלה החלופים שהוכרנו הסדורים במסורה בלי ספק ישן מאד. וזה האות כי לא נמצא בם חלופים בבחינת הנקוד והטעמים⁵). ואמנם אף שנרשמו כל החלופים שבין בני ארץ ישראל ובין בני בבל לא נחשוב כי חוץ מאלה היו כל הספרים שונים בנוסחאותיהם, או שהחלופים האלה היו בכל ספרי בבל וארץ ישראל, כי אם אין ספק שהיו מאו ומקדם בין בבבל בין בא“י ספרים מספרים שונים בנוסחאותיהם כאשר כבר הוכחנו למעלה מן התרגומים והתלמודים והמדרשים שנמצאו מהם נוסחאות לא כדברי אלה ולא כדברי אלה. וכופת ברור על זה יוצא לנו ביחוד מתוך תרגומו של יונתן על הנביאים. הנה על דברי יחוס זה המתרגם אל מסורות מערבאי ומדנחאי הודיע לנו אחד מהחכמים המובהקים בחכמת הנקוד והטעמים והמסורות „דבר חדש שלא עמד עליו אדם עד כה, והוא שיונתן קרא תמיד על פי נוסחות מדנחאי בכל מקום שפליגין על מערבאי ורק על פי זאת הנוסחא הוא מתרגם“. (מבא לנקוד האשורי צד 124) ויסד חרושו שגלה על שמונה ראיות⁶). והוא פלא! מה צורך לראיות פרטיות ומה יתרון בהן? אם אמת נכון הדבר כי יונתן תמיד ובכל מקום תרגם רק על פי נוסחת מדנחאי מה צורך יש לשמונה ראיותיו הלא כל החלופים הם ראייה אחת? ואם לא ברק היטב כל אחד ואחד מן החלופים ולא התודע לו בברור כי כל נוסחא ונוסחא שביונתן מתאימה עם המדנחאי ואף אחת מהן לא נעדרה, אז מה יתרון בשמונה ראיות בהיותנו דנים על חלופים למאות? ואמנם אנו נחשוב כי לא ברק ולא דרש על הדבר כראוי. ובוזה לא טוב עשה שלא ברק היטב היטב מרם הוציא לאור משפטו. כי חרוש כזה הוא חרוש נגד שבע הדבר. תרגום יונתן בן עוזיאל הלא הוא יליד ארץ ישראל, ומי זה יאמין שהוא יתרגם תמיד ובכל מקום רק לפי נוסחת ספרים שהם בחלוף עם נוסחת ספרי ארץ ישראל? אבל אמת הדבר כי לא כן הוא כאשר דבר זה החכם, כי אחרי בדיקה ובחינה כראוי נמצא כי בחפזן שפט משפט, ויונתן לא תרגם תמיד ובכל מקום רק לפי נוסחת מדנחאי כי אם רק בקצת מקומות

פינסקער במבוא צד 129 כתב ולא עוד אלא שחולקים גם בדיני איסור והיתר והביא מבעל העטור ותימה שלא רמו על תשובות הגאונים. ועי' בים של שלמה סוף ב"ק. ⁵) ב' חלופים הם בנקוד, א' ירמיה, למערבאי כרתו עצה, למדנחאי כרתו עצה במפיק. ובעמם: למערבאי וה' לא עשה, למדנחאי לא עשה מפיק היא. אמנם לרעת פינסקער במבוא צד 16 וכן נראה אמת שנקודת הדגש בתוך האות היתה נהוג עוד קודם המצאת הנקוד והיא יותר נושנה משאר הנקודות ולפי' לא רחוקה מציאות המפיק בחלופין. ואפשר מאד שגם בעל ספר יצירה באמרו שבע כפולות בניד כפרית ידע מנקודת הדגש שבאלה האותיות המשתנות הרבה בקריאתן עי' הדגש ורא' התחילו להדגישן שהיו סימן לתלמידים.

⁶) אלה הן ראיותיו א) ונקטם (וכריה י"ד ה') גי' מדנחאי וכן תרגם יונתן ואסתתם. בחלופים שבמסורה גדילה זה ליתא אבל מביא עדותו מהראב"ע שזה הוא מן החלופים. ב) אנדע (יחזקאל ה' י"א) גי' מדנחאי קרי וכתוב ותי' אקטף. ג) והשיבו (ישעיה מ"ג ה') למדנחאי כיו"ו ואף כן תרגם יונתן ואתיכו. ד) ובצורות (ירמיה ל"ג ג') למדנחאי בצרות כתיב ונצרות ק' כצ"ל לפי כי הבבלי וכן תי' ונשרן. שאר הד' אינן ראיות רק אחרי שגגה בחלופין שבמס' שלנו ונהפך מערבאי למדנחאי כמו שעשה פינסקער שהגיה והביא ראייה אחרי הנהגתו ועל פיה ומי יאבה ומי ישמע לראיות כאלה;

יתרגם כנוסחאתם ומתרגם בקצתם לפי נוסחת מערבא⁶). ומה יצא כאור משפט כאשר אמרנו כי מאז ומקדם היו בין בארץ ישראל בין בבבל נוסחאות נוסחאות. פה ושם היו ספרים גם כנרסות מדנחאי גם כנרסות מערבאי ואף גם שונים מאלה ומאלה. ועוד יותר יודע לנו זאת ממה שראינו שבין חכמי ארץ ישראל ובין חכמי בבל הקדמונים מביאים נוסחאות ודורשים מדרשיהם על פיהן ואלה הנוסחאות שונות מנוסחאות מדנחאי ומערבאי, וכל זה עדות ברורה כמה גדלו הסכסוכים והבלבולים בספריהם, ועתה מבואר לנו כי כמו בארץ ישראל כן בבבל עם שהיה להם נוסחאות מסוריות בכל זאת לא נשמרו הספרים ועלו במ נוסחאות שונות והיה קשה למצוא נוסחא ברורה. ועל כן במעמד הרע הזה היתה חובה קדושה דוֹשה לקיום כתבי קדשנו בטהרה גם לבני ארץ ישראל גם לבני בבל להביא סדרים בדבר המסוכסך הזה להסיר קמשוני השבושים אשר העלו מעתיקים מבוהלים על פני כתבי קדשנו. ואמנם אף באמונה עשו חובתם. כי קמו אנשים מביני דבר ואזנו וחקרו ותקנו וקבעו דור אחר דור הנקודים והערכת הטעמים והמסורות. המערבאים לפי דרכם ושטתם, והמדנחאים לפי דרכם ושטתם.

אם נתבונן בשלמות הנקוד והטעמים כפי מה שהגיעו אלינו, מאד מאד נתפלא על יקרת המלאכה הזאת וגודל ערכה! איננה מלאכת ידיים לבד ומעשה אומנות כי אם היא גם מלאכת חכמה והתבוננות עמוקה. אנשי המלאכה הזאת הם היו המפרשים האמתיים, הם בנקודותיהם ובקיהם ובציווריהם פעלו יותר להבנת כתבי קדשנו מכל הדרשנים והפרשנים וגם הפשטנים אשר היו לפניהם ולאחריהם. הם היו משובבי נתיבות לחכמת הלשון והדרוק עד סוף כל הדורות, הם המנהיגים והם המלמדים לכל דורש במקרא. וכמו כן אך בהתפלאות נביט אל עושי מלאכת המסרה, אשר היא עבודת כח ענקים. איה שוקל איה סופר כמוהם את כל האותיות והמלים וכל הנקודות בכתבי קדש בבחינה ובכינה. אם בשום לב ובהתבונן

⁶ החכם פינסקער הביא ראיותיו מנביאים אחרונים וכבר אמרתי בהערה הקודמת שאין ראיותיו מכריחות בשום ענין. ואני ברקתי בחלופין שבנביאים הראשונים ומצאתי שחדשו עולה כחיה. כי בחלופין שבניר נראה כי דבריו שתי מיר ובכל מקום חר' יונתן רק לפי נ"י מדנחאי לא יקומו. ביהושע ח' י"ב, מ"ז מים לעיר, למערבאי ב' פסוקין לעיר, כתיב וקרי למדנחאי לעיר כ' לעי ק'. והנה בפסוק י"ב חר' יונתן כמדנחאי, ובפ' מ"ז תרגם בקרתא בעי זה כמערבאי וכפי פירושא ובספרינו כ' לעיר וק' לעי. שם כ"ב כיב למערבאי, אם כמרד ואם כמעל. למדנחאי אם השני בלא וי"ו ותי ואם כמערבאי. שם כ"ב כ' למערבאי על כל עדת ישראל. למדנחאי אל כל ותי על כמערבאי. שופטים ט' ל"ג, למערבאי ופשטת על העיר, למדנחאי אל העיר, ותי אל. שם י"ט ג' לרבר על לבה להשיבה להשיבו כתיב, למדנחאי להשיבו כתיב וקרי, ותי לאתכותה כמערבאי. שם כ' מ"ב למערבאי אל דרך המדבר, למדנחאי על ותי לאורח מדבריה כמערבאי. ש"א ד' ט"ו למערבאי ועיניו קמה, למדנחאי קמה כ' וקמו ק' ותי קמה. שם כ"ב ט' למערבאי, והוא נצב על עבדי שאול, למדנחאי אל ותי על כמערבאי. ש"ב י"ג כיא למערבאי והמלך דוד שמע את כל הדברים האלה, למדנחאי כל הדברים, ותי ית כל פחנמיא כמערבאי. שם י"ד ז' למערבאי כל המשפחה על שפחתך למדנחאי אל שפחתך ותי על כמערבאי. מ"א ז', ל"ג למערבאי וארבע כחשית אל ארבע. למדנחאי על ארבע ותי לארבע כמערבאי. מ"ב א' י"ב למערבאי ויען אכיהו וידבר. למדני ויאמר. ותי ומלל כמערבאי מ"א כיא ז' למערבי מלוכה על ישראל. למדני אל ישראל תי על כמערבאי מ"ב י"ד י"ג למערב, ויפרץ בחומת ירושלים בשער. למדני משער ותי בתרע כמערבאי ולא נאמין שכל החלופין האלה הם ט ז ועל כן אין לחדשו של פינסקער שום יסוד.

על המעשה הגדול והרם הזה נביט, באמת לא יפלא בעינינו אם נמצא כי מספר רב מחכמי ישראל ההולכים לתומם חשבו כי כל אלה המלאכות אינן מעשה ידי אנשים פשוטים כי אם הדברים מקובלים ממש מסיני או לכל הפחות מעזרא הסופר אשר נאמר עליו כי היה ראוי שתנתן התורה על ידו. כי בהתבוננם בכבוד המלאכה וברוב החכמה ובענין העיון ועוצם השקידה אשר נדרשו למעשים נשגבים כאלה לא יכלו להאמין כי אנשים פשוטים יוכלו לעשות כאלה אף אם הם רבים ואף אם בזמנים ארוכים. אמנם לא כגמול ידם הושב להם. כל אלה המתירים במלאכתם ועשו אותה באמונה לא יזכרו ולא יפקדו בשמם, ואך במקרה נתקיימו שמות אחדים מן המשתדלים לעסוק בענינים האלה בזמן מאוחר, וגם הם אך מעטים המה. הקראי שלמון בן ירוחם בן ומנו של רב סעדיה גאון, מוכיר שני בעלי נקוד בשם — אב ובנו — והם רב מוחה ובנו רב משה, וקראם „מתקני הנקוד הטברניני“. הקראים אומרים שאלה שני החכמים בעלי הנקוד היו קראים וצמצמו זמנם בדור אחר ענן מיסד דתם (ל"ק צד כ"ט נספחות צד 62). ואמנם כבר ראינו ונוכחנו (לעיל צד 65), כי אין זה אמת ברור יען כי אין על זה אף שמץ ראיה. ועדותם בדברים כאלה אינה נאמנה, כי זה דרכם ככל למו להחזיק אנשים לבעלי דתם ולהתייחס עמם אף בלי כל ידיעה ברורה, אך בכל עת אם נודע להם איש אשר כל עסקו במקרא ובחקור לשון הקדש מיד מנותו בין בעלי דת הקראית. אמנם אם גם נכחיש כי רב משה ורב מוחה היו קראים. אין לנו סבה שלא לקבל מהם על כל פנים דבר זה כי רב מוחה הוה היה עוסק במסורה, אחרי שאנו רואים שקיימו ממנו קצת הערות והגהות רשומות על גליון כתב יד של חמשה חומשי תורה ישן נושן בענין מלא וחסר. וכמו כן נתקיימו מבנו רב משה הערות וחקירות בענין הנקוד והטעמים (ל"ק שם) ולא היה סבה לקראים ליחס להם דברים על יסוד אשר לתפארת דתם אינם מעלים ואינם מורידים. ומטעם הוה בצדק נקראו „מתקני הנקוד הטברניני“. ואולם צריכים אנו לדעת כי הוראת הכנוי „מתקני הנקוד“ איננה מכוונת על ייסוד הנקוד כאלו ירצה לאמר שהם יסדוהו ומידם היה לנו ועל כן ממציאי הנקוד הטברניני היו רב מוחה ורב משה, והקראי שלמון בן ירוחם באמרו שהיו מתקני הנקוד הטברניני חשב להודיע בזה כי כל הסגלה היקרה הזאת — מציאת הנקוד והטעמים והמסורה — נחלה היא לנו מן הקראים ולהם כל הכבוד הזה. זה לא יתכן, כי הקראים עצמם מעולם לא חשבו ליחס זכות תקון הנקוד והטעמים לאחד מחכמיהם והם האמינו כי הנקודות מאו ומעורם היו עם האותיות, ואיך יאמרו עתה שרב משה ורב מוחה המציאו הנקוד הטברניני. אבל הוראת הכנוי „מתקני הנקוד הטברניני“ היא שהיו הם מתקנים כלומר מגיהים ומנקים משובשים את הנקוד הטברניני אבל לא שהיו הם הממציאים אותו. אם נתן לב על עצם ההערות וההגהות הנזכרות על שם רב משה ונבינה בענין יתברר לנו, כי מי שאמר שהיו מתקני הנקוד לא חשב לאמר שהיו יסדוהו. כי אלה ההערות שעל גליון הכ"י מחלק מה' חומשי תורה אינן הערות שעשה רב משה עצמו כי אם בעל ההערות הוא אחר, והוא מעיר כי הנחת הטעמים הנמצאת בכתב יד אינה מוסכמת לכל כי אם רב משה בן מוחה חולק על קצתם ומניח טעמים אחרים, ונוכל לשפוט מזה כי לדעת בעל ההערות היה רב משה מתקן כלומר מגיה הטעמים שעשו אחרים שקדמו לו, ועל כן בשום ענין לא יעלה על הדעת שרב משה היה המתקן הראשון.

בהערות ההן נזכרו עוד שלשה אנשים מבעלי הנקוד והמעמים והם רב פנחס ראשי ישיבה, ורב יונתן, ורב חביב (ג'ז שם), אבל חוץ משמותם לא נודע מהם ומתקף חכמתם דבר גדול, ועל כן לא ראינו לאבר עליהם דברים הרבה. וכמו כן נחשוב אך למותר להזכיר פה שמות נקדנים אחרים אשר גם מהם לא נדע להודיע אשר פעלו גדולות בחכמת ישראל⁶⁾.

ואמנם בכל זאת לא נהדל מהזכיר פה שם אחד, אשר עשו הבורים ראש לנקדנים, אף כי אנו גם מחכמתו וממעשיו לא נדע להודיע דבר ולא שמענו שמו וזכרו באחד מכתבי הקדמונים, רק נמצא רשום בכתובת אחת הנספחת לכתב יד ישן המכיל חמשה חומשי תורה (ע"י הערה 7). והסבה אשר הניעתנו להזכירו ולשום עין בוחנת על זאת הכתבת היא, יען כי כבר החזיק זה האיש לקצת חכמינו למציא הראשון את הנקוד האשורי, ועל כן איך אנו רשאים להתעלם מלדרוש על הדבר מה שיבו ומה יש בו מן האמת. הלא אם אמת נכון הדבר כי זאת הכתבת תספר לנו האמת, הלא הותרו כל הספקות בענין התיסדות הנקוד אשר תלו עליהם את ראשם אלה העברים האמללים, ויש מענה לשאלות: מי היה ממציא הנקוד? באיזה זמן נתחדש? כי עתה אחרי שנתגלה זאת הכתבת ונמצא כתוב על ספר ובדיו מה שמו ומה שם בנו, הלא עתה כבר נתברר הדבר ונתפורו כל הספקות. (גרעץ ח"ה בהערה כ"ג בסוף הספר צד 552) הנה בכתבת הנרשמת בכתב יד הנזכר כתוב מאמר קצר אחד אשר בריב זהרו בוקע העננים ויפורם והולך ואור עד נכון הדבר למעלה מכל ספק, כי אלה דברי המאמר: רב משה הנקדן הבורה הראשון להקל לתלמידים למידת הקריאה בהם. ואמת הדבר כי בהשקפה ראשונה היו יכולים הטועים עד עתה בבחינת תהלה המצאת הנקוד ללמוד בינה ולהודיע, מי זה האיש אשר המציא את הנקוד. והמבוכה הגדולה בין העברים תותר בפעם אחת. וגם לחכמים המבקרים נקלה להם עבודתם שבלי יגיעה יצלה להם להדאות מי היה ממציאו מבלי היות מוכרחים להביא תעצומות והוכחות בקריות (גרעץ שם). ואמת נודה בלב תמים כי כל זה יהיה טוב ויפה לנבוכים המבקשים להתלמד ורווח גדול למבקרים שילמדו האמת במעט עמל, אילו היה זה רשום ומפורש שהיה רב משה הבורה הראשון את הנקוד אילו היה זה השם כבר נודע ממקום אחר, ואילו המאמר המודיע שרב משה הנקדן היה הבורה הראשון היה צומד בודד בלי חברים אשר הם חשודים בזיוף, ואילו לא היו גם בהמאמרים הראשונים, אשר זה המאמר מהם, קצת רושמים המראים

⁶⁾ החכם ריש פינסקער בליק צד ל"ב כתב שכל אלה בעלי מסורה ודקדוק ונקוד ומעמים (בצורף ב"א וב"ט) שהיו מבליים כל ימיהם במלאכות האלה ולא נמצא מהם ממקום אחר שום סימן שעסקו בתלמוד כלל חשודים בקראית, ואין מענה מתאר ראש ישיבה של רב פנחס כי גם יהודה בן עלאן הטבראני היה ג"כ ראש ישיבה. וכל אלה דברי תהו. וכי מפני שפינסקער לא ראה שום סימן ממקום אחר שעסקו בתלמוד ע"כ הם קראים. האין אפשר שעסקו בתלמוד ואברהם חכמתם? אין לא ראיתי ראיה! התאר הסתמי "ראש ישיבה" של רב פנחס הוא ראיה גדולה שהיה רבני וכן לא נקרא אף אחד מהקראים ומה שהביא מהיהודה בן עלאן שנקרא כן, גם הוא לא נקרא ראש ישיבה סתם כי אם ראש ישיבת ירושלים שהכונה שהיה ראש יושבי ירושלים הקראים. ועוד וכי כל העוסקים במקרא ואינם עוסקים במשנה ובתלמוד הם קראים שאם אתה אומר כן אף אתה עושה רוב ישראל לקראים. אבל רעה תולדי היא בהחכם הזה שירח ריח קראית בכל מקום. ובאמת נראה כי בספרי מבוא לנקוד האשורי כבר חזר בו מהטעות הזאת.

כובס, אבל עתה מכל אלה שאמרנו נראה הפוכם. הנה אין אנו מכירים איש ששמו משה בן יהודה ואבי יהודה המניה כאשר נזכר באותו הכתבת, ואם אמת הוא שהיה איש ששמו משה הנקדן הבודה הראשון וממציא את הנקוד לא יתכן שלא יהיה השם ההוא נזכר מאחד מבעלי המסורה והקדוק הקדמונים. ואף אם נודה באמתת המאמר איה איפוא יש בו אף רמז קטן שבאמרו שהיה הבודה הראשון שמכוון בו בדיית הנקוד אולי היה בודה אופן (מעטהאדע) חדש בלמוד הקריאה, ויכול להיות שהיה מחדש לוחות אלפ"א בית"א ותבור הברות או כדומה לזה, כי הכנוי נקוד או נקודות לא נזכר בכל המאמר. ואמנם חוץ מזה ומוזה הלא העדות הזאת הכתובה בכתבת הנוכרת היא עדות שבטלה מקצתה ובטלה כלה, כי הכל מודים כי רוב הכתבת מבואר כזבה וזיופה ואיך עתה נסמוך אף על מלה אחת ממנה. והנה להראות כל זה צריכים אנו להעתיק פה ענין זאת הכתב בקצרה: אברהם בן מ' שמחה מעיר ספרד במלכות כוזריה, יספר, בשנת אלף תר"פ לגלותנו היא שנת ד"א ת"ש (P) ליצירה לפי מנין היהודים בעיר מסר כה כבוא שלוחי נשיא ראש ומשך מעיר ציוב לדוד הנשיא הכוזרי. . . . שלחתי בשליחות ממנו לארץ פרס ומדי לקנות ספרי תנ"ך קדמונינו לקהלות כוז, ובעולם המדינה היא איספאן שמעתי שיש בשושן ספר תורה קדמון. ובבואי לשם הראוה לי אחינו ב"י בקהל גדול. ובסופו כתוב ספור מסעות כ"ה יהודה המניה והוא מודיע: שאביו ר' משה הנקדן היה הבודה הראשון להקל לתלמידים למידת קריאת המקרא בהם. ובקשתי שימכרו לי וימאנו והעתקתי הספור הזה מלה במלה כי יקרו לי דברי המניה מאד והוספתי בו ביאור לדבריו הסתומים הירועים לי באמת. ואחרי כן יתחיל העתקת הספור בלשון הוה: אני יהודה בן משה הנקדן מזרחי בן יהודה הגבור איש נפתלי ממשפחת השלמי. ומספר והורך הקורות מהתישבות היהודים בכרים המדינה וסלע היהודים אשר בצדו ובעיר ספרד על ים השיטים ששמים ומשומים מקניהם לעיר מסרכה. . . . ובבואי לעיר מולדתי פה שומכי עיר מלכות דריוש המדי שירון בשנה החמישית למלכות האדון כסדורי הפרסי אלף ושלוש מאות לגלותנו הגהתי זה ספר תורה למ"ר מרדכי החבר בן שמעון שקבל חברות יצ"ו, יזכה להנות בו וזרעו עד עולם ס"ט אמן. הנה לפנינו בכתב הזאת שתי הודעות. בהאחת יודיע מי שכתבה רק בדרך העברה או נאמר כמסית לפי תומו כי הכותב הראשון הוא יהודה המניה בן לרי' משה הנקדן אשר היה הבודה הראשון להקל לתלמידים למידת קריאת המקרא בהם. ובהודעה השנית יודיע זה יהודה המניה כל הספור מהתישבות הכרים וכל אנפיה וזאת ההודעה הלא היא העקירת ומענינה ניכר כי היא התכלית העצמית לכתבת הזאת. ולפי מאמר הכותב אף היא שיקרה בעיני אותו אברהם בן מ' שמחה ומחבה ומרוב יקרתה העתיקה. והנה מי שיראה בעין פקוחה על כל הספור הזה ומקדקדק בתוארו ובלשונו ובעניניו יבין עד מהרה זיופו. וראינו כי אך למותר יהיה להאריך בהוכחת כזבו בשכבר נחתך עליו הדין מזולתנו בראיות שאין עליהן תשובה שהוא מזויף מראש ועד סוף, ולא עוד אלא שניכר לכל כי כמה לשונות בו לקוחות מיוסיפון העברי ומאור עינים וצמח דוד. ועתה אחרי שהוא ברור שהחלק העקרי מזויף ובדוי לאיוו תכלית, מה טיבו של החלק הטפלי מי יאמין באמתתו ויסמוך עליו? בפרט בהיות שכל מי אשר יש לו טעם והבנה במליצת לשון הקדש יכיר שמעט אחד יצא הכל, ונוסף

על זה הלא בכלו נמצאו דבורים אשר סימני נערות ניכרו בהם. וכאשר אנו רואים בדברים המושגים בפי יהודה המגילה⁽⁷⁾, אף כן הוא בדברים אשר לפי הכתבת יספרם האיש אברהם בן שמחה מעצמו שיש בהם דבורים אשר בשום ענין לא היו נהוגים בזמן הקדמונים⁽⁸⁾ ועוד יותר מעורר החשד שהכל בדויה וזיוף מה שכותב הכתבת ימלא את פי אברהם בן שמחה הבטחות על הבטחות מאמתת דבריו כמו מה שמבטיח שהעתיק הדברים מלה בלה, ואומר שהדברים ידועים לו באמת, ואמנם הפלגת הבטחה על היות הדבר אמת מעוררת לרוב החשד נגד אמתתו. ועתה אם נצרף כל אלה הנקודות יחד הלא יוצא לנו ברור שאין לסמוך על הכתבת הזאת כלל וכלל.

אמנם תהלוכת השתלשלות אלה הפנות: הנקודות, והטעמים, והמסורה, והדקדוק, בנתיבות דברי ימי ספרותנו כן היתה. הנקוד והטעמים מטופס אחד יצאו, כי הם אחווים זה בזה ומתפעלים זה מזה. תחלת זמן הוסדם לא נודע לנו בצמצום, אך בזה אין כל ספק כי רשומם בכתב נתקן אחר חתימת התלמוד בפרק זמן הגאונים הראשונים. ואולם כאשר כל הדברים יגיעו עד השיגם שלמותם, כן גם הם אך מעט מעט השתלמו. אף כמשפט הזה כן היה משפט המסורה. עניני מסורה רבים המה מפוזרים ומפורדים בתלמוד. וכבר שערנו כי קרוב הדבר כי מאז ומקדם היו קובצי ברייתות מעניני מסורה, כל זה הלא מפירש יוצא מתוך תלמודנו. מצורף אל זה הנה מסורת אגדה בידנו בכתב יושר דברי אמת מאמר יקר בעניני המסורה וקדמותה. המאמר הזה נתקיים לנו בכתבי יד שונים ונמצא גם כן בדפוס בקצת חבורים העוסקים בדברי מסורה. נוסחאות המאמר שונות מאד זו מזו בלשון ובמליצה וקצת גם בענין, וכלן סתומות וחתומות וקשות ההבנה, יען כי לפי הנראה כותביהן לא היו יכולים לאמן ידם במליצת לשון הקדש. אכן כל מה שראינו מן החברים האחרונים שהשתדלו לפרש

(7) הכתב הזאת ראיתי מעתקת במיע ציון שהויל החכם יאסו ועמיתו קרייר צענבאך. ור' יצחק שמואל ריניו כבר חתך עליה את הדין לאמר שכלה מוויפת וריש פינסקער בליקושי קדמוניות צד לייב כתב שכל הספקות שהטיל החכם ישיר בעניניה מוצקים הם כראי מוצק ואין לישיבם בשום פנים. והוא לעצמו הוסיף למען באמרו שכמה לשונות שם לקוחות הן מספר יוסיפון בן גוריון ומאיר עינים וצמח דוד. והחכם נרעץ בהערה שהוכרנו סמך על הכתבת הזאת לצדדים מורה הוא שכל הספור המתחיל: אני יהודה בן משה הנקדן חשוד הוא בזיוף אבל סומך על דמאמר שר' משה הנקדן חשוד הוא בזיוף אבל סומך על המאמר שר' משה הנקדן היה הבורה הראשון להקל לתלמידים למידת קריאת המקרא בהם, והכשיר עדות שבטלה מקצתה וזיופה מבואר. ולא עוד אלא ששם החכם נרעץ בפי העד דברים שלא אמרם מעולם, כי בכל העדות אין גם זכר מן הנקודות אלא שהחכם מהשערת דעתו גורם שהיה הבורה הראשון (של נקודות) ואיך נוכל להשניח על משפט היוצא בעזרת הגנה מהשערה בפרט בשאינה מוכרחת כמו שפרשנו בפנים. ואולי הטענה מלת 'בהם' שפ' בהם כלומר שפ' הנקודות הקל הקריאה, אבל מבואר למעיין שבהם מוסב על המקומות. והנה עם שאני מאמין באמונה שלמה שהכל מזויף בכי לא יחרף לבביו לאמר זה או זה עשה הזיוף שכל ויפן ערים ומסתתר ואפשר שר' אברהם פירקאויץ אחיו בשם של אברהם בן שמחה שם ידיו באמצע ומי יודע? אבל נדע כי זה אכן רשף לפניו סמך על הכתבת הזאת וחור בו כסוף מימי והחליט שהנקוד והטעמים קדומים והוציא פתקה המראה שהם מתחלת ימי בית שני כדלעיל וכן דרך זה האיש שמודיע דעתו לתועלת הקריאת מוויף לו ראייה ושוב חוזר בו להפך דעתו ניב לתועלת הקריאת ומוויף לו ראייה נדחה.

(8) הדבורים כה' לשם תאר הכבוד, וכן הדבור ב' אור, והדבור מ' לה ב' מ' לה לא היו נהוגים אצל הקדמונים.

דבריו לבררו ולתקנו ולבאר לשונו הקשה והמשחת לא מצאנו בכל השערותיהם ותיקוניהם דברים המתישבים על הלב⁹). אבל על כל פנים ממנו נלמד כי מאמר המסורת הזה ישן נושן ובעל המסורה בן אשר כבר השתמש בו בחבורו דקדוקי הטעמים (ר"ד אפפענהיים במאמר הנ"ל במאנאצין) וכסורת האגדה הזאת תורנו דעת ותבינו שמועה מקדמות השתדלות חכמי ישראל בעניני המסורה. שם משולשלה קבלה המסורה הגדולה מחכם לחכם. וזה תוכן האגדה: דוסא בן אליעזר בנו של ר' אפסי קבל מר' יהודה הבבלי שקבל משמעון אביו ושמעון קבל מר' אדא אשר היה בזמנו אדם גדול במקרא והוא קבל מר' המנונא שמצאה בנהרדעא ושניהם ר' אדא ור' המנונא קבלו מן מנקיי (ו"ג מנקדי גם מנקרי גם נקיי דעת ע"י מאמר הנ"ל 32) שגלה מארץ ישראל שהגלוה רופוס. והנה קשה עלינו לקחת אלה הדברים ככתבן וכל שכן להאמין שהמסורה גדולה שלנו היא קדומה כל כך עד שכבר בימי רופוס שהוא בלי ספק טרנוס רופוס המובא בתלמוד שהרשיע בימי מלך אדריינוס בדורו של רבי עקיבה היתה קבועה וקיימת. ואף אילו נרצה להתפשר עם הדבר הזה עוד יפלא בעינינו להביא בחבור את רב אדא ורב המנונא עם דורו של ריע. ואולם מלבד כל אלה הלא כבר ראינו ונוכחנו כי המסורה הגדולה תלויה במציאות הנקוד והטעמים ועל כן לא יתכן מציאותה בלתי מציאותם. אך לזאת נאות לסמוך על מסרת האגדה הזאת ונלמד ממנה כי בכל הזמנים הקדומים היו עניני מסורה להם ענין לענות בהם כאשר כבר הוכחנו, ואולי באמת החכמים הנזכרים באגדה בשמם היה עסקם במסורה, ובכל ענין נוכל לשער מזה כי בכל ימי חכמי התלמוד היו בהם אנשים אשר עסקו במסורה ואחרים מהם הם הנקובים פה בשמות אמנם המסורה בזמנם לא היא המסורה הגדולה שבזמן מאוחר, ובלי כל ספק לא היתה בימי חכמי התלמוד מסורה במציאות אף בחצי השלמות מכפי שהשלימוה בדורות האחרונים. הנקוד והטעמים הועילו הרבה לשלמותה. אכן בכל זאת גם היא אך מעט מעט הגיעה לשלמות. רבים היו עושי מלאכת המסורה. וכערך שהוקלה העבודה הקשה הזאת על ידי תיקון הנקוד אף לערך הזה עוד רבו העוברים. והיו כרבות המתעסקים במלאכת המסורה גם אז רבו מסורות שונות. כי אין להכחיש כי מאז היו חלופים גדולים בין הספרים מכתבי קדשנו, בפרט בין ספרי ארץ ישראל ובין ספרי בבל. ואף לסבה הזאת נהיו שתי מסורות הנודעות למערבאי ולמזרחאי, הלא מונח כן בטבע הדבר כי בספרים וכתבים אשר נתונים ביד סופרים ומעתיקים הוא מן הנמנע שלא יבואו בהם חלופים וטעויות. הרבה שגגה עושה, הרבה התרשלות עושה, ועוד יותר סמיכת המעתיק על זכרונו עושה. ולא לחנם הזהירו הקדמונים את הסופרים על הכתיבה שלא מן הכתב, עד שאסרו לכתוב אפילו אות אחת בספר תורה שלא מן הכתב. ובדוחק התירו זאת בתפלין ומזוזות מפני שהן פרשיות קטנות שבקאים

⁹ בסדר נכון ובדקדוק הביא גיסי הרב ר' דוד אפ"ה וצ"ל במאמר שבמאנאצין של החכם ברלינר שהוכרנו את כל המקומות בספרי דפוס ובכתבי יד שהובאה בהם מסרת האגדה הזאת והעתיק הניסחאות והעיר על חלופי הניסחאות שביניהן. וגם העיר בצדק כמה יש בה מן התועלת לחולדות המסורה. ונמשכתי במאמרי שלפנינו אחרי קצת מדבריו. וע"ש בכל המאמר ועוד ע"י בפי" דה"י לתלמידי רס"ג שהו"ל החכם רפאל קירכהיים במאמרו שבסוף הספר צד 56 שהעתיק ג"כ קצת ניסחאות מנאת המסורת וראה גם הערותיו. ולתכליתנו די כמה שכתבתי.

בהן (מנחות לב: מגילה י"ח:). ועל כן במצבים כאלה היה הזמן דורש להסיר הערבוב והסכסוך ולהכחידם. וזה היה תעודת בעלי מסורה המובהקים והבקיאים והסנקראים למלאכה הזאת. היוצא מפעלתם היה המסורה הכללית אשר יסדו תחלה בארץ ישראל בדקדוק ובמתנות ובבינה יתירה ובהסכמה לפי הנוסחאות המקובלות ברוב ספריהם והיא המסורה הנקראת מסורת מערבא. ובלי ספק היתה ראשית הכנתה בטבריה היא העיר אשר בה מאז מושב התורה וחכמיה מהירים בלשון הקדש. ואמרו עליהם בעלי דקדוק ראשונים בדברם מדגשות הרי"ש כי אנשי טבריה הם שתקנו שתי קריאות לאות הרי"ש והם הצחים בלשון מכל העברים (רקמה סוף שער ב'). וכן הכינו ויסדו מסורה כללית גם בבבל לפי נוסחאות רוב ספרי בבל והיא מסורת מדינהא. אלה המסורות היו היסודות לכל מעשי החכמים שעסקו בפנה הזאת בדורות הבאים. ובאה המלאכה לתכלית השלמות האפשרית על ידי שני אנשים חכמים ובקיאים באלה הענינים, והם נודעים לנו בשמם. שם האחד אהרן בן אשר איש טבריה אשר שם היו אנשי המסורה ומתקני הנקוד (הראב"ע בס' צחות) ושם השני יעקב בן נפתלי אשר היה מבבל, ובעל מסורת המסורה (הקדמה ג') יכנס ראשי ישיבות במסורה. מספר גדול חלופים נמסרו אשר ישנם בין נוסחאות בן אשר ובן נפתלי ורובם ככלם בנקוד ומעמים, בחסרות ויתרות נמצאו רק מעט וחלופים במלות כלל כלל לא, ולא נרצה לשפוט מזה כי יען שלא נמצאו בין חלופיהם חלופים במלות על כן מבואר שלא היו חלופים כאלה בזמנם בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, כי אם אמת הדבר כי עוד היו חלופים בחסרות ויתרות באותיות גם במלות ולא נשנו בין חלופי בן אשר ובן נפתלי יען כי כבר נשנו בחלופים שבין מערבאי ובין מדינהאי. ואמרו בעלי מסורה האחרונים שהלכה כמערבאי והלכה כבן אשר. ורוב הנוסחאות אשר בספרים שלנו הן לפי נוסחאות מערבאי ובן אשר. ואמנם נאמר בכוונה רוב ולא כל כי הרבה יש בספרים כמדינהאי ולא כמערבאי, וכן בכמה מקומות נטו מקריאת בן אשר ונמשכו אחרי גרסת בן נפתלי⁽¹⁰⁾, אבל בדרך כלל נאמר כי נצחו אנשי ארץ ישראל את אנשי בבל בענין זה ותהי קריאתם לחק בישראל.

אז כאשר החלה חכמת הדקדוק להשתרש ולהתפשט בבבל, היתה היא המדה להתיר כמה ספקות בקריאה ולהכריע בין החלופים. והיה יחס ההצטרפות בין חכמת הדקדוק והנקוד והמסורה. הנה אין כל ספק כי הנקוד והמסורה היו יסודות הדקדוק, כי טרם נדע נוסחא ברורה ויושר קריאת המלות בשום לשון מן הלשונות לא נוכל לשפוט על דרכי שמושו

⁽¹⁰⁾ כל הדברים שיסדתי פה ככללים מתכונת חלופי מדינהאי ומערבאי, וחלופי בן אשר ובן נפתלי וכן מעיני החיוס של אלה ואלה הנוסחאות רוב הספרים שלנו שעל פי המסורה ברורים ומבוארים למעיניו בדקדוק שני מיני החלופים האלה ובהערכתם לעמת הספרים הנמצאים בידינו ואין לנו צורך לראיות פרטיות. ואמנם מה שכתב ר"א בחור בהקדמתו הנזכרת שהפלוגתות בין בן אשר ובין בן נפתלי אינן אלא בנקודות ומעמים אינו כלל רק לפי הרוב אבל יש כמה יוצאים מן הכלל ימצאם הקורא כשיבדוק חלופיהם. וארשום פה קצת חלופי ב"א וב"נ בחסר ויתיר. כמו ביהושע כ"ד י"ט לב"א אל קנא לב"נ אל קנא ובספרינו כב"א וע"י רקמה צד 171 ושם צד 28 באר של"בא וי"ף בשוא תחת ה"י הראשונה וחיריק תחת השניה ולב"נ וי"ף על משקל וי"ו ונראה מזה שגם לב"נ מ"י אלא שהוא נחה. תהלים מ"ה י' לב"א ביקרוth לב"נ בקרוth. ור"ם נאון קרא בב"נ בלא וי"ד ופ"י מל' בקרת תהיה ודגש בתשובותיו קרא כב"א ופ"י מל' יקר.

ואפני נשיותיו, ולפי זה חכמת הדקדוק התפעלה מהנקוד והמסורה. ואמנם גם להפך היה הדקדוק המטהר והמוכך את הנקוד והמסורה מסיני השבושים והשגיאות אשר נפלו בהם במשך הזמנים בשגגה או מחסרון ידיעה. ונראה כי מכת החקירה בדקדוק הלשון היתה זאת כי קבעו האחרונים גם בבבלי הקריאה כמעבראי וכבן אשר כי מצאו כי נוסחאותיהם יותר צודקות לפי חקי הלשון מנוסחאות מדנחאי ובן נפתלי, ויען כי לא ממשאו פנים למערכאי ודבן אשר הכריעו כמותם כי אם מהכרתם שעל פי חקי הלשון הדעת מכרעת שדבריהם לרוב צודקים, על כן לא היה זה לחק ולא יעבור לקבל נוסחאתם בכל מקום באין יוצא מן הכלל כי אם קבוצה רק כשמצאו צודקת לפי דעתם ואחרי בחינתם וזה היה לרוב, ואמנם בקרב הזמנים אשר היתה מלאכת המסורה ענין אהוב לענות בו, ורבים היו עושי המלאכה או כרבות עושיה פרו ורבו גם המסורות, ואמר אחד מחכמי המסורה האחרונים (ר"א בחור במסרת הקדמה ג') כי המסורה הגדולה אין לה קץ. ולפי השערות, אילו היו כל דברי המסרת הגדולה אשר ראה בימיו כלם כתובים וקשורים יחד על ספר ירבה כמותו ככמות כל העשרים וארבע. ואחד מגדולי חכמי צרפת (ר"ת בהכרעותיו צד 11) כתב: כי אחרי אשר נכתב מסורת הוסיפו בו אנשים דברים שאינם במנין. וכבר אחד מן הגאונים — רב צמח בן חיים — בתשובה שכתב לאנשי קירואן על אודת אלדר הדני (ע"י לעיל פ"ב צד 126) העיר על דבר החלופים והשגוים בין בבלי לארץ ישראל בתסרות ויתרות ובפתוחות וסתומות ובפסקי טעמים ובמסורות ובחתוך הפסוקים. ואמר רבי מאיר הלוי אבולפיא בספרו מסרת סייג לתורה שגם בספרים הטונים שבידינו נמצא מחלוקות רבות וגם המסורות לא נמנעו ממקרה המחלוקות. וביותר התעוררו על זה החכמים האחרונים שעסקו בתיקון המסורה¹¹). והלא עוד אחרי שכבר נקבעה הקריאה והוגהו הספרים על פי המסורה עוד לא נטהרו עד תכליתם כאשר יגלה ויראה לכל מעיין בספרי המדקקים ומפרשי המקרא הקדמונים¹²).

ואמנם כאשר ראינו מכל זה שכל הזהירות והשמירה לא הועילו להעמיד הנוסחא בהסכמה אחת כן נראה מכל מעשי ידי בעלי המסורה כי ההבדלים והחלופים הם לרוב בנקוד וטעמים ובחסר ויתר באותיות ולפעמים גם בהשמטת מלה או בחלוק מלות הדומות קצת בצורתן או במבטאן, כי חלופים כאלה אפשר מאד שיתחוו משגגת המעתיק או מהתרשלותו או משכתתו, אבל לא נמצא בהם חלופי מלות ודבורים המהפכים הענין ומשנים אותו לכונה אחרת באפן שצריכים להתליט

(11) ע"י על זה ביחוד במנחת שי שהביא במקומות חלופי הספרים עד שנתפלא על רבוי המחלוקות בין המסורות השונות.
(12) הדבר ידוע כי רשי בפרושו על המקרא פ"י לפעמים שלא ככתוב ע"פ מסורה בספרינו. והרבה חלופים נמצאו בספרי המקובלים בפרט בזהר ובתיקונים ור' יונה נאח ברקמה מביא ג"כ נ"י שלא כספרינו כמו בצד 42 כתב: וכבר הוסיפו עוד היא ותבאתה לקראתי שבש"א כ"ה ל"ד ולפנינו כתוב ותבאתי ק"כ. ושם צד 54 אמר שיש אליף במקום היא כמו בדה"י ב' י"ד אכביר את עלכם ולפנינו כ' וב הכביר. ושם צד 57 מונה ולצלע המשכן בשמות כ"ו כ' ויש עוד אחרים ובעל ההערות הר"ר רפאל העיר יפה על כלם. אכן שם צד 129 שמונה בין אותם שבא המוכרת במקום הסמיכות וה' אלהים הצבאות ה' זכרו בהושע י"ב ו' ובספרינו הני' ה' אלהי הצבאות והעיר החכם הנזכר שכונת ר"י על הפסוק בעמם מ' ה' ואדני אלהים הצבאות הנינע בארץ ואינו נ"ל אחרי שהכתיב הוא שם של ארבע ולא כתיב אלהים לא היה ר"י מביא ראיה ממנו כי אינו ראיה על כללו.

שהמעתיק הויד וכתב דברים מדעתו. כי מה שנוגע בעצם הענין ובעיקר כונה המקרא לא היתה מחלקת בישראל, ולא היו הספרים נבדלים זה מזה. כמשפט החלופים בין בעלי המסורה אף כן משפט החלופים שבין המסורה ובין התלמודים והמדרשים כלם אינם יוצאים מכלל המינים שהזכרנו. הראשונים לא היו מבקרי מקרא ולא עשו גרסאות מהשערה ומשקול הדעת. אך החזיקו בנוסחאות ספריהם. ובאחת נבדלו בענין זה חכמי התלמוד מבעלי המסורה. שחכמי התלמוד בעת שהעתיקו והציעו מקרא לעשות בו מדרש העתיקוהו על פי ספר אחד המונח במקרה לפניו ולפיהו דרשוהו, ואולי גם לפעמים לא עיינו כלל בספר והעתיקו מזכרונם, ובין כן ובין כן הטעות עלולה. שאולי הספר מוטעה ואולי זכרונם הטעהו אבל בעלי המסורה אשר אין תכליתם כי אם לישר הנוסחאות ולברר האמתית, להם בדיקת כל ההעתיקות חובה כי זה אומנותם וכשקבעו נוסחא לא קבעוה רק על פי רוב הספרים הנמצאים. הדבר הזה הבינו היטב קדמונינו ונתנו יתרון למסורה אף במקום שחולקת על התלמוד. אף כן הדבר בתרגומים אף שבכמה מקומות בתרגומים נראה כי נוסחאותיהם שונות מנוסחת המסורה אין להשגיח על זה. כי מי יודע אם ההעתיקה מן המקרא אשר על פיר תרגם היתה בדוקה ואם השתדל המתרגם לעיין בהעתיקות אחרות. הלא אין זה אומנותו? ואמנם בענין התרגומים עוד יהיה זה הכלל שמור לנו, כי לא בכל עת נוכל לשפוט מן התרגום על דקדוק הנוסחא שבמקרא כי "המתרגם לפעמים מוסיף ומשנה ליתרון באור מבלי שהיתה נוסחא אחרת לפניו מנוסחתו" (לעיל פכ"ג). ואמנם יתברר לנו כן ביהוד מתוך כתבי בעלי הגליונות שמעתיקים כתובים מן התורה והנביאים והכתובים וכמעט בכלם אינם ככתוב, אין זה אלא מפני שכל ההעתיקות שבהם מתורגמות ודרך המתרגמים הקדמונים לשנות ולהוסיף ליתרון באור. והנה זאת הפעולה הנכבדה, תיקון הנקוד והטעמים והמסורות, אשר היא תוצאת פרק זמן הגאונים, ופרי יגיעת חכמי הרבנים, תתן לראש פרק זמן הזה עטרת תפארת, כי בה נשלם מעשה גדול ליסוד דת ישראל על איתני מוסדי התורה שבעל פה. במעשה הגדול והרם הזה פעלו כחות רבים בשקידה ובתוקף ובתעצומות הרוח. רבים היו המאורעות אשר קרום בקרב הזמן הארוך הזה. פעם כנחלים נמיו עתותיהם בהשקט ונחת גם פעם כלו ימיהם ברעה ושנותיהם בבהלה, אך גם בטוב גם ברע לא השיבו ידם מעשות חיל בתורה ובתעודה. גם מבית לעדתם קמו להם שוטנים שונים. וקטמות ומריבות היו בין הגאונים וראשי הגולה וגם לפעמים בין גאון לגאון, אבל בכל אלה עולם כמנהגו נוהג. אז פור התפוררה עדת ישראל והיהדות חשבה להמוט כי קם בקרבה עדת הקראים אשר רצו לעקור תורת הקבלה משרשה, גם מלחמת תנופה הזאת לא היה לה כח לעכבם בהליכתם על שדה חכמת התורתם. כי כלי המלחמה אשר בידם לא היו שוים בערכם אלה לאלה. הקראים באו בחרב לשונם חגורי חמות ושכורי קנאה והזויה, ובתמהון קנאתם לא ראו מה הזמן דורש וכי דרכיהם לא יתכנו להלוך עם החיים. אבל הגאונים בשובה ונחת הלכו בדרכם כמאז כן עתה היו עיניהם פקוחות על משאלות הזמן, בקדמוניהם כן גם הם ראו והבינו כי התורה שבעל פה היא המדה להציל קיום דת היהדות לדור ודור, וכל יגיעת הקראים לשוא ותקותם כי באחרונה חפצם בידם יצלח לא תהיה ולא תקום, כי דת אשר לא תחשוב חשבונות עם החליפה במקום ובזמן ולא עם תהלוכת ההשכלה ועם ההכרח והאפשרות אין

עתידות לה ואין תקוה לאחריתה (לעיל ספ"ט). ויען התבוננם בכל זאת היו טענות הקראים וחבילותיהם אין איל להפריע אותם ממלאכתם. העבודה ביגיעת בשר ורוח ומחשבה תמימה עשתה פרי לברכה. היא הולידה והצמיחה ספרות גדולה ורחבה בהלכה ובאגדה, ממנה יצאו מספר רב הנהגות ותיקונים הנדרשים לחייהם הדתיים וחקים ומשפטים להגדיל טובת עםם ולתת משמר למוסר השכל, גם בקרב פרק הזמן הזה גם ידיעת דשון הקדש העלתה נצה ותהי פורחת, רבים נסו כחם להרבות שיר ולהיטב במליצה וחפצם בידם יצלת. מאד מאד הפליאו לעשות בתקנה המקרא ביסודם הנקוד והטעמים והמסורה אשר יקיימו שמם וזכרם לדורות עולמים. אז בחלק האחרון מפרק זמן הגאונים כל אלה המעשים השיגו שלמותם ספרות ההלכה קבלה תכונה מרעית אל הספרות המדרשית נספה חקור המשפט לפי פשוטו, ובינת הלשון השלימו על ידי חכמת הדקדוק. לא נאמר כי יד הגאונים עשתה כל אלה. אבל זאת ברור כי לא הפריעו אחרים מעשות מעשיהם ומהלוך בנתיבות החכמה וההשכלה, כי אם תמכו בידם, ופעלתם הפיקה רצונם, וזה דבר גדול אשר נחשב לגאונים לצדקה. ובדורות האחרונים עוד הגדילו צדקתם, כי מלבד שהיו הגאונים מעשים אחרים לכל דבר חכמת בינה עוד הם נטלו חלק בראש בדרישת חכמת ישראל, בבינת המקרא, בחקור הלשון ודקדוק, והיו למשל טוב לטובים ולישרי לב בעמם אשר דעת לנפשם ינעם. ואמנם יותר מכל אלה קנו להם הגאונים צדקה גדולה במה שמהם יצאה התורה שבעל פה והתפשטה בכל מקומות מושבות היהודים בארצות הקדם ובאיירופא והם קימו את התלמוד מורשה לכל ישראל.

ספר תשעה עשר.

התפישות התלמוד ודרכי דרישתו בארצות הקדם, ספרד ופרובינצה, באיטליא, צרפת, ואשכנז, חתימת הספר.

פרק חמשה ועשרים.

התפישות התלמוד ודרך דרישתו בארצות הקדם.¹
נפות התבל אשר נאחזו בהן עם ישראל, בשנים קדמוניות במספר גדול היו שלש: ארץ ישראל, בבל, מצרים. ארץ ישראל היתה ארץ אחוותם, בבל היתה ארץ גלותם, וארץ מצרים היתה ארץ מגורתם. בארצות האלה היה גם מקום משכן חכמת ישראל. בימי קדם ארץ ישראל נערתה על אהיותיה. בה הוחל לדרוש בתורת משה ושם נוסדו המשנה וההלכה. היא ארץ מולדת כל התנאים נושאי התורה שבעל פה ומיסידיה. ביומנים הקדמונים ההם לא היה לבני בבל חלק בכל הנעשה מן התנאים הראשונים

(*) אפשר מאד לחשוב שעם חתימת פרק זמן הגאונים כלה ענין החקירה שקבלתי עלי בחבור זה והוא השתלשלות התורה שבעל פה. אך באמת אין הדבר כן ולפי דעתי התפישות תורת התלמוד בשאר ארצות התבל בצדקת הגאונים נחשב חלק עקרי להשתלשלות התושבים ועל כן היה נחוץ לתכליתי הספר הייט הזה. אשר ידבר על פעולת חכמי ישראל בפנת התושבעים. ואולם מובן מעצמו כי לא יהיה דבורי רק כמה שניגע בחכמת התלמוד ההלכה והאגדה, כי רק זה נדרש לחפצי בזה הספר, ונס לא יהיה דבורי רק על החכמים הכרוכים והנודעים על היותם הבונים הראשיים בחכמה התלמודית. ולא אלך להלאה מהאלף החמישי.

בבנין זאת התורה והשלמתה. אך מעת חתימת פרק זמן התנאים החלו גם שם לעבוד עבודת הקדש והמדרש וההלכה השתלשלו שם עד מרום קצם. אמנם במצרים עם שגם בה דרשו בתורת משה מימי קדם באהבה בכל זאת גם להם לא היה חלק ונחלה בדרישת התורה לפי דרך הרוח אשר הלכו בה בני ארץ ישראל, הם דרשו בתורה בחקירה עיונית ופהילוסופית, ובעזרת חכמת יונית המציאו להם דרך חדשה במדרש. כן היה תהלוכת הדברים זמן רב. עוד מזמן התנאים האחרונים והאמוראים אין לנו רושמים ברורים ממצאות חכמת התורה במצרים כמדת בני ארץ ישראל. (עי' ערך מלים צד 102). ואולם כבר בימי הגאונים הראשונים נמצא חכמה גדולה בתלמוד בארץ מצרים. הרושם הראשון מחכמה יאיר נגדנו מזמן הגאונים הראשונים מימי מר רב שמואל בר מרי גאון אשר עלה לגדולה בסוף המאה החמישית לאלף החמישי. בימיו עמד אדם גדול אשר מקורו במצרים באלקיריא, הוא מר רב שמעון קירא וחבר ספר הלכות גדולות. ואין בזה כל ספק כי תחלת שמושו את רבותיו היה בארץ מולדתו במצרים, וזה אות כי כבר בילדותו נתפשטה שם חכמת התלמוד. ואהרי כן בימי רב סעדיה גאון המכונה אלפיומי עמדה שם חכמת התלמוד במדרגה רמה. כי זה ידענו שרב סעדיה נתחנך רק במצרים ושם קבל כל תורתו, ומשם יצא שמעו עד קצוי ארץ, ורשם שלח אחריו ראש הגולה בבבל והושיבו על כסא הגאונות בסורא. וכמעט נוכל לאמר כי הוא החיה את רוח הישיבה ופלס שם נתיבות חדשות בלמודים, ואמנם ארץ אשר איש כזה גדלתו ואשר בקרבה שאב כל תורתו וחכמתו בלי ספק מוזן ארוך מאד היתה מכון לשבת בה חכמים גדולים בתורה, ופרחה בה חכמת התלמוד בתקפה. גם בנפות אחרות באפריקא הצפונית עמד מדרש התלמוד מזמן רב ברומו של עולם. מן התחברותם הגדולה אל גאוני הישיבות נוכל לשפוט כי מרת חייהם הדתיים היתה כמשפט שתי הישיבות וכי שמרו את משמרתם לכל דבר. קירואן היתה מאז מקום תורה ותלמידי רס"ג שבהה כי יש בהם בעלי מקרא ומשנה וחכמים גדולים (פי' דבה"י לתלמידי רס"ג). ובאמת אם נבינה בתשובות גאוני בבל על השאלות שנשלחו אליהם מחכמי קירואן, ובפרט בתשובה ששלח מר רב צמח גאון אליהם אודת ענינו של אלדר הדני יודע לנו מתוך שאלותיהם כי היו חכמים גדולים. כי השאלות אשר נשלחו בימים ההם אל הישיבות הלא הן לעיני השופט המשכיל עדות נאמנה על חכמת השואל או על סכלותו. אין מספר לכל הדברים בתשובות הגאונים אשר נשאלו על ענינים פשוטים ומבוארים במשנה ובתלמוד, ועל איה היו התשובות קצרות והודיעם כן הדין כתוב במשנה ובגמרא. ושואלים כאלה לא מחכמה שאלו כי אם מחסרון דעת הכתוב במשנה ובתלמוד, ועל המקומות אשר משם באו שאלות כאלה צריכים לשפוט כי עוד לא נתפשט שם התלמוד או אין בהם חכמים אשר יבינוהו על בוריו. אבל יש בתשובות הגאונים רבות אשר ענין שאלתם וסגנון והמשא ומתן בנדרן השאלה יורו כי השואלים גם הם הבינו הדבר לאשורו ויודעים מקורו ורק מבקשים הסכמת הגאונים או הכרעתם, ועל מקומות אשר משם באו שאלות כאלה נוכל לשפוט בצדק כי חכמת התלמוד נתפשטה בהם. ממין הזה מן השאלות הן כל השאלות אשר באו מקירואן ועל כן אין כל ספק כי חכמה רבה היתה בה בימי הגאונים. בזמן הגאונים האחרונים נפגוש בקירואן חכמים גדולים אנשי שם. והם בני משפחת רבנו נסים בר מר רב יעקב בן מר רב נסים בן

היה רב יעקב על מקומו ונשא ונתן בשאלות ותשובות עם רב שרירא גאון (שו"ת הנ"ל סי' ש"ג) אבל קרוב הדבר כי אחרי מות רב יעקב עלה לב הושיאל לקירואן ונעשה שם ראש. וזה אות כי היה חכם גדול מאין משלו בקירואן. אבל בכל זאת לא נשארו מתורתיו לדור אחרון רק קצת דבריו אשר הביאו על שמו בנו ותלמידו רבנו חננאל ותלמידו רב נסים בן מר רב יעקב^(*). כמו כן אין לנו מתורות רב יעקב חבור מיוחד, רק כא זכרו בתשובות גאוני בכל ומשאלותיו ובפרט משאלתו לרב שרירא באגרתו המפורסמת על דבר קורות התורה שבעל פה וחכמיה נראה גדלו ועומק בינתו בהכמת התלמוד. מרב הושיאל אין זכר בתשובות רב שרירא ורב האי גאון, ולא מקרה הוא! אבל נראה כי עשה כן בכונה מרצותו להעמיד ישיבתו על רגלי עצמה שלא תהיה צריכה לישיבות בכל ובאמת הלך המאמר בעת ההיא שאלה הארבעה חכמים כרתו חק הישיבה שבבבל. ואמנם תהלת התפשוטות חכמת התלמוד באפריקא הצפונית ובפרט בקירואן היתה על ידי תלמידיו רב חושיאל. הדרישה בתלמוד התפרדה מאז והיתה לשלושה ראשים, הראש האחד: הפירוש והבאור לתלמוד. פירוש מלותיו ודבריו ופירוש עניניו. הראש השני. אסופות פסקי הלכות מתוך התלמוד. והראש השלישי: בקרת התלמוד על ידי הויות וקישויות ופירושים. לכל שלשת הראשים האלה נדרש יסוד אחד אשר בלעדו שלשתם לא יתכנו והוא: בחינת הכללים אשר שמרום בעלי הגמרא בכך פעולותיהם. כי אם אין כלליהם ערוכים לפנינו גם לא נדע לפרש דבריהם, ולא נוכל להוציא פסקי הלכותיהם ואין לאל ידינו להבין סתומותיו, ולפשר סתירות ולישר הדורות. כל העוסקים בדרישת התלמוד מאז שמו עינם ולבם לאחד או לשנים או לכל שלשתם מהראשים האלה ואף הם הם ענין כל הספרות התלמודית מיום שנחתם התלמוד ונתן להדרש. והנה הראשון בזמן אחרי תם פרק זמן הגאונים אשר כתב ספרים כוללים דרישות בכל הפנות האלה, בפירושים, ובפסקי הלכות, ובבקרת התלמוד, ובכלליו, היה מר רב נסים בן מר רב יעקב מקירואן הוא היה נעלה מאד בתורה מופלג בחכמה ושמש רבנים גדולים. רבו הראשון בלי ספק היה אביו רב יעקב. אבל רבו המובהק היה רב חושיאל וכן כתב הוא עצמו במפתח שלו (ברכות ט:): וזה המעשה (כלומר מעשה דר"פ) בקבלה הוא אצלי מרבי אדוננו הרב הקדוש רבנו חושיאל ריש בי בבנן ז"ל. ונראה כי יותר ממה שלמד מרבותיו בעל פה למד מר"ג מפי כתביו ומזכיר כמה פירושים במפתח מה שלמד "מדברי אדוננו רב האי" והיו בידו גם פירושי הגאון ומעתיק דברים מהם (ברכות מט. שבת יב.). הוא היה תופש תורה בישיבתו בקירואן ונהרו אליו תלמידים רבים, וישבו לפניו תלמידים מכני ספרד (מפתח לברכות כ"ה ע"א בדפי הספר) מן הספרים אשר חבר אין בידנו רק קצת שיורים. הנה יחסו לו פירוש על התורה (רש"ל בתולדות הערה 22), אך מכלו אין בידנו רק שני פירושים על שני כתובים (פענה רזא פ' בהעלתך ראב"ע שמות ל"ד ו'), ומי יודע אם עשה כל עיקר פירוש על התורה אחרי שאין זכר ממנו באחד ממפרשי התורה הקדמונים וקרוב הדבר שאלה שני הפירושים נעתקים מספרו מגלת סדרים (ע"י ר"ה יו: בתוס'. ובהערה 7) ונזכר גם

(*) ע"י להלן בפנים מה שרמונו על מה שהביא ר"נ בשמו. ובערך ערך בר הביא פ"י מר"ח מה שפ"י לו ר"י חושיאל אביו.

„סדר תפלה“ על שם רבנו נסים פעם נקרא בשם „תפלות“ (לקוטי פרדס ע' מוצ"ש ועי' תולדות הערה 29) ופעם „סדר“ (אגור סוף דיני פסח סבעל המנהגי). ועוד יחסו לו פירוש על ספר יעירה והוא מונח בקצת אוצרי ספרים בכ"י (דוקעם בקונטרס המסרת) אבל כבר יצאו עליו מערערים והוכיחו בראיות שאינו ממנו. והיו מיחסים לו גם סדר הוידי אשר נוהגים עתה לאמרה בבתי כנסיות בערב ראש חדש וגם זה בטעות. כי הוידי הזה כתוב ומכונה בסדר רב עמרם (ח"ב צד מ"ה) ודוי גדול לרבנו נסים ראש ישיבה מבבל. ומבואר מזה כי אין הכונה על רב נסים בן יעקב כי הוא לא היה מבבל. וקרוב מאד שחברו אבי אביו רב נסים אשר אולי היה מקורו מבבל ונעשה ראש בקירואן וזה היה בימי רב סעדיה. ואנו רואים מכל זה כי כל מה שיחסו לו עוד הוא בספק אם הוא ממנו ואף אם הוא לו לא יועילנו מאומה לדעת את האיש ואת שיחו ומה שפעל גדולות להתפשטות התלמוד ועל כן אך לריק ניגע לתכליתנו להאריך החקירה בזה. אכן לבקשתנו ראוי לנו רשום לב על פירושי אשר נתקיימו לנו במקום הספר הזה הוא הנודע בשם „המפתח“. ונקרא בשם הזה על שזה הספר הוא כמפתח להסתומים שבתלמוד, שעיקר תכליתו הוא ללמד על הסתומים במקום אחד מן הספורש במקום אחר. וזה לאחר משני צדדים. האחד הוא שמראה מקום הראיה לדבר אשר במקום האחר לא נזכר אלא ברמז. והצד השני היא להודיע כל הלכה שנאמרה בתלמוד שלא במקומה ועקרה במקום אחר. ויחלק זה הצד לחמישים חלקים כערך הדבורים הרגילים בתלמוד שרומזים על מחלקת או מאמר חכם מן החכמים שעקרים במקום אחר⁽⁴⁾. אך בהבאת הראיות ממקום אחד לא הספיק לו להעמיד הראיה ערומה בלי פירוש כי אם היה מפרש הענין באר היטב. ומצד הוזה נחשב המפתח פירוש וביאור לתלמוד. כמה פעמים נעזר בפירושי וביאור דסדומות על ידי המפורש במקום אחר משאר ספרי דבי רב ומן המדרשים הקדמונים כמו בראשית דרבי הושעיה (בכ"ט) אגדתא דקהלת (ברכות פ"א) אבות דרבי נתן (שבת פ"ד) ויותר סבאלה, משתמש בתלמוד ירושלמי. אותו היה מחבב עד שדוחה לפעמים פירושי הבבלי מלפני פירושי הירושלמי ובבחינה הזאת נוכל לאמר עליו כי היה מורה דרך לכל הבאים אחריו לפי טבע הספר הכנים בו כמה כללים יקרים הנאותים להבינו דרכי הנמרא⁽⁵⁾. ובהקדמת ספרו יודיע במקום אחד שרעתו לחבר ספר בסדר מקבלי התורה, אם מלא דברו וחבר ספר כזה לא נרע, אבל נמצאה על שמו תשובה אחת על שאלה ששאלוהו תלמידיו בפנה הזאת והיא נספחת לספר „מעשיות“ אשר יחסו לו⁽⁶⁾. בכל הספר „מפתח“ אין אף פסק הלכה אחד, כי לא כתבו לתכלית

⁽⁴⁾ במאמרנו „מבואות התלמוד ותולדותיהם“ בבית תלמוד שנה א' צד 115—122 דברנו באריכות על הספר הזה ולכל מה שכתבנו פה עליו תמצא שם הראיות. ועי' בהקדמת המיל החכם יעקב גולדענמאל שתארו יפה בקצרה.

⁽⁵⁾ במאמר הנזכר העירותי כי מלבד הכללים אשר היו בידו מקובלים העמיד גם כללים חדשים כמו הנבחר את הכלל אין הלכה כשטה ואומר: אין תופסין זה העיקר אלא אם אין אנו מוצאים בתלמוד מה שדוחה אותו ומסייע דבריו אותם התנאים שהעמדנו בשטה. (ברכות ב:). והעמיד כלל: כל יחיד וחכמים שחולקין בדבר, כל החכמים שהיו בדור אחר עם זה היחיד כל אוא נחשב בין החולקים. י. שכל החכמים שהיו באותו הדור שוו בדבר זה חוץ מאותו היחיד וכו' (שבת קלא). ובענין עשה רוחה לית אמר שכללו של דבר כי אזהרת הלא על זה התנאי נאמרה כללית בתנאי כשאנו פוגעת בעשה, וכשפוגעת לא נאמרה האזהרה.

⁽⁶⁾ הספר הזה תארונו קצת במאמר הנ"ל והצענו התשובה שנשחקקה בין

הזאת. אבל חבר בענין הזה ספר וקראו 'מגלת סתרים' אשר לא ידענו מה היה לו, אך ביד מחברים קדמונים עוד היה נמצא והעתיקו מתוכו, ומכל העתקותיהם נראה שהיה ספר כולל פסקים וקצת פירושים ומדרשים וענינים. ונראה כי זה הספר לא היתה לו תכונה מיוחדת כי אם היה קובץ ענינים שונים אשר כתבם לעצמו לזכרון ולא להוציאם לאור ועל כן נקרא מגלת סתרים ואחר מותו תלמידיו הוציאו אותו לאור⁽⁷⁾. ספרו המפתח הנמצא בידינו הוא על שלש מסכות: ברכות, שבת, ערובין. ובכל הספר לא נמצא אף פעם אחת שיהיה רומז על מה שכתב במסכת אחרת חוץ מאד השלש, ומי יודע אם השלים החבור על כל הש"ס. מלבד כל פירושו אשר העודתם לבאר הסתומות על פי המפורש במקום אחר אשר זה תכלית כל הספר נמצא בו לפעמים בקרת עמוקה בסברה חדודה וכמה פירושים באגדות התלמוד בהשכלה וחקירה עיונית על דרך הגאונים האחרונים רב סעדיה, רב האי, ורב שמואל בן חפני⁽⁸⁾. ועתה הוא הדבר אשר דברנו רב נסים היה הראשון בזמן אחרי תם פרב זמן הגאונים אשר שם אל לבו לעשות ספרים בכל הפנות הדרושות להרפישטות התלמוד בארץ. ואולם אין אנו רשאים להעלים כי כל גדולת תורתו ועצמת חכמתו עם טהרת מחשבתו לא עמדו לספריו להיות מתפשטים כפירושים פשוטים אחרים כי ספרים שזים לכל נפש בכל זאת לא היו.

גם במסכות זמניות לא היה רב נסים איש מצליח. הן ועשר לא היה לו גם לא נחלת אבות. אבל במתנה טובה חננו ה' בתת לו אוהב נאמן אשר תמכו בעניו ואמץ וזרועותיו. איש נדיבות הזה היה הנגיד רב שמואל מספרד הוא הניק לרב נסים משובו הזמני ברוחב לבב. אבל תחת זה רב נסים גם הוא האציל על הנגיד משובו הרוחני מחכמתו ומתורותיו. כבר ידענו כי רב נסים קבל רבי תורות הגאונים על ידי רב האי נאון

המעשיות בלשונה מונחת ומתוקנת. והיא תמצית אותה התשובה של רב שרירא נאון שהובאה בערוך ע' אב"י.

(7) רש"י רפ"פ בתולדות ר' נסים הערה 17 שער שמגלת סתרים הוא חלק ב' של המפתח. וכולל אותן הני חלקים שהובאו בהקדמתו. וחושב שרק במג' יביא ראיות מירושלמי וברייתות ומדרשים ובמפתח רק מבבלי. אכן המעיין במפתח ימצא שכל דבריו בטלים וכשיכ' בפנים וכבר בטלם המויל בהקדמתו. ועיקר הדבר שמג' הוא תערובת ענינים שונים. ובכל התולדות אסף מתוך ספריו שונים כל מה שהובא ממג' וגם סתם על שם רבנו נסים, ויש עוד להוסיף. ועי' בפ' רבנו יונה לברכות פ"ח בסוגיא דנר ומוזין פ' ממג' במחלקת ב"ש וביה. ובמאור ס"פ ערבי פסחים, ובמבין עה"ת ר"פ בהעלתך, ובמרדכי חולין ס' תרי"ב מביא פסק מר"נ סתם ועוד מצאנו בפוסקים כמה פסקים על שמו ואילי הם מתוך תשובותיו. ועי' במרדכי ע"ז ס' תתנ"ד שמביא בשם מג' דפסקא בבבלי ועובדא בירושלמי עלה סמכין דמעשה רב. ובמחות (יה). תוס' במג' דר"נ. גרס עד לאחת פ' עד מאד. וכללו של דבר אם נברוך כל הרבנים שהובאו בשם מג' נמצא שעניניהם שונים ותכונותיהם שונות וזה ראייה למה שאמרנו כי היה קובץ הערות אשר כתב לעצמו לזכרון. אבל בזה יפה העיר בעל התולדות שר"נ סמך הרבה על הירושלמי, רק מעה בחשבו שזה רק במג' ואינו כן, ויש במפתח נראה שדאש ועד סוף שהשתמש בירושלמי יותר מכל אשר היו לפניו, ויש לנו להעיר פה על מה שכתבו התוס' בריה בשם מג' שהבאתי בפנים שפ' ב"נ מדות השם הראשון שלא מן המדות ומנה ניצר סדר לאלפים לשתי מדות והראב"ע בפ' כי תשא הביא גכ' פ' זה מר"נ אלא שכתב שר"נ סבר שארך אפים שתי מדות ורש"י בהערה 22 חשב שמה שכתב הראב"ע בשמו הוא מפירושו לתורה ומה שכתבו התוס' הוא ממג' ואין זה הכרח ויותר קרוב שכל שני הפירושים הם ממג'. ועי' תשובות הרמב"ם (ד' ל"א פ"ג) ס' פ"ו.

(8) ע' פ' במאמר א"ל הקביה למשה משה החייתי בדבריו ברכות פ' א"ע. ובמאמר הרואה דלועין בחלום פ' הרואה. וע' ס' חסידים ס' תר"ד.

ומאלה שלח רב ניסים העתקות אל הנגיד (ספר הקבלה) ואין לנו כל ספק כי יותר ממה שלמד הנגיד רב שמואל מפי רבו רב חנוך למד מפי כתביו של רב ניסים אוהבו ומוקירו. מאושר ומוצלח ממנו בכל עניניו היה חברו אשר עמו יחד ישב לרגלי רב אחד, והוא רבנו חננאל בן חושיאל. הוא היה עשיר בנכסים כי אנשי קירואן אשר היו גדולי כנעני ארץ היו מטילים מלאי לכיסו ומשתדלים להעשירו, והוא גם הוא הגדיל לעשות בחבוריו אשר נעתקו ונשלחו עד קצוי ארץ וים רחוקים. הנה לא יאתה יצאו מתחת ידו נעתקו ונשלחו עד קצוי ארץ וים רחוקים. הנה לא יאתה לנו להכריע בין שני גדולי תורה האלה לאמר למי יתרון חכמה, אבל זאת נאמר כי בבחירת הסגנון לספריו השכיל רבנו חננאל לעשות יותר מחברו רבנו ניסים, כי בכל כתביו ובפרט בפירושויו בחר לו סגנון שוה לכל דורש בתלמוד למבין ולתלמיד להוציא להם פשר לכל דבר הקשה עד שבקל הבינו על פי פירושויו ומחקריו תעלומות חכמת הגמרא דברי חכמים וחדותם, אשר כל זה מפירושי רבנו ניסים לא יכלו להשיג בשלמות. שניהם ממקור אחד היו שואבים חכמתם, מרבנו חושיאל אבי רבנו חננאל, וכמו כן כר"נ גם ר"ח קבל תורה מרב האי גאון, אך לא מפה אל פה כי אם מפי כתביו או מה ששמע מאחרים שאמרו בשמו ולא נמצא בכל פירושויו אף גם רמז קטן מדברים ששמע מפיו⁽⁹⁾. ולא פירושי רב האי לבד כי אם גם פירושי גאונים אחרים היו בידו והשתמש בהם, ובמקומות אין מספר מזכיר דברי הגאונים ופירושיהם סתם ואך לפעמים יזכיר קצתם בשם⁽¹⁰⁾. כמו כן מזכיר קבלות מרבתינו אבל מלבד אביו ורבו רבנו חושיאל לא ידענו מי אלה הם. אבל זאת ידענו כי נתן יתרון לכל מה שקבל מהם מן הפירושים על פירושי הגאונים, ובכל מקום הוא רומז על קבלה שקבל מרבתינו וממנה לא יזוע אף אם קבלת הגאונים עומדת כנגדה. ומצאנו לו לפעמים פירושים בסוגית הגמרא ואומר מפורש „ורבותינו הגאונים פרשו פירוש אחר ואנו כתבנו מה שקבלנו מרבתינו“ (פ"י ר"ח לשבת קכ"ג: ד' ווילנא 1880) ובמקומות אחרים דרכו לאמר: וכבר ראינו פירוש לרבתינו הגאונים זולתי זה אבל אנו כתבנו הפירוש שהוא קבלה ומסרת בידנו (ערובין כ"ו פ"ג: ובכ"מ). אין מספר לכל הדברים אשר יתלם בקבלה, ואומר לפעמים: ואנו פרשנו מה שקבלנו (שבת קל"ח:), או כך קבלנו מרבתינו שיש בידם קבלה (שם קמ"ז). או קבלה רב מפי רב (ערוך ע' אן תוס' חולין מ"ו:). ואומר עוד: פרשנו מה שקבלנו וכתבנו מה שמצאנו (פסחים י"ז), ובמקום אחד יפרש באר היטב: חובה עלינו לומר בלשון רבותינו ומה שקבלנו (שבת קמ"ה:). כל אלה הלשונות יתנונו לחשוב כי כל מה שפרש ומה שכתב היה

⁽⁹⁾ דברי רב האי גאון מזכיר בהרבה מקומות ומהם בשבת (עט:) פ"ה רה"נ וצ"ל. ובפסחים (לה.) וריה ז"ל היה אומר בקבלה, וכן בכ"מ. מזה נראה שככתב פירושו על שבת כבר נפטר רה"נ. ותימה בעיני שבשבת (קטו:) כתב: וראינו שפ"י רב האי גאון נר ישראל יחיה ויפדה לעד ומה מבואר שיעור היה בחיים. ואמנם מצאנו בכ"מ שאומר וכבר פרשנו במס' פלונית ואותה המסכתא בלי כל ספק לא היה מפרש קודם שפ"י מס' שבת כמו ברמזו על ערובין או ברייתו. ויצא לו מזה שאלה הרושמים עשה במהדורא שנית וע"כ יתכן שיעור בחיי רה"נ התחיל פירושו וכן כך מת והוסיף במהדורא ב' ז"ל אי צ"ל.

⁽¹⁰⁾ בהרבה מקומות מביא פ"י מרב יהודאי גאון ע"י שבת (צו:) ושם (קח.) ובכ"מ, וכן פ"י רב סעדיה גאון מחסיא שם (פה.) והרבה פעמים פירושים לגאון או לגאונים סתם.

מקובל בירו מרבתי. המתברים הקדמונים אשר כל פירושי רבנו חננאל היו גלויים וידועים להם ממצאם בהם כל אלה הלשונות שפטו בצדק כי כל דברי רבנו חננאל דברי קבלה הם. ועתה אחרי כל זה ואחרי אשר ראינו עוד כי כל דברי הגאונים הראשונים גם האחרונים היו ערוכים ושמורים לפנינו לא נפליג אם נאמר כי הוא היה נושא הקבלה אחרי תמו ימי הגאונים ובצדק זכה כי היו כתביו מתפשטים בכל קצוי ארץ והיו קרש לדורות הבאים.

הראש לכל חבוריו אשר היה מקור נפתח לכל המפרשים והפוסקים שבאו אחריו הוא פירושו לתלמוד. לשון הפירוש הוא לשון הגמרא בקירוב וקל להבין. תכונתו היא הקיצור אבל לא יזיק קצורו למובנו. אכן לא רבד שהקצור בלשון כי אם קצר גם הענין ולא פרש רק הדברים הקשים אבל מה שפשוט בעיניו לא פרש ומניה לפעמים חצי הסוגיא בלי פירוש ואומר: ושאר כל השמועה כולה ופשוטה היא. וכן הוא מנהגו בכל פירושו לתלמוד שבכל מקום שאינו מפרש אומר פשוטה היא. ומצאנו פעם שאמר כמתנצל על שעשה נגד מנהגו: דברים פשוטים הם ואינם צריכים לפנים אמנם צריכים אנו לברר כמי ההלכה לפיכך אנו מזכירין כלן (שבת קמ"ה). ומאמר זה מלמדנו שני דברים. האחד: כי לא קבל על עצמו לעשות פירוש למתחילים. והשני: כי תכלית פירושו היא להורות הלכה מתוך התלמוד. וידוע לנו הדבר הזה ביהוד אם נשים לב על סגנון פירושו. הנה אין פירושו פירוש במובנו העצמי שיפרש כל דבור ודבור בפני עצמו כי אם לרוב יציג לפנינו כל משא ומתן של הגמרא בשנוי לשון לפי צורך פירושו ובתוספת דברים ועל ידי השנוי והתוספת הסוגיא מתפרשת. ועל דרך זה נעשה פירושו הוצעת עקרי הדברים של התלמוד ותמציתו, כל מה שנדרש לדעת עיקר מובן הענין וההלכה המקוימת מתוך משאו ומתנו. כדרך רב האי גאון המשתדל בפירושו לתרגם מלות קשות ההבנה בלשון העם הנהוג כן גם רבנו חננאל לפעמים יתרגם מלות כאלה ויאמר כך וכך כנוייהן בלשון ישמעאל (בכ"מ). גם יבאר גזרת הרבה מלות מלשונות אחרות, בפרט רומז במקומות הרבה על לשון ארמית שבתרגומים. ומזכיר בפירושו לשון ערבית, פרסית, יונית. אם היה מכיר בטיב אלה הלשונות או כתב רק מה ששמע אין להכריע מדבריו. וקרוב הדבר כי ידע כל זה מתוך פירושי רב האי גאון אשר בלי ספק השתמש גם במדה גדושה. מאד מאד היה תלמוד הירושלמי לו לעזרה בפירושו, ומביאו כשתי מאות פעמים בפירושו. ודרך שמוש בו הוא כן: או שמביא חזק לבבלי מתלמוד ארץ ישראל ואומר: וכך הוא בירושלמי (בכ"מ) גם יאמר: כיון דאשכחין בתלמוד א"י כותיה עבדינן (שבת ע"ד). או שמביא בסוף השמועה גם דברי הירושלמי עם פירושם במקום שצריכים פירוש או בלא פירוש, וזה לרוב כשהירושלמי חדש דבר שלא נזכר בבבלי ונלמוד מזה כי היה לו הירושלמי עיקר כמו הבבלי במקום שאין הבבלי מתנגד לו בפירוש. ובאר היטב מצאנו שאומר במקום אחד: ואף על גב דלא אתאמרא בגמרא הא אתפרש בתלמוד א"י (שם קכ"). וסומך גם על הירושלמי נגד הבבלי כשהירושלמי מביא מעשה שהורי כן וסמך על הכלל שאמרו בכל מקום מעשה רב (שם קל"א). כללו של דבר כרבנו נסים כן גם רבנו חננאל עשו את הירושלמי לענין דרישתם והראו כמה נחוצה החקירה בו להבנת הבבלי ומה ראו וכן עשו הבאים אחריהם ולא נתעה אם נאמר כי התפשטות הירושלמי יצאה מבית מדרשהם.

נחלה יקרה הנחיל לבני עמו כי הוציא לאור ספרי תלמוד מוגהים על פי מה שקבל יושר הנוסחאות מאביו רבנו חושיאל והיו נפוצים בארץ ספרד (רמב"ן ב"ק פ"ח במלחמותיו) ואף מאז היו ספרי ספרד היותר נעלים בבחינת נוסחאותיהם. וגדולי החכמים הראשונים כמו רבנו יעקב תם ורבנו זרחיה הלוי סמכו עליהם בכל מקום (עי' תולדות ר"ת שלי בבית ש"ג פ"ד הערה 2). ומי שיעיין בתוספות רבותינו הצרפתים יראה עין בעין כי גרסות ר"ח היו מקובלים וסמכו עליהן עד שדרו גרסות רש"י מפניהן. ובפרט ישרו בעיני ר"ת, ואומר בפירוש כי אין לנו ספרים ישנים ומוזשנים מספרי רבנו חננאל (ס' הישר ס' נ"ט), ודוחה גרסת הספרים שלנו מפני גרסת ספרו של ר"ח (שם ס' רע"ד). לפעמים מתרעם ר"ח על יש מן החכמים שמעו הגרסה ומישיבה על אפניה (שבת פ.). ואף למען העמיד הגרסה הנכונה שנה מנהגו והעתיק השמועה כלה אף שהיא פשוטה. ואומר בפירוש: משום דאיכא טעותא בנוסחאות בהאי שמעתא כתבתיה כלה (שם קטו): ואמנם לא מצאנו שהגיה ר"ח הספרים משקול הדעת או מכה קושיא כי אם כל נוסחאותיו היו מקובלות בידו מרביתו כמן שאמרנו, וגם היו בידו נוסחאות הישיבה (פסחים נט.). אבל רבנו חננאל לא היה ממגיהי הספרים כי כל חפצו ותכליתו היו רק להקל על הלומדים מובן התלמוד ולברר בכל מקום ההלכה היוצאת ממשאו ומתנו. ואף על כן לא חדל בכל עת מצא להעיר על כללי הגמרא המאשרים הבנתה¹¹, ולבאר תמיד בסיום השמועה איך היא ההלכה ואומר לרוב בסוף המשא ומתן: והכין הלכתא, וכן ההלכה, וכן המנהג, ומכאן נהגו כך וכך, קיימא לן הכי וכיוצא באלה הלשונות. ואמנם כאשר השתדל להעמיד נוסחאות ספרו על יסוד העתקות ישנות ומקובלות, כן התיגע להשיג פירושים שונים מחכמים שקדמוהו ואין מספר לכל המקומות בפירושי אשר יעתיק בהם מפירושי הגאונים אשר ראה או שמע, ומה שהביא בשם יש אומרים או יש מפרשים פעם מסכים עמהם ופעם חולק¹². ומצאנו לפעמים שמביא כמה פירושים וסותר את כלם (שם פה.), ואף מצאנו שאומר ופרשנו בזה שלשה פירושים ומקיים את כלם (שם קו). וברכות מז. מובא באו"י ס' ק"ו) וביחוד בהכרעת ההלכה משתדל להביא כמה טעמים לקביעות ההלכה¹³). ואמנם נראה כי

¹¹ אעיר על קצת כלליו: ע"י ערובין וי' מדרשקיל וטרי כשמואל ש"מ דהלכה כשמואל וכך פ"י בב"מ (נה): מכיאו בשטה מקובצת שם. פסחים (ב): בתר דפשט האיביעא עוד אמר תא שמע לומר שיש לנו ללמוד כן גם ממשנה אחרת. ב"ק (לד): כל תמצא לומר הלכה היא. ברכות (כה). כל תלמיד אפילו בהדי רביה הלכתא בתלמיד אי תניא כותיה. ברכות (כב): כל היכי דאיכא בתלמיד ופליגא דפלוני קי"ל כהולק. פסחים (טו). כך דרך התלמוד כ"מ שיש ראיות לדחות דברי המקשה ב' וי' דוחה באחת מהן ואע"פ שיש אחרת וכו'. ברכות (יו): בכל התלמוד אינו אומר מנין אלא שהקדימו אותו דבר ודברו בו ואמרו ראייה לאותו דבר מנין. יעוד תמצא כללים כהנה וכהנה בפירושו.

¹² כבר כתבנו בפנים ממחלוקתיו עם הגאונים וזה סובב והולך בכל פירושי. כלליו של דבר שכל מה שקבל בשם הגאונים מפרש תמיד רבותינו הגאונים פ"י שמעינן מרב' הגאונים, ופ"י נאון, אמר הנאון וכיוצא בהם. ויש להוכיח מזה כי אם אומר הלשונות: ויש מפרשין, יש מי שאומר, ואיכא מרבנן אין כונתו על הגאונים שבבבלי ויהיה זה לנו לאות כי בומנו כבר היתה חכמה גדולה בתורה במערב וע"י עוד לקמן.

¹³ ע"י ברכות (לד): בענין פלוגתא רב הונא ורב אסי בטעה בני ראשונית וכו' פ"י ר"ח וקי"ל קרב אסי דר"ה בתלמיד לגבי ר"א ותו דמתני' מסייע ליה ותו דתלמוד איי מסייע ליה. ובחולין (יט): אמר: ומיהו שחיטה עשויה כקולמוס כשרה.

ואת ההקפדה שלא לקבוע הלכה בקל זה רק לענין הלכה אבל לענין המעשה היה משפטו כל הימים לאחזו צד החומרא אף אם דעת התורה מכרעת להקל. וכבר העידו עליו הקדמונים שלפעמים חולק על הגאונים לא מפני שסבר שכן ההלכה כי אם מצד החומרא (עי' בס' הישר לר"ת ע"ד ד' תולדות ר"ח הערה 11 ת' הערוך ה' 49). והנה מלשון עדותם שאמרו: ור"ח חולק (על רב האי) ולא מכח הלכה אלא שכן דרכו לתפוס לו להומרא (מדרכי ברכות ס"י קע"ב) היה אפשר להוכיח כדעת האומר (תולדות ר"ח ה' 49) שדרכו להורות חומרא רק לעצמו לא שדרכו לחלוק על ר"ח אף שלא מכח הלכה חס ושלום. אבל מוכח ברור מתוך פירושו בכמה מקומות כי לא כן הוא כי אם היה דרכו להיות מן המחמירים, וכן היה דרך הרבה מן הראשונים להחמיר בדברים אף שלא כהלכה והרבה דברים נשנו להלכה ולא למעשה ועל כן אף אנו נאמר "חס ושלום" לעשות מזה תרעומת על ר"ח על שהחמיר נגד ההלכה שקבע רה"ג. ואמנם העדות הזאת הטבעה על דברי רבנו חננאל בפירושו אשר בכמה מקומות מצאנו בהם "מוקמינן לה כפלוני דמחמיר וספי עדיף" (פסחים קב: ובכ"מ) ובה מבוארת נטיתו לצד החומרא. ואמנם מי יודע אם לא הקפדתו הזאת להחמיר ולהפריז על מדת הדין אם לא מקורה במשפט הזמן ההוא אשר מנגדי התלמוד רבו והיה נדרש לרדות את הקראים ולעשות חזק לתורת הקבלה. כי כן היה מנהג הפרושים מאז שאם ראו בעם התרשלות בתורתם שהיו מסייגים אותה חוץ משורת ההלכות. ובאמת מצאנו בפירושי ר"ח כמה דברים מכוונים נגד הקראים. כמו תשובתו על מאמר הקראים וטענתם על הרבנים כי בימי החכמים חל פסח בדר"ו וכי אחר חתימת התלמוד תקנו לא בדר"ו פסח (פסחים נח:). וכן דקדק לפרש שכל דיני גזרה שוה הלכה למשה מסיני מסרת ביד חכמים (שבת סד:). וגדולה מזו אמר: שכל הדברים המפורשים במשנה הלכה למשה מסיני הם (פסחים לח:). וכל זה לפרסם חזק לתורה שבעל פה. ויען כי דברי חכמי ישראל היו קדושים לו על כן החליט כי אין חכמה ואין תבונה ואין מדע נגד דבריהם. ובמקום אחד (פסחים צד:). ידבר מענין שקיעת החמה לפי דעת חכמינו ואומר: אף שהחזוים בכוכבים שבזמן הזה סוברים דברים המכחישים לא נשגה עליהם אלא אנו מזהירים דברי רבותינו כתקנם ולא לחוש לדברי זולתם. אחת הנה ואחת הנה נמצא בפירושו הערות בקדמוניות ישראל וגם בקדמוניות בכלל כשיעיר אשר היה צריך להן לבאר התלמוד ולהקל הבנתו. שם עינו ולבו לדקדק בסדר דורות בעלי המשנה והתלמוד משפטם ופקודתם ומביא לפעמים מנהגי קדמונינו בימי התלמוד לפרש דבורים אשר בגמרא נזכרים סתם ולא נתפרשו מפני שבימיהם היו ידועים לכל ולא היו צריכים פירוש, גם יזכיר לפעמים מנהגים אשר נהגו בהם העמים בימי קדם והם נאותים לפרוש אור על כונת התלמוד אשר מכלי דעת אותם לא נדענה⁽¹⁴⁾, וזה לנו האות כי דרכו דרך מדעי בפירושו. ואמנם יתר על כן מצאנו השתדלות מדעית בפירושו בבואו לבאר אגדות התלמוד. על

והלכתא כרב דק"ל הל' כרב באיסורי. ועוד מתני' דייקא כותיה ועוד מהאי תירא דאישתחש וכו' וק"ל בכ"מ מעשה רב.
⁽¹⁾ עי' פ"י בעריבין (מא). ומביאו גם בתוס' שם קבלה מענינו של ר"ע. ובשבת (קנה:). בענין ראשיתם של רב הונא ורב יהודה ורבה. ועי' שם (צד:). מה שפירש על סוס דבי וייארן. ושם (קה). פירוש על מלת נוסריקון. ועי' עוד שם בדפי הנ"מ (ע"ה). פירושו על מדרקק משום אורג מה שתאר מלאכת האריגה. ועוד בכ"מ.

חלק גדול מן האגדות יעבור מבלי משים לא יפרשן ולא יעתיקו, אך לקצתן יתן לב ודרך פרושו בהן כדרך רס"ג ורב האי ורב שמואל בן חפני. גם הוא כמוהם משתדל לפרש הזרות בהן בדרך קרובה אל השכל הפשוט, להמליץ דבריהם הנראים קרובים אל ההגשמה כמו בהמליצו המאמר הזר מנין שהקב"ה מניח תפלין, מלמד שהראהו הקב"ה למשה קשר של תפלין, ומפרשו בדרך משל וציור ובחקר חכמה. ונראה מאד כי בפרשו המאמר הזה היו עיניו ולבו מכוונים נגד הקראים, אשר מעודם היו טוענים על הרבנים ועל התלמוד שהם מגשמים את הבורא, ומבואר היטב מתוך דבריו שהם כווננו להשיב על טענתם. כי אחרי שהשלים רבנו חננאל פירושו ובאר שכל זה לא יובן על ראייה ממשית בעין כי אם על ראייה דמיונית „באבנתא דלבא" יסיים: שאין בכל התלמוד מודע שיש בישראל נותן דמות לבוראנו יתעלה שמו וזכרו, אמנם חלק לב רשעי ארץ המינים (ר"ל הקראים) מחפאים דברים לא כן כדי לגנות עצמם, מי שפרע מדור המבול הוא יפרע מהם¹⁵). אם בעין בוחנת נביט בכל התכונות האלה אשר פירוש ר"ח היה מצויין בהן יפלא בעינינו רגע על אשר זה הפירוש נעלם מעיני הלומדים כמה שנות מאות? אולם התשובה על זה היא יען כי עם כל ערכו הרב איננו פירוש במובן העצמי ולא יספיק למלאות חפצי הדורשים דעת פתרון כל דבור ודבור כי סוף סוף עיקר תכליתו רק להורות הלכה מתוך התלמוד.

פירוש ר"ח על התלמוד הוא על שלשה סדרים שלמים, מועד, נשים, נזקין. ועל ברכות שבסדר זרעים חולין בסדר קדשים ונדה בסדר טהרות. מן הפירושים על כל אלה נמצא העתקות בתוספות הצרפתים ובפוסקים הראשונים. יש מי שאומר שעשה פירושו על כל התלמוד (ע"י שה"ג ע"י חננאל). ואין לנו כל ספק כי לא כן הוא שאילו היה נמצא פירוש על סדר קדשים לא יתכן שבעלי התוספות לא ישתמשו בו כמו שעשו בשאר הסדרים אבל האומרים כן לא אמרו אלא מהשערה מפני שמצאו באיזה מקומות שמביאים התוספות פירושו במסכות מסדר קדשים אך לא שמו על לב שהפירושים אשר בעלי התוספות הביאום הם ממסכות אחרות¹⁶). עוד נקראו על שם רבנו חננאל שני ספרים והם ספר המקצועות וספר חפץ (ע"י שה"ג בערכם). המקצועות הוא קובץ דינים ופסקים נקבצו ובאו בו הרבה תשובות הגאונים. יש מי שאומר (תולדות ר"ח הערה 36) שכולל רק דינים מדיני ממונות וספר חפץ כולל דינים בעניני המצות

¹⁵ כבר אמרנו בפנים שכמה פעמים הוא עובר על האגדות ואינו מפרש כלום, אבל אם מפרש אינו מפרש בדרך דרוש כי אם בדרך פשוט ובחקר שכלי וראה לדונמא פירושי אנדה שלו שבתשובות הגאונים ד' ליק ס"ק—ק"ש שרובם ממש ברכות. ובהם בן רוב פירושי אנדה שלו.

¹⁶ ואעתיק הנה קצת מפי ר"ח שהובאו בתוס' במס' שבסדר קדשים ע"י ערכין (י:) תורה י"ח ימים פירושו בכרייתא שבנמ' דתענית יחיד לא יתחיל וכו'. ובבבב (ו:) בתריה סבין על מאמרם סבין משכתי למה שהן, שהוא בשבועות פיק ובמנחות (לא). תדיה שידה כתוב ומיהו ר"ח פ' אלוקטמים מקניש גדולות שהולכין עליהן הליצנים לחידוש ואין טמאי מדרס כיון שאין עשויות להנאת מדרס. וגם זה מפי' לשבת (סו:) אלוקטמין טהורים. אמנם בפ' הנדפס עתה בשם ווילנא תרמ"א ליתא בשבת פ"י זה. אמנם בערוך ע' אנקטמין שם נראה קצת שראה פ"י זה. ונראה כי היו מפי' ר"ח נוסחאות שונות אשר בקצתן חסרו קצת פירושים. ולמדתי כן מדברי או"ז ח"א ס' קניה שכתב: ואני שמעתי שפי' ר"ח וכו' אמנם בפ' ר"ח שלפני ליתא להאי פירושא. ובמנחות (לד:) תדיה והקורא אמרו בפרוש וכן פרי"ח בסנהדרין, והפירושים שירדפו עתה הם על רוב מסכתות בדברים הנהגים בזה.

ומעשים טובים והאשכנזים האחרונים ערבבו הדבר והביאו דברים שבמקצועות בשם ס' חפץ וכן להפך, ובאמת לא הובאו אלה הספרים מן הראשונים על שם ר"ח כי אם מתלמידי מהו"ם מרומנבורג נזכרו תחלה על שמו. והשערה מוטעת היא זאת. כי הספר מקצועות היה בידם בשלמות והעתיקו מתוכו בלשונו ממש מן הכתוב לפניהם 'אימרים בפירוש כי זה לשונו ואיך אפשר שיתחלף להם ספר מקצועות בספר חפץ או להפך, גם אין זה אמת שלא הובא מקצועות ספר עד מתלמידי מהר"ם מר"ב והלאה על שם ר"ח ואנו רואים כי רבו של מהר"ם מר"ב הוא רבנו יצחק בן משה מו"נא הביא בספרו אור זרוע חמשה עשרה תשובות וכולן בלשון שמצאן כתובות בספר המקצועות והן בענינים שונים בדיני נטילת ידים, ובית הכנסת, חליצה ויבום, נדוניא, אישות, תפלה, קדיש ותענית ומיחס המקצועות לר"ח (ח"א ס' תרי"ד) ומבואר מזה כי ההשערה שהוכרנו בטלה ואין בה ממש, אבל יקרו לנו מאד העתקות בעל אור זרוע כי כל מי אשר יקרא ויתבונן בהן בשום לב יבין עד מהרה כי הספר הזה היה קובץ תשובות הנאונים ופסקים סדורים בסדר התלמוד וכוללים דינים מדיני ישראל בין בדיני אסור ומותר וחייב ופטור ובין בדיני נשים וממון¹⁷). בקצת העתקותיו וכן בהעתקות ממחברים אחרים נמצא לפעמים בסוף העתקת התשובה וכן כתב רבנו חננאל וגדולה מזו מצאנו שאמרו לפעמים מה שכתוב בספר מקצועות ומוסיפים להעיר שר"ח חולק על מה שנאמר שם¹⁸), ונוכל לשפוט מזה כי בעל המקצועות אינו ר"ח, אמנם אם כן נעשה כמה גדולים וטובים מן המחברים הראשונים שאמרו בפירוש שהוא לרבנו חננאל (אוי"ח ח"א ס' תרי"ד ובמרדכי בכ"מ ע' תולדות הערה 36) כטועים, אבל הסתירה הזאת ראיה חדשה למה שאמרנו כי ספר המקצועות הוא קובץ תשובות ופסקים של קדמוניו ומיסודו של ר"ח אבל אינו בהכרח שיסכים עם כלם ועל כן אפשר שיתחלק לפעמים על מה שכתוב במקצועות ויצדק גם לאמר "וכן פסק ר"ח" להורות שהוא מסכים עם הפסק שבמקצועות, ולא יפלא גם כן אם בעל המקצועות עצמו אוכר "וכן פירש ר"ח בן הושיאל" (אוי"ח ח"א ס' ע"ט), כי זה לא הוא עצמו סד בספר כי אם הוא הערה מתלמידיו, ומנהג זה הוא ברוב ספרי הקדמונים שהגיהו בו התלמידים. אולם ספר

¹⁷ ע"י או"ח ח"א ס' ע"ט תשובת בענין נטילת ידים ומסיים וכן פ' ר"ח בן הושיאל וצ"ל וכן ראיתי להנאונים שעושין כן ע"ל ומה נראה שבעל התשובה אינו רבנו חננאל עצמו והכותב שכתב על ר"ח וצ"ל ואמר וכן ראיתי להנאונים לאו ר"ח עצמו הוא אלא הוא הוספת תלמיד המסדר. ס' קט"ז בע' חזן הכנסת שמרננים אחריו ומביא תשובת רב יהודה נאון. ס' תרי"ז כתוב בתשובת הנאונים בע' חליצת אשת מומר. ס' תרי"ז כתוב בס' המקצ' ג' הירושלמי. ס' תרי"ב ובס' המקצ' כתוב תאני כי ישבו וכו' ע"ל המקצ'. ס' תרל"ט ובס' המקצ' בהלכות יבום וחליצה כתוב. ס' תרמ"ז תשובת גאון בע' נדוניא. ס' תרמ"ז ובס' המק' בכונס יבמות ונמצאת עקרה. ס' תרמ"ז כתוב בס' המק' הכי אמר רב צמח בר שלמה דיינא דבבא בענין יבום. ס' תרמ"ז בתשובת ש"ב ס' המקצ' קדושין ביבמה ומר יהודאי נאון אמר. ס' תרס"ח ובתשובה הנאוי' שבס' המק' בע' חליצה ח"ב ס' ס"ז וכן משמע מדברי רב שרירא נאון שכתוב בס' המק' בע' מנחה בע"ש. ס' מ"ז בע' קדיש בקהית ועוד שם בע' קדיש ברה"ח. ס' תל"ט וכתב בס' המקצ' וחייבניהו הקביה לישראל. ובח"א ס' תרי"ד וכן פסק בס' המק' דרכנו חננאל פרק ב' דיבמות. מכל זה מבואר שתכונת הספר היא כמו שכתבתי בפנים.

¹⁸ ע"י בתולדות ר"ח הערה 36 שקבץ באמונה כל המקומות במרדכי ובספרים אחרים שמביאים את המקצועות ותמצא שלפעמים אמרו ור"ח חולק ולפעמים שמסכים.

ה'ה פ'ץ אך במעות יחסו לו, וכבר נמנו וגמרו רבים וכן שלמים כי רבנו חננאל מעולם לא חבר ספר חפץ וכן הוא האמת (ע"י אצור הספרים לבן יעקב ע"י חפץ). ר"ח חבר גם פירוש על התורה ולא יצא לאור בדפוס אך רבים ממפרשי התורה הראשונים הביאו העתקות ממנו ומהן נראה כי רובו על פי עומק פשוטו של מקרא¹⁹).

והנה אין גם אחד מכל החכמים אשר חיו ופעלו ולמדו בזמן הראשון אחרי תם פרק זמן הגאונים שזכה למה שזכה רבנו חננאל. לו חלק גדול מהתפשטות חכמת התלמוד בכל הארצות. בכל בתי המדרש בספרד ובאיטליה ובצרפת ובאשכנז היו דבריו נשמעים ונחשבים כמקובלים רב מפי רב. פירושו על התלמוד היה רצוי לכל אחיו כי הוא היה מקום קבוץ לכל פירושי הגאונים ורבותיו הוא היה מורה פסקי ההלכות בתלמוד והוא המכריע בבקרת חכמתו בין פירושי קדמוניו השונים. ואולם גם ספרו המקצועי היה מקור נאמן לבאים אחריו להודיע מתוכו מתשובות הגאונים ופסקיהם. ועתה לא נפליג אם נאמר כי היה רבנו חננאל רבם של ישראל בכל הארצות. לתלמודיים בארץ מולדתו במערב — אשר חכמיה רבים היו בעת ההיא²⁰ — ולתלמודיים בשאר ארצות. ואמנם לעדות כתובי הדורות הראשונים פסק התלמוד למן העת ההיא בארץ אפריקה, כי שניהם רב נסים כמו רב חננאל לא היה להם בן ממלא מקום (ס' הקבלה להראב"ד). ונראה כי התלמודיים הגדולים אשר היו בארץ עזובה וילכו להם ארצה ספרד כאשר ראינו שעשה כן רבנו יצחק בן יעקב אלפסי שיצא מארצו והלך לאלסנינה שבספרד ומשם האיר תורתו לכל הגולה. ועל כן אף כי היה מערבי מתולדתו בכל זאת נחשבהו בין ראשי העוסקים בהתפשטות חכמת התלמוד בספרד. ואף כנגד זה גם את רבנו משה בן מיימון לא נביא במספר חכמי המערב אף כי חי רוב שנותיו במצרים וחבר שם רוב ספריו יען כי בכל זאת רוב תורתו היא מולדת ספרד, ואנשי ארץ מולדתו אך הם הפיצו ספריו בכל ארצות התבל. ואמנם עד סוף האלף החמישי לא קם איש מתושבי ארצות המערב אשר נוכל לאמר עליו כי היה משובב נתיבות בחכמת התלמוד.

¹⁹ רש"ל ר"פ ב' בנוספות לתולדות ר"ח בכורי העתים מש' תקצ"ב צד 84 לקט מתוך ספרי מפרשי המקרא כמה פירושי ר"ח ומהם נראה כי רובם פשוטים. ובקצתם העיר שהם מכוונים נגד הקראים. עמו בוירא על למען אשר יצוה את בניו שמבאן ראה על קבלה בע"פ. וכן ב"פ על החדש הזה לכם שמוכית שקביעות החדש היה ע"פ חשבון וכנגד הקראים. וכן ב"פ עין תחת עין. וכבר הוכחתי בפנים שגם ב"פ הנ"ל כוון לפעמים נגד הקראים. וידענו מתוך התשובה שכתב רה"י על שאלת ר' נסים בענין קביעי דירחי בתשו' הגא' ד' ל"ק ס"א' שהקראים היו מקפחים את חכמי קירואן בשאלותיהם.

²⁰ בשו"ת הגאון שה"ל מחדש החכם הרכבי נתקיימו לנו כמה שמות חכמים שבמערב בעת ההיא. ס"א' נזכר מ"ר אלתן בן מ"ר שמריה, ומ"ר יעקב במ"ר פטרון מקירואן בימי רש"י. ס"א' מ"ד מ"ר משה במ"ר יצחק המערבי. ס"א' נ"ט מ"ר נחמיה במ"ר עובדיה ומ"ר משה במ"ר שמואל נאמץ. . . . ורבנו תלמידים רמדינת קאבס מן אחר מערבא. וכן היה בימי רה"י חכם בקאבס ששמו מ"ר אברהם קאבסי מכיאו האלפסי פ"ט מכתובות ואין זה אותו ר' אברהם קאבסי שהוזכר רה"י בוה"ל ואמרו כי מ"ר אברהם ז"ל נאין שהיה בש' אק"ם לשטרות היה מכיר בשיחת דקלים. ס"א' ס"ח מ"ר יוסף במ"ר עמרם רביד רמדינת סלמאסה דבאתר מערבא ורבנו ותלמידיו דתמן. ס"א' קע"ח מרי ורבנא יוסף במ"ר ברכיה מקירואן. ס"א' שט"ז מ"ר יעקב במ"ר משה דמן מדינת קאבס דבמערבא. ונזכרו שם עוד כמה חכמים ותלמידים בשם ונראה מכל זה כי היתה הרבה תורה בעת ההיא ולפניה במערבא.

פרק ששה ועשרים.

ספר דברי הימים.

סבות שונות התאחרו יחד אשר פעלו כי היתה ספרד ארץ מבורכת ה' בתורה ובחכמה. הנה מעת אשר נשבר מטה עז ממלכת הנוטים בספרד, ובאה תחת ממשלת הישמעאלים, לא ינוח עוד שבט רשע על גורל היהודים. הכלפים הטו אליהם חסד, ויהי להם משפט אחד עם שאר יושבי הארץ. זמנים כבירים היתה עננה פרושה על ארץ חמדה הזאת. כהניה אשר נקראו להשכיל ולהיטב עמם לא נתנו אף קרן אור דק לבקע את עב הענן, ומלכיה עוד הרעו מהם כי בכל עת היו תלויים ברצון הכהנים, ותחיימו גם יחד רק רוח אחד לדכא עם ישראל עדי אבה. במעמדים כאלה דרישת התורה לרוב לא תצלה ולא עת לחכמה שתוציא פרתיה. אמנם עם מושלי הערביים באה רוח חדשה לארץ ואור חדש האירה מכבודו. המדעים באו לרגלה, חכמת הלשון והשיר וכל חלקי הפהילוסופיא העירו כל הלבבות יחד, וממעיניהם המתגברים שאבו מימיהם בששון. החליפה הזאת במשפט הארץ ויושביה בעצמת כח פעלה גם על היהודים, בתשוקה עזה בקשו החכמות, ובמשך הזמן הפליאו לעשות בהן גדולות. במעמדים הטובים האלה דרישת חכמת התורה גם היא נשאה ראש בספרד. אהבתם אל החכמות לא הויקה לאהבתם לחכמת התורה. ותהי להפך כי המדעים היו רד לתועלת נצחת. כאשר נראה מכל הגדולות אשר נבראו בספרד על שדה חכמת התורה דור אחר דור מבין כלן נוצץ רוח מדעית והגיונית. ואולם עד ימי הגאונים האחרונים אין כל רושם ברור כי היתה חכמה גדולה בתלמוד בארץ הזאת ונאמנה לנו עדות מאחד מחכמי ספרד הגדולים הוא הראב"ד בספר הקבלה אשר אמר כי בזמן רב שרירא גאון לא היו אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו, אבל נאמין גם מה שאמר שאף על פי כן באותו מעט שהיו יודעים היו עושים מדרש. בעת ההיא כשבת רב שרירא על כסא הגאונות בפומבדיתא היתה סבה מאת ה' להגדיל ולהאדיר התפשטות התלמוד בספרד. כבר שמענו ממה שקרה לארבעה חכמים גדולים שהלכו בספינה ונשבו, ויהי האחד מהם רב משה ובנו רב חנוך ואותם הוליך השליש בעל הספינה עמו לקורטבה, והיהודים אנשי קורטבה פדום מיד שוביהם. והנה בעת ההיא רב — בימי רש"י — היה מדרש בקורטבה והוקן היושב ודורש היה רב נתן הדיין, והנה הלך רב משה לבית המדרש וישב לו בפאה אחת ויהי כאשר הציע רב נתן משנתו לפני התלמידים ופרשה בטעות קם רב משה ואמר לו כי פרושו בטעות ופרש לו הדבר על אמתתו. וכשמעו כן אמר לא יאתה לי להיות דיין ומורה בהיות פה איש הטוב ממני ובקש מקהל קורטבה כי ימנחוהו לדיין ואף כן עשו ויהי רב משה מיסד ישיבה גדולה בקורטבה, והרביץ תורה למאד והעמיד תלמידים הרבה. כל זאת נעשה בהשתללות הנשיא חסדאי בן יצחק בן שפרוט. הנשיא הזה "עמד בתור מעלה גדולה לפני המלך עבד אל רחמן בן מחמד עבד אל רחמן והוא שם על לבו להגדיל חכמת ישראל בספרד יען כי עז חפצו לעשות את בני ארצו בלתי תלויים עוד בישיבות בבל, כי עד הזמן ההוא היו צריכים לגאונים בבל לכל דבר קטן וגדול בהוראה ובהכמת התלמוד ואך מפיהם היו חיים בספרד" (לעיל צד 229). וכן ברצון ובנפש חפצה תמך את הישיבה החדשה ופור הון רב להחזיקה ולהאדירה. אכן נתעה מאד אם נחשוב כי מידי בואו בפקידתו הגדיל רב משה לעשות, ומיד היתה ישיבת

קורטבה לספרד מה שהיו לה ישיבות בכל לפנים. לא כן הוא. אם נשפוט על כשרון מעשהו לפי פרי פעולותיו הנודעות לנו כמה נחשב הוא לעמית גאוני בכל בזמנו רב שרירא רב האי ורב שמואל בן חפני. הנה לא נתקיים ממנו לא פירוש ולא חבור ורק מעט תשובות והוראות המובאות בכתבים יוונים. גם מהמון תלמידיו לא נודעו רק שנים אנשי שם ומפוארים בחכמה. האחד היה בנו רב חנוך אשר מלא מקומו אחריו. ואמרו עליו כי פרש את כל התלמוד בלשון ערבי (הקדמת המעתיק פיה"מ לרמב"ם מס' נזקין) וגם ממנו נמצאו תשובות ופסקים אחדים נעתקים בספרים. והשני היה בעל מחלוקתו של רב חנוך הוא רב יוסף בן יצחק בן אביתר הספרדי גם על שמו נזכרו כמה תשובות בקובצי תשובות הגאונים, וגם הוא חבר פירוש ערבי על הש"ס לבקשת המלך (ס' הקבלה). וחבר סדר עבודה ליום הכפורים בחרוזים ופיוטים אחרים¹). זה הוא הכל מה שידענו מפעולתם. ועתה אף כי לא נכחיש כי רב משה ובנו רב חנוך ואתם רב יוסף בן אביתר היו עוזר מעט להתפשטות חכמת התלמוד בספרד, משובבי נתיבות לא היו, ופלג אלהים מלא מי חכמת התורה אשר הגדיל והתגבר יהיה לנר רחב ידיים בארץ הזאת, אך בבבל נוקר ומשם יצאו מימיו הנאמנים. לאט ובנתת הלך דרך אפריקא עד הגיעו לספרד.

תלמיד אחד מגדולי תלמידי רב חנוך, הוא הנגיד רב שמואל בן יוסף בן ניקטיליה מקורטבה הוא היה האיש אשר עליו נוכל לאמר באמת, כי בצדקתו ובהשכלתו ובתקף פערתו גדרה חכמת ישראל והצלחה ועשתה פרי בספרד, ואך לו הצדקה לפלס הדרך להתפשטות חכמת התלמוד, להגביהה למדרגה גדולה ומושכלת עד כי באחרית הימים השיגה מעלה בספרד אשר אין משלה בכל מקומות מושבות היהודים וחכמיהם. כל מעשיו היו לשם החכמה והאמת ועל כן לשם שמים, לא כנשיא חסדאי אשר בהשתדלותו ובמעשיו התערבו גם מחשבות מדיניות אשר חשב לעשות את בני ארצו בלתי תלויים בישיבות בכל כמאז ועד עתה. ויען כי לא היתה לו להנגיד רב שמואל פניה אחת בהשתדלותו כי אם בקשת האמת והתפשטות דעת תורת התלמוד בארץ, אף על כן היתה בקשתו ללמוד מכל אדם, וביגיעה רבה ובפוזר כסף התאמץ להשיג כל למודי הגאונים ופירושיהם והוראותיהם, ועשה חוזה עם רב האי גאון, וברת ברית ידידות עם רב נסים ב"ר יעקב בקירואן אשר על ידו קבל רבי תורותיו של רבי האי גאון ובלי ספק גם של גאונים אחרים²). לא

¹ רב יוסף היה מקנא ברב חנוך, וחלק עמו על הרבנות. כל ימי חסדאי היה הוא מניין אחרי מותו נברה המחלוקת. טענתו על ר"ח מפני גדולתו וחכמתו. רוב הקהל היו אחרי ר"ח והחרימו את ר"י. אז בעצת הכלה הלך בנולה. תחלה אל בגאנה אך הרב שם חש לנדוי ר"ח. והלך אחיכ לבבל אל רב האי גאון וגם הוא לא רצה לקבלו מפני נדוי של ר"ח. והלך לדמשק ומת שם והנה ספרתי כל זה אף שאינו מתכליתנו להראות כי רב יוסף אף שעה אחת לא היה בפקידת הצבור ויפלא כי בכל זה נתקיימו ממנו כמה תשובות ע"י תשובות שערי צדק שם נמצאו שבע תשובות. ונמצא על שמו כמה הוראות ופסקים בפוסקים. פיוטיו אין להם מעט ונועם יסדר העבודה שלו נדפסה בקובץ גאונים קרמונים צד 18 וע"ש צד 77 מה שכתב הר"ר יחיאל מיכל זאקס על אודותיו.

² מידירות הנגיד אל רב נסים ע"י בס' הקבלה ושם נאמר כי בת ר"ג היה לרב יוסף בן הנגיד לאשה. וכי ע"י ר"ג קבל כל תורת רה"ג והגאונים. הנגיד היה לו גם בן אחר ושמו יהודה. ואחשוב כי הוא אותו רב יהודה בן הנגיד שהוזכר רה"ג

כרב משה ורב חנוך אשר לפי הנראה לא היה להם כל התחברות עם ישיבת בבל כי זה היה תחלת החפץ בייסוד הישיבה בקורטבה להפך ההתחברות ביניהם ובין ישיבת בבל שלא יהיו עוד צריכים לה לכל דבר. רב שמואל נולד בקורטבה והיה מסיבות שונות התגלגלו מקראיו ובא לגרנאטה ונשא וגבה מאד ויהי משנה למלך מפני חכמתו בלשונות בטבעיות ובמדיניות ובפהילוסופיא ואין דומה לו בזמנו במליצה ושיר⁸⁾ ושם נסמך לנגיד כי עם החכמות החצוניות חברה בו גם חכמת התורה. רב האי גאון היה לו מראה כבוד החכמה אשר אליה עיניו נשואות ברגש קדש. הוא היה לו כליל חכמת התורה אשר ידיו אחזו גם בכל חכמה יפיעה (זכרון לראשונים מהרכבי ח"א צד 49). באשורו אחזה רגלו וכמוהו שנא הריפות הפלפול ואהב הסדר הנאה בתלמודו (שם צד 100). עדות נאמנה על זה הוא חבורו מבוא התלמוד. המבוא הזה, הכולל כללי המשנה והברייתא והתלמוד והכרעת ההלכות ובאור הכנויים העומדים הרגילים בכל אלה וההוראה מי חברים ואיך נתחברו, מסודר יפה בחבור הגיוני ובסגנון מדעי ובשפה ברורה וצחה. ובבחינת תכונתו ועריכתו המדעית אין משלו בכל ספרי קדמוניו בפנה הזאת. לא נאמר כי ברא חדשות דברים אשר לא שיערו קדמוניו, כי ברור הדבר כי השתמש במבואו באגרת רב שרירא ובסדר תנאים ואמוראים ובהלכות קצובות של בני מערבא אשר בהלכות גדולות. אבל גדולה פעלתו בחבור הענינים ובסדורם כי הם מעשה ידי אמן אמנם כמקרה כמה ספרי קדמונים גם אותו קרהו, שבאו מעתיקים עושי מלאכת ה' רמיה ושחתו דבריו הנעימים וקטעו חלק גדול ממנו ולא נשאר במתכנתו כאשר יצא מתחת ידי מחברו⁹⁾. אך בזמנו בעוד היותו בשלמותו היה הספר, מבוא לתלמוד באמת ומפלס דרכיו לכל הדורשים. רב שמואל קבל תורה מרב חנוך ומסרה לתלמידיו. ואולי על הקבלות האלה כוון באמרו לפעמים "ולי אית מרבנן" (עי' שו"ת שערי תשובה עם איי הים סי' קט"ו ק"ח ק"מ). או כותב "אמר חד מרבנן" (סי' האשכול ח"ב צד 52) כי קרוב הדבר שאילר היתה קבלה מהגאונים לא היה אומר חד מרבנן. הנגיד חבר גם ספר פסקי הלכות וקראו "הלכתא גברתא" וכמה פוסקים גדולים הביאוהו פעם בשמו ופעם הביאו רק שכן וכן כתב' או אמר הנגיד בלי הזכרת שם הספר אבל בלי ספק שהכל הוא

בתשובתו (ש"ת סי' ה') ומאמרו שם לשואליו. כי יפלא מכם דבר שאלו לרב יהודה בן הנגיד כי שמי בקרבך וכי' מזה נראה כי היה התקרבות בין רה"ג ובין בית הנגיד. ⁸⁾ בזמנו היה החכם הרכבי שירי הנגיד עם מבוא מושכל והערות (פ"ב ש' תרל"ט) ומשוריו נראה כי העיד על עצמו כי היה בקי בחכמתו חצוניות ע"ש במבוא צד viii. וכתב עוד החכם בער המבוא כי ר' משה בן עזרא קלע אל השערה במשפטו על שירי הנגיד ואמר "כי מליצות הנגיד מלאים כח וחוק". כי במדת הכח והעז אשר לשירי נבר הנגיד על כל בני דורו המשוררים וכמה מהם נעלו בבחינה הזאת גם על שירי ר' יהודה הלוי ראש המשוררים.

⁹⁾ הראיות על כל זה תמצא במאמרנו מבואות התלמוד ותולדותיהם בבית תלמוד ח"א צד 58 והלאה שם דברנו באריכות על המבוא הזה ואין צורך לשנות הדברים עוד הפעם. רק על זאת נעיר מה שהראני שם מתוך מבואו כי הוא היה הראשון אשר שם מדרשי הכתובים שבתלמוד רק אסמכתא. וכן הראנו לדעת כי הוא היה הראשון אשר הלך בענין כתיבת ההלכות בזמנים הקדמונים עוד הלאה מרב שרירא גאון באגרתו. כי רב שרירא לא אמר רק שרבי כתב את המשנה אבל אם גם בזמן לפניו היו כותבים החכמים לעצמם דברים שבע"פ אין להוניה בבירור מדברי רש"י אבל מדברי הנגיד במבוא נראה שכבר לפני כל אחר ואחר העתיק ל עצמו מה שלמד בין דבר שהוא הלכה בין דבר שאינו הלכה.

מספרו הלכתא גברתא. גורל זה הספר עוד הורע מגורל מבואו כי מזה הספר לא נשארו לנו רק שיורים אחדים אמנם גם מאלה השיורים נכיר ענינו ותכונתו. לפי הנראה מהם ענינו הוא כשמו: קובץ הלכות ברורות בכל דיני ישראל הנוהגים בזמן הזה בין בדיני איסור והיתר בין בדיני ממון. ותכונתו: שהיה סדר על סדר המסכתות והיה כולל גם תשובות מהגאונים ופסקים חדשים שהוציא מסברתו ומשיקול דעתו⁶. והנה סופרי דברי ימינו הקדמונים יחשבו את רב שמואל הנגיד ראש וראשון בדור הרבנים אשר בא אחר פרק זמן הגאונים. ובספרד באמת כן היה. הן אמנם שכבר לפני הוחל לפשט התלמוד בספרד על ידי רב משה ובנו רב חנוך, בכל זאת רק להנגיד הזכות והצדק להשתדל בהתפשטותו ביהרון שלמות בהיות שעל ידו נפוצו בספרד העתקות מספרי הישיבה שבבבל מפירושי הגאונים וחבוריהם ותשובותיהם (ס' הקבלה).

את האיש הזה ואת שיחו, פעולותיו אשר פעל בפקידתו והנצחונות אשר נצח את שונאיו ושונאי מלכו הלא הם כתובים בשיוריו. אמנם משא המעללים אשר עמסה עליו פקודת המלך לא המניעהו מלמלאות חקי נגידותו להרביץ תורה בארצו לתמוך מהונו את לומדיה הקטנים עם הגדולים, וחלק בהם כל הספרים הדרושים להם בתלמוד תורות, ולא בארצו לבד כי אם גם במקומות רחוקים עשה טובות עם ישראל ועד ישיבות בבל וארץ הקדושה והמערב חסדו וטובו הגיעו, ויהי אוהב דבק מאח אל כל אנשי החכמה אשר ידרשוה באמת, בפנים זועפות ראה אם קמו רוגנים בין החכמים המחזיקים במחלקות אשר דרכיהם בדישתם לא היו דרכי נועם ונתיבותיהם לא היו שלום. הנה בימיו עמד המדקדק ר' יונה בן גנאח והשיג על ספרי ר' יהודה חיוג שהיה רבו וגלה שגינותיו ושכחתו. ויהי הדבר רע בעיני הנגיד על אשר מלאו לבו לדבר ברבו, והתאמץ להשיב על השגותיו (הקדמת הפרתחן). כל אלה המדות הנכבדות בתורה ובחכמה, במליצה ובשיר, בענוה, ובאהבת האמת והשלום, ובאהבת החסד לאמתו, ובהצנע לכת עם החכמים, היו לראשו עטרת תפארת, ובהן נשא וגבה מאד על הנשיא חסדאי אשר בדור שלפניו הוא הנשיא חסדאי התנשא לאמר אני אטע חכמת התורה בספרד ולא נהיה צריכים עוד לישיבת בבל, ולא עלתה בידו כי חסרו לו כל אלה המדות. אמנם הנגיד אשר המדות האלה כצנה עטרוהו, הוא היה האיש אשר עלתה בידו להשיג ההפך הנשגב להטיע התורה בספרד להגדילה בארץ ולהאדירה וכבר בדור שאחריו נשבה בה רוח חדשה. אז קמו חכמים גדולים בחכמת התלמוד וחברו ספרים חשובים בהלכה ורובם בקביעות הדינים וההלכות היוצאים מן התלמוד ועל פי מה שהורו הגאונים ונראה כי מעת אשר הביא רב שמואל הנגיד את כל מעשי ידי הגאונים לארץ והפיצם בין החכמים היו תורות הגאונים לחק כמו התלמוד עצמו, והיו התולדות היוצאות מן התלמוד עם מה שקבעו הגאונים אחת, ומתבור כל אלה

⁶ גדולי הפוסקים הראשונים העתיקו כמה הלכות ופירושים מהלכות הנגיד לפעמים הזכיר שם הספר "הלכתא גברתא" ולפעמים בלי הזכרת שמו. הרי"ץ נאית בהלכותיו מזכיר דברי הנגיד בקצת מקומות ע"י הל' קדוש צד כ' וצד ט'. וכס' האשכול הל' ס'ת עמוד 37 ובכ"מ ובבעל המאור כתובות פ"ב ושם פ"ד ופ"ה. וע"י במלחמת ה' להרמב"ן ב"ק פ"ב שאמר וכן כתוב בהלכתא גברתא כפי' אלו נערו שמה נראה שהיה ספרו מסודר על סדר המסכתות. ומובא גם בנימוקי יוסף וברין ובכ"מ.

עשו ספרי דינים אשר יהיו המנהיגים בחייהם הדתיים. ובהיות שמאלה החכמים רובם היו למודים בחכמת הלשון ובחכמות אחרות, ובקיאם בסגנון המדעים ובדרך הגיונם וסדורם, על כן גם בתבונתם שמרו סדור מדעי כאשר נראה זה בכל ספרי הספרדים שחברו מן הזמן הזה והלאה ונשארו לנו בשלמותם. אחד מיוחד בחכמי הדור הזה היה רבנו יצחק בן יהודה אבן גאון. עליו אמרו כי היה מגדולי אלסאנה אוהב תורה ודורש חכמה ופיישן גדול ויודע בחכמה יונית והעמיד תלמידים גדולים (ס' הקבלה). הנגיד היה אוהבו מכבדו ונראה כי היה תלמיד הנגיד ועל כל פנים קבל ממנו קבלותיו. שכן מצאנו שרומז על מה שקבל מהנגיד קבלה שהיתה לו מרב חנוך רבו (שור א"ה ס' תקצ"א). יש לנו ממנו ספר הלכות אשר מוציאו לאור קראו בשם מאה שערים גם שערי שמחה והוא קובץ הלכות ודינים וגדולי הפוסקים העתיקו ממנו הרבה⁶. כל קבוצות ההלכות והפוסקים אשר נתיסדי בספרד בדורות ההם רוח אחת וגם דרך אחד להן שקבצו והביאו בחוברת אחת כל הפוסקים שבתלמוד המוסכמות לפי מסקנתו בצרוף אליהם דעות הגאונים ופירושיהם ודקדוקיהם והלכותיהם אבל לא היו סגנוניהן שוים. הסגנון אשר בחר לו רבנו יצחק גאות לא היה לפי סדר התלמוד כי אם חלקו לפי הלכות מיוחדות בדני ישראל ובכל אחת ואחת נקבצו יחד כל עניניה ותנאיה מכל מקומות המצאם בתלמוד ובדברי הגאונים. בענינו נראה שהיה דומו. להלכתא גברתא של רבו הנגיד ואך נבדל בזה שהלכות הנגיד היו על סדר המסכתות, לא כן הלכותיו של ר"צ גיאת כמו שאנו רואים מתוך הנדפסות.

מלבד ספרו הזה נתיחסו להר"ץ גיאת עוד חבורים בעל ספר העטור מזכיר בשמו ספר הנר ולא נמצא זכרו במקום אחר גם לא ידענו מה טיבו והרמב"ם מביא ממנו פירושים למשנה (תשו' הרמב"ם ד' לייפציג ס' כ"ב) ורבנו אברהם בנו (מלהמות ה') אמר כי עשה גם פירוש על התלמוד. ועוד חבורים אחרים והרבה פיוטים ושירי לשון הקדש⁷. יתר על חכמתו בתורה היה מפואר מאד בחכמת הפהילוסופי. אכן לא הסתהו חכמת הפהילוסופי אף בפסע מדרך התלמודיים והגאונים ותפש כל מנהגיהם והאמין בכל מה שהאמינו הם ומצאנו בהלכותיו קצת דברים אף שהם מתמיהים והאמונה בהם רחוקה וזרה וקבעם הלכה יען שתולדתם מן הגאונים⁸. ימיו היו ימי בכורי החכמות בספרד וחכמת השיר הניעה עד מרום קצה אך זה לא עצר בעדם לעשות גדולות בחכמת התלמוד ולהשתדל בכל מעוזי כחם להגדיל ולהאדיר חכמת ההלכה בארץ לפשט התלמוד וכל התורות שהן מורשה לנו מן הגאונים. כבר הראנו לדעת כי ר"ג היה אוהב ואהוב לר"ש הנגיד ובלי ספק גם תלמידו. בהלכה אולי השיג התלמיד את רבו במעלה אבל בחכמת הלשון והשיר מרחק רב ביניהם,

⁶ הרב המפרש הלכות הר"ץ בהקדמתו הראה רבים מהפוסקים הראשונים שהשתמשו בהלכותיו ועוד יש להוסיף על המנינים שם. מספר ההלכות הנדפסות הן יד אבל לפי מה שהעתיקו ממנו הפוסק"י נראה שחבר הספר גם על הלכות אחרות כמו ה' ברכות, תפלה, עירובין, שומא, חלה. כן כתב המפרש בהקדמה שם. ⁷ מהר"א נתיקמו הרבה פיוטים במחזור טריפולי ולא מצאתי כם זאת הנעימות והיופי ועו הרעיון אשר מצא בהם תלמידו רמב"ע ועי' גרעץ ח"ו 74 ועי' בפנים מה שפרשנו הדבר.

⁸ עי' ה' הבדלה עמוד ט"ו. ההשבעה עליה דפורה שר שכהה בשם שמהא קדישא בשם ארימס ארימס וכו' שהביא מריע נאון והיא בסדורו ותימה לשמוע דברים הללו מפי הפהילוסוף אבן גיאת.

הנגיד היה פייטן בטבע ואבן גיאת היה רק מפייט פיוטים זה המשפט יצא לנו על פי הערכתנו את פיוטיו הנודעים לנו (במחזור טריפולי) עם פיוטיו הנגיד. אבל נגד זה מעיד עליו תלמידו ר' משה בן עזרא המפורסם, המפואר, כי כמעט גברה ידו במלאכת השיר על הנגיד וגם על ר' שלמה בן גבירול בן הזמן ההוא גם בכח ועז הרעיונות גם בצורות הלשון⁹. אין זאת כי אם באמרנו שאין לשפוט מפיוטיו, אשר אולי בעצם וראשונה לא עשם רק לצורך התפלה בבית הכנסת, על שיריו ומליצותיו האחרים. תלמידו ר"מ בן עזרא הזה גם הוא הודיענו כי הרבה ספרים בתורה ובחכמת הלשון החל לחבר אבל לא כלה מעשהו כי הבהילו המות כשנת ד"א תתמ"ט. מן הנודעים בעת ההיא בחכמת התלמוד ובחבור ספרים בהלכה היה רב יצחק בן ברוך בן אלבאליא מקורטבה. גם הוא היה אהוב מהנגיד ורב יהוסף בנו אשר בעבורו חבר מחברות בסוד העבור. גם חבר ספר קופת הרוכלים והוא פירוש מהלכות הקשות שבחלמוד אבל לא השלימו. והיה נבדל בזה משאר מחברים שבדורו תחת אשר הם שמו מנמלת לחבר קובצי הלכות השתדל הוא לעשות בבקרת התלמוד ובפירושו. ונראה מאד כי הסבה לזאת היא יען כי רבו אשר רוב תורתו ממנו היה צרפתי, הוא רב פריגורס אשר בא מצרפת לקורטבה והוא השיאו לדרך הצרפתים בתלמוד תורתם. עוד היה מפואר בדור ההוא הרב רבי יצחק בן ראובן אלברצלוני בעל האזהרות כמנהג בני מערב, הוא החזיר ספר מקח וממכר לרב האי גאון מן הערבי לעברית לטובת אנשי אדום שאינם מכירים בלשון ערבית, והיה אז בן ל"ה שנה (ד"א תתל"ה) בן כתב הוא עצמו בפתחת העתקתו. עוד חבר פירוש לקצת פרקים ממסכת כתובות חוץ מאלה לא נזכר שום חבור על שמו¹⁰.

ואמת הדבר כי כבר מזה המעט אשר דברנו עד כה על דבר התפשטות חכמת התלמוד בספרד במשך שני דורות, ראינו כמה הגדילו לעשות להאדיר תורת התלמוד ולתמוך השתלשלות התורה שבעל פה בארץ אשר עוד בימי רב שרירא גאון נאמר עליה שלא היו יושביה בקיאים בדברי רבותינו, אמנם בכל זאת הוכות והצדקה להביא תורת התלמוד עד מרום קצה בספרד לשובב נתיבותיה ולהביא בה סדרים ליסוד יסודות מתמידים וקיימים לדור אחרון היו שלשה חכמים אשר אין ערוך אליהם בכל חכמי ספרד: הרב רבנו יצחק אלפסי, ותלמידו הרב רבנו יוסף אבן מיגש, ותלמיד תלמידו הרב רבנו משה בן מיימון. רבנו יצחק בן יעקב היה מערבי ממולדתו מעיר פאס אשר במערב. שנת לידתו היתה סביב לשנת ד"א תשע"ג, ולפי זה כבר היה בא באנשים בזמן הגאונים האחרונים רב האי ורב שמואל בן חפני. הוא היה תלמיד מובהק לרבנו חננאל, ומצאנו שהיה שואלים אותו לפעמים על דבר הלכו, ופירוש מה אמר ר"ח בדבר זה ומשיב להם קבלתו (ס')

⁹ החכם ר"מ ש"ש בקאטאלאן שלו העתיק מתוך ספרו הערבי של רמב"ע שבכ"ו אקספארד הנקרא אל מחצא ואל מדכרא דברי רמב"ע על אורת מעלת רבו ריא"ג במליצה ושיר ומביאו הרב המפרש ס' ההלכות בהקדמתו ע"ש.
¹⁰ אין להחליפו עם ר' יצחק בן ראובן בעל שערי שבעות שהיה מאוחר לאלברצלוני ומהר"ם בתש"ו מיימוני לספר משפטים ס' מא וניה (מביאו בעל שה"ג) קבל שהיה בן בנו של הרי"ף. ואני מצאתי בשער השני שמביא את האלפסי ויל ולא כתב עליו שהיה זקנו. ושם הביא גם שיטת רבינו נרשן בענין הפוך שבעות וכוון כלי ספק על אותה תשובה שהובאה בחי' שבעות (מא) ד"ה ולמר ובהנהת מדרכי שם פ"ד.

האשכול ה' נ"י עמוד 93) ויהי רבנו יצחק בארץ מולדתו רוב שנותיו. ויהי בשנת תתמ"ח והוא בן שבעים וחמש שנים קמו עליו מלשנים והלשינוהו למלכות והוכרה לעזוב ארץ מולדתו וילך לו ארצה ספרד עד קורטבה וישב שם ימים לא כבירים ויעתק משם אהלו וילך לאלמנה ושם היה עד יום מותו. האיש היה עמר לנפשו עמו בחכמת ההלכה ועד דור אחרון היתה תורתו היסוד לכל מורי ישראל הבאים אחריו. כבר לפני זמנו בכל דור ודור מדורות הגאונים והרבנים עמדו חכמים ועשו ספרי הלכות, אבל אין גם אחד מכל ספרי ההלכות אשר עשו קדמוניו אשר ידמה לספר ההלכות אשר חבר רבנו יצחק אלפסי בתועלותיו. בעלי הלכות שקדמו לו הביאו בהלכותיהם דינים וענינים מכל מה ששמעו או ראו מן הגאונים או הרבנים משפטים בד ידעום בעלי הגמרא ומנהגים אשר לא שערום הראשונים וקבעו הכל לחק ולהלכה, ועוד זאת כל הקוראים ומעינים בספריהם לא ימצאו לרוב די מבוקשים בלתי אם אל הגמרא עיניהם. כנגד זה הלכות האלפסי לפי הרוב כוללות הדינים הקבועים בגמרא בלשונה ובסגנונה ובסדרה וחבר בהן יחדו כל מה שהוא בגמרא הלכה בהשמטת כל ההיות והדברים אשר אין להם דבר עם ההלכה וכל הקורא ומעיין בהן יש לו לפניו תמצית התלמוד עד שבלעון אין לו צורך לעיין בגמרא כלל. והטובו אשר כנו האחרונים את הלכות הר"ף תלמוד קטן. ונראים הדברים כי יש מן הפוסקים המאוחרים בכתבם ספרי פסקיהם היה רוב שמושם רק בהלכות הר"ף ובחרו בקצורו מהיותו יותר נאות לחפצם ולתכליתם מאריכות הגמרא. בדרך כלל היו פסקי ר"ח רבו לו לעינים כי גם ספרו של ר"ח אינו אלא פסקי הלכות על סדר הש"ס (תולדות ר"ח לרש"ל רפ"פ). אמנם ר"ח שם יוחר אל הפירושים והשמים מה שהוא פשוט בגמרא ואינו צריך פירוש, ועל כן מצד הזה לא היה ספרו בתכלית השלמות. לא כן הר"ף הוא העתיק כל מה שהוא הלכה בתלמוד בשלמות ובלשון התלמוד ממש עד שהרואה בו יחשוב שיש לפניו התלמוד עצמו.

גם בבחינת התלמוד הירושלמי היה מנהג רבו בידו. שבכל מקום הביא בהלכותיו דעת הירושלמי וסמך עליו. רק במקום שיש בתלמוד בבלי הפוכו סומך על הבבלי. ואף אם הבבלי מיקל והירושלמי מחמיר סמך על הבבלי כי אמר שהבבלי הוא בתרא נגד הירושלמי וחשב שבעלי הבבלי היו בקיאים בגמרא הירושלמית ואילו היה ידוע להם שהתרגם הירושלמי אינה הלכה לא היו מתירים את הדבר (אלפסי סוף ערובין). אמנם לא על נקלה דחה את הירושלמי אך השתדל להעמיד דבריו ולפשרו עם הבבלי אף במקום שבהשקפה ראשונה נראית הסתירה מבוארת (עי' ריש פ"א מתענית). ומהיות יקרים לו דברי הירושלמי אף על כן סתר לפעמים על פיהם שיטה גדולה וגאונים. וגדולה מזו מצאנו בהלכותיו שלא היה לו משוא פנים אל הגאונים במקום שלפי סברתו ושיקול דעתו אין מעמד לדבריהם⁽¹¹⁾.

⁽¹¹⁾ לערך רבוי דברי הגאונים בפסקים ותשובות העתקותיו מהן מעטות והרוב ממה שהעתיק הוא מרב האי אשר קראו תמיד הנאין סתם, ובהרבה מקומות חילק על הגאונים וארמזו על קצתם. עי' ברי"ף הל' תפלין וחוינא בהיג בהא מלתא טענתא (אך אינו יודע אם כונתו טעות היחבר או טעות סופר). ובפסחים פ"ב בסוגיא דמעשה אלפס. וביבמות פ"י שחולק עד רב יהודאי נאון. ובשבעות פ"ז בענין דברים העשויין להשאיל ולהשכיר כתב אלו דברי נאון ודאי שגוה. וכן מצאנו בכ"מ. ומצאנו שהביא פירושים בשם רבותאי וחילק עליהם כמה פעמים עי' ה' ציצית וחוינן למקצת

ולא לבד שלא נשא פנים לגאונים כי אם מלאו לבו גם כן לסור מאחרי פירושי התלמוד ולא סמך לפעמים על תירוץ הגמרא בעת שנראה לו התירוץ ההוא דוחק ורוחק מסברתו. ומצאנו בהלכותיו שכמה דברים אשר נשנו בגמרא השמיט הרי"ף מספרו וזוהי יש לשפוט מפני שלפי שקול דעתו לא יכול להסכים עליהם דחם מהלכה⁽¹²⁾.

דרך רבנו יצחק להכניס תוך תלמודו ביאורי מלות בלשון ישמעאל או ערבי, ופירושי דבורים וענינים. אשר רובם דומים ממש לפירושי רבנו חננאל. וכן נמצא בהלכותיו כמה כללי הלכה בגמרא אשר גם הם היו קבלה בידו מרבו ר"ח שקבל מן הגאונים. ומעמיד גם כללים מסברת עצמו כמו בענין ר"מ ור"י הלכה כר"י אמר ר' אבא לן דהני מלי היכי דפליג בהדיא אבל היכי דדברי ר"מ סתם אין הלכה כר"י (שבת פ"ז פ"י ב'). במספר גדול מן המקומות בהלכותיו נראה כי הוא מפלפל בדברי הגמרא בבקרת אמיתות⁽¹³⁾ נמצא מכל זה כי יותר מכלל ספרי הלכות מקדמוניו התאחדו בהלכות האלפסי כל מיני הדרישה בתלמוד שהם קבוצת הפסקים, הפירושי, הבקרת, ויסודת הכללים. ואולם בכל אלה רק הכרתו הפנימית היתה מנהיגו לבלתי לכת אחרי ההרגל בדעות, ורק עליה סמך בהלכותיו בלי כל משוא פנים. מדרת הזאת נוצצת לעינינו מתוך התשובות אשר נתיחסו לו. בכל תשובותיו חותך הדין מתוך סברת עצמו ומשקול דעת גם במקום שדברי הגאונים עומדים נגדו. יש מן האחרונים שהטילו ספק בהשובות הנקראות על שם רבנו יצחק אלפסי, אם הן כלן ממנו (ע"י יד מלאכי כללי הרי"ף). ואמנם אם נשים לב על תכונתן

רבוחאי דאפרי חוטי דכתנא וכו' ולא דייקו בשמעתא. שבת פ"ב אשכחנא למקצת רבוחאי פ"י דלאו דסמכא הוא. ועוד כ"מ. דברי ר"ח רבו מביא לפרקים בהלכותיו ע"י כ"מ רפ"ד וסוף פ"ו ומביאו בעל קוה"ד. ולפעמים חולק עליו ע"י שבת פכ"ב. וע"י סנהדרין פ"ג בענין עדות קרובים דחולק על נאון וראיתו מן הירושלמי. וראיתי בקוה"ד שכתב שבקצת מקומות כשאמר הרי"ף ומפרש לה רבנן כוננו על ר"ח וע"י בהגהות הר"ד דוד קאססעל בד' ברלין תר"ז ויש להוסיף שגם באמרו וחזינו לרבוחאי וכדומה כוון לפעמים על ר"ח ומבואר כן ברין בשמעתא דפוגמת. והדבר מבואר כ"מ למעין בפ"י ר"ח שזכירו לאורם שהרבה דברים שהביא הרי"ף בשם רבוחאי סתם נמצאים בפ"י ר"ח.

⁽¹²⁾ ע"י על כל זה בספרי זה ח"ג צד 223, 226, 227, 228 ותמצא הכל מבואר

בראיתו.

⁽¹³⁾ אין צורך להביא הרבה דינמאות על זה כי ספרו הלכות ביד כל אדם והדינמאות מונחות לפניו אך אע"י על קצת הויותיו הארוכות אשר מהן יראה המעיין כמה רב נזכרה. ע"י שבת פכ"ב פ"א' בענין סחימת פירות. וביבמות רפ"ק בשמעתא דעליה שסתר כל פירושי הקדמונים בענין חלוק קרבנות ופרש פ"י עמוק מאד. ושם ספ"ג בדיני איסור כולל וכו'. בכתובות ס"ג האשה שנפלה פ"י המשנה הא' דפרקין. שם פ"י בשמעת' דמי שהיה נשוי נ' נשים ופ"י פירוש מרווח במשנה ובגמרא אשר לקמאי לא סלקא להון כל עיקר עיין שם שהוא עצמו אמר שהוא פירוש מעליא ומלי נהירין דלית בהון ספקא ואיהו דינא דקושטא והלכה למ"מ ופ"י לה בלשון ערבי בסוף המסכתא. ועוד שם בעובדא דאמיה דרמי בר חמא ביום אחד שפ"י נ"ב עיקריה פירוש ריחא בלשון ערבי בסוף המסכתא. וע"י שבועות פ"ו בשמעתא דרבבין העשין להשאל ולהשכיר ועוד שם בשמעתא דחנני על פנקסו אשר גם הפ"י הוא כתב בסוף המסכתא בלשון ערבי בהוצאות האלפסי שלנו לא מצאתי הפירושים בסוף המסכתא בלשון ערבי שרמז עליהם הרי"ף. אולם דע שהפ"י שבפ' האשה שנפלו כולו הוא לאחד מן החכמים שכתבו בחבורו והשמיטו המעתיקים מה שהשיב עליו הרי"ף בלי ערבי ונמצא בתמים דעים ס"י רי"ט בשלמות נעתק מן הערבי. גם הפ"י על המשנה דמי שהיה נשוי נמצא שם ס"י ר"ב בהעתקה מן הערבי. וגם הפ"י בעובדא דאמיה דרמי ב"ח הוא בהעתקה שם ס"י רי"ח.

וסגנונו ויושר סברתו נמצא כי אב אחד הולידו וכלן ראויות להרי"ף, והמשכילים יבינו כי מספר מה מהן היה עיקרן כתוב בלשון ערבי ונעתקו ללשון הקדש, ובקצת מתשובותיו (תמים דעים סי' רכ"א) נודע לנו ברור כי כתבן בלשון ערבי והחזירן החכם אברהם הלוי בקרט ללשון הקדש, אבל הדרך ההולך בהן אחד הוא בכולן. ובאמת גם המשילים ספק באמתת יחוסן אליו לא היה להם סבה מכרחת על זה רק שפטו כן מפני שמצאו בהן הכרעות אשר הן נגד המקובל מן הגאונים או גם אשר לפעמים אין מתאמות עם התלמוד, אמנם כבר ראינו כי רבנו יצחק היה רחב לב בחקירתו ולא נשא פנים לכל זאת רק הלך אחרי האמת לפי דעו ורוחו מבלי כל משוא פנים.

רבנו יצחק אלפסי לא הודיע לנו הסבה אשר הניעתהו לחבר הלכותיו על הדרך הזה לבלתי לכת אחרי החכמים שקדמוהו בקבוצת הלכותיהם ויבחר לו לעשות קצור מן התלמוד לרוב ככתבו וכלשונו ולחבר על האפן הזה כל דיני ישראל הנהגים בזמן הזה. אבל נוכל לשער סבתו מתוך מה שספר הגדול שבתלמידיו הוא רבנו יוסף אבן מיגאש ממצב זמנו בענין ההוראה. הוא מעיד על המורים בזמנו שאין מי שיהיה ראוי להורות מעיון ההלכה ומחזק עיונם בתלמוד ועל כן טוב שיסמכו המורים על התשובות הגאונים והלכות פסוקות וקצרות מלהורות מתוך התלמוד (שו"ת הר"י אבן מיגאש סי' קי"ד). אמנם זה התלמיד שכח שאם יהיה זה למנהג כולל אפשר שתשכח תורת התלמוד כלה ויגיעו הדברים לידי מדרת אותם התלמידים שבימי רב פלטי גאון שהיו רוב הטם מטים אחרי הלכות קטועות ומאנו לעסוק בלמוד הגמרא. ועל כן נראה שבעבור זה בחר האלפסי דרך חדשה בקובץ הלכותיו וקצר את התלמוד והורה למבין עם תלמיד תוצאות ההלכה מן הגמרא. ובצדק אמר על הלכותיו רבנו משה בן מיימון, אחרי שהזכיר חבורי הגאונים ופירושיהם והלכותיהם: וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבנו יצחק ז"ל הספיקו בעד כל החבורים ההם. ואמנם מי יודע אם לא ההתחדשות הזאת אשר חדש הר"ף אם לא היא היתה הסבה שאהדיו מחכמי ספרד הגדולים בזמנו היו לו למנגדים. אמרו עליהם על רבנו יצחק בן ברוך בן אלבאליא ורבנו יצחק אבן גיאת שהיתה מחלקת בינם ובין רבנו יצחק אלפסי (סי' הקבלה). לא הוגד לנו מה טיבה של המחלקת אשר היתה ביניהם אם מחלקת קנאת איש מרעהו או אם מחלקת מדעי. ולא מצאנו בכל כתבי הר"ף שזכיר את הרי"ג רק בתשובה אחר שהשואל זכירו והר"ף בתשובתו חולק עליו (תשובות הרמב"ם סי' ר"א). וכן להפך מצאנו שר"י על רבנו יצחק ב"ר ברוך (שו"ת הר"ף סי' קל"ד) וכן להפך מצאנו שר"י ב"ב כתב השגה ארוכה על פסק אחד מן הר"י אלפסי (תמים דעים סימן רכ"ד) אבל בעבור זה לא יאות לאמר שהיתה מחלקת ביניהם ובלי ספק האומרים שהיתה ביניהם מחלקת לא כווננו רק על מחלקה מקנאה או משנאה ומסבה לא ידענו לא הגידו טיבה ותכונתה וענינה. אמנם יותר מבחייו התעוררו בדורות אחריו אנשים חכמים וידועים גדולים חקרי לב לדבר משפ"ם עם הלכותיו, ועשו השגות כמעט על רוב החלשותיו. הן אמנם כי בספרד קבלו הלכותיו כדברים היוצאים מפי הגבורה, ולא מצאנו אף אחד מחכמי ספרד אשר מלאו לבו לחלוק עליו, ורבנו משה בן מיימון אמר עליו: ואין תפיסה עליו בהם אלא בהלכות מועטות לא יגיעו עד עשר בשום פנים (הקדמה לפ"י המשנה), אבל הגיעו אלינו השגות מחכמי פרבינצה. הראשון אשר השיג עליו היה אחד מגדולי תלמידיו הוא רבנו

אפרים, אך אין בידינו מהשגותיו רק מעט מועד¹⁴). אמנם בדור אחר קם אדם גדול בתורת התלמוד ובחכמה ועשה השגות על מספר גדול מהלכות הרי"ף האיש הזה היה הרב רבנו זרחיה ב"ר יצחק מלוגיל הלוי¹⁵) וקרא השגותיו ספר המאור ואומר: לזאת מאור שמו קרא לאות בעבור הזכיר שמו ושם עירו (פתיחת הספר). המשיג הזה כבר מנעוריו שם על לבו, לדקדק על הלכות הרב לצרוף ולבחון אותן (שם בהקדמה) והיה זה ענינו לענות בו עד ימי זקנתו. והשני אשר גם הוא עשה השגות רבות על הלכותיו היה הרב רבנו אברהם בן דוד ממשקרו חברו של הרז"ה. הוא השיב על השגות רז"ה ועשה השגות חדשות מדעתו (עי' תמים דעים סי' רכ"ז—רל"ח) והיו שניהם מתלמידי רבנו משולם אשר הראב"ד כתב לפניו ספר איסור והיתר¹⁶). ואמנם לא יעלה על הדעת

¹⁴) מרבנו אפרים תלמיד הרי"ף לא ידענו ארצו ומולדתו ונתחלף אצל רוב המחברים עם רבנו אפרים ביר יצחק מרינשפורג. ודבר פשוט היא שריא תלמיד הרי"ף קדום לו הרבה שריא מר"ב היה כימי ר"ת ור"ת קשיש ממנו כמו שנראה מתשו"ר אליו בס' הישר עי' בתולדות ר"ת שלי בבית שנה נ"י. השגות ר' אפרים שבתמים דעים ס"י ס"ח המריא תלמיד הרי"ף וקראו שם מרן, וכן רבנו אפרים המוכא באשכול ובכעל הכתוב בכמה מקומות הוא הרי"ף. גם ר' אפרים המוכא בקצת מקומות בשו"ת הרמב"ם נראה שאינו ר' אפרים תלמיד הרי"ף. ומצאתי בס' האשכול חיב עמוד 28 שריא הוסיף דברים בהלכות הרי"ף.

¹⁵) רוב כותבי הדורות אימרים שחבר הרז"ה את המאור ד"א תתק"ו וזה בדור אחרי מות הרי"ף אבל כבר הראה הריר יעקב רייפמאן שכבר קצת שנים לפני זה התחיל לכתוב השגותיו וראיתו מן המאור בעי' רפ"א עי' בתולדות רז"ה שלו הערה 3 (פראג תר"נ). שם נראה שכשכתב השגותיו על עי' עמד עכ"פ לפני שנת תתק"ו ובל"ס כתב מפרו על הסדר והתחיל החלק הא' שהוא סדר נוקן בביק ועברו קצת שנים עד ביאו למס' עי' מזה נוכל לשער שבסוף ימי הרי"ף כבר היה בעולם. רבו המביהק היה ר' משה בן יוסף ככתוב במאור ספי"ג. והוא היה בנרבונו וכן מכוואר בכלכו סי' כ' ועי' תולדות הנ"ל הערה 39 ואין זה אותו ר' מבי' הנזכר בשו"ת הרמב"ם בשאלה להר"י מינאש כי זה היה בשולשילא ענין כל תורת השגות ובקרת ספרים ס' המאור' ס' הצבא הנדפס בתי"ד הס' השגות על האלפסי ויש לו גם השגות על ס' בעל הנפש להראב"ד ונראה כי אלה ההשגות נקב בשם ס' על המחלוקות והזכירו במאור פ"ב דשביעות. וחבר גם קונטרס דברי ריבנות מוכירו במאור בי"מ פ"ו וב"ב פי"ג, ונעתק מתוכו לפלול אחד באסיפת זקנים בי"מ פ"ח ע"א ועי' בתולדות רז"ה הנ"ל שרמו בהערה 56 על המאור פ"א ופי"ג ופ"ד רחולין שמוכיר ספרו על ה' שחיטות ובדקיות ורמו על מה שהביא נכרו ראי"ה בב"ה בית ו' ש"ג ס' פתחי נדה ושחבר גם פ"י על מס' קנים ומביאו הרא"ש בפירושו למסכתא זו פ"ב לפי דרכנו די בזה ויתר דברי ימיו עי' בתולדות רז"ה לר"י רייפמאן.

¹⁶) הראב"ד ממשקרו בן זמנו של רז"ה וצער ממנו והיה חתנו של ריא בר יצחק אב"ד בעל ס' האשכול. רבותיו היו ר' משה בן יוסף מנרבונו הנזכר לעיל כן מפורש בתמים דעים ס"י ק"ו ומביאו בתשובה שם ס"י ק"י קי"א ואולי ישב כישיבה אחת אצל הרב הזה עם רז"ה. השני מרבנותיו היה רבנו משולם ביר יעקב מלוגיל אשר כתב לפניו ס' איסור והיתר כמכוואר בתמים דעים ס"י רמ"ה ובכ"מ. הוא עשה פירושים לקצת משניות שאין עליהם נמרא כמו מס' עדיות. קנים וקצת מס' ידים הנדפס בתמים דעים ס"י פ"ו ונזכרו גם פירושו על מסכתא אחרות מן התלמוד הוא עצמו מוכיר בתשובה פירושו למס' עי' שם ס"י פ"ד ובכ"מ ועוד שם קי"ח מוכא פסק מפירושו לברכות ופ"י לברכות מביא הרשב"א בחידושו בהרבה מקומות. והוא כפי' לספרא פ' בחקותי רומז על פירושו למס' קידושין ובחידושו רמב"ן ורשב"א ורא"ש ור"ן רמזים פירושו למס' אחרות. ובתי"ד נמצאו ממנו כמה פסקים ותשובות וחבר ס' בעל הנפש כולל הל' נדה ומקואות ובהשגותיו על רז"ה שבתמים דעים מוכיר חברו הלכות לולב שחבר. ועשה פ"י על הספ"א שיצא לאור על יד, וכתב השנה על האלפסי ותשובות על השגות רז"ה וגם עשה השגות על ס' יד החזקה להרמב"ם הקורא אלה החבורים בעין יבין כי נבדל הראב"ד מכל זכמי הדורות

יאמר כי מרצותם להוציא שם רע על ההלכות ולהראות מוכיח כי יראו פן בגללן ישתכח התלמוד מִישראל; זאת לא זאת הלא שניהם בחדת קדש הבישו אל רבנו יצחק וינשאוהו ויגדלוהו למעלה ראש על כל גדולי ישראל מומן חרימת התלמוד ואלה הם דברי ריה: ואינו צריך להאריך בגדולתו וחכמתו כי היא גלויה . . . וכנפי צדקותיו בחבור הלכותיו פרושות על דורותיו ועל כל הדורות הבאים אחריו כי לא נעשה חבור יפה כמוהו בתלמוד מאהרי סתימתו. ועשה מה שעשה רק "לכבדו ולפארו ולקדשו ולטהרו ולהלבינו ולבררו כפי כחו". וגם הראב"ד אף כי היה איש כביר כח ועז במדברו מבלי שאת פנים לכל אדם, בכל זאת משפיל גפשו לעמת רבנו יצחק ומתנצל על אשר משיג עליו ואומר: כי היה לי לעצם עיני ולסגור דלתי פי וללכת אחריו אל הימין ואל השמאל אבל כי היא מלאכת שמים . . . על כן לא נמנעתי מהפש אחריו כאשר תשיג ידי פעם לסתור ופעם לחוק אעפ"י שאינו יכול לסתור, וגם הוא אינו רק כי השם חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר. ובמקום אחר הוא אומר אני סומך על דברי הרב אפילו אומר על ימין שהוא שמאל. ואמת הדבר כי ספר הלכות האלפסי היה למנהיג בהוראה בכל הארצות וכל מורי הלכה הלכו לאורו, ודי לנו בהוכיחו מה שאמר עליו אחר מראשי חכמי צרפת הוא רבנו יצחק הוקן: שילאה כל אדם לחבר חבור כמוהו לולא ששכינה שורה עליו (קוה"ד מהקדמת צדה לדרך ובשה"ג).

כל בעלי הלכה בזמנו ואחר זמנו דור אחר דור עד הדורות האחרונים תמכו בספר יסודותיהם ואך למותר יהיה לפרט פה מי ומי מן החכמים המוכירים אותו כי מי לא יזכירנהו. מגדול החבה אשר חבבוהו כל חכמי ישראל פרשוהו ובארוהו רבים מהם (שה"ג ערך רי"ף). ואמנם הראשון אשר נודע לנו ממנו פירוש על מסכת שלמה הוא רבנו יהונתן שפירש מסכת ערובין. ואמרו שפירש גם מסכת אחרות (שה"ג ע' יהונתן) והוא בלי ספק רבנו יהונתן בן דוד הכהן אשר יש לנו ממנו כמה פסקים (תמים דעים ס' ע"ח וס' קל"ב). והוא אחר עם אותו רבנו יונתן ב"ר דוד הכהן מלונל אשר שאל שאלותיו מאת רבנו משה בן מיימון כאשר ישאל איש בדבר אלהים (שו"ת הרמב"ם ס' כ"ד—מ"ט) ובזמנו כתב גם רבנו יצחק בן אבא מרי בעל העטור פירוש על האלפסי וקראו מאה שערים (שה"ג) ושניהם חיו בחצי הראשון של המאה העשירית מאלף החמישי. ולא עוד אלא שכבר לפני זה שמו ראשוני בעלי התוספות הלא המה רבנו שמואל בן מאיר ואחיו רבנו יעקב עינם על ספר האלפסי ועשו בו הגהות (שה"ג) מכל זה אנו רואים כי היה האלפסי האיש המיוחד אשר נשא תורת התלמוד על שכמו בזמנו ויהי אבי התפשטותה בקרב עמו בכל ארצות מושבותיהם. אם הפלינו את הרב רבנו יצחק מכל חכמי הדורות ההם והיינו מנשאים מעלתו על מעלת כלם לא הפלגנו דבר כי

ההם, הוא עומד על רגלי עצמו וסומך בהחלטותיו רק על הנית לבו וסברתו החדודה והעמוקה והוא עצמו הודיע בן כפי עדות שאמר: אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה כיא מעורת המלמד לאדם דעת. ובאמת בכל חבורי נראה כי רק לפרקים מציע דברי אחרים זה הוא מה שרצינו להעיר פה ויתר דברי הראב"ד וגדולתו הלא הם כתיובים במבוא לספרא עם פ' הראב"ד והנהגות שלי שקראתי בשם מסורת התלמוד שהוצאתי לאיר בווען שנת תרכ"ב. ועוד נדבר ממנו במאמר על הרמב"ם.

גם בני זמנו נשאורו וירוממוהו ככה ויחשבוהו יחיד העולם ופלאו ממורת שמש עד מבואו. אמנם עם הפלגתנו לא נרצה להקטין שאר חכמי הדור ההוא, כי מי זה יכחיש גדולת חכמי ספרד בני זמנו אשר הזכרנו ואשר לא הזכרנו¹⁷). וכמו כן מדינת פרובינצה אשר בעת ההיא כספרד נחשבה חיתה מושב חכמים וסופרים. נרבונה היתה עיר מבורכת בתורה ובהכמה. שם ישב ראש רבנו משה הדרשן וכמה חכמים אשר רבנו תם הפליג מאד בשבח תורתם וצדקתם והוא היה מן הודולים בימי האלפסי כי רש"י ובעל הערוך בני זמנו של הרי"ף העתיקו מנורותיו. ומצאנו עוד חכם שהוכירו בעל הערוך והוא ר' משה בר יעקב בר משה בר אבון והוא גם הוא היה מן נרבונה (ע' פרקד). ואולי היתה כל המשפחה עד ר' אבון מנרבונה כי אז נראה כי כבר קצת דורות לפני האלפסי גדולים חקרי לב בתורה היו מנרבונה כי זאת משפחת בית אבון היתה משפחת חכמים, ובאמת היא קבלה בידנו של ר' יעקב אביו של ר' משה שהוכיחו הערוך היה מנרבונה. שכן מסר הראב"ד הראשון בעל ספר הקבלה (ע' יוחסין השלם) שגאוני נרבונה היו חשובים כגאוני בבב באפן שהיו דבריהם נשמעים לכל, והראשון כהם היה רבנו יעקב בן רב משה בן רב אבין. וכמו כן היה רבנו משה בן יוסף רבו של רז"ה יושב מנרבונה (כלבו ס' ב'). ואמרו שהיה גם רבו של ר' אברהם בן דוד בעל ההשגות (ת"ד ס' ק"ו) אבל בדברי עצמו לא מצאנו רמז לזה. וכמעט נראה מדבריו בתשובה ההפך מזה (שם ס' ק"א) שכתב: ואני שמעתי כי הרב רבנו משה בר יוסף היה מפרש וזה הלשון מורה שהיה אומר מפי אחרים ולא היה רבו. רב יוסף אביו היה בן מרון הלוי (ע' מבוא לט' האשכול הערה 4) ועל כן היה אחיו של ר' יצחק בן מרון הלוי אשר כמה מן הראשונים ובפרט בעל ספר האשכול הביאו דברים בשמו. וזה האחרון כתב: ששמע הלכה ממנו (ה' תפרה ע' 9 וע' 62) וכתב עוד: ולי הכותב אמר ר' יצחק בן מרון הלוי (שם ע' 17) ואין זה ראיה ברורה שהיה רבו של האשכול שאפשר ששמע דברים מפיו אף אם לא היה רבו. ובמקום אחר (ה' נדה 79) כתב על גרסא אחת בספרים: הגהה היא שהגיהו התלמידים משמו של ר' יצחק בן מרון הלוי מזה ששמע שהוא עצמו לא היה מתלמידיו. ומתורותיו של ר' יצחק בן מרון כבר העתיק ר' יהוסף הלוי בן מיינאש (ת"ד ס' קפ"ח) ומלבד כל אלה עוד היו חכמים אחרים מנרבונה מתלמידי ר"מ הדרשן (יוחסין השלם מקבלת החסיד). והנה ממה שהעתיקו הבאים אחריהם בשמם נראה שהיו הדברים בכתובים ונשפוט מזה שמחכמי נרבונה האלה נמצאה בימים ההם — סביב לזמנו של הרי"ף — ספרות רחבה בהלכות. ולא מנרבונה לבד כי אם גם במקומות אחרים בפרובינצה כמו בלונל מקומו של רבנו משלם בן יעקב (יוחסין השלם) ובדרש מקומו של רבנו משלם בן משה בעל ספר ההשלמה, ובמה שהמשילו בדור שני בית דין של ההר (מנטיפליר)

¹⁷) כבר מלתי אמורה כי לפי תכליתי בספר י"ט הזה איני צריך לדבר על דברים אשר הם חוץ מחכמת התלמוד וההלכה. ועל כן תקף מעשי חכמי ספרד ופרובינצה בדורות האלה בחכמת הלשון והשיר והפסילוסופיא אין לו ענין עם התכלית שרצינו בה בפרקים האלה וכמו כן לערך תכליתנו אין לנו להאריך הדבור על כל חכמי הדורות ההם אשר היו העוורים בבנין כי אם על הבונים הראשיים בעלי שיטה עצמית ועיקרית שמהם יצאה השתלשלות התורה שבעל פה עד סוף האלף הרביעי.

לב"ד היושב בהר הבית וב"ד של לונלי לב"ד היושב בפתח העזרה (ת"ד ס"ז) נוכל לשפוט כי כבר לפני זה היו שם חכמים גדולים כי גדולת התורה לא בפעם אחת מעפר תצמח, ועתה אחרי כל אלה אין כל ספק כי סביב לזמנו של רבנו יצחק היתה קנאת סופרים גדולה בפרבינצה כמו בספרד בכל זאת נאמר כי אין גם אחד מכלם אשר הפליא לעשות בחכמת ההלכה כמוהו, ואין גם אחד מהם אשר כר"י היה משובב נתיבות לכך הדורות הבאים במרחבי התורה שבעל פה, כי ספרו "הלכות" היה בנין שלם לא ידסר כל בו ממה שהוא נאות למלאות מבוקשי כל דורשיו, אבל ספריהם לא היו רק חלקי בנין, ועל כן בצדק נאמר: כי רבנו יצחק אלפסי נשא תורת התלמוד על שכמו בזמנו ויהי אבי התפשטותה בקרב עמו בכל מקומות מושבותיהם.

כבר בדור ראשון ושני אחריו היה ספרו הלכות ענין לכל החכמים לענות בו, חקרו בו ודרשוהו והיה להם כהתלמוד עצמו. ממנו לקחו כל המתחרים תעצומותיהם. יש אשר השתדלו להשלימו, ויש אשר עשו לו פירושים, ויש אשר עשו בו הגהות ופלפלו בו וגם השיגו עליו. אחד מגדולי חכמי ספרד הנשיא ר' יהודה בן ברזילי אלברגלוני אשר מושבו היה בברצלונה סביב סוף המאה ה' לאלף הרביעי עשה ספר הלכות וקראו "העתים". זה הספר לא נמצא אתנו בדפוס אבל יש ממנו שוירים בכתב יד וכן נמצא העתקות מקצת דבריו בספרי מחברים אחרים ומהם נראה כי הוא קובץ דינים בדיני ישראל בהרבה עניני מצות הנהגים תדיר ובאיסור והיתר, וכסגנונו עשה חבור בדיני עריות וקראו ספר "יחוס שאר בשר" ולא נמצא עוד, וספר תיקון שטרות גם כן נאבד. והנה לעדות החכמים אשר ראו ספריו הם מלאים מפה אל פה מתשובות הגאונים⁽¹⁸⁾ ונראה שהיה הרב הזה משתדל להשלים הלכות האלפסי על ידי שהוסיף בו המון תשובות ופסקים מהגאונים אשר העלים הר"ף עינו מהם ואמנם בעיקר ספרו תמך יסודותיו על ספר הלכות הר"ף, וכן העיד הרב בעל מגיד משנה (ה' שבת פ"ז הט"ו) כי בעל ספר העתים מחזיר אחרי דברי ההלכות בכל מקום וכותב לשונו. וכיוצא בו עשה הרב רבנו אברהם בן יצחק אב"ד מנרבונה חותנו של הראב"ד, אשר חי בזמן האלברגלוני, ספר האשכול שחבר על כמה הלכות אשר הוא עמנו בדפוס. הוא השתדל ביחוד להכניס תוך ספרו פסקים מהלכות גדולות ומספר רב מתשובות הגאונים ובפרט מתשובות רב שרירא ורב האי בנו, והוראות ופסקים מכמה חכמים שחיו בזמן האלפסי וגם לאחריו מחכמי ספרד כמו הברגלוני ועוד אחרים. וחכמי ארצו כמו ר' משה הדרשן ור"י בן מרון ואחרים, וחכמי צרפת ר' יוסף מ"ע רש"י ור"ת. ואולם היסוד לספרו היה הלכות האלפסי וכל מעיין בספרו יראה זה ברור, ובצדק אמר כותב דברי ימיו שעל פי הרוב הולך בעקבות הר"ף ושותה בצמא את דבריו ומשתדל להצילו מהשגות שהשיגו עליו חכמים אחרים⁽¹⁹⁾. מכל זה נבין כי גם להמחבר הזה היו הלכות הר"ף יסוד ועיקר להלכה ומטרתו

⁽¹⁸⁾ זה מקרוב יצא לאור "ספר פירוש ס' יצירה" מהרב הברגלוני ע"י חברת מקיצי נרדמים ונלוו אליו מבוא והנהגות מהחכם שו"ח והערות מהחכם ר"ד קויפמאן. ובמבוא הנזכר ידובר בחכמה על ס' העתים תכונתו ומקוריו ועל שאר ספרי הרב הברגלוני והוא היה לי לעינים כמה שכתבתי פה בפנים.
⁽¹⁹⁾ כן כתב הרב ר' צבי אייערבאך המו"ל את ס' האשכול במבואו הארוך לספר ע"ש.

בחבורו רק לעשות תשלומים להלכות האלפסי וכבר די לנו במשלים האלה. ואמנם אם נרצה לדעת גודל ערכו וכמה הוקירוהו חכמי ישראל הבאים אחריו, אך נתבונן איך בכל השק ועו השתדלו גדולי החכמים אשר היו בדור אחריו להגיה ספרו משבושים מאומתים או מדומים לתקנו ולצרפו, והשתדלו אחרים לעשות עריו פירושים כמו שהיו עושים על התלמוד ורשמנו שמות קצתם כבר למעלה, ואיה ספר אחד מכל ספרי הלכות שקדמו לו אשר זכה לכך? ואף כן זכה כי בכל עת שקמו עוררים על הלכותיו, מיד קמו גם סניגורים להצדיק דבריהם⁽²⁰⁾. והנה חלקנו ההשגות למאומתים ומדומים כי באמת מספר גדול מן ההשגות שהשיגו עליו הן מדומות, ורק חלוף הנוסחאות בין ספרי הרב ובין ספרי המשיג עליו פעל שהוקשו לו דבריו כאשר נמצא מכואר בכמה מקומות בתשובות הרמב"ן על השגות בעל המאור. ועוד זאת כי הרבה גרס שהשיגו עליו יען היתה לפניהם העתקה מן ההלכות בלתי מוגהת כי רבנו יצחק עשה מהדורות מספרו והגיה בו וכן העיד הרב אברהם אב"ד בספר האשכול (ח"ב הל' ציצית ע' 100) כי הרבה דברים שכתובים בו מחק לבסוף ושרד בתשובה לתקן הנוסח. ואמנם נראה כי לרוב לא נתנו להקושיות על דבריו כי אם ערך למודי אבל למעשה לא דחו דבריו מהלכה בעבור קושיא ונתנו בספרו כאשר נהגו הגאונים עם התלמוד שאף שנסתיים המשא ומתן בתלמוד בקושיא לא היה כח בקושיא להוציא דבריו מהלכה, וכבר ראינו כי גם המשיגים עצמם לא רצו לבטל דבריו בכח קושיותיהם והשגותיהם כי אם חשבו ששאם ומתנם בדברי הרב למלאכת שמים אבל סמכו עליו בכל אופן ואפילו אם לפי סברתם בדבריו אומר על ימין שהוא שמאל.

מסורת נאמנה היא שהגיעתנו (ס' הקבלה ומאירי בפתיחה לאבות) כי האלפסי העמיד תלמידים הרבה לאין קץ. אכן שמות רובם לא נשארו ידור אחרון. אך בין המעטים אשר נזכרו בשם יופיע אחד אורו כירח בין ככבים, הלא הוא הרב רבנו יוסף בן ר"מ הלוי אבן מינאש (היא תתל"ז — תתק"א). כבן שנים עשרה שנה היה כבואו מעיר מולדתו אשכנז ללמוד תורה לפני האלפסי, וארבע עשרה שנה למד בישיבתו. לא תמלא און משמוע כל מה שספרו מהכנותיו הטבעיות לחכמה ודעת משקידתו בלמודים והגותו בתורה יומם ולילה. אף לבעבור זה נשאו רבו על כל תלמידיו ויהי לו כבן. כמלאה לו עשרים ושש שנה כבר השיג מעלה רמה בחכמה עד כי רבו בסוף ימיו סמך ידו עליו וכתב לו בספר תעודתו: שאפילו בדורו של משה לא אשתכח כותיה בחכמה ובבינה (ס' הקבלה) ויהי בשנת ד"א שמונה מאות וששים ושלוש במות רבנו יצחק אלפסי כבן תשעים שנה היה רבינו יוסף הלוי ממלא מקומו. כותבי קורותיו יספרו נפלאות ממדותיו כי היה מופלג בענוה רחב לב ומטיב לכל ומופת לדורו בחכמה ונאמנה לנו מאד עדות הרב רבנו

⁽²⁰⁾ עי' בפתיחה למס' אבות להרב המאירי שכתב: הרב ר' משולם בן הרב ר' משה מבררש עשה ס' ההשלמה להוסף ולהשלים על ספר הלכות האלפסי. הפתיחה לס' ההשלמה נדפסה עי' החכם ר"א ברלינער עי' כ"י שמצא ברומי ושם כתוב שעשה את ספרו מרצונו להשלים הלכות האלפסי. ונראה כי עיקר זאת ההשלמה היה להציל את הרב מן ההשגות שהשיגו עליו ולפעמים גם להקשות על דבריו. ועי' אין הספר השלמה במובן העצמי כי יותר היה ראוי לו שם הצלה והשגה אבל קראו השלמה לזכר שמו משולם וכך אמר בפ' בפתיחה הגיל וקראתי הספר הזה ס' השלמה על שמי ועל שם הספר המשלים הרב רבנו ז"ל.

מישה בן מיימון אשר אמר עליו: לב האיש ההוא מבעית בתלמוד למי שיסתכל בדבריו ועומק שכלו בעיון עד אשר כמעט נאמר בו וכמוהו לא היה לפניו מלך כמנהגו ודרכו (פתיחה לפי המשנה) מפרי חכמתו אך מעט נתקיים לדורות ואך הגיעו אלינו פירושים על שתי מסכתות — בבא בתרא, שבועות — ודרך הפירוש בהן, כפירושו של רבנו חננאל לא פירוש כל דבור ודבור כענין פירושו של רש"י, כי אם יקבץ יחד כל המשא ומתן של הגמרא ויצגהו לפנינו בלשון ברור כדרך רוב המחברים הספרדים ויוסיף דברים ליתרון באור עד שכל הסוגיא מתפרשת על נכון, לפעמים מביא על דבר אחד שני פירושים או יותר. מורי דרכו בפירושו היו רבנו חננאל ורבו ר"י אלפסי אשר מוכיחם לפעמים בשם, ונראים הדברים כי העלה בפירושו כמה פירושים מאלה הרבנים בלי הזכרת שמם, ורמז לדבר מה שמצאנו שכתב וחזינא ביה פירושא לר"ח ז"ל דלא דאיק גבן משום דאיכא עלה כמה פירכי ולהכי לא כתבינא ליה (שבועות ספ"ה) ונראה קצת מזה כי כשאר מקומות כותב פירושו, ואמנם מצאנו גם שסותר כמה פירושי רבו (שם רפ"א וספ"ג ובכ"מ). אבל לרוב הולך אחרי רבו בין בפירושו בין בהוראותיו, ודרכו לאמר: מעשה לפני הרב שכך וכך היה עושה בכל יום וכך היו עושים אנחנו אחריו (שם רפ"ד ובפ"ז דף מ"ז:). ואף במקום שלפי דעתו יש לפרש באיזה הלכה פירוש הגון רק שקבל מרבו פירוש אחר הולך אחר רבו ומבטל דעתו (שו"ת הר"י מגאש סי' מ"ג וסי' קצה). חוץ מפירושו שהזכרנו עשה פירושים גם על מסכות אחרות ואולי על כל התלמוד כן מפורש יוצא מדברי הרמב"ם שאמר, כי אסף מכל מה שנמצא לו מן הפירושים בהלכות ועליהם סמך בפירושו (פתיחה לפי המשנה). ובאמת מצאנו הרבה שרידים גדולים מפירושים לסוגיאות בשאר מסכתות בספר אסיפת זקנים (לכתובות ב"ק וב"מ) וכמו כן השאיר אחריו ברכה מספר רב תשובות אשר חלק גדול מהן כתבן בלשון ערבי ונעתקו ללשון הקדש, קצתן נקבצו בחביר מיוחד (ד' שלוניקי תקמ"ז). וקצתן מפוזרות בספרי מחברים אחרים (שו"ת רמב"ם תמיב דעים א"ז ובמ"א). זה הוא אשר ידענו מחייו מתורותיו ומפעולותיו, אמנם נראה כי יותר מאשר ידענו ממנו ומגדולתו מפי כתביו הנשארים נוכל לשער מה רב טוב עשה בזמנו וכמה הפליא לעשות להגדיל תורה אם נשמע מה שהעידו עליו חכמים מופלאים ברור אחריו, כי כמעט לא היה כמוהו לפניו מלך (רמב"ם) ועשה מובות רבות לישראל (ס' הקבלה) ואשר העיד עליו רבו כבר בימי נעוריו כי אף בדורו של משה לא נמצא איש נבון וחכם כמוהו, ועל כן לא הפלגנו אם חשבנוהו בין משובבי נתיבות בתורת התלמוד בספרד אשר נתנו לה קיום מתמיד. ואמנם יאתה לו התהלה הזאת עוד יותר אם נביט אל האיש אשר היה לו לעינים בדרישותיו ואשר כל ימיו שתה בצמא ספלג חכמתו ונביט אל גדולת זה התלמיד ומה היה לעמו. האיש הזה היה רבנו משה בן מיימון.

פרק שבעה ועשרים.

המשך מהקודם.

אחרי מות רבנו יוסף הלוי אבן מגאש, שמם העולם מן הישיבות של חכמה צרות רבות ורעות באו על ספרד. בן תמורה הדביר תחת רגלו כל אנדאלוזיא. קורטבה עיר המלוכה נכבשה לפניו וגור שמד על היהודים. ובקרב שנות הרעה האלה עלה כוכב מזהיר בקורטבה אשר היה

לאור גדול המאיר לכל נפוצות ישראל ולכל הדורות, האור הגדול הזה היה רבנו משה בן מיימון בן ר' יוסף החכם בן יצחק הדיין בן ר' יוסף הדיין בן עובדיה הדיין בן שלמה בן עובדיה הדיין, כן משלשל רבנו משה עצמו את יחוסו עד דור שמיני (סוף פ' המשנה). אמנם כבר בזמנו היה ידוע ומפורסם שכתב יחוסו מגיע עד רבנו הקדוש ובאגרת ששלח ר' אהרן בן מושלם לר' מאיר הלוי אבולפיא כתוב: מעיד אני עלי שמים וארץ כי שמעתי כתב ספר יחוסו כלם חכמים וידועים . . . רב בן רב דיין בן דיין . . . עד רבנו הקדוש (אגרת קנאות). רבנו משה נולד בשנת ד"א תתקצ"ה בקורטבה¹ ולמד אצל אביו ועשה פרי חכמה כבר בילדותו. בשנת תתקצ"ה נגזר שמד בקורטבה ואז היה ר"מ בן י"ג שנה, אז הלך ר' מיימון וביתו עם רבים מן היהודים בגולה, נעים ונדים בארצות לתור להם מנוחה ולא מצאוה. בקרב אלה התלאות עברו עליהם עשר שנים, ובכל זאת גדל מאד בתורה והיה עמלו בתורה עד להפליא, כי בקרב השנים האלה כבר עשה פירושים לשלשה סדרים מן הגמרא, מועד נשים ונוזקין ופירוש למסכת חולין, ולמד ודרש הרבה גם בענינים אחרים (פתיחה רפ' המשנה). אז בשנת כ"ג לימי חייו נתן ר"מ אל לבו לחבר פירוש על כל המשניות. גם הפירוש הזה ילד בעצבון עמוס מתלאות הזמן, והצלחה לעשות ככה כל קבל די רוח יתירא ומנרע ושכלתנו השכחת בה אשר בהם חננו אלהים מכל אדם. האגדה עשתהו לתלמיד יושב לרגלי ר' יוסף אבן מינאש (שלשת הקבלה) ובלי ספק סמכו על דבריו הרמב"ם עצמו אשר הביא הוראתו של ר"י אבן מינאש וכתב עליו הורו רבותי רב יוסף הלוי ורבו (הל' שאלה ופקדון פ"ה ה"ז). וכתב גם במקומות אחרים "הורו רבותי" וכונתו על ר"י הלוי². אבל לפי סדר הזמן לא יתכן זה כי הר"י מינאש מת בשנת תתק"א (ס' הקבלה) ואז הלא הרמב"ם עודו נער קטן (שה"ג ע' רמב"ם). אמנם קראהו רבותי כמו שקרא את הר"ף "רבותי" אף שלא היה עוד בעולם בימי הר"ף אבל קראם רבותי מפני שספרי הר"ף ור"י בן מינאש היו לו לעינים והלך בדרךם כאשר אמר בפתיחתו לפירוש המשניות על כן בצדק יקראם רבותי. סביב לשנת תתק"ט עזבו את ספרד וילכו ארצה אפריקא הצפונית אל עיר פאס, אך גם שם

(¹) בתחלת פירושו לר"ה (פאריו תרכ"ה) נעתק מכ"י נכדו ר' דוד וויל רבנו משה נולד לאביו ר' מיימון ויל בחדש ניסן יום י"ד שנת אחמדי לשטרות והיא ליצירה ד"א תתצ"ג ונולד בקורטבה. ובל"ס המאמר: והיא ליצירה וכו' אינו מר"ד ונוסף ממעתיק מועה כי אחמדי לשטרות הוא תתצ"ה לא תתצ"ג וכמ"ע ספכ"ה מביא ג"כ דבריו ר"ד הנזכרים ושם חסר המאמר והיא ליצירה וכו'.

(²) בקה"ד כתב ידוע שהרמב"ם היה תלמידו של ר"י הלוי בן מינאש וכ"כ הרמב"ם בהרבה מקומות מספרו וכן הורו רבותי הר"י הלוי ורבו הר"ף ואף שלא נמצא כן רק בפ"ה מה' שאלה כמו שהשיג עליו בשה"ג מ"מ ביו"ר שבאמרו הורו רבותי סתם כונתו על ר"י הלוי כמו בה' שלוחין פ"ט ה"ג מכאן הורו רבותי שאם מת השותף וכו' והכוונה על ר"י הלוי כמו שהעיר בעל כסף משנה. ובה' שכירות פ"ב ה"ז הורו רבותי שאין זה נשבע בטענת קטן. וכתב ה"ה זה דעת הרב אבן מינאש כפי' בשבועות וכו'. ובה' מלוה פ"ו ה"ז הורו רבותי שהמלוה את חברו ומשכן לו שדהו וכו' גם זה מתשובות הר"י מינאש בתשובות הרמב"ם ס' רל"ז. ובה' טיען ונטען פ"ג ה"ז הורו רבותי שהנשבעין ונוטלין אינן צריכין טענה שתי כסף כ"כ הרימ"ג בפ"י שבועות. ועי' ב"ד מלאכי כללי רמב"ם ס' ל"ב. וצריך אני להעיר כי רוב הדברים שאכתוב פה מענינו של הרמב"ם הוצאתי מתוך תולדות הרמב"ם שלי בבית תלמוד שנה א' ונדרפסו ביחוד בחבורי תולדות גדולי ישראל, אך לא העתקתי כי אם לערך צרכי בחבורי זה והכל בקצור יפה ולפעמים בהוספת ענינים.

לא מצאו מנוחה כי גם שם פרש השמד מצודתו ובכל ארצות המערב יצא דת השמד על כל אשר בשם ישראל יכונה. שנים אחדות קיימו שם את נפשם בערמה עד כי קצר כח הסבל לנשוא ולסבול עקת המציק, או התאמצו רבנו מיימון ובניו וכל ביתו לצאת מתוך המהפכה ולמלט על נפשם להנצל מן השמר, ויהי בשנת התקכ"ה ירדו בספינה ללכת אל ארץ הקדושה ואחרי סכנות גדולות מסערות בים באו לעכו וישבו בה כל ימי הקיץ, ובתחלת החורף של שנת תתקכ"ו עלו ירושלימה עיר הקדושה. אך מבלי יכולת להתפרנס שם וילכו למסעם מצרימה רבינו משה ואחיו רב דוד, ורבינו מיימון נשאר בירושלים אשר שם נאסף אל אבותיו, ויהי ר' דוד עושה במסחר לכלכל את נפשו ונפש אחיו, אך רבנו משה עשה תורה והכמה אומנותו. ויגדל האיש מאד וכשמן תורק שמו בכל הארץ. כמעט עברו שתי שנים לשבתו בארץ הזאת השלים פירושו למשניות כאשר יאמר הוא עצמו (בתחית פ"י המשנה) והשלמתו במצרים ואני בן שלשים ושלש שנה. ובוה תם פרק גדול מימי חייו גדול בימים גדול במאורעות ותלאות גם גדול בפעולותיו על שדה התורה כי בו עשה פירושו לגמרא ולמשנה. אם נציא את הרב האלפסי מן הכלל, נמצא שרוב מחברי ספרי הלכור בספר עשו חבוריהם להגדיל תורה ולהאדיר ולא שמו נגד עיניהם תכלית נחוצה וכוללת. אין אחד מכל החבורים אשר יצאו לאור לפני הזמן ההוא פונה למטרה דרושה לכל חפצי היהדות. כלם הם רק חלקים מהכל ואין בהם דבר שלם ותמים. לא כן רבנו משה בכל חבוריו קלע אל מטרה אחת והמטרה הזאת היתה להעמיד התורה שבעל פה כלה על רגל אחת לתת כלה ביד בני עמו ולא יהסר כל בה. כבר מנעוריו סעת אשר נשאו לבו אותו לעבוד עבודתו על שדה ההלכה היה לבו פונה אל המטרה הזאת. אין בזה כל ספק כי בעת ההלכת כתוב פירושו למשנה כבר עלה במחשבה לפניו סוף המעשה אשר עשה והוא ספרו יד החזקה, וכל דורש משכיל על דבר אמת יבין כי כל ספריו ההלכתיים האחרים הם כהקדמה לספרו יד החזקה. בכל ספריו מקדים לתת דין וחשבון על כונתו שהיתה לו בהעלותו על לבו לחבר הספר. בפתיחתו לפירוש המשנה אמר: ואשר קראני לחבר זה החבור הוא אשר ראיתי התלמוד שהוא עישה במשנה דבר שאי אפשר להשינו בסברה. . . . ויאמר כי זו המשנה חעידה על ענין כך וכך שזאת המשנה הסרה מלין ותקון דבריה ראוי להיות כך או שזאת המשנה היא לפלוגי. . . . ועוד שהוא מוסף במליה ומחסר מהם ויגלה טעמיה. ומסיים: שלפי פירושו יבואו ארבע תועולות (א) שלפי פירושו תובן המשנה בלי שיצטרך לאריכות התלמוד (ב) שיבאר פסק הלכה בכל משנה. (ג) שפירושו כמבוא לחכמת התלמוד. (ד) שיהיה כמזכרת לקורא בו עד שמשנתו ותלמודו שגורים בפיו. ראינו מזה שכבר בחבור פירושו מגמתו להביא סדרים בלמוד המשנה להציל הלומדים מן הכלבול על ידי הפלפולים ומשא מתן עד שלהבין המשנה לא יהיה צורך לשום חבור אחר זולת פירושו, כמגמתו בחבורו היד שיהיה מספיק לפסק הלכה בכל דיני ישראל (תקדמה ליד החזקה). וכונתו שחבר ספר היד, מפני קוצר הרוח למי שאינו יכול לירד לעומק התלמוד (תשובותיו סי' ק"מ) אף כן כונתו בפירוש המשנה ללמד להועיל למי שאינו בקי בעיון הגמרא ובלשונה ולכן חברו בלשון ערבי: ובאמת היו אנשים שלא היו מבינים גם ספר היד על היותו בלשון עברי ועסקו בפירושו למשנה הכתוב ערבי (אגרת הרמב"ם לר' יוסף בן גבאר). באומנות נפלאה קבץ בקוצר מלים

את פירושי התלמוד בתוך פירושו. אך במקום שלא הספיק לו או לא ישר בעיניו פירוש הגמרא לא חדל לפרש מדעתו אף נגד הגמרא ואף במקום שישתנה הדין³⁾. בבאור השמות והמלות והדבורים נעזר בחכמת דקדוק הלשון בכל מקום הודמף⁴⁾ וכמו כן משתמש לצורך הפירושים ביסודות מחכמות חזוניות. במסכת בלאים ערובין וראש השנה בכמה מקומות וגם בשאר מסכות במקומות מפורשים כמו פירושו בדבור "עמוד השחר" (ברכות פ"א מ"א) שרומז על המתבאר בחכמות הלמודים. ויבאר ענין האלמות (תרימות פ"א מ"ב) שהיא החרשות המתחדש בבטן האם בעובר כאמור בספר שאלות הטבעיות. ובענין סכך הסוכה (סוכה פ"א מ"א) שרומז על המתבאר בחכמת הראיות וכן נמצא במקומות אחרים בפירושו. ויש להפליא עליו כי בשגם היה עוד צעיר לימים בכתבו פירושו בכל זאת לא נשא פנים למפרשים שקדמוהו וחולק גם על פירושי הגאונים (תולדות הרמב"ם שלי הערה 13). ואמר גם פעם אחת (ע"ז פ"ח מ"ח) "ועמדו ער זה גאוני עולם ולא ידעו". ישוב במקום אחר אומר (כתובות פ"א מ"ו) "כן הורו כל הגאונים שידענו דבריהם ומה שנתבאר אצלי הוא, שהדבר בהפך". וכל זה יען כי חוקה בקרבן דעתו את כחו בהכמת התורה וידע מאד בלבו כי גדולי הרבנים בזמנו עוד יוכלו ללמוד ממנו וכן אמר בפירושו בהקדמתו לסדר קדשים שמיחד פירושו כמו כן לחכמים גדולים כמו לתלמידים יען שבפניה הזאת "נשתווה בה החכם הגדול עם הסכל מן ההמון ורוב התלמידים אינם יודעים מן הקרבנות". ואמנם הכרתו את כחו ועצמת רוחו תודע לנו ביחוד ממה שמלאו לבו להכריע את ההלכה מדעתו בכל משנה ומשנה. וכן עם היותו צעיר לימים ידבר כאחד מזקני הדור בתוכחה מגולה נגד קצת דברים מגונים אשר פרצו בזמנו ועל דעות מגונות אשר לפי דעתו הם לבשת האומה והדת⁵⁾. וביחוד משתדל בכל עת מצוא להוציא את כל רוחו נגד החכמים העושים תורתם קורדום לחפור בה (אבות פ"ד מ"ה נדדים פ"ד מ"ג בכורות פ"ד מ"ו). ועתה מכל אלה הפנות יוצא לנו משפט צדק כי עיקר התכלית בפירושו היה תכלית מעשית להורות דרך ההלכה

³⁾ בתולדות הרמב"ם שלי העירותי על בעל חוס' יו"ט לנויר פ"ה מ"ה, יד מלאכי בכללי הרמב"ם, ודרכי המשנה צד 320 והחלוץ ח"ה צד 33 וס' דרכה של תורה, ובית המדרש שלי במחברת תשרי צד 221. אך כלם נמשכים אחרי החוס' י"ט בשביעית פ"ד שאין רשות לפרש פ"י אחר אלא למדרש בעלמא אבל לא כשיש נ"מ לדינא. אבל אני הראיתי שם שהרמב"ם מפרש פירושים אחרים אף לפסק הלכה והבאתי שם ראיות ברורות ואין להאריך עוד בדברים שכבר שנינו פעם אחת. וע"י עוד מש"כ בענין זה בח"ג צד 223 והלאה.

⁴⁾ מהעירותי על דקדוק לשון הקדש ודקדוק לשון ארמי הבאתי בתולדות הערה 14 דוגמאות הרבה. והעירותי שם שהרמב"ם בחר להביא נזרת איזו מלה מן התרגום אף שנמצא המלה בודדת במקרא כמו בבלאים פ"ב מ"ה במלת כסות שפי' ע"פ התרגום לא חומור לא חכמה ושביעית פ"ה מ"ו אילן שנפשת ע"פ תרגום וישספ ופשת אף ששני אלה השרשים גם במקרא כמו כסותים וישפחני, יען שבמקרא השרשים בודדים רק ע"פ הארמי לכן הביא הרמב"ם נזרת מהארמי שבו מבוזר ענינם בדבור וכלי כל ספק, ובעל דרכי המשנה 322 לא ירד לזה על כן תמה על הרמב"ם שלא בדק.

⁵⁾ בענין המנהג לקרוא ראשון כהן ע"ה אמר ואני נפלא מערי אדם שנהנין בזה המנהג אחרי היותם בריאים מחללי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללשון הנ"מ. ומענין כותבי קמיעות המשונעים מבני אדם (סוטה פ"ז מ"ח) ומנהג אותם התוארים שנותנים בא"י ובמערב כמו ראש ישיבה אב"ד חבר שהם פטומי מלי בעלמא הם לפעמים יש מי שנקרא בתוארים כאלה ואפי' בר כי רב דחר יומא ליתא (בכורות פ"ד מ"ד) וכן עוד בקצת מקומות בפירושו.

בחיים הדתיים ולהפיץ דעת תורת הקבלה בעיקריה בין אנשי הדת מבין עם תלמיד.

בעבור השיג התכלית הזאת הקדים לכל ענין וענין מן המשנה שרשיו ועקרי ויעיר את און הקוראים שישמרום בלבם ובזכרונם ולא ילזזו מעיניהם למען יהיו מצוים לזכרון תמיד כי לא יוכל לשנותם בכל מקום שיש צורך אליהם (נזיר פ"ט ב"ב פ"ה ט"ב). אכן גם על עיקרים ממין אחר נתן לבו עיקרים הנוגעים בסדר המשנה. כמו באמרו: שאשר היו אחר רבי הוסיפו על המשנה (סוף סוטה). ואמר עוד: שרבי סיים מסכת בכתוב שאין ענינו למשנה ההיא מפני שסוף המשנה אינו מאושר שיחתום בו מסכתא על כן הוסיף מאמר לחתום בדבר טוב (סוף ידים) וכן עוד הערות ועיקרים אחרים⁶). ואמנם קרובים הדברים כי עם התכליות שהיו לו בחבור פירושו כאשר הזכרנו עוד היתה לו תכלית אחרת, הלא נודע כי אחת מהשתדלויותיו היתה להשיב רבים מהקראית ולקרבת לתורת הקבלה (תשובותיו סי' כ"ד). ועמד בפרץ נגד הטוענים על הקבלה והחזירים אליה (רמב"ן באגרת קנאות). וכבר בתחלת בואו למצרים בעודו עוסק בחבור פירוש המשנה ועד לא השלימו⁷) היה מתאמץ בכל מאמצי כחו להעביר רעת הצדוקים ומנהגיהם אשר פרצו גם בקרב ההמון מן הפרושים במצרים ועל כן אולי גם בעבור זה קצר את תורת המשנה הסר ממנה ההוויות והפלפולים של התלמוד אשר היו שנואי נפש הקראים למען יקל לו להביאם בברית הרבנים. הרמב"ם השלים פירושו בהיותו בן ל"ג שנה (ה"א תתקכ"ה) אחרי אשר כבר ישב קצת שנים במצרים. מדי צאתו לאור כבר שחו בכל המקומות בצמא את דבריו. שהיו נוהגים ברוב המדינות לשנות המשניות בשבתות וימים טובים עד שיודעים אותן בעל פה (הקדמת הסעתיק לסדר נזיקין) ונתקיימו עצתו ותכליתו אשר חברו בלשון ערבי הוא הלשון שמדברים אותו המון העם למען יבינורו ויכניסוהו אל לבם. לא כביר אחרי נתפשט הספר בכל המדינות והנה גם בארצות אדום הפשוהו כמטמונים ואצילי עיר מרשילוא ורבניה ותכמיה קראו את ר' יהודה בן שלמה אלהרריו להעתיק להם את הפירוש מהערבי ללשון הקודש (הקדמה לס' זרעים) אך הוא לא השלים המלאכה, והשלים הסדר ממסכת תרומות והלאה ר' יוסף ב"ר יצחק בן אלפואל לערך ששים שנה אחרי מות רבנו במצות הרב ר' שלמה בן אדרת (הקדמה דמס' תרומות) והוא אשר העתיק גם כל סדר מועד לבקשת הקהל הגדול שברומי, והעתיק ר' יעקב ב"ר משה בן עכסאי הברדשי סדר נשים בעזרת ר' חיים ב"ר שלמה הרופא בן בקא (הקדמת נשים) והרופא ר' שלמה בן יוסף בן יעקב סדר נזיקין חוץ מסכת אבות ופרק

⁶ ע"י מנחות פ"ד מאי למה לא דברה המשנה מדיני תפלין ציצית ומוזהו. ובאחת מתשובותיו נשאל (סי' י"א) איך יצדק ספק בנוסח המשנה נוזת תנן או הנוזת תנן והשיב: דעו כי בנוסח המשנה אין לשאול איך הוא וכי המשנה ספר עזרא היא שאין בה אות חסרה או יתירה וכו' ע"ש.

⁷ חלק גדול מפירושו חבר במצרים. פירושו לנדרים כתב בהיותו בפאס במערב ששם ספ"י כתב שוה ר"ד היתר שכו' ית אצלנו במערב מעשים בכל יום וכו' ופ"י לסוטה כבר כתב במצרים שכתב (סוף פ"ב מ"ד) ולכך ראיתי בא"י מרחיקין כתיבת ס'ת באחד ממני דיו נקרא בערבי חיביר. הרי שכתב זה אחר נסעו מא"י. פ"י לאבות כתב במצרים שבפ"א מ"ג בדבריו מן הכתות כתב ויקראו בא לו הארצות ר"ל במצרים: קראים. ובתולדות הרמב"ם שלי הארכת להביא עוד ראיות והראיות שעדיית, ובכורות, וכלים, ופרה, פירש במצרים ובלי ספק גם כל קדשים וטהרות ע"ש ובהערה¹⁵ מה שהבאתי שם בשם רא"י ואין להאריך.

חלק מסנהדרין שחעתיק ר' שמואל אבן תבון (שם והק' נויקין) והרופא ר' נתנאל ב"ר יוסי בן אלמלי כל סדר קדשים (הק' קדשים) והעתקת טהרות לא נודעה למי. ונראה כי כבר בימי הרב היה כוסף גדול להעתקה עברית שכן כתב לבנדר לר' יוסף בן נאבר (אגרת הרמב"ם) שהוא מבקש להחזירו ללשון הקדש. ונראה מזה כי זה הספר הראשון מספריו פרי נערותו וראשית אונו כבר עשה רושם גדול בעולם והיה נכסף יותר מכל הפירושים שקדמוהו.

הבוחן ובודק סתרי כונת המחבר בפירושו למשנה ימצא כי ראשית דרכו היתה להביא סדרים בתורה שבעל פה אשר עיקרה המשנה ומבחינה הזאת היה זה הפירוש מבוא למסרתו האחרונה אשר שמה לנגד עיניו והיא לקבץ על יד כל דיני ישראל בהלכה ברורה נבדלת מהמחלוקת ובהפלת האריכות והפוליס. וכן אמר מפורש (מאמר תחית המתים) ולו היה אפשר לשים התלמוד כלו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים. לתכלית זה התכוון אשר היה מסרתו האחרונה עשה גם את ספר המצות. והוא יפלט לו הדרך אשר ילך בה בחלוקת ספר היד ומצד הוה יחשב ספר המצות לחבורו הכולל כמבוא שני אצל פירוש המשנה (הקדמת ספר המצות). כדרכו הקדים לספר הזה גם כן העקרים הראויים שישמרו במנין המצות והעמיד י"ד שרשים. בהתבונן באלה השרשים האמתיים והפשוטים לכל שכל פשוט יבין לדעת כי עד זמנו כל מוני המצות בין מבעלי הלכה כמו בעל הלכות גדולות, הראשון שמנה את תרי"ג מצות, ובין בעלי האזהרות כמו ר' יצחק בן ראובן אלכברגלוני וכיוצא בו אשר דרכו בעקבות בה"ג במנינם, כלם טעו במנינם על כי לא השגיחו או לא ידעו אלה השרשים. עד ששנו והכניסו במנין תרי"ג מצות שהן מדברי סופרים וגם ההליפו לפעמים לשונות במקרא שהם שלילה באזהרות. גם בספר הזה התורע אומץ לבו ואהבת האמת בלי משוא פנים וחלק על בעה"ג אף שנתפרסם בעת ההיא שדברי בה"ג דברי קבלה הם. כפירושו למשנה כן ספר המצות חבר בלשון ערבי. אמנם יש ממנו שלש העתקות ללשון הקדש, האחת מר' אברהם בן חסדאי. השנית מר' שלמה בן יוסף בן איוב השלישית מר' משה אבן תבון⁶. זה הנזכר באחרונה אמר (בהקדמה להעתקתו) וחברו בלשון הנר למען לא יחובר עם חבורו הגדול אף על פי שהוא כפיתחה אליו. אמנם אם זה היה טעמו למה בקש הרמב"ם להחזירו ללשון הקדש. (אגרות הרמב"ם), והלא הקדים הרב עצמו מנין המצות לחבורו הגדול בלשון הקדש? אמנם יהיה סבת בחירת לשון ערבי איזו שתהיה זה ברור כי עקר הסבה אשר הואיל לחבר זה הספר אינה

⁶ עי' קונטרס תרי"ג לרי"א יעללינעק סי' 112 ושם במאמר המלואים צד 25 שהראה שלפני הרמב"ם היתה הנוסחא כהעתקת בן חסדאי והעתקת ר"מ אבן תבון היא ע"פ מהדורא שניה. ושם צד 31 נדפס הקדמת ר"מ הנ"ל וכתב ריא יעללינעק צד 18 שאינה נמצאת רק בדפוס ראשון מ' המצות, ובישורין של קאבאק תרמ"ז ובסמ"ה דפוס ווארשא, יאמר ר"מ א"ת שרצה להעביר העתקתו מפני העתקת אבן חסדאי הטובה ממנה ע"י שמצא שכן חסדאי העתיק מתופס א' והוא מהדורא שניה. מרי"א הלוי בן חסדאי הוה מוכא מכתב כדבר הריב אודת ספרי הרמב"ם ע"י חמדה ננוה לר' צבי עדעלמאן במאמר בקרת צד xxiv הערה ג' ובשלמות בקבוצת מכתבים שהו"ל הרי"ה שוח"ה סי' ג' צד 32, ועי' באוצר נחמד ח"ב צד 172 שהעתיק קצת ממנו. ובאגרות קנאות שהוכרתי נמצא ג"כ אגרת מהנשיא ר' אברהם ב"ר שמואל בן חסדאי לר' יהודה בן אלפכאר.

אחרת כי אם מה שהודיע הוא עצמו בחקדמתו שהוא יהיה כמבוא לחבורו יד החזקה, וגם הוא המדה אשר על פיה עשה חלוקת זה החבור הגדול. המון מטרדות אשר הטרידוהו חובות פקידות, לעסוק בצרכי צבור תניים ומדיניים, להרביץ תורה לתלמידים, להורות הוראה לשואלים מכל הארצות, ומהיותו רופא מומחא לרבים לשפות רפאות לחולים מבקשי עזרתו מקרוב ומרחוק, כל אלה לקחו חלק גדול מומנו, ובכל זאת עוד מצאה ידו די מלאכה נכבדה אשר עלתה על כל אשר עשה עד עתה, והיא לחבר ספרו יד החזקה או משנה תורה. לא הודיע בדקדוק מתי החל בו ומתי השלימו, רק ידענו כי המריח בו יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות (תש"ו ס"י מ"ט), וידענו כי בשנת תתקל"ז כתב ההקדמה לספרו (הקדמת ס' מ"ח) ובכתבו הלכות קדוש החדש עמד בשנת תתקל"ח (ה' קה"ח פ"א) ובכתבו ספר זרעים בשנת תתקל"ו (ה' שמטה פ"ד) ויובן לנו זה על פי כתבו לר' יוסף עקנן שהודיעו שכבר הגיעוהו כתבי חכמי צרפת ... ותמחו על מה שנעשה ומבקשים ממנו ושואלים השלמתו (אגרת הרמב"ם) ימבואר מזה שנתפשט הספר חלק חלק ועל כן יתכן שבהוציאו לאור החלק הראשון כבר כתב ההקדמה וזה היה בשנת תתקל"ז אבל עוד לא השלימו וגם אי אפשר שבשנה הזאת השלימו שאם כן בהכרח תהיה התחלתו בשנת תתקכ"ז — כי עשר שנים כתב ספרו — והלא השנה הראי היתה הראשונה אחרי בואו למצרים ואז עוד היה עסוק בפירושו למשנה ואחריו בספר המצות ובלי ספק עברו קצת מן השנים עד שהתחיל חבורו הגדול. ואמנם ממה שחבור הלכות קדוש החדש נופל בשנת תתקל"ח וחבר הלכות בשנת תתקל"ז מבואר שלא כתב הספרים על הסדר. הנוסחא הראשונה שיצאה לאור הגיה רבנו עצמו ולא העתיקה כמו שהיתה בעצם וראשונה (תש"ו ס"י מ') אבל גם מהנוסחא הראשונה נתפשטו העתקות. ומפני שעל אותה הנוסחא יצאו דברים בגליונות שלא במקומם ונעתקו כן לכן נפלו בה טעויות בכמה מקומות (שם ס"י מ"ז). מן הנוסחא הראשונה הזאת נתפשטו העתקות בפרבינצה וזה גרם לכמה השגות שהשיגו חכמי לוגיל ובראשם רבנו יונתן כאשר העיר הרמב"ם בתשובותיו אליהם (שם ס"י כ"ה — מ"ח).

הסבה אשר הניעה את רבנו לחבר זה החבור כתובה בהקדמת הספר. מראותיו שהמבינים מעטים להורות מן דתלמוד ושאר ספרי התורה שבעל פה ותשובת הגאונים והלכותיהם לכן ראה לחבר הדברים המתבררים מהם עד שתהיה התורה שבע"פ כולה סדורה בלי כל משא ומתן ומחלוקות אלא הרכה ברורה ולא יהיה אדם צריך לחבור אחר בעולם בדין דיני ישראל וזולת חבורו. ולא נתכוון בחבורו אלא לפנות הדרכים ולהסיר המכשולות מלפני התלמידים שלא תחלש דעתם בירוב משא ומתן ויצא טעות בפסק הלכה (שם ס"י מ"ט). לפי הבטחתו לתלמידו ר' יוסף לא מרח לעשות החבור הזה בראשונה אלא לעצמו ולנפשו בעבור יגוה מן החקירה ומן המשא ומתן ומלבקש מה שיצטרך אליו. ויוסף לאמר: קנא קנאתי לה' צבאות וראיתי האומה בלי ספר מחוקק שלא יהיה בו לבד עין אמתי בלי מחלוקות ושבישים (אגרת הרמב"ם). ההודעה הזאת שהודיע רבנו בלי עצרה היתה לסכים בעיני ההמון מן החכמים אשר כל דעה חדשה הנוטה מן ההרגל לא יוכלו לסבול. וכבר במצרים העירה תלונה ויש מחכמיה היו מתאוננים דע באוני רבנו. והתרגמו עליו כי השמיט הראיות ויתן יד לתלמידים שיניחו הגמרא מהתעסק בה, וכשיתעסקו בחבורו

לברו ישתכח שם התנאים והאמוראים (תשׁוׁי סׁי קׁיט להדין רׁי פנחס מאלכסנדריא). גם בארצות אחרות התעוררה קנאת רבים על אודת הדבר הזה, כן כתב לתלמידו עקינן (אגרת הרמבׁם) כי יש אנשים אשר בשם חכמים יקראו מגנים הבורו ואינם רוצים בו כל עיקר מפני חדוש ענינו וסגנונו. ואף מטעם הזה נתן בו הראבׁ״ד דופי שעל אמרו בהקדמה: שקראו משנה תורה לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך בחבורו ויודע ממנו התורה שבעל פה כלה, אמר הראבׁ״ד סבר לתקן ולא תקן כי עזב דרך המתכבדים לפניו שהביאו ראייה לדבריהם. אבל אלה התלונות לא הבהילוהו. כבר מראש בשומו על לבו לחבר ספרו נתאמת אצלו שאם יפול החבור ביד קנאים יגנו יפיו ויפחיתו מעלתו (מכתבו לרׁי עקינן), ומגשתו אל המלאכה בכל זאת חזק לבו מראש לבלתי שעות לגנות הקנאים ולבוז הגאונים אך לבו מלא מדעת ערך מלאכתו ומעלתה, על כן היה נכון ובטוח כי הגנות והקנאה תעלנה בתהו באותיות, ויחיהו הבטחון „כי בזמנים הבאים . . . יתאו כל ישראל לו לברו ויונה זולתו חוץ ממי שיבקש דבר שיעבור בו זמנו (שם). ואמנם בדבר אחד עצמו עליו התלונות, ונחם לאחר זמן שלא חבר עם החבור הזה מראה קצת מקורות, ואומר „וברעתי אם גזור השם יתברך שאעשנוׁ (תשׁוׁי סׁי קׁמ). ויש להתאונן שהשם יתברך לא גזר שיעשנו. וגם „ספר הבאור לעקרי החבורׁ אשר בנו רׁי אברהם היה מתעסק בו לחברו (שׁוׁת ברכת אברהם סׁי חׁ) גם הוא לא הוציא מחשבתו אך הפעל ועל כל פנים לא הגיע אלינו.

תכן החבור מתואר בהקדמה. שכולל תורה שבעל פה כולה עם התקנות והגזרות והמנהגות שנעשו מימות משה רבנו. בענין האסור והמותר הטמא והטהור עם שאר דיני התורה כלם. בכלל הדבור שאר דיני התורה כלם, נכנסו החיוב והפטור בכל המצות והחקים והמשפטים וגם בענין האמונות והדעות. כי לדעת רבנו כל מה שמוסכם בספרי התורה שבעל פה בעניני אמונות ומדות ומוסר השכל הוא בכלל תורה שבע״פ, ולשמה הזאת כל האמור בספר המדע בענין יסודי התורה והדעות הוא תורה שבע״פ והלכה מקוימת, וכל דברי אגדה הטובים והמושכלים הם הלכה כהלכות מאכלות אסורות ואיסורי ביאה ומלוה ולוה. ספר המדע רובו ככלו ממין הזה, גם בכל ספר וספר נמצאו כאלה בפרט בסוף ההלכות והכניסם בדיני התורה שבע״פ מפני שחשבם בגדר הלכה. ובבחינה הזאת היה לו רׁי יהודה הנשיא במשנתו לעינים אשר גם הוא העלה במשנה דברי אגדה ומדרשי אגדה (עיׁ לעיל חׁב 211). כמו כן היה מורה לו דרכו בענין הלשון ובהרחקת המשא ומתן. אבל כנגד זה הוסיף הרמבׁם על משנת רבי הלכות שלמות כמו הלכות ציצית תפלין ומזוזה וחנוכה שאין להם מקום במשנה מפני שהיו ידועות לכל בזמנו ולא היה צריך ליחס להם מסכתא (פיׁ המשנה להריׁמ ועיׁ לעיל חׁב 247). ואולם בכמה מקומות השמיט הלכות בחבור אף שהן מוסכמות במשנה ובמסקנת הגמרא כמו ההלכות הנוסדות על האמונה ברוחות רעות ומזיקין ושרים והחלומות וסכנות הבל ובדויות, ודברים שלדעתם חובה לעשות לקיים הבריאות או להניחם מפני שמוזיקים הבריאות ולדעתו אין באלה תועלת ובאלה אין נזק⁹) כללו של דבר כל מה שהכרתו הפנימית והשכלתו

⁹ הראיות על כל אלה בארתי בתולדות הרמבׁם שבכית תלמוד שנה אׁ

ממאנות לקבלו עבר עליו ולא העלהו על ספרו. ולא נפליא על זה הלא כן דרכו בכל מקום אשר אין דעתו מתאימה עם דעת חכמינו אמר שהיא דעה יחידית ואינה הלכה. וכן כתב בתשובתו לחכמי מרשליא (אגרת הרמב"ם) בענין גזרת הכוכבים: ואני ידעתי שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים. . . . ובתלמוד ובמדרשות ובדבריהם שבעת תולדותו של אדם גרמו הכוכבים כך וכך אל יקשה זה בעיניכם. . . . אין ראוי לאדם להניח דברים של דעת. . . . ויתלה בדברי יחיד מן החכמים. . . . ולעולם אל ישליך האדם דעתו אחריו שהענינים הם לפניו ולא לאחר. ועל כן לא יפלא אם בכל הענינים הנזכרים הלך אחר דעתו ולא העלה בהלכותיו דברים שדעתו מתנגדת להם. ואולם כמו כן להפך קבע הזכה בספרו אשר אין לה רמז בתורה שבע"פ. כמו ההלכה (ה') שחיתת פ"ה הכ"ג לחי העליון שניטל טרפה, שאין לה רמז בתלמוד. וכתב לחכמי לונל טעמו: שלפי טבע הדברים אם יחסר הלחי שהוא כמו גג לכסות הקנה כדי שלא תכנס נשמת רוח קרה לריאה שאם תכנס ימות החי ואין לך כל שאין כמוה חיה יותר מזה (תשו' סי' ל"ו). ואין ההלכה הזאת יחידה במינה כי יש רבות דוגמתה הרוב הדברים אשר אמר עליהם בספרו "ראה ל"ה הם דברים שאין וחקר ותקן מדעתו וסברתו.

המנהגות הכלולים בחבור הן מנהגות של כל הזמנים עד זמנו בין מנהגות כוללים של כל ישראל בין מנהגות בפרטי ארצות או מקומות. מנהגות כוללים יסמן בדבורים: נהגו כל ישראל, מנהג פשוט בכל ישראל, ונהגים כל ישראל, וכבר נהגו כל העולם. ובהוכיחו מנהגים שאינם כוללים יסמנם בשם ארצם ומקומותם. כמו: מנהג פשוט בשנער וספרד, נהגו העם ברוב ערינו, וכיוצא באלה הלשונות. ממנהגי אשכנז וצרפת לא ידע, רק פעם אחת כתב מה ששמע מנהג צרפת (הא"ב פ"א ה"ז). לפעמים מנהג איזה מנהג מפני שנחשב בעיניו מנהג טעות ותפלות (הל' תפלין פ"ה ה"ד) אף שהנהגים יש להם על מה לסמוך בגמרא ובשאר ספרי התורה, דלא ידענו שלא היה לרבנו משוא פנים גם להם במקום שלדעתו ולפי השכלתו דבריהם לא יתכנו, וגדולה מזו נמצא שמנהג מנהג מקומות אשר לפי הנראה מתשובות מקצת גאונים היו הגאונים מאשרים ומקיימים אותו הכנהג, והרמב"ם קורא אותו מנהג טעות ואפיקורסות שלמדוהו מן הקראים (הל' א"ב פ"א ה"ד ט"ו). החבור כולל גם מספר גדול הוראות הגאונים ודרבנים שקדמוהו, ועל רבות מהן חולק ומבטלן מהלכה בין שיהיו הדברים בדיני האסור והמותר ובין בדיני ממון. בין להקל ובין להחמיר. ומביא גם תורות רבותיו אבל גם עליהן חולק לפעמים. כל אלה ידברים מבוארים לכל מעיין בספרו שעל כלם ימצא ראיות ברורות ובכריחות (תולדות הנ"ל הערה 29—32).

מקורות החבור פרט המחבר בהקדמה שהם התלמוד הבבלי והירושלמי השלשה וספרי מכילתא ותוספתא וחבורי הגאונים. ואמנם ההלכות וההוראות אשר אין מקורם באלה הספרים מביא תמיד על שם אמרן בפירוש כמו הורו הגאונים, תקנתו הגאונים, הורו רבותי רבנו יצחק אלפסי ורבנו יוסף הלוי, וכן ההלכות שאומר מסברה ומשקול דעתו יסמן בדבור "ראה ל" (תשו' סי' ק"מ). בהקדמה מזכיר גם גאונים צרפת. אך אין רמז בכל ספריו על מי היתה כונתו. בכתבו לתלמידו ר' יוסף עקנין (אגרת הרמב"ם) מזכיר חכמי צרפת שבזמנו אבל לא קראם בשם. מפירוש רש"י אין זכרון בחבוריו, אף

ישכבר נתפרסם בימיו, ור' דניאל הכבלי במכתבו לר' אברהם בן הרמב"ם קראו גדול המפרשים מאיר עיני הגולה (שו"ת ברכת אברהם סי' י"ט). ואמנם ר' אברהם בנו מזכיר פירוש אחד ששמע משמו של רש"י (שם סי' כ"ט). מזה נראה כי לא ראהו רק ידע ממנו מפי השמועה ובלי ספק גם רבנו אביו לא ראהו. אך למקור כל המקורות היתה לו התורה הכתובה. וכמה דברים בהלכותיו דרשם מדעת עצמו מן הכתוב (תולדות הנ"ל הערה 33, 34) ובנטיה ממדרש חכמי התלמוד. בהלכות ספר תורה לקח ליסוד המסורה על פי ישות בן אשר (ה' סי' פ"ח). והשתמש גם בספרים מחכמים אשר לא מעמנו לתכלית הלכותיו. חלק גדול מהלכות קדוש החדש בנוי על יסודות חכמת תקופות והחשבון של חכמי יון. כן כתב הוא עצמו (ה' קה"ח ס"פ י"ז) מעם כל אלה החשובות . . . והראה על כל דבר ודבר היא חכמת תקופות וגימטריאות שחברו בה חכמי יון ספרים . . . אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלה הדברים בראיות ברורות שאין בהן דופי . . . אין חוששין למחבר בין שהיה מן הנביאים בין שחברו אותם גוי . . . ובלי ספק מטעם הזה לא נמנע לספק להלכותיו בספר מרע רברים אשר מקורם בחכמת הפהילוסופיא. כי מאז היתה השטה מתפשטת בין הרבה מחכמי ישראל כי כל החכמות היו מורשה קהלת יעקב ואברו בארך הגלות (ע' ספר "החושים" לר' דוד קויפמאן בכבואו ע' 3—6) וגם הרמב"ם היה בעל השטה הזאת (מורה נבוכים ח"א פ' ע"א). בבהירת המקורות להלכותיו נבדל מכל בעלי הלכות שקדמוהו, על ידי שמוש הרבה יותר מהם בירושלמי ספרא ספרי מכילתא ותוספתא ואך לפעמים נתן להם יתרון על הבבלי בקביעות ההלכה (תולדות הנ"ל הערה 35, 36). ויסד הרבה הלכות על פי הספרים האלה וזה היה אחת מן הסבות כי רבים מחכמי ישראל באו עליו בטענות ובקושיות ועשו השגות על ספרו, ולפעמים בקנאה גדולה ובחיימה שפוכה.

כל רואי חבורו התפלאו על המלאכה הנשגבה הזאת והודו כי לא היתה כמות מימות רבי שחבר המשנה. אכן יען הכירו זאת אף על כן אין מספר לכל התואנות אשר בקש מקנאיו להקטין ערכו. הן אמנם כי רבים הטוענים אך טענו בתומת לבבם ונגשו אליו ושאלו כאשר ישאר איש מלאך אלהים אבל גם מקצת משיגיו באו עליו כאויבים מקנאה ומרוע לבב. תלמידו ר' יוחנן עקנן התאונן באחד ממכתביו אליו על אחדים מחכמי מקומו שבבבל רב שמואל ראש ישיבת בבד וחברו ר' זכריה על אשר התקנאו על דבר החבור¹⁰ ובתשובתו כתב לתלמידו: דע כי יש עמי בעיר אנשים בלי שם . . . ותגיע להם מן הקנאה והתחרות שלא רצו להביט ולא לעיין בזה החבור הגדול (אגרת הרמב"ם). ואמנם התלונות אשר מלינים עליו לרוב היו תלונות הבל מחסרון דעת ומסכלות ועל כאלה אמר: ואנחנו לא נשגית בגנות ההמון ולא נתלה במאמרים המפורסמים אלא במה שהוא מוסכם העיון (שם לר' יוסף בן גבאר מבגדד). ועוד יותר היו מלינים עליו על השמיטו הראיות (תשובה סי' ק"מ) על כל אלה לא הפרעה רוחו ממנוחתה אך בהשקט ובענוה ובשלוש אמת ידבר אף

¹⁰ אף שלא נזכרו אלה ב' החכמים בשםם לא במכתב ר"י עקנין ולא במכתב לר"י בן גבאר ברור הדבר שכן הוא כמו שהוכחתי במאמרי תולדות הרמב"ם שבבית. ובתשובתי סי' קנ"ה נמצא מכתב מר"ש הוה כתוב כהעניה מצד האחר וברמות רוח בפלפולו, וע"י היטב בתולדות הנ"ל שהארכתי בענינם ואכימ.

כי הם למלחמה. אכן מקצת תרעומותיהם היו על דבר דעותיו באמונות אשר נלה בספר המדע וביחוד מה שאמרו עליו שהוא הרחיק תחית המתים נגד אלה לא יכול להתאפק כי נגעו עד נפש ואמר במרי רוחו על האומר כזה עליו או שהוא רשע ערום או איש סכל (אגרת לר"י עקנין). חבורו דעותיו עשו לו כבר בחייו מתנגדים גם בספרד ופרובנצה, עוי שהרב ר' יונתן הכהן מלונל מצא הדבר טוב לפניו לכתוב בכתבו אליו בקשה על שונאיו כי ישקם ה' כוס הרעל. ולא נפריא על זה כי איש אשר לו רוח כביר כרבנו, יחיד בעולם בתורה ובכל חכמה, ובחר לו דרך חדשה וברא שטה חדשה בחלמודו, ובזמן אשר רובי הרבנים נשתקעו בפפוליהם יעמוד ויחבר חבורים אשר כל חפצו בהם "לקרב הדינים לשכל או לענין היותר קרוב" (תשובות סי' רמ"ט), מבלי חת לסור לפעמים מדרך הוויית הגמרא, לעשות דעותיה אם מנגדות עם יסודי החכמה, לדעות יחידים שאינן הלכה, גם לתת טעמים למצות ולמצא סבתן בחקי החכמה או במשפטי הזמנים הקדומים, כי איש כזה ימצא מנגדים ומקנאים, כי כאשר רבים יתפלאו על גדולתו כן גם רבים מתעוררים עליו בקנאתם ובאיבת הנפשות הקטנות על הגדולים כבירי הרוח, ורוננים באהליהם בצעקס חמל על החדשות אשר ברא בארץ, מחפשים עולות ויבקר מומים לא בעבור האמת רק להקטין גדלו ולהשפיל כבודו.

המשיג הקשה מר' משיגיו היה הרב רבנו אברהם בן דוד מפשקירא. אשר התנפל עליו בחמת רוחו, וידבר בדברים קשים העוברים נבולית הנימוס הטוב. עד שאמרו עליו (קוה"ד יא:) כי זה פרי גדל לבבו בעשרו וקראו עליו "עשיר יענה עזות". רוב השגותיו פותח בדברי כעס ובזיון. כמו: "שובש הוא זה לא היה ולא נברא, ערבב את הדברים, הם דברי גערות, מה שכתב הכל הבל, מחסרון דעת כתב כן, הטעם הזה נעדרים, ילך וילמד לנערים, הלשון חשך ולא אור, אינו צודק והוא שקר, בזה הפירוש יש פתיות גדול, דבר מוויף הוא זה, כן דרך לשונו ההולך בכל השגותיו, ואין זה לשון חכמים כי אם לשון קנאה הדיוטית. הן אמנם נראה מתוך טענותיו מה כל ההרדה הזאת, כעס עליו על קראו מין לאומר שהשם בעל גוף ותמונה (ה' תשובה פי' ה"ז) ומחשבו שדעת הרב שאין תחית המתים לגופות (שם פי' ה"ב) ושאין העולם חוזר לתהו ובהו (שם פי' ה"ז). ורע עליו מה שקרא הרב קצת דבריו דברי סופרים מה שרעתו הם דברי תורה ועל כאלה אמר אין פרצה גדולה מזו (ה' אשות פי' ה"ב ה' סומאת מת פי' ה"ה). ולא עוד אלא שחשדו שהוא מתעתע ומשנה את האמת בהלכותיו (ה' קה"ה ספ"ז) ומטעה באסופותיו (ה' אשות פי' ה"ג), שאסף דברים שאינם בעולם (ה' מאכלות אסורות פי' הכ"ד) ומשקר בקבלותיו (שם רפ"א), והעלה בדעתו דברים שאינם (ה' פרה פי' ה"א). ועוד נשא עליו תלונה עזה על אשר כתב דברים בלא ראייה והכריע לפי דעתו, ישנה סדר המקורות והורה מתוך רתוספתא והירושלמי המשובשים בדינו (ה' נדרים פי' ה"ה ה' שופר פי' ה"ח ה' מעשר שני פי' ה"ח ובהשגות להקדמה). ועוד הגדיל כעסו על אשר העתיק רבנו לשון הגמרא אל לשון עברית ובמליצה אחרת ולפי דעתו טעה במליצתו (ה' שבועות פי' ה"ט) ומתוך כך הוא משתבש (ה' ט"ט פכ"ב ה"ז) וכן משנה לשון המשנה (ה' בית הבחירה פי' ה"ח) ומקלקל עלינו את הלשון (ה' ברכות פי' ה"ה) ומשנתו את הלשונות מפרש כפי דעתו (ה' סומאת אוכלין רפ"ז). והתלונה הזאת על אשר שנה רבנו את הלשון וכתב ספרו במליצה עברית מלאו

לבו לאמר: וחיי ראשי לולי כי מלאכה גדולה עשה באסיפתו . . .
הייתי מאסף עלי אסיפת עם וקניו וחכמיו (ה' כלאים פ"ו ה"ב), ועתה
כל אלא הנקודות העירו בו אש הקנאה עד כי קם עליו כאויב בחרב
לשונו וכדי בזיון וקצף. ואמנם אם גם נבין מה כל החרדה הזאת לא נוכל
להצדיקה ולחפות על עותתו אשר העוה בשוט לשונו מוד איש אשר הודה
לו כי מלאכה גדולה עשה, ואשר לא מנע מתת לו לפעמים שבה ותהלה
על קצת דברים שהחליט מדעתו (ה' תשובה פ"ד ה"ו), וכמה פעמים מודה
לו על סברותיו שהן יפות וטובות (ה' מ"א פ"א ה"כ ה' שכנים פ"ט
ה"ט ה' יו"ט פ"א ה"ד) ומפליג טובת פסקיו וישרם (ה' סוכה פ"ה ה"ב
ה' גולה פ"ג ה"ט ה' חובל פ"א ה"ח), ואף לפעמים מביא ראיה לדבריו
ופרשם או גם מגיהם⁽¹⁾. ואם נתבונן במספר השגותיו נראה כי לא ידע
להשיב רק על מיעוט קטן מאד מן ההלכות, ומה למר מדלי מן השגות
— לפי דעתו — לעומת ים גדול ורחב ידיים מדברים מאומתים, ובשגם כי
קצת השגותיו הודה כי לא יתקיימו רק לפי הנוסחאות אשר לפניו ולפי
נוסחת הרב מיושר הדבר ונכון, ומאד צריך הדבר לפניו איזו נוסחא טובה
אם של המשיג או של המושג⁽²⁾ והדעת מכרעת כי הנוסחאות אשר סמך
עליהם הרמב"ם יש לסמוך עליהם יותר מעל נוסחאות הראב"ד, כי רבנו
היה בודק בנוסחאות שונות והגיעו לידו נוסחאות במצרים שהן ישנות
כחמש מאות שנה (ה' מלוה פט"ו ה"ב) ובדק בספרים רבים קדמונים
(ה' אשות פ"א הי"ג ה' יו"ט פ"ב ה"ב), ועל כן מה שהראב"ד הוציא
את כל רוחו על המשנה תורה ורגו ושחק וכעס וחרף אין זה כי אם
רפיון רגע עובר ועוות טבעו ואין אדם שלים ברוחו, אבל לא יתכן כי
ממראה הגדול הזה איש כמותו יסיר לבו ממנו וימנעו מכבודו, ואך זאת
תכלית כונתו בהשגותיו להעיר על הדברים המוטעים לפי דעתו ולהסירם
שלא יתקלו בהם הלומדים וחשב בדעתו „מני ומניה תסתייע שמעתתא
ותסתתים“.

אמנם כל ההשגות והטענות והתלונות אך כשחק מאזנים נחשבו,
כלן נכבשו לפני עצמת גדולתו אשר היתה נוראה על כל סביביו, ושמה
הולך עד קצוי ארץ, עוד בהיו זכה שחבורו משנה תורה היה למקור
נאמן לרובי הישיבות בארץ בבל (תשו"ס קנ"ו) ונתפשט בקצה הישוב,
וחכמי צרפת וזולתם בשמותם למקומות מאותם שנתפשט אצלם תמהו
על מה שנעשה (אגרת לר"י עקנין). בפרבינצה היה להם לאורים ולתומים
„באמרם איש לרעהו כי יפלא ממנו דבר לאמר הגישה האפוד“ (ספר
אגרות לרמ"ה פרים תרל"א צד מ"ז), עוד בחיו נשלח למרשיליא ובעל
העטור אשר היה מושבו שם כבר השתמש בו בספרו (אגרת הרמב"ם

⁽¹⁾ ע"י ה' שבועות פ"ו ה"ד. נדריב פ"א ה"ב. נזירות פ"ד ה"ד. שם פ"ו ה"י.
מעשר פ"ו ה"ל כ"ב. טומאת מת פ"י ה"ד ופ"א ה"י. גניבה פ"ו ה"ה. ובהוספה על
דבריו שבועות פ"ד ה"ט. בכל אלה פ"י דברי הרמב"ם. ומהוראת המקור לדבריו
ע' ה' נדרים פ"ט ה"ח תרומות פ"א ה"כ. ומניה ומתקן שבועות פ"ג ה"י. וכתב בה'
זכיה פ"י ה"ב. יש כאן שבועים והגהתי אותם מדעתי וכן נמצא גם במקומות אחרים.
⁽²⁾ ע"י ה' מ"א פ"ט ה"כ. נירסא אחרת יש אצלנו. שם פ"א ה"ח אין זאת
הנ"י אצלנו. שבועות פ"ד ה"ט בנוסחא דילן פטור. שם ה"ו בנוסחא דילן חייב. שם
ה"ח בנוסחא דילן פטור. וע"י עוד תרומות פ"י ה"ט. נדרים פ"י ה"י. מעשר פ"ב ה"ה.
ה' אימורי מובח פ"ד ה"ד. שם רפ"ה. ה' מעשה הקרבנות פ"ט ה"ט. ונשפוט מזה
כי גם בהשגותיו האחרים חלק גדול מהן לא יהיה להן קיום אילו נדע הנ"י שהיתה
לפני רבנו.

ובעטור מאמר א' זמן) גם פשט החבור באי סקיליא כמו שפשט במורה ומערב ובארץ תימן (אגרת הרמב"ם למרשיליא) ור' שלמה ספורטה (קבוצת מכתבים לשוח"ה צד 83) כתב ומאו בא חבור רבנו הודול אל הארצות האל ראוהו חכמי פרוינצה ויאשרוהו רבנו צרפת הגדולים ויהללוהו. ור' אברהם בנו יספר (אגרת קנאות) כשהגיעו קצת חכמים מצרפת אל הארץ ההוא ספרו שבסבר פנים יפות נתקבר הספר בארצם, ונראה מכל זה כי קיימו וקבלו עליהם היהודים את הספר ויהי להם למשנה תורה באמת, הכל הודו כי לא בא כבשם הזה למיום חתימת המשנה, רבים היו מנגדיו וימרוהו ורובו על דבר מתקריי הפהילוסופיים¹³) אמנם גם מנגדיו גם מריביו כרעו בדרך לעמת חבורו משנה תורה. מנגדיו העו על אדות ספרו מורה נבוכים הרופא ר' יהודה אלפאכר לא יכול התאפק לאמר כי עומד לנס עמים אליו גוים ידרושו ומפיו תורה יבקשו ואחריו לא קם כמוהו (אגרות קנאות) וכן לכל מנגדי המורה נבוכים היה המשנה תורה מקור כל חכמת התורה ותכנית קבלת ישראל. כבזמנו כאחרי כן בכל הדורות הבאים היה הספר "משנה תורה" אור מאיר לישראל, הנדחים בארץ מצרים הנפוצים בכל ארצות הקדם, הפזורים בספרד צרפת ואשכנז ושארי ארצות, כלם עשוהו נר לרגלם וכלם פה אחד יברכו בשמו וידו כי לא קם עוד בישראל כמשה חכם בחכמת התורה שבעל פה ואף אנו לא נפליג אם נאמר כי הוא היה נושאה על שכמו באמת, כי לו החלק היותר גדול בהתפשטותה בעולם, וארץ ספרד בצדק תוכל להתפאר כי מבניה יצא האיש אשר חתם השתלשלות הקבלה וכל הפועלים על אדמתה אשר באו אחריו ממנו לקחו יתר וממנו פנה.

לא נכחיש כי גם בזמנו ועד סוף האלף הרביעי ועוד מעט אחריו כן היו בספרד ופרובינצה החכמים גדולים ואנשי שם בחכמת התלמוד¹⁴) והיו עזרה לא מעט להגדיל תורה ולהאדיר, וישרדו עמקיה והאריכו למעניהם על שדמותיה, אבל משוכבי נתיבות לא היו אין גם אחה. כל אשר אמרנו מן החבורים אשר יצאו לאור בספרד לפני זמנו שאין כלם רק חלקים מהכל ואין בהם דבר שלם ותמים כל זה נאמר גם על חבורי חכמי דורו ועוד יותר על ספרי החכמים בדורות אחריו כי הם כלם עומדים על רגלי

¹³) לדבר על ספריו בחכמות החצוניות חרלטו, ובמאמרנו תולדות הרמב"ם דברנו עליהם באריכות, אך פה אין תכליתנו לדבר רק כמה שנוגע בחכמת ההלכה. ומטעם הזה לא נזכר פה מגדולי חכמי ספרד אשר כל עסקם היה בחכמת הלשון והשיר ובעקרי הדת ובחכמת המוסר והמדות כמו ר' יהודה הלוי ר' בחיי הוקן ב"ר יוסף הספרדי בעל חובות הלבבות, וראב"ע ועוד אחרים.

¹⁴) כבר הזכרנו אחרים מחכמי ספרד ופרובינצה אשר היו בזמנו ומעט לפניו כמו הר"י אלברגלוני, והראב"ד בעל האשכול ור"ה הוראב"ד בעל ההשנות ועוד אחרים, והיו בזמנו או קרוב לו הרמב"ם מקורטבה אשר רבנו מביא בתשובותיו סי' כ"ו שחבר ספר דיני תפלין, ור' יוסף בן פלאט שמוכירי גיב בתשובה. ור' יהינתן הכהן שעשה פ"י להרי"ף אשר היה ראש חכמי לונל והרמב"ם ככדו מאד כאשר נראה מתשובותיו אליו סי' כ"ה עד סי' מ"ט וקצת מתשובותיו ופסקיו נזכרו בתמים דעים. ור' יצחק בן אבא מר' מרשיליא בעל ספר העשור הנדפס ומאה שערים על הרי"ף ולא נדפס. ר' מאיר בן טודרוס הלוי אבולפא אשר האריך ימים הרבה אחרי הרמב"ם וחבר חושי גמרא על כמה מסכות ע"י שהיג בערכו ועשה סי' יקר על המסרה וקראו מסרת סיג לתורה, והוא היה מנגד להרמב"ם בקנאה גדולה ובימיו היה גם ר' משה ב"ר נחמן אבי כל בעלי סניגוריא הריף בהצלחותיו ומעמיק בפלפול וחבר ספרים הרבה בתוריד שבכתב ושבעל פה, וחולתם עיר הרבה, ואולם על כלם יצדק מאמרנו שאמרנו בפנים ואין גם אחר יוצא מן הכלל.

אחרים. ובפרט אחרי שנתפשט ספר הלכות האלפמי וספר משנה תורה באה עת המריבה והסניגוריא עת להרוס ועת לבנות, זה ירוץ בחמת כחו ויתמרמר עליהם לבטל דבריהם וזה בא להציל אותם מיד המתמרמר להצדיקם ולקיים דבריהם. ולעיני המתכוונן באמונה ומשכיל עיל דבר גלוי וידוע כי ברוב חקירות המאחרים היה להמשנה תורה המקום הראשון, וכמעט בלעדו לא ירים איש את ידו ואת רגלו בחכמת ההלכה, ועל כן נחשוב כי השתלשלות התורה שבעל פה מנהו והלאה לא היתה השתלשלות במובן העצמי כי מעתה עשו הדרישה והחקירה בדברי האחרונים עיקר והבקרת והפלפול החדש עמדו ברומו של עולםם.

פרק שמונה ועשרים.

איטליא.

עוד בטרם נודע מוחכמה גדולה בתלמוד בארצות ספרד כבר היה באיטליא מקום למושב לה. הארץ הזאת הלא היתה הראשונה בכל ארצות איברופא אשר דרכה בה כף רגל היהודים. הן עוד בימי הבית היו יהודים ברומי ועוד יותר אחר חרבנו. ומאז והלאה לא פסקו הקהלות מקרב איטליא¹⁾ כל ימי התנאים היתה התחברות בין חכמי ארץ ישראל ובין רומי כי לפרקים נסעו קצתם לשכ בעבור איזה השתדלות מלפני הממשלה. גם נודעו איזה חכמים בשמם אשר היתה ישיבתם ברומי. אחד מהנודעים לתהלה היה תודוס איש רומי אשר היה אוהב את החכמים ותומכם ומפרנסם בכבוד (פסחים נג:), והיה הוא עצמו מן החכמים כי מצאנו שהורה הוראות ברומי והוא היה בימי שמעון בן שטח וזמן רב קודם חרבן הבית. ואחרי חרבן מצאנו את רבי מתיא בן חרש שהתישב ברומי²⁾. ועל כן מראשית הוסדו קהלות באיטליא חיו על מדת התורה שבעל פה, ועל פי חמשת אשר הביאו אתם מארץ מולדתם. ולא נפונה כי גם עשו שם בתים לתורה ויכוננו בה ישיבות להרביץ תורה ולהעמיד תלמידים כמשפט הארץ אשר באו משם. ובהיות שבאיטליא לא היה גורל היהודים קשה כל כך כמו בשאר ארצות אדום, על כן אין לנו סבה לאמר כי בזמן מן הזמנים פסקה התורה באיטליא. אבל שמועה ברורה לא הגיעה אלינו אף אחת מקורות היהודים בזמן הקדמון ומכל העשוי להם בארץ הזאת. וגם לא מאומד מקורות חכמת ישראל ומקורות התורה שבעל פה בכל הזמן הקדמון. אכן מימי דורות הבינים בעת מלוך הקיסר קארלוס הגדול נודעו קצת שמועות ממציאות חכמה גדולה בין היהודים באיטליא, והעיר לוקקה אשר

¹⁾ ע"י בס' דברי הימים ליהודים מאת יאסנט וגרעץ, צונץ ג. פ. 348, צור נע-שיכמע צד 104 ובס' חנוך היהודים וההשכלה באיטליא מר' משה נירעמאן ח"ב.
²⁾ בסדר הדורות ערך ר' יוסי בן קסמא פלפל באריכות על אודות רומי הנוכח לפעמים בגמרא, ומסקנתו שרומי הנוכח אצל ר' מתיא בן חרש אינו רומי שבחין לארץ, אלא שגם בא"י היתה עיר ששמה רומי ועליה כונו במה שאמרו אחרי ר"מ בן חרש לרומי (סנהדרין לב:) וכן שאלתו מר"ש בן יוחאי ברומי (מעילה יו.). שאל ברומי שבא י' כי מי הביא את רשבי לרומי שבחול ומשער שפמיים או קסרין הוא רומי שבא"י. והדברים רחוקים בעיני. אף שאמת הוא שהיה מקום בא"י ששמי רומי קרוב לטבריה, אבל לא שמענו בשום מקום שהיה באותו רומי ישיבה שיצדק לאמר אחר ר"מ בן חרש לרומי. ורגלים לדברי שהכונה על רומי שבחול שהרי ידענו שר"מ בן חרש הלך בשעת הנזרה לחול (ספרי ראה פ' קט"ו). ומה שכתב מי הביא את רשבי לרומי שבחול? לדעת הגמרא היה בן שהרי היה עם ר' אליעזר ב"ר יוסי יחד וידענו שמאותו נסיעה יספר ראב"י שראה ברומי את כלי המקדש והציץ והפרכת כמביאר הכל בגמרא בכ"מ וזה היה ברומי שבחול.

בלמבארדיא המדינה כבר נודעה בעת ההיא הקדומה מאד לעיר מלאה חכמים וסופרים בחכמת התורה ואין כל ספק כי זאת העיר לא היתה היחידה בארצות איטליא. הנה יסופר כי הקיסר קארלוס בבואו לעיר לוקקה ומצא שם חכמים גדולים בין היהודים וזכר את היהודים באשכנז אשר לא היה להם רב ומורה מרביצי תורה והיו מוכרחים להביא ממרחק עצות חכמי ישראל מיישובות בבל או ארץ ישראל, מיד שם אל לבו לקרוא מלוקקה אחרים מגדולי חכמיה למגנצה למען יפשטו שם חכמת היהודים ויעמדו בה תלמידים. המקורות שונים זה מזה בבחינת שמות הנקראים, יש אשר אומרים כי הראש מן הנקראים מאיטליא היה ר' משה ועמו היה בנו ר' קלונימוס ואחרים מבני משפחתו, ויש חושבים לראש הנקראים את ר' קלונימוס ועמו היה בנו ר' משה. הצד השווה שבהם משפחת ר' קלונימוס מלוקקה היא היא שיצאה מאיטליא למגנצה. ואחת היא לנו אם ר' משה היה ראש או רבי קלונימוס, אם בעת הקריאה היה ר' קלונימוס הראשון או ר' משה בנו אבי ר' קלונימוס ראש הנקראים. כי די לנו לתכליתנו לדעת כי בימי קארלוס הגדול היו חכמים גדולים באיטליא. וגדולה מזה יתדע לנו מזה כי כבר מאה שנים ויותר לפני זמננו היו באיטליא רבנים ומורים מבני המשפחה הזאת. כי נמסרה לנו שלשלת היחוס של ר' משה ור' קלונימוס עד ארבעה או חמשה דורות למעלה (שוית מהרשיל סי' כ"ט ועי' תולדות הקליר הערה 19) אשר בלי ספק כולם חכמים ורבנים ומורים, ונוכל לשפוט מזה על מציאות חכמה גדולה בתורה על כל פנים עד זמנו של רב יהודאי גאון (דיא תקריא). ואולם אף אילו לא היה נודע לנו יחוסו, יהיה משפטנו כן מבחינתנו במבט הדבר. הן קריאת ר' קלונימוס ור' משה ובני משפחתם הלא היתה לכל המאוחר בחצי הראשון למאה השביעית של האלף הרביעי (כי יש מקדימים אותה כמאה שנים עד שנת 787 למהיג (גרעץ חיה צד 218) ואם במאה השביעית היו באיטליא חכמים גדולים כאמר, הלא לא היו הם היחידים בארץ כי לא בפעם אחת הוציאה ופרחה בה החכמה ובלי ספק כבר מזמן ארוך שמה בה חכמת התורה והתלמוד מכון לשבת ודא נפליג אם נאמר כי גם בימי הגאונים הראשונים היה התלמוד באיטליא והיו בה גדולי אנשי שם בתורה³).

הנה בהשקפה ראשונה נוכל לחשוב כי בימים הראשונים ההם רק בתלמוד הירושלמי היה עסקם, יען ידענו שתחלת התפשטות חכמת התורה באיטליא היתה מארץ ישראל אבל לא כן הוא. כי אף שלא נבחישי כי הגיע אליהם התלמוד הירושלמי מאי אשר עמה היה רוב התחברותם מאו ומקדם בכל זאת ברור לנו כי מיד בעת שנתפשט הבבלי בעולם בא גם לאיטליא ואורי גם כן דרך ארץ ישראל. כי קרוב הדבר מאד כי נתפשט הבבלי בארץ ישראל גם כן והלכו בעקבותיו בימי הגאונים. אף שבקצת מנהגים באסור ומותר בחיוב ופסור היו בני ארץ ישראל חלוקים מבני בבל בכך זאת בפסקי הלכות נשאו פנים לבבלי, ואין ספק שכבר בימי רבנן סבוראי הובא לאי מבבל. ונראה שהמביא אותה לשם היה מר זוטרא בן מר זוטרא ראש גולה אשר ברח מבבל ועלה לאי מפני מעשה שהיה ונעשה שם ריש פרקי, והוא בלי ספק הנהיג את התלמוד הבבלי

³ על דבר התפשטות התלמוד בארץ איטליא כתב רשיל ראספורט מאמר ארוך מאד בהוספות ותיקונים שעשה לתולדות הקליר שלו ונרפסו בכבורי העתים משנת תקצ"א צד 96, 97, 98 וכמה דברים נכוחים כתובים שם ולא יכלתי להכניס עצמי בכל האריכות שיש בו הרבה דברים שאינם מן הענין ע"כ הנלעניד כתבתי.

לשיבתו. וגם אחרי כן רעלות רב אחא משבחא בתחלת המאה הששית לא"י וזמן אחר זמן עוד גאוני בכל אחרים ודאי שהפיצו שם את הנמרא הבבלית ומלמדים אותה ברבים. ומקצת תשובות א"י שבידנו מוזן קדום נראה גם כן שהשתמשו בבבלי ויחשב זה לצדקה גדולה לגאוני המשיפעים וגם לבני ארץ ישראל המקבליים כי פעלו טובות על ידי זה שלא תהיה התורה כשתי תורות. ואמת הדבר כי כשהתחזקו ישיבות בבל ועיני כל ישראל רק אליהן נשואות הקרובים והרחוקים גם תלמודם היה מדה לכלם. ויתברר לנו הדבר עוד יותר אם נשים עינינו על דרכי התורה אשר הלכו בהם התלמידים אשר בארצות שקבלו מר' קלונימוס ומשפחתו את תורתם כמו ארץ אשכנז שעיקר תלמודם היה הבבלי. וכן מכר מה שהגיע אלינו מן התשובות אשר נתיחסו לר"ק ובניו ובני בניו נראה רק התלמוד הבבלי היה להם היסוד להוראותיהם. ועתה יוצא לנו מכל זה ברור שבין אם ביאת ר"ק למנצצה נופלת בשנת תשפ"ז למספרם שהיא שנת ד"א תקפ"ז ליצירה, ובין אם היתה ביאתו שנת ד"א תרל"א, היה על כל פנים בימי דורות הגאונים הבנים הבבלי המדה המיוחדת באיטליא. וגם קרוב הדבר מאד כי היה להם התלמוד הבבלי לבני איטליא מיד הגאונים עצמם. ולא מוזן הגאונים האחרונים הלא ידענו ברור שהיה התחברות ביניהם ובין בני איטליא. רב האי מזכיר חכמים הבאים מרומי (תמים דעים ס' ק"ט), ורבי יצחק בן יהודה אחד מרביותו של רש"י שמע בעיר רומי דברי הלכה ששמעו מפי רב האי גאון (מרדכי שבת ס' שצ"ח), וזה מורה כי היה דין ודברים בינו ובין אנשי רומי. ומצאנו גם תשובות כתובות על שם ר"ק (גאוני קדמונים ס' ק"ו—ק"ח) ומזכיר בהם דברים שכתבו ממתיבתא, וגם מזה נראה שהיה לו איזה יחוס לגאוני בבל. ואם גם לא פורש איזה ר"ק היה בעל אלה התשובות מכל מקום נראה מלשונן ומסגנונן כי היה מן הראשונים הנקובים בשם הזה. ועל כן אינו רחוק שקבלו באיטליא את התלמוד הבבלי מן הגאונים עצמם. כן ההשערה נותנת והכרעת הדעת אבל ברור הדבר מי זה יכול לדעת היום. אבל אחת נאמר ברור והוא: כי כל האומר שמאספמאי הוא התלמוד הבבלי לאיטליא אינו אלא טועה. הלא זה דבר גלוי וידוע כי בעת אשר בני אספמאי בחשך הלכו בחכמת התלמוד, נאמר עליהם שאינם בקיאים רק מעט בתלמוד כבר פרחו זמן רב באיטליא לשם ולתהלה בארץ עד שמקרבה נקראו המורים למעת אח התורה באשכנז.

אכן לא זכתה איטליא בכל זאת שיהיו גדוליה בחכמת התורה אשר חיו ופעלו בימי הגאונים נזכרים לדור אחרון ושתהיה תורתם וחכמתם עולה בספרות ישראל. כבר בתחלת המאה העשירית היה למשל בפי הצרפתים: כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאטרנטו. ובלי ספק לא היה זה המצאת האיש (ר"ת) אשר מפיו שמענוהו כי אם היה משל מאו. ואולם מרובי התורות של חכמי בארי ואטרנטו לא נשאר דבר בכתובים. והחכם ר' שבתי דונולו בספרו חכמוני מזכיר עשרה חכמים גדולים ורבנים וצדיקים אשר נהרגו בעיר אורס הקרובה לאטרנטו בסוף המאה השביעית (ד"א תרפ"ה) והם היו בני זמנו של רב סעדיה גאון ונוקב כלם בשם ובכל ספרותנו לא נמצא אף מאמר אחד על שם אחד מהם⁴) ומה היה לכל

⁴ שמות הנהרגים הם: ר' חסדיה בן ר' חננאל הנדול הצדיק, ור' אמנון, ור' אוריאל, ור' מנחם, ור' צדוק, ור' חייא, ור' משה, ור' הוד או דוד, ור' ירמיה, ור' נוראל. וזה היה ש' תרפ"ה בזמן רס"נ.

מחקרי חכמי רומי ולוקה? הכי כל חכמי איטליא בעת הקדמון אשר היו למאות, לא היו חכמים רק בין כותלי בית מדרשם אבל לכתוב דבריהם על ספר לא ידעו או לא בקשו? זה דבר אשר לא יתכן, ואין זה מדרך חכמי ישראל הקדמונים. חכמינו מאז רצו לזכות את בני עמם בתורתם ובחכמתם, ובעבור זה בכל עת היו כותבים למודיהם זמחשבות רוחם על ספר לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל. אבל נראים הדברים כי לא התרשלו חכמי איטליא מעולם מלכתוב דברי חכמתם על ספר. אמנם באשמת מעתיקים בלתי נאמנים בארץ ההיא נשתקעו שמות מחבריהם מעל הספרים. הנה ר' שבתי דונולו הנזכר, בהקדמת ספרו חכמוני, השבע השביע את כל מעתיקי ספרו באלה ובשבועה שיעתיקו גם את ההקדמה בהזכרת שם המחבר (לעיל פכ"ב) אשר מזה נראה כי בימים ההם היו מעתיקי הספרים אשמים בדבר להעביר שם המחברים מעל נחלתם. ועתה אחרי שנשמע זאת התרעומת על המנהג הרע הזה מאיש איטליא נוכל לשער כי שם ביחוד נהגו כן מעתיקי ספרים, ועל כן לא רחוק הוא אם נאמר כי זה המנהג הרע היה סבה לדבר אשר שמות כמה מחברי ספרים אשר הורתם ולידתם באיטליא אכדו מזכרון. ומי יודע כמה ספרים אשר לא נודע שם מחברם הם ילידי איטליא, ואנו נחשוב כי כמה מדרשים נוסדו באיטליא וביחוד המדרשים אשר היו ממקור ארץ ישראל אשר איטליא שאבה משם את תורתה בתחלה.

ויהי בימי גאוני בבל האחרונים נפזרו מעט העננים אשר היו פרושים על דברי ימי חכמת ישראל בארץ איטליא, וכבר נשמע הנה והנה, שם אחד מן הגדולים בתורה ודבר מה גם מתורתיו. סביב לחצי המאה השמינית לאקף החמישי כבר נזכרו ראשי ישיבות אשר היו ברומי האחד מר יעקב גאון ריש מתיבתא דמתא רומי. ואין לנו מן החכם הזה רק הוראה אשר הביאנה הבאים אחריו משמו. ונראה כי ממלא מקומו בראשות היה רב יחיאל אביו של הרב מר נתן בעל ספר הערוך⁵). גם בימיו היה רב גדול בויציליא ושמו: רב מצליח בן אל בצק הוא היה חכם חשוב כבר בימי רב האי גאון, ויסופר ממנו כי היה הולך למסעיו עד באגדד היא בכל וכשזכו משם היה מאחר זמן מה עם רב האי בישיבתו (עי' לעיל 181) בהיות שהשם "אלבצק" אינו שם איטליאני כי אם ערבי על כן נראה שרב מצליח ממולדתו היה מבבל. חבור מיוחד לא נמצא על שמו, אבל נשארו ממנו קצת פירושים פרטיים בתלמוד ובמדרש בבאור המלות ומהם נראה כי היה אדם למוד בכל דבר חכמת בינה. יש אשר יעשוהו לרב ומורה לרב נתן בעל זעירוק אבל אין על זה ראיה מכרחת⁶). וכן נודע בעת ההיא חכם גדול מבארי ושמו ר' משה

⁵ בקורא הדורות הביא את מר יעקב גאון ר"מ דמתא רומי בשם ס' בנימין זאב ס' רל"ד. ובתולדות ריג הערה "בשם אנורה ושלטי נבזרים שבמרדכי סוף שבת וכך מצאתי באוזן ה' ר"ה ס' רע"ה. והכי איתא שם ר' אלעזר ב"ר יהודה ור' קלונימוס איש רומי שאלו דבר זה (לעשות המילה בריה בין קהית לתקיעות) בגרמיוז והוציאו ערות חותם קודש והראו שכבר נשאלה שאלה זו ברומי וכחוב בה ששאל הגאון ר' שלמה יצחקי מן מרנא ר"ג גאון שעשה את ס' הערוך ומן מר רבנא דניאל אחיו ומן מר רבנא אברהם אחיו.

⁶ מרב מצליח מביא הערוך כמה פירושים וכלם יפ"ם (ערוך אמפליא, אמפולי, אנפקינון, טלת, כחל, מלכן, מת) רש"ל רפ"ח חשבו בין רבותיו של בעה"ע מאמרו בע' אנפקינון. ולמדתו מפי ר' מצליח ולא נ"ל שהלשון "שמע מפי פלוגי" אצל הראשונים אינו מכיון תמיד על שמיעה ששמע מפי ממש. ואף אם שמע מפי

כל פו אשר ממנו נתקיימו קצת פירושים. וכן שמענו שמעו הטוב של חרב ר' משה מפביא^ה, ואולם כל אלה כמעט היו אובדים במצול הנשיה לולא שקם בדור אחיהם אדם גדול ורם כענקים בחכמת התורה וחבר ספר אשר כמעט אין משלו במינו בכל ספרות היהודים הקדמונה והשאר לנו קצת שרידים מחכמתו והם קיימו שמם וזכרם לדור עולם. האדם הגדול הזה היה הרב ר' נתן ב"ר יחיאל מרומא אשר היה ראש ישיבה בעיר רומא אחרי מות אביו רבנו יחיאל^ה. הוא חבר ספר גדול יקר הערך וקרא את שמו ערוך, יען כי נערכים בו כל המלות והדבורים והענינים הקשים שבתלמוד ובמדרשים על פי סדר אלפ"א בית"א מפירושים ומבוארים היטב לפי הפירושים המקובלים מן הגאונים בפרט היו לו לעינים פירושי רב האי גאון שמהם שאב חלק גדול מספרו, והשתמש גם בפירושי הגאון מר רב צמח בר פלטי אשר גם הוא חבר ספר "ערוך" על פי סדר א. ב. (לעיל פ"ג פ"ח). לעזרה גדולה היו לו פירושי רבנו חננאל בן חושאל, והיו בידו בשלמות כי הביא פירושו על רוב המסכות. ומביא פירושים שקבל מרבותיו וחבריו וגם מחכמים שונים בארצות שונות, קצתם מזכיר בשמם וקצתם בשם חכמים סתם ועל שם ארצם. מקבוצת כל אלה הפירושים אשר ראה או ידע וקבלם ויתר עליהם מטה שפרש מדעתו ומרוח בינתו חבר יחד את ספר הערוך. אבל לא היה כספרי ערכי מלים אחרים אשר משפטם רק באור המלות לבד, כי אם הוא פירוש רחב לתלמוד גם למדרש ויפורשו בו כל הענינים החמורים שבגמרא עד שכמעט יספיק להקל הבנתה (בית תלמוד ח"א 322). רק בחר לו דרך אחר מאשר בחרו להם כל המפרשים שעשו פירושיהם עד הסדר והוא סדרם על סדר א. ב. כמשפט כל חכמי ישראל הקדמונים אשר לא הספיק להם ללמוד מרב אחד והיו משתדלים להביא ממרחק

אפשר שלא היה רבו. והעירותי על זה בתולדות רשיי שלי ורמותי על ס' פירם שהביא דברים "מפי" ר' אליעזר הגדול, ואעפ"כ לא היה רבו של רשיי ולא של המסדר את ס' פירם. ובמדרכי שבת ס' שצ"ח כתוב: ושעם זה שמע ר' יצחק בר יהודה בעיר רומא מפי רב האי גאון, ומעולם לא היה רהי בעיר רומא ולא שמע ר' בן יהודה דברים מפיו ממש וע"כ נ"ל שמדיכרים כאלה אין להביא ראיה בשום ענין. וכבר הוכרנו מעיני ר' מצליח לעיל צה 181.

(7) לפי דבריו קצת מחברים ראשונים (ס' הישר לרית הנהת מ"י וא"ו מביא בעל ערוך השלם במבואו צד 38) נזכר ר"מ מפביאה בערוך שלפניהם אך בספרינו ליתא. וע"י גם בספר המכריע לר"ד ס' י"א. ובעה"ש מביא בשם החכם ש. ז. ח. ה. שמצא וזכרו של ר"מ הזה בס' מקדש מעט לר' משה ריעמי ושם כתוב שר"מ מפביאה נהרג על קדוש השם בגורת לומברדיאה ומוסיף ר' ש. ז. ח. ה. שמצא גם בכ"י פרמה שבשנת תתנ"ו עלה בלב המלך לעלות על ארץ הצבי בעיר מגנצה וקלקלו שם והחריב גלילות רבות וכל הקהלות מלומברדיאה ונהרג שם ר"מ מפביאה ור' קלונימוס איש רומי. ומה דן בעה"ש שר"מ מפביאה הלך לאשכנז ושם מת על קה"ש. ולי נראה שמעיה כי הרברים מראים בבירור שבחרבן הקהלות בלומברדיאה מתו, מסכים עם מה שאמר ר"מ ריעמי: שנהרג בגורת לומברדיאה. ומה שניל לדון מזה הוא שריק איש רומי (אם אחד עם אותו ר"ק שמוכר רשיי ע"י הערה 8) שב מאשכנז לאיטליא ונהרג שם.

(8) ר' דניאל ור' אברהם אחי רינ בעה"ע היו גדולים בחכמה ע"י לעיל הערה 5. ובערוך מביא כמה דברים בשם ר' דניאל. וע"י בתולדות רינ ובמבוא לעה"ש. ובזמן ההוא היה ר' קלונימוס איש רומי שכתב עליו רשיי בביצה (כד:): שהיה וקן ויושב בישיבה ובקי בכל הש"ס ובא לגרמייזא ונזכר גם בפרקים ס' כ"ה וס' קל"ב והוא היה בן שבעי וע"י באנודה הנ"ל הערה 5 ובא"ז ובשכלי לקט שיצא מחדש לאיר ס' רציב ובמדרכי חולין ס' תרי"ט, תרי"ז וע"ש שם ס' תרנ"ב.

לחמם אף בהיותו מצוי להם בארץ מולדתם אף כן היה משפט רבנו נתן בעל הערוך. הלא ראינו כי בעת ההיא היו ערי איטליא מלאות חכמים וסופרים ועיר מולדת ר"נ עלתה על כלנה, זבכל זאת נראה כי הלך למרחק ללמוד תורה, כי זה ברור שרבו היה רבי משה הדרשן מנרבונה אשר שנה לו ואשר הוא קבל ממנו תורות⁹). זכות גדולה היא לארץ איטליא כי מקרבה יצא זה הספר אשר הוא שקול נגד אלף אחרים.

אמת הדבר כי היה ספר כזה נצרך לרבים. כי אף מי שהיה בקי בהויית התלמוד ובסגנונו, ולמוד בצורות השמועות ובהלך המשא ומתן, וגם היה כח חדודו גדול לרדת לעמק פלפולה של הנמרא היה ממשש לפעמים בחשכה יען כי נעלמו ממנו קצת לשונות ודבורים וענינים אשר רק על ידי ידיעת לשונות אחרות וידיעת הפירושים אשר היו מקובלים ביד הגאונים מאת קדמוניהם נוכל לבא עד הכונתם. ואמנם ידיעת כל אלה לא היתה נחלה לכל הלומדים. כי לא רבים יחכמו כר"נ בעניני חכמה ובחקר לשונות ובבקיאות בספרי הגאונים אשר כל אלה נצרכים להבין דברי חכמים וחדותם בתלמוד ובמדרש. מקומות רבים בספר הערוך יעידו בו כי היה בקי בלשון ארמית = סורית ומכיר בלשון ערבית, והיתה לשון רומית שנורה בפיו, והיתה לו ידיעה גם בלשון יונית¹⁰), ואין צורך לאמר כי היה בקי בלשון ארצו, אכן באחת יש להפליא עליו כי בלשון הקדש לא היה סופר מהיר וכל מליצותיו קשות וכבדות כאשר נראה מן החרוזים אשר הקדים לספר הערוך שאין בהם כל טעם. ונראה כי אף שבזמן קדום מזה כמו בימי מחבר ספר יוספון העברי אשר היה איש איטליא ובזמנו של ר' שבתי דונולו אשר חי בימי רס"ג היו שם אנשים חכמים וידועים במליצת לשון הקדש, ברוב הימים ירדה חכמת הלשון ממעלתה באיטליא. ור' אברהם אבן עזרא בהיותו באיטליא נתן דופי בחכמיה על התרשלות בחכמת לשון הקדש (עי' הערה 18) והנה כל המעלות אשר התאחדו ברבנו נתן עמדו לו בחבורו עד כי היה אהוב ונחמד לכל ההוגים בו והיה רצוי ומקובל בכל הארצות. ונוכל לאמר עליו כי כאשר לפני שתי מאות שנה יצא תלמוד התורה מאיטליא על ידי משפחת רבי קלונימוס מלוקקה כן גם הפעם יצאה עזרה גדולה להרחבתה ולהתפשטות התלמוד מאיטליא על ידי פירושי הערוך לכל הארצות והיה לחכמי אשכנז וצרפת ביחוד הכלי לשרת בכל מחקריהם. ולא לבר בתלמודם היה להם לעינים כי אם סמכו עליו גם בהוראותיהם כאשר נראה במקומות הרבה בתוספות ופוסקים, ולפעמים מבטלים פירוש רש"י מלפני פירושו אף במקום שישתנה הדין. כן היו הנטיעות אשר נטע רבנו נתן באיטליא לברכה לחכמי ישראל בשאר ארצות מושבות היהודים. אמנם מן הצדקה והטוב אשר עשה ספר הערוך בארץ מולדתו באיטליא לא נדע לספר הרבה כי חסרה לנו כל ידיעה מפעולות חכמי איטליא עד קרוב לסוף האלף החמישי.

⁹ בתולדות ר"נ לרשיל רפ"פ הערה 47 תמצא מראה מקומות המוכיחים שהיה ר"מ הדרשן רבו של ר"נ בעה"ע. בערוך ע' קרש וע' תת"א נזכר גם ר' משה כל פו מן בארץ. אמנם כל האומר שזה החכם האמלייני היה רבו של ר"נ בעה"ע עליו להביא ואני לא מצאתי שום רמז לדבר.

¹⁰ עיי' תולדות הנ"ל הערה 15 שהחליט שר"נ היה מכיר בלשון יונית אף שלא ידעה עד תכונתה. ומלשונותיו כשמפרש מלה ע"פ ל' יונית נראה שכן הוא. כי לא יחקן שיאמר ר"נ כ"ה בל' יון, או פירושו בל' יון, ולא ידע בעצמו ברור שכן הוא. שאילו ידע זאת מפי השמועה היה אימר כך שמעתי כדרכו בכל מקום.

אחרי מות רבנו נתן עברו כמעט מאה שנים אשר לא נשמע באיטליא שמע חכמים גדולים בתורה הן אמנם לא נפונה כי היה בה תורה. כי לא יתכן שפתאום נכחדה החכמה מן הארץ אבל זאת ברור כי התרשלו מלהעלות דברי חכמתם על ספר, כי מקרב הזמן הארוך היה לא נודע אף חבור אחד בתורת ההלכה מחכמי איטליא. אכן בחצי השני ממאה העשירית לאלף החמישי או קם אדם גדול בתלמוד אשר היה כמעין המתגבר בעומק עיונו ורב פעלים בספרות התורה שבעל פה, האיש הזה היה רבנו ישעיה ב"ר מלי מטרני המכונה הזקן, שמו היה הולך עד קצה ארץ אשכנז והיו דורשים תורה מפיו, ורבנו יצחק בן משה בעל אור זרוע מדבר אליו כתלמיד אל רבו (אויז ח"א סי' תשנ"ה). ונראה כי שם תהלתו אף היה נאה לו, כי מכל חכמי ארצו אין גם אחד לפניו ולאחריו אשר השאיר ברכה פירושים ופסקים כמוהו ובצדק נקראהו מופת לדורו ורב פעלים בתורה יותר כי מכל חכמי איטליא יחד. פירושו ותוספותיו ופסקיו ישתרעו כמעט על כל התלמוד קצתם נמצאים בדפוס וקצתם בכתב יד¹¹ תכונה פרושו איננה כתכונה פירושו רש"י כי אינם פירושים במובן העצמי המשתדלים לפרש כל מלה וכל דבור, כי לרוב יאריך בהם במשא ומתן בפלפול וסברה, והם דומים יותר לתוספות מלפירושים פשוטים. גם פסקיו שונים מפסקי חכמי ספרד. כל פסק ופסק יסדר על סוגית הגמרא אשר ממנה תוצאותיו ומראה איך הפסק יוצא ממשא ומתן של התלמוד אמנם הצד השווה בכלם הוא עומק העיון וסברה ברורה. כל החלטותיו יצאו מקרב ולב עמוק ולא סמך על אחרים כי אם אחרי החקירה והבקרה. הוא נתן כבוד למפרשים קדמוניו אבל לא נשא להם פנים אם לפי דעתו דבריהם מוכחים מן הסברה. על בעל שמוש תפלין או שמושא רבא אמר שאין לסמוך על דבריו אף שהביא ההלכה בשם אביו שאלמלא אמרה אב"י היה בעל הגמרא יודע ממנה ומביאה (ה' מוזהה מנחות לא:) פירושי רבנו שלמה אשר קראו המורה היו חשובים בעיניו עד מאד ולרוב תפס את פתרוניו לעיקר אבל בעבור זה לא נשא לו פנים במקום שלפי דעתו דבריו מופרכים. ומלאו לבו לאמר על דברי רבנו יצחק אלפסי נפלאתי מאד על דבריו ואינם אלא דברי חלומות. ואמר עוד ודברי רבנו יצחק הם בטלין ואין לסמוך עליהם והוא אוסר את המותר ומתיר את האסור (ס' המכריע סי' נ"ז) ובדברים קשים כאלה הוציא את כל רוחו נגד הרשעים ואחיו רבנו יעקב תם¹²). ואמנם

¹¹ כל חבוריו שבאו בדפוס מביאם הרב ר' אהרן יעללינעק בקונטרס המפרש והם על עשרים מסכתות ע"ש. ובספר חנוך היהודים וההשכלה באיטליא להרב ר' משה נידעמאן בסוף הספר הערה סי' י"ז מוסיף עליהם עוד ט"ו אשר לא נמצאו אבל ר"י עצמו רומז עליהם בחיבוריו. ובקונטרס המפרש עיר ר"א יעללינעק על הכ"י שבבית מדרשו פה וז"ע הכילל פסקי ר"י על י"א מסכתות וכבר כלם נדפסים גם הפסקים מה' מוזהה תפלין וציצית הנמצאים בכ"י הזה הם נדפסים בספר סם חיים עם פסקיו למס' סוכה שהוכרו בקונטרס הנ"ל צד 6.

¹² ע"י בספר הנ"ל מר"מ נידעמאן שהביא כמה דבורים קשים שהטיה הרב נגד המאור הנדול רש"י והרי"ף ורשב"ם ור"ת בפרט נגד ר"ת שאמר עליו שמע"ל פ"לא בקופא דמחטא. ולא נשא פנים גם לנאונים ע"י פסקיו לברכות פ"ג שאכלו שחולק על בעל הלכות גדולות. ובה' ציצית מנחות מ"ב ע"א בענין כלי קופסא חולק על רב עמרם נאון. ושם ע"ב בענין טויה לשמה ועבוד קלף ורצועות לשמה חולק על רב נטרוניא ורב צמח ורב עמרם הנאונים ועל הרי"ף ורש"י. ובתוספותיו לקדושין כ"ג ע"ב חולק על רב האי נאון כס' מקח וממכר, וכן מצאנו במקומות הרבה בחבוריו ואין להאריך. בספר המכריע סי' י"ד בענין ר"א שהקבה ודופן סותמתה חולק

כל זה רק יען כי האמת היתה כסלו ובמקום אשר לפי מחשבתו נעדרת לא חלק כבוד לרב. כמה גדולות מיילותיו הרוחניות אשר חננו ה' נראה מעצמת כחו לעבוד בעבודת הקדש. לא רביו כמוהו עשה ספרים הרבה אין קץ, ובכל זאת כמרביתם אף כן הרבה דקדוקו בהם הפך בהם והפך בהם ושנה ושלש לעשות מהדורות לתקן ולהגיה הדברים והורו לפעמים בשניה ממה שכתב. בראשונה ובשלישית ממה שכתב בשניה. אמנם אחד הנעלה בכל חבוריו הוא ספר המכריע. זה הספר קרא מכריע מפני שכל ענינו בתשעים ושנים סימניו הכרעות מדעתו נגד דעת אחרים בין שהם מן הגאונים ובין שהם מן הרבנים שקדמוהו, ולפעמים מכריע גם נגד דעת עצמו שכתבה במהדורא אחרת (סי' כ"ו) בו הראה כחו ועוצם ידו בפלפול מחודר עד שלפעמים מרוב חדודו נטה מני אורה הישר¹³). ויען כי עיקר זה החבור הוא הכרעת דעתו לעמת דעות חכמים אחרים על כן מובן מאליו כי בו היה מהעסק יותר בתורתם של קדמוניו ובכל סימן וסימן היה צריך להעתיק דברים מהם¹⁴). בפירושו ותוספותיו רומז גם על קצת חבורים שעשה כמו ספר הלקט, זכרונות, תשובות וכו' ולא ידענו מה היה להם. בכל ספריו בחר לשון ברורה וקלה וסגנון הגיוני ובעל זה נעלה מאד בתוספותיו על תוספות הצרפתים. לפעמים נמצאו בחבוריו כללים בדרכי הגמרא, אבל אינם חדשים ולא הוא המציאם כי כלם לקוחים מגאונים שקדמוהו רק נתן להם צורה חדשה¹⁵). גם בבחינת ערך הירושלמי לענין הלכה נמשך אחרי הקדמונים, והחליט כמוהם שאנו אין לנו כי אם הבבלי, ובמקום שהירושלמי חולק עליו נדחה הירושלמי מפניו (תשובתו באור במקום הנ"ל). מאד מאד יכבד את חכמי צרפת וקראם קדושים ובכל זאת יראה הפכפך בדברים שלרוב דרכם להחמיר בכל מה שיש להסמך על ראיה קלה, ובנגד זה הקילו והתירו בראיות שאין בהם ממש (המכריע סי' י') ואולם נוכל להשיב זה ההפכפך אל חיקו כי גם הוא פעם לא רצה להחמיר כחכמי צרפת הקדמונים שהתורה חסה על ממנם של ישראל (שם סי' ס"ט). ושוב במקום אחר כשאומר רבנו שלמה הצרפתי על מאמר הגאונים שאין אנו בקיאים בבדיקת הטריפות, שאין

על בה"נ ועל רב צמח גאון. ואמר על דבריהם אין אלה אלא דברי נביאות לעקור שיטת התלמוד וסוגיא דשמעתא כלי שום ראיה שבעולם.

¹³ עי' משיב בפנים במחלקתי על רשי' בענין הבקיות בבדיקה כמה נטה מן הישר מפני סברה פלפולית שאין בה ממש. ותמצא בכ"מ במכריע שהשיב בחפזו על דברי הר"ף ושאר גאונים וכבר בסימן א' שם בענין גלגל עיפה מערב יו"ט דסוכר הר"ף דאינו מפריש ממנה חלה ביו"ט כאבדו דשמואל ושעמיה משום דאין מנביהין תי"מ ביו"ט. ומסלקו הרב בקיצור בסברה ולא השניח על פירשי' שהיה לפניו שבטל סברותיו ופ"י ר"ח שאמר הלכה כרבא דאמר מפריש והלכתא ככתראי. ולא השניח שהר"ף היה לו בנרצתו רבה ולא שי"ד הלכתא ככתראי רק מאביו ורבא ואילך ולא השניח דבמסקנא רבא שקיל וטרי כדברי אבדו דשמואל משמע דס"ל כותיה. ואף שאינו רוצה להכריע עכ"פ לא היה לו לסלק את הר"ף בסברה כל דהו ועי' במלחמת ה' להרמב"ן ובראש וביים של שלמה סי' כ"ח. ועי' עוד סי' נ"ח בענין כתבו לשמה ושלא מדעתה בקידושין דף ט' ע"ב שעושה את הר"ף כשונה בפשט הנ"ל בכתובות דף ק"ב ע"ב והמדקדק היטב ימצא שהמשנה מצדה. ועי' בתוס' ר"ד לקדושין שהרבנים שם מלה במלה.

¹⁴ אך למותר הוא לפרט שמות כל החכמים שהעתיק מדבריהם רק נער שהאחרון בזמן מן המובאים הוא בעל ס' התרומה ופעם אחת משיני נס על הרמב"ם. ובספרים האחרים מביא כ"מ.

¹⁵ עי' בס' הנ"ל לר"מ גידעמאן שהעתיק וסדר יפה כל הכללים מדרכי הנ"ל המפורסם בספריו עי' בהערה סי' יא שבסוף הספר.

להחמיר כך אלא אין לדיין אלא מה שענינו ראות ורצונו כזה שרבר התלוי בראות העין נוכל לסמוך על בדיקתנו כי גם לנו עינים כהקדמונים והנה דבר בהשכל ודעת ודברים של מעם, ובא הרב האיטליני וחקרו בדברים שאין בהם לא מעם ולא ריה באמרו שעל כזה נאמר כל שאינו יודע בטיב גיטין וקדושין לא יהיה לו עסק עמהם ואנו אין לנו עינים לראות ולעמוד על הדבר, (שם סי' ט"ז) והמשכילים יבינו כי סברתו תהו ודמיונו הבל. הן אלה הם קצות דרכי איש נפלה בזמנו ובארצו ואין מי ידמה לו בעשות ספרים הרבה. דרך למודו נוטה יותר לדרך פלפולם של בעלי התוספות הצרפתים מאל דרך חכמי ספר. ובכמה מקומות מביא גם אחרים מבעלי התוספות, את הרש"ם ור"ת ורבנו יצחק בן אשר והריב"ן חתנו של רש"י ורבנו אליעזר ממץ בעל ספר יראים ורבנו ברוך בעל ספר התרומה ור' אלחנן. לא נודע בצמצום זמנו מתי נולד ומתי מת רק זאת נדע כי לא הביא בספר גם אחד מן הספרים שנתחברו בתחלת אלף השש¹⁶). כאשר כבר בחיינו נתנו כבוד לשמו כל חכמי דורו כאשר ראינו מן השאלות אשר שלח אליו בעל אור זרוע כן גם ספריו מדי צאתם לאור היו נכבדים והשובים וקובצי הלכות אשר רבו בזמנים ההם העתיקו דבריו בספריהם והיה כאחד מן הפוסקים הראשונים. ועתה אחרי הדברים והאמת האלה לא נתעה אם נאמר כי רבנו ישעיה בן מלי היה המעולה בין מפשטי חכמת ההלכה והתלמוד בארץ איטליא במאה האחרונה מן האלף החמישי, ואמנם בעשות ספרים הרבה היה הראש והראשון בארצו כי לא קם כמותו לפניו ולאחריו. הן אמנם כי נודעים לנו ונוכרים עוד חכמי איטליא אשר לפי ההשערה חיו בעת ההיא והיו גם מפוארים בחכמתם¹⁷) אבל לא הגיע אלינו מתורתם וחכמתם ופעולתם רק שרידים קטנים אשר היו כלא היו ולרגל המלאכה אשר לפנינו לא נראה כל תועלת לדקדק בתולדותיהם. אף מטעם הזה נחדל מדבר פה על החכמים התולמודיים שבארצות יון אשר קצתם נוכרים בתוספות הצרפתים ובאור זרוע ובמרכזי ובשבלי הלקט ובספרי ראשונים אחרים, כי מלבד הרב ר' יצחק בן מלכי צדק הנקרא גם כן ר' יצחק מסימפונט אשר עשה פירוש חשוב על כל המשניות מסדר זרעים

¹⁶) כבר רמזנו בהערה סי' 14 שהאחרון בזמן מן הסובאים בספר המכריע הוא ר' ברוך ב"ר יצחק בעל ספר התרומה, וכתב עליו ז"ל הרי שכשכתב ר' ישעיה את סי' המכריע כבר הלך לעולמו ר"ב והנה מצאתי ביוחסין שר"ב חבר ספרו בשנת תתקצ"ו ולפי' נוכל לשער שהמכריע יצא לאור בתחלת אלף הששי אבל דברי היוחסין מסופקים אצלי כי לפי' שכתוב בס' התרומה בה' ע"ז נראה שעכ"פ כתב אותה ההלכה קודם שנת תתקס"ב ע"ש וקרוב הדבר שיש שם ביוחסין וצ"ל תתקנ"ז תחת צ"ז.

¹⁷) האחד היה ר' אליעזר בן שמואל מוירונא מובא במרכזי בסי' ולפעמים בטעות. מוירונא ע"י בשהיג בערכו ולפעמים "מורונא" בחולין סי' תרל"א ובכלם צ"ל מוירונא ומובא בן באנור ובפוסקים אחרים ואפשר שהוא אותו ר' אליעזר ב"ר שמואל שכתב בעל אי"ז אליו ואל ר' ישעיה הוקן מטראני שאלותיו ע"י בא"ז ולפי' היה ר' אליעזר הזה בימי ר' ישעיה הוקן, ובאמת מצאתי בשבלי הלקט תשובת ריא ב"ש ביירונא לר"י אר"ז סי' רמ"ז. ובל"ס הוא גם אותו ריא מוירונא ששלח שאלות להראבי"ה רבו של בעל אי"ז המובא בא"ז ח"א סי' תשמ"ד. ור"מ נידעמאן בספרו הנ"ל צד 185 מביא ע"פ צונץ אח ר' משה בן מאיר מפיררה וכתב שהוא בעל תוספות ולא מצאתיו. וע"י עוד באנרת בקרת שכתב ר' דוד קויפמאן על ספרו של ר"מ נידעמאן הנ"ל (Gött. gel. Anb. (1886 Nr. 2 S. 81) שהביא כמה חכמי ישראל מכני איטליא שחיו בדורות ההם.

וטהרות, המובא כבר מקדמוני המחברים שבמאה התשיעית והעשירית לאלף החמישי ונדפס בזמננו זה⁽¹⁸⁾ אין כל שארית גדולה ורחבה מחכמתם ותורתם אשר נתן להם הצדקה להחשב בין הפועלים לתורה אשר הגדילו מעשיהם לפשט התלמוד בעולם⁽¹⁹⁾. אמנם יותר מבאיטליא עצמה הוציאה חכמת חכמיה צמחיה בארצות אחרות באשכנז וצרפת, כי לארצות האלה כבר בזמן קדום מאד הביאו חכמים מאיטליא את התורה ונטעוה על אדמתן.

פרק תשעה ועשרים.

צרפת ואשכנז.

לפני שנות מאות כבירות נאחזו היהודים בצרפת ואשכנז; אכן מדברי ימיהם אך מעט הוגד לנו ומחכמתם והשכלתם לא מאומה. אך זאת ברור כי הקדימה חכמת התורה להתישב בהן והתלמוד להתפשט עוד בטרם נגה רשף קטן מהם בכל מדינות ספרד. כבר שמענו כי לכל הפחות בימי דורות הגאונים הבינים (ד"א תרל"ו) הובאה חכמת התלמוד לאלה הארצות על ידי חכמים גדולים מאיטליא הלא המה רבנו קולנימוס ור' משה בנו מלוקקה אשר שמו איתן מושבם במגנצה והרביצו שם תורה (שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט מצרף לחכמה דף י"ד:) ובכן חלפו זממן ביאתם עד סוף פרק זמן הגאונים כמאה וששים שנה. ואולם אם אמת הדבר שמי שקרא את אלה החכמים למגנצה היה הקיסר קארלוס הגדול אז יהיה משך הזמן מאז בואם מאיטליא למגנצה עד סוף ימי הגאונים כשתי מאות וחמישים שנה. ומאד נתמה כי מכל הזמן הארוך הזה לא שמענו דבר מחכמתם ותורתם, ולא הניעה אלינו לא קבלה ולא ספרות, ולא נדע מה פרי תורת המורים האיטליינים? אמנם נראים הדברים מאד כי אם גם אין שם וזכרון ושאריה מתורתם מוזן הראשון בכל ספרותנו, בכל זאת מצאנו בחייהם הדתיים ובמנהגיהם של אנשי אשכנז וצרפת רושם גדול מתורת מוריהם האיטליינים. הנה מראה נפלאה היא כי עם השכלתם הרבה בחכמת התורה, אשר זה לרוב לא יתן מקום להששות קטנות ולדבקות במנהגים של הבל של קטני הרוח וקצרי דעה, בכל זאת

⁽¹⁸⁾ לא נדע לצמצם זמנו של הר"י מסימפונט אבל ברור הוא שהיה קדום מאד רז"ה בספרו המאור סוף פ"ג ממ"ק מזכיר הלכה ששמע משמו ור"א ממיץ בס' יראים מובא במרדכי סי' קצ"א מביא גם כן דברים ששמע משמו ומביאו י"ב הרי"ש משאנץ פ"א מאהלות והתוס' כנויר דף נ"ד ע"ב ובתוס' שם משמע קצת דרית משיב על ראת הר"י מכל זה משמע שהיה קדום לכלם, וע"כ לא נ"ל דאותו ר' יצחק הנזכר בשירו של הראב"ע הנדפס בכ"ח ח"ד סי' כ' הוא ר"י מסימפונט. וכבר פירשו לזה השיר ר"מ נידעמאנן בספרו הנ"ל בהערה י"ז שבסוף הספר ובא אחריו ר"ד קויפמאנן במקום הנזכר צד ז' והלאה ותקן פירושו ומדבריו שניהם נראה שלא חשבו שר"י שהזכיר הראב"ע הוא ר"י מסימפונט. עתה נדפס פירושו ר"י מסימפונט על ודעים וטהרות וראיתי שבפ"ה מפאה מביא את נתן בעה"ע ובפ"ב מכלאים את ר' דניאל מרומי והוא אחי ר"י ומצאתי שבקצת מקומות מתרגם בלע"ז איטליאני ונשפוט מזה שעכ"פ צדקו דברי נדעץ בח"י מספרו שאמר שהר"מ היה באיטליא ואולי חבר שם פירושו.

⁽¹⁹⁾ כמבוא למדרש לקח טוב שהו"ל ר' שלמה באבער מבואר ע"פ דברי ר' יהודה ב"ר משה משקוני בהקדמת פירושו לפי' הראב"ע הנמצא אצל ש. ז. ח. ה. וע"פ פירושו של ר' מנחם חמר כ"י פרמה, שבעל לק"ט היה חכם מארץ יון. וע"כ זה המדרש לק"ט הוא יליד ארץ יון. והנה אף שכמה פוסקים משתמשים במדרש הזה לא נחשב בעיני במדרגת גדולי המחברים והמורים בצרפת ספרד ואיטליא. כי בכמה מקומות בספר נלע"ד שיש לנגסם בדבריו.

כבר מאז ומקדם נמצא שבאלה הארצות ובפרט באשכנז היתה זאת התכונה טבועה במחשבותיהם ובמעלליהם להקפיד על כל חששה רחוקה אף אם אין לה יסוד ברעיה. אמנם נבין זאת המראה אם נתן לב אל המורים הראשונים אשר למדו מהם, שהם חכמים מאיטליא. הן כבר הראנו לדעת זאת כי היהודים באיטליא על פי המשפט בדת אשר הביאו עמם מארץ מולדתם מארץ ישראל, אף כי במשך הזמנים קבלו תורות חכמי בבל ותלמודם, הנה בעבור זה לא הסירו מהם מנהגי ארץ ישראל ומשפטיה בחייהם הרתיים ובמעשיהם. ואמנם אלה המנהגים אך הם בנויים על יסודי חששות רחוקות ותומרות יתרות, ובוזה הלא היו נבדלים מן הבבלים בעלי ההשכלה המחזיקים רק בשורת הדין (לעיל ח"ג צד 40), ועל כן בלי ספק היה זה גם משפט אנשי איטליא בזמן קדמון, וארה דרכי החסידות היתרה או נאמר אלה מנהגי הבל הביאו ר' קלונימוס וסיעתו מאיטליא לאשכנז ושם נטעו גם שורשי ועוד נשארו עד דור אחרון, גם בעת שנשתכחה התורה באשכנז ונשכחו כל הגדולות אשר עשו אבותיהם בתלמוד, כל אלה נשכחו, אבל החששות, והדקדוקים, והחסידות של הבל לא נשכחו והם לקחו עמדת חכמת התלמוד בקרב האשכנזים. אמנם כן כי אלה הרושמים בחייהם ובמעשיהם היו לבלי חלוק באשכנז וצרפת, אבל רושמי חכמה מאשר הנחילום מוריהם הראשונים נמחו מספר החיים, מזמן התיסדות חכמת התורה שם מיד החכמים שבאיטליא אין לנו מהם לא ספר אחד ולא קונטרס אחד. זמנים ארוכים חלפו ואין קול ואין קשב אשר יודיע אף שמץ דבר מכל הנעשה על שדה תורת התלמוד באלה הארצות. אז בימי הגאונים האחרונים יגיע דבר מה מהם לשמע אוזנינו. בימיהם כבר נשמע מהתחברות בין צרפת ואשכנז ובין ישיבות בבל. לפני רב שרירא גאון ישבו תלמידים מארץ אדום, וכמה פעמים נזכרו בני פרבנצה בתשובות. גם יוספר כי באו שלוחים לפני רב האי גאון מאשכנז וצרפת ועומדים לפניו בענין שאלותיהם וספקותיהם. ורב שמואל הגנדי בקינתו על רב האי גאון העיד כי בישיבת הגאון היו גם הרבה תלמידים מאדום. ובהיות כן לא יסופק כי לא מעט היה אשר התפעלו מן הגאונים וכי התחברותם אל הישיבות היתה סבה חזקה להתפשטות חכמת התלמוד והרמתה באלה הארצות. ועין בעין זאת נראה כי מן העת אשר החלה ספרות תלמודית להבראות בקרבם כבר היו להם תורות הגאונים לעינים כמו התלמוד עצמו. ובכל מה שיש אתנו מן הספרים היותר קדמונים שחברו באשכנז או בצרפת נמצא שהעתיקו דברים ותורות מן הגאונים. ואפשר מאד כי גם דרך אפריקא הצפונית באו אליהם תורות הגאונים קובצי פירושים פסקים ותשובות, כי ידענו שהיה להם עם חכמי קירואן התחברות כבר בימי רב שרירא גאון. כי מר רב יעקב אביו של רב נסים בעל המפתח ידע לספר דברים שהגידו לו חכמי אדום ומן המסרת אשר ביד אנשי צרפת על אודת רב נטרונאי גאון שבא פעם אחת לארצם (טעם וקנים צד 54), ובאמת בימי הגאונים האחרונים כבר נראו בארץ מטעי חכמת התלמוד להתפאר, וכבר נדע משמות חכמים ידועים אשר העמידו תלמידים אשר כבר בחצי המאה השמינית לאלף החמישי וזה היה בזמן גאונות של רב האי גאון, עמדו לנס עמם והיו עמודי התורה בישראל.

הנה משפחת בית ר' אבון היתה משפחה מפוארה בישראל, ור' אבון היה חכם חשוב ומזכירו בעל האשכול בשם רבנא אבין. ובנו ר' יצחק

היה אבי ר' שמעון הגדול אשר היה בישיבה אחת עם רבנו גרשום מה"ג במגנצה סביב לחצי המאה שמינית לאלף הרביעי, ועל כן קרוב הדבר שאבי אביו ר' אבון אולי קדום עוד לרב שרירא גאון¹). וכן ר' יהודה בן ר' מאיר המכונה ליאונטין רבו של רבנו גרשום, ורבנו יקר אבי רבנו יעקב רבו הזקן של רש"י על כל פנים חיו בימי רב שרירא. ונוכר עוד חכם ששמו רבנו שמעון אשר רבנו יקר אבי ר' יעקב שמע דברים ממנו (שבת פ: פרש"י ד"ה עד). וזה לפי חשבון הדורות עוד קדום מעט לרש"ג. ולא רמזנו על אלה היחוסים והחשבונות רק להודיע ולהודע כי בימי הגאונים האחרונים היו חכמים רבים בצרפת ובאשכנז אשר הרבו לעשות חיל במלחמתה של תורה ועזרו לא מעט להתפשטות התלמוד, והשתדלו במחקריהם ובעיוניהם לעשות אונים לתורה. ואולם מספרות תלמודית ילידת הזמן ההוא אין זכרון, ולא הגיעו אלינו מכל חכמי הדורות ההם רק ענינים יחידים פירושים והוראות מפוזרים ומפורדים אשר הזכירו הבאים אחריהם בשמם, אבל דברים שבכתב בתבורים לא נתקיימו מהם. אמנם תלמידיהם כבר התעוררו לכתוב מחקריהם על ספר, והראשון המיוחד שבהם היה המעולה שבתלמודי רבנו יהודה ב"ר מאיר הכהן הנקרא ליאונטין, והוא רבנו גרשום ב"ר יהודה אשר נתנו לו שם הכבוד מאוד הגולה וההואר הזה גם יאה לו באמת ובצדק כי הוא היה הראשון בארצו אשר העיר עיני החכמים והתלמידים בפירושיהם הכתובים. רבנו גרשום קבל תורתו בצרפת מרבו ר' ליאונטין, והעיד הוא עצמו כי ר' ליאונטין היה רבו אשר רוב תורתו ממנו, ואמר כי הוא סומך עליו אף נגד הכרעת הגאונים כי מופלא בדורו היה ואחרי דבריו לא ישנו (שו"ת מהר"ם סי' רס"ד ובתוס' שבועות מא. ד"ה ולמר). והנה באותו ענין אשר בו חולק ר' ליאונטין על הגאונים גם רב האי גאון חולק עליהם (שם) ועתה מאמרו שהוא חולק על הגאונים מסמיכתו על רבו ר' ליאונטין ולא אמר מסמיכתו על רב האי שחולק גם כן, נוכל לשפוט שכל האומרים כי ר"ג היה תלמיד רה"ג טועים. וגם לא יצדק זה לפי סדר הזמנים כי ר"ג והר"ג הלא בפרק אחד הלכו לעולמם זה ד"א תשצ"ח וזה ד"א ת"ת ושניהם היו זקנים ועל כן רחוק הדבר לאמר שר"ג תלמיד רה"ג. מושבו היה במגנצה בישיבה אחת עם ר' שמעון בר יצחק הפייטן הנקרא ר' שמעון הגדול (שלמי גבורים סוף שבת). רבות פעל ר"ג לעמו ולארצו במעשה ובתלמוד. במעשה, כי תקונים גדולים תקן בחרם ובאלה וקיימו וקבלו אותם עליהם היהודים בכל ארצות איברופא והיו לחק ולמצוה עד היום הזה (שו"ת מהר"ם מריב סי' קנ"ג וסי' תתרכ"ב). ואמנם בתלמוד היה כחו גדול מכל החכמים שקדמו בצרפת ובאשכנז, ויהי בונה את התורה לכל חלקיה. הנה בדבר גדול זכה ר"ג את הרבים אשר כתב בכתיבת ידו ממש גמרא מוגהת (רש"י סוכה מ. תוס' מנחות ע. או"י ח"א סי' נ"ט). ונראה כי כן דרש הזמן יען כי נמצאו העתקות משובשות מן התלמוד והיתה יד המגיהים ממשימשת בו אשר לפעמים שבושחו עוד יותר, על כן טרח ויגע ר"ג להעמיד הנוסחא המאושרת למען יהיה יכול לתת ביד הלומדים גרסא ברורה מוגהת, ויהי כאשר

¹ עי' גרעץ חיה צד 547 שהביא מתוך פ"י מחזור כ"י שריג שאל לר"ש ב"י על דבר שיסד בפיוטיו מכאן שהיו בזמן אחד. אבל הדבר מפויש בקבלה שבשלטי נבורים סוף שבת שהיה ישיבתם יחד בכ"ד שבמגנצה. וכן מבואר מן הרוקח כ"י שהבאתי בפנים.

הצליח תפצו בידו וישראל מעשהו, אז התאמץ לעמוד נגד מגיחי הספרים, ויתן חק בחרם ובאלה על אלה המגיהים להשתמר מאד בנפשותיהם משלוח יד בנוסח ספר התלמוד (הקדמת ס' הישר לר"ת). כאשר השתדל ר"ג להעמיד ולקיים הנוסחא המאושרת בתלמוד ולא התעצל מלכתוב בכתובת ידו את התלמוד מוגה ומתוקן, אף כן השתדל לשמור נוסחת המקרא, ובעבור זה כתב בכתובת ידו את המסורה הנאמנה מוגהת ומתוקנת. הנה כבר ראינו כי כרבות המתעסקים במלאכת המסורה גם אז רבו מסורות שונות (לעיל 259), פרו ורבו המסורות עד אין קץ (שם 261). ויהי כראות ר"ג את הבלבול הזה רצה לזכות את ישראל וכתב מסורה המאומתת לו בין המון המסורות שנתפשטו בימיו, איזו מן המסורות הנמצאות היום בעולם, בין בכתב יד בין בדפוס, היא מעשה ידי רבנו גרשום בברור לא נוכל לדעת כי לא נקרא שמו על אחת מהן, אבל זאת ידענו ברור מכמה הערות כתובות בגליוני מקראי קדש הנמצאים בכתבי יד כי כתב רבנו גרשום מסורה, אך לא נחשוב כי חבר מסורה מדעתו והכינה וגם חקרה, כי אם עשה עם המסורה הנמצאת והמקובלת מה שעשה עם התלמוד, אחת מן המסורות אשר ישרה בעיניו כתב בכתובת ידו והגיהה ותקנה למען העמיד נוסחאתה המאושרת⁽¹⁾.

אמנם יתר על כן פעל בפירושו לגמרא אשר לעדות קצת סופרינו עשם על כל התלמוד (שה"ג בערכו). כל פירושו לא הגיעו אלינו, אבל מאשר ראינו נשפוט על תכונתם. סגנון פירושו הוא כסגנון פירושי הגאונים וקרוב לפירוש רבנו חננאל. לרוב יציג לפנינו כל משא ומתן של הגמרא בשנוי לשון לפי צורך פירושו ובתוספת דברים, עד שעל ידי השנוי והתוספת הסוגיא מתפרשת. ואינו מפרש כל הדבורים ובפרט אינו משגיח על פירושי המלות הפשוטים, ומקמץ מאד בהבאת מראה מקומות ודוגמאות לחזק פירושו, ואין דרכו להביא מפרשים אחרים בכנוי שמותם כי אם יזכירם סתם כמו: יש מפרשים יש אומרים, וכיוצא בהם, וגם בהזכירו את רבו לא יקראו בשמו הפרטי כי אם יאמר "מורי" סתם. וכן אין דרכו להגיה (הספר²). אלה הן קצות התכונות אשר פירושו ר"ג מצויינים בהן. ויותר שהיה ר"ג מגדיל לעשות בתקנותיו ובקביעות גירסאות הגמרא ובפירושו עוד חבר פסקים בקצת הדעות והובאו ממנו פסקי הלכות

(1) ע"י מכתב חדשי של גרעץ משנת 1887 מחברת א' במאמר א' מהחכם המו"ל על דבר מחבר ספר אכלה ואכלה, שהביא מכמה גליונות של מקרא כי ישנים שנרמז בהם על המסורה הגדולה של ר"ג מיה באלה הלשוניות: במסורה הגדולה שכתב רבנו גרשום, במסדה ש"ר"ג מה"ג מידו מצאתי, כך מצאתי כמה"ג שכתב ר"ג, ומשווי הדברים המובאים ממסורה דר"ג עם אכלה ואכלה מוכיח החכם המחבר שר"ג הוא בעל ספר אכלה ואכלה. ומוסיף לאמר שם צד 18 שהלשון "שכתב רבנו גרשום" לא יתכן לפירושו רק על החבור מדעתו לא על העתקה ממסר "כי המחברים בדורות הבאים משתמשים על מושג העתקה ממסר רק בפעל העתיק ולא בפעל כתב ע"י והוכרח להערה זו, מדעתו שהקדמונים אמרו "כתב" על מושג העתקה כמבואר בב"ב (מו.) אכנס נ"ל שגם המאחרים אמרו "כתב" על מושג העתקה כמו: תשובות הגאונים שכתב רש"י ע"י תוס' חולין (מו.) ותוס' מנחות (לד.) ובא"י ח"א ס' ת"א וס' תקנית ועוד בכמה מן הפוסקים הראשונים וע"כ גם כאן הכונה באמרו "שכתב" כלומר שהעתיק בכתובת ידו כמו שהעתיק את התלמוד בכתובת ידו.

(2) כל מה שכתבתי מדרכי פירושו הוא בדרך כלל אבל נמצא גם יוצאים מן הכלל ואעיר בייחוד על חכם אהר שמוכירו בשם ר' יצחק (בריתות י:) ור' יצחק הזה לא ידעתי מני.

טרפות (פרדס סי' רנ"ב תוס' חולין מו: ובמ"א או"ז ח"א סי' תי"א ובכמה פוסקים). אבל חוץ מפסקי הלכות שרבות לא נודע לנו שהובאו פסקי הלכות מיוחדים על שמו³). תשובות נמצאו הרבה ממנו והובאו ברש"י ובתוספות ובשו"ת מהר"ם ובאו"ז וכמעט בכל הפוסקים המאוחרים. אחרי כל אלה המעשים הגדולים אשר עשה ר"ג להגדיל תורה ולהאדיר לזכות את עמו וארצו בידיעת התלמוד על כוריו, לא יוכחש כי עד סוף המאה השמינית היה הוא הראש והמעולה בין כל הפועלים בתורה והמשתדלים בהתפשטות התלמוד. ואף כשכר לפעלתו רוממוהו ונשאורו כל ישראל וקראוהו מאור הגולה. תלמידים הרבה רעמדי, ולהם השפיקו פירושו כמו לכל בני דורו ויחשבו פעולתו לו לצדקה כי נתן להם מפתח נאמן אשר בו יוכלו להגיע אל חדרי התלמוד פנימה ולהוציא תעלמותיו לאור, ואף לא נאלצו עוד לחבר פירושים. אמנם בעבור זה לא התרשלו ממלאכת הקדש כי אם השתדלו בכל עז לתת לב על ענינים שונים הנצרכים עוד להגדיל חכמת התלמוד. תלמידיו היו רבים אך לא כלם לקחו חלקם בהרבות ספרות תלמודית על ידי חבורים. אף שבלי ספק כל תלמידיו היו גדולים בכל זאת רק המעט מהם הצטיינו בעשות ספרים.

הגדול מתלמידיו הראשונים היה רבנו יהודה הכהן אשר עוד בחיי רבו יושב עם ר' גרשום ועם ר' שמעון בר יצחק בבית דין אחד במנצצה ועל שלשתם אמר ר' קלונימוס הזקן "קדושים אשר בארץ" (שי"ג סוף שבת⁴). הוא חבר ספר הדינים לפני ר"ג (מרדכי ב"ס סי' רכ"ב) אשר רבים מן הפוסקים מביאים אותו, ולפי מה שנראה מהעתקותיהם שהעתיקו ממנו היה תכליתו חמיוורת לו לקבץ יחד הוראות קדמונים ופסקיהם ותשובותיהם בכל הדינים מדיני ישראל, הוא מדבר בהלכות דיני ממונות (מרדכי שם ובשו"ת מהר"ם סי' תנ"א) ובדיני שחיטה (באו"ז ח"א סי' תי"א), ובדיני אבלות (בשבלי הלקט שמחות סי' נ"ב) בדיני יבום (או"ז סי' תרע"ז) בדיני ענונה (שם תרצ"ד) ובלי ספק היה כולל גם הלכות אחרות. אחד מתלמידיו אשר זכה לתאר הכבוד "הגדול" היה רבנו אליעזר הגדול זה החכם נתינת בילדותו, ובהיותו קרוב לר' שמעון בר יצחק — כי ר' אליעזר הזה היה בן ר' יצחק בן שמעיה בן אבון, ור' שמעיה היה אחי ר' יצחק אביו של ר"ש — לקח אותו לביתו ונדלו ולמדו תורה, ולמד גם בילדותו לפני ר"ג מאה"ג ואחרי כן לפני ר' יהודה הכהן⁵). הפוסקים המאוחרים הביאו ממנו כמה הוראות אבל ממעשים גדולים אשר עשה לא ידענו ולא שמענו והספר ארחות חיים שיחסו לו (שה"ג ע' ארחות) אינו ספר הלכה. אבל שמענו בשמו הוראה מאד נפלאה והיא שהורה בשר בחלב במשהו, ושככל מקום שנאמר במסכת חולין בשר בחלב בנותן

³ בתולדות רש"י שלי צד¹⁸ שערתי שמה שכתוב בשה"ל, מכיון בשה"ג ערך גרשום, שמצא בפסקים של ר"ג, אפשר שמכוון על פירושו בנמי מפני שמצאתי שבראש פ"י לב"ב כתוב פסקי בבא בתראה הרי שקראי פירושו גם פסקים אבל הרנא בי יען כי באמת חבר פסקי הלכות ולמה נוציא הדבר מפשוטו.

⁴ הענין הזה מובא גם בקורא הדורות אלא שיש שם ט"ס שחשב את ר"ג ורבנו שלמה בן יצחק ור' יהודה הכהן וצ"ל רבנו שמעון בן יצחק תחת ר' שלמה בן יצחק.

⁵ המקור לכל זה הוא קבלת הרוקח בפ"י תפלה כ"י המוכאה מהר"ר ישר מקנדיא בספרו מצרף לחכמה דף י"ד ע"ב. ופמכתו על קבלתו הזאת כי מתאימה היטב עם חשבון הזמנים. אבל תמה אני על היחס של ר' יהודה בעל הדינים שמשלשל יחסו לאחריו שבער דורות עד גזירת תתני וזה דבר שאי אפשר לפי סדר הזמנים וחשבונם.

טעם אין זה הלכה, והעיקר במשהו על פי מה שטעה במשנה ע"ז מבלי
עיון בגמרא כן העידו ר' שלמה ב"ר שמשון ור' מאיר ב"ר שמואל מפי
תלמידו רבנו יצחק הלוי שאמר כי רבו לא למד מסכת ע"ז וע"י פרדס
ס"י רל"ח ורמ"ג). ונפלא בעינינו עוד יותר כי אחד מתלמידיו רבנו
יצחק הלוי נמשך אחרי הוראתו אף שידע שרבו טעה משום כבוד
רבו (פרדס שם ע"י להלן). גם נזכר ר' שמעון הו"קן אחי אמו של
רש"י שהיה תלמיד ר"ג (שבת פה: בפרש"י) ותבריו ר' שלמה ה"ב ב"ל
ו"י גרשון ממיץ⁶) אמנם המעולה מתלמידיו האחרונים היה אחד
מרבתי של רש"י הוא רבנו יעקב בן יקר מגדולי לותיר. ישיבתו
היתה בגרמייזא, גדול בתורה מופלג בחסידות ובענוה. ר' יעקב שמע
שמועות מפי ר"ג (רשב"ם פסחים קא.) ושאל מפיו שאלותיו (פרדס ס"י
רס"ט) תלמידו רש"י יספר גדולות מחסידותו (אוי"ז ה' ערובין ס"י ק"מ),
וממדת ענותו לבטל דעתו מפני דעת אחרים (פרדס ס"י י"ט) ר' יעקב חבר
פירושם בקונטרסים ותלמידו רש"י מזכירם ומשתמש בהם (גמ"ן פב.)
ולפעמים מעתיק לשונו ממש (סוכה לה:) ומזכיר גם מה שמצא ביסודו
(שם מה:), ואולי גם באמרו: „משום רבנו“ (שבת יב.) כונתו על פירושם
שבכתב. ואמנם נראה שבקונטרסיו לא היה דבר שלם וגם לא היה פירושו
על כל הגמרא שכן תלמידו רש"י לא הביאו כי אם במסכות אחדות, ואולי
לא היו בקונטרסיו רק הערות לפרש דברים אשר לא נתפרשו בפירושי
רבנו גרשום או לא נתפרשו כהונן. מלבד כל אלה עוד נזכרו חכמים
אחרים בזמן ההוא אשר מקצתם ידענו שהיו תלמידיו ר"ג⁷) ומכלם נודעים
דברים שבכתב, אך לא מצאנו שעשו פירושים חדשים כי הספיקו להם
פירושי רבם ר"ג וכל מעשיהם היו רק להשלים ולהרחיבם. אמנם אם
מה שעשה ר"ג ותלמידיו הספיק שיהיו דברי התלמוד מפורשים לדורשים
בו, עוד לא היה די בזה להשלמת החכמה התלמודית, כי היה נדרש גם
כן לשם עין על הנעשה בחכמה הזאת בזמן הארוך מעת חתימת התלמוד,
על כל ילדי פרק זמן הגאונים על חבוריהם ופסקיהם ותשובותיהם, אשר
היו מפוררים הנה והנה בכתבי ר"ג מ"ה ובכתבי חכמי זמנו ותלמידיו
קובצים שלמים מכל אלה הענינים לא נפרצו בארץ. ואם היו, היו ביד
אחרים אף לא אחד בעיר ואחד במשפחה. ולפי האמונה שהאמינו באמתת
דברי הגאונים ושכל דבריהם דברי קבלה הלא נדרשת התפשטותם
כהתפשטות התלמוד עצמו. למען הקים החפץ הוה ולמלאותו התעורר
חכם מחכמי צרפת אשר היה בדור ההוא, ונדב את זמנו וכחו למלאכה
הכבדה הזאת.

⁶ בשו"ת מהרש"ל ס"י כ"ט מונה את ר' אליעזר הנדול ור' שמעון הנדול ור"ש
הכבלי ור"ג ממיץ כדור אחר ר"ג מאה"ג. וזה ליתא לפי שראינו שר"ש היה בן זמנו
של ר"ג ואולי קשיש ממנו, ע"כ אפשר שבמקום ר"ש הנדול צ"ל ר"ש הזקן והוא היה
תלמיד ר"ג במשכנתי.

⁷ בראב"ן רל"ח מצאתי ר' יהודה ב"ר ברוך תלמיד ר"ג וכו' באוי"ז
ח"א ס"י ת"א. ומצאתי זכרו בליקוטי הפרדס ענין יחיד. ונזכר רבנו ש"ן המורה
בחברת חכמי לותיר (אוי"ז שם) ומביאו רש"י (אוי"ז ס"י ת"ה). ר' יצחק בר' יוסף
שאל שאילתא מר"ג (שו"ת מהר"ם ס"י תתס"ז) ואולי היה תלמידו. והוא מזכיר מר'
יצחק בן מנחם (שו"ת מהר"ם ס"י ל"ז) וע"י במרדכי ב"מ ס"י רנ"ב שמביא אותו
הענין בשם ר' יוסף בר' יצחק וט"ס הוא. ר"י בן מנחם חבר גם ספר כמו שמוכא
בפרדס ס"י רע"ג. ורש"י הביא כמה פירושי מלות ממנו (שבת ס; ב"מ ז; כ"ג) וע"י
בשו"ת מהרש"ל ס"י כ"ט ובתולדות רש"י שלי ובשל צונץ.

החכם הזה היה רבנו יוסף טוב עלם הצרפתי בן זמנו של ר' אליה הזקן גיסו של רב האי גאון והיה חולק עמו פה אל פה (אויז' ח"א סי' י"ט) וזה היה בימי ריג מאה"ג. מעשה תקפו וגבורתו היה לקבץ על יד החבורים הנמצאים ממעשה ידי הנאונים להעתיקם ולחברם בחוברת. תשובות הנאונים מכתיבת ידו נמצאו כבר בידי החכמים בזמנו ובדור שאתחילי⁸⁰ אף הוא העתיק בכתיבת ידו את ספר הלכות גדולות, והביאווהו כבר המחברים הראשונים (סמ"ג לאוין סי' ס"א) ומקצת הענינים שהעתיקו מתוך ה"ג מכתיבת יד ריט"ע בלשונו ממש נראה כי העתקתי לא היתה רק העתקת סופר כי אם היתה העתקת חכם כי נראה שאין הלשון כרשון הנאונים והוא בחר לשון מיוחד מליצה קלה ומובנת⁸¹ ואולי גם קצר או האריך הענינים עצמם. הלא כיוצא בזה נראה בסדר תנאים ואמוראים אשר נמצא ביד הראשונים מהעתקתו (תוס' ע"ז נז: רא"ש קדושין פ"א סי' מ"ז הגמ"י פכ"ג מאשור), וגם זאת ההעתקה לא עשה במליצת לשון מחבר הספר כי אם נתן בהעתקתו צורה אחרת, ובלי ספק הוא הנודע בשם "קונטרס צרפת" (תוס' סוטה יב. ע"י מכתב רש"ל רפ"פ ריש שו"ת גאונים קדמונים ובי"ת ח"א 27, 54). ומצאנו עוד שרבותינו בעלי התוספות מזכירים שתי נוסחאות מסדר תנאים ואמוראים "הארוך והקצר" (חי' רשב"א חולין עו: ובת"ה שלו ה' טרפות ור"ן שם פ"ד), וקרוב הדבר מאד כי אחת מאלה הנוסחאות ובלי ספק הקצרה היא כרש"י יד ר"י טוב עלם, והיא קונטרס צרפת. ועתה יוצא לנו מכל זה כי ריט"ע מלאכה גדולה עשה דרושה לחפצי זמנו והיא מלאכת העתקותיו, בהשתדלו להועיל במעשיו האלה להתפשטות התלמוד בתתו תוצאות גם לדברי הגאונים ויחלסם בצרפת ויפיצם באשכנז.

העבודה הנאמנה אשר עבדו אלה החכמים על שדה ההלכה עשתה פרי תנובה ברור שני. במגנצה גירמיזא ואשפירא פרחו הישיבות. שם חכמי לותיר וגאוניה נתפרסם בעולם. פירושי חכמי מגנצה היה מקור נאמן לרבנו נתן מרומי אשר ממנו שאב בספר הערוך בהרבה מקומות. בגירמיזא היו בעת ההיא חכמים גדולים והראש עליהם היה רבנו יצחק הלוי, היא היה שם אחרי מות ר' יעקב בן יקר המטלא מקומו. מרוב חשיבותו ופרסומו כנוהו רבנו הלוי סתם בלי שמו הפרטי (פרש"י שבת סג: סו: עד.) גם סגן הלוייה (פרדס סי' רל"ח), ועטרוהו גם בתואר הכבוד "הגאון"

⁸⁰ ע"י רש"י חולין (קיד:) והכוונה שם על תשובות גאונים הכתובים מיד ריט"ע, וכ"ה בכ"מ בתוס' וע'י חולין מז. צו.) ובס' התרומה ה' טרפות ז"ל וכן פ"י בתשובות הנאונים ממכתב ריט"ע, וע' באויז' ח"א סי' תי"א וב' תקנית.

⁸¹ ראיתי במרדכי בה' תפלין בענין סדר הפרשיות שכתב: וכך פסק ריט"ע וז"ל אותם שהם חצונים כנון קדש ושמע צריבין שיהיו רואין אייר כדי שיהא אחר כך ש"ן של תפלין דהלכה למשה מסיני. והנה העתיק המרדכי לשונו של הריט"ע. וזה הענין מיבא גם באויז' סי' תקנית מתשובות הנאונים שכתב ריט"ע. ומצאתי באיור כדיון תפלין שמביא נ"כ עמ' זה ובשם תשובות הלכות גדולות שכתב ריט"ע, ובלשון המרדכי בשם ריט"ע מצאתי גם בס' התרומה סי' ר"ז בשם תשובות הנאונים ובעל האשכול ח"ב צד 82 אמר על זה הענין וכ"כ ריט"ע בשם הגאונים, ובתוס' דמנחות (לד:) ר"ה והקורא פתוב: וכן בתשובות הגאונים שכתב ריט"ע. והנה מלשון הענין עצמו שהעתיק המרדכי, וכן מדבורי ההצעה של המחברים שדקדקו שהתשובות הן מכתיבת יד ריט"ע נ"ל כמו שכתבתי בפנים שהלשון והמליצה הם מעשה ידי ריט"ע. וע' היטב במכתב רש"ל רפ"פ שרמזנו בפנים שברר וזקק דבר זה עד שלא נשאר שום ספק שכן הוא כמו שכתבנו בפנים ובהערה וזה יפירוש אור על ענין הלכות גדולות שנתפשט, ויבאר עוד במאמרנו בסוף הספר.

(שם סי' קס"ח) או האשל רב סגן הלוייה (שם סי' ט'). רבו היה ר' אליעזר הגדול אחריו נמשך בהוראותיו אף אם לפי דעתו טעה בדין התכחש בדעת עצמו מפני דעתו של רבו (עי' לעיל), מן החכמים אשר אתו היה ר' שלמה בר' שמשון שמסר קצת הוראות בשם ר' יעקב בן יקר (שבלי הלקט ח"א סי' שס"ו) ונמצא תשובות על שאלות שנשאלו משניהם (יחד¹⁰). אין מספר להלכות והוראות שהביאו הפוסקים בשם רבנו הלוי ובפרט במדרכי ואו"ז ושבלי הלקט והרא"ש והטור וגם בראב"ן. רש"י בפירושו מביאו בכמה מקומות, גם מה שמצא בתלמידיו (שבת י': ושם נט': וגמין לו). וברוב הדברים שהובאו ממנו נראה שעל פי כתביו או כתבי תלמידיו העתקו. בימים ההם ובעת ההיא היה ראש במגנצה רבנו יצחק בן יהודה, גם הוא היה תלמיד לר' אליעזר הגדול (פרדס סי' קס"ח) ובכל מקום נהג כמנהגיו (רא"ש פסחים פ"ג סי' ה' ושהל ח"א סי' רפ"ו ובכ"מ) ובזמנו היה במגנצה ר' שמואל בן דוד (פרדס סי' כ"א) אשר תארוהו בשם גאון (שבה"ל סי' ל"ד) והיה בעל מחלקתו (שם סי' ק"ץ). רבנו יצחק ב"י עשה פירושים לתלמוד כתובים בספר. וזכר פירושו לבבא קמא (רש"י ברכות ל"ט). ויסודו למסכות אחרות (שם נו': ר"ה כח). כל הפוסקים הביאו דברים מכתביו והוראותיו, מתשובותיו נמצא הרבה בפרדס הגדול ובלקוטים בשאלות ותשובות מהר"ם מר"ב ובאו"ז ושבלי הלקט ומדרכי וכמעט אין אחד מן המחברים האשכנזים והצרפתים אשר לא הביאוהו. גם באשפירא היה בעת ההיא אדם גדול והוא רבנו אליקים (פרדס סי' קסט, קפא, קץ) ורש"י קראו המורה (שם סי' ש"ו). לפי עדות גדולי המחברים כתב פירושים על ארבעה סדרי הש"ס (שה"ג בערכו), וראינו בשבלי הלקט (ח"א סי' ש"ט) שהעתיק פירוש אחד מפירושו למסכת יומא. ואמנם לא נכחד כי יותר מגדולת תורתם קנתה להם זכר עולם חסידותם חזוק המנהגים הקטנים עם הגדולים היה פעורתם, הם וכל גדולי ארצם עמם הם המחזיקים והם המקיימים את המדה המהלכת על פני כל הדורות באשכנזי להקפיד על כל חששה רחוקה אף אם אין לה יסוד בדעת¹¹, המדה אשר יסודה מוריהם הקדמונים אשר הביאו את התורה מאיטליא לארצות ההן, לחוש לדעת אזה גדול אף אם היא מוטעת, ולכל מנהג אשר שיבה זרקת בו אף אם הוא הבל.

⁽¹⁰⁾ עי' בשו"ת חכמי צרפת ולותיר שהו"ל הר"ר יואל מיללער עי"ש סי' מ"ז שאלות מר' יצחק בר' יצחק מן הרב ר' יצחק וצו"ל ומן מורנו ורבנו הנאון ר' שלמה בר' שמשון יו"י (יראה ודע ויארץ ימים) וניל שזאת התשיבה כתובה מאחד מתלמידיו ר"ש בעת שריי הלוי כבר מת ור"ש בר"ש עוד בחיים. והמציא לאור טעה בחשבו שהתשובה היא מר' הלוי לבד ושלוחה להשואל באמצעות ר"ש בר"ש, וגרס לו טעותו על שלא רקד בנף התשובה ששם מפורש שנכתבה על שם שניהם שנאמר שם. וכך השיבו ועוד. כך נראה בעינינו הרי שכולה בלשון רבים נאמרה. וכן שם סי' מ"ט השאלה לשניהם ור"ש הוא המשיב בהסכמת רי' הלוי וז"ל עיניתי בשאלותיו והרביתי (צ"ל והרציתי או והראיתי) הדברים למורי יצחק הלוי והסכמנו ונתיישבנו בדבר. והשאלות בשם" מ"ת נכונות לר"ש בר"ש לבד ועוד שם כמה תשובות שהשיב לר' יצחק בר' יצחק.

⁽¹¹⁾ ר' שמואל ור' דוד אביו שניהם מגדולי הדור עי' שה"ל סי' ק"צ שהעיד ר"ש משם אביו וז"ל לחלוק על ר' יצחק בר' יהודה ומשמע שבעת זהא כבר מת ר"ד אביו ולפ"ז טעיתי כמה שכתבתי בתולדות רש"י צד¹⁵ שר"ד זה עוד חי בימי רש"י ורש"י שאל ממנו ג' שאלות (איה כ"י דיני סכין) ורש"י מנע להורות בדבר אחד מפני לעני שפה עד שמצא סיג לדבריו ר"ד הלוי (איה הנ"ל בדיני משכון ומדרכי בי"מ סי' שמי"א), ולפי הנ"ל זה אינו לפי חשבון השנים שהר"ד אביו של ר"ש כבר מת בחי' רבו של רש"י ר"י בר' יהודה.

הנה כבר ראינו כי ר' יצחק הלוי נמשך בהוראתו אחר ר' אליעזר הגדול רבו ואסר דבר מה שהיתרו מפורש בהרבה מקומות בתלמוד, ורבו נכשל בהלכה ומעה והרב הלוי לא הסיר שגגת הוראת רבו ממנו ותחמיו כמוהו אף שלא טעה כמוהו. ולמה עשה כן? מפני כבוד רבו (פרדס ס' רל"ח רמ"ג תולדות רש"י שלי צד 6) ובלי ספק לא היה רבנו הלוי היחיד במדה הזאת כי אם גם אחרים חשו לדעת רבם אף בהיותה מוטעת מיראת הכבוד להרב והנהיגו ההוראה בעירם כמנהג וחזר המנהג להיות הלכה, והבאים אחריהם דשו בה והפכו בה בפלפוליהם להצדיק את הטעות הרוב ללא אמת, וברוב הימים היה זה הסבה לרבוי המנהגים בלי יסוד אמת ולחששות ולחומרות בלתי צודקות ובלתי נאמנות. וכמו כן גם ר' יצחק בן יהודה היה מחזיק כל מנהג קל כאילו הוא תורה שלמה הוא היה אומר: מצוה להחזיק מנהג הראשונים בכל מה שהאדם יכול להחזיק שמנהג מבטל ההלכה (שבה"ל ס' כ"ג). ופעם אחת שאלוהו על דבר מנהג בעניני ההפטרות מפני מה נהגוהו והוא שלא כהלכה? והשיב כיון שנהגו נהגו שמנהג מבטל ההלכה (לקוטי פרדס ס' המועדות). הן אמת כי טוב וישר הדבר להניח בני אדם על מנהגם, אם הוא מנהג ותיקן שהנהיגוהו בהשכל ודעת לתיקון העולם והדת והמוסר, או ודאי המנהג תורה ומצוה להחזיקו ולשמרו. אבל כמה מנהגים נוסדו על סברות דקות כקורי עכביש ואין כל תועלת בקיומם ואינם מביאים לא לידי יראה ולא לידי מוסר השכל, ויש גם כמה אשר יסודם בשוא נתעה, בדעות ואמונות הבל. ואולם אם נראה בספרי הפוסקים הלא נמצא המון גדול כמנהגי איסור מכל המינים האלה, גם מספר גדול חששות וחומרות וגזרות אשר לפי מדת עיקר הדין אין להם מעמד ורוב כל אלה תולדתם מחכמי אשכנז וחלק לא מעט מכלם היה לחכמי לותרי. אבל כנגד זה מרובי תורתם לא נשאר דבר שלם איה פירושי ר"י הלוי ור' יצחק בן יהודה ויסודם? ואיה קנטרסי ר' יעקב בן יקיר ויסודו? מה היה לפירושי ר' אליקים מאשפירא שחבר על ארבעה סדרי התלמוד? ומה היה לפירושי ר"ג מה"ג אשר כמה וכמה מאות שנים נעלמו מעיני הלומדים ואין איש שם על לב להוציאם לאור, ומי יודע אם לא היה אחריתם להשחית ומאכל רעש וסס לולא בזמננו זה הוציאו תעלומתו לאור. אבל אמת הדבר נראה כי פירושי ר"ג לא הספיקו להם כי היו חסרי השלמות ועל כל פנים לתלמידים ולהמון החכמים לא היו מספיקים כל צרכם, תלמידיו ותלמידיהם אשר השתדלו למלאות חסרון גם הם החטאו המטרה, גם הם לא הוציאו מתחת ידם דבר שלם דרוש לכל חפצי הלומדים, ועוד נוסף על זה שכבר בעת ההיא קמו אנשים המשתדלים לעשות פירושים חריפים בנויים על פלפול של הבל ורחוקים מן הפשוט האמתי, אשר על ידי זה נשתבשו דרכי התלמוד (סנהדרין מב. תולין זא). ועל כן לא ארכו הימים אחרי מות רבנו גרשום ואחריו תום דור תלמידיו וכבר הרגישו מחסור פירושים שלמים ונאותים למלאות חפצי כל מבין עם תלמיד. אז שלח ה' לפני דורו אדם גדול נאור בכך המדות הנכבדות הדרושות לאיש אשר נקרא להיות עומד לנס עמו, ומורה דרכם בתורה, והוא נתן נפשו על הדבר. לעשות פירוש חדש על כל התלמוד להועיל לדורשים לתת בידם פירוש שלם הנאות לתלמידים ולהקל להם למודם בגמרא, וגם חפצו הזה בידו יצלה, ויען זאת נראה בו אחד מן הראשים בין נושאי התורה שבעל פה המשתדלים בהתפשטות התלמוד בעולם. ואמנם מצד האחר היה הראש לכלם והוא מצד

פירושו, כי אין אחד מכל מפרשי התלמוד אשר השיג מעלתו בטיב הלשון הברור מחובר עם הקצור הנפלא.

האיש המופלא הזה היה רבנו שלמה בר יצחק¹². ארץ מולדתו צרפת ועירו טרויש. נולד בשנת ד'א ת'ת היא שנת מות ר'נ. משפחתו משפחת חכמים אביו היה חכם תלמודי (פרש"י ע"ז ע"ה). אחי אמו היה ר' שמעון הוקן תלמיד ר'נ (שבת פה:). רוב למודו היה באשכנז לפני גאוני לותיר. רבו הראשון במקרא ובתלמוד (פסחים ק"א). היה רבנו יעקב בן יקר אשר כנהו רש"י: מורי הוקן (סוכה לה:). והיה מוראו עליו כמורא שמים, ומתנצל אם נוטה ממנהג רבו (או"ז ח"א סי' ק"ב). גם יזכירו: ר' יעקב בלא שם אביו (שבת יב:) או רבי סתם (זבחים נו:) או רבנו (ביצה ב:). וזה אות כי היה רבו המובהק עד שאם הזכיר רבו סתם הכל יודעים כי הוא רבנו יעקב. אחר סות רבי יעקב בוורמיישא היה ר' יצחק הלוי ממלא מקומו והיה רש"י הולך לשיבתו (ביצה כד:). ואמנם מכל מה שנמצא מהתחברותו אל רבו הזה נראה כי לא היה צריך לו, ואף לרוב בהביאו דבריו מביא רק מפי כתביו או ממה שמצא כתוב מתלמידיו, ומצאנו גם שרש"י היה מעיר את רבנו הלוי בדבר הוראה אחת על שגיונו והוראה לו כי טעה בשטת הגמרא והחזיר את הרב מרעמו (פרדס סי' רמ"ג). וקרוב הדבר כי לא היה הרב הלוי רבו במובן העצמי ויצדק מאמרנו כי לא היה צריך לו. כאשר שמענו מר' יהודה הנשיא שבנעוריו הלך משיבה לשיבה לקבץ קבלות של המורים משומו עינו ולבו כבר בנעוריו לעשות משנה כוללת ולתכלית הזאת אסף כל חומרי תורת הקבלה. אף כן עשה רבנו שלמה יען שם על לבו רעשות פירושו על כן נשאו לבו לשמש לפני כל גאוני לותיר לקבץ כל הפרושים המקובלים והמחודשים ובעבור זה עזב ישיבת וורמייא וילך לו לשיבת מגנצה אשר הראש עליה היה רבנו יצחק בן יהודה. ממנו קבל רש"י הרבה פירושים ופסקים וגם הרבה מתשובותיו, בין מפיו בין מפי כתביו, והם מפורשים בפירוש רבנו שלמה ובפרדס ובשאר הספרים המיוחדים אליו (עי' לעיל בפרקין). יש מוספים לו עוד מורה רביעי והוא רבנו אליקים מאשפירא (גרעין) הן אמת מצאנו כי היה רש"י באשפירא במקום ישיבת ר' אליקים (פרדס סי' קס"ט, קפ"א ר"צ) ובמקום אחד אמר שמעתי מפי מורה ר' אליקים (שם סי' ש"ז) אך מכל זה אין ראיה כי היה שם בקבע תלמיד יושב לפני רבו. אבל הוא הדבר אשר דברנו כי נשאו לבו לשמש לפני כל גאוני לותיר מרצותו לקבץ כל הפירושים המקובלים והמחודשים לתכלית פירושו אשר חשב לעשותו. ועל כן נאמר עליו: ארץ צרפת הרה וילדה וארץ אשכנז גדלה שעשועיה. אף כי כבר את רבותיו מאד בכל זאת במקום שלפי דעתו שנו לא נשא להם פנים (פרדס סי' רמ"ג, רכ"ה, ר"מ, מרדכי חולין פ"ג ובי"ד סי' ל"ט), ולא נמנע מראמר על דבריהם: ואין נראה לי, ולי נראה שאין כן, ואי אפשר לאמר, וטעות הוא בידם, או שסתר דבריהם בקושיות (תולדות רש"י שלי צד 8, 9). והנה ראינו מכל זה כי רבנו שלמה כאשר קבץ על יד תורות גאוני לותיר לא היה

¹² תולדות רש"י כתבתי בבית תלמוד שנה ב' ונרפס בקונטרס מיוחד בחיבורי תולדות גדולי ישראל וזיען תרמיכ כילל ע"ב עמודים שם הארכתי בתולדותיו ובקורות ספריו, ומשם העתקתי הנה מה שצריך לעניינו לרוב בקצור בלי מראה מקומות המפורשים שם ולפעמים תקנתי הדברים. ואני צריך להודיע כל זה בעבור ידע הקורא כי אין דבר בכל הכתוב פה שלא ימצא עליו הראיה שם.

רק כמאסף מכל הבא בידו בלי בחירה ובלי בחינה ובקורת בין טוב לרע כי אם זקק וצרף קבלותיו והביאן אל אוצרו מזוקקות שבעתים. ואז מלא מכל אלה עזב את לותיר וכל ארץ אשכנז וישב אל ארצו אל מולדתו לצרפת.

רבנו שלמה אשר לבו ראה הרבה חכמה ודעת ואשר נתן לו אלהים יתרון בינה הבין מהר כי כל אשר נעשה עד כה על שדה חכמת התלמוד עוד לא יספיק לישר אורחותיו ולפנות דרכיו ממכשולים. על כן שם זאת למטרת חייו לעשות פירושים חדשים על כל התלמוד, פירושים אשר יהיו מורים דרכי התלמוד לקטן ולגדול למבין עם תלמיד, פירושים עשויים על פי מדת בקרת נאמנה הרחק מאד מכל תחבולה חדודית ופלפולית, וברוב שקידתו גם בצע מעשהו כאשר חשב לעשותו. כי פירושו בלי זהב טהור ולא בא כבשם הזה מיום חתימת התלמוד. ומה נאמנו דברי רבנו אליעזר בן נתן אשר אמר (ראב"ן סי' ק"ז) כימיו אנו שותים וכפיו אנו חיים אשר און וחקר ותקן אונים לתורה שפתותיו שמרו דעת ותורה נתבקשה ונתחדשה ונדרשה מפיהו תורת אמת היתה בפיו בשלום ובמישור הלך והעמיד לעולם רגל שלישי והגדיל תורה והאדיר. ובאמת מעת צאת פירושו לאור, חרש התלמוד נעוריו כנשר, ולא לבד במקומות הקרובים בצרפת ואשכנז כי אש בכל הארץ יצא קום, ומדי הגלותם לאור נפרצו בכל העולם. גדולי כבד האהרונים קבלום ויניסאום למעלה ראש, וקראו את רבנו שלמה : גדול המפרשים מאיר עיני הגולה (שומת ברכת אברהם סי' י"ט), בסבר פנים קבלום חכמי ספרד, וכל גדולי פרובינצה הקדישום והערצום. ואמנם בצרפת ובאשכנז אנו נחשוב תחלת התפשוטות התלמוד באמת מאז יצאו כנגד פירושי רש"י והאירו אורם בישיבותיהם. מעשה ידי חרש וחושב עשה את פירושו. באמונה ובהשכל ברר לו בין הפירושים אשר נעשו לפניו. לא השליך מעל פניו כל הפירושים שקדמו כי אם זקקם וצרפם ובחנם, ועמד על דבריהם אם טוב אם רע, וקיים את הראוים להתקיים לפי דעתו וחכמתו ובטל את אשר לא ישרה נפשו בהם. אכן לא יעלה על הדעת כי רש"י עשה רק קצור מפירושי ר"ג מיה (הקדמת נובלות חכמה להר"ד ישר מקנדיא) הלא כל מעיין בצדק ומעריך פירושו מול פירושו ר"ג יענה ויאמר עד. כי לא כן הוא. ואף זה אינו אמת כי עשה הכל מדעתו הרחבה. כי אם כן הדבר כאשר אמרנו, רבנו שלמה אסף וקבץ שמועות ופירושים מתכמי הדורות וגאונים הרבה שמע מרבנותו גם פירושי ר"ג בלי ספק הוו בידי בשלמות, ובתן ובקר במועצות ודעת לבחור את הישר בעיניו ולהרהיק את אשר לא ישרה נפשו בו, ועל כן מצד הזה נוכל לאמר שעשה הכל מדעתו הרחבה כי לבחינה ובקרת במועצות ודעת נדרש דעת רחבה וישר העיין והתעמקות בענין, אשר בכל אלה היה רבנו שרמה יחיד בדירו ולא קם כמוהו בין הפרשנים. בגשתו אל המלאכה לא העלים מעיניו כי אין בכח אדם לפרש ספר מן הספרים בטרם ידע נוסחתו המאושרת והאמתית. ואמנם כבר בדורות שקדמו לו היה זה דבר נודע כי ספרי הגמרא משובשים באשמת מעתיקים או מגיהים. וכבר ר"ג אסר אסור באלה על מגיהי ספרים, והוא בכתובת ידו ממש כתב גמרא מוגהת (לעיל בפרקן) ובלי ספק נוסחתה היתה לחק. אבל רש"י לא כן ידמה, כי גם אחרי שקבע ר"ג הנוסחא בהגהתו עוד מצא גרסאות למאות אשר לפי דעתו אין להם שחר, על כן לא שעה לזה כי חשב שהפרת איסורו של ר"ג היא הקמת תורה. ותהי ראשית

השתדלותו בבואו לחבר פירוש שלם לבדוק הנוסחאות, והעריך העתקות שונות מן הספרים נוסחא מול נוסחא והכריע ביניהן ותקן הגרסא על פי הכרעתו ועל יסוד תיקונו עשה פירושו. ומה רב טוב עשה בזה לעמו אשר מלאו לבו לעשות כן למרות פני איסור ריג! נכדו הרשעים גם הוא נהג ככה בתיקון הגרסאות כי כן ראה את רש"י עושה ונהג כמנהגו. ולולא אלה שני הענקים הראו דרך לבקרת הנוסחאות מי בדורות האחרונים הערה נפשו לנפול ביד המקנאים קנאת איסורו של ריג? מכמה וכמה פלפולים ונפתולים הצילונו! כי אין כח ביד אדם מן הארץ להעמיד הגרסאות המשובשות בלתי אם בדרך פלפול וחדוד, אשר רק הוא יפשר הכל וישר הכל — למראה עינים. אבל אמת הדבר כי גם רש"י לא על נקלה תקן והניח הנוסחאות. לא תקן רק על פי העתקות שונות מספרי התלמוד אשר בידו או ביד אחרים. ולפעמים תקן הגרסא בגמרא על פי מה שמצא בספרי הברייתות, התוספתא, הספרא וספרי ועוד אחרים, ואף לפעמים הגיה מפני שלא יוכל להעמיד גרסת הספר בשום אופן אך לעתים רחוקות תקן הנוסחא לפי דעתו אבל בכל זאת הביא גם הגרסא כמו שמצאה ופרשה והניח ההכרעה לקורא. ומצאנו עוד בכמה מקומות שהעיר על כמה דברים הנמצאים בגרסת הגמרא שהם הוספות מאוחרות שאינן מגוף הספר ונתוספו מספרים מאוחרים לתלמוד, או שהם פירושים שהיו כתובים על הגליון ובטעות באו אל הפנים או שתלמידים טועים פרשום לתוך הספר. ואמנם זולת כל אלה היו בעוזריו בתיקון הגרסאות ספרי הנאונים. כפירושיו בכלל כן גם גרסאותיו השיגו זכות גדולה כי לא ארכו הימים והעלו כלם לפנים הגמרא כאילו יצאו הדברים כן מתחת יד בעלי התלמוד ואין לנו היום ספר תלמוד אחר כי אם על פי גרסאותיו של רש"י. אולם גם התלמידים שהגיהו בפנים על פי גרסאות רבם, משבו ידם לפעמים מן התיקון מטעמים שונים⁽¹³⁾. והמלאכה הזאת עשו באומנות ובחכמה. כשהגיה רש"י לא נסח הגהתו בדקדוק גמור, ובלשון שראוי שינוסח בגמרא, אבל התלמידים שהגיהו על פי הגהתו הנסיוח הגרסא יפה כסגנון לשון בעלי התלמוד עד שלא נכל כי יצאו הדברים מתחת יד האחרונים. הפירושים כלם יצאו מתחת ידו ובכתיבת ידו ורוחו הוא קבצם, וברר וזקק ותקן והגיה בהגהה אחר הגהה עד הסירו כל הסיגים ועד יצאו בטהרם ככסף צרוף. לא היה מן המתכבדים המבוהלים אשר כמעט שיבש הריו על הגליון כבר מוציאים הדברים לאור כי אם היה מנפם בשלש עשרה נפה והגיה וחוזר והגיה⁽¹⁴⁾. מפירושיו נמצאו שלש מהדורות מהבדל המהדורות כבר מדברים בעלי התוספות ומזכירים מה שפירש בפרושים הראשונים ומה במהדורא בתרא (ע"ז ס"א. ד"ה המטהר) והפירש שבמהדורא בתרא הוא שלפנינו, ואמנם נמצא גם שבתוספות מעתיקים פירושי רש"י על פי מה שהגיה באחרונה ואינם בפירוש רש"י שלנו, מזה נשפוט שפירוש רש"י שלנו על פי הרוב קרוב לכל הוא ממהדורא בתרא ורק בדרך יוצא

⁽¹³⁾ בתולדות רש"י צד 24 הראיתי שכשאין הבדל בענין בין הגי' הישנה ובין התיקון הניחו הישנה (ברכות נ. ד"ה ה"ג א', סנהדרין צ"ג: ה"ג והריחא. צ"ה: ה"ג ויצא). וכשרש"י רומז שאין להגיה אלא השערה שגרא לא הניחו (ברכות כב. ד"ה ה"ה) כשאומר ה"ג ונ"י למורי דל"ג לה לא הניחו (סנהדרין צ"ה: ה"ג דבר). וכן כשהגיה ע"י פלפול ונייב בדבר הניחו ה"ג כשהיא (מכות מ: ה"ג נשמט ובכ"מ).
⁽¹⁴⁾ ע"י בארז ה"א ס"י ס"א שהעיר שראה בפירושים שכתב רש"י בכתיבת ידו והיה מוחק הדבור שרצה להרחיקו וכתב למעלה ביני שימי את התיקון ועשה ציון נקודה על התיבה שאצל המחק וכתב על הגליון יתרון באור.

מן הכלל נשארו קצת פירושים כמהדורות הראשונות ובלי ספק על פי הכרעת תלמידיו¹⁵). ואולם גם רש"י עצמו בפירושו רומז ומזכיר על המהדורא הקודמת ואומר: עד הנה פירשתי כך וכך וחזר בו ממה שפרש עד הנה (ב"מ ק"ח:). כאשר הפירושים שלפנינו לרוב על פי המהדורא האחרונה. אף כן הגרסאות שהגיה רש"י והכניסו אותן התלמידים לפניו גם הן לרוב לפי המהדורא האחרונה, מאותה המהדורא תקנו את הגמרא, והנוסחא על פי תקניהם היא היום נוסחתנו בגמרא. ועל כן מצאנו כשהגיה רש"י בראשונה ומחק מלה וחזר באחרונה וקיימה שבנוסח הגמרא שלנו הגרסא כמו שגרס לאחר חזרה (עי' זבחים פ"ו: ברש"י ובתד"ה אלא). תכונה יקרה לפירושו היא: בקשת הראיות לפירושו ומראה מקומות המקור מכל ענין וענין. פעם מזכיר המקור בפירוש במקומות אחרים בתלמוד ובשאר ספרי התורה שבעל פה גם במדרשים, ופעם אינו מזכיר שם מקורו ומקומו איה הוא וסומך על ידיעת הקוראים שידעו מעצמם מציאות הענין, והתלמידים אשר לא ידעו אין זה הזק כי די להם בידיעת הענין יאמינו ויסמכו על הפירוש. בקצת מקומות מצאנו כי רש"י פירש איזה ענין ולפי ראות עיניו נחשוב כי פירש כן מסברה ומהשערה אך בהעמיקנו בדבריו נמצא כי זכר בפירשו כן איזה מאמר בתלמודים או בשאר ספרי הקדמונים¹⁶). ואולם אף במקומות שישד פירושו על סברתו וישקול דעתו לא היה מתחכם בהשערות הדורות ובפלפולים. וכן בכל פירושו עמד על המצב התלמודי ועל מצב דעותיו לפי פשוטו ולא התחכם להכניס בו דעות אשר לא שערן התלמוד. ולא בהלכה לבד כי אם גם באגדה היה זה משפטו, לא כחכמי ספרד וקצת מן הגאונים שבארו האגדות בדרך חקירה פהלוסופית כי אם פירש דבריהם על פי דרכם ודעותם ואמונתם, ואחזו דרכו של רב האי גאון שאמר: אנו מעודנו אין דרכנו לחפות על דבר ולפרש אותו שלא מדעת מי שאמרו כדרך שאחרים עושים והרי אנו מפרשים דעתו של התנא ותוכן כונתו ואמתת מה שהוא סבור ואין אנו ערבים עכשו שהדברים הלכה (תשובת הגאונים ד' ל"ק ס"י צ"ט). אף בדרך הזה הלך רבנו שלמה. הוא היה המפרש האמתי אשר עיניו נשואות רק אל הענין המתפרש ומבאר רק על דעת מי שאמרו ומה שהאומר סבור הוא היה רק הפרשן לא הדרשן ואך זה היה הרוח ההולך בכל פירושו. ואמנם במקום אשר לא יכול למצא פירוש וטעם הדבר על דעת מי שאמרו בדרך הישר והאמתי לא אנס את נפשו להכנס בחוקה

¹⁵ מן המהדורות עי' ע"ז (נח: ד"ה טמכו) שם (מה. ד"ה אלהים) ערובין (סח: ד"ה ראתא וד"ה אקלעו) (יומא כ: ד"ה אלא). בכורות (מא. תד"ה אי') ובתים' שבת (קטז: ותיס' מנחות (נטז: ד"ה ותיס') ותיס' חגיגה (כ: ד"ה דתניא) וע"ע ב"ק (סז). בשטה מקובצת ד"ה אלא לעולם. והנה רמתי על כל אלה המקומות מפני שבהן תמצא הראיות לכל מה שכתבתי בפנים ובפרט תראה שאין לתמוה אם תמצא לפעמים בחוס' או באחד משאר ראשונים שגרמו על פרש"י ואותה הפירוש לא נמצא בפי' שלפנינו, כי נאמר שכירם היה מן המהדורות הראשונות ופרש"י שלנו רובו מן המהדורא האחרונה. ובשבת (קטז: ו) שהבאתי פרש"י שטרי הדיוטות כמו חשבונית או אגרות והרי פי' שטרי מקח וממכר וכתב שכבר הגיה רש"י בכ"י ומוכח שהפי' שלפנינו כאן הוא לפי המהדורות הראשונות.

¹⁶ בתולדות הגיל הערה 42 הבאתי קרוב לעשרים ראיות שרש"י סומך בפירושו אל דברים הנאמרים כמ"א ואינו מזכיר המקום ומשער ידיעת הדברים אצל הקורא ובאמת כל הבקי בספרות התלמודית ידעם מעצמו. ובהערה 43 שם הבאתי ניכ כמה ראיות על מה שאמרתי בפנים לפעמים נראה בהשקפה ראשונה שרש"י פי' מסברה וכשנעמיק בדבר נמצא שכיון בפירושו על דברים הנאמרים כמ"א.

בפרצה רחוקה כי אם בחר לו להודות מבלי בוש לאמר: לא ידענא היכא (שבת ט"ז: י"ז. מ"ט: חולין מ"ו:) עיקר מלתא לא ידענא (פסחים ל"ד:) לא ידענא אהיכא קאי (שם פ"א.) לא שמעתי טעם מקובל (ביצה כ"ה.) לא ידעתי לשונו (יומא נ"ג:) לא שמעתי טעם בדבר (סוכה כ"ט.) בכל אלה וכיוצא בהם היה נוח לו לאמר לא ידעתי או לא שמעתי מלפרש בדרך זרות.

מליצת לשונו בפירושו נאה וזכה, ואות תכונתו הוא הקצור והדקדוק, אין בו דבור אף מלה למותר. ובעיון הראוי נראה כי לפעמים במלה אחת או בדבור קטן רומז על ענין עמוק, עד שעל ידי הדבור ההוא או המלה ההיא יתפשרו דקדוקים ויתישבו קושיות אשר העירו על פירושו או על הגמרא המחברים הבאים אחריו¹⁷, כי מליצת לשונו עזרתו וסמכתו להשתמר מקושיות על ידי תוספת דבור קטן או מלה אחת. מאהבת הקצור חלל ללכת בדרך מפרשים אחרים שהכניסו בפירושם מסקנת ההלכה כמו הרמב"ם בפירוש המשניות, כי כונתו בחבורו היתה לעשות פירוש בשפה ברורה וקצרה ולבירור פסק ההלכה לא היה מספיק לו הקיצור, רק אם יכול לרמוז על ההלכה בקיצור רומז עליה. ובקצת מראה מקומות ישנה לשונו תחת השתמשו לרוב בהראות מקום הראיות בדבורי הצעה: אמר, אמרו, תניא, כדתניא וכיוצא בהם, אומר לפעמים "דקימא לן" לרמוז פסק הלכה. ואמנם מה שמצאנו בקצת מקומות הכרעת ההלכה, שתי סבות לדבר. האחת מפני שאלה הפסקים הם בעיני שאלות הנחוצות לזמנם ונכובו בהן חכמי דורו או רבותיו וחבריהם והתוכחו על אודותם איך לחתוך ההלכה, בארה ראה נכון לפניו להכניס הכרעתו תוך פירושו¹⁸, והשנית היא: ברצותו להעיר על הלכה קצובה כללית תלה אותה בפרט מן הפרטים המתקיים באותו הכלל. כמו במחלקת אב"י ורבא בלחי העומד מאליו אמר (ערובין ט"ז.) והלכתא כאב"י ותלה בפסק הזה הכלל: הלכה כרבא חוץ כ"ע"ל קנ"ם וזו אחת מהם. והנה בכל מקומות שהם בכלל זה הסימן "יע"ל קנ"ם" מפורש בגמרא שהלכה כאב"י (סנהדרין כ"ז. ב"ק ע"ג. ב"מ כ"ב. קדושין נ"ב.) חוץ מזו שבערובין שלא נתפרש בגמרא לכן הוכרח רש"י לאמר זה בפירושו וכענין הזה נמצא גם במקומות אחרים שאומר שכן וכך ההלכה מפני שרוצה להשמיענו הלכה קצובה כוללת (ב"מ מ"ג: ד"ה ורבא סנהדרין כ"ה. ד"ה ה"ג,) כי כן דרכו בפירושו להראות תמיד הכללים אשר שמרו בתלמודם ולעשותם גם מדה לפירושו. ולא לבד שהשתמש בכללים המפורשים בתלמוד או המקובלים מן הגאונים כי אם גם בכללים אשר המציא בעומק עיונו מבחינתו בדרכי הגמרא. גם נמצא בפירושו כללים בהרחבת מדות התורה ופירוש עניניהם ותנאיהם. כמו כל י"ג מדות אין דנים מהלכה (שבת ק"ב.) וכדומת לזה. וכללים בלשונות הגמרא להבין הדבורים הרגילים בתלמוד. כמו כל מקום שנאמר "משום פלוני" לא שמעה מפיו (חולין קי"ג.) כללים בדרכי התלמוד בסגנון הויותיו והבאת ראיותיו. כמו "לא שביק מלתא דבהדיא ומייתי כדיוקא (חגיגה ח'.)" וכן כללים בפסקי הלכות ובמחלוקת החכמים כמו "וכיון דאיפריגו לשני ואיסורא דאורייתא הוא אזלינן לחומרא" (חולין צ"ז:.) וככל מיני הכללים האלה נמצא

¹⁷ ע' בתולדות הנ"ל הערה 45 שיסדתי זה בראיות ורמותי על משיב בשה"נ בערך רש"י בשם ספר ישן. ע"ש.

בפירושו מספר גדול מאד¹⁸). בענין הכללים נחשבת גם הבחינה בסדר דורות התנאים והאמוראים זמנם ומקומם ויחוסם זה לזה, בבחינה עמוקה נתן לב לברר בכל מקום מי ומי הם המדברים לבל יתחלף לו תנא בתנא ואמורא באמורא או תנא באמורא ולהפך לדעת מי הרב ומי התלמיד ודרש על זמנם ומקומם וארצם¹⁹). ואף כן שם לבו לדרוש ולבאר לפי דעתו את תכונת התורה שבעל פה והספרים הכוללים אותה לדרוש מה הוא ענין המשנה ותוספתא וברייתא ותלמוד ומי אשר סדר וחבר כל אלה וכיצד נסדרו ומתי נפסקו פסקי הלכות. ודעתו שלא היו כותבים מאומה ברורות הראשונים עד לבסוף כתבו הגמרא מפני שהתורה משתכחה. וסבר שיש ברייתא מקור למשנה ויש ברייתא פירוש ומוסיף על המשנה. ולדעתו ראשי המסדרים את התלמוד היו רבינא ורב אשי יבני הישיבה השלימו הסדר ובישיבה האחרונה נפסקו ההלכות (מקורות ומ"ט שם הערה 53). מדעתו כי גדולה ונחוצה הדרישה בקורות הזמנים הקדמונים אף על כן משתדל כפי ידיעתו להעיר במקום הראוי על דברים הנוגעים בקורות דברי הימים של קדמונינו ובקורות המנהגים ובמשפטי הדורות ההם בין של היהודים בין של העמים בכל מקום שהיה זה נדרש לפירושו (הראיות בתולדות הערה 54). אך בכמה מקומות לא מצא הנכון בענינים האלה ולרוכ כשהוא סמוך על קבלות מסופקות כי בהרבה דברים נמשך אחרי דברי קדמוניו ובפרט אחרי פירושי ר"ג מיה ואם הם מעו טעה הוא אהריות (ע"ש בהערה 55 זעור שם צד 19). אבל בעבור זה לא נתן בו דופי, ולא נעלים מעינינו מצב הידיעות באלה הענינים בזמנו. וכמו כן אין להרהר אחריו במצאנו כי לא היה לו שלמות בחכמות התבונה או שלא היה בקי הרבה בחכמת השיעור והמדידה כי אין לנו נוכח פנינו כי אם רש"י המפרש התלמוד לא רש"י התוכן ובעל חכמת החשבון. ואף על זאת נפקח עינינו כי רש"י בפירושו עמד רק על המצב התלמודי ובאר רק על דעת מי שאמר הדברים כמו שאמרנו כבר, ועל כן אין מן הדין לשפוט על פירושו על פי הדעות של זמן מאוחר.

אחד מן העמודים אשר פירוש רש"י נכון עליו הוא ביאור המלות. זה הביאור הוא ממינים שונים. לפעמים לא יתן דין וחשבון למה באר כך וכך, ולא יעמוד על גזרות המלות ושרשן רק יאמר במלות מובנות לכל מה ענין²¹). בכמו אלה נראה שכן קבל או מרביתו או מפירושי ר"ג או גם מספר הערוך, אף שלא הביא את הערוך בשם רק פעם אחת (שבת י"ג:). ברור שכמה פירושים שאמר רש"י עליהם שכן שמע או שמביאם סתם הם מן הערוך (ע"י תולדות הערה 25, 56 כמה ראיות). אך פעמים

¹⁸ שם בהערה 46 הבאתי עשר ראיות מפסקי הלכות שבפירושו אשר כלן היו שאלות הזמן ואמרתיו שאף אם נמצא פסקים שלא נדע מהם שהיו הלכות תלויות במחלקת בזמנו אין זה אלא מפני שאבר זכר המחלקת.

¹⁹ שם בהערות 47-51 הבאתי קרוב לחמישים ראיות על כל מיני הכללים שכתבנו בפנים, והן עד חלק מועט מן הכללים כמו אלה הנמצאים בפרש"י והמעין בכל כללי ימצא שהם נכנסים במינים האלה שפרטתי, ולחבר כלם צריך מאמר מיוחד. ורובם מציים בספרי הכללים.

²⁰ כן דרכו בכל מקום ושם בהערה 52 הבאתי קצת דוגמאות. ומקצת דוגמאות שם תראה כי בכלל היה מדרק בשמות הנזכרים בתלמוד להורות מי היו ובאותו זמן ומה ענינם. ביריעת הענינים האלה היה מקורו לפעמים ס' ויסופן ע"ש.

²¹ ע"י ביק (כ"ז). סניקרת אוכף של חמור. שבת (ו). אסטינוית מה שלפני החנויות שיושבים הסוחרים. מכות (ה). אסטטית סרה וסטיא. ערובין (ס"ב). כמוהרקי ואבורגני ספסלין וקתידראות. וכיוצא באלה הרבה.

הרבה יפרש מלות על פי השתוות הלשונות ובאר מלה עברית מגורה ארמית וכן להפך (שם בהערה 57). במקצת מקומות מפרש על פי שאר לשונות (ברכות נ"ו: ביצה ל"ג: יומא מ"א. גטין פ"ו. ב"ב כ"ח.) וממה שבאחרים מאלה הפירושים אמר שידע כן מפי השמועה נראה כי לא היה בקי באלה הלשונות. אבל אמת הוא מה שנאמר על רש"י כי חכמתו עמדה לו לפרש על פי הערבי מדעתו (רש"ב בתולדות רש"י מצונן). כי כן מצאנו מבואר מפירושו על "מלך אלקוס" שכתב: ונראה שזאת התיבה לשון ערבי שכל פתיחת תיבותיהם "אל" (סנהדרין פ"ב.) וזה מורה כי חשב משקול דעתו שכן הוא. מאד אהב רש"י לבאר המלות על דקדוק הלשון²²). ואמנם יפריש ויבדיל בין לשון המקרא ובין לשון חכמים (ברכות נ"ו. יבמות ק"ב.) או לשון של משנה (שבת כ"ו. מ"א. חולין נ"ט.) ולשון הגמרא (פסחים ק"ד. שבת ל'). ולשון אגדה (שבת קנ"ו.) והנה בכמה מקומות מצאנו שמפירושו למלות ודבורים שבמקרא שמפרש בגמרא יש סתירה עם מה שפרשם בפירושו למקרא, ומעם דבר זה הוא שבפירושו בגמרא יפרש כפי כונת בעלי הגמרא בפירוש המקרא ומשתדל להצדיק פירושם על פי יסוד הלשון תחת אשר בפירושו למקרא מבאר לפי דעתו בפירוש הכתוב מבלי השגיח על מה שפירשו חכמי הגמרא וזה הוא המדה להבין אלה הסתירות²³).

ואולם יש סתירות בפירושו אשר לא נדע פשרן בלתי אם נאמר כי חזר מפירושו הקודם. על מקצתן הנוגעות בהלכה כבר העירו בעלי התוספות (ע"י שבת ל"ד: וגטין ו': ועוד גטין מ"ג: ושם נ"ב: ובכ"מ). אבל יותר כמה שהעירו עליהן בתוספות נמצא עוד סתירות מפירושו לפירושו במקום אחר אשר לרוב אין להם דבר עם ההלכה. כמו ברכות (כ"ח.) כסא דמוקרא כוס זכוכית יקרה. ושם (ל"א.) כוס זכוכית לבנה. פסחים (ס"ב:) הדרוקן כרסו צבה. ובערובין (מ"א:) חולי פה. ובשבת (ל"ג.) הדרוקן חולי הוא. בביצה (ל"ט.) מלח סדומית דקה. וב"ב (כ':) מלת סדומית עבה וקשה כאבן, והרבה כאלה²⁴) והוא הדבר אשר דברנו שרש"י חזר לפעמים ממה שפירש במסכתא אחרת (ע"י תוס' ערובין כ"ד: יומא ו':). ואמנם אנחנו לא נדע איזה מן הפירושים הסותרים זה את זה חשב רש"י עיקר. כי אילו היה רש"י מפרש את המסכות על הסדר היינו

²² ע"י ברכות (ב:) שם (ו:) שם (ה.) שבת (ס"ג.) גטין (צ.). שבת (ל"ו:) חגיגה (י"ב:) בבבית (מ"ד:) סוטה (ל"ו:) שם (ל"ח:) ברכות (ס"ב:) חגיגה (ו:) יומא (י"ב:) ויבחים (קט: ו) וע"י תולדות רש"י שלי הערה 59.

²³ ע"י שבת (ו:) שפ"י פסת בר לשתי הוראות והן לפי כונת הנמ' אבל בפירושו לתהלים אין זכר להן ומפרש לפי דעתו בפשט הכתוב. שם (ס"ב:) פ"י מלת פתחן כמי פתחיהן וזה להבין כונת מדרשם ובפ"י ישעיה פתח באפן אחר. בביצה (ה:) פ"י דצריבן לשון מבושל כל צרכו כמי צרבת וזה לפי ענין הנמ' אבל במקרא פ"י צרבת בענין אחר. ורש"י עצמו רמו על זה ע"י קדושין (י"ג.) אלה וכחש . . . פרצו וגו' פ"י כמו וכן יפרוץ מולדין בנין. ובפירושו לחושע מביא מדרש זה ומסיף: ומשמעו פרצו הנדר.

²⁴ ברכות (י"ב.) פ"י מינין עובדי עז. ושם ע"ב מינות אותם ההופכים מעמי תורה למדרש טעות ואליל. ובריה (י"ז.) האנשים אשר הפכו דברי אלהים חיים כמו צדוקים ובייסיתים. גטין (מ"ה:) פ"י מין יהודי שאינו מאמין לדברי רז"ל. ובעז (כ:) מינים כומרים לעז בין עכו"ם בין ישראלים. בשבת (ט"ז.) פשטה מלכות יון. ובעז (ח:) פ"י רומי. שבת (נ"ג.) אבא חברי. ובברכות (מ"ז.) שמאל קורא לרב אבא לכבודו. וע"י בחולין מ"ה: ועוד הרבה כיוצא באלה ע"י תולדות רש"י שלי צד 36.

אומרים שחזר במסכת המאחרים מפירושו שבקודמת אבל עתה שלא ידענו סדר פירושו, ולא ידענו איזה משני הפירושים שפירש באחרונה, מובן מעצמו שקשה להחליט איזה מהם היה עיקר בעינו. ודבר ברור הוא שלא עשה פירושו בסדר התלמוד. כי במסכת מכות ידענו שלא השלים פירושה והשלימו חתנו ותלמידו ר' יהודה בן נתן, כאמור בכל הספרים בתוך פירוש רש"י (מכות י"ט:). רבנו גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פרש יותר, מכאן ואילך לשון תלמידו ריב"ז, וכן לא השלים מסכת בבא בתרא ולא פרשה רק עד תחלת פרק שלישי ומשם והלאה פרשה בן בתו רבנו שמואל ב"ר מאיר, מזה נראה כי פרש מסכות הסדרים האחרונים קודם מסכות סדר נזקין וקרוב הדבר שפרש כל סדר נזקין באחרונה, ועל כן קשה מאד להחליט ברור איזה מן הפירושים הסותרים זה את זה פרש ראשונה או אחרונה. ואולם גם זה יתכן כי לא כוון רבנו שלמה לחזור מדבריו הראשונים כי אם היו שניהם טובים בעינו ונתן לשניהם מקום בפירושו והניח הבחירה לקוראים בהם.

גם זאת שם רש"י נגד עינוי לבאר דבורים וענינים אשר בזמן התלמוד היו גלויים וידועים ובדורות האחרונים כבר נעלם ענינם. הן רוב המלות הארמיות בזמן הגמרא לא היו צריכות פירוש כי הארמית היתה לשונם המובנת לכל אבל בימי רש"י היה פירושן דרוש, כמה דבורים בתלמוד המורים על תיקונים ומנהגים שבמיניהם הלא מדי נזכרו בשמם היו הכל יודעים מה הוראתם, ובימי רש"י לא ידעו מה המה והיה צריך לפרשם. כמו: אנרא דכלה דוחקא, בימי התלמוד מי לא ידע מה הוא "כלה" (ברכות ו:). או באמרם: המפטיר בנביא במנחה בשבת אינו צריך להזכיר של יום טוב (שבת כ"ד). זה היה מובן בימיהם שירעו המנהג בזמנם, אבל בימי רש"י שנשכח זה המנהג, מי יודע פתרון זאת ההלכה, ולרש"י יחשב לצדקה שהודיע הפתרון בפירושו. כמה ענינים בתלמוד נוסדו על מעשים שהיו ובימים ההם היו נודעים לכל, ולכן לא פרשם בתלמוד, אך נשכחו בדורות האחרונים, ואסף אותם רש"י קצתם מאגדות קצתם מתשובות הגאונים וקצתה מקבלה, והודיעם בפירושו²⁵. כן היה דרך רש"י להשלים בכל מקום מה שסתום בגמרא. עוד דבר אחד מסתומותיו של התלמוד הוא, שמצאנו כמה דבורים עומדים בתלמוד שהם מקצועות התורה ולא נתפרשו ופרשם רש"י. כמו הדבורים "דבר תורה, דאורייתא, הלכה, הלכתא" פרש רש"י הלכה למשה מסיני. דבר תורה רובו ומקפיד עליו (ערובין ד:). טומאת התהום הלכתא (פסחים פ"א:). משקין בי מטבחהי הלכתא (שם י"ז:). הלכה היא בניור (סוטה כ"ג:). וסתות דאורייתא (נדה ט"ו). בת שלש שנים ויום אחד הלכתא (שם ל"ב). הלכתא תפלין לא בעי שרטוט (מגלה י"ח:). חצי נזק צורות הלכתא (ביק ג:). ובכלם פרש רש"י הלכה לכשה מסייני. שלש עשרה מדות לדעתו הלכה לממ"ס (פסחים ס"ו). גם דבר

²⁵ ע"י ברכות (ח:). משום מעשה דר"פ ולא פי' בנמ' המעשה ורש"י מביאו. אף שבדפוסים שלנו נמצא ונראה מהצעת רש"י שאינו מנוסח הגמ' וכן מביאר במפתח לר' נסים וע"י רש"י פסחים (ק"ב:). ובתולדות הערה⁶², ובשבת (נ"ז:). עוקב בר נחמיה ר"ג והיינו נתן דציצותא ופי' רש"י בסנהדרין (ל"א:). ענינו ע"פ מה שמצא באגדה. ועוד בסנהדרין (מ"ד:). כי האי מעשה דבעיא מכסא. ומביא רש"י המעשה מן המוכס לפי הקבלה שבידו. יע"י מה שהעירותי על זה בהערה⁶³. שם (ל"ט). ג' מאות משלי שועלים היו לו לר"מ ואין לנו אלא שלשה ומביא הפסוקים שנתלו בהם המשלים ולא המשלים עצמם אבל רש"י מביאו.

הלמד באם אינו ענין (שם כ"ד.) ולא נמצא כן בתלמוד. ויען כי לא ידע לתת טעם לכל הדברים האלה במקרא ולא בסברה על כן תלה אותם בהלכה למשה מסיני, ורמז על זה בפירושו על אמרם מעמד שלשתן הלכתא בלא טעמא ופרש רש"י שהוא כאלו קבלה מסיני שאין צריך טעם (גמין י"ד.) אמנם זה כללו שר דבר אבל יש גם יוצאים מן הכלל²⁶). ויוצא לנו מכל זה שרק במקום שלא ידע טעם סבור להלכה ומשמעות הלשון גם סובל להתפרש שהוא מקובלת מסיני, ואין ראיה נגד הפירוש הזה מעיקר הדין אף דרכו תמיד לפרש אלה הדברים על הלכה למשה מסיני כפשוטה. לא זכה רש"י להשלים פירושו על כל התלמוד. באמצע הפרק השלישי ממכות נטרפה השעה והלך הצדיק לעולמו והשלים חתנו ר' יהודה בן נתן הפירוש ולרוב על פי מה שקבל מרש"י²⁷) וכן אין פירוש מרש"י על בבא בתרא מפרק שלישי והלאה ופירש בן בתו הרשב"ם²⁸). גם על פירוש רש"י על נדרים הוטל ספק אם הוא מרש"י ממצאם שאחד מן האחרונים (בית יוסף א"ה סי' מ"ז י"ד סי' ר"ז וח"מ סי' קפ"ו) העתיק לשונות רש"י בשם המפרש לנדרים (שה"ג בערכו). הן אמנם כי זה האחרון מכנהו גם בשם פירוש רש"י (י"ד סי' ר"ז וסוף סי' ר"ז), וגם בתוספות רבותינו הצרפתים הביאו פירוש הנדפס על שמו של רש"י (נדרים כ"ט : מ"ט : פ"ו : מ"ט.) והרשב"א בחדושו מביאו גם כן בשמו (מיד : ד"ה ואב"א) ובכל זאת יצדק הספק יען כי הראש"י והר"ן בפירושים לנדרים לא הזכירו פירוש רש"י, והרשב"א שמוכירו על שמו פעם אחת מביא בפירוש חמש פעמים בשם "פירושין" סתם (שם ל"ד.) "יש מי שגורס" (שם ל"ה :) "יש מי שפירש" (ל"ח : ס"ט.) או "יש ספרשים" (מ"ט.). וסגנון לשונו אינו כלשון רש"י בשאר פירושו. ובקצת מקומות נמצא סתירות בין פירוש נדרים ובין פירושו למסכות אחרות²⁹). פירוש מסכת נזיר המיוחס לרש"י אינו ממנו. וקצת מחברים בהעתיקים ממנו לא יקראו עליו שמו וכתבו "פירש המפרש" (כסף משנה מנוירות בשה"ג יד מלאכי

²⁶) בביצה (ל"ד.) בענין ההלכה דריסוק אברים נרפה פ"י רש"י דקים להו לרבנן מ"ס י"י דריסוק אברים אינו חיה מעת לעת הרי הלכה מסיני בטעמה. כריתות (ט"ו :) אם הלכה נקבל אם לדין יש תשובה פ"י רש"י אם הלכה שקבלת מרבך, ולא אמר מסיני. ועיי' בתוס' ד"ה הלכה (ט"ז.) ודבריהם צ"ע כמו שבררתי בתולדות צד³⁸. ומצאנו עוד שמפורש בנמרא הלכה למשה מסיני ואעפ"כ פ"י רש"י שאינו אלא תקנת חכמים. כמו במאמרו של ר' אליעזר הלכתא לממס' עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית (חגיגה נ :) ופ"י רש"י שחכמים תקנו להם שיהיו מעשרין. ובאמת טעמו מפני שאמרו בכרייתא מה טעם ואילו הרב הרב הלכה לממס' כאן כפשוטו לא שייך לשאול טעם לדבר וכן פ"י הרי"ש בידים פ"ד מ"ז לאו דוקא הלכה למס' דאין זה מן התורה אלא כהלכה לממס' וכן כתוב בפ"י הראש"י שם. והלכה לממס' ביצא ב"ו תמצא בעדיות ספ"ה.

²⁷) בפ"י מכות מהשלמת הריבין מביא בכ"מ פ"י רבו (י"ט : ד"ה בעי כיב : כינ' ע"כ ובכ"מ), וכן נמצא בפירושו דברים שלקחם מפירושו רש"י במקומות אחרים כמו (י"ט : ד"ה ואין שאת) מכון פירושו לפרש"י בפסחים (ל"ז : ד"ה שאתו.) ופירושו שם (כ"א : ד"ה ר"ה) הוא ממש כפרש"י בכתובות (ס"א :) ועי' (כ"ט.) עיי' ועוד בקצת מקומות הבאתים בתולדות רש"י שלי הערה 64 ועיי' בכל ההערה. ²⁸) ע"י בתולדות הנ"ל צד 18 שכתבתי ע"פ דקדוקי סופרים שבדפוס פיזאורי משנת ר"ע נמצא השמטה בפירוש הרשב"ם מרף קני' עד קס"ח וכתב פירוש אחר לדפים הללו ואני הראיתי שהפ"י הוא מרי"ג מה"ג עיי' גם בהערה סי' 27. ²⁹) ע"י תולדות הנ"ל בהערה סי' 66 שהבאתי כמה דוגמאות מן הסתירות והבאתי בשם ר' בער צאמכער בהנהותיו לשטה מקובצת לנדרים שרמו על כמה ראשונים שמביאים הפ"י לנדרים על שמו של רש"י. עיי' היטב.

צונץ תולדות רש"י). בכמה מקומות נוטה מפירושי רש"י במסכות אחרות ולפעמים יש סתירה בינו וביניהם⁽³⁰⁾. ואמנם כבר פרסם רבי שלמה האלברשטאם פשר דבר זה על פי כתב יד אשר אתו מן הפירוש על נוזר, ועל ראשו כתוב לאמר: פירוש מסכת נוזר דרבנו יהודה ב"ן נתן. גם הפירוש למסכת מעילה המיוחס לרש"י ספק אם הוא ממנו באמת. גם בפירוש הזה יש בו ספק אם הוא מרש"י מהטעמים הנזכרים, ועוד נוסף עליהם זה כי יש בפירוש הזה שגגות אשר לרש"י. הן מן הנמנעות⁽³¹⁾. יש הטילו גם ספק בפירוש לתענית הנקרא על שם רש"י וכבר הוחלט הדבר לרוב המחברים העוסקים בדברי ימי ספרותנו שאינו מרש"י (צונץ ג', פ. בהקדמה שה"ג בשם יעב"ץ). והנה הראיות העקריות המובאות להחלטתם הן מן החלופים והסתירות אשר בינו ובין פירושו לשאר מסכות, ואמנם אף שלפי דרכנו אין ללמוד מזה ההלטה גמורה, יען שחלופים וסתירות נמצאו גם בשאר פירושו כמו שאמרנו למעלה, בכל זאת הדבר הזה סבה מספקת לדרוש על כל פנים על הדבר ובפרט נחזור אל המחברים הקדמונים בזמן קרוב אחר רש"י ונברוק למי יחסו הם הפירוש שלפנינו. הן מצאנו שהתוספות (ע"ז ל"ד, ד"ה ר"ע) מעתיקים פירוש רש"י מתענית על שמו ונמצא בכתבו וכלשונו בפירוש רש"י שלפנינו, ובאור זרוע (ח"א סי' שצ"ט וסי' ת"ד) מביא פירוש רבנו שלמה והוא לפנינו מלה במלה (תענית י"ח: ד"ה מתענה) ובתוספות (שם י"ד, ד"ה תני) ציינו פירוש הקונטרס והיא מפירוש רש"י שלפנינו. וכמה מחברים ראשונים מזכירים גם כן אלה הפירושים בשם רש"י (שו"ת רשב"א סי' שפ"ז הגהת מיימוני ה' תענית פ"א אות כ' ה"ה שם פ"א ה"ה פ"ב ה"ז וה"א), והרב ר' נסים בפירושו לאלפסי מביא פירושים מרש"י ובלם בפירוש שלפנינו⁽³²⁾. ואולם כנגד זה נמצא ראיות שלא הוחזק זה הפירוש לחבור מרש"י. אם נבין בתוספות לתענית, אשר לרוב יש להם תכונת פירוש ולא כדרך בעלי התוספות במקומות אחרים, נמצא שכוללות לרוב פירושי המכונה לרש"י בשנוי לשון פעם יקצרו פעם בהוספה הכל לפי צורך הענין. מזה מבואר שכונת בעל התוספות הזה לתקן את הפירוש שבקונטרס — כן יכנה אותו (י"ד). — אבל לא נרמז בתוספות שהחזיקוהו מחובר מרש"י, ואף פעם אחת כנוהו "המפרש" (י"ג: ד"ה ותסברא) ואף שלפעמים הביאו פירוש וכתבוהו מפורש על שמו של רש"י, אין כונתם על הפירוש שבמסכת תענית

⁽³⁰⁾ שם הערה 68 הבאתי כמה ראיות על הסתירות. יתמהתי שם על מה שפ" (ג.) המוציא וכו' חייב משום לא תוציאו, ומדאמר משום לא תוציאו משמע דכוון על לא תוציאו משא וכו' שבקבלה חזק ליתא. ואילו כוון על אל יצא אל יוציא היה לו לומר חייב משום לא יוציא. ואמנם עיקר הוצאה הלא למדים מויכלא העם מהביא ע"י שבת (צ"ז:) וערבין (י"ז:) ופרש"י שבת (ב.).

⁽³¹⁾ ע"ש הערה 69 שהבאתי קצת פירושים שפ" המפרש שלא כהוגן וכנגד פרש"י במסכות אחרות. ואפרט פה מה שפ" שם (מעילה ג.) לא מועלין אפילו מדרבנן וזה נגד הש"ס בכ"מ דמוכח דפ" לא מועלין היינו מדאורייתא וע' בספר ברכת הובל. ושם (ז.) ד"ה והא בימי שכל פירושו הוא נגד נמי מפורשת כמיש התוס' שם ד"ה חשב ועי' בה"ז. ועוד שם (כ"א:) והביא לו בשלשה דינרי כסף שהוא חצי דינר זהב וזה שגגה שדינר זהב הוא כ"ה דינרי כסף שהם שלשה סלעים ובשלשה ששנו כאן היינו שלשה סלעים וכן פ" רש"י בכתובות (צ"ט:).

⁽³²⁾ בתולדות הגיל הערה 70 הבאתי משבעה מקומות ברין שהעתיק פירושים מתוך הפירוש שלפנינו ומזכירם בשם רש"י, ויש להעיר עוד שכמה פירושים בשלש שנים ממש עם פירושי רש"י המאומתים במס' אחרות, ע"ש הערה ז' הראיות על זה,

כי אם על פירושים במסכתות אחרות (שם ג'. ד"ה עשר). גם מצאנו פירושים כתובים על שמו של "רש"י" (שם ד'. ד"ה יכול, יב: י"ג: ד"ה נים) והפירושים ההם לא נמצאו בשום מקום ברש"י אבל נראה שהנוטריקון "רש"י" באלה אינו מכון על ר' שלמה יצחקי כי אם על רבו של בעל התוספות הזה וכענין שכתב במקום אחר (ה': ד"ה ומי יב:): "מורי ש"י שענינו שיחיה" או שכונת ראשי התבות היא ר' שלמה יחיה כי גם רבו היה נקרא בשמו שלמה (ג': ד"ה בימות). ונראה עוד כי גם לפני רבנו אשר בעל הפסקים לא היה זה הפירוש ולא הביאו בשום מקום ופעם אחת מביא הלכה שפסק מדעתו על פי מה שנראה לו (תענית פ' ס"י) והדבר מפורש בפירוש שלפנינו. ואמנם מצאנו בספר או"ז בכמה מקומות שהביא פירושי רבנו שלמה לתענית ואומר בפירוש שמעתיקם בלשונו של רש"י מלה במלה⁽³³⁾ וכל אלה הפירושים אינם בפירוש שלפנינו ולא בשום מקום בפירושי. מזה נוכל לשפוט שלהראשונים היה פירוש רש"י לתענית משונה משלנו וממנו העתיק בארז. ובעל התוס' הראשונים (ע"ז ל"ד). שרמזו על פירוש רש"י לתענית כונו על פירוש האמתי, ומאחר שהפירוש שרומזים עליו נמצא קצת בשלנו נשפוט עוד שהפירוש שלנו נוסד על פירוש רש"י האמתי ואחד מן המחברים המאוחרים חשב לתקן פירוש רש"י והוסיף וגרע ושנה וזוהי יצא הפירוש שהיה בידנו⁽³⁴⁾. גם על פירוש רש"י למועד קטן כמו עוררים ואמרו שזה הפירוש הנספח לגמרא שברפוס אינו מרש"י אלא הוא מפירושי רבנו גרשום ופירוש רש"י האמתי הוא הנספח להלכות האלפסי ומעם הערעור יען כי הפירוש שלנו בגמרא מתאים לרוב עם פירוש ר"ג. אבל בעינינו כל הערעורים האלה אך תואנות המה ואם נמצא קצת או הרבה פירושים שפירש על פי פירושי ר"ג מה זו עושה? הלא נמצא שבכל פירושי סמך גם על מה שפירשו אחרים ובפרט היה לו פירוש ר"ג ליסוד. ומי שיתבונן בפירוש ר"ג הנמצא בידנו יראה כי המון רב פירושים אשר בפירוש רש"י שלנו לא יזכרו ולא יפקדו בפירוש ר"ג. ואמנם יתכן מאד כי שתי הנוסחאות שבידינו אותה שנספחה אל הגמרא ואותה שנספחה אל האלפסי שתי טהדורות הן כמנהגו של רש"י בכל פירושי, כי באמת היו ביד המחברים הראשונים שתי אלה המהדורות והעתיקו משתיהן בשם רש"י. הן בעלי התוספות הביאו בכמה מקומות פירוש הקונטרס על פי הנוסח שברש"י הנספח אל הרי"ף ושוב נמצא שגם מביאים הפירוש הנספח לגמרא אף שבפירוש הרי"ף נתפרש באופן אחר, אף גם הביאו פירושים בשם הקונטרס שאינם לא בזה ולא בזה המעיין היטב בתוספות ימצא מעצמו ראיות ברורות על כל זה (ע"י תולדות רש"י

⁽³³⁾ ע' באו"ז ח"ב ס"י ת"א: מתענה על החולה ונתרפא וכו' פ' רבנו שלמה על החולה שיתרפא ונתרפא קודם שהשלים תעניתו שנדר או על צרה ועברה ע"כ ל' הרי שמצא זה הלשון בפרש"י שלפניו. ושם ס' ת"ג מביא פרש"י בענין יחיד שקבל עליו תענית ומסיים נ"כ. ע"כ ל', וכן בס' ת"ז בענין ליה אדם תעניתו ופורע. וכן בה' נשיאת כפים ס' ת"י מביא פרש"י דתענית, וכל אלה הפירושים אינם בפרש"י שלפנינו ולא בשום מקום.

⁽³⁴⁾ לפנינו זה כבר אמרנו שמחבר התוס' לתענית השתדל לרוב לתקן פירושי המכונה לרש"י אשר באמת אינם מדוקדקים בלשונם ובסגנונם ובטיב הסדר כשאר פירושי רש"י. ע"ש בתולדות הערה י' שברדתי בראיות יותר מעשרים שכן הוא הדרך של בעל התוספות הזה. ודע שמחבר התוס' לתענית היה מן היותר מאוחרים, וחי סביב לסוף המאה הראשונה לאלף הששי. וכבר העתיק לשון המור אורח חיים דף יא: ד"ה ל'.

שלי הערה 73). ובפסקי רבנו אשר (מ"ק פ"ה ה"ח) מביא "לשון אחר שפירש רש"י ובמקום אחר שם (פ"ג ס"י נ"ח) מעתיק פירוש רש"י על מאמר אחד בגמרא, ולא נמצא זה הלשון והפירוש לא בפירוש רש"י שלנו ולא ברש"י שאצל האלפסי. וכן בעל הגהות מיימוני (הל' אבל פ"ה ה"ה) הביא פירוש רש"י אשר לא נמצא בשני הפירושים. מכל זה יוצא לאור משפט כי היו פירושי רש"י נוסחאות נוסחאות. וכל מי שישפוט על פירוש שלנו שהוא פירוש רבנו גרשום וההוספות והשנויים עשה חכם אחר ולא רש"י לא ישפוט בצדק, כי בשני מקומות מצאנו כי חותמו של רש"י חתום על הפירוש. האחד הוא מה שבמקום אחד כתוב בפירושי רש"י שלנו: מפי מורי הזקן (מ"ק ו. ד"ה מצא) וזה לשון רש"י באמת שקרא את ר' יעקב בן יקר בשם "מורי הזקן" והשני הוא: מה שהביא פירוש בשם יש אומרים אשר לפיהו דבר רב דבר שאינו אמת ועל זה אמר בעל הפירוש "וקשה בעיני לומר שרב יוציא דבר שקר מפיו" (מ"ק כ:). ושוב מפורש במקום אחר שרש"י אמר כן על עצמו שקשה בעיניו לומר כן (פסחים ד'): ועתה אילו מי שאמר כן בפירוש למ"ק היה איש אחר ולא רש"י יפלא שיאמרו שניהם דבור זה "וקשה בעיני", וכל אחד בגוף מדבר בעדו! אין זה אלא שאלה ואלה דברי אחד ודברי רש"י הם. סוף דבר יוצא לנו מכל זה כי היו ביד חכמי הדורות אחרי רש"י נוסחאות נוסחאות מפירושו למ"ק. ונראה שהיותר גרועה ובלתי שלמה היא הנוסחא שלפנינו ולא עוד אלא שחלו בה ידי אחרים⁽³⁵⁾. טובה וברירה יותר ממנה היא הנוסחא שאצל האלפסי אבל גם היא אינה שלמה ויש בה הרבה חסרונות ושבויים, גם לא נתקיים לנו ממנה אפס קציה, ואין בה מפירושו רק הנאותים לפסקי הלכות הר"ף וחסרים פירושו על ההויית ומשא ומתן של הגמרא ולולא שהרב בעל עיי יעקב קיים לנו את פירושו על ההגדות מנוסחא הזאת כי אז גם הם ידו אבודים⁽³⁶⁾. ואמנם כלל פירושו על רוב מסכות התלמוד עשו את רבנו שלמה לראש הפרשנים לפנינו ולאחריו, ולו הצדקה להיות המעולה בין חכמי צרפת ואשכנז בין המשתדלים בהתפשטות התלמוד וישרים ואמתים דברי האומר "ולו כי הוא העמיד את עולם חכמת התלמוד על רגל שלישי".

אולם האיש אשר נאמר עליו כי הוא זה, כי הוא משובב נתיבות עולם ומורה דרך החכמה לעמו מאין משלו לא די לו להיות נעלה מאד בחכמה ונשא וגבה ברוח בינתו, כי אם יהיה נבחר גם במדות הנפש ובמעלות מוסריות, ובאמת בכל אלה היה רש"י נפלה. מדות רוח צדקה ומעלות תמימות הלב נוצצות ככוכבי אור לטוהר מתוך כל כתביו ותשובותיו אשר השיב לשואליו ומתקניו אשר הקן בארצו ולעמו. לא ברעש ולא ברגז היה דברו עם בני אדם כי אם בנחת ושובה ובכל תשובותיו דבר

⁽³⁵⁾ במ"ק (י"ט, פ') את המשנה הקובר את מתו ג' ימים קודם ואמר על פירושו יהוה סברתי אבל בהעתק מצאתי וכו' ואומר אני שט"ס הוא והנה הפי' שמצא בהעתק נמצא בפ"ק רש"י שאצל הר"ף ובהכרח שבעל הסברה ימי שאמר שט"ס היא אינו רש"י ובלי ספק שהיתה יד אחר באמצע.

⁽³⁶⁾ בכל הענינים המדוכרים פה לא כתבתי רק המסקנא שעלתה בידי. והראיות על כל זה כתבתי בתולדות רש"י שלי באריכות, והבאתי שם מה שאמרו חכמים אחרים וזלתי בפנה הזאת-ר' יעקב רייפמאן במ"ע של ר"ז פראנקל שנה ג' והחכם צאמבער בקונטרסי מורה דרך (ליק תר"ל) והחילק עליו הר"ר ר. ג. ראבינאוויטש בקונט' מורה המורה (מינכען תרל"א) ודקדקתי בדבריהם לרחק או לקרב והכל ע"פ ראיות.

רוח הענוה, ודבר כתלמיד לפני רבו אף עם מי שקטן ממנו עשר מדרגות (פרדס סי' רמ"ב), ולעולם לא רצה ליטול את השם לרין במקומות אחרים ולהכריח על דעתו (אצר נחמד ח"ב 178). הוא היה דן את כל אדם לבק זכות, ואף בראותו חכם טועה בדיו תלה הקרקלה בתלמיד טועה (פרדס שם) וכל שכן בשראה שרבותיו טעו דנם לבק זכות וחפה על כבודם (מרדכי חולין סי' תקצ"ד ועוד פרדס סי' ר"מ) אבל על פשעי עצמו לא היה מכסה ולא בוש להודות כי טעה בדבר (שם סי' רל"ט אסור והיתר כ"י דין חלב ודין מליגה ואו"ז ח"ב סי' שט"ו). עיניו היו פקוחות על הדרוש לזמנו ועל פי מדתו הזאת התיר או אסר, ומטעם הזה המציא קצת היתרים בעניני יין נסך, ובעניני רבית שהם דברים אשר פרנסת היהודים היתה תלויה בהם והיה אומר ולפי ענין האיסור שפרין רואה אני שלא יזהרו והנהגה שהיו שוגגין ואל יהיו מוזהרין⁽³⁷⁾ רבים אומרים כי היה רש"י בן המחמירים ואין הדבר כן, והמדקדק בתשובותיו ופסקיו ימצא שכל הוראותיו בנויות רק על ראיות ברורות ובדרך אשר הראוהו הראיות בו הלך בין להקל בין להחמיר, ואם לא היה הדבר ברור לו לא אמר לא איסור ולא היתר (ע"י פרדס סי' פ"ד וסי' קכ"ט וסי' רמ"א). אמנם באחת היה רש"י קפדן גדול והוא בדבר המנהגים ולא היה נופל בענין הזה מכל בני צרפת ואשכנז. ואמר: וישראל בגלות אם אינם נביאים בני נביאים הם ואלו נוהגים מנהג הנאה וההגון ואין לשנות המנהג (שם סי' א') שמע בני מוסר אביך. . . . נאה הוא. . . לעשות כמנהג הטוב. . . . שלא נהגו כן בחנם אלא שראו שהוא מנהג טוב (שם סי' נ"ו) שמנהג אחרונים תורה היא ועל זה נאמר ואל תבוש תורת אבך (שם סי' קנ"ד). אמנם על המוספים מה שלא קבלו אמר: כסבורין הם שקנו מקום להתגדר בו ואינו אלא להתגדר בו הוא, ומחדשין מנהג בפני עצמם ולא חששו לשנות מפני המתלוקות (סי' קע"ה). אבל שמענו מזה כי בהקפדתו הזאת היתה הכליתו מוסרית להחזיק השלום בישראל. כי החזקת שלום עם כל אדם היתה הגדולה במדותיו. והזהיר קהלות ישראל על השלום ואמר באחת מתשובותיו (אצר נחמד ח"ב 178) ואתם תנו לבבכם לרדוף שלום כי בעונינו לקו אותם שסביבותיכם מכה נחלה מאד וכבר זוללים מן הגוים והשלום הוא יגרום לכם ליעור מן הצר. אף על כן לא היה מן הקנאים נגד הפושעים והיוצאים מן הרת והיה אומר אף על פי שחטא ישראל הוא ואסור להלוותו ברבית, וישראל הוא לענין קדושין וחליצה וגט (או"ה דין רבית מרדכי ב"מ סי' של"ח) והזהיר שלא לבייש האנוסים ושלא לאסור יינם (סוף סי' הפרדס) ואסור לספר אחר מותם (תשו' רש"י בא"י מרדכי ב"מ סי' שכ"א). אף מדות היושר בדברים שבין אדם לחברו מדות החסד בדברים שבין איש לאשתו, ואהבת השלום לכל אדם הציצו כקרני אור מתוך תשובותיו⁽³⁸⁾.

תשובות הרבה נשארו ממנו והן מפוזרות בין הפסקים שסדרו תלמידיו בשמו כמו: פרדס, האורה, מחזור ויטרי, ספר אסור והיתר, וסדר הסדרים, אשר רובם כתובי יד. מחזור ויטרי סדרו תלמידו ר' ש"ח ה

⁽³⁷⁾ בתולדות רש"י שלי צד 46 העליתי הראיות ברמו על דברי רש"י בפרדס סי' נ"ט, רס"א רס"ג רס"ד, רס"ח ובא"ה של רש"י כ"י דין נת וגרנותני לבור, דין חביות, ודין משכון, ומרדכי ב"מ סי' של"ח ועוד בפרדס סי' רכ"ח.
⁽³⁸⁾ ע"י שו"ת מהר"ם מריב סי' תתנ"ג תתנ"ד ובאוצר נחמד צד 180 ונמצא גם כס"י או"ה כ"י הנ"ל דין לקדש.

מ'יטרי, ואמרו שהפרדס סדר ר' שמעיה תלמידו והיה נמצא מכתבת יד ר' שמחה (אויז' ח"א סי' תע"ו) האורה חברו וסדר ר' נתן המכירי תלמידו, ספר איסור והתר מסדרו ר' יוסף ב"ר יצחק³⁹) גם נמצא סדרו מרשי (אויז' ח"ב סי' נ') והוא כעין ספר הפרדס וכן סדר הסדרים כענין הזה (ר"ש האלבערשטאם בהג' ג' לתולדות רש"י שלי) ולא ידענו מי חכם. נחלל ידיו מפירושו על המקרא ומלדבר דבר על ידיעתו בחכמת הלשון ועל נעים מדברו במליצת שפת קדש אשר הראה בפיוטיו אבל זאת נאמר כי תורותיו אשר שם בישראל ופעולותיו אשר פעל משולבות עם מדותיו הטובות כנור שושנים הן לראשו אשר לא יבול לנצח והן קנו לו שם עולם להיות ראש לכל מפשטי התלמוד בצרפת ובאשכנז ואמנם בכל ארצות מושבות היהודים יצא קו חכמתו⁴⁰) ויהי לכלם ראש הפרשנים אשר און וחקר ותקן אזנים לתורה, ולולא רש"י שהיה לנו בדורות האחרונים כמעט שנשתכחה תורה מישראל, ומאז גלה תעלומות חכמתו עד היום הזה הוא רבם של כל בני הגולה.

פרק שלשים

המשך מהקודם.

מעת אשר שמש רבנו שלמה האירה תבל בגבורתה נשבה רוח אחרת בלמודים בצרפת גם באשכנז הפירושים הרבים אשר נפוצו בארץ נעשו מדהה בפני פירושו⁴¹) כדבר אלהים נתקבלו לכל בני זמנו וארצו, והם פעלו כי רבתה דעת התלמוד בארץ. הם פרשו אור על דבריו החתומים, וסללו בו מסלה אשר כל מתחיל ילך בה בטח. טקצת תלמידיו נזכרו פירושים בתלמוד כי כלם שמו להם לחק להשלים מעשי רבם, כמו: רבנו שמעיה בן בתו של רש"י ותלמידו (תוס' ברכות כ"ה:;) אשר סדר ספר הפרדס (לעיר ס"פ כ"ט). ויש לנו ממנו פירוש למסכת מדות, על סגנון פירוש רש"י על הגמרא ומוכיח את רבנו באותו הפירוש כמה פעמים ולא קראו בשם "זקני" והובאו גם: פירושים ישנים של רבנו שמעיה (אויז' ח"א סי' שע"ח) בענין שחיטה, אך אין להוכיח אם הכונה

³⁹) כך העליתי במאמרי תולדות רש"י ורמותי על משיכ בפרדס הנדפס סי' קפ"א פסק אחר והוא מספר האורה של רש"י וכתוב שם ואני נתן הצעיר רואה "שלא כדעת רש"י ומשמע שזה נתן הצעיר הוא המחבר. ועי' גם בראב"ן ה' אבל שמביא דברים הנמצאים בפרדס שלנו ואמר עליהם וכן מצאתי במעשה המכירי. ויחסתי סי' איה לר' יוסף בן יצחק מפני שמצאתי שם בליקוטים בדין הנט כתוב: הנני יוסף ב"ר יצחק לא לחלוק על דבריהם באחי וכו' עי' כל זה בתולדות צד⁴⁰ ועיי' בהערה סי' 78 בענין סדרו רש"י ובהנהות ריד קיופמאן והר"ר ש. ז. ח. ה. שבסוף המאמר ומה שכתבתי שם.

⁴⁰) מענין פרסומם של פירושי רש"י בספר עי' בספר קורות וההשכלה בצרפת וכו' מהר"ר משה נירעמאן צד 18 הערה 1.

⁴¹) מלבד פי' ריג ורבותיו של רש"י גם ר' קלונימוס הזקן ב"ר יצחק בן ר' אליעזר הגדול (אויז' ה' ריה סי' רע"ה ובמצרף לחכמה דף י"ד ע"ב ע"פ כ"י רוקח) חבר פירושים לגמ' ומצאתי במרדכי ב"מ סי' שפ"ה וז"ל וכי' ר' קלונימוס הזקן בפי' נערה שנפתחה ויש לי להעיר על משפחת ריק מלוכה שנוכר יחוסו במצרף לחכמה הנ"ל ובשית מהרש"ל סי' כ"ט שרוב גדולי אשכנז וצרפת היו ממשפחה זו ויתר מק' חכמים מפורסמים ובלים עשו פירושים ולא ידענו איס? מרי משלם בן ר' קלונימוס בן זמנו של ריג וריש ב"ר יצחק נמצא קצת פירושים על פרק ריג ביבמות (עי' תשו' נאונים קדמונים סי' ס"ח סי' ט) ומנגנום כסגנון פירושי הנאונים. ועי' לעיל פכ"ח הערה 6 והערה 8. ולפי דרכינו ותכליתנו אין כאן המקום להאריך בדברי ימיהם.

על פירושים שפירש מדעתו או היו מקובלים בידו, ומצאנו שבעל אור זרוע (ח"א סי' תשי"ח) כתב בענין כתיבת הגט במחזור "וכן פירש הר"ר שמעיה זצ"ל בפירושו" אשר מזה נראה כי עשה גם פירושים אחרים וביחוד פירוש למסכת גמין, ובמקומות שונים רמזו בעלי התוספות על פירושיו בכמה מסכות (ברכות י"א. מ"א. ע"ז ל"ב: ג"ה ועוד במ"א). רבנו יהודה בן נתן חתנו ותלמידו של רש"י, השלים פירוש חמיו למסכת מכות ופירוש מסכת נזיר המיוחס לרש"י גם הוא ממנו (לעיל פכ"ט). ונראה מאד כי הריב"ן עשה פירושים גם למסכות אחרות ובעל או"ז בהלכותיו בכל הענינים הנוגעים במסכת יבמות מעתיק פירושים הרבה ממנו במסכת זו (ח"א סי' תרל"ג, תרל"ה—תרל"ט). וגם בשבלי הלקט (סי' רע"ט, וסי' ש"ו) העתיק פירושים ממנו ומהצעת לשונו נראה שכוון על פירושי מסכות. רבנו שמואל בן מאיר בן בתו של רש"י ותלמידו גם הוא עשה פירושים על כמה מסכות. בכל הוצאות התלמוד שלנו נספח פירושו לפרק ערבי פסחים, וכן פירושו לבבא בתרא מפרק שלישי עד סוף המסכת. ונזכרו פירושו על כל מסכת נדה בתוספות וברא"ש ובחדושי הרמב"ן והרשב"א ובמרדכי פרק שני משבועות ובאו"ז הלכות נדה. והרבה מפירושו למסכת ע"ז נעתקו בתוספות ומהצעת דבריהם נראה כי היה פירוש ערוך וסדור על כל המסכת ויש בו הרבה פירושים אשר כתב בשם זקנו רש"י. מפירוש הרשב"ם הזה עוד נמצאו שרידים אחדים בכתב יד על פרק רבי ישמעאל והם נספחים אל פירושי רש"י עד הפרק ההוא⁽²⁾ ובספר תמים דעים (סי' פ"ח ק"ג ק"ה ק"ח קמ"ו) העתיק כמה פירושים בשם רבנו שמואל ואמר המעתיק שכן מצא בפירוש ע"ז שלו, ואף שאין בהעתיקותיו כי אם פירושים על שני הפרקים האחרונים בכל זאת נראה שהיה הפירוש על כל המסכת, כי בתוספות הובאו פירושו גם על הפרק השני (ל"ו). ד"ה אשר ע"ב ד"ה כ"ו) ובפרק שלישי (מ"ב: ד"ה יולכים וד"ה הומרי ומ"ג: מ"ד:). מרבנו שמואל נתפשטו גם פירושים מכונים בשם תוספות (או"ז ח"א סי' תשע"ו), ואפשר שקצת פירושים הנזכרים על שמו לקוחים מתוך תוספותיו⁽³⁾. מלבד אלה תלמידי רש"י נזכרו עוד אחדים מתלמידי רש"י כמו ר' שמה מו"ט ר' אשר

⁽²⁾ בירי החכם ר' אברהם עפשטיין, נמצא קצת שרידים כ"י מפי רש"י לע"ז ובתחלת פ' ר' ישמעאל כתוב שמכאן ואילך פירושי רשב"ם וקצת פירושים שהעתיק בעל תמים דעים מתאימים עם הבי"י. את הבי"י עצמו לא ראיתי וכל מה שכתבתי אודתיו הוא רק מפי השמועה מהחכם הנ"ל. איך שיהיה ברור הוא שפי' הרשב"ם כל מס' ע"ז והובא בתוס' בשלשים מקומות בקצתם בשם רש"י והעתיק ממנו גם ר' ברוך בס' התרימה ועוד מחברים ראשונים אחרים. ומצאת באו"ז ח"א סי' תקמ"ב שהביא פי' ר"ש בפ"ק דערובין והובא זה הפי' גם בתוס' בשמו ומהצעת הדברים נראה שכוון על פי' מסדר.

⁽³⁾ בעל שה"ג מוזכר גם פסקי הרשב"ם והנהגותיו על הרי"ף וכמה פסקים בדרך שו"ת מפוזרים ממנו בפוסקים ומצאתי בשבלי הלקט החדש שהו"ל ר' שלמה באבער כמה פסקים ופירושים בשם הר"ר שמואל סתם והוא הרשב"ם והעירות ע"ז בפירוש מפני שראיתי שהו"ל אמר בהקדמה הערה ס' קצאי על ר"ש סתם הוה וז"ל: כפי' ק"ץ הביא במנצח שני גדולי הדור ר' יצחק בר"י ור' שמואל בר"י דוד הלוי לכן הוא ר"ש בר"ד עכ"ל כי מלבד שוה. לכן אין לו שחר, הדבר מצד עצמו אינו אמת. שכל המקומות שהובא ר' שמואל סתם מוכח מתוך הענין שוה הרשב"ם. בס' ט"ז הובאו דברי ר"ש בענין ברכה הסמוכה לחברתה, והוא מפ' רשב"ם פסחים (קיד: ד"ה וברכה. ובס' ע"א הביא ור' ישעיה כתב בשם רבנו שמואל ז"ל בענין פנימת כוס וניכ מפירושו שם (ק"ו. ד"ה קפ"ד). ובס' קמ"ד בענין שני י"ן הוא מפ' שם (ק"א. ד"ה אחר) ובס' קמ"ו וסי' קנ"א בענין זמין מוכאים במרדכי ברכות

סדר מחזור ויטרי לפני רש"י, והביאוהו בתוספות ובפוסקים, אך כל המובא בשמו אינו אלא פירושים ופסקים הויית ופלפולים על דרך בעלי התוספות (ע"י שה"ג ע"י מחזור) יתר עליהם הביאו המחברים הראשונים עוד חכמים אחרים מתלמידי רש"י אשר חפץ כלם והשתדלותם רק להשלים מלאכת רבם⁴, אמנם דבר אחד אשר חדל רש"י לעשות מגדול ענותו ומראה לחדש חדשות, נשא לבם אותם לעשותו. והוא: שהעמידו וקבעו הנוסחאות בגמרא על פי מה שהגיה רש"י בפירושו ואלה הנוסחאות נתקיימו לדורות עולם ונחשבו כאלו יצאו בן מתחת ידי בעלי התלמוד והיו קדש (לעיל פכ"ט).

אחרי אשר קיימו וקבלו עליהם חכמי הדור את פירושי רבנו שלמה לא נדרש עוד לבקש דרכי הפירוש והבאור כשיעור אשר היו דרושים בימים שעברו, ואז החלו חכמי הדור להציב להם מטרה חדשה, והיא החקירה והבקרת העיונית בדברי הגמרא, ויתילדו מחקרים דומים למחקרי חכמי הגמרא—האמוראים. כאשר הם נשאו ונתנו בדברי קדמוניהם בעלי המשניות והשתדלו לתרץ הקישויות הנפלות בהן ולפשר הסתירות ביניהן, כן עשו חכמי צרפת הבאים אחרי רבנו שלמה עם התלמוד (לעיל ח"ג פ"ח), ונוכל לאמר כי מעשה אלה החכמים בבקרת עניני התלמוד הוא כמו המשך לתלמוד (שם ספכ"ה). אלה המחקרים נקראו בשם תוספות. וכשמן כן הן בתכונתן שהן דברים אשר הוסיפו על התלמוד⁵. יש מתלמידי רש"י אשר כבר הלכו בדרך הזה. הראשון אשר נזכר היה רבנו מאיר בן שמואל התנו של רש"י ומתלמידו גאוני לותיר (שבח"ל סי' כ"ח) הוא עשה תוספות לתלמוד וקלסום בנו רבנו תם (ספר הישר סי' רנ"ב) והרבה דברים ממנו נעתקו בתוספות שלנו, ונמצא ממנו פירוש על סוגיא שלמה בגמרא והוא על דרך פירוש רש"י (מנחות ספ"א). השני הוא ר' יצחק בן אשר המכונה בתוספות בנוטריקון ריב"א, הוא היה תלמיד רש"י (ע"י שה"ג בערכו). בתוספות שלנו על הרבה מתוספותיו שהובאו בהן במקומות אין מספר, אכן לא כל כתב בכתיבת ידו כי אם תלמידיו הם שפדדו ונמצא בקצת מהבאים שהביאו תוספות תלמידי הריב"א. אך על אלה התוספות שכתבו תלמידיו בשמו אין לסמוך אלא אחרי מתינות ועיון כי לפעמים תלו דברים ברבם אשר אינם כסף צורף, וכבר היה קובל עליהם רבנו תם באחת מהשובותיו (סי' הישר סי' רפ"ב) ואמר שהוא לא עשה אותם התוספות והמעתיקים קראום על שמו ולא תסמכו עליהם כי רובם שגויות: ונאמן אלינו

סי' קנ"ו כללו של דבר כי שמו של רש"י הוא הרששים ור"ש באבער טעה בחפזו.

⁴ מתלמידי נזכרו עוד ר' שמריה, בתוס' נדה (סו:) ר"ה אם הובא מחזור שלו ומה שמפרש בו בשם רש"י והובא גם במרדכי בקצת מקומות שהיה תלמיד רש"י. ומצאתי באיזו סי' ת"מ ור' שמריה קבל מרבו רבנו אליעזר בן רבנו משולם ונראה שאין זה רש"י תלמיד רש"י. ורבנו שמשון הובא בהמ"י (לפי נ"י בעל קה"ד) ולפינו כתוב ר' שמעון תלמידו של רש"י וכ"ה לפני בעל שה"ג ואולי הוא אותו רש"י שהובא בתוס' שבת (ק"ב:) שפלפל ר"י הזקן בדבריו ואפשר גם שהיה לו לרש"י תלמיד בשם ר' שמשון והוא רש"י זקנו של הרי"ש משאנץ (ע"י איזו ח"א סי' תרכ"ט) ויתכן כן לפי סדר הזמנים. ובתוס' יבמות (מ"ב). חולק עליו ר"ת. וכבר כתבתי (סוף פכ"ט) שגם ר' נתן המכירי היה תלמידו ושהוא סדר סי' האורה ושערת שר' יוסף בר' יצחק של פ"ד סדר ספר איה נ"כ היה מתלמידיו. כל אלה היו מבחירי תלמידי רש"י.

⁵ ע"י בתולדות ר"ת של משיכ שם פ"א בהוראת השם תוספות ושם בהערה

רבנו יעקב אף שבעל שבלי הלקט לא חשב כן וכתב (סי' רכ"ה) שמדבריהן למדין ואין משיבין. בספר תמים דעים נמצאו כמה מתוספותיו (סי' קצ"ח ר"ז ר"ח ר"ט) ומהצעת הדברים נראה כי הן מקונטרסיו שכתב הוא עצמו. הריב"א חבר גם פסקים, והפוסקים מזכירים פסקי רבית בשמו (מרדכי ב"מ סי' של"ז). ונראה שהיו ממנו גם פסקים בדיני טרפות (א"י ח"א סי' תמ"ג). ונתקיימו ממנו גם תשובות. רבנו אליעזר ב"ר נתן (ראב"ן סי' ק"א) שלח אליו שאלה בדיני ממון וקראו אלופי ומיודעי, והוא משיבו בענוה וקבל השואל פסקו וכתב: אחרי הניעה אנרת זו לידי האיר עיני צורי והבנתי מתוך תלמיד רבנו שלמה וצ"ל כך וכך, ומבואר פה מבן זמנו כי היה תלמיד רש"י⁶). גם נזכר מחבר תוספות שמוזן ההוא בשם רבנו יוסף (סי' הישר סי' רנ"ב), אך לא ידענו מי היה ר' יוסף כי כמה ר' יוסף נזכרים בתוספות סתם. אפשר שהוא ר' יוסף טוב עלם אשר אמר עליו ר"ת ששמש לפניי (שם סי' תרי"ב). או אולי היה אותו ר' יוסף ב"ר יצחק ששערנו עליו שהיה מתלמידי רש"י וסדר ספר איסור והיתר אבל דבר ברור לא ידענו להודיע. וכלי פסק עוד היו בימים ההם ברור שאחרי רש"י עוד חכמים אחרים אשר עסקו במלאכה הזאת לעשות תוספות לגמרא בפלפול ובמשא ובמתן של הלכה.

אמנם לרוב המעלה התנשאה זאת החקירה החדשה אשר היתה אם הדרך לכל בעלי התוספות על ידי רבנו יעקב בן מאיר הנקרא רבנו תם. איש אשר בו התאחדו כל המעלות הנדרשות ליסד שמה חדשה בחכמת התורה. כבר מלידה הוחן בהכנות טבעיות ויתרון הכשר חכמה, אף כערך כשרונותיו כן היה חנוכו הטוב. בבית אביו תחת ידי רבנו מאיר אביו חתן רבנו שלמה, ורבו אחיו הגדול הרשב"ם, ובחברת אחיו השני אשר גדל עמו הוא רבנו יצחק בן מאיר אשר הובא בתוספות בשם ריב"ם, ואשר בחצי ימיו הלך לעולמו נספר מאב זקן ומאחיו אשר נפשם קשורה בנפשו, ומשבעה יתומיו (סי' הישר סי' תרט"ז וראב"ן דף קמ"ח ע"א), ועוד מלבד למודו ושמושו בבית אביו היה משמש גם לפני רבנו יוסף טוב עלם באוניו⁷). כאשר העיד הוא עצמו (סי' הישר סי' תר"כ). אמנם יותר מאשר זכה ארחו תחת הנהגת רבותיו וכוהו כשרוניו אשר חננו אלהים בהם, כי התחברו בו כשרונים אשר לא רבים יזכו להם שכל צה ובהיר עם כח זכרון חד ומתמיד, אהבה רבה לתורה עם שקידה מאין משלה, חייו לא היו תלויים באחרים כי היה עשיר וקרוב למלכות (תולדות ד"ת שלי פ"ט), לא היה צריך לשאת פנים לדעתם ולדעות הרגילות, לבו היה אמיץ כח ללחום בעד שטתו אשר לפי דעתו הכיר אמתתה מבלי חת מוקשי אדם והתנגדות אנשים אשר לא כערכו, עז יד אלה הכשרונים הלך דרכו בתוך נתיבות התורה והתחכמה. בימי זקנו רש"י כבר נתפשט דרך הלמוד הפלפולי ורבנו שלמה התאונן על זה. ואולי מעת החיים לעשות תוספותיהם עוד הורע הדבר, ור"ת גם דבר קשות נגד בעלי הפלפול (סי' הישר סי' תקפ"ז) ואמר כי אלה המפלפלים משנים פירושי רבותינו ואילו יהיו מדקדקים בהלכה כפירושם

⁶ הלשון משובש באותה התשובה ועכ"פ ראינו ממנה שהיה הריב"א תלמיד רש"י ושהיה הראב"ן כבר גדול בתורה בדורו של הריב"א.

⁷ אין זה ריט"ע שהיה בימי רש"י כי שני חכמים נודעים בשם הזה ע"י במאמרי שבבית תלמוד שנה א' צד 27, 54 ובתולדות רש"י שלי צד 2 ובהערות שבסוף סי' שהג' דפוס ווילנא.

לא יתכנו דבריהם, ומתוך פלפול הוקשו ואם יוסיפו לפלפל ימצאו תשובות חבילות חבילות על הכל (שם דף ע"ג ר' וויען). הן אמנם לא יוכחש כי בדבר אשר גנה בו אחרים הוא עצמו נוקש בו. הלא גם הוא במקומות אין מספר לקח מדת הפלפול למדתו, משתדל לפשר הסתירות בנמרא בדרך החדוד ובהמצאה חדשה מבהילה הלומדים הפשוטים⁸), ולפי דבריו היה זה חפצו בלמודו להשוות דברי התלמוד בכל אפן שאפשר (שם סי' תק"ו) ואמר: אפילו כשיש בתלמוד חייב במקום האחד ופסור במקום האחר אני מתרצם יפה כל שכן קושיות אחרות (שם ע"ח ע"ב). ומי לא יודה כי פשרות והשוואות כאלה לא יתכנו רק במדת חריפות הפלפול והחדוד? אבל לא דבר ר"ת על הפלפול ההגיוני לפי דרכי הגיון של התלמוד כי הפלפול הזה הוא חכמת התלמוד ומי אשר לא ידעו לא יבין לעולם סוגיא על בוריה והיה לו התלמוד כספר חתום, אך הפלפול אשר גנה ר"ת הוא הפלפול של הבל אשר בעליו סומכים רק על חדוד סברתם (פרש"י סנהדרין מ"ב), ועל ידי זה משבשים הפירושים (פרש"י חולין פ"א). אמנם פלפולו של ר"ת היה דרך פלפולו של רבא ורבא אשי וצחות שכלו ועומק עיונו ובקיאותו הנפלאה עמדו לו כי הצליח דרכו אשר היה הולך⁹). אף בעזרת מעלותיו האלה גם זה בידו יצלה כי על נקלה מצא פשרה לסתירה ותשובה לכל דבר הקשה. ובגלל הדבר הזה היתה הנהגת הספרים רע בעיניו, כי לפי דרכו לרוב אין צורך להגיה, שלפעמים הגרסא היותר זרה למראה עינים אפשר לישיבה בעומק העיון בלי תקון. חלופי הגרסאות בספרי הגמרא כבר בזמן קדום היו רבים. בהרבה גרסאות נחלקו הגאונים וספרי אפריקא הצפונית נטו לפעמים מספרי בבלי, גם לא כספריהם ספרי ספרד, ולא כספרי ספרד ספרי צרפת ואשכנז (תולדות ר"ת פ"ד הערה 2). בקצת החלופים היו המעתיקים אשמים. אך לרוב באו מיד המגיהים. יש הגיהו מסברה ומכת קושיא, ויש שהגיהו על פי ספרי ברייתות, יתר על כל אלה התילדו גרסאות בנמרא על ידי שהכניסו לפנים התלמוד דברים שהיו כתובים מיד איזה מפרש על הגליון ובמשך הימים נחשבו הדברים כאילו הם מעצם התלמוד (תולדות ר"ת פ"ד הערה 3). רבנו גרשום מה"ג ראה המכשלה הזאת וגור בחרם ובאלה על כל מגיהי ספרים להשתמר מאד מעשות ככה, וישם אל לבו להעמיד נוסחא מאושרת וכתב בכתיבת ידו ממש נמרא מוגהת (ע"י לעיל פכ"ט). אמנם לא נמלאה עצתו כי כאשר השתדל רש"י לעשות פירוש מספיק לתלמוד היתה זאת ראשית מלאכתו לטהר הנוסחא מן השבוישים ועשה הגהות בנרסא. הן אמנם כי הוא לא הכניס הגהותיו פנימה כי אם הגיה הגרסא בפירושו ולא מחק מן הספר ולא הוסיף עליו, אבל לא ארכו הימים ובאו תלמידיו והגיהו הספרים על פי הגהותיו ותקנו ומחקו. ומעדותו של ר"ת למדנו כי לא לבד שתלמידיו הגיהו בספרים על פי הגהות רבם כי אם גם על פי הגהות עצמם, ועל אחיו רבנו שמואל היה אומר: ושרא ליה מריה לרבנו שמואל כי על אחת שהגיה רבנו שלמה הגיה הוא עשרים ולא עוד אלא שמחק הספרים (הקדמת סי' הישר). אבל בעיני רבנו יעקב נחשב זה כמעילה בקדשי שמים, ובפירוש אמר "שלא יתקן כן סמדת

⁸ ע"י בתולדות ר"ת שלי פ"ג בהערה 1 שהבאתי כמה דוגמאות מעין פירושיו ממין הזה.

⁹ ע"י בתולדות הנ"ל פ"ג מה שכתבתי שם בענין זה באריכות וע"י עוד בספר השנתי "האסיף" משנת תרמ"ז מה שדקדק כמה שכתבתי החכם הר"ר אלעזר אטלאס.

יראת שמים". ונראים הדברים כי בדברו מספרים אשר לפנינו כונתו על על ספרי צרפת אשר נקבעו נוסחאותיהם על פי ספרו של רבנו גרשום מה"ג שכתב בכתיבת ידו וגור בחרם ובאלה שאין לשנותן. ואף כי ידע בנפשו כי גם הספרים היותר נשמרים מן הטעות עלולי השגיאות הם, בכל זאת לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול. וממה שעשה זקנו רש"י ואחיו הרשב"ם ותלמידיו רש"י האחרים, נוכל לשער כי הגהת הספרים היתה בעת ההיא מנהגו של עולם, יש שהגיהו ספעות שלא ידעו ההלכה (ס' הישר ס' ה'), ויש אשר מניהם מבלי דעת ברור אותה ההלכה במקומות אחרים (שם ס' תק"ו), ויש מניהם לצרכה, ויש מניהם הנם (שם דף ע"ב ע"ב) אחרי כל אלה קרא ר"ת מלא. ונראה כי עיקר תרעומתו היה על המניהם בקלות הדעת, וראה והבין בלבבו כי זמנו ודורו דורשים לתת גבול למנהג הרע הזה, כי רבים אשר לא נקראו וגם חסרה להם המדה הנאותה בחכמה שולחים יד בספרים ומה יהיה אחרית אלה? קלוקל הספרים ורבת המכשלה! ואמנם לא עלה על דעתו ללכת בעינים סגורות אחרי הגרסאות שבספרים אף אם הטעות מוכחת. אם נתן לב לתוספותיו נראה כי גם הוא במקומות הרבה הגיה גרסת הספר, ולא עוד אלא שמחק הגרסא הכתובה¹⁰). אבל גם ההגהה גם המחיקה לרוב לא עשה על נקלה כי הגיה רק כשאין דרך לנמק, ואם הגיה מכח סברא או קושיא לא הגיה בספרו רק הודיע דעתו שכן ראוי להגיה אבל לא הגיה בפנים הספר, ואף בהגהתו בספרו ממש סמך רק על ספרים קדומים נאמנים ומקוימים כמו ספרי רבנו חננאל כי היו בעיניו היותר נאמנים ובכל עת בחר גרסאותיו יותר מגרסת הספר שלפניו (שם ס' רע"ד) כי אמר: אין לנו ספרים ישנים ומויושנים מספרי רבנו חננאל (שם ס' נ"ט). סוף דבר, אוהרת ר"ת על המניהם היא רק להורות שלא להגיה בקל, אך נשתדל להצדיק גרסת הספרים ולהזהר מלמחקה אבל נסמוך בתקונינו על גרסת ספרים קדומים נאמנים ומקוימים. ואין בכלל הזה התוספתא מפני שהיא הוגהה מספרינו (גם זה שם) גם לא מתוך ברייתות. כי לא שמיעו להם כל" ויש מהן קטועות (שם). ואמנם גם מה שהיה מזהיר אחרים גם נאה היה מקיים. חלק גדול מפירושיהם היה מכון לישיב גרסת הספרים ובכח עומק סברתו לרוב חפצו בידו יצלת. בריחתו מן ההגהה היתה כל כך גדולה עד שאם ידע בלבבו שהגהתו מוכחת ומוכרת לא רצה להגיה ואמר פעם אחת: .גם לא בשביל שלא להגיה הספרים הייתי אומר, דהכי גרסינן". והמעין בתוספות תלמידיו יראה ברור כי אוהרתו ומצותו גם פעלו כי הלכה מלאכת הגהה הלך וחסור וגברה ההשתדלות להעמיד הגרסאות הישנות, לישיב כל קושיא הנופלת בהן בחכמת פלפולם, זה היה הרוח בתוספות ר"ת וממנו הערה על תלמידיו.

תוספות ר"ת היו כלולות בספר הישר אשר חבר. בתחלת דבריו, בהקדמת הספר, יבאר המחבר הטעם למה קרא את הספר בשם הזה,

¹⁰ בתולדות ר"ת שלי פ"ד הערה 4 הבאתי כמה ראיות מן התוס' שהיה ר"ת מניה הגרסא בספרים ולפעמים שלא כדיון עד שתלמידיו בטלו דבריו. ושם בהערה 5 תמצא גם כמה ראיות שר"ת הגיה ומחק הני' מספרו. ואנכי אעיר כאן על תוס' בשבת (ק"י). שכתבו, ר"ת מחק כל דף מלאת מספרו וקאמר הרי' תלמידו הטעם שמחק, ואומר ריביא דאין צריך למחק וניל שאין זה הריביא אותו הריביא שבכ"מ בתוס' שהוא ר' יצחק בן אשר שהוא קדום לר"ת וכיש לר"י תלמידו ואיך משיב כאן על דבריו ר"ת ור"י אבל זה הריביא הוא ר' יצחק בן אברהם אחי הר"ש משאנץ הנקרא בתוס' ריביא ולפעמים גם ריביא.

ואומר: קראתי בשם את הספר הזה יען כל פקודי כל ישרתי בין שמועות הראשונות והגורסות אשר מעולם. בדברים המעטים האלה באר היטב אותות תכנית מלאכתו, והוא היה בתהלה בצאתו מתחת ידיו קובץ כל תוספותיו, ועשה ספרו בבירור אחר ברירה בשתי מהדורות כי נזכר ממנו מהדורא קמא ומהדורא בתרא⁽¹¹⁾. אמנם ברור הדבר כי ספר הישר אשר בידינו אינו ספר הישר כפי אשר יצא מיד מחברו, ובכל עמוד ועמוד שבו נכיר כי חלו בו ידי אחרים, ועל כן לא יאתה לדבר על ספר אשר אבד כי אם יהיה דברנו על ספר הישר הנמצא. מדור הספר שלפנינו אינו על סדר המסכות כי זה המסדר האחרון עשהו במתכנתו אשר נתן לו ר"ת בספר הישר שלו כמו שכתב בהקדמתו, ולא על סדר המסכות אכתוב כי אם כאשר יעלה דבר בידי. הספר שלפנינו הוא משני חלקים. תחלק הראשון (עד תרמ"ב) כולל לרוב תוספות ר"ת. וענין החלק השני לרוב פסקים ותשובות. בסוף החלק הראשון כתוב "עד כאן שמועות של רבנו יעקב ב"ר מאיר נ"ע ומכאן ואילך איש על דגלו בשאלותיו ותשובותיו"⁽¹²⁾. בעל הספר רומז לרוב על מקורו לפעמים כתב "הועתק מכתבת יד רבנו יעקב" (ס" קצ"ה ר"א רפ"א שס"ג שפ"א שפ"ז) או: מפי רבנו יעקב (ס" פ"ט) כך פירש ר"ת (ס" קמ"ד) זה חדש ר"ת (ס" שצ"ה) ולשונות אחרים כאלה. והרבה דברים כותב מפי השמועה ששמע מחכמים אחרים ששמעו מפי ר"ת (ס" קע"ז קפ"א ר"ב ר"ג). ומזכיר גם מפורש את ספר הישר (ס" תצ"ז ת"ר), מבואר מכל זה שספר הישר שלנו אינו העתק מדויק מספר הישר של ר"ת. ומפורש יוצא מהרבה מקומות שהספר שלפנינו חברו אחד מתלמידיו אחרי מותו, שבכל מקום קראו "מורי וכותב עליו "זצ"ל" (ס" תרפ"א תרס"ט תרע"ז). ואולם לא ידענו בבירור מי הוא התלמיד ומה שמו ושם אביו, אבל ידענו שם זקנו והוא רבנו יום טוב בן ר' יהודה בן נתן חתן רש"י (אוי"ח ח"א ס" קנ"ה) אשר קראו ר"ת "הישיש" (ס" תרנ"ז) גם "קרוב" (ס" תרצ"ט). שכן כתוב (ס" תקנ"ט) בספר הישר "וכן הניח זקני הרב רבנו יום טוב בן יהודה" ונראה מזה כי נכדו של ר' יום טוב הזה חבר ספר הישר שלנו. ונחשוב עוד כי ר' יו"ט הזה היה לו בן הנקרא יהודה והביאו התוספות (מנחות פ"ח). חכם בשם רבנו יהודה בן רבנו יו"ט. ונוכל לשער שזה בנו של ר' יו"ט בן יהודה ועל כן אבי המחבר שלנו היה ר' יהודה בן יום טוב הישיש, ונשער עוד כי אותו ר' יהודה בן ר' יו"ט הישיש היה לו בן ונקרא בשמו גם ר' יום טוב כשם אבי אביו ואם זאת ההשערה אמת ידענו שמחבר ספר הישר שלנו הוא רבנו יום טוב בן ר' יהודה ב"ר יו"ט הישיש בן הריב"ן חתנו של רש"י⁽¹³⁾. המחבר עשה הספר על פי "מהדורא בתרא"

⁽¹¹⁾ על דבר המהדורות ע"י בתוס' ערובין (ער:) ד"ה הוה שהביאו פירוש דמהדורא בתרא, ובספר הישר שלנו ס"י רמ"ח ורצ"ב מובא הפירוש של מהדורא בתרא, וע"י גם בס"י פ"ב.

⁽¹²⁾ ע"י בתולדות הנ"ל פ"ה בהערה 1 שהראיתי שבח"א נמצאו שמונה עשר פסקים, וכ"א תשובות.

⁽¹³⁾ השם יו"ט בן יהודה נמצא בכמה מקומות בתוס'. ולפי דרכנו למדנו ששנים היו ר' יו"ט הישיש בימי ר"ת שהיה בן יהודה וקרובו של ר"ת וקשיש ממנו ובני ר' יהודה בן יו"ט. ור' יהודה הוה היה צעיר בימי רש"י. וז"ל והוא שהביאו התוס' ששאל שאלות מרש"י (ערבין יח:). וששערי שר' יהודה הוה היה לו בן ששמו נ"כ יו"ט מפני שנחשוב שר' יו"ט סתם הוא בן יהודה שגם ר' יו"ט הישיש בן יהודה מובא בשם ר' יו"ט סתם כמו שפירא בתוס' נזיר (לו). שמוכר ר' יו"ט סתם

ומאן במהדורא קמא (ס"י רצ"ב) והכנים לתוך ספרו מה שהוסיף ר"ת במהדורא בתרא (ע"י ס"י רע"א שג"ג). ומצאנו גם שהעתיק את שתי המהדורות (ס"י שס"ז). אמנם הספר אף שאינו ספר הישר האמתי של ר"ת על כל פנים נוסד על יסוד סה"י האמתי, ולרוב יודיע המחבר מה שהוא מיסודו של ר"ת. בכמה מקומות (ס"י א'—י"א) כתב: עד כאן מצאתי. ולפעמים מסיים (י"ב—כ') „מכתיבת יד רבנו". וברוב הפירושים והחדושים שבספר על כל פנים רומז ברמז מה שהוא מר"ת, באמרו: כך פרש רבנו יעקב, מפי ר' יעקב, וכיוצא באלה הלשונות (ע"י תולדות ר"ת צד 17, 18). ואף בפירושים וחדושים שלא נרמז בהם ממי הם יודע לנו שהם מיסוד ר"ת אם נשוה אותם עם מה שכתוב בתוספות על הענינים ההם שלרוב נזכרים בשם ר"ת (ראיות שם הערה 5). ובכן על כל פנים חחלק הראשון הוא לרוב העתק מספר הישר של רבנו יעקב.

חדושים ופירושים רבים מן הנמצאים בספר מובאים בתוספות בשם ר"ת, רק שמה שהובא בתוספות בשמו לא הובא ככתבו ובלשונו בספר כי אם קצרו דבריו ושנו לשונו והכניסו לפעמים בתוך מלים מועטות משאו ומתנו הארוך, אבל כמה פעמים שחתו הדברים על ידי קצורם מתוך שהשמיטו הראיות ופלפולו ועשו דבריו כגזירה בלי פתרון¹⁴. וגדולה מזו מצאנו סתירות מפורשות בין דברי הספר ובין הדברים שמביאים התוספות בשם ר"ת ולא לבד כמה שלא נזכר עליו בספר שם ר"ת שיתכן שאין הדברים דברי ר"ת כי ידענו שיש בספר תוספות מחכמת חכמים אחרים, כי אם בדברים אשר חותמו של ר"ת עליהם נמצא בתוספות שכתבו בשם ר"ת להפך¹⁵. וקצת נראה שכבר בחייו הכניסו תוך דבריו פירושים אשר לא חשב ולא עלו על דעתו ומצאנו שראה בספרו, שנעשו ממנו העתקות, פירוש מוטעה והגיהו בכתיבת ידו והודיע לכל שלא עלה כן על דעתו אלא ספרדים אוסרים כן (ס"י שמי"ז). ורבנו יוסף מאור לינש שאלו על דבר ענין אחד הנמצא בספר הישר שלו, והשיב ר"ת: לא ראיתי יפה בפתרוני וטעית מראש לסופר... אך בשבובש מצאת כתיב פתרוני וטעית בו ודרך הצונה [אתה] בדרת לך למעות בפתרוני (דף ע"ח ע"א). ואמנם מה שקרה לר"י מאורלינש אחד מתלמידיו המובהרים שטעה בפתרון דבריו משבובש העתקתו אולי קרה גם לבעלי תוספות אחרים שהעתיקו דבריו, וזה נזק להכרעת ההלכה שיבוא חכם ויכריע ההלכה כמותו על פי מה שמצא בהעתקתו ונמצאה מוטעת ולא אמר כן ר"ת מעולם. ורעה גדולה מזאת נולדה ממה שקצרו דבריו ולא

והוא אשר הובא בתוס' קדושין (לח). ר' יו"ט בן יהודה שהקשה לו ר"ת. וע"כ נראה ר' יו"ט השני שהיה בימי הריצב"א תלמיד תלמידו של ר"ת הנזכר בתוס' יומא (מח). בשם לוי הקדוש ונזכר גם במרדכי שבת בב' מקומות אשר שם מוכח שהנזכר איא שהיה ר' יו"ט הראשון ע"י תולדות ר"ת פ"ה הערה 2, נראה כי הוא היה בן יהודה בן יו"ט הראשון. אך לא אחליט כל זה רק נראה שאפשר כן. וראיתי בשבלי הלכת הנדפס מחדש בהקדמה מהמז"ל ר' שלמה באבער שכתב צד 12 בערך ר' יום טוב מיוני בהערה ס"י צ"א שהביא מעשרה מקומות בתוס' שהובא זה ר' יו"ט והרכיב יחד ר' יו"ט סתם, ובן יהודה, ובן יצחק, ומיוני והכניסם למדור אחד לבלבול הקורא.¹⁴ ע"י תולדות ר"ת פ"ה הערה 5, 6. וביחוד על שהעירות שם על תוס' קידושין (י). בענין כל הבעל דעתו אמר ביאה מש"כ בשם ר"ת וכנדר זה בסה"י ס"י לינ. וכן על תוס' מכות (כ"ב) בענין מרביע שור פסולי מקדשין פ"י ר"ת וכנדרו פירושו בשלמות בסה"י ס"י תע"ז.

¹⁵ הראיות על הסתירות שבין שטת ר"ת בתוס' ובין המובא בספר הישר הלא הן כתובות בתולדות פ"ה הערות 7, 8, 9, ע"ש.

כתבו רק תמציתם בהשמטת סברותיו וראיותיו כי בזה הרבו המכשולים לפני הדורשים שהניחו בדבריו כונות אשר לא חשב, ואלו היו הדברים לפניכם כאשר יצאו מתחת ידו, והיתה כונתו גלויה לפניכם על אמתתה כי אז אולי היו מוצאים כי רוח אחרת היתה אתו מאשר הניחו הם בדבריו וישתנה הענין וגם ההלכה.

לא כל תוספות ר"ת היו כלולות בספר הישר, וגם לא כל ספר הישר הוא מתוספות ר"ת. כי מצאנו הרבה פלפולים והויות בתוספות שלנו אשר יפקד מקומם בספר הישר, ומצאנו גם להפך שנתוספו בספר הישר דברים אשר לא מר"ת המה. אלה הדברים שהם משל אחרים קצתם נספחו מר"ת עצמו והיו כבר בספר הישר העקרי, וקצתם הם הוספו, שהוסיף המסדר האחרון, במקצת ענינים רשום ומפורש בעל זאת התוספת בשמו. ולרוב הם תלמידיו אשר ידענום ממקומות אחרים. כמו: תוספת ר' יצחק ב"ר יעקב מפי רבנו (ס"י צ"ט, רנ"ב, תש"ד) ואולי ר' יצחק הזה הוא בנו של ר"ת (ע"י כ"ח ח"ז צד 33) וכן נמצאו בספר שמועות מר"ת אשר מסרו תלמידיו. כמו רבנו יצחק ב"ר שמואל המכונה ר"י הזקן, ובכל מקום בספר שחתום בספר "יצחק" (ס"י ס"ה) או שרשום "פירוש ר' יצחק מ"ר יעקב" (ס"י קע"ו) הוא זה. ור' פטר (ס"י קמ"ז תמ"ז תכ"ז ת"ט תקצ"ז) ונזכר בתוספות עם ר"ת יחד (גמ"ן ח'). ובלי ספק היה תלמידו¹⁶). ר' יצחק ב"ר ברוך מפי רבנו יעקב (ס"י קפ"א). זה החכם נזכר בתוספות בכמה מקומות ופעמים חולק על ר"ת (ביצה ב' כתובות כ"ו:) ור"י הזקן חולק עליו (כתובות שם וס"ב.) ר' משה ב"ר שלמה (ס"י ל"ט כצ"ל ע"י תולדות) והוא ר' משה תלמידו אשר כבר בזמנו היה מגדולי הדור (מרדכי גמ"ן ס"י תנ"ה) ועוד אחרים זולתם (שם פ"ה הערה 10). ומובן הדבר כי כל אלה לא היו בספר העקרי והוסיפם המסדר. ובמקומות אחדים הוסיף המסדר דברים מרעתו, אמנם כל מה שהעתיק המחבר מספר הישר העקרי העתיק בלי כל שנוי כן מבואר ממה שהובא בתוספות ובספר ראשונים ואומרים בפירוש "זה לשונו" שנמצא כן מלה במלה בספר הישר שלנו¹⁷). אך הפירושים והחדושים שבספר על שם חכמים קדומים, כמו חדושים מרבנו גרשום מה"ג ומרש"י זקנו (ס"י שצ"ח—ק"ט), או מוקנים שבדורו, כמו פירושים מרבנו אליעזר ממגנצה הוא הראב"ן (ס"י שצ"ז) ופירושים מאחיו הגדול ורבו הרשב"ם (ס"י רפ"א) כבר היו בספר הישר העקרי ובאמת נרשם בקצתם, מכתובת יד ר"ת. אחרי הדברים האלה אשר באמת הם רק טפליים לתכליתנו אשר שומה נגד עינינו, נתן לב על דרך למודו ותכונת תוספותיו אשר הן נשאוהו למעלה ראש על כל בעלי התוספות ואשר בגללן היה למשובב נתיבות חדשות בחכמת התלמוד, ולמיסד שטת חדשה

הסברה והראיות בחוברת זו הוא אות התכונד לתוספותיו. הסברה בלי ראיה היה קורא דעת הכרם (תשו' לר' משולם) ואמר לשואלו אשר

¹⁶ בסה"י כתוב בראשי תיבות ר"פ ופתרתים ר' פטר ולא ר' פרץ בעל התוס' אשר תוספותיו היו בחבור מיוחד ע"י שה"ג ערך תוספות. שהיה תלמיד ר' שמואל מאיברא (נ"ר נט: בתוס') ומאוחר למחבר סה"י.

¹⁷ בענין הדברים שהוסיף המחבר מרעתו ע"י בתולדות ר"ת פ"ה הערה 11. והראיתי שם בפנים מן התוס' ב"ב (קענ: ד"ה חסורי) שמעתיקים דברי ר"ת בלשונו והם מלה במלה כבספר הישר ס"י תק"ם, ומבעל המאור פ"ג רחולין בסוגיא דנשר שהביא פ"ר ר"ת בלשונו והם ממש ככסה"י ס"י שס"ג, וכיוצא בזה באיזו ח"א ס"י של"ט ושם ס"י שס"ד ובס"י ת"ד וכל דבריו הם מלה במלה בס"י הישר שלנו.

סמך על סברה בלי ראייה: היה לך להביא ראייה "בראמר התם" ולא מדעת הכרם (סה"י סי' רפ"ב). יש מראיותיו אינן אלא דוגמאות במקום אחר אבל אינן מכריחות ענינו, ויש מהן מכריחות על סברתו מכת קושיות שאין להשיב עליהן בלתי בסברתו. על דרכי דרישתו האלה יעיד ר"ת עצמו: לתלמידו רבנו יוסף מאורלינש כתב: כי אתה יודע דרכי להקשות להעמיד שמועות ישרות ואיני עושה שנויי דחיקי כי קושיותי תירוץ הם ואין צריכין תירוץ כי ההלכות נוחות בלי שנויי דחיקי . . . ולא הייתי עושה סניגורין לדברי כי טוב לי למחוק שגיוני מלהעמיד בלי רגלים ולבדק אל ימהר לתרץ בסברות (ברף ע"ח ע"ב) ואמר עוד: כלל זה יהיה בידך כי מתוך הלוך השמועה ופשוטה אני מפרשה והקושיות סעד (שם ע"י בתולדות הערה 3) אמנם אך שנוא היה לו לבדות סברה מלב מהשערה בלי ראייה, אבל כחכמי התלמוד כן גם הוא סמך על הסברה לבד כשהיא מיוסדת בשכל כל איש מבין, כי סברה כזאת היא מן המפורסמות ואינה צריכה ראייה, ומה שחיובו מוכרח מכת השכל יעיד על עצמו בלא ראייה (שם הערה 4). וכמו כן בהשתדלו לבאר הלכה או מאמר בתלמוד האמורים סתם בלי טעם והוא נותן טעם בסברתו, אינו מביא ראייה לסברתו (שם הערה 5), כי הדבר המתפרש יפה בסברתו הלא הוא עצמו הראיה על אמתת הסברה, תוספתו הן גם אצד טוב לכללי הגמרא הנאותים להורות מנהג לשונותיה וסגנון משאה ומתנה (שם הערה 6). גם בכל עת מצוא היתה השתדלותו לבאר מלות ודבורים קשים בתלמוד (שם הערה 7). אך במלאכה הזאת לא השיג את זקנו כאשר לא השיגו במליצת פירושו ובלשונו הצח אשר על זה כתב רבנו שמשון הזקן בכתבו לר"ת (סה"י סי' הרפ"י) אין דבור ועריכת לשון רש"י דומה לשאר עריכת שפה, ור"ת עצמו הפליג בשבת לשון זקנו ואמר: כי לשונו מתוקן יותר מלשון כל בני אדם (סה"י פ"ה ע"ג). לפעמים לא הרל לעשות דרשה חדשה במקרא או להרחיב הדרשה המובאת בתלמוד (תולדות ר"ת שם הערה ח'). אף אם קושיותיו חזקו כבדול לא בטל בגללן דברי התלמוד אך בעצם רוחו השתדל למצוא פתרון והיה מנהגו כמנהג האמוראים שפתרו לפעמים המשניות בפלפול למען העמיה דברי קדמוניהם, ואם הוכרה להם פני הענין מדבר אל הפוכו לא נחשב זה בעיניו כהולק על הגמרא כי לפי פתרונו דעתו ודעת הגמרא שוות. גם לא אחת ולא שתיים מניה ומתקן דבריהם למען הסר קושיותיו וגברה אהבתו להעמיד דבריהם על מאוסו להגיה הספרים, ואך לעתים רחוקות הניה הדבר בתימה (שם הערה 9). ואמנם כאשר רע עליו המעשה לחלוק על התלמוד כן הקפיד גם שלא לחלוק על מסכות חצוניות. ועל אודת הדבר הזה כתב לרבנו משולם תוכחה מגולה: יש לנו לסמוך בדברים שאינם מכחישים את התלמוד עליהן, ורוב מנהגינו על פי מסכת סופרים וכמו שיש בשאר תוספות ובמשנת זרעים דברים שאין אנו נוהגים על פיהם ואפילו בתלמוד שלנו כמו כן במסכת סופרים אבל בדברים שאנו נוהגים על פיה אנו צריכין להאריך. והנה מי שיודע את התלמוד ודרכיו וסגנון חקירתו ימצא כי כל התכונות אשר תלמודו של ר"ת היה מצוין בהן הן תכונות תלמודנו, ואין בין מחקרי תלמודו לתלמוד ר' יוחנן ורשב"ל ורבא ורב אשי אלא סגנון ההווה והלשון לבד.

יען כי דרך התלמוד דרכו, ואך בעלי הגמרא היו לו לעינים בהווותיו וחדושו על כן נמצא כי גם בהוראותיו לא סר מדרבם. כמדת משכילי האמוראים היתה גם מדתו להיות נוטה יותר להקל מלהעמיס על העם

חומרא יתרה. ור"ת עצמו רומז במקום אחד על מדת חכמי הנמרא הזאת וסופר ומונה כמה דברים אשר קבעו להתירם נגד עיקר הדין (סה"י דף ע"ג סוף ע"ג), וראינו כי מנהגם הזה היה לו לרצון. ועל כן התיר בכל יכלת ידו במקום שהזמן והמעמדים דורשים זאת לתקנת בני אדם ולתקנת פרנסתם. הרבה דברים אשר חכמים שקדמוהו אסרו מעיקר הדין היה ר"ת מתיר בכל דיני איסור והיתר⁽¹⁸⁾ האמנם כי גם קולוריו בנזירות רק על יסוד הדין אבל לא יוכחש כי היתה בו נטיה טבעית והפין מוסרי שלא להכביד עול המצות על בני אדם. הנה ר"ת התיר המין בפסח בששים והתרעמו עליו חכמי דורו (ע"י ראב"ן סי' י'), וכתב לרבנו משולם ראיות גדולות יש לי וכתבתים אך אינך רוצה להטריח ולהעמיק ולהתישב בדבר כי לדבריכם אין רוב דברים מותרים בפסח (סה"י דף ע"ד סוף ע"ג). והתיר לנשים הוצאת טבעת בשבת מפני שלא ישמעו ומוטב שיהיו שוננים ואל יהיו מזוידים (מרדכי שבת סי' שני"ה). לתקנת בנות ישראל שגא תענגנה הורה הלכה ופירש המשנה אף כנגד התלמוד⁽¹⁹⁾. איסור הרבית היה מקפה פרנסתם והיה מצרכי הזמן להמציא תהבולות להעביר מדת הדין וכן עשה ר"ת בכמה דברים⁽²⁰⁾ ואמר בפירוש יש להתיר לפי שיש עלינו מס מלך ושרים והכל כדי חיינו ועוד שאנו שרוים בין האומות ואי אפשר לנו להשתכר בשום דבר אם לא נשא ונתן עמיהם הלכך אין לאסור רבית שמא ילמדו ממעשים יותר משאר משא ומתן (במ"ע: תד"ה תשן) וכן התיר רבית על ידי שליה נכרי וזה ודאי תהבולה (שם ע"א: תד"ה בנן) אבל פירש דבריו באמרו שיש להתיר תחת מהיה לבני ברית (תש"י מהר"ם סי' תשצ"ו). אף מצרכי הזמן עשה קולות בדיני יין נסך כי מסחר היהודים בצרפת וגם באשכנז הדרומית היה בעת ההוא ביין על כן היה הזמן והמקום דורשים להקל שלא להפסיד פרנסתם⁽²¹⁾ ובמקום אחד ניזר כן בפירוש על שעשה הוהר

⁽¹⁸⁾ ע"י בתולדות רית פ"ו שהבאתי שם בהערה י' ה' דברים שהתיר בפסח ובהערה 4 עשרה דברים שהתיר בשבת ויתר עליהם מה שהתיר בנין בשבת ע"י נכרי בקבולת (סה"י דף ס"ה ע"א) והתיר מין במינו בנין נגד רש"י (חולין צ"ו). וע"י סה"י סי' תקצ"ו דבר הנאסר במשהו אין חתיכה שנאסרה איסרת במשהו (שם ק). והתיר מחט בהמסס ולא נקב מעל"ע (חולין נ: שבת לו): פסק שליטת לילה פוגמת (סי' תרצ"ג ותוס' ע"ז) התיר דרובת זאב ברוב (ובחים ע: ובבב"מ) דנים שעלו בקערה התיר בין עלו בין נחשלו (א"י ח"א סי' תס"ד) מותר לבשל ככר ע"י מליחה (חולין קי). היקל באכילת נבילה אחר בשר (חולין קד): ומצאנו כמה קולות ממנו בדיני בשולי נכרים (ע"ז לח). והתיר סרבא בריאה הסמוכה לדופן (מרדכי חולין סי' תרי"ט), ובשר שנתעלם מן העין דלא כרב (רא"ש חולין פ"ז סי' כ"א ומרדכי סי' תרס"ח) והתיר דנים כסימני עוברים (ע"ז מ). ובענין נבית נכרי כתב ועכשו לא מצאנו טעם פשוט לאסור נבית של נכרי (שם לה). המדקדק ברוב אלה הדברים ימצא שאיסורם הבקבה גדולה.

⁽¹⁹⁾ ביבמות (קכ). במשנה אין מעידין אלא על פריצת פנים עם החוטם אפי"פ שיש סימנים בנפיו ובכליו ופ"י ר"ת דרך אין מעידין וכו' היינו אם אין כאן אלא הראש לבד אבל כשהנוף שלם מעידין ע"פ סימנים שבניפו ובכליו ע"ש תוס' ובסה"י סי' פ"ה. ובענין נט מומר שם סי' תרצ"ט. ובענין שומרת יבם שנתקדשה שם דף ע"ט ע"א ובתש"י מהר"ם סי' תק"ע. ובנטען על האשה בתש"י מהר"ם סי' ר"מ באריות, ובכל אלה היקל קולות גדולות בספרות וההלכות נאותות כפי אמוראי התלמוד. ⁽²⁰⁾ בסה"י סי' תרל"ו התיר רבית היוצאים מן הדת נגד פסקי של רש"י שאסר בס' א"ה שלו כי ומוזב במרדכי בי"מ סי' שליה ובתשובות מהר"ם סי' תשצ"ט. וע"י עוד במרדכי בי"מ סי' של"ח ובמור"ד סי' קס"ח ותש"י מהר"ם תשצ"ה. ⁽²¹⁾ בתולדות רית פ"ז בהערה 5 הבאתי כמה היתרים שהתיר רית ב"ן נסך ומבוארים בסה"י ובתוס' ע"ז ומרדכי בכ"מ. וע"י גם בס' התרומה הל' י"ז סי' קס"א וסי' קס"ח. ושם סי' ק"ע מביא בשם רית שאם נגע נכרי ביינו ואסרו היה רגיל

ביין נסך ואומר: התורה חסה על ממונם של ישראל ואני לא אחוס ולא אורה להתיר (תשו' מהרמ"ם סי' שע"ג). ואמנם ההשתדלות הזאת התחזקה בו יען כי עד זמנו היו רבות החומרות ועשות גזרות עומדים ברומו של עולמם. הנה מימות רש"י היו נוהגים כל המלכיות ההן על פיהו ירק מימיו היו שותים (סה"י דף ע"ג ע"ד) תורות גאוני לוותר תקפו מאד על גלילות צרפת כי רש"י וכל הדור ההוא היו תלמידיהם, ומכל מה שנדע מהם נראה כי מחסידותם היו מיראי הוראה ופרו ורבו החששות והחומרות, גם רש"י שהיה מתלמידיהם, אף שהיה בונה הוראותיו על ראיות ולא על חששות (לעיל פכ"ט) בכל זאת בחיים הדתיים היה הולך זה הרוח במשפט ההוראה של בני דורו ולאחריו, נגד זה קם רבנו יעקב והתנשא בארי והנהיג את ההוראה במסילות חדשות ושבר את החששות והחומרות בפלפולו ובכח ראיותיו ואין מידו מצל. ואולם נגד זה חס ר"ת על מנהגם של ישראל ולא הניח לבטלו על חנם. לא נאמר כי היה ר"ת כאחד הרבנים החושבים כי חייבים לתת נפשם לקיים כל מנהג של מה בכך ממנהגי ישראל! כי ידע מאד כי לא עד מנהגים כאלה אדני היהדות הטבעו, והבין בלבבו כי בבטול איזה מנהג קל לא יחזור העולם לתהו ובהו ובקיומו לא תושע יהודה וישראל, ואם נמצא בכל זאת שהקפיד על ככה ושפך פעם אחת בזה וקצף נגד רבנו משי"ל, אחד מגדולי הדור ההוא, על אשר מלאו לבו לבטל מנהגים קלים בעיר, אין זאת כי אם מדעתו כי המון העם וגם הלומדים ההמוניים מקדישים את המנהג יותר מעיקר הדין, ועל כן לרוב החפץ להשבית מנהג יעורר מדנים ויפריע השלום, לזאת הקפיד ר"ת בחשבו כי אין שנוי המנהג שזה בנזק השלום. ובפירוש אמר בכתבו אל ר' משולם (סה"י ע"ג סוף ע"ד) ובבקשה מכם אל תעשו מלכותנו אנודות אנודות. . . . ומה טוב ומה נעים שבת אהים גם יחד והיה הצור אחד ושמו אחד. ומוסיף לאמר (דף ע"ד ר"ש ע"ד) אך ענוה גדול היא לכל אדם להניח קולות שלך. . . . ורוב עסקי נשים והדיוטות. . . . ואפילו אם היו אמת לא היה לך להקל לנשים ולהדיוטות. ואף עם כל זאת לא היה ר"ת מקפיד אילו היה בקולותיו צורך זמין או הרחקת נזק או הקלת מעמסה לצבור אבל בכל קולותיו לא היה אחת מאלה. וכן אמר ר"ת בתוכחתו (שם ע"ג ע"ד): האריך יאמר פה קרוש דבר זה להקל שלא לצורך בדבר שכבר פשט איסור מנהג ונוה וקל לשמור ולהזהר בדבר. כי אם היה הדבר שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בו ודבר שיש בו חסרון כיס לא היה הדבר קשה כל כך. מבואר מזה כי על אפו ועל חמתו היה לו בטול המנהג רק אם אין בבטולו תועלת כלל, והוא נוח וקל לקיימו ורוב הצבור יכולים לעמוד בו ואין בקיומו חסרון כיס, וביטולו הוא נזק לשלום.

רבנו יעקב היה מראה נפלאה בדורותיו ידיעותיו הנשגבות בתורה ובכל חכמה, יושר ההגיון, ושכל חריף, ורוב הדעת שחברו בו יחדו היו מאין משלם והם עשו לו שם בכל גלילות אשכנז וצרפת, ועד קצוי ספרד שמעו הטוב הגיע. מכל המקומות שאלו ממנו הוראות כאשר ישאל איש בדבר אלהים. גם מהוקנים שבדור, כמו רבנו שמשון הזקן, אשר עוד היה מתלמידי רש"י האחרונים, נשאלו ממנו שאלות בהלכה — ור"ת בעת

למכרו לאותו נכרי עצמו לפי שהנכרי חייב לשלם לו ור"ל שאין זה דמי י"ז אלא דמי נזקו. ועי' גם בתמים דעים סי' פ"ה סי' פ"ז וסי' צ"א.

היה עודו צעיר לימים — וקראו: דודי, ורעי, ומורי (סה"י סי' תרפ"ב תר"צ). ורבנו משולם בן נתן מנרבונה, אדם גדול בתורה ומנהיג לעירו ונשוא פנים בפרבנצה בימים ההם ונכנע לפני ר"ת כתלמיד לפני רבו, ואף כי כאשר יוכיח אדם את בנו ר"ת היה מוכיחו ודבר אתו קשות דברים הורדים חדרי בטן, בכל זאת הוא, רבנו משולם, משל ברוחו, והשפיל עצמו לפניו עד לעפר ואותו הנביה עד לשמים, ואמר לפניו: מבלעדיך לא ירים איש ידיו ורגליו ועל פיך אנו חיים²²), גם רבנו אפרים ב"ר יצחק מריגנשבורג אשר כנוהו "הנביא ברעננסבורג" (שות מהרש"ל סי' כ"ט) כתב לר"ת בכבוד גדול כתלמיד לרבנו אף שר"ת בחרב לשונו יצא לקראתו ודבר אליו בחימה שפוכה כאל אחד מן התלמידים הנועטים ברבם²³). וראב"ד בעל ספר הקבלה אף שלא זכר את רש"י, ובלי ספק בזמנו לא ידעו בספרד מגדולת רש"י, זכר את ר"ת ואמר: ושמענו שבארץ צרפת חיה חכם גדול ורב מובהק במדינת רומרוג שמו ר' יעקב ה' ישמרהו ויחייהו ויוצתו ללמוד וללמד. ולהרביץ תורה בישראל (סוף סי' הקבלה). ונמצא גם כי כתב תשובות לבני אספניה היא ספרד (מרדכי חולין סי' תרס"ו) וליושי הא' היא אנגלמירא (שו"ת מהר"ם סי' ר"מ). ונשאל מר' יעקב מטרנא אשר בלי ספק הוא טרני שבאיטליא (מרדכי כתובות קמ"ו), ויותר מכל אלה שאלו את פיו ובקשו הוראתו בני אשכנז כמו רבני ריגנשבורג (מרדכי ב"מ סי' תיש' תשו' מהר"ם סי' רע"ה) וחכמי לוטיר (בעל העטור ע' מחאה דף צ' ע"ב). ומי יודע כמה מן התשובות כתב ר"ת, הנזכרות בספר הישר, ובמרדכי ובשו"ת מהר"ם ופוסקים אחרים בלי הזכרת שם השואלים וארצם, שיש ליחסם לחכמי הארצות הרחוקות האלה (תולדות כי ר"ת פ"ח הערה 6). מכל זה נראה כי לא לבד במקומו וכאצו כי אם עד רחוק היו חכמי ישראל מחילים לתורתו ויבקשו לקח מפיהו.

קנאת סופרים תרבה חכמה! גם משלו הטוב פעל לטובה על חכמי ארצו כי כלם הלכו בעקבותיו, והמסלה החדשה אשר סלל היתה אם הדרך להורשי התלמוד. סגנון למודי בתוספותיו היה המדה לכלמו, ומאז רבו בעלי תוספות עד אין מספר בצרפת גם באשכנז. רבים מתכמי צרפת אף כי לא היו תלמידיו בקשו תורה מפיהו והתיעצו בו בדבר הלכה²⁴) אכן קנאת

²² ע"י בס' הישר מרדכי ע"ב ע"ג—ע"ה חבל תשובות מר"ת לר' משולם ועוד שם דף ע"ז ע"א שאלה מר"מ לר"ת והיא בשלמות בחדושי אנשי שם שאצל המרדכי שבת פ"ג ובכלם ר"מ תחנונים ידבר ור"ת יענה קשות.

²³ מר' אפרים נמצאו בס' הישר חמש שו"ת בדף פ' ע"ג—פ"א ע"ב ועוד ה' תשובות אחרות מרדכי פ"א ע"א—פ"ב ע"א, ואחת בדף פ"ג ע"א. בשאלות ר"א נראה כי בכבוד גדול דבר אליו ור"ת משיבו בדברים קשים. וז"ל: ועל כתוב בכתבך, יודעים לבי ולבך, ילדות היתה בך, ואם לבך בקרבך על לבי מה טיבך, ויש ממיצ שאל לרבך, העומד בישובך או אלי ואשיבך, אך מיום דעתך, מודה לא שמעתך ועוד יותר ידבר אליו בבח שם דף פ"א ע"א ובתוס' ע"ז (לר'). כתוב שאמר עליו ר"ת: והמורה יורה ככן סורר ומורה, ועלי יערה רוח הבורא. ויש מן האחרונים החליפו ר' אפרים ילדות היתה עם ר"ת תלמיד הריף ובשה"ג האריך להוכיח שאינו כן וא"צ כי חשבון הומנים ראייה על ההפוך. וראיתי בהקדמה לשב"ה"ל שהו"ל ר"ש באבער בערך "אפרים" שיחם ה' הלכות שנמצאו בשו"ת בשמו לר"א תלמיד הריף ע"ש הערה סי' וערבב הדבר וס' ל"ה בשב"ה"ל שמונה עמדה יוכיח ההפוך.

²⁴ מן החכמים אשר שאלו ממנו שאלותיהם אשר לא היו תלמידיו נזכיר את ר' אליה מ"פ א"ר"ס (סה"י סי' רנ"א) ומוכירו ר' משולם בתשו' לר"ת ואמר עליו שאין עורה ננעלת בישראל על אדם כמותו בעניה ובייש. ור"ת אמר ומניאלנו הוא המקום יאריך ימיו (סה"י דף ע"ד ע"ב) וכתב באו"ז (ח"א סי' חקע"ט) בפירוש

הסופרים עוד גדלה והצליחה בין תלמידיו. תלמידים רבים העמיד אשר הרחיבו דרך למודו של רבם והיה כל עסקם בקרת התלמוד וישוב הקושיות הנפלות בו ופשר סתירות הסוגיות, ומשפטם ומעשיהם בחקור הגמרא כמשפט מעשה האמוראים בחקור המשנה והברייתות. אולם כאשר ראינו באמוראים שבתלמוד הברל תכונה וחכמה בין הראשונים והאחרונים בין המיסדים ובין הדורכים בעקבם כן היה גם בבעלי התוספות הראשונים בהם עשו מלאכת הבקרת באומנות, וכמדת ר"ת היתה מדתם, והאחרונים לרוב עמדו על רגלי הראשונים מבלי היות להם תכונה עצמית. אולם גם הראשונים לא היו כלם על מצב אחד בחכמת התלמוד, אבל היו בהם אחדים אשר בבקרת התלמוד ובעמק העיון לא נופלים היו מר"ת. האחד הוא רבנו יצחק בן שמואל הנקרא ר"י הזקן בן אחותו של ר"ת שהיתה נשאת לרבנו שמחה תלמיד רש"י מסדר מחזור ויטרי (מדרכי ס"ק ס"י תתל"ח) ומלא מקומו של רבנו ר"ת ברומרוג, ונראה כי עיר מולדתו היתה דונפירא (ע"י שו"ת ס"י כ"ט) ועל כן נקרא לפעמים ר"י יצחק (דונפירא⁵⁵). כאשר כל ספרי המחברים, הפוסקים והמבארים מלאים מתורותיו של ר"ת כי לא הפילו ארצה דבר מכל אשר אמר והורה, אף כן תורות רבנו יצחק נפוצות בכל ספרי המחברים הראשונים. הספר אור זרוע מ"י יצחק בן משה הלא מלא מפה אל פה ממחקרי ר"י הזקן, לא לבד מחקרים אשר מצא בתוספותיו כי אם גם מחקרים אשר קבל מרבו ר' יהודה ב"ר יצחק שירליאון שאמרם לו בשם ר"י הזקן שהיה רבו המובהק. גם רבנו ברוך ב"ר יצחק מגרמיוזא בעל ספר התרומה בנה ספרו על יסודי תורותיו של רבנו יצחק אשר היה רבו שקרא אותו

שהוא מפארים. עם פארים היה לו התחבר נדולה ע"י ס"י פ"ב והלכתא כמו שסדרתי ושלחתי לבני פארים. והרב ר' שמואל מפאריס שלח אליו שאלה בענין מורדת (שם ס"י תרצ"ט). ועוד קצת תשובות ממנו לפארים (דף ע"י:) לר' יחיאל קרובו — ואין זה ר' יחיאל שבתוס' (ברכות מג:) שהוא בן זמנו של ר' אלחנן בן הר"י ואולי קצת מאוחר לו כדמיוכ בתוס' שם, וגם לא אותו ר' יחיאל שבתוס' (יומא יח:) שהיה רבו של מהר"ם מריב — ולר' אליעזר ולא אתפרש מנו. ולר' אברהם ואולי הוא ר"א חמיו של ר' יהודה מפארים המוכא בתוס' ברכות (מה:). רבנו אליעזר ב"ר נתן ממנצה הנקרא ראב"ן שחבר ס' אבן העזר (בתחלת המאה האחרונה לאלף החמישי) תלמיד ר' קלונימוס ב"ר יהודה (ע"י מצרף לחכמה יד: וצ"ע) ולר' אליקים בן יוסף (ראב"ן ס"י י"ט) ור' אליקים הוה היה חמיו (שם ס"י ס"א). ובשית מהרש"ל ס"י כ"ט כ' שרבו יע"ב י"ן — הנזכר הרבה בפוסקים ר' יעקב בן יצחק הלוי — היה רבו. והנה הראב"ן אף שהיה קשיש הרבה מ"ת נמצא תשובות ר"ת אליו ע"י סה"י דף ע"ב סע"א וע"י עוד שם ס"י קט"ז ובראב"ן דף קניג ע"ג. ר' יצחק ב"ר מרדכי הוא הריב"ם שבתוס' לרוב. לא ה"י תלמיד ר"ת אבל נמצא ממנו כמה תשובות אליו ע"י סה"י דף פ"ד ובא"ז ח"ב ס"י שניח, וג"ל שוה הריב"ם הוא ר' יצחק מריגנשבורג חברו של ר' אפרים שנמצאה תשובה אליו בסה"י כדף פ"ד והשאלה ששאל ר' יצחק מריב"ם מביאה בתוס' סנהדרין (ע"ט:) בשם הריב"ם ע"י. ובא"ז ח"א ס"י תכ"ט נראה שקבל הריב"ם מהריב"א ושרבנו יואל אביו של ראבי"ה היה תלמידו וכן נ"ל מדבריו ח"ב ס"י ט"ז שהביא פסק רבו בענין קבלת שבת ביום המעון וכחב: וכן מפרש מורי הריב"ם ונראה בעיני שרבו בעל המסך הוא ר' יואל שהיה נ"כ מרביתו של אביו. וע"י תולדות ר"ת פ"ח ובהערה 5 שם הארכתי.

⁵⁵ אין זה אלא השערה ויסודה מא"ז ח"ב ס"י ג' שחכם אחד הורה בשם ר' יצחק בר שמואל מרמסיר וכו' והרי"ש משאנץ אמר שטעה ואדרכה שרבו הקדוש הורה להפך ורבו הוא ר"י הזקן ובשכלי הלקט החדש ס"י ק"א קורא את רמ"י מרמסיר הזקן. ושם בס"י רי"ח מביא ר"י מרמסיר בענין בשמ"י במצא"י וי"ש ומש כדבריו יש בא"ז ח"ב ס"י צ"ב בשם ר"י בר שמואל. ואמנם בהגמ"י פ"ז מה' הו"מ מוכא ר"י ב"ר אברהם מרמסיר והוא אחר.

לרוב רבנו הקדוש, וכן אמר בפירוש בחתימת ספרו: שלא מדעתו ומלבו עשה ספרו כי אם מפי רבותיו. והוא נמשך תמיד אחרי רבנו יצחק רבו אף במקום שחולק על ר"ת. וכן גם שאר תלמידי הר"י — אשר רבים היו וגדולי חקרי לב²⁶) אך בעקבותיו הלכו והם היו גדולי בעלי התוספות. וגדולי החכמים במעט דורות אחריו השוו מעלתו למעלת רבו ר"ת, ור' אשר בן יחיאל בעל הפסקים חבר יחד את ר"ת והר"י במעלת חכמת התורה, ואמר כי קבלה בידו שר"ת והר"י גדולים בחכמה ובמנין מהרמב"ם (הקדמת ים של שלמה לב"ק) ותוספות הר"י היו לו למקור שני לחבורו "הפסקים" אשר יסדם על הלכות האלפסי עם הוספות מפלפולו של הר"י (שר"ת הרא"ש), וכמעט נראה מזה כי הגדיל את ר"י התלמיד על ר"ת רבנו. אחד מגדולי תלמידי ר"ת היה רבנו אליעזר בן שלמה ממיץ איש אשר רוח כביר בו ולא נופל היה מחבורו רבנו יצחק בפלפולו ובדרך למודו, אבל היה גדול ממנו ביושר הלמוד ובסדר הגיוני, כן נראה מספר יראים אשר חבר על המצוות, בסדר יפה ובחבור הגיוני ובמליצה נאה. אין אחד מכל תלמידי ר"ת אשר דמה אליו ביפי מליצתו. ידיעתו בחכמת מליצת הלשון בלי ספק למד מרבו ר"ת. כן היה מדת נכדי רש"י שהתנשאו על רוח זמנם בארצם בחכמת לשון הקדש כהרשב"ם כן ר"ת היה חכם בחכמת הלשון ודקדוקו וחבורו "ההכרעות" אשר בו התעורר להכריע במחלוקת דונש עם מנחם בן סרוק עד בדבר, בו הראה כחו ועצם ידו בדקדוק הלשון כהספרדים. גם במליצת הלשון ידיו רב לו ודרך בעקבות הספרדים כאשר נראה מן השירים והפיוטים אשר נתקיימו ממנו והוא היה הראשון בין חכמי צרפת בעל שירים שקולים²⁷) והיה בינו ובין ר' אברהם אבן עזרא ברית שלום ורעות (עי' תולדות ר"ת ספ"ט וכל פ"י). ור"א ממיץ אשר ראה כזה ממנו עשה גם הוא כמוהו. ומצאנו ממנו מליצה נעימה רבת טעם ושקולה במשקל ספרד אשר בה פתח שאלתו לרבו ר"ת (סה"ד פ"ח וע"ה כ"ח ח"ז צד 33 מרשד"ל). בתוספות שלנו נמצא הרבה מפלפוליו וכן מחברים ראשונים אחרים כמו בעל או"י ומהר"ם מר"ב והמרדכי והרא"ש מביאים פירושו ופסקיו שבתוספות ובספר יראים ולרוב מסכימים עמו להלכה. ויש ממנו בחבור מיוחד (כ"י) תוספות על הגמרא (שה"ג ערך אליעזר). ספרו "יראים" הנמצא אתנו אינו שלם ונמצא בכתב

²⁶ מתלמידי הר"י נזכיר המיוחדים בהם: רבנו אלחנן, בנו' נזכר בתוס' ור"ד בס' המכריע מביא תוספות ר' אלחנן, ועשה תקון תפלה (ברכות ס': תוס' ד"ה אשר). רבנו שמעון בן אברהם משאנץ נכד ר"ש חוקן. ר"ש נקרא בתוס' רשב"א. הוא קבל גם מר"ת אך רוב חכמתו מר"י. הוא קבץ תוספות רבו הר"י ותוספות אחרות והרבה מתוספותיו, וזה הקובץ נקרא תוספות שאנץ (עי' הקדמת צרה לדרך ומהר"ק שורש נ"ב). ועשה פ"י על משנת ורעים ומהרות, ויש ממנו הרבה תשובות בשו"ת מהרים ובא"י ובמרדכי. ר"ש היה אחד מן הצרפתים המשיגים על הרמב"ם כמבואר באנחותיו לרמ"ה אבולפיא אבל לא היה ממחבריו ואדרבה דבר ממנו בכבוד וביראה. סוף ימיו הלך לארץ הקדושה ושם מת וע"ה במאמר מלחמות ה' לר' אברהם בן הרמב"ם. גם אחיו רבנו יצחק המכונה בתוס' "ריצב"א" היה תלמיד הר"י. ונזכר גם בשם ריביא (עי' לעיל בפרקין הערה 10) והוא גם ר"י הבחור שמהרים בתשו' לס' נשים ס' כ"ז ואמר בפ"י שר"י הבחור אחיו של ר"ש משאנץ. ובשו"ת מהרש"ל ס' כ"ט כתוב שאחרי מות ר"י מדפיא מלך דריצב"א, ושם מנוין כל גדולי תלמידיו וכן בס' קורא הדורות, ולפי תכליתו אין צורך לדבר פה בדקדוק על כלם.

²⁷ בתולדות ר"ת יחדתי לעיני זה פרק מיוחד והוא פרק עשירי אך לרגל המלאכה שלפנינו אין זה מהענין אשר רצונו לברר בפרק הזה.

יד יותר שלם מהנדרפס (שה"ג), בכל הספר עומדות רגליו על מצב ההלכה המקויימת. גם בזה הולך בדרך רבו אשר בנה הוראותיו רק על יסוד עיקר הדין לא כחכמי לותר ואשכנז אשר בספריהם והוראותיהם אין קץ לכל החששות הקטנות. ומי יודע אם לא על הבדל המצבים בחכמה בין חכמי לותר ואשכנז ובין חכמי צרפת רמז גם במליצתו בפתח שאלותיו אשר שלח לר"ת (סה"ד דף ע"ה) בהתאוננו על הפרדו מבית מדרשו ואומר "והנני היום בארץ מאפליה ציה ועיף. . . ואין חוון נפרץ". ואף היה קובל על בעלי המחדשים מנהגים לא טובים בעיניו. ואמרו בשמו (אגור דינו ו"ב בשם ס' התרומה) שהיה אומר "ראיתי מנהגים לא ישרו בעיני, ואומר אני חדשים מקרוב באו לא שערום אבותיהם רבותינו הראשונים אשר מימיהם אנו שותים. גם מגדולי תלמידי ר"ת היה ר' משה אשר כבר בימי רבו היה מגדולי הדור והסכים עם רבו על החרם שעשה נגד המוציאים לעז על גם (מרדכי גמין ס' תנ"ה) אך לא נודע לנו שם אביו או שם לווי כי כמה תלמידים היו לו לר"ת אשר היה שמם משה⁽²⁸⁾. אחד מתלמידי המובהקים היה רבנו יוסף מאורלינש בן יצחק אשר זכרנו בא בתוספות במקומות הרבה גם בפוסקים הראשונים, ובספר הישר נמצאו כמה שאלות ממנו לר"ת וחבר גם פירוש על התורה (אויז בא. ב. אות כ') ונראה שכל הפרושים המובאים בשמו בספר "פענח רוא" הם מפירושו על התורה⁽²⁹⁾. גם רבנו חיים בן חננאל הכהן (קוה"ד ע"פ סמ"ג והגמ"י) היה תלמיד ר"ת והובאו ממנו דברים רבים בתוספות. אך תמיד בלא שם אביו ולרוב בלא כנויו "הכהן", והוא ר' חיים אשר אמר אילמלא הייתי במקום פטירת ר"ת הייתי מטמא לו (כתובות קג: תד"ה אותו) ולא נמצא זכרו בספר הישר⁽³⁰⁾.

⁽²⁸⁾ האחד היה ר' משה ב"ר אברהם מפונטייזא אשר ממנו נמצאו בסה"י כמה שאלות מרף ע"ב-ע"ז ע"א. ומה שכתב שם: ולא זכיתי לשמש לפני רבו כל צרכי מוכיח שהיה תלמיד ר"ת ויש שם ברף פ"ב עוד כמה שאלות ממנו לר"ת. ובאחת מהן כתב "מפרקי דמר שמי' ל"י. גם זה מוכיח שהיה תלמידו. ונמצא ממנו הרבה פלפולים בתוס' שלנו. אך ר' משה מא"י ברא שהיה בזמן ההוא לא ידעתי אם היה תלמיד ר"ת לא מצאתי אבל ידענו שהיה לו אח ושמו ר' שמואל מא"י ברא אשר כתב תוספותיו של אחיו ר"מ (ערכין ו: תד"ה עד) ובשה"ג כתב שריש היה רבו של רבינו פרץ. ואמנם מצאתי בסה"ד ע' ר"ת שמביא מעשה מויכחו של ר"ת עם ר' אליה מפארים וריש הנביא שהזמין לפניהם את מרעה ואת מטטרוני וכו' וכל זה ע"פ מדרש ר' שמואל ב"ר אליה מא"י ברא בהכרח שריש מא"י ברא הוה חי זמן רב אחרי ר"ת כי אנדה זרה כזאת אשר כל רואה בה יראה שאינה אלא בדויה אי אפשר שנולדה בימי ר"ת ואין צריך להאריך בדבר המובן לכל משכיל.

⁽²⁹⁾ רבנו יוסף בר יצחק מובא במרדכי ב"מ ס' רנ"א בענין תקיעת כף שהביאו ר' יצחק בן מנחם בתשובה. והתשובה מובאת גם בשו"ת מהר"ם ס' תתקכ"ב. אך במרדכי ב"מ ספ"ד הביא בן מרש"ע במקום ר"י בן יצחק. ואם ריט"ע היה בן יצחק נכון הוא שהיה אחד וע"י במכתב רש"ל רפ"ס ראש שו"ת נאונים קדמונים שמסתפק בשם אביו וריט"ע הוה הוא הראשון שהרי ר"י בן מנחם מביאו והוא היה חי בזמן ריט"ע עכ"פ אין זה ר"י בר יצחק מארלינש. ובסה"י ס' תרצ"ה נמצא ר' יוסף בר משה ור"ת קראו מורי ומובא בשו"ת מהר"ם ס' רפ"ג ובכ"מ הביא ר' יוסף סתם ובדף פ"ג ע"ג קראו גדול הדור. ובתוס' מובא בהרבה מקומות ר' יוסף סתם ולא איתפרש מנו וקרוב מאד שכל מה שנאמר בתוס' בשם הר"ר יוסף הוא מתוס' ר' יוסף שפי' לפני רש"ב' ע"י תוס' כתובות (ע' ע"א) ובשום ענין אינו ר"י מארלינש. ⁽³⁰⁾ בקוה"ד מביא גם ר' חיים בן יוסף ובהנהגות ר"ד קאסעל שם מביא בשם צונץ שריש סתם בתוס' הוא בן יוסף ושלשתם טעו כי ר"ת בן יוסף לא היה ולא נכרא בין בעלי התי"ס כי ראיהם מתוס' מנחות פ"ה ע"א שכתבו ומפרש רבו

מלבד אלה האחדים מגדולי תלמידי ר' עזר היו לו תלמידים רבים גדולים חקרי לב. כלם בדרכיו הלכו אך לא השני מדורותו בחכמה רק אחד והוא רבנו יצחק ב"ר שמואל ובאחת הגדיל לעשות ממנו כי הרבה גבולו בתלמידים ובאחת נופל היה ממנו כי מתלמידי ר' אין גם אחד נודע לנו אשר לא אבה בדרכיו הלך לסור מדרך פלפולו ולמודו החדש וכנגד זה אחד מתלמידי ר' חוקן בגד בשיטת רבו ולא עשה את הפלפול אומנותו התלמיד הזה היה רבנו יהודה ב"ר שמואל החס"ד. החסידות היתה מורשה לו מבית אביו כי ר' שמואל אביו גם הוא חסיד וקראוהו קדוש ונביא והיה בן רבנו קלונימוס חוקן משפירא (דרכי התשובה שבסוף שו"ת מהר"ם). כל המחברים מדורות בעלי התוספות מגידים ומספרים ממשפטו ומעשהו אך מעט מדברי הלכה או תוספות אשר חדש. ההגיון והדקדוק על כל קוץ וקוץ שבתלמוד לא היו אומנותו, ומעיד על עצמו: יש בדורי חכמים בתורה ובכל חכמה ומעשים ובעלי יראה יותר ממני אלא מרוב חכמתם מפלפלים בתלמוד אשר אין קץ לחכמתו. (ס' חסידים כ"י חנוך היהודים לר"מ גידעמאן 290) אשר מזה נראה כי לא נשאו רוחו מאד לעלות על מעלות הפלפול אמנם בעבור זה לא נאמר שהיה מתנגד לסגנון התלמוד המושל בזמנו. הוא היה רק מתנגד למפלפלים לקנטר (ס' חסידים ס' רפ"ח רפ"ט רצ"ד) מתנגד למי שעסק בתורה שלא לשמה אף אם עלתה בידו לעשות פירוש ותוספות ולהעמיד תלמידים אך הכל שלא לשמה (שם ס' תקנ"ז) אבל חוץ מזה הלא מצאנו בכמה מקומות בספר חסידים הנקרא על שמו שהוא מדבר בשבח הפירושים והתוספות ובשבח התלמידים היוצאים להשיב על כל קושיא בחריפות פלפולם וגם מעט החדושים אשר נזכרים על שמו בעניני הלכה הם לפי מדת פלפול בעלי התוספות ואין בין סגנונו לסגנונם אף כריחב שיערה, אמנם כל תוקף הפלפול והחריפות לא היה בעיניו זכות עצמית ולא תכלית לעצמו רק אמצעי למעשה ועיקר יסודו היה: שורש התורה צריך האדם להעמיק וללמוד ולדעת מעשה בכל דבר (שם ס' י"ז). ועל כן לא יעלה על דעתנו כי ר' החסיד סר אף כפסע מדרך בני זמנו בתורתו ובמנהג ובמשפט ההיים הדתם, או לאמר: שר"י החסיד הסיר ממנו כמה פעמים דעות רגילות ומקובלות בעמו (צונץ אצל גידעמאן שם צד 154). האמנם כי דעותיו ואמונותיו באלוהיות היו מופלאות. ורבה היתה אהבתו לדרוש במופלא ולבא בסוד התפלות. כי מעלת התפלה היתה נשגבה בעיניו וחשבה גדולה ממעשים טובים (גידעמאן שם 167) ובאמונות האמין בכל דבר, בשדים ברוחות ומוזיקים ומאורעות נסיים ואגדות של דופי, בכל זאת בעבור כל אלה אין לנו הצדקה לחשוב כי ר' יהודה החסיד נצב כמתנגד לדעות חכמי זמנו, לא בעניני ההלכה ולא באמונות ודעות. בעניני הלכה לא! כי אין לנו על זה לא ראיה ולא רמז. וכי מפני שדבריו מעטים בעניני הלכה נאמר שהיה כמתנגד להעוסקים בחכמת התלמוד שעשו פירושים ותוספות בפלפולם, כמה חכמים גדולים וטובים מפוארים וחשובים אשר אין לנו מהם רק מעט מוער מחכמתם. ובבחינת דעותיו ואמונותיו איה אפוא בכלנה אף אחת אשר לא נמצא רונמתה באגדות שבתלמוד ומדרשים ובפרט במדרשים סודיים העוסקים בסתרי תורה וברזים והם

חיים בר יוסי וזה טעות כאשר הגיהו על הגליון וצ"ל ר' חייא בר יוסף והוא אמורא שם ברפ"צ ע"א ששם מביאר כן, ובוש אני להאריך בדבר.

קרמונים אשר מלאו מכמו אלה כמים לים מכסים. אמת הדבר כי ר"י החסיד — לפי מה שנראה מכתביו — היה בעל כח המדמה חזק ומלא רוח הויה באמונותיו, ופרי כל אלה היתה חסידותו בהפרזה על המדה. כי "אין בכל המדות הנפשיות של בני אדם אשר מדרגותיה רבות ושונות כל כך כמו החסידות. כי מדת החסידות אינה תלויה בדעות ובהכרעת השכל אמנם היא לרוב תולדת ההפרזה בכח המדמה. וכאשר הפרזה הכח המדמה יש לה מדרגות רבות ושונות אף כן החסידות שהיא תולדתה" וכן היה גם בר"י החסיד כגדולת מדרגת הכח המדמה בנפשו כן גדלה חסידותו. ואולם באשכנו היתה החסידות בדברים קטנים חלק לכל החכמים ובדעות ואמונות לא התנשאו למדרגה מושכלת כי לקחו את האגדות ככתבם והן שבשו האמונות והדעות ומצד הזה היה ר"י החסיד בן זמנו וארצו, אבל מצד אחר היה נבדל מהם כי הוא היה שקוע במצול החסידות מכל וכל, הדעות והאמונות המפליאות משלו בכל עצמותו ובהן אבדו כל עשתנותיו והגיוניו ובדבר הזה אין משלו בכל חכמי דורו וזמנם⁽³¹⁾ והנה לא יוכחש כי זכותו מצערה בהתפשטות חכמת התלמוד אבל גדולה היא התעצוטה אשר פעל על החיים הרתיים ועל משפט האמונות באשכנו כי המון דעות של תהו פרצו על פיהו בארץ ויהיו לחק בישראל. ואף לסבה הזאת נחשוב לתת לו זכרון במקום הזה, למען דעת איך הגיעו הדברים כי מדור לדור אחריו מעט מעט ירדו בני אשכנו מגבה מעלתם בתורה בחכמת ההלכה והסתבכו הרוחות בדברים קטנים ובחקור המנהגים ודעות ר"י החסיד אחוז כל הלבבות.

אולם רוב תלמידי הר"י הזקן נתנו נפשם על לטור התלכה הם הלכו בעקבות ר"ת ותלמידו הר"י, ומדור אל דור השתלמה השטה החדשה: בקורת התלמוד. שטה אשר כבר אחר ימי רש"י החלו ליסדה, רבנו יעקב תם ותלמידיו ובראשם רבנו יצחק הזקן בן שטואל הביאוה עד מרום קצה, והתלמידים הבאים אחריהם השלימוהו במקומות שהניחו להם רבותיהם להתגדר בהם, ופרי מלאכתם הזאת היה חבור התוספות על כל התלמוד. גדולי בעלי התוספות היו מחכמי צרפת ורוב קובצי התוספות שהזכירו המתברים הן מעשה ידיהם. הראשונים שעשו תוספות היו רבנו מאיר חתנו של רש"י ור' יוסף וריב"א, ואחריהם ר' יעקב תם ור' יצחק הזקן ותלמידיהם ומגדולי תלמידי הר"י אשר סדרו תוספות לגמרא ואולי על כל התלמוד היו ר' אלחנן בנו של הר"י, ור' שמשון משאנץ בן אברהם אשר מלבד פירושו לסדר ורעים וטהרות עשה תוספות על הש"ס ואחיו הריב"א ושניהם היו תלמידי ר"ת ור"י וכן רוב התוספות הנודעות ארץ מולדתם צרפת (ע"י שה"ג ע' תוספות ובס' קוה"ד), ואף כי נמצא אחדים מבני אשכנו אשר גם הם היו עוסקים בבקורת התלמוד ועשו תוספות, כל אלה לא למדו דרך הפלפול הזה בארצם כי אם בצרפת כי בימי ר"ת, והר"י וגם בדור שאחריהם רוב התלמידים שבאשכנו היו משתוקקים ללמוד תורה בישיבות צרפת. מאחרוני בעלי התוספות היה רבנו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג, והוא שמיחסים לו התוספות שלנו למסכת יומא אמנם גם הוא קבל רוב תורתו מרבותיו שבצרפת⁽³²⁾

(31) ע"י בספר חנוך היהודים וכו' בצרפת על אורת ר"י החסיד צד 153—168 ובהרבה דברים שכתב שם הלכתי בעקבותיו.
(32) בספר הנוכח כתב שמהרים מריב קבל תורתו בצרפת ובקצת השיבותיו באמת מזכיר אחדים מרבותיו אשר היו מצרפת.

וחוץ מזה אם נתבונן באלה התוספות לעומת התוספות של ר"ת ור"י נמצא כי יש הבדל גדול ביניהם ובין תוספות הראשונים כאשר בכלל החל בסוף האלף החמישי זמן ירידה בלימוד ההלכה ועל כל פנים שנוי גדול בדרך פלפול התלמוד והלכות אלפסי והמיימוני עתה על פירושי רש"י וחדושי בעלי התוספות נטו קו פלפוליהם זה סותר זה כונה זה נוטע זה עוקר נטוע זה מקשה זה מתרץ, וההשגה והסניגוריא עמדו ברומם של עולמם לאין מספר נולדו עתה פירושים וחדושים על התלמוד אשר לרוב הם פלפולים בפירושי רש"י וחדושי בעלי התוספות והלכות הריף והרמב"ם. גם נולדו קובצי הלכות רבים אשר בהם נקבצו ובאו יחד הוראות חכמים הקטנים עם הגדולים חכמי ספרד וצרפת ואשכנז ואיטליא וביהם — כי כבר בימי בעלי התוספות הראשונים היו במדינת ביהם (בעהמעין) חכמים גדולים תופשי תורת התלמוד. ולא לבד הוראות אשר נבעו מעיקר הדין, כי אם כל דמנהגים אשר הנהיגו איש ואיש בקרב עדתו בין מושכלים בין נסכלים כל החששות וההנורות אשר הגו מרוחם, וכל חומרא והגבלה מחסירות יתרה כל אלה היו לחק ובכך פרו ורבו רבבות דינים ודיני דינים וכמעט נצמחו דברים לא ידענו שחרם כי לא שערום הקדמונים.

פרק שלשים ואחד.

החימת הס'ר.

לפנים בישראל ואת התורה אשר נקראה תורה שבעל פה היתה תורה שבעל פה באמת. פירושי התורה הכתובה ישנים ומקובלים באומה ופירושים מהודשים מדקדוקי סופרים, חכמי הדורות בפיהם אליהם השכילו, כי דברים אשר נועדים להיות פרים ורבים כנטיעה, ולהיות מתרחבים או מתגבלים לפי ראות עיני חכמי הדורות יותר נאות להם להיות נדרשים בעל פה מלכתבם על ספר כי בהכתבם על ספר נקבעו בהם מסמורות והיו לחק קבוע אשר לא כן בהדרשם בעל פה (לעזר פירא). ברוב הימים התורה הזאת דאריכה ענפיה, ויהי באחרית הימים עמד ר' יהודה הנשיא וקבץ כל דיני התורה שבעל פה וכתבם על ספר. לא חשב לחתום תורה בלמודיו ולעשות ספרו לספר חוקים, כי אם יען כי ראה שכבר בזמנו חומרי ההלכה רבו לאין תכלית אספם יחד ושמם בילקוט, זה ספר משנתו. אחרי צאת המשנה הכוללת לאור החל פרק חדש בדרישת התורה. דורות התנאים ספו תמו, ויקם דור חדש הוא דור האמוראים. אז הוחל לדרוש את המשנה ולעשותה ענין לענות בה. בה הגו, ודרשוה, ופרשוה, והרחיבו עניניה גם הגבילו אלה המעשים היו אבן פנה לבנין גדול והוא בנין התלמוד. בזמן אחד החלו לעשות במלאכה הזאת בארץ ישראל גם בבבל והיו שני תלמודים זה דומה לזה במסרתם ותכליתם אך שונים בסגנונם ותכונתם. תלמוד ארץ ישראל נחתם זמן רב קודם חתימת התלמוד הבבלי שם ושם היתה נסבה מאת המאורעות המתרגשות לבוא עליהם לחתום את התלמוד. כאשר נשלם התלמוד לא פסקה חכמת התלמוד והשתלשלות התורה לא השבתה. אז עמדו רבנן סבוראי והסבירו פנים לתלמוד אבל כל ימיהם היו מעט ורעיק ולא הגדילו מאד לעשות ורוב מה שעשו אבד בצוק העתים אך גדול זכותם כי קיימו את התלמוד. ימים רבים עברו ללא תורה ונשמו הישיבות עד שקם פרק זמן הגאונים. מעת אשר נפלה ממלכת פרס הוטב מצב היהודים בבבל תחת ממשלת

הכליפים ואז החלו הישיבות לפרות. משתי הישיבות — סורא ופומבדיתא — יצאה התורה לכל ישראל. משם נתפשט התלמוד והוראת פירוש, משם יצאה הכרעת ההלכה, משם יצאו פסקי הלכה חדשים בהוצאת דבר מדבר או מסברה ומשקול הדעת אך תמיד לפי מדת התלמוד וסגנונו. כללו של דבר בכל עניני דת היהדות בדינים המעשיים גם באמונות היו הגאונים המורים ממלאי מקום האמוראים ויורשיהם וכאי כחם. בימיהם כבר החלה ספרות הלכותית לצמוח וספרות אגדית לפרוח וכל חכמת ישראל לעשות פרי. כל אלה הפעולות אשר פעלו מראות כי בפרק זמן הגאונים השתלשלה התורה שבעל פה כמן לפניו בזמן האמוראים. התפשטות התלמוד בכל ארצות מושבות היהודים היתה על ידי הגאונים אך לרגלי ההתפשטות הזאת נפלו שתי הישיבות למשואות נצה. לא ארכו הימים והנה בכל הארצות חכמת התלמוד הוציאה צמחיה ובכל מדינה ומדינה קמו גדולים חקרי לב בחכמה הזאת, והדבר הזה היה סבה כי נכרת חק הישיבות אשר קיומן היה תלוי לרוב בגדבות אשר באו להן מחוץ. עתה בכל גברת בתורה ארץ מולדת התלמוד נפלה ממעלתה ויהי כציץ נובל צבי תפארתה.

אז תחת בבל היו אפריקא הצפונית גם ארצות איירופא מרבץ לתורה. ישיבות הרבה נוסדו ובכלן הגדילו מעשיהם בחכמת התלמוד. נמשלה זאת החכמה לנהר גדול ורחב ידים. ויהי בימים ההם היה זה הנהר לשלשה ראשים. הראש האחד היה פירוש התלמוד. לא פירוש כפירושי הגאונים אשר לא יועיל רק לחכמים היודעים לתת פירוש לפירושם כי אם פירוש המלמד דעת לכל דורשי התלמוד למבין עם תלמיד. רבים נסו כחם במלאכה הזאת ולא הצליח חפצם בידם בשלמות. אז מצרפת יקום חלל. הפירוש אשר עשה רבנו שלמה הצרפתי יש לו הכשרון הזה, ויהי הוא הראש לראש הזה, ועל כן הזכות היותר גדולה מכל פירושי התלמוד אשר על פני האדמה יאתה לו, ואף לו החלק הראשון והמעולה בהתפשטות התלמוד בעולם ומהשגשגות התורה שבעל פה בזמנו. הראש השני הוא: חבורת המצית ההלכה מתוך התלמוד. אין מספר לכל החכמים בכל הזמנים אשר נדבו כחם וזמנם לדבר הזה, אך עמלם היה לריק כי אין אחד מכלם אשר השלים מעשהו. עד שקמו בספרד, האלפסי והמיימוני, והשלימו המעשה הזה בתכלית השלמות. האחד עשה מן התלמוד הישן תלמוד חדש מקוצר ומבורר שוה לכל נפש ולכל חפץ בידעת דת היהדות. והשני קבץ והביא יחד בחוברת כל התורה שבעל פה כלה כפי אשר השתלשלה עד זמנו אין דבר אחד נעדר, הכל כתוב בטוב טעם ודעת בעיון עמוק ובחקור האמת. אך הראש השלישי הוא: בקירת התלמוד. המלאכה הנכבדה הזאת מצאה בצרפת מכונניה ומיכניה. גדולים חקרי לב היו עושיה הראשונים, בחנו בכחינה עמוקה את התלמוד וצרפוהו כצדף כסף וכמעט היו בחינותיהם ומחקריהם חלק מן התלמוד.

דרך הרוח הזה הלך ישר עד סוף האלף החמישי. אך מנהו והלאה רוח אחרת היתה עם רבים ורוח העת שנה את תפקידו. הסניגוריא (אפאלאגיע) לקחה כל הלבבות יחד ולרגלה יצאו משפטים מעוקלים. יותר מאשר שמו עינם ולבם על התלמוד עצמו שמום על הספרים קטנים עם גדולים, להגן בעדם ולהצדיק כל דבר מדבריהם. ואף אם מעיקר הרצון לא ידעו לקיים דברי זה או זה בכל זאת לא בטלו הדברים כי אם חששו להם להחמיר.

דינים ודיני דינים נולדו אשר אין להם מקור בתלמוד. אלה מה רבו ומה עצמו ראשיהם? דעות חשוכות ואמונות לא זכו עשו כל אלה. אין הפה יכול לדבר מה שהחסידיים שבאשכנז וגם בצרפת המצו י מדות חסידות ומנהגים זרים בחייהם הדתיים אשר תלמידיהם הבאים אחריהם דעלו הכל בקבוצות ההלכות אשר חברו לזכרון בספר ומשם עלו מעט מעט בספרי החקים אשר היו באחרונה מדה וקו לכל ישראל. הן אמנם אין לאדם הצדקה לדון עם אדם על דברים שבסתר לבבו, על משפטו ומעשהו בחסידות יתרה ובהפרזה על מדת הדין אבל לעשות כל אלה מדה וקו לכל אדם ההולכים לתוכתם ולנשואם למדרגת שורת הדין זה נגד מנהגו של עולם בדת היהדות התמימה. נוסף על כל אלה הלא גם הקבלה הפעילה על מנהגי ישראל ורבים הם הדינים אשר העלו בספרי חקנו על פי ספרי קבלה ראשונים ואחרונים אשר בתלמוד אין להם שורש. והנה כל אלה הנדילו סאת דיני ישראל אבל לא הגדילו התורה ולא האדירה, והמשפטים האלה אין להם חלק בהשתלשלות התורה שבעל פה. הן המשלנו זה התלמוד וחכמתו אשר הוא מכלל התורה שבעל פה, לנהר אשר בלכתו יגדל ויתרחב. הלא גם זאת התורה מראשית מוצאה מדור אל דור נברכו מימיה גדלה והתרחבה והשתלשלה. אבל זה הנהר רק אז בפלגיו ישמח לב הדורשים וירוו נפשם מנוזליהם עוד לא ידלחום מים זרים בהליכתו, עוד זה הנהר הולך למישרים, לא יעשוק לפרוץ ללכת ארחות עקלקלות. ואמנם יען כי באלף הששי החלו הדרכים להשתבש ומשפטי חכמת התלמוד להתהפכך ומדור אל דור להגדיל סאת תורת התלמוד במשפטים כל ידעום אבותיהם מעולם, ועל כן בצדק נאמר כי בתחלת האלף הששי החל זמן הירידה בהשתלשלות התורה שבעל פה ועל כן פה נשלמה התכלית אשר רצינו בה בהבור הזה.

הערה על דבר ה"ג וה"פ.

כל הקורא בספרי הזה ימצא שאני בורח מן ההשערות ובוחר בחקירתו לסמוך על דברים הנודעים מעדות ספרים וסופרים נאמנים ובעבור זה בשדברתי על זמנו ומחברו של ספר ה"ג היתה סמיכתי על הראב"ד אשר ספר שר' שמעון קיירא חבר הלכות גדולות ור' יהודאי גאון הלכות פסוקות. ואלה הפסוקות קבצן ר"ג מהלכות גדולות. ונאמנה אלינו קבלתו שהיתה לו מן הגאונים יותר מאלף השערות ובפרט שיש עדים גאונים על זה כמו שבררנו למערה צד 33 והלאה. ויצא לנו למעלה מכל ספק כי בידי רב שרירא גאון ורב האי בנו היו שני חבורים הלכות, ה"ג מר"ש קיירא והלכות דרב יהודאי גאון. ואלה האחרונים קרא רב חנינא גאון הלכות פסוקות. ובענין ה"ג שלנו הראנו לדעת כי רוב הדברים המובאים בשם ה"ג והפ' נמצאו כה"ג שלנו ויש רק מעט יוצאים מן הכלל, והראנו ג"כ כי מתקנות שנתקנו מן הגאונים שהיו אר"ב רב יהודאי לא נזכר מאומה בה"ג שלנו. והנה אחרי שכבר היה נדפס זה המאמר הגיעו לנגד עינינו שלשה מאמרים על ענין ה"ג והל"פ. האחד מאת החכם יה"ש ב"ר תפארת שיבה והוא קובץ מאמרים מקצת חכמים שבדורנו אשר יצא לאור לכבוד ר' יוש' צונץ ע"ה ובו מאמר מהחכם הנ"ל ע"ד ה"ג. זה הספר בשלמות לא הגיע לידי עד אשתקד וכבר היו י"ב באנען הראשונים נדפסים וכראותי זה המאמר גמרתי בלבי להעלות קצת מדבריו בסוף ספרי כמו שהעירותי לעיל צד 207 בהערה 1. והשני הוא מאת החכם נייבויער במ"ע לעטערבארי ח"ד צד 55 הנשלח לי מאמסטרדם ובו ידבר על הלכות פסוקות המכונות הלכות ראו. והשלישי הוא מאת החכם ש. ז. ת. ה. במכתבו להמ"ל הלכות פסוקות או הלכות ראו (פרים תרמ"ו) וענינו ג"כ משא ומתן על זה הספר. והנה הראשון מדבר בחכמה ובאריכות על ה"ג וה"פ והלכות קצובות, הן הנקראות במחזור ויטרי על שם ר"ג כמבואר בבית האצר לרשד"ל דף נ"ה. ומסקנת דבריו ע"פ ראיותיו צדק ח"ה ש"ז ס"י כ"ז הובא שהפסוקות קבצן ר"ג מהגדולות של ר"ש ושתייהן עלו בה"ג שלנו אלא שיש בו חסרונות ואותן הקצובות שבמחזור ויטרי והנדרפסות בחבור תורתן של ראשונים פ"פ דמ"ן תרמ"ב אינן הפסוקות שנתחסו לר"ג ואינן מעשה ידי ר"ג (צד 134). הפסוקות והקצובות העתיקות מה"ג אך בשנוי סגנון. כל אלה הדברים נכונים ובעיקרם מסכימים עם מה שכתבתי אלא שג"ל שטרח החכם יותר מדי להוכיח שאלה הקצובות אינן מר"ג חדא דכל הלשון והסגנון אינם בדרך פסקי ר"ג, ותו דמיד בתחלת ה' ערובין העתיק הלכה מלה במלה מה"ג בלשונו ומכאן ואילך בלשון עברי ואין זה דרך ר"ג. ואם הוא העתקה למה לא הועתק גם הרישא? ויש לי להעיר על סוף מאמר א' מ"ש"כ בענין הקטועות בהערה א' כמדומני שבה"ל קטועות כלל והבינו גם ה"ג דרש"ק ודומיהן. שבשערי צדק ח"ה ש"ז ס"י כ"ז הובא בתשו' רש"י הלכה קטועה מהלכות גדולות ומשם משמע שבכלל ה"ק אין להבין רק הלכה קטועה בלא ראיות. ובמאמר הב' שם צד 135 ידבר מה"ג של אספמ"א ומה"ג כ"י ר' יוסף ט"ע ומן הראיות שמביא שם מוכח ברור שה"ג כ"י ריט"ע משונה בצורתו ובסגנונו מה"ג שלנו וכמו שכתבתי גם אני לעיל צד 207, ומוכח ע"פ כמה ראיות שה"ג דאספמ"א נבדל מה"ג שלנו, והנה כל אלה ההכרעות בנויות על ראיות ורצויות לי למה שאני עתיד להעיר עליו בהערה זו.

החכמים נייבוער ויש. ז. ח. ה. בסגנון אחד מחליטים שספר הלכות פסוקות של ר"ג הוא הנדפס בפריס שהזכרנו ויש לו שם לוי הלכות ראו. ונייבוער נתן מעם לשם הזה שאולי התחיל החיבור בהל' ערובין ובפסוק: ראו ה' נתן לכם את השבת כמו בה' ערובין שבה"ג (ולא נ"ל. זה דה' ערובין ליתא כלל בספר ותחלתו ה' גרים ואח"כ ה' שבת וא"ך יעלה על הדעת שסדר ערובין קודם שבת) ולדברי שניהם אין הדברים בספר מלשון ר"ג. ויש. ז. ח. ה. אמר צד V מן הדוגמאות המעטות בח' עמודים נראה כי רובן של ההלכות שלפנינו נמצאו בה"ג. ותימה בעיני שפשפשתי בכל ח' עמודים הראשונים ומצאתי שכלם ממימרות בגמ' וע"ז לא יצדק לאמר שהלכותיו נמצאו בה"ג שאין אלו לא הלכותיו ולא הלכות בה"ג אלא הלכות הגמ' רק בהלכה אחת צד 6 בענין שולחין אגרת בשבת שהביא פי' שהוא מה"ג מלה במלה בהעתקה לעברית). והנה יוצא לנו מכל דברי החכמים האלה שכל אלה הספרים ס' הלכות פסוקות, הלכות ראו, הלכות קצובות אשר בידנו היום שונים בלשון ובסגנון מה"ג וכל המטבע שלהם אינו כמטבע ספרי הגאונים, ומהחכם יח"ש ביחוד ראינו כי ה"ג מכ"י ריט"ע הוא משונה בסגנונו, וכן מבואר בדבריו בראיות ברורות שהלכות גדולות של אספמאי משונה משלנו. ועתה אנו לפי דרכנו רמזנו על זה בקצור לעיל 318 ואמרנו שמקצת הענינים שהעתיקו מה"ג כ"י ריט"ע בלשוננו ממש נראה שהעתיקו לא היתה העתקת סופר בלבד כיא העתקת חכם שאין לשונו כלשון הגאונים והוא בחר לו מליצה קלה ומובנת. והנה יוצא לנו מזה כי כמה קובצים נודעים אשר קראו בשם הלכות פסוקות. ונמצאו גם תשובות גאונים בשם הלכות פסוקות (ד' קונטנטינא רע"ו). וראיתי עוד הלכות פסוקות אשר אחד מאן דהו הברס על פי תשובות גאונים וה"ג וסדרם בסדר יד החזקה וע"י לעיל צד 18 הערה 13, ועתה מאן ספין ומאן דקיע להכריע ולאמר קובץ הלכות כך וכך הוא ה"פ דרב יהודאי. ועמל הוא בעיני אם אני רואה שהמציאים לאור ספרי הלכות כאלה שמכריזין לפניהם על שער הספר, הלכות קצובות דרי"ג, ה"פ דרי"ג, ואמנם כללו של דבר אמת הוא שבימי הגאונים ועוד בימי הרבנים שבכל אלף החמישי היו שני ספרים נפרדים הלכות גדולות דר"ש מקיירא וה"פ דרי"ג שקבצן מתוך ה"ג דר"ש. הגדולות והפסוקות נתחברו יחד והיו לאחד. ואמנם היו הלכות גדולות בנוסחאות שונות וכן מוכח ממה שמצאנו בקצת גדולי הראשונים שכתבו "ויש ה"ג שכתוב בהם כך וכך". ה"ג כ"י ריט"ע שנה המעתיק בבחינת השוין והסגנון והאריך וקצר לפעמים, ואף כן היה הדבר בה"ג של אספמאי, ה"ג שלנו אינו לא זה ולא זה, אבל כל מומתא בלשונות הגאונים ימצא כי זה שלנו נושא על פניו מטבע לשונות הגאונים הראשונים והוא הוא הה"ג של ר"ש מקיירא עם הפסוקות שר רי"ג אחרי שנתחברו יחד. ובא"ז ח"א ס' ת"א מצאתי כתוב: וכן לשון הלכות גדולות שנתכו ב ב ב ל' ומביא הרבה בענין בדיקת הריאה. וכולה בלשון ה"ג שלנו. אך לא מצאתי אותה ההלכה בה"ג דרדן. ובכל זאת ברור בעיני שהיתה בה"ג שכן גם המרדכי בחולין ס' תרס"ז מביא קצתה וז"ל ובה"ג כתב דאי לא מנפח לריאה ספק טרפה ואסור למיכל מהאי בשרא עכ"ל וזה סיפא של אותה הלכה שבא"ז, אלא שבלי ספק דאחרונים השמיטוה מפני שהיא נגד התלמוד וע"י בשע"י ס' ל"ט בשע"י ס' ד' ובט"ז ס' א'. ויתר דברי ה"ג הלא הם כתובים בפנים מצד 33 והלאה.

רשימת תכן החבור.

אהרן אב"ד 29.
 אהרן הכהן ג' כלב ב"ש 162, 163, 137.
 אהרן בן משולם מלניל 291.
 אור וקול נברא 182.
 אותיות דר"ע 22, 30, 49, 64, 102, 217, 219.
 אין א"ע בעלתו ב"ז 8, 202.
 אין הק' הולכין אחר הרוב 81, 82.
 אין נזרין נזרה 111, 114.
 אין בקיאים בכדיקה 202.
 אליה בחור 244, 245.
 אליה בשיצי אדרת 74, 88, 95, 97.
 אליה מפרים 346, 349.
 אחאי מסבוראי 4.
 אחא משבחא שאילתות 2, 17, 23, 25, 34, 210, 305.
 אחאי ב"ר יוסף הכהן ג' 131.
 אטליה תורה וחכמה שם 225, 303, 305—313.
 אלדרד הרני 124—127, 261, 264.
 אלחנן בן הר"י 348.
 אליעזר בן שמואל מיראה 311.
 אליעזר בן שלמה מסין 348.
 אליעזר הגדול ואבותיו 316.
 אליעזר ב"ר נתן 322, 337, 347.

א.

אבא ב"ר אסי נאון 131.
 אב בית דין 12, 29, 52.
 אבן משפחתו 313, 314.
 אבו נסי 62—64.
 אביומי נאון 28, 29.
 אביומי ב"ר מרדכי 42, 44.
 אבינדר עובדיה הבצרי קראים 62.
 אברהם ב"ר שריא ג' 28, 38.
 אברהם מירקאוויטש קראי 100, 152, 246, 258.
 אברהם קכסי 50, 175.
 אברהם בן דוד ממשקורוספריו 285, 300, 301, 302.
 אברהם אב"ד אשכול 34, 288, 289, 302.
 אברהם בן רמב"ם 297, 299, 302.
 אברהם א"ע 308, 348.
 אברהם בן יחיאל 307.
 אנדרה 17, 18, 22, 26, 49, 106, 118, 171, 178.
 אנדרת בראשית 216.
 אנדרת רש"י 29, 164, 216, 265.
 אהרן בעל המבחר 56, 67, 77, 95, 96.
 אהרן בן אליה קראי 70, 74, 77, 84, 95, 96.

בראשית רבה 22, 208, 209.
ברוך מנחם בעל התרומה 335.
347.

ג.

גאון מה ענינו 6.
גאוני סורא ופומבדיתא עד ד'א ת'ק
352, 11.
גאונים שונים בשם אחד 42, 127.
גאונים חולקין ועו' 201.
גאוני סורא בסאה ה' 110.
גזל נכרי 114, 132.
גט פרסאה 40, 118.
גלוי אליה 29, 50.
גמרא כ"י ר"ג מ"ה 314.
גנאי ברוך 61, 62.
גרשום בן יהודה מ"ה 186, 314 —
331, 322, 316.
גרשון סמיך 317.

ד.

דברים שבכתב וכו' 10.
דיינא דבבא 12, 167.
דודאי ב"ר נחמן נ'.
דבור 71.
דברי קבלה 76.
דוד ב"ר הונא ר"ג 30.
דוד בן זכא ר"ג 137, 152, 157.
159.
דוד בן הודד ר"ג 30.
דונש בן לברט 144, 145, 228.
234—237.
דניאל ר"ג 30.
דניאל הבבלי 299.
דניאל אחי ר"ג בה"ע 307, 312.
דניאל אלקוסמי הק' 87, 116.
דעות עיוניות הק' 70, 71.

אלעזר אלוף 51, 116.
אליקים בן יוסף 347.
אליקים משפירא 319, 321.
אמונות ודעות 16, 29, 113, 114,
118, 123, 171, 350.
אמונות ודעות הקראים 60.
אמנושים 113.
אמונות ודעות רס"ג ותכנו 142,
146, 148, 149.
אמונות ודעות 123, 143, 164.
אספה מדרש 41, 216.
אפודי 244, 247.
אפרים תלמיד הרי"ף 285.
אפרים ב"ר יצחק מר"ב 346.
ארץ ישראל 2—4, 352.
אשר בן יהיאל 19, 348.

ה.

בן אשר ובן נפתלי 259, 260, 299.
בבלי מצב היהודים שם 3, 7.
בבלי וירושלמי תלמוד 20, 21, 25,
177, 181, 182, 198, 352.
בטול תקנת התלמוד 28, 37, 41,
47.
בטול שבועה בס"ת 43, 204.
בטול רוב דעות ענן 97.
בוסתנאי ר"ג 8, 12, 61.
ביאת משיח 105.
ביבוי הלוי נ' 28, 41.
בית דין של ע' ולי' 12.
בן סירא 247.
בני א"י קבלו הבבלי 305.
בן מין האונדי שטתו וכתביו 58, 65,
68—72, 84, 88, 149.
בעלי החפוש 58, 63, 75.
בעלי הרכוב 56, 59, 71, 74, 82,
84.

התפשטות התל' באפריקא 264,
275

ו.

ודוי דר' נסים 267.

ז.

זיופי הקראים 43, 53.

זרחיה הלוי בה"מ 285.

ח.

חברי ענן הקראי 62.

חוי הכלבי 66.

חושאל אבי ר"ח 265, 266.

חיים הכהן תלמיד ר"ת 349.

חכמי לותיר 320, 321, 346, 349.

חכמת הקבלה וספריה 29, 138.

170, 190, 199, 218, 220.

חכמות חזוניות 71, 179, 180, 195.

חכמת לה"ק ודקדוק 47, 142, 145.

189, 197, 221—237, 261.

348.

חלוקת הבנסת הוישיבות 13, 14, 35.

חלוקה הרבנים והקראים 88—97.

חלוקים בין כ"ב ובא"י 44, 252.

313.

חנא נאון בפוסבדיתא 8, 9.

חנינא ניהרא בנהרדעא 6.

חנינא דיינא דבבא 8.

חנינא ב"ר יהודה נ' 28, 160—162.

חנינאי נאון בסורא 8, 9.

חנינאי ב"ר אברהם נ' 28, 29.

חנינאי כהנא ב"ר הונא נ' 41.

חנן מאישקא נאון 6.

חננאל ב"ר חושאל וספריו 186.

269—275, 281, 339.

חנניה בן משרשיה 27.

דרך דרשות הגאונים 24.
דתות כנוי לדעות 150.

ה.

האי בר"ש נאון 8, 18, 33, 35.

50, 100, 108, 114, 163.

173—192, 198, 220, 237.

277, 313, 324.

האי נ' סגנר לקבלה 183, 184.

האי ב"ר נחשון נ' 109, 128.

האי ב"ר רוד נ' 134.

הגדה של פסח 51.

הנהגת הגמרא 314, 323, 338, 339.

הונא נ' מסורא 3, 9, 61.

הונא הלוי 28, 29.

הוספות בספרים 36, 231, 232.

275.

היכלות 22, 30, 49, 50, 64.

102, 170, 182, 219.

הילא נ' ב"ר מרי 41, 44.

הילאי נ' ב"ר חנינא 42.

הילאי ב"ר נטרונאי 128.

הלכות גדולות 22, 26, 27, 32—

40, 107, 118, 295, 318, 354.

הלכות גדולות שנכתב בבבל 355.

הלכות פסוקות 27, 32—35, 354.

הלכות מזויפות 18.

הלכות שלא כדין הגמ' 15, 31.

44, 45, 168, 344.

הפטרה במנחה בשבת 6, 328.

הלכות ראשונות 38.

היג של אספספיא 354.

הלכות קטועות 19, 20, 23, 25.

128, 130, 207.

הקש הקראים 77.

הרחקת השמות 70, 143, 146.

182, 228, 273, 300.

יוסף בר יוסי הפייטן 223.
 יוסי מרבנן סבוראי 3.
 יונה בן ננאח 279.
 יוסף אבן מנאש 15, 19, 198, 281.
 289, 290.
 יוסף בן יצחק מאורלינש 341, 343,
 349.
 יוסף ב"ר שילא נ' 28.
 יוסף ב"ר יהודה נאון 28—30, 50,
 221.
 יוסף ב"ר חייא נ' 28.
 יוסף ב"ר מרדכי נאון 28, 30.
 יוסף בן נח הקר' 63.
 יוסף הרואה הקר' 71, 77, 82, 87,
 95, 98.
 יוסף בן סנחם וחתנו נטירא 135, 136.
 יוסף ב"ר יעקב נ' 158, 159.
 יוסיפון העברי 224.
 יוסף בן אביתר 277.
 יוסף עקנין 296, 298, 199.
 יוסף טוב עלם א' 318.
 יוסף ט"ע ב' 337.
 יוסף ב"ר יצחק 334, 336, 337, 349.
 יחסו דברים לשלא אמרם 18, 22.
 יחוס הגאונים לחכמות 110.
 יחיאל אבי בעה"ע 306.
 יינם של ישמעאלים 112, 205.
 ינאי הפייטן 225.
 יסודות חקראים לסודיים 72.
 יעקב בר מרדכי נ' 41, 44, 45.
 יעקב בן מאיר תם 66, 245, 261,
 286, 337.
 יעקב בן שמואל תלמיד רס"ג 58,
 72, 160.
 יעקב בן נסים מקירואן 165, 265,
 266.
 יעקב נאון ר"י ברוטי 306.

חסדאי בן שפרוט נשיא 229, 233,
 279.
 חרוזים שקולים 225, 226.
 חרם ונדוי, 10, 17, 44, 107,
 129, 314.

ט.

טוביה העובד הקראי 77, 78.
 טוביה בן אליעזר 312.
 טעם שהנא' לא קבצו תשובותיהם 19.

י.

יאשיה בן שאול קראי 67, 84.
 יד החוקה יטעם חבורו 296.
 יהודאי נאון בר"נ 9, 31—40, 45,
 50, 51, 61, 107, 250.
 יהודה הדסי קראי 64, 73, 99,
 101, 103.
 יהודה הפרסי ק' 66, 91.
 יהודה בן יצחק שירליאון 347.
 יהודה ב"ר שמואל נ' 134.
 יהודה בר"ש החסיד 350.
 יהודה בן קריש 145, 227.
 יהודה חיוג 237, 279.
 יהודה בן ברזילי 288.
 יהודה בר"ם ליאונטין 314.
 יהודה הכהן ס' הדינים 316.
 יהודה ב"ר ברוך 317.
 יהודה בן יו"ט 340.
 יהודה ב"ר נתן 328, 330, 335.
 יואל אבי ראבי"ה 347.
 יום טוב כהנא ב"ר יעקב נ' 128.
 יום טוב בן יהודה א' 340.
 יום טוב בן יהודה ב' 340.
 יום שני של גליות 140.
 יונתן ב"ר דוד מלונל 286, 300,
 302.

ישעיה הלוי נ' 28.
ישיבת סורא וסומבריתא 12, 40, 45.
137, 135, 114, 49, 353.
ישראל המערבי 72.

כ.

כהן צדק ב"ר אבוסאי נ' 42, 111.
כהן צדק ב' 134—137, 157, 159.
כהנא ב"ר חנינאי נאון 28, 209.
כלב בן שורני 158.
כלב אפנרופולי הק' 82.
כלה, ריש 3, 14, 137, 328.
כל המצות כלולות בדברות 165.
140, 141.
כל נדרי 109, 155, 176.
כל ספק אסרו הקר' 73.
כללי התלמוד 21, 113, 133, 156.
169, 194, 267, 325.
כשר בן אהרן 58.
כתב עברי שנו 245.
כת העסיים 62.
כתות הקראים 59, 66, 67, 72.
כתוב מסרו לחכמים 85, 104, 179.
כתובות ונסין של הקר' 117.
כתובי הלכה בערבית 118, 193.
כתיבת משנה ותלמוד 164, 278.

ל.

לא תסור לא תוסף ל"ת 79—81.
107.
לא טענו הראשונים על הק' 109, 110.
לוי בן יפת הקר' 77, 79.
למוד התלמוד עיקר 117, 180.

מ.

מאיר חתנו של רש"י 336.
מאיר הלוי אבולפסא 261, 291, 302.

יעקב בן יקר 317, 321, 332.
יעקב בן יצחק יעבץ 347.
יפת בן עלי הקר' 72, 99, 141.
יצחק בן אברהם ריצב"א 339, 348.
יצחק נאון 8, 9.
יצחק ב"ר חנינא נ' 9, 28, 30.
יצחק טר"ב הוא הריב"ם 347.
יצחק בן משה א"ז 274, 347.
יצחק בן יעקב אלפסי 34, 275, 281—284.
יצחק בן יעקב בן ר"ת 342.
יצחק ב"ב אלבאליא 281, 484.
יצחק ב"ב בעל תוס' 342.
יצחק הלוי 317, 318, 320, 321.
יצחק אבן נאות 280, 284.
יצחק ב"ר אלברצלוני 281, 295, 302.
יצחק בן שמואל הזקן 286, 342, 347.
יצחק בן אבא מרי בה"ע 286, 301, 302.
יצחק בן מרון הלוי 287.
יצחק בן יהודה ממנצה 305, 319, 321—.
יצחק מסימסונט 311.
יצחק ב"ר אבון 314.
יצחק ב"ר יוסף 317.
יצחק בן מרדכי ריב"ם 347.
יצחק ב"ר מנחם 317, 349.
יצחק בן אשר 336.
יצחק בן מאיר 337.
יצירה, ספר ופירושו 22, 138, 150, 218.
יקר אבי רבו של רש"י 314.
ירושלם בעוזבי הדת 117, 129.
ישועה הקראי 56, 74, 77, 82, 88.
ישעיה מטרני הזקן 309—311.

- מסורת מרחאי ומעריבאי נקוד האשורי
וסבריאני 252, 248—255, 259,
260.
- מסורה כתיבת יד ר"ג 315.
- מסכות קטנות, סופרים 20, 22, 207,
209, 343.
- ס' מצות של ענן הקר 57.
- מצרים, ישיבותיה בזמן קדום 139.
- מצליח בן אלכצק 181, 306.
- מקורות הלכות נדולות 39.
- מר ווסרא בן מ"ו 2, 304.
- מרי ב"ר הונא 6.
- מרי ב"ר דימי סורגו 6.
- מרי הלוי נ' 41.
- משה ב"א מפונטייוא 349.
- משה הספרדי ובני ר' חניך 14,
229, 265, 276, 279.
- משה נאון 28, 42, 75.
- משה ב"ע הפרסי 66.
- משה דרעי 72.
- משה מאיברא 349.
- משה ניקטליא 237.
- משה הנקדן 256, 257.
- משה הדרשן 287, 308.
- משה בן מיימון 275, 281, 284,
290.
- משה בן יוסף מנרבונא 285, 287.
- משה כלסו 307, 308.
- משה מפביאה 307.
- משה בן נחמן 302.
- משה בן עזרא 281.
- משה ב"ר שלמה תלמיד ר"ת 342,
349.
- משוי העכברי הבלבקי 66, 67.
- משלם ב"ק 43.
- משלם בן יעקב מלונל 285, 287,
343, 344, 345.
- מאיר ב"ב מרוסנבורג 351.
- מבוא התלמוד 78.
- מכשר נאון 137.
- מגלת סתרים מרש"נ 172.
- מגלת סתרים מר"נ 268.
- מדות שדרשו הקר' 82, 84.
- מדרש אנדה 208.
- מדרש חזית איכה יות אסתר קהלת
209.
- מדרש שוח"ט משלי 209, 210.
- מדרש ויקר' ש"ר דב"ר שמואל 215.
- מדרש חכמים אחרי התלמוד 16.
- מהדורות בספרים 323, 324, 331,
340.
- מוסר השכל לרה"ג ופיוטיו 181, 190.
- מוחה ומשה בנו 65, 66, 255.
- מחזור ויטרי 333, 336.
- מחמד והקאראן 7, 48, 57, 105, 106.
- מחלוקות בישיבה 27—30, 49,
131, 134, 136, 137, 157,
— 159.
- מחלוקת דעות בדת 48.
- מינים 116.
- מלכא ב"ר אחא 27, 89.
- מלכא ב' 128.
- מנין המצות 107.
- מנהגים 111, 113, 115, 123,
176.
- מנחם בן יוסף 131.
- מנחם בן סרוק וששתו 66, 228—
237.
- מנשה בן יוסף נאון 28.
- מסורה נקוד וסעמים 20, 65, 66,
152, 190, 199, 230, 238,
— 263, 315.
- מסורה בתלמוד 239, 240, 242.
- מסורה חולקת על התלמוד 241, 243.

סדר תפלה של רס" 109, 111,
154, 155.

סדר תפלה של רע 108, 112, 121.
סהל בן מצליח הקראי 58, 72, 87,
99.

סוף סברא 3.

סורא יתרה על מוסבדיתא 13.

סימונא סבורא 3, 6.

סימני הלכות בתלמוד 5.

סלמון בן ירוחם 22, 50, 55, 64, 72,
98, 102, 103, 139, 140, 249.

סעדיה בן יוסף נאון 18, 55, 71,
100, 103, 104, 108, 109.

138—160, 170, 217, 218.

סעדיה דנאן 190.

סעיד בן יפת הקראי 79, 246, 264.

ספר נקוד לרב אשי 247.

ספר המצות להרמב"ם ומעתיקיו 295.

ספר הישר בקבלה 22.

ספר העירוק 307.

ספרד ופריבינצה התפשטות התלמוד
שם 276—303, 305, 346.

ספרי אנדה וקבלה 207.

ספרי זכרני רבה"י 3.

ספרי רס" 145, 154, 155, 156.

ספרי ר"ש בן חסני 194, 195.

סתומות בתלמוד 267, 328.

ע.

עובדיה האימפדאני 62.

עוקבא ר"ג 136.

עינא מסבוראי 3, 6.

עלי בן אבי טאלב חתן מחמד 8.

עמר בן כתאב 7.

עמרם ריש כלה 162.

עמרם ב"ר ששנא נ' 3, 13, 108.

109, 119—122.

משלם בן משה 22, 287.

משלם בן נתן מנרבונא 346.

משפט שתי הישיבות 14, 31, 40.

מתתיה נאון 28, 181.

נ.

נוסח תפלות ספרד צרפת ואשכנז 121.

נוסחאות הנמרא 314, 322, 336.

נחמיה נ' ב"ר כ"צ 163.

נחשון ב"ר צדוק נ' 109, 122—124.

נמרונאי ב"ר אמינא נ' 23.

נמרונאי בן הילאי 44, 109, 114,

115, 116, 166, 223, 226.

245, 250, 313.

נמרונאי נשיא 29.

נסי בן נח הקראי וספריי 22, 56,

59, 63—65, 98, 101, 102,

221, 251.

נסי נהורנאי ר"כ 137, 138.

נסים אבי ר' יעקב מקירואן 267.

נסים בן יעקב מקירואן 120, 166,

186, 264, 266, 267, 277.

נשואין בין רבנים וקר' 60.

נתן אלוף 128.

נתן הבבלי 13.

נתן בן יחיאל בה"ע 131, 186, 307.

נתן הריון בקורטבה 14, 276.

נתן המכירי 334, 336.

ס.

סבוראי הוסיפו על התלמוד 3, 4.

סבות חרוש הקראית 48, 49.

סבל הירושא 77.

סדר תנאים ואמוראים 20, 133, 318.

סדר תפלה של רב כ"צ 111, 112,

115.

סדר תפלה של רב נמרונאי 115.

צדוקים 1, 85.
 צמח נאון בר פלטי 19, 20, 34,
 112, 131.
 צמח נ' ב'ר חיים 124, 264.
 צמח נ' בן כפנאי 160.
 צמח דיינא דבבא 120.
 צרפת ואשכנז 312.
 ק.
 קביעות ההלכה 14, 271—293, 272.
 קדושין בטבעת 108.
 קונטרס צרפת 318.
 קליר ופיוטיו 118, 119, 190, 224,
 225, 226.
 קלונימוס הוקן 334, 350.
 קלונימוס איש רוסי 307.
 קלונימוס בן יהודה 347.
 קלונימוס ור' משה מלוקא 204, 305,
 308, 312.
 קיסר קרלום הגדול 225, 303, 312.
 קמחי ב'ר אחאי 134.
 קנס בבבל 27, 44, 162, 204.
 קראים 18, 46—110, 115, 125,
 137, 139, 157, 167, 168,
 189, 244, 246, 249, 255.
 קראים בתחבולה משתמשים בתלמוד
 84, 85, 101.
 קראים דנין בסברה 78.
 קראים חרפו את התשבע"ס וחנפו
 לקלים מהרבנים 98, 99.
 קראים כתבו פירושיהם בלשה"ק 100,
 101.
 קראים לא הועילו בתקנתם 104.
 קראים מלשנים את הרבנים ומנאצים
 האגדות 99, 100, 102, 139.
 קראים מפרשים בדרך משל 86.
 קראים מחמירים בסצות שבת 89—91.

ענן סיסר דת הקראים 51—62, 65,
 105, 116, 139.
 ערוך של ר"צ נאון 133.
 ערבי מלים ע"ס א. ב. 48, 111, 131.
 פ.
 פהילוסופיא 179, 180, 181, 280.
 פטר בעל תוס' 342.
 פיוטים 48, 115, 152, 205, 207,
 222, 223, 226, 280.
 פיוטי רס"ג 152, 154.
 פילון 75.
 פלטי בר אבבי נאון 19, 129—131,
 132, 284.
 פלפול 320, 324, 338, 350.
 פירוש המשנה להרמב"ם ומעתיקו 292,
 294.
 פירוש רש"י לר"ף 331, 332.
 פירושי הגאונים 41, 173.
 פירושי הקראים וסעמי מצות 62, 70,
 74, 75, 78, 79, 85—87,
 101—.
 פירושי יוחסים לרש"י 329, 330.
 פירושי מקרא ונמרא לרש"י 172.
 פירושי מקרא לר"ש ב"ח 196, 197.
 פירושי רה"ג וספריו 185, 187, 188,
 189.
 פירושי רס"ג ותרגום המקרא 143,
 144, 151.
 פסיקתא זוטא ורבתי 22, 208, 215,
 222.
 פרושים 2.
 פרס שמר 2, 6, 12.
 פרקי דר"א 20, 22, 208, 216.
 צ.
 צדוק נאון 27, 42, 43—45.

שאלות ותשובות הגאונים 10, 15
— 167, 118, 115, 32, 19—

שבתי דונולו 218, 227, 228, 305,
308.

שימושא רבא 21, 202.
שיעור קומה 22, 49, 102, 170,
183, 219.

שלמה הבבלי 317.
שלמה הטרנקי אפריון עשה 53.

שלמה בן נבירול 192, 281.
שלמה ספורטא 302.

שלום ב"ר חישאל ג' 128.
שלמה ר"ג 9, 31, 51, 61.

שמואל ב"ר אבהו סבורא 4.
שמואל בן חפני ג' 18, 182, 192,
237.

שמואל ב"ר מרי ג' 26, 264.
שמואל מרע אמימר 26.

שמואל מפרים 347, 349.
שמואל הנגיד 175, 269, 277—
280.

שמואל בן מאיר 286, 323, 328,
335, 336, 337.

שמואל ראש ישיבת בבל 299.
שמואל ב"ר דוד הלוי 319, 335.

שמואל ריש כלה 23.
שמחה מויטרי 333, 335.

שמעון קיירא בה"ג 26, 32—40,
107, 264.

שמעון ב"ר יצחק הגדול 314.
שמעון הזקן 317, 321.

שמעיה תלמיד רש"י 334, 335.
שמריה 336.

שמשון וקן ר"ש משאנץ 336, 343,
345.

שמשון בן אברהם משאנץ 348.
שר שלום בן בועז ג' 112.

קראים מרכים חומרות 71—73, 89,
92.

קראים מקדשים ע"ם ראיה 59, 85,
92, 96, 141.

קראים קבלו מן התלמוד 59, 64, 73,
76, 78, 82.

קראים פירושיהם וטעמי המצות 62,
70, 74, 75, 78, 79, 85—87,
101.

קראים שבו לחשבון ובטלו חומרות
96, 97.

קראים שנזאם להחמדיים 105.
קראים החבולותיהם לששט רתם 97.
קראים תקנותיהם 60.

ר.

ראשי ישיבות 25, 27, 30, 54,
121, 167.

רבא נאן 5, 9, 27.

רבאי דמן רוב 3.

רבינא בר הונא 3.

רבני צרפת וספרד בימי הגא' 118, 120.
רבני ריגנשבורג 346.

רבית 114, 119, 161, 333.

רבנן סבוראי תיקונייהם ופירושיהם 2,
3, 5, 18, 54, 352.

ס' רוים ושם בן נח 22, 49, 64,
102, 220.

רוח חדשה בתכונת התשובות 40, 42.

ריש גלותא 3, 12, 13, 16, 27,
29, 30, 52.

רש"י דרכי פי' וספריו 34, 203,
321—334, 343, 345.

ש.

שאל בן ענן הקראי 67.

שאליתות מקור לה"ג 25, 39.

תנחומא 22, 210—215.	שרירא נאון ב"ר חנינא 163—174,
תקנה לאמר א. ס. נ. בק"ש 124.	313, 237, 178.
תקנת סודת 5, 9, 37.	ששון המורה 317.
תקנות בעני' מטלטלי דיתמי 28, 37,	ששנא נאון 9, 10, 28.
203, 164, 45, 41.	
תקנת כתובת בנין דברין 28, 37,	ת.
203, 162.	תרשא מדרש 216.
תקנות הגאונים 37, 108.	תוספות 329, 335, 342, 347,
תקנת שבועה על קרקעות 43, 123.	351, 348.
תקנות בהתנודות לקראים 107, 108,	תורה שבע"ס 2, 47, 102, 139,
109.	352, 326, 262.
תקנות בתפלה 2, 205, 206.	תיקוני הגאונים וגזירותיהם 199—207.
תרגום ארמי חובא 117.	תלמוד התימתי ותעודתו 2, 3, 14,
תרגום יב"ע 253.	139, 140, 352.
תשובות גאונים משובשות ומי קבצן	תלמידי מנחם ודונש 236.
115, 21, 19, 18.	תלמידים מאיירוסא בישיבה 177,
תרעומות על הגאונים 40, 48.	313.
תשובות רס"ג מירושיו ופסקיו 153.	בתלמוד שמועות ולא גרע מקומם
תשובות הגאונים כלשון ערבית 115,	120.
122.	תנא דב"א 216.

תיקונים.

צד 27 ש' י"ג מלעיל תנאנה תואנה — 31 ש' ח' מלעיל העברו צ"ל
עברו — שם ש' 9 מלרע (מט.) צ"ל (נדה מט.) — 32 ש' י"ד מלרע
קרייתא צ"ל קריתא — 33 ש' כ"ב רש"ג צ"ל רה"ג — 44 ש' י"א מלרע
ע"י צ"ל עשין — 46 ש' י"ז מלרע אחר בון חסר שמו — 48 ש' ג' מלעיל
בוסן צ"ל מוסן — 49 ש' ג' אחר נתיבותיהם חסר לא — 52 ש' י"ח להש"ת
צ"ל והש"ת — 82 מ' הפרק בטעות וצ"ל מ' שמיני — 83 הערות 2, 3 יש
להפך — 88 מ' הפרק בטעות תצ"ל מ' תשיעי — 99 ש' א' מלרע מחברי צ"ל
מחברת — 100 ש' כ"א מלרע אחר על חסר ידי — 106 ש' י"ז מלרע
הדברים צ"ל הדבר. — 132 ש' י"ג מלעיל שיפרשו צ"ל שתתפרש — 136
ש' י"ח בירו צ"ל בידם — 144 ש' ב' מלרע הר"ט האמתי ולקת צ"ל ר"ס
האמתי ולקת — 152 שורה י"ח מי צ"ל כי — 160 ש' כ"ב מלרע ה"א צ"ל
ד"א — שם ש' י"ט ה"ה צ"ל ד"א — 162 ש' כ"ב מלרע אחר, מבית חסר
דין' — 163 ש' י' תרפ"ט צ"ל תשכ"ט — שם ש' ט' תרי"ט צ"ל תשי"ט
— 164 ש' כ' מלרע ערכה צ"ל בערכה — 173 ש' כ"ג מלרע ה"א צ"ל
ד"א וכן שם ש' כ"א וצד 174 ש' י"ח מלעיל — 175 ש' י"א מלרע והביאו
צ"ל והביא — 179 ש' י"ז מלעיל בקנותו צ"ל בקינתו — 195 ש' י"ג וחבר
צ"ל לחבר — 206 ש' ה' ראינו צ"ל ראינום — 207 ש' י"ב מלרע עד
צ"ל של — 208 ש' י"ח מלרע כמו צ"ל כי — שם ש' י"ב ובא צ"ל ובאו
— 209 ש' י"ג מלעיל ולהמחשבות צ"ל והמחשבות — 235 ש' כ"א מלעיל
העיד צ"ל העיו — 240 ש' ד' מלעיל ועד צ"ל ועוד — 258 ש' כ"ב קריי-
צענבאך צ"ל קריצענאך — 263 ש' י"ב מלעיל המשפט צ"ל המקרא — 270
ש' ב' מלרע ומה צ"ל ומהם — 288 ש' י"ז מלעיל הרביעי צ"ל החמישי —
293 ש' ט' מלרע אחר בודדים חסר ומתפרשים — 294 ש' כ' מלעיל ה"א
וצ"ל ד"א — 302 ש' כ"ב מלעיל הרביעי צ"ל החמישי וכן 304 ש' כ"ב מלרע
— 310 ש' כ"א שהירושלמי צ"ל שהבבלי — 314 הרביעי צ"ל החמישי.
רק תקנתי סעיות משחיתי הכונה.